

316.861 9

Társadalom- tudományi Közlemények

7

20
1990/91

K

FORDULÓPONTON h°

1991|1-2

Társadalom- tudományi Közlemények

1991·1-2

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

MTA Politikai Tudományok Intézetének folyóirata

XX. évf. 1990/1—2. szám

Szerkesztők: Papp Zsolt, Szabó Márton

E számot Szabó Márton állította össze

Olvasószerkesztő: Tomori Lajos

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Judit

A szerkesztőség címe: 1068. Budapest, Benczúr u. 33. Tel.: 121-4830

Képeinket az 1990-ben poszthumusz Kossuth-díjat kapott TÓTH MENYHÉRT műveiből válogattuk, a reprodukciókat Dienes Gáborné, Kovács Ferenc, Tóth István készítették

Tartalom

Csanádi Mária: Átváltozások.

Hogyan bomlott fel a hatalmi rendszer Magyarországon? 5

Tőkés Rudolf: A magyar politikai elit.

Alkalmazkodás és változás 18

Halmai Gábor: A népköztársaságtól a köztársaságig.

Útban a jogállamiság felé 38

Szabó Miklós: A fegyveres erők a rendszer átalakulásában 53

Stumpf István: Pártosodás és választások Magyarországon 59

G. Márkus György: Pártok és törésvonalak 71

Bayer József: A kelet-európai változások és a társadalomelmélet önreflexiója 92

Jürgen Habermas: Pótló forradalom és a baloldali revízió szükséglete.

Mit jelent a szocializmus ma? 103

Immanuel Wallerstein: Marx, a marxizmus—leninizmus és a szocialista tapasztalatok

a világrendszerben 118

MŰHELY

Szabó Ildikó: A megtanulhatatlan rendszer.

Tudásszociológiai tanulmány a világkép felépítésének nehézségeiről 128

KITEKINTÉS

Róbert Péter: „Szociológia egy világ számára”.

Beszámoló a XII. Szociológiai Világkongresszusról 159

Könyvekről

Becskeházi Attila: A rekonstrukció és az értelmezés paradoxona.

(Balogh István: A forradalmi ész kritikája) 164

INTÉZETI ÉLET

MTA Politikai Tudományok Intézete kutatócsoportjainak munkaterve, 1990-1994. . 172

CSANÁDI MÁRIA

Átváltozások

Hogyan bomlott fel a hatalmi rendszer Magyarországon?

Kelet-Európában összeomlott egy világrendszer. Az eseménysorozat mindenkit készületlenül ért, a hatalmon levőket csakúgy, mint a hatalom ellenzékét. Sebessége meghaladta a legmerészebb álmokat. Minél később következett be az összeomlás, annál gyorsabban ment végbe. Az a szédítő tempó, amellyel a magyarországi pártállam teret veszített, utólag csigalassúságúnak tűnt a később és másutt bekövetkezett változásokhoz képest.

Vajon mi okozhatta a szétesést? Gorbacsov benemavatókozási politikája? A növekvő eladósodás? Más pártállamok szétesésének mintája? Úgy gondolom, hogy ezek szükséges, de nem elégséges tényezői voltak a szétesésnek. A valódi okokat a pártállam működési mechanizmusában kell keresnünk: saját maga teremti meg összeomlásának feltételeit.¹ A folyamatot természetesen felgyorsíthatják vagy késleltethetik a külső hatások.

A pártállam működési mechanizmusát három alapvonás jellemzi. 1. A politikailag monopolizált hatalmi szerkezet², amely politikai racionalitás által motivált magatartásokon nyugszik. A magatartások alapját a politikailag monopolizált hatalom szerkezetének alapelemei³, az elemek szerkezetbe szövődésének elvei⁴ és a szerkezet fennmaradásához fűződő érdekek alkotják. 2. A hatalmi szerkezet újratermelésének belső — a rendszer által kialakított — mechanizmusai, amelyek folyamatosan biztosítják a hatalom forrásait, s azt, hogy a magatartások politikai racionalitású motiváltsága újratermelődjék. 3. A gazdasági racionalitás hiánya, melynek következtében a hatalmi rendszer tartós fennmaradásának nincs belső gazdasági kontrollja. Még akkor is újratermeli önmagát, amikor a gazdasági racionalitás érvényesülése esetén ennek már rég nem volna alapja. Így a hatalmi rendszer „gazdaságilag” jóval „túléli önmagát” és eközben újratermelő mechanizmusai felélik erőforrásait és óriási feszültségeket halmoznak fel.

A feszültségeket a rendszer addig képes elrejteti, amíg a hatalmi szerkezet érdekviszonyai, illetve átrendeződésük lehetővé teszik az újabb források kiszívását. Amikor a forrás-felszívás tartósan korlátba ütközik, a rendszer összetartó ereje tartósan csökken, s kezdetét veszi a bomlás.

A szerkezet szétesését éppen azok a kohézió csökkenésére érzékeny mechanizmusok gyorsítják fel, amelyek addig a szerkezet újratermelődését biztosították. Aktivitásuk az összetartó erő gyengülése nyomán megnövekszik, egyre bonyolultabbá teszik a társadalmi-gazdasági szerveződéseket és az érdekviszonyokat. E bonyolultság szétfeszíti a hagyományos

hatalmi szerkezetet, amely a döntéshozók politikai racionalitását magatartására, a közvetlen függőségi viszonyokra és a keskeny skálájú tevékenységi, szervezeti és pozícionális szerkezetre épül.

A hatalmi rendszer ekkor lavinaszerű gyorsasággal omlik össze, mert önmaga aló kiásta a gazdasági alapokat és megszűnt a magatartások politikai racionalitását motivációja.

A korlátba ütközés időpontját — bár súlyos forráshiányban jelentkezik — nem gazdasági, hanem hatalmi szerkezeten belüli szempontok határozzák meg. Az időpont elérkezését késleltetheti, illetve szétteheti a hatalom belső szerkezete. E strukturáltság igen bonyolult és rendkívül változatos lehet annak ellenére, hogy az alapelemek egymáshoz kapcsolódásának elvei állandóak. Minél magasabb szintről indulnak ki az állami hierarchiát a pártéval összekötő függőségi szálak a párhierarchiában, és minél kisebbek a közvetlen befolyásolás lehetőségei, annál nagyobb a rendszer túlélőképessége, azaz annál később ütközik a rendszer újratermelődése gazdasági korlátba. Ebben az esetben ugyanis jóval nagyobb a döntéshozók egymástól való elszigeteltsége. Így az állandóan átstrukturálódó, erőforrás-elszívó mechanizmusokkal szemben gyengébb az ellenállóképességük, nehezebben tudnak szövetségeket szerezni, s kevésbé tudják a döntéseket befolyásolni. Ugyan emiatt azonban, amikor már beindul, jóval gyorsabb lesz az összeomlás is, hiszen az ellenállóképesség hiánya miatt a mechanizmus a gazdasági racionalitás mércéjén mérve messze túlélte önmagát, a feszültségek és a torzulások is nagyobbak, s következményeik is drasztikusabbak. Ezt a belső erjedést erősíti fel azután a gazdasági és politikai környezet.

A továbbiakban a működési mechanizmus magyarországi példáján mutatom be a pártállam szétesésének belső összetevőit. Először röviden elemezem a hatalom belső szerkezetét, az ebből kitermelődő sajátos önfenntartó mechanizmusokat, majd a korlátba ütközés okait, a rendszer csapdait, s végül a hatalom szerkezetének rohamos felbomlását.

A HATALOM SZERKEZETE

Magyarországon a hatalom belső szerkezete 1956 után megváltozott, racionalizáltabbá vált. Egyrészt bizonyos összekötő szálakat — az állami és párhierarchiát — már nem a párhierarchia csúcán, hanem alacsonyabb szinteken tartottak kézben. A hatalmi funkciók egy részének decentralizációjával szorosabbá vált a kapcsolat a különböző hierarchiák egyes szintjein elhelyezkedők és a párhierarchia szintjei között. Másrészt az apparátus hatalmának ellensúlyozására az egyes szinteken megnövelték a választott testületek döntési lehetőségét és igyekeztek ezekbe a testületekbe a politikai szempontból fontos társadalmi és gazdasági érdekek képviselőit beválasztani és különleges figyelemben részesíteni. (Például a problémáikkal külön foglalkoztak, statisztikailag kiemelten kezelték őket, a vezetőket magasabb szintű pártfunkcionárius felelősségére bízták.)

A hatvanas évek elején befejeződött a szervezetkeztetés, majd lezajlottak a szervezetek összevonások. Ugyanebben az időben nagyarányú centralizációt hajtottak végre az iparvállalatok között is. E megnövekedett súlyú és politikai fontosságú gazdasági szervezetek képviselői a pártapparátus érdeklődésének középpontjába kerültek, és bejuttatták őket a különböző szintű politikai testületekbe. Ez a folyamat megerősítette egyes gazdasági szervezetek közvetlen döntésbefolyásoló képességét a politikai szférában.

A hatvanas évek vége felé, amikor a közvetlen tervutasítás rendszerét eltörölték, és a közvetett irányítást igyekeztek meghonosítani, gyakoribbá vált az állami hierarchián belüli függőségi szálak „rövidre zárása” is. Az irányító apparátus a közvetett irányítás hatásának

megfigyelésre és a hatás előzetes felmérésére közvetlen kapcsolatot tartott fenn a jelentős gazdasági szervezetekkel a főbb fejlesztési irányok kijelölése, a szovjet exportkontingensek vagy a belső ellátás biztosítása érdekében. A közvetlen kapcsolat révén a kiszemelt szervezetek vezetőinek módjuk nyílt a döntések közvetlen befolyásolására, akár közvetlen alku formájában, akár úgy, hogy információs előnyhöz jutva szövetségeseiket gyűjtöttek, vagy felkészülhettek az elkerülhetetlenre. Ennek eredménye számszerűen bizonyítható: a különböző irányítószervek a különféle kedvezményekben inkább azokat a gazdasági szervezeteket részesítették, amelyeknek valamilyen lehetőségük volt a döntések közvetlen befolyásolására.⁵ A struktúra kifejlődésének folyamata a hetvenes évek elejére zárul le.

A következő ábra (l. 8. old.) a stabilizálódott szerkezet alkotóelemeit, kapcsolódási elveit és jellegzetességeit jelzi sematikusan. Részai: a nem-párt hierarchia(S), a párhierarchia(P), a kettőt összekötő függőségi szálak, amelyek a párhierarchiából indulnak ki(D₂), a hierarchiákon belüli függőségi szálak(D₁), a függőségi szálak mentén érvényesíthető érdekek (I₂ és I₁), valamint a D₁ és D₂ függőségi szálak segítségével hurkot alkotó közvetlen visszacsatolások, amit eddig a függőségi szálak „rövidre zárásának”, illetve közvetlen érdekérvényesítési lehetőségének neveztem (I₃). Az ábra a-tól h-ig az érdekérvényesítés változatos útjait vázolja, egy adott döntéshozó perspektívájából.

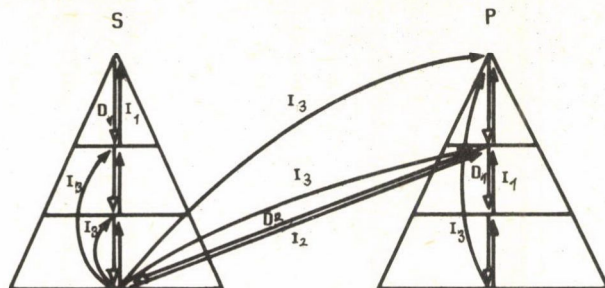
AZ ÖNFENNTARTÁS MECHANIZMUSA

A kifejlődött szervezetekben a politikai racionalitás alapján érvényesülő állandó törekvések sajátos önfenntartó folyamatot hoztak létre. Az érdekérvényesítésnek nincs más útja, mint a függőségi szálak igénybevétele, ami a döntéshozókat a függőségi szálak felé tereli. Azért, hogy a függőségi szálak kínálta lehetőségeket jobban kihasználják, a döntéshozók közvetlen befolyásolásra törekkenek. A törekvés sikere azonban meghatározott előfeltételekhez kötött, amelyek biztosítása növekedést kíván. A növekedéshez azonban források kellenek. Ez a szükséglet a függőségi szálak állandó igénybevételét és a siker reményében az elvárásokhoz való alkalmazkodást váltja ki, ami a hatalomgyakorlás előfeltétele. Az igények kielégítéséhez, a hatalomgyakorlás anyagi alapjának megteremtéséhez folyamatos erőforrás-elszívásra van szükség. Az erőforrások elszívása újra arra kényszeríti a döntéshozókat, hogy más érdekérvényesítési lehetőség híján a függőségi szálak igénybevételére törekedjenek.

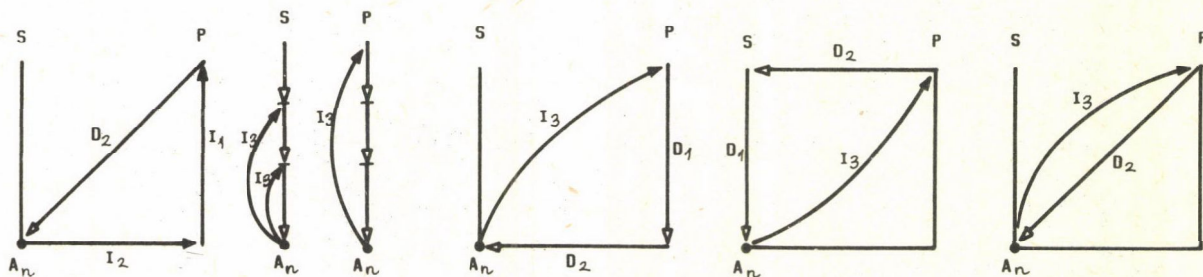
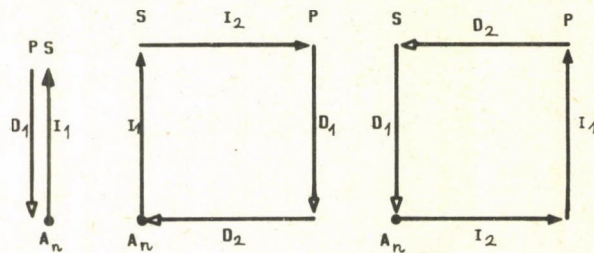
Az önfenntartó folyamat akkor tartós, ha ismételten újratermelődnek azok az érdekek, amelyek a struktúra alapjellemzőinek fenntartásához kötődnek. A rendszer maga termelt ki erre egy olyan mechanizmust, amely elősegítette a forráselszívást, a szelektív elosztást és a magatartás szabályozását. Ez a mechanizmus az 1968-tól bevezetett gazdaságirányítási reformnak a hatalmi szerkezethez idomulása következtében jött létre. A kifejlődő és stabilizálódó hatalmi szerkezet működése során magába szívtá és „formára igazította” az új gazdaságirányítási mechanizmus közvetett irányításra szánt eszközeit, amelyekkel kompenzálni kívánták a vállalatok piaci alkalmazkodásának átmeneti nehézségeit.

A szakirodalom a normatív szabályozást és az egyedi eszközök alkalmazását minden esetben úgy kezelte, mintha egymás ellen hatnának, vagyis az egyedi eszközök újra és újra eltorzítanák a normatív szabályozás alapján kialakított magatartásokat, árakat, adókat, költségeket, kamatokat stb. Ha azonban figyelembe vesszük a hatalmi szerkezet működési mechanizmusát, kiderül, hogy ezek az eszközök egymást feltételezik. A normatív szabályozás feltárta és felszívtá az erőforrásokat, ami az érdekeik érvényesítésére törekvő döntéshozókat a függőségi szálak felé terelte. A hatalom gyakorlása háborítatlan volt, hiszen rendel-

A PÁRTÁLLAM HATALMI SZERKEZETE

EGY DÖNTÉSHOZÓ (A) PERSPEKTÍVÁJA AZ N-DIK SZINTEN AZ ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉSRE

- $D_1 \rightarrow$ Hierarchián belüli függőségi szálak
- $D_2 \rightarrow$ Hierarchiákat összekötő függőségi szálak
- $I_1 \rightarrow$ Hierarchián belüli érdekérvényesítés
- $I_2 \rightarrow$ Hierarchiák közötti érdekérvényesítés az összekötő szálak mentén
- $I_3 \rightarrow$ Visszacsatolások hierarchián belül és hierarchiák között

- S Nem párt (állami) hierarchia
- P Párthierarchia
- A_n Döntéshozó az n-dik szinten

kezésre álltak ennek pénzügyi forrásai és a forrásokért folyamodók hada is. Az egyedi eszközök pedig biztosították a beavatkozást, a források szelektív szempontok szerinti elosztását, és megteremtették az ösztönzést arra, hogy a források elnyerése érdekében a döntéshozók az elvárásokhoz alkalmazkodjanak.

Az erőforrás-elszívás kényszere az egyik oldalról és vele szemben a növekedés állandó kényszere a másik oldalról arra ösztönözte a döntéshozókat, hogy folyamatosan felhalmozzanak, rejtsek el a jövedelmeket, tartsák vissza a teljesítményeket, és éljék fel bevételeiket. Ez a reakció visszatérő zavarokat és nehézségeket okozott mind a forráselszívásban, mind az erőforrások szelektív elosztásában, és ilyenkor a rendszer és a rendszert összetartó erő meggyengült.

A kohézió csökkenése miatt vákuum keletkezett az erősen strukturált hatalmi viszonyokban, bizonyos szálak átmenetileg elvékonyodtak és meggyöngültek azok a pozíciók, amelyek a vékonyodó függőségi szálak két végéhez tartoztak. A vákuum új törekvéseket szívott be, felszínre kerülhettek a reformgondolatok, megerősödhetek képviselőik és támogatóik. Elfogadásukat és bevezetésüket az erőforrás-feltárás-elszívás kényszere csak elősegítette. Ilyenkor a döntéshozók közötti erőviszonyok átrendeződtek, és velük változott a hatalom belső szerkezete. Amint azonban megkezdődött a reformelképzelések kidolgozása, majd megvalósítása, a reformok újraélesztették a rendszer kohézióját, mert új erőforrást teremtettek az önfenntartó folyamat számára.⁶

Az előkészítés, majd a bevezetés folyamán tehát a döntési mechanizmus „felszívta és magához idomította” a reformokat. A rendszeridegen elemeket fokozatosan semlegesítette és megtartotta azokat, amelyek elősegítették a további erőforrás-elszívó képességet.⁷ Az összes többi elem elhalt, vagy átalakult a megvalósítás során. Mondhatjuk tehát, hogy míg a kohézió csökkenése „generálta” a reformokat, addig erősödése felszívta és magához idomította azokat. A rendszer a korábbtól eltérő hatalmi szerkezetben stabilizálódott, és fenntartását a normatív szabályozás és az egyedi eszközök egészen addig biztosították, amíg az újra erőforráshiányba nem ütközött.

RENDSZERCSAPDÁK

A rendszer kohéziója és belső rugalmassága, amellyel a reformkísérleteket kitermelte majd felszívta és magához igazította, azt jelzik, hogy az önfenntartó folyamatban a visszacsatolások erősödésének, amelyet a szelektív preferenciák táplálnak, nincs belső korlátja. E folyamaton keresztül ezért a rendszer saját kényszerpályáját is kiépíti. A csapdát ugyanazok a mechanizmusok hozzák létre, amelyek a rendszer működését. A szerkezet nem rendelkezik olyan elemmel, amely megakadályozná az önfenntartó folyamat „túlfutását”, egészen addig, míg az erőforrások drámai hiányába nem ütköznek.

Amikor újabb erőforrások felszívása többszöri kísérlet után is sikertelennek bizonyult, a rendszer kénytelen volt kifelé fordulni. A nyitás pillanatában a politikai szelekciós szempontok alapján kifejlődött gazdasági struktúra gazdasági értékek alapján megmértetett. Ettől kezdve az önfenntartó folyamat felemésztette a rendszert. A politikai racionalitás alapján működő mechanizmus ugyanis érzéketlen maradt a gazdasági racionalitás alapján kialakuló értékrendre. Hiába kapta a jelzéseket kívülről, hiába értékelődött le a gazdasági szerkezet, hiába az erre reagáló újabb reformok, a mechanizmus képtelen volt a gazdasági racionalitás szempontjai szerint alkalmazkodni.

A politikai racionalitás alapján kialakult merev gazdasági struktúra azonban egyre kevesebb belső forrás mozgósítására volt képes. A növekvő export, amelyet a hitelek és kamatterhek visszafizetése és az importigények kielégítése érdekében erőltettek, egyre nagyobb nyomást gyakorolt a belső fogyasztásra. Az éves tartozások törlesztésére az ország mind több rövid távú hitel felvételére kényszerült. A külső tartozások miatt a társadalomra és a gazdálkodókra egyre nagyobb nyomás nehezedett, anélkül, hogy a felvett hitelek dinamizáló és átstrukturáló hatással lettek volna a gazdaságra, sőt beszűkültek az újabb források megszerzésének esélyei is. A rendszeren belül pedig nincs olyan elem, amely feltartóztathatta volna az önpusztító, önfenntartó folyamatot.

A dezintegrációs folyamat kezdete 1978–1979-re tehető, amikor a gazdasági szerkezet merevsége, az addigi struktúrapolitikai intézkedések kudarca, a forráshiány, a fizetési mérleg romlása, a költségvetési deficit növekedése és a hitelképesség elvesztése miatti jogos félmelkek egyre tartózkodtabb reformokra kényszerítették a gazdaságpolitikai vezetést. Hagyományos és kevésbé hagyományos forrásteremtő és központosító intézkedéseket hoztak; megkísérelték csökkenteni a beavatkozási kényszert és az elosztásra gyakorolt vállalati nyomást; hagyták lepusztulni azokat a területeket, amelyeknek gyengébb volt a politikai alkupozíciója (oktatás, infrastruktúra, egészségügy, szociális és nyugdíjrendszer stb.).

A rendszer lényegét — az alapelemeket és kapcsolódási elveit — azonban az intézkedések nem érintették, így működése változatlan magatartásokat váltott ki. A beavatkozó szervezetek felszámolása nem a vállalati önállóságot segítette elő, hanem növelte a megmaradt irányító szervezeteknek való kiszolgáltatottságot; a felszámolt beavatkozási eszközök nem a beavatkozás kényszerét szüntették meg, hanem az adott eszközzel korábban rendelkező intézmény pozícióját gyengítették a többiekkel szemben. A korábbi funkciókat pedig a rendszer működése újra kiváltotta, vagy ott, vagy más intézménynél. Az erőforrások visszafogásával kísérletező forrásteremtő intézkedések sem a vállalatok aktív piaci alkalmazkodását mozdították elő, hanem szűk keresztmetszeteket, likvidálási problémákat, foglalkoztatási gondokat, inflációs nyomást, kiterjedt és halmozódó feszültségeket hoztak létre. Az intézkedések közül tulajdonképpen csak azok valósultak meg, amelyek a kényszerpályák fenntartását szolgálták. Ezért volt sikertelen a centralizáció fokozásával elérni kívánt forrásnövelés (1981) és az a kísérlet, hogy elforduljanak a világgpiactól szigorúbb szelekció és további belső tehervállalás kikényszerítése révén. Idővel ugyanis elfogytak az újabb források elszívása érdekében bekapcsolható területek.⁸

A kohézió gyengülése újabb és újabb reformokat generált.⁹ Ezek hatása azonban radikálisan különbözött a korábbiakétól. Az eszkállódó reformok a rendszer szétesését segítették elő. Új források hiányában ugyanis sem a reformok, sem a hatalom belső szerkezetváltásai nem vezettek a kohézió újratermelődéséhez. Sőt, ennek ellenkezője zajlott. A reformok eszkállációja új érdekeket, új egyenlőtlenségeket, új feszültségeket hozott létre, anélkül, hogy az érdekek érvényesítésére, a feszültségek levezetésére új utak nyíltak volna meg. A rendszer elvesztette azt a rugalmasságát, amellyel a reformokat korábban felszívta és magához idomította. Hagyományos eszközeivel már nem tudta átfogni az egyre bonyolultabb pozíció-, szervezeti és tevékenységstruktúrát. A hatalomgyakorlás kiapadó forrásai következtében pedig a hagyományos magatartás-szabályozó lehetőségek is kimerültek, anélkül, hogy újabbak képződtek volna.

Az ígéretek és a valóság közötti szakadék egyre mélyült, dinamikus növekedés helyett lassulás, világgpiaci sikerek helyett kudarcok következtek. A feldolgozóipar fellendítése helyett a tőke továbbra is a nehézipart táplálta. Új nehézségek bukkantak fel: deflációs nyomás helyett infláció, életszínvonal-növekedés helyett csökkenés, teljes foglalkoztatás he-

lyett foglalkoztatási feszültségek, piac helyett szűk keresztmetszetek, és erősödtek az ellátási nehézségek és a természetes alkukapcsolatok is. Belső és külső egyensúly helyett az eladósodás, a költségvetési deficit és a vállalatok egymás közötti tartozásai növekedtek.

A kudarcok és a halmozódó feszültségek ellenére is fennmaradt azonban az erőforrás-elszívás kényszere. A kohézió csökkenése miatt generálódó újabb és újabb reformok már nem újratemelik, hanem „kikezdi” a rendszer működésének alapjait, és kiváltják a hatalmi struktúra felgyorsuló, szétterjedő gyengülését.

AZ ÖSSZEOMLÁS

A hatalmi struktúra egy év alatt összeomlott. Szétszakadtak a párt és nem-párthierarchiákat összekötő függőségi szálak és a párthierarchián belüli „függelmi” viszonyok is. A válság kisodorta pozíciójából a pártapparátus tagjainak 90 százalékát, a párttagságnak pedig több, mint 80 százaléka nem lépett be a jogutód pártokba. A pártapparátus, illetve a párttagság megmaradó része két nagyobb és számos apró politikai pártot alapított. A szabad parlamenti választások során az utódpártok közül a konzervatív irányzatú egy mandátumhoz sem jutott, a volt párt reformer-szárnyából alakult Szocialista Párt a mandátumok 10 százalékával a parlament ellenzéki padsoraiba szorult.

Egy év alatt a szerkezet alapelemei közül először megváltozott a döntéshozók közötti viszony, majd elszakadtak a kapcsolatot teremtő szálak és végül tartalmilag megváltoztak az alapelemek is.

A felhalmozódó feszültségek következtében a pártállam számos addigi ideológiai prioritás, illetve tiltás feladására kényszerült, olyanokra, mint a központi tervezés megalapozhatósága, a teljes foglalkoztatottság, a folyamatosan növekvő életszínvonal, a kultúra, az egészségügy, az oktatás ingyenessége, a stabil árak, az államilag biztosított nyugdíjak értékállósága, az állami lakásellátás, az állami tulajdon elsődlegessége, a magán- és külföldi tőkefelhasználás elítélése, később a párt vezető szerepe, a Szovjetunió szerepe, Magyarország KGST- és varsói szerződésbeli tagsága.

A hagyományos prioritások trónfosztása, a reformkísérletek ismétlődő kudarcai és a belőlük fakadó, szüntelenül újratemelő forráselszívó intézkedések drámai feszültséget, bizalmatlanságot teremtettek az egész struktúrában. Megváltozott a döntéshozók közötti viszony. A hagyományos összekötő és hierarchikus függőségi szálak egymással szoros kölcsönhatásban szemmel láthatóan is sorvadásnak indultak, majd elszakadtak. A hatalmi szerkezet alkotóelemeire, valamint a rendszer egészére különböző irányból egyszerre nehezedő nyomás hatására bekövetkezik a felbomlás.¹⁰

Ha az összekötő szálakat vizsgáljuk, a fokozódó feszültségekkel párhuzamosan megfigyelhető, hogy a már 1985–1986-ban megkezdődött „visszahúzódas” feltartóztatatlanná válik. Decentralizálták, majd fokozatosan fel is számolták a káderhatásköröket.¹¹ Ez a folyamat a gazdasági nehézségek és feszültségek közepette azonban nem növelte az alsóbb szintek beavatkozási lehetőségét, csak zavart és meghasonlást idézett elő. A decentralizáció az összekötő függőségi szálak másik végén levőket pedig az érdekérvényesítés lehetőségétől fosztotta meg, de már olyan viszonyok között, amikor nem volt minnek a reményében ezeket használni.

A párttagok körében az ígéretek és a gyakorlat közötti szakadék elmélyülése csalódottságot, bizalmatlanságot és feszültséget váltott ki. Az elégedetlenséget és bizalmatlanságot fokozták a hatalom legitimációs nehézségei és ennek következményei. A nehézségek növe-

kedésével párhuzamosan a párttagságból fakadó korábbi anyagi, információszerzési és karrierelőnyök is fokozatosan szertefoszlottak.

Mind a függetlenített, mind a nem függetlenített vállalati párttitkárok, akik közvetlenül szembesültek az anyagi, szociális és politikai válság következményeivel, gyakorlatilag és lelkiileg is képtelenné váltak a felülről jövő változó elvárások és nyomások közvetítésére, az egyre gyakrabban kudarcba fulladó kezdeményezések meggyőző propagálására. Szavahihe-tőségük csökkent, befolyásuk apadt, közvetítői szerepük kiürült. A beszűkült lehetőségek miatt közbenjárásaik már nem vezettek eredményre, ezért nem is vették igénybe őket. Megindult közöttük a cserélődés, és az újraválasztottak már nagyrészt munkahellyel is rendelkezők, tehát nem függetlenített funkcionáriusok lettek. Biztonságuk egyik oldalról fokozódott, másik oldalról viszont egzisztenciálisan az intézmény vezetésének kiszolgálta-tottá váltak.

Hasonló helyzebe kerültek a helyi, területi pártszervek is, a hozzájuk tartozó párt és nem-pártszervezeteknél, valamint a területükön tapasztalt gazdasági-társadalmi nehézségek következtében. Már képtelenek voltak arra, hogy a függőségi szálakon keresztül érdekeket közvetítsenek, összehangoljanak, szelektáljanak. Így már nem volt racionális alapja annak sem, hogy e szálakat érdekérvényesítésre igénybe vegyék, sem annak, hogy a „folyamodók” a nekik címzett elvárásokhoz alkalmazkodjanak. Részben a fokozatos funkcióvesztés, a semmi jóval nem kecsegtető kilátások, a velük szemben halmozódó ellenérzések, részben pedig a központi költségvetés nehézségei miatt a pártban is megkurtított források hatására felgyorsult a funkcionáriusok eláramlása.

Az elbizonytalanodást fokozta az a körülmény is, hogy az eszkalálódó reformok által előhívott bonyolultabb gazdasági, szervezeti, tevékenység- és érdekstruktúrát a hagyomá-nyos eszközrendszerrel már nem is tudták átfogni.¹² Az újabb és újabb kudarcok megvál-toztatták az irányítási taktikát, az intézkedéseket egyértelműen állami rendelkezésként kezdték el propagálni, és meghirdették az államhatalom korszerűsítését. Az idezsúfolódó reformok megvalósítása során azonban kiütközött, hogy a hagyományos összekötő függő-ségi szálak és a korszerűsített állami hatalomgyakorlás összeegyeztethetetlenek. Hasonló problémák merültek fel a külföldi tőkét becsalogatni kívánó új törvények rendelkezései és a hagyományos ellenőrző eszközök viszonyát illetően is.¹³

A felsorolt közvetett és közvetlen folyamatok hatására a döntéshozók közötti viszony és velük a döntéshozók magatartása is megváltozott. Drasztikusan csökkent az érdekelttség a függőségi szálakon zajló atomizált érdekérvényesítésben. Így a rendszer rohamtempóban veszítette el a szerkezet szereplőinek együttműködő képességét, s ezzel a politikai racionalitá-son alapuló magatartásokból származó kohéziós erejét.¹⁴

A gyengülést gyorsította, hogy a hatalom gazdasági háttere leszűkült a halmozott visz-zacsatolások felett rendelkezőkre, akik a legtöbb szállal fűződtek a hatalmi szerkezethez és akiknek magatartását továbbra is makacs politikai racionalitás határozta meg. Ugyanezek a szereplők voltak azonban egyben a világpiac által leértékelt és továbbra is merev terme-lési, külkereskedelmi, szakmai és szociális struktúra hordozói. Ezért, a függőségi szálakon keresztül monopolizált általános felelősség, amely korábban a beavatkozás, a forráselszívás és a szelektív elosztás privilégiumát biztosította, az ellenkezőjére fordult: ezek a szálak tartották fogva és bénították meg a hatalmat, amely már képtelen volt áthárítani a felelő-séget a kibontakozó válságra.

A kohézióvesztés következtében az összekötő szálak egymás után elszakadtak: az 1989 február elején tartott KB-ülésen elfogadták a pluralizálódás és a többpártrendszer szüksé-gességét, február végén kijelentették, hogy a párt nem tart igényt a vezető szerepre, márci-

usban a Budapesti Pártbizottság javaslatot tett a nomenklátúra-rendszer eltörlésére, majd áprilisban kiállt a párthierarchia berendezkedésével ellentétes, horizontális szerveződésű reform — alapszervezetek és reformszövetségek alakulása mellett. Májusban a KB kezdeményezte a káderhatáskör teljes felszámolását és semmisnek nyilvánította a munkásárság pártirányításáról szóló határozatát. Az októberi pártkongresszus után a Parlament megszavazta az intézményeken belüli pártbizottságok megszüntetését, amivel együtt az intézményen belüli párttitkári pozíció is megszűnt. Ugyanekkor a párttagság létszáma a töredékére esett vissza.

Mindezzel kölcsönhatásban az egyes szférák kiszabadultak a monopolizált függőségből, a feszültségek és a torzulások a felszínre robbantak, és értelmét veszítette az atomizált érdekérvényesítés. A különböző szférákban, a hagyományos intézmények elfelejtett jogainak felhasználásával, vagy az intézményesült szabályokat megszegve, azokon kívül, növekvő számban jelentek meg kisebb-nagyobb horizontális szerveződésű nyomáscsoportok. E csoportok egyre keményebben és nyíltabban fogalmazták meg érdekeiket, a hatalommal szembeni követeléseiket. A monopolizált hatalom kötöttségeitől megszabadult politikai szférában a rendszeren belül rendkívül strukturált és atomizált érdekek éles konfliktusban álló politikai pártokként jelentek meg és nyertek lassan teret.

A szétesés felgyorsulásához a Szovjetunióban lezajló események és Grósz Károly 1988 július elején tett szovjetunióbeli látogatása s Gorbacsovval történt megbeszélései, valamint Gorbacsov külpolitikája nagymértékben hozzájárultak. A két ország között szétzilálódtak a hagyományos függőségi szálak, ezzel a hagyományos érdekérvényesítési lehetőségek is. Ennek hatására egyszerre csökkent a hatalomgyakorlás hivatkozási háttére, s ezzel az ereje, amely a fenyegetettségéből adódott, ugyanakkor hirtelen megnőtt a politikai mozgástere is, s vele a hatalmon belüli ellentétes irányzatok kibontakozási és konfliktuslehetősége is.

A kohézió lazulásával, az összekötő szálak meggyengülésével, majd elszakadásával szoros kölcsönhatásban a párthierarchián *belüli* függőségi szálak is egyre gyorsabban és nagyobb kiterjedésben haltak el. A funkcióját fokozatosan elvesztő apparátus is bomlásnak indult. A párton belüli hatalmi konfliktusok nyíltá váltak és kiéleződtek. Felgyorsult az eláramlás az apparátusból, növekedett az elégedetlenség a vezetőkkel szemben.¹⁵ A társadalmi hatalmi szerkezet bomlásával párhuzamosan a párton belül is megindult a politikai pártokká szakadás folyamata. A hierarchikus függőség gyengülésével szoros kölcsönhatásban, abból kilépve, munkahelyek között, kisebb és nagyobb területi egységek között, majd országosan is horizontálisan szerveződő mozgalmak alakultak ki.¹⁶ Kezdetben csak mint a párton belüli eltérő nézetek, majd mint áramlatok, később mint platformok keresték politikai identitásukat. Ezt a folyamatot tetőzte be az a példa nélküli pártkongresszus, amelyen a platformok hivatalosan is pártokra szakadtak szét. A kongresszus a politikailag monopolizált hatalom felbomlásának tényét regisztrálva, az MSZMP korábbi hatalmi funkcióinak java részétől és szerveződésétől, valamint a hatalomgyakorlás addigi módjától magát elhatárolva, megszüntnek nyilvánította a korábbi pártot, és új jogutód pártként a parlament hatáskörébe utalta a további kérdések megoldását. A bomlással egyidejűleg váltak hatástalanná azok a visszacsatolások, amelyek korábban a párthierarchián belüli összekötő szálak segítségével lehetővé tették a döntések közvetlen befolyásolását.

A felbomlás folyamatában a hatalom egyre jobban elbizonytalanodott, reform és kompromisszumkésztsége nőtt. Az erősödő ellenzéki csoportok és a hatalom saját belső ellenzéke, valamint az egyre nagyobb külső és belső feszültség nyomására még májusban párbeszéd kezdődött a hatalom és az új politikai pártok között. A megállapodások heteken belül a parlament számára megszabott napirendi pontokká váltak. A parlament már nem tárgyal-

hatott meg törvénytervezetet anélkül, hogy előzetesen ne ment volna át a parlamenten kívüli tárgyalófelek előzetes szűrőjén. Így került sor az alkotmánymódosításra, a párttörvény, a nyilvánosságról szóló törvény, a választási törvény kemény alkuk utáni közös előzetes megfogalmazására.

Az eddig leírtak azonban azt támasztják alá, hogy bár az ellenzéki szervezetek nagymértékben gyorsíthatták a felbomlás folyamatát, az MSZMP gyors visszavonulása a politikai konfrontációk során, az elért tárgyalásokon megkötött jelentős kompromisszumok, a parlament számolatlanul hozott radikális döntései, a pótválasztáson elért sikerek, valamint az októberi pártkongresszuson végrehajtott önfelszámolás nem az ellenzék ereje, hanem az önromboló mechanizmus hatásaként értékelhető.

Ugyanezért nem minősíthető a politikai hatalom bomlása és e bomlás lavinaszerű kiterjedése, valamint a párhierarchián belüli függőségi szálak „felgöngyölödése” egy reformer szemléletű pártállam aktivitásának. Bár magatartásuk kétségtelenül gyorsította a bomlás folyamatát, csak az önromboló mechanizmus következményeire reagáltak. Ezt jelzi az MSZMP konzekvens „lemaradása” az eseményekről.

Akkor csökkentették a pártapparátus létszámát és számolták fel a függetlenített párttitkári intézményt, amikor már azok befolyása elenyésző volt. A párton belüli platform-szabadság lehetőségéről akkor kezdtek el vitatkozni, amikor a pártfrakciók már nyíltan igyekeztek tömegbázisra szert tenni. A párt hatalmával kapcsolatos legitimációs kérdéseket akkor kezdték el latolgatni, amikor már sorra kezdtek megalakulni az új pártok. Akkor kezdték firtatni a párt más szervezetek felett gyakorolt hatalmának jogosságát, amikor sok új, önálló egyesület, szakszervezet, gazdasági és társadalmi érdekszervezet jött már létre. Akkor töröltek el számos, szűk körben létező kedvezményt, amikor már igencsak kevés privilégium elosztására volt lehetőség. A nem-pártintézményeken belüli pártszervezetek létének jogalapja akkor merült fel hivatalosan, amikor e pártszervezetek befolyása, illetve közvetítő szerepe már minimálisra csökkent. Az apparátus funkcióinak java részét már elvesztette, tagjai igyekeztek más területeken elhelyezkedni, amikor még mindig nem volt semmi elképzelés arról, hogy mi az apparátus szerepe egy új rendszerben. A párt joga arra, hogy kulcspozíciók betöltését a legkülönbözőbb szinteken kontrollálja, akkor vált kérdésessé, amikor a káderhatáskör eredeti funkciójával ellentétes szerepet töltött már be, a közvetlen kapcsolatokon keresztül a párt már nem az erőforrások birtokosa, hanem a gazdasági és politikai válság foglya volt.

A szétesés pedig folytatódott, sorra kerültek a szervezet alapelemei. A párt alapszerveződési elve — a demokratikus centralizmus — megszűnt. Infrastruktúrájának többsége más pártok kezébe került, vagyonának nagy részét államosították. Apparátusát saját maga eresztette szélnek. A parlament döntése alapján felszámolták magánhadserégét (Munkásőrség), szétestek ifjúsági és társadalmi szervezetei (KISZ, Népfront). Megszüntették közvetlen irányító kapcsolatát a belügyi szervekkel, majd a lehallgatási botrány után felszámolták a Belügyminisztérium III/3 ügyosztályát, amellyel megszűnt információs monopóliuma. Megindult a jogrendszer demokratizálási folyamata, másfelől pedig a rendőrség, a katonaság, a bíróság és az ügyészség vezető posztjain levők többsége kilépett a pártból, és ezzel megszűnt a párt monopóliuma az igazságszolgáltatás felett. Az utódpártok taglétszáma az egy évvel korábbinak 20 százalékára esett vissza. A beindult privatizálódási folyamattal pedig lassanként majd felszámolódik korábbi gazdasági, nagyvállalati háttere, és még fellelhető kiemelt káderei is sorra eltűnnek, illetve számára elvesznek.

Átváltozásnak vagyunk tehát tanúi. A pártállam sajátos szerkezete felbomlott, a hatalmi struktúráról „levált” a párt. A volt hatalmi szerkezet politikai pártokká alakult. A hatalom

belső szerkezete eközben jelentősen átrendeződött. Az összekötő szálak elszakadásával megnőtt az állami hierarchián keresztül történő érdekérvényesítés jelentősége, értékesőbbé váltak az ott meglévő közvetlen kapcsolatok, a függőségi szálak megkerülésének újabb lehetőségei. A folyamatnak tehát nincs vége. A demokratikusan megválasztott új parlament és a koalíciós alapon kialakuló új kormány csak politikai előfeltétele a folyamat továbbvitelének. A rendszerváltás akkor megy majd végbe, amikor a volt politikai hatalom gazdasági hatalmát adó állami tulajdonosi monopólium is megszűnik. Ehhez elengedhetetlen az állam tulajdonosi jogainak és ebből fakadó funkcióinak leépítése, gazdasági feladatainak korlátozása, az általa monopolizált gazdaság privatizálása, a tulajdonos társadalmi réteg kiépülése. Amennyiben ez nem, vagy csak nagyon lassan valósul meg, fennáll a veszélye annak, hogy a kormányt alakító pártok és a gazdaság terén nagy függetlenséget élvező végrehajtó gépezet rátelepszeken a monopolisztikus állami szerkezetre. Ha ez megtörténik, kialakulhat a korábbihoz hasonló hatalmi szerkezet, új szereplőkkel, új ideológiákkal és az ezeknek megfelelő politikailag és gazdaságilag kedvezményezett, illetve üldözött réteggel. A lehetőségek még nyitottak.

(1990. április)

JEGYZETEK

- ¹ A működés mechanizmusának részletes leírása a „Pártállam rendszer szerkezete, kohéziója és szétesése Magyarország példáján” címmel a *Gazdaság* 1989.4.sz.-ban, illetve „Beyond the Image: The Case of Hungary” c. a *Social Research* 1990. nyári kiadványában található. Mindkettő viszonylag nagy terjedelmű és a részletes elemzés mellett bőséges hivatkozási listát is tartalmaz.
- ² A szerkezet politikai monopolizáltsága és az ennek megfelelő magatartások a következőkből adódnak; a) bármely döntéshozó kézben tarthat függőségi szálakat, de csak a párhierarchiából indulnak ki olyan függőségi szálak, amelyek minden más hierarchiát is összekötnek, így a függőségek politikailag monopolizáltak; b) az államilag monopolizált tulajdonosi jogok s a hozzájuk kapcsolódó összekötő függőségi szálakon keresztül a tulajdonosi jogok politikailag monopolizáltakká válnak; c) mivel nincs más út az érdekérvényesítésre a szerkezetben, mint a hierarchikus és az összekötő függőségi szálak felhasználása, az érdekérvényesítés is politikailag monopolizált lesz. Mindez politikailag racionális magatartásokat vált ki.
- ³ A hatalom szerkezetének közös alapelemei: a párhierarchia, az állami hierarchia, az államilag monopolizált tulajdonosi jogok, valamint a két hierarchiát összekötő függőségi szálak, amelyeken keresztül a döntéshozók egymáshoz kapcsolódnak.
- ⁴ Az alapelemek szerkezetét szövdésének elve, hogy a két hierarchiát összekötő függőségi szálak kizárólag a párhierarchiából indulhatnak ki, a függőség nem megfordítható. Ennek oka az, hogy az összekötő szálak a párt hatalmi szerepének gyakorlásából keletkeznek, ahol mindegyik szál a szerep megvalósításának eszköze. A főbb összekötőszálak, amelyek a párhierarchiát a párt funkcióin keresztül a nem-párhierarchiákhoz kapcsolják, a következők: a párttagság, amelynek révén az egyént ellenőrzik a pártfegyelem érvényesítésével; az instruktori rendszer, amely lehetővé teszi a szervezeti struktúra ellenőrzését az intézményeken belüli pártbizottságok tevékenységének felügyelete révén; a káderhatáskör, amely a kulcspozíciók betöltésének ellenőrzésével (kinevezés, áthelyezés, elmozdítás, minősítés stb.) a fontosabb pozíciók kézben tartását biztosítja az egész hatalmi struktúrában; a témafelelősi rendszer, amelyen keresztül a tevékenységstruktúra ellenőrzése biztosított.
- ⁵ Erről ld. a *Gazdaságban* 1989./4. sz. és a *Social Research*-ben '89. tavaszán megjelent tanulmányomat, részletesebben pedig a „Függőség, konszenzus és szelekció” c. Pénzügykutató Intézet 1984. 3. sz. kiadványát.
- ⁶ Ez történt például 1979—1981 között, amikor a megcsappant erőforrások nagymértékben meggyengítették az addigi kedvezményezettek és az irányításban az érdekeiket képviselők hatalmi

helyzetét. Új erőforrások teremtése érdekében rugalmatlan és veszteséges nagyvállalatokat bontottak szét, elvonták az ágazati minisztériumok beavatkozási eszközeit, csökkentették létszámukat és összevonták őket, fejlesztették a kisvállalkozásokat, törekedtek a világpiaci árakat tükröző árrendszer bevezetésére, és megalakították az operatív ügyeket centralizáltan és szelektíven kezelő Gazdasági Bizottságot. Az átmeneti gyengülés lehetővé tette azt, hogy az erőforrásokat és a jövedelmeket átcsoportosítsák, centralizálják, és közben új jövedelemtermelő réteget is létrehozzanak.

- 7 Ezt figyelhetjük meg a korábban említett reformintézkedéseknél is. A vállaltszétbontási kísérletek csupán egy-két nagyvállalatra korlátozódtak. A kisvállalkozások jogi és adókorlátok közé szorítva csupán forrásteremtő intézmények maradtak. Az összevont ipari minisztérium gyengébb pozícióval ugyan, de egy éven belül már hajdani funkcióit gyakorolta, a világpiaci árrendszer bevezetése okozta jövedelemátcsoportosulás egy év alatt visszarendeződött. A funkcionális minisztériumok és a területi pártbizottságok hatalma nőtt. Az ésszerű elosztást és operativitást célzó központi szervezet (GB) tevékenységéből csak a folyamatos közvetlen beavatkozás maradt.
- 8 Példa a fokozatos területbevonásra az 1983-as ún. mérlegakció, ahol a külkereskedelmi mérleg egyensúlyához hiányzó 500 millió dollárnyi exportot már nemcsak az állami, hanem a szövetkezeti szektornak címzett „elvárások” alapján született felajánlásokból kellett fedezni. A költségvetési bevételek növelésére pedig a termelőszférán kívül felhasználták a lakossági fogyasztás és a jövedelmek fokozott megadóztatását.
- 9 Megemlítek néhányat. 1983-tól kezdve a pályázati rendszer kiszélesítése, amely a munkáltatói jogokat gyakorló ágazati minisztériumok vezetőikjelölési jogát gyengítette; az új vállalatirányítási formák bevezetése 1984–1985-ben, amellyel a minisztériumok munkáltatói jogait felszámolták; a többes jelölés a parlamenti képviselőválasztásnál; a titkos szavazás lehetősége a párt ifjúsági szervezete és a társadalmi szervek körében 1985-ben; a kétszintű bankrendszer bevezetése 1986-ban; amely a Nemzeti Bank hitelezési monopóliumát gyengítette; az árak, az import fokozatos felszabadítása; a személyi jövedelemadó bevezetése 1987-ben; a kisvállalkozás elterjedésének ösztönzése; a kormányzati munka átfogó átalakítása; a társasági törvény, majd az átalakulási törvény létrehozása 1987–1989-ben; a káderhatáskörök decentralizációja 1987-től folyamatosan.
- 10 Ilyen például a többes jelölés az országgyűlési képviselők esetében, a szakszervezeteknél, vagy más társadalmi szervezeteknél; az új vállalatirányítási formák bevezetése; a pályázati rendszer elterjesztése; a párton belül a többes jelölés; később a titkos szavazás; a hatáskörök decentralizálása; a magasabb bizottságba történő közvetlen delegálás lehetősége; kívülről a Szovjetunió benemavatkozási politikája, az eladósodással, illetve újabb hitelszerzéssel járó keményedő feltételek.
- 11 Az ebben az időben lezajlott KB-ülések jegyzőkönyveiből látható, hogy a megmerevedett pozícióstruktúrát sokféle módon igyekeztek rugalmasabbá tenni és egyidejűleg friss erők bevonására törekedtek: újra hangsúlyozták, hogy nem csak párttag tölthet be fontos szakmai pozíciót; hogy bizonyos körökben a megbízatás maximum két ciklusra szóljon; hogy a KB egyharmadát ötévenként le kell cserélni; hogy többes jelölést kell bevezetni mind a párt, mind a tömegszervezeti választásokon; szélesíteni kell a pályázati úton elnyerhető állások körét; a határozott időre szóló munkaszerződéseket. Az 1987 őszen tartott pártértekezleten számos idős, a kudarcokban kompromittált KB-tagot nem választottak újra, és a pártszerveződés demokratizálását célzó határozatokat hoztak a bizottságok létszámának csökkentéséről, kettő helyett egy testületes pártszervezetek létrehozásáról, a függetlenített párttitkári pozíció megszüntetéséről stb. 1988 júniusában további káderhatásköri decentralizációt határoztak el és ajánlottak a hierarchia alsóbb szintjeinek is.
- 12 Például sem az állami hierarchia, sem az összekötő szálak nem érik el közvetlenül a magánvállalkozásokat. A vállalkozások közép és felső vezetői nem párttagok, így a pártfegyelem sem érvényesíthető. A vezetők néha önjelöltek, máskor egy kollektíva vagy esetleg magánberuházók által kerülnek vezető pozícióba. Így a párt kontrollja a kulcspozíciók felett (a káderhatáskör gyakorlásával) nem érvényesíthető. E vállalatok zömében pártcsoport sem létezik, így az e szervezetek feletti kontroll (a reszortfelelősség) eszköze sem alkalmazható.
- 13 Mi történjék a káderhatáskörrel, a szakszervezetek és a párt viszonyával, a munkásorséggel, az intézményen belüli pártszervezetekkel, az újonnan megjelenő politikai és érdekcsoportokkal, a

visszahívott képviselőkkel, a tőkeáramlás szükségességével, a magántőkével, a magánvállalkozásokkal stb.

- 14 Az adott helyzetben egyértelműen felgyorsították a magyarországi hatalmi szerkezet kohézióvesztését a szovjetunióbeli gazdasági nehézségek, az ottani szerkezet összetartó erejének csökkenése, a gyorsítás gazdaságpolitikája, a lezajló politikai események, valamint az, hogy a „szocialista fejlődés egyéni útjait” a szovjet vezetés hangsúlyozottan a gyakorlatban is tolerálta.
- 15 Döntő mértékben hozzájárult az apparátus elbizonytalanodásához az 1988. május 20—23-i pártértekeztet, amelyen részben korfeszültségre, részben pedig a párttagság indulataira alapozva a fiatal másodvonalbeli budapesti apparátus tagok által előkészített sikeres puccs elsöpörte a központi vezetés idősebb, a kudarcokban kompromittálódott tagjait. Döntő mozzanat volt ez, annak ellenére, hogy a folyamat Budapest határánál megrekedt, és hasonló pártértekezletek vidéken csak nagyon nagy harcok árán zajlottak le.
- 16 A mozgalmak igen széles politikai spektrum mentén helyezkedtek el, az eszmét hirdető militáns bolsevikoktól kezdve a hatalmat vesztő funkcionáriusokon keresztül a liberális gazdasági és politikai programmal fellépő szociáldemokrata irányzatig.

KORPUSZ
1972 körül

TÓKÉS RUDOLF

A magyar politikai elit^{*}

Alkalmazkodás és változás

ÁTMENET A TEKINTÉLYURALOMBÓL A DEMOKRÁCIÁBA

Nehéz meghatározni a tekintélyuralmi rendszerből a demokráciába való politikai átalakulás kezdetét Magyarországon. Az '56 utáni Kádár-rezsim eltérő szakaszainak uralmi stílusát a téma magyar elemzői olyan címkékkel látták el, mint „ellenforradalmi”, „tekintélyelvű”, „oligarchikus-paternalista”, „euro-kommunista”, „posztpaternalista” és „posztkommunista”. Az átalakulás kezdőpontjaként megjelölhető az 1956-os forradalom, az „Aki nincs ellenünk, az velünk van” kádári politikájának bevezetése a hatvanas években, az új gazdasági mechanizmus elindítása 1968-ban, az ország gazdasági összeomlásának kezdete a hetvenes évek végén, az első többjelöltes parlamenti választások megtartása 1985-ben, Kádár János és közeli munkatársainak eltávolítása az MSZMP Politikai Bizottságából 1988 májusában, az új pártok megalakulása és a történelmi pártok felélesztése 1988-1989 telén, az MSZMP beleegyezése a többpárti politikába 1989 februárjában, a párt lemondása a vezetői kinevezések és jóváhagyások előjogáról 1989 májusában, az MSZMP kimúlása 1989 októberében. Valamennyi esemény kiemelkedő fontosságú a magyarországi politikai átmenet megítélése szempontjából. Dátumaik mérföldkőnek tekinthetők a Szovjetunió által 1947–1948-ban az országra kényszerített, mélységesen illegitim politikai rezsim kiépülésében, rendszerjellegű válságaiban és hosszúra nyúló hanyatlásában.

* A tanulmány eredeti címe: *Hungary's New Political Elites: Adaptation and Change, 1989–1990*. — A szerző az 1990. augusztus 28–29-én San Franciscóban tartott amerikai–magyar politológiai kerekasztal konferenciára készítette. Az eredeti szöveg bevezetőjében egyrészt tájékoztatja az olvasót, hogy írását időközi beszámolóknak szánja a magyarországi „kialkudott forradalomról” szóló nagyobb munkájához. Másrészt megtudhatjuk belőle: az írás közvetlen célja, hogy elemezze az új magyar politikai elit származását és főbb sajátosságait. A négy fejezetből álló tanulmánynak egy része időközben megjelent a *Valóság* 1990. 12. számában. A tanulmány teljes szövegének részben revideált változata a *Problems of Communism* (Washington, D. C.) 1990. november-decemberi számában jelent meg. Az alábbiakban az első három fejezetet közöljük. Kihagytuk az eredeti tanulmány bevezetését, a mellékletként közölt táblázatokat, mivel ezek magyar kiadványokban hozzáférhető adatokat tartalmaznak. Értelmeszerűen elhagytuk a táblázatokra utaló szövegrészeket is, de az adatok forrásául a táblázatokban megjelölt műveket megfelelő helyen a jegyzetekben feltüntetjük. — Szerk.

A geopolitikai tényezők döntő szerepet játszottak az elmúlt negyven év során a magyar politika alakulásában és az elit magatartásában. Egészen a nyolcvanas évek közepéig a rezsim politikája, a politikai tisztségviselők ideológiája, az ország intézményes berendezkedése mind a Szovjetunió és a szomszédos országok politikai, ideológiai, gazdasági és katonai érdekeinek volt alárendelve. Itt ismét kínálkozik néhány dátum és esemény, amelyek közvetlen vagy közvetett hatással voltak a magyar belpolitikára. Ilyenek az 1968-as prágai tavasz, a lengyel rezsim összeomlása a nyolcvanas évek elején, a vezetési válság és a politikai utódlás hullámverései a Szovjetunióban a hetvenes évek végétől 1985-ig, és mindennek felett Gorbacsov politikája.

Arra nézve, hogy mennyire volt döntő ez a hatás, csak feltételezésekre vagyunk utalva, tekintettel a szovjet — magyar kapcsolatoknak különösen az utóbbi tíz évre vonatkozó, elismerten szűkös adataira. Jóllehet a rezsimet regionális ügyekben 1985 óta „félíg szuverénnek” tekinthetjük, a magyar belpolitikába való közvetlen szovjet beavatkozások megszűnésének legvalószínűbb időpontja 1988 szeptember közepe, amikor is Jegor Ligacsovot eltávolították az SZKP főtítkárhelyettesi posztjáról, és visszaminősítették reszortos titkárrá. Ettől kezdve Magyarországon a régi rezsimnek alapvetően egyedül kellett szembenéznie az új elittel, hogy mentse, ami még menthető a Kádár-rezsim politikai és gazdasági roncsaiból. Tentatív hipotézisként állítható, hogy a magyar átmenet döntő, végső szakaszaiban a kulcsfontosságú eseményeket főleg *belső* politikai erők hajtották előre, s ebben meghatározó szerepet játszottak mind a régi, mind az új elit csoportok.

A demokráciához való átmenet általános kelet-európai és sajátosan magyar *szecendrióinak* jobb megértésében a tudományos irodalomnak két fajtája lehet segítségünkre. Az egyiket a Latin-Amerikában és Dél-Európában az utóbbi tíz-tizenöt évben végbement átalakulásról, az „autoritarizmustól a demokráciához” vezető átmenet dinamikájáról szóló tanulmányok képezik. A másik a kommunista államok 1953-tól az 1980-as évek végéig terjedő történetére vonatkozó irodalomnak a politikai utódlásról, az elit-politikáról és az ellenzékiiségről szóló része.

A demokratikus átalakulás folyamatairól szóló terjedelmes irodalomból számomra az a gyűjteményes kötet bizonyult leghasznosabbnak, amely a Woodrow Wilson Center által támogatott kutatásokból Guillermo O'Donnell Philippe C. Schmitter, Lawrence Whitehead és más szerzők tanulmányait tartalmazza *„Átmenet a tekintélyelvű uralomból; a demokrácia kilátásai”* címmel.¹ E kutatás publikált eredményei egész sor alapos esettanulmánnyal szolgálnak az egyes országokban zajló átmenet dinamikájáról. Az eltérő nemzeti forgatókönyvek mindegyike kínál olyan szempontokat — kiváltképpen ami a latin-amerikai és a dél-európai átmenetek szakaszaiban az eliten belüli interakciókat illeti —, amelyek többé-kevésbé fontos tanulsággal szolgálhatnak a hasonló kelet-európai „átmenetek” megítéléséhez.

A magyar forgatókönyv alaposabb megértéséhez analitikus szempontból mégis a legtermékenyebb O'Donnellnak és Schmitternek az a egyszerű fogalmi levezetése, amellyel a demokráciához való átmenet mintegy „metafolyamatait” ragadják meg. A liberalizáció és demokratizálás megkülönböztetésével segítenek definiálni az elemzés kereteit és a kétféle folyamat metszéspontjait. Az átmenet eredményének általuk adott — osztályozása, a hivatalselők hatalmának ellenőrzött „átruházása”, kényszerű „átengedése”, illetve „megdöntése” — tökéletesen fedi a kelet-európai ancien régime-ek előtt felmerült dilemmát a rendszeren belüli változás és a „rendszer váltás” között. Mi több, O'Donnell és Schmitter felfogása a „második átmenetről”, amely az „elsőben” elnyert formális demokratikus jogok lényegi beteljesítése felé tart, fölöttébb meggyőző, és a demokratizálódási folyamat *nyitott* jellegére mutat — Kelet-Európában és Latin-Amerikában egyaránt. Valóban, figyelemre-

méltó egyezés van a latin-amerikai átmenet főbb foratókönyvei és legalább két kelet-európai ország szcenáriói között. A demokráciába való átmenet Alfred Stepan által nyújtott dramaturgiái közül „az autoritárius rezsim belülről indított újraderokratizálása”, kombinálva a „társadalom által kezdeményezett akciók” és a „pártok közötti paktumok” elemeivel, sok tekintetben a lényegét fogalmazzák meg annak, ami Lengyelországban és Magyarországon 1989–1990-ben történt.

Sorolhatnám tovább a latin-amerikai és dél-európai „demokráciába való átmenet” irodalmának érdemeit, mely analitikus belátásokat és hajlékony fogalmi eszközöket nyújtott a kelet-európai demokratizálódás látszólag hasonló folyamatainak tanulmányozásához. Úgy vélem azonban, hogy a kétféle átmenet összevethetőségének szigorú korlátokat szab az ancien régime-ek — a „jobboldali autoritárius”, illetve a „marxista — leninista” rendszerek (vagy, a taxonómia iránt kifinomultabb érzékűek kedvéért, a „létező szocialista” rezsimek) — minőségi különbözősége.

Az elemzés fő kérdése — amelynek eldöntésére e helyütt nem vállalkozom — egyfelől az, hogy a jobboldali autoritarizmus esetében vajon nem indokolt-e a demokráciába való egész átmenetet egy „tradicionális piaci” típusú rendszertől a modernbb kapitalista gazdaság és a megfelelő politikai felépítmény felé tartó ideológiai-gazdasági *kontinuum részeként* tekinteni. Illetve másfelől, a kommunista forradalmakat és a marxista — leninista rezsimeket felfoghatjuk a drasztikus *diszkontinuitás* jelképeinek, és akkor ennek nem annyira az „átmenet” az ellentettje, mint inkább egyfajta ugrás a status quo ante határozott, bár részleges restaurációja irányába.

Bármint legyen is, mindkét fajta rezsim esetében megtalálhatók a hivatalban levő politikai elitrétegek, amelyek kiemelkedő szerepet játszanak az átmeneti időszak politikájának alakításában. Az állami bürokrácia, a katonai vezetés, a titkosrendőrség, az üzleti körök (azaz az érett kommunista államban működő ipari és mezőgazdasági lobbyk), sőt meglévő és újonnan keletkező ellenzéki csoportok mindkét esetben jelen vannak. Mi több, figyelembe kell venni a demokratizálódás irányába ható külső nyomást is, legyen szó akár az Egyesült Államok, Nyugat-Európa befolyásáról vagy — mint Kelet-Európa esetében az utóbbi egy-két évben — arról, hogy még e kettőhöz hozzájárul a Szovjetunió részéről egyfajta elnéző jóindulat, vagy éppen enyhe presszió. Másrészt, a „jobboldali tekintélyuralmi” és a „kommunista”, vagy akár „poszttotalitárius” politikai berendezkedés között három minőségi eltérés van. Különbséget találunk abban, hogy

- a) milyen fokon hatotta át a társadalmat intézményesen és ideológiailag az állam és/vagy az uralkodó párt;
- b) milyen mértékű a kulcsfontosságú elitrétegek jogilag garantált vagy ténylegesen megfigyelhető függetlensége a politikai hatalom gyakorlásától;
- c) milyen fajta szabad ellenőrzést gyakorolnak a nem állami (üzleti és egyéni) aktorok a gazdasági erőforrások — mint a likvid tőke és tulajdon —, valamint ezek privát célokra való hasznosítása felett.

Nyilvánvalóan még a posztnáci jobboldali diktatúrák legsötétebb napjaiban sem vetették alá az állampolgárokat tömegesen a kötelező politikai indoktrinációnak munkájuk elvesztésének terhe mellett. Az is magától értetődik, hogy a katolikus egyház, a fő nagyiparos és földbirtokos csoportok, a felsőbb katonai parancsnokság és bizonyos fokig még egyes korporatív egységek is, mint például az egyetemek, nagymértékben mentesek voltak saját belső ügyekben az állami beavatkozástól. A jobboldali autoritárius rezsimekben mégis elsősorban a magántulajdon sérthetatlensége (eltekintve a közművek és kulcsfontosságú ipari üzemek esetenkénti „populista” elfoglalásától) és a polgári jog által kodifikált védelme az

állami beavatkozástól az, ami kudarcra ítéli és lényegében értelmetlenné teszi a demokráciába való átmenet kétféle dramaturgiájának mindenre kiterjedő összehasonlítását, és a szcenáriók olyan elemeinek a túlközelítését, mint az érdekcsoportok politikája és az elitek magatartása.

A kommunista államokban a vezetői gárda politikáját, valamint a hatalmi utódlás rendjét hagyományosan a „rendszeren belüli” politikai változás összefüggésében vizsgálták. A kutatás tárgya a fontosabb politikai személyiségek kölcsönhatása volt, akik legjobb esetben az uralkodó párton belüli szűk elit választói közönség ad hoc koalícióinak nevében cselekedtek. Az uralkodó hierarchiához igazodó *nómenklátúra*-privilegiumok rendszerint elegendőek voltak ahhoz, hogy meghiúsítsák bármilyen párton kívüli elit autonómiáját. A „szakértők” (a „vörösökkel” szembeállítva értelmezett „szakértők”) cselekvési szabadságát és általános politikai hatásfokát szigorúan behatárolták az elitpolitika íratlan törvényei.

A szakértői elit az állam anyagi és emberi erőforrásainak a párt által kijelölt menedzserként nem rendelkezett közvetlen eszköztárral a stratégiai döntések és a főbb politikai következmények befolyásolására. Ennek nem mond ellent, hogy az elit befolyása a döntéshozásra fokozatosan és kumulatív módon hozzájárult a párt- és állami döntések formájának és lényegének a meghatározásához, különösen amikor a forráselosztás módjairól volt szó. Valóban, a rezsim számos „rutin” jellegű politikai kötelezettség vállalása, csakúgy, mint az „utódlási” politika, a kommunista államokban a szakértők befolyásából eredt. A lényeg azonban az, hogy Magyarország és Lengyelország esetében 1989-ig az elitcsoportokat — önállósodási törekvéseik ellenére — amolyan feláldozható sakkbábúnak tekintették a kommunista utódlási szcenáriók idősebb játékosai.

Mindezzel természetesen nem kívánjuk elvitatni, hogy rendkívül hasznos az utódlás kommunista dramaturgiájának tanulmányozása, ahogyan azt Valerie Bunce végzi igen meggyőző módon, összefüggésbe hozva azokat a személyiségeket, erőforrásokat, politikai folyamatokat és az utódlás szempontjából szóba jövő különböző elitcsoportok komplex egymásra hatását.² Mindenesetre Bunce munkája és az övéhez hasonló tanulmányok lényege a kommunista politika változásainak, mozgatórugóinak feltárása és elemzése. De milyen fajta változásokat is tárgyal a kommunista vezetői utódlásról szóló irodalom? Leszámítva néhány apokaliptikus szcenáriókat, amelyeket az emigránsok és jobboldali antikommunisták vágyképzetének minősítve elvetettek, az irodalom fővonala — egészen a kijózanító valósággal való szembesülésig — a rendszeren *belüli* változásokról szól. Bunce kifejezésével „a jövőben, ahogyan történt a múltban is, az utódlás inkább a rendszer összehangolt működését fogja szolgálni, ahelyett, hogy aláásná azt”.³ Hát igen.

Az ellenzék szerepe a kommunista politikában szintén nagy és még gyarapodó tudományos irodalom tárgya. Az ellenzéki politikusok tetteiről és eszméiről szóló leíró beszámolóktól eltekintve, a jelenségnek két alapvető megközelítése létezett. Az első, amelyet „heroikus—apologetikusnak” nevezhetünk, történeti, morális és filozófiai teminuskban tárgyalja a témát.⁴ Az irodalom második típusa, melyhez magam is hozzájárultam, az ellenzékiet a politikai tevékenység szereplőinek, szervezett tevékenységüket az érdekcsoportpolitika új fajtájának tekintette, eszméiket pedig egyfajta „politikai részvételnak” és alternatív programnak fogta fel, melyek közrejátszottak a rendszeren belüli változásokban, illetve a rendszer megváltoztatásában.⁵ E második megközelítésmód gyökeres hiányossága abban állt, hogy követői — magamat is beleértve — a pragmatikus szkepticizmus szellemében túlbecsülték a hivatalban lévők hatalmának tartósságát, és alábecsülték az ellenzékiet mint gyakorló politikusokat. Mindenesetre sem a „heroikus”, sem a „pragmatikus” megfigyelők nem feltételeztek egyetlen kommunista vezetőről sem olyan ideológiai és politikai

hajlékonyságot, mint amelyet Gorbacsov és esetenként Jaruzelski, valamint Kádár utódai tanúsítottak nem kommunista politikai ellenfelekkel szemben.

A fentiek figyelembevételével elmondhatjuk, hogy a kelet-európai és a magyarországi demokratikus átmenet rekonstrukciójának és jobb megértésének kulcsa a kommunista államokban a különböző eliteszoportok közötti összefonódásban, a hatalmi utódlásban és az ellenzékiesség eszmerendszerében rejlik — valószínűleg sokkal nagyobb mértékben, mint a spanyol, portugál és görög átmenet forгатókönyveinek esetében.

A mai „új kelet-európai elit” egyaránt magukban foglalják a tegnapi kommunista elit „irányítóit” és „sakkfiguráit”. Azonban a már ismert és széleskörűen vizsgált „régi”, átmenet előtti szereplők mellett az új magyar — és vélhetően a kelet-európai — elit nagy része eddig politikailag passzív és nem háborgatott középosztálybeli diplomás szakemberekből és értelmiségiekből áll. Az ő politizálódásuk és részvételük az elmúlt egy-két év „átmeneti pártpolitikájában” nem magyarázható olyan szokványos források alapján, mint amilyenek a kommunista elitről felállított adatbankok és standard életrajzi útmutatók.

ELITKÉPZŐDÉS MAGYARORSZÁGON: ÁLTALÁNOS MEGFONTOLÁSOK

A mai magyar elit — kevés kivétellel — a kommunizmus égisze alatt született, nőtt fel, járta ki iskoláit és kezdte meg pályáját. Fiatal, középkorú és idős emberként egyformán voltak akarva-akaratlan alanyai és tárgyai annak a történelmileg nagyszabású erőfeszítésnek, mely ebben a kelet-európai országban egy új politikai rendszer felépítésére, a gazdasági modernizáció előmozdítására és egy új, szocialista társadalom létrehozására irányult.

A kommunista párt rendszerépítő prioritásait áthatotta a politika mindenkéülöttisége, amellyel két egymással összeegyeztethetetlen célt igyekezett megvalósítani: a gyakorlatba kívánta átültetni a rendszerépítés és társadalmi átalakítás marxista — leninista programjának ideológiai imperatívuszait, és egyidejűleg meg akarta őrizni a párt hatalmi monopóliumát. Nem tudni, hogy vajon akár a Rákosi, akár a Kádár-rezsim komolyan vette-e az „új, szocialista embertípus” megteremtésének gondolatát. Másfelől viszont elég bizonyíték van arra, hogy a rezsim szívében fenntartotta — még a nyolcvanas években is — oeuvrierista elkötelezettségét olyan társadalom formálásában, melyet preferált társadalmi-gazdasági hátterű káderek igazgának, akik demonstrálták lojalitásukat az uralkodó párt iránt.

A magyar eliteszoportok politikai aktivizálódását és a Kádár-rendszer bukásának meggyorsításában játszott vezető szerepét elsősorban a rezsim 40 éves *kontrasztelekciós* gyakorlata motiválta. Az effajta diszkriminációs politika közrejátszott abban, hogy tartósan ellenséges viszony alakult ki a politikai rezsim és a párton kívüli értelmiségi elit között. A képzettséget és a szaktudást, melyre pedig igen nagy szükség lett volna a párt fejlesztési céljainak megvalósításához, legfeljebb a jutalmazás komplex kliensi-nepotista kooptáló rendszerén keresztül ismerték el. Amint még látni fogjuk, a rezsim értelmiségellenes előítelei sokféle formát öltöttek, amelyek a foglalkozási diszkriminációtól a fehérgalléros munka rendszeres alulfizetésén át egészen a nómenklatúra legfelsőbb pozícióinak elérhetlenségéig terjedtek.

OKTATÁS ÉS TÁRSADALMI MOBILITÁS — NYERTESEK ÉS VESZTESEK

A szakirányú felsőfokú képzettség megszerzése és a társadalmi mobilitás az elitképződési folyamatok megértésének kulcsfogalmai. Lássuk a magyar helyzetet.

Az iskoláztatás tekintetében a magyar társadalom a kommunista hatalomátvétel idején igen elmaradott volt. Igaz, a lehangoló helyzet teljesen összhangban volt a háború előtti Magyarország kulturális mátrixával, melyet a „szűkkörű képzett elit és nagy létszámú alig iskolázott tömegek” kettőssége jellemzett. Valóban, 1949-ben a 15–29 éves korcsoport 69,7 százalékának volt nyolc osztálynál alacsonyabb iskolai végzettsége. 1980-ra ez a szám 5,1 százalékra csökkent. A szánalmas kezdeti állapothoz képest a rezsim oktatási teljesítménye igen imponáló. 1980-ban a 15–29 éves korcsoport 37,9 százaléka végzett nyolc osztályt, 30,7 százaléka szakközépiskolát, 29,5 százaléka gimnáziumot és 9,8 százaléka egyetemet vagy főiskolát. 1981-ben a 30 év alatti népesség 46,1 százaléka volt nappali tagozatos tanuló az óvodástól az egyetemistáig bezárólag, ami 1984-ben összesen 2 387 400 főt jelentett.⁶

A párt kezdettől fogva a társadalom átstrukturálására törekedett, hogy fogékonyabbá tegye azt a rezsim fejlesztési céljai és politikai-ideológiai célkitűzései iránt. Az 1948-ban egy csapásra 60 000, és a nyolcvanas évek elejéig további 210 000 kékgalléros munkás előléptetése vezetői és menedzseri posztokra fontos lépcsőfokokat jelentett az új hatalmi elit létrehozásának csaknem 42 éves folyamatában, amelyben ők egyszerre számítottak „vörösnek” és „szakértőnek”.⁷

Az egyik osztály nagymértékű felfelé irányuló társadalmi mobilitásának kezdeti vesztesei egy másik osztály tagjai voltak. 1949 és 1954 között a polgári közép- és kisburzsoázia, valamint a kispolgárság rétegeiből több mint 300 000 család kénytelen feladni tulajdonát, munkáját és gyakran otthonát is.⁸ Az effajta társadalmi-politikai igazságszolgáltatás révén a rezsim tudatosan korlátozta legalább háromnegyed milliónyi magyar középosztálybelinek az életlehetőségeit, évtizedekre garantálta ő és gyermekeik ellenszenvét és politikai elidegenedését. Azonban sok középosztálybeli értelmiségi és fehérgalléros alkalmazott — különösen a műszaki és tudományos értelmiség köréből — munkáját és társadalmi státusát tekintve sértetlenül vészelte át a sztálinista korszakot.

TÁRSADALMI MOBILITÁS A KÁDÁR-KORSZAKBAN: LEHETŐSÉGEK ÉS KORLÁTOK

Az 1956-os forradalmat követően a rezsimnek magasan képzett munkaerőre volt szüksége ahhoz, hogy kielégítse az ipar, a mezőgazdaság, a tudomány és oktatás, a kereskedelem, a pénzügy és a közigazgatás szakemberigényét. A rezsim eredeti módon oldotta meg a „modernizáció versus biztonság” dilemmáját, egy olyan stratégia keretében, mely a felfelé mobilitás lehetőségeinek kifinomult áramvonalasítása mellett lehetőséget nyújtott a magasabb szakképesítés megszerzésére az osztályszármazás és a tehetség közelebből soha nem specifikált vegyes kritériumai alapján.

Az 1961. évi oktatási reform a középfokú oktatás három típusát és a felsőfokú oktatás két szintjét intézményesítette. 14 éves kortól, a 8. osztály befejezésével a diák folytathatta tanulmányait a) gimnáziumban, b) ipari vagy kereskedelmi szakközépiskolában, c) ipari vagy mezőgazdasági szakmunkásképzőben, vagy d) otthon maradhatott, és 16 éves kortól munkát vállalhatott.

Aki gimnáziumban érettségizett, az felvételre jelentkezhetett bármely egyetemre vagy főiskolára. A szakközépiskolai képesítővel rendelkezők továbbtanulási lehetősége jóval korlátozottabb volt. A szakmunkásképzőben végzetek kékgalléros munkásként helyezkedhettek el.

A kékgalléros káderek tömeges előléptetése ellenére minden társadalmi csoport a hagyományos intergenerációs módon reprodukálta önmagát. Ez alól csak az iparban dolgozó segédmunkás réteg jelentett kivételt, helyet cserélvén a szakképzetlen mezőgazdasági munkással a tekintetben, hogy a *legkevesbé* előnyös társadalmi háttérrel nyújtja gyermekeinek a gimnáziumi oktatáshoz, és a legjobb esélyt arra, hogy szakmunkásképzőbe és onnan a gyárba vagy mezőgazdasági üzembe kerüljenek. Sőt az alacsony státusú családok gyermekeinek otthoni hátrányairól szóló adatok mintegy önmagát beteljesítő statisztikai jóslatként azt is igazolják, hogy a magyar gimnáziumokból kibukó tanulók — 1961—62-ben 27,8 százalék, 1974—75-ben 14,5 százalék, 1980—81-ben 11,1 százalék —, valamint az ipari és kereskedelmi szakközépiskolákból kimaradók — 20,8 százalék, 16,7 százalék és 17,8 százalék, a megfelelő években — legtöbbször munkás származású volt.⁹ Egy 1969-es vizsgálat az általános iskolai tanulók tanulmányi eredményeiről egy teljes érdemjegy különbséget (4,2 illetve 3,2) mutat a féhérgalléros és a segéd- és betanítottmunkás-családok gyermekeinek osztályzata között.¹⁰

MAGASABB KÉPZETTSÉG: STÁTUSZ ÉS JÖVEDELEM

Az egyetemi végzettségűek orvossá, jogásszá, gimnáziumi tanárrá, közgazdásszá, alkalmazott kutatóvá válhattak, vagy beléphettek egy kutatóintézetbe segédmunkatársként. A főiskolai végzettségűek lehetőségei kevésbé voltak rózsásak. A mérnök képesítéseket „üzem-mérnökként” alkalmazták (ez gyakorlatilag kékgalléros pozíciónak számít), vagy számítógép-programozóként, agronómusként, könyvelőként, általános vagy szakközépiskolai tanárként dolgozhatott.

Egy másik vizsgálat a húszévesek felsőoktatásban való részvételi arányáról az 1944 előtti, 1946 és 1962 közötti és 1963 és 1973 közötti időszakban az apák társadalmi csoportja szerint figyelemreméltó kontinuitást mutat a spektrum felső szakaszán, de némi gyarapodást a szakmunkás, a betanított munkás és a mezőgazdasági fizikai dolgozó környezetből származó diákok körében is.¹¹

Kelet-Európában a felsőfokú képzettséget hagyományosan a magas státusz és jövedelem kulcsának tekintették. Ha az értelmiségivé válás vagy még inkább: a féhérgalléros vezetővé válás statisztikai valószínűségét a fiatalok társadalmi-gazdasági környezete szerint értékeljük, az adatok kijózanítóak. Arra utalnak, hogy továbbra is szakadék van a társadalom legfelső és legsósó rétegei között a felfelé való mobilitás lehetőségeit illetően.¹² A fiatalok hivatásszerű szakképzésbe történő irányítása politikailag csak egy bővülő és növekvő gazdaságban járható út, ahol a státuskülönbség és a lefelé történő mobilitás megfelelő jövedelemmel kompenzálható. A hetvenes évek végére nyilvánvalóvá vált, hogy harminc évnyi kommunista uralom sem volt elég az átörökölt hátrányok leküzdésére és épp azon társadalmi rétegek (a városi és mezőgazdasági fizikai munkásság) mobilitás iránti elvárásainak kielégítésére, amelyek nevében a párt uralkodott.

Az eddigi okfejtés és a közölt adatok a magyar fiatalok részvételi arányáról az általános, közép- és felsőfokú oktatásban arról kívántak képet adni, milyen teljesítményt nyújtott a

rezsim a felfelé való mobilitást biztosító kulturális lehetőségek megteremtésében az adott politikai rendszerben.

Amellett, hogy a rezsim kudarcot vallott fő támogatói státusigényeinek kielégítésében, a fehérgallérosok és diplomások jövedelmi igényeit sem tudta kielégíteni, különösen a harminc év alatti fiatal értelmiségiekét.¹³ A fehérgalléros alkalmazottak és az egyetemi diplomások jövedelmi diszkriminációja kettős formát öltött.

Az első az ideológiai indítékú egyenlősítő jövedelempolitika, amely a „vezetők és más szakértelmiségiek”, valamint a szakmunkások havi jövedelmét csaknem azonos szinten tartotta. A második az életkoron és a végzettségen alapuló diszkrimináció. A rezsim gazdaságpolitikáját nem támogathatja „társadalmi konszenzus” egy olyan országban, ahol az éppen végző orvosnak hét évig kell dolgoznia, amíg utoléri a vele egyidős betanított munkás bérét. A párt egalitárius jövedelempolitikájának alapvető iróniája megmutatkozott abban, hogy olyan foglalkozási csoportokat is sújtott, amelyektől a rezsim gazdasági és politikai stabilitása függött. 1977-ben a „felső ipari vezetők” 14 százaléka kevesebbet keresett az országos átlagnál. A középvezetői posztokon ugyanez 66 százalék volt.¹⁴

A rezsim jövedelmi politikájával szembeni attitűdöket illetően jellegzetes az elítélés és a nem elithez tartozók nézeteinek különbsége, és a magyar népesség ellenségesége általában a jövedelmi differenciálással szemben.¹⁵ Ilyen körülmények között a magasan képzett elitek számára három lehetőség kínálkozott gazdasági helyzetük javítására. Beléphettek a második gazdaságba, lényegesen megnövelve munkaidejüket; kísérletet tehettek a rezsim politikájának megváltoztatására, elfogadva kooptálásukat, s ezáltal belülről munkálkodva a kívánatos változásokon; és végül, ha e módszerekkel nem értek el eredményt, törekedhettek magának a rendszernek a megváltoztatására.

AZ ÚJ MAGYAR KÖZÉPOSZTÁLY: ÚT A CIVIL TÁRSADALOM FELÉ?

1970 és 1980 között a fehérgalléros alkalmazottak száma az aktív keresőkön belül 27 százalékkal nőtt. 1980-ra az összes kereső 8,1 százaléka egyetemi vagy főiskolai végzettségű volt, a fehérgalléros alkalmazottakon belül ez az arány 27,6 százalék.¹⁶ A kereső népesség foglalkozási szerkezetén belüli változások nagysága nyomán egy új, „kritikus társadalmi tömeg” létrejöttéről beszélhetünk a hetvenes évek végén. Jobb fogalom híján ezt poszttotalitárius magyar középosztálynak nevezhetjük.

Ennek az új középosztálynak legtöbb jól képzett tagja az intergenerációs mobilitás haszonélvezője volt. Státus szempontjából ez a folyamat közreműködött abban, hogy fennmaradt — illetve csak marginálisan változott meg — a magyar társadalom „privilegizált, kevésbé privilegizált és alulprivilegizált” rétegekből álló hierarchikus struktúrája. A párton kívüli elit státusa azonban nem járt együtt sem összemérhető jövedelemmel, sem a munkájukat, foglalkozási mobilitásukat és végső soron értelmiségi és állampolgári autonómiájukat érintő (inherensen politikai) döntések befolyásolási képességével. Bár az új felsőfokú végzettségűek kevesebb mint harmada szerzte diplomáját nappali tagozaton,¹⁷ minden diplomás úgy érezte, jogosult a legmagasabb fehérgalléros posztok betöltésére a gazdaságban, továbbá egy „értelmiségi” életstílus követésére magánéletében. Ezek a kádári rezsim utolsó évtizedében irreális igények voltak.

Kétségbevonhatatlan tény, hogy 1968-ban a magyar rezsim döntését a gazdasági reformok bevezetéséről a politikai stabilitás és gazdasági fejlődés rövid távú szükségletei, valamint a rendszer fennmaradásának hosszú távú érdekei motiválták.¹⁸ A második gazdaság megnyitása új lehetőségeket teremtett a pótlólagos jövedelemszerzésre is, és biztonsági szelepként jól szolgálta a középosztály gazdasági stabilitás és magasabb életszínvonal iránti igényeinek kielégítését. A lefékezett társadalmi mobilitás és hanyatló vásárlóerő miatti frusztráció intenzitása mellett az értelmiségiek széles körű elkalandozása a piaci környezetbe legalább egy időre enyhítette a nyomást, melyet az új középosztály gyakorolt a rezsimre, hogy kikényszerítse a hatalom megosztását.

Hosszú távon azonban a művelt elit belépése a második gazdaságba veszélyeztette a rezsim társadalmi és politikai stabilitását. A második gazdaság piaci jellegű „szűrőin” nem jutottak át azok, akik nem rendelkeztek konvertálható készségekkel, amelyek iránt nagy kereslet volt a „második”, „párhuzamos” vagy „árnyék”-gazdaságban. Míg a „felsőbb értelmiség” 64 százaléka, valamint a felső és középszintű gazdasági vezetők rutinszerűen és intenzíven kivették a részüket a különböző melléktevékenységekből,¹⁹ az állami bürokráciának, a kádərbürokráciának, a katonai vezetésnek és a rendőrségnek nem volt törvényes lehetősége jövedelme kiegészítésére. Az így hátrányba került káderek korrupció, zsarolás és a második gazdaságban űzött nepotista pénzszerzési manőverek révén próbálták áthidalni a politikai hatalmuk és vásárlóerejük közötti diszcrepanciát.

A gazdasági reformok másik nem szándékolt következménye egy új vállalkozói osztály felemelkedése volt. Az újjgazdagok a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből kerültek ki. Fő reprezentánsaik a kisiparosok, az új mezőgazdasági „szocialista vállalkozók”, a viszonteladók, ügyvédek, külkereskedők, a befutott szórakoztatóművészek és profi sportolók.²⁰ Az életszínvonal széles körben tapasztalt romlása és a második gazdaság ötvenezere főre becsült elsődleges haszonélvezőinek kiugró gazdasági nyeresége együttesen drasztikusan átstruktúrált társadalmat hozott létre az 1980-as évek elejére Magyarországon. Az „egyenlőtlenség” fogalma nem fejezi ki eléggé sem a társadalmi-gazdasági változások nagyságát a magyar társadalomban, sem e változások társadalmi hatását az „újszegényekre”, akik a nyomorszint határán, illetve alatta élnek.

Kolosi Tamás és munkatársai megpróbálták megrajzolni a társadalmi rétegződés, az egyenlőtlenség és a depriváció mintáinak empirikus térképét az 1980-as évek elejének Magyarországon. Azt találták, hogy a magyar társadalom a legfelső elitől a súlyosan depriváltakig több mint hatvan foglalkozási és státuscsoportba bontható.²¹ Ezeket 11 fő munkamegosztási kategóriába sorolták a felmérésekre válaszolóknak következő ismérvei szerint:

- érdekérvényesítési képességük; (Ez a magyar szociológusok által széleskörűen használt fogalom nem alkalmas az empirikus igazolás számára, minthogy egyszerre utal az ember objektív [helyzethez kötődő] és szubjektív [motivációs, ösztönző] képességeire az élet kivánatos javainak megszerzése tekintetében.)
- foglalkozási és munkafeltételek (a kapcsolatok és a befolyás hordozóihoz való hozzáférés a munkahelyen);
- kiegészítő jövedelemhez jutás a második gazdaságból;
- a lakóhely elhelyezkedése (külvárosi, városi vagy vidéki), a lakóközvet jellege, a lakás nagysága, a tömegközlekedés elérhetősége és a telefon;
- jövedelem és gazdagság;

- fogyasztási szerkezet (a létfenntartásra, kultúrára, szabadidőre, megtakarításokra fordított kiadások aránya);
- életmód (a viszonylagos szabadsággal megvalósított preferenciák együttese, amely jellemző egy csoportra az adott létfeltételek mellett).²²

ÉLETSTÍLUSOK, FOGYASZTÁS ÉS AZ ELIT ÁTRENDEZŐDÉSE

Az új magyar középosztály kezdetben heterogén entitás volt. Kohéziója nagymértékben attól függött, hogy a nómenklatúra-elit és a magát értelmiségnek nevező jól képzett emberek gyorsan növekvő csoportja közötti interakciót mennyire sikerül rutinná tenni. Az új vállalkozói elit felbukkanásáig a hetvenes évek végén ez a két réteg — az egyik a hatalmon belül, a másik azon kívül — volt feljogosítva a magyar közélet főszerepeinek eljátszására.

A gazdasági jólét és a szabadidős fogyasztás terén számos aránylati, de lényeges különbség volt a kétféle elit életstílusa között. Gyakorlatilag a nómenklatúra-elit egésze (97,1 százalék) jól felszerelt otthonokban lakott, ahogy az értelmiség 86,3 százaléka is. Más területeken az arányok a következőképpen alakultak: folyóirat- és újságolvasás 97,2 százalék, illetve 96,2 százalék; könyvolvasás 97,5 százalék és 98,9 százalék; a hétvége otthonról távoli eltöltése 84 százalék és 65,8 százalék; nyári külföldi utazás 71,6 százalék, illetve 38,6 százalék; saját nyaraló 35,2 százalék, illetve 8,4 százalék; saját autó 81,5 százalék, illetve 49,1 százalékkal.²³

A fogyasztási szerkezet mintáinak közelsége megtévesztő, mert nem számol a roppant különbséggel a két elit tagjai által gyakorolt *hatalom tekintetében*. Hatalmon nemcsak a legfelső politikai elit monopóliumát értjük az állam kényszerítő eszközeinek alkalmazására, hanem az állam gazdasági és kulturális erőforrásainak voluntarista ideológiai kritériumok szerinti elosztása feletti kizárólagos autoritást is. A második gazdaság megnyílása egy időre hozzájárult a társadalmi szinten jelentkező feszültségek oldásához.

Az új gazdasági mechanizmus státusra és jövedelemre gyakorolt hatásával azonban a rezsim akaratanlanul is rontotta a felsőbb értelmiség uralkodó elitbe való kooptálásának esélyeit. Más szóval, az új (nem értelmiségi) vállalkozói elitrétegek belépése a magyar társadalmi rendszerbe érvénytelenítette az elit átrendeződésének azt a forgatókönyvét, amelyet Konrád György és Szelényi Iván mutatott be *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvében. A magyarországi elit mobilitásának történelmi precedenseiből és hosszú távú tendenciáiból Konrád és Szelényi a technokratikus értelmiség és a pártapparátus jövőbeni konvergenciáját jósolta meg, valamint az előbbi végső soron „logokratikus” uralmát a „teleologikus” kádərbürokrácia fölött.²⁴

Az új, vállalkozói elit politikailag és térbelileg a politikai és társadalmi rendszer peremén működött. Látható sikere azonban — különösen az újjgazdagok hivatkozott fogyasztása — kezdte elmélyíteni az értelmiségiek státuszbizonytalanságát, és újabb éket vert közéjük, valamint a politikai hivatalviselők közé.

A második gazdaságból eredő új üzleti elit térbeli eloszlása újabb magyarázattal szolgál az új magyar középosztály intenzív politizálódására. A forráselosztási politika a magyar rezsimben rendszerint a városi és egyes gondosan kiválasztott vidéki beruházási projektumoknak kedvezett. Bár a szovjet tömb standardjaihoz mérten a magyar mezőgazdasági lobby kivételesen erős volt, sohasem tudott arányosan nagy szeletet kiharcolni a központi beruházások tortájából a vidéki infrastruktúra fejlesztésére, különösen oktatási, kulturális és egészségügyi létesítmények céljaira. A vidéki vállalkozók beérkezésével, s még inkább a

regionális politikai elitekkel való gyors összefonódásuk nyomán új igények támadtak a szabadon felhasználható központi alapok, valamint a felettük rendelkezők nagyobb helyi autonómiája iránt.

Az eliten belüli, imént tárgyalt versengő interakciók nagy része és a politikai hivatalselőkkel szemben igényeket támasztó, különféle félig autonóm korporatív érdekcsoportok föllépése részben a társadalmi interakció új kontextusának megszületéséről és a fokozott politikai öntudatosodásról tanúskodik Magyarországon. Gombár Csaba politológus az eredményt politikailag tagolt társadalomnak nevezte, amelyben latens, de elkülönült csoportérdekek nem találták politikai kifejezésüket, de a fennálló hatalom méltányos érdekkiegyenlítő politikáját is nélkülözniök kellett.²⁵ Hankiss Elemér szociológus — a második vagy nem-hivatalos gazdaság analógiájára — ugyenezte „második társadalomnak” nevezte. A fogalom a társadalmi újrarátegződés kezdetben latens, a nyolcvanas évek elejére félig már látható folyamatának eredményét jelölte, amely részben Magyarország első, vagy „hivatalos” társadalmának keretében, részben azon kívül jött létre.²⁶

A második társadalom az elsőtől számos tekintetben különbözik. Hankiss a kettő közötti különbség kilenc ismervét adja meg. A legfontosabbak közülük: a differenciálódás és integrálódás folyamatai, a horizontális szerveződés mintái, az információ felfelé áramlása, az egyéni és csoportautonómia felé haladás, a társadalmi és gazdasági tényezők uralma és számos „alternatív” érték és ideológia koegzisztenciája.

A fenti ismervekkel jellemzett tendenciák együttesen kielégítik vagy megközelítik a civil társadalom fő attribútumait. A civil társadalom — még születési formájában is — kihívást jelentett a poszttotalitárius politikai rendszer legitimitása számára.²⁷ A rezsim ellenállhat az új magyar középosztály önállósági törekvéseinek, vagy alkalmazkodhat hozzájuk. Az alkalmazkodás stratégiája, amennyiben ezt választja, az ellenőrzött generációs, intézményi és végül vezetőváltás formájában jelentkezett volna valamikor 1978 és 1982 között. Amint később még látni fogjuk, nem ez volt, nem is lehetett ez a rezsim választása. Hatalmának utolsó tíz évében Kádár a lépésenkénti engedmények és a házról házra hátráló, elnyújtott utóvédharcok politikáját választotta, hogy halogassa azt a napot, amikor számolnia kell az új társadalmi erőkkal, amelyeknek az ideje 1988-ban jött el.

A RÉGI ELIT FELEMELKEDÉSE ÉS BUKÁSA MAGYARORSZÁGON

1948 és 1988 június között 101 kommunista politikus önjelölt oligarchiája uralta Magyarországot.²⁸ A párt Politikai Bizottságának, Titkárságának és a rövid életű Szervező Irodának a tagjairól van szó. A káderpolitika alakítása és a kulcsfontosságú személyi döntések közvetlen ellenőrzése döntő jelentőségű és szívesen gyakorolt vezetői előjogok voltak. Az ilyenfajta döntések elősegítették a politikai, gazdasági és ideológiai hatalom parancsnoki posztjainak, minden egyes hivatalselő autoritásának pontos meghatározását az utasítási láncolatban belül, és rögzítették a legfelső elit rekrutációjának, kooptálásának és általános körforgásának politikai elveit.

A következőkben általános tipológiát adok az 1945–1949 közötti legfelső pártelittről; leírom az 1970 és 1989 közötti magyar nomenklatura rendszerének működését, mennyiségi dimenzióját és strukturális hibáit; áttekintem, hogy a képzett elit beáramlása milyen politikai következményekkel járt az államapparátus legfelső rétegeibe 1980 és 1989 között.

A vezetés — a hivatásos forradalmároktól a kooptált szakértőkhig

A fent említett 101 legfőbb kommunista vezető életútja, politikai tapasztalatai és képzettsége alapján Szakadát István magyar szociológus a következő tipológiát javasolta:

- hivatásos forradalmár, „moszkovita”
- hivatásos forradalmár, „hazai”
- földalatti vagy ellenálló veterán
- „45-ösök”
- „szociáldemokraták”
- hivatásos apparátcsikok
- kooptált szakértők.²⁹

A kifejezések önmagukért beszélnek, minthogy utalnak a tapasztalatok jellegére és az egyes pártelit-korosztályok hatalomra kerülésének kronológiai rendjére is.

Kezdjük a csúcscsal. 1945 óta a következők vezették a pártot: egy „moszkovita” (Rákosi Mátyás 1945–1956), egy „hazai” (Kádár János 1956–1988), egy hivatásos apparátcsik (Grósz Károly 1988–1990), egy „szociáldemokrata” (Nyers Rezső, 1989–1990), és egy (harmadrangú) hivatásos apparátcsik (Thürmer Gyula, 1989 október óta). Az utolsó kettő kivételével mindegyik „első” vagy „főtítkárnak” döntő szerepe volt saját közvetlen munkatársai kiválasztásában és az általános káderpolitika meghatározásában.

Rákosi idején a Politikai Bizottságot és a Titkárságot hivatásos forradalmárok uralták. Amikor a „hazaiak” 1949–1950-ben tisztogatásnak estek áldozatul, az illegális mozgalom néhány veteránját és 45-ösöket válogattak be a vezetésbe. Kádár idején a „hazaiak” visz - szakerültek a hatalomba — amint a szociáldemokraták, néhány 45-ös és egy időre még néhány moszkovita is. A hetvenes évek elejétől a hivatásos apparátcsikok is megjelentek, de a Politikai Bizottság Kádár vezette gerontokráciája 1987-ig a hatalom peremén tartotta őket. Míhelyt bekerültek a Politikai Bizottságba, a fiatal hivatásos apparátcsikoknak és a kooptált szakértőknek egy évbe se tellett, hogy kirámolják a „múmiákat”, ahogy kritikusaik a hivatásos forradalmárokat, a 45-ösöket és a maradék földalatti mozgalmi veteránokat nevezték.

Mindegyik vezetői típusnak volt sok hasonló, s ugyanakkor volt néhány egyedi preferenciája a káderpolitikában. Mindnyájan igyekeztek politikailag megbízható, szakmailag lehetőleg marginálisan képzett beosztottakat toborozni a párhierarchia minden szintjére.³⁰ Akik a legnagyobb lojalitást tanúsították a csúcstól, azokat rendkívül hosszú időre szóló kinevezésekkel jutalmazták. Eltérő okokból, de sem Rákosi, akinek egyetemi végzettsége volt, sem (a nyolcosztályos) Kádár nem keresett magasan képzett kádereket kulcsfontosságú vezetői pozíciókba. Valójában végzettség dolgában a 101 legfelső káder felének csupán 10 osztálya volt, vagy még annyi sem.³¹

Bár ezek az arányok a hetvenes években lényegesen javultak, érdemes megjegyeznünk, hogy — amint Nyíró András szociológus megfogalmazta — „1956 és 1985 között a magyar gazdaságot egy műszerész (Fock Jenő), egy hat elemi végzett ember (Gáspár Sándor), egy nyomdász (Nyers Rezső), egy hentes (Németh Károly) és egy kőműves (Havasi Ferenc) irányította”. Valamennyien rövidebb-hosszabb ideig (Gáspár Sándor 24 évig) tagjai voltak a kádári Politikai Bizottságnak.³²

Az elitváltás csigalassúsága a csúcson és a „műszerészek és kőművesek” látványos vezetői pozíciója azonban elfedte a kooptált fiatal gazdasági, tömegkommunikációs és kulturális szakemberek felemelkedését és növekvő befolyását. Németh Miklóst, Grósz Károlyt és

Pozsgay Imrét megfelelő patrónusaik 1970–1972-ben hozták be a Központi Bizottság apparátusába. E konformista fiatal apparátcsikok metamorfózisa színpadok mögötti hatalmi alkuszokká komplex folyamat volt, melynek megértése Kádár uralma utolsó tizenöt évében hozott személyi döntéseinek további elemzését igényli.³³

Nómenklatúra: mennyiségi dimenziók

A párt alapszabálya szerint két kongresszus között az MSZMP Központi Bizottsága a legfőbb döntéshozó testület. Más marxista–leninista uralkodó pártokhoz hasonlóan valójában a Politikai Bizottság és a Titkárság gyakorolta a Központi Bizottság alapszabályban rögzített jogait. Nem tudjuk, hogy a PB mennyi időt és energiát szentelt a személyi ügyeknek és a nómenklatúra-rendszer menedzselésének. De azt tudjuk, hogy 1956 és 1982 között a központi pártvezetés 535 közzétett határozatának körülbelül egyötöde (97) foglalkozik a párt vezetési és személyi kérdéseivel.³⁴

Nemrég nyilvánosságra hozott titkos pártdokumentumok fényt derítenek az MSZMP káderpolitikájában a döntéshozó hatalom hierarchiájának mibenlétére.³⁵ 1957 eleje és 1989 májusa között a PB 13, vagyis átlagban három évente titkos utasítást adott ki a káderhatásköri lista vagy más néven nómenklatúra-rendszer kezelésére. A személyi döntéseket ereszkedő sorrendben a Központi Bizottság, a Politikai Bizottság, a KB Titkársága, a Titkárság mellett működő hét osztály, a 19 megyei és az öt megyei jogú városi pártbizottság végrehajtó bizottságai, a nagyobb vállalatok, kisebb városok, falvak pártbizottságai és a helyi pártszervezetek hozták meg. A párt irányította nómenklatúra-rendszer megközelítően 460 000 állás, azaz a munkahelyek egykilencede felett rendelkezett.

A helyi pártszervezetek az 1960-as évek végén 360 000 állás betöltéséről ítéltettek, míg az alacsonyabb és középszintű pártbizottságok további 90 000 középszintű állás betöltése felett gyakoroltak ellenőrzést. A helyi és regionális szinten meghozott személyi döntések többsége főleg pártonkívülieket érintett, akiknek többsége nem is tudott a nómenklatúra-rendszer létezéséről.

A pártközpontban meghozott személyi döntések körülbelül 5000, a pártban, a kormányzatban, a központi és területi államigazgatásban, a tömegszervezetekben, a tudományos, kulturális és oktatási intézményekben és a tömegkommunikációban betöltött állásra terjedtek ki.³⁶ A honvédelmi, a belügy- és a külügyminisztériumot közvetlenül irányította a Központi Bizottság megfelelő titkára, a Politikai Bizottság felügyelete mellett. A Központi Bizottság „választás”, „kinevezés” és „véleményezés” útján a legfelső 200 nómenklatúra-pozíció felett rendelkezett.

A Politikai Bizottság viszonylag kevés számú (50) posztra tartotta fenn a közvetlen kinevezés jogát, de több mint 20 foglalkozási csoportban közel 800 pozíció betöltését véleményezte. A Titkárság mint kollektív testület körülbelül 1500 kinevezésre volt felhatalmazva, és az egyes titkárok további 1000 állás betöltésénél gyakoroltak véleményezési jogot. Végül a hét központi bizottsági osztály több mint 1000 további állás véleményezésére volt feljogosítva.

Azt, hogy kik tartoznak a nómenklatúra-elithez, bár hétpecsétes titoknak szánták, nyilvános forrásokból is ki lehetett deríteni, így az újságokból, pártkiadványokból és életrajzi adattárakból. Az 1981-es kiadású „Ki kicsoda?” szerkesztői bevezetője szerint 3500 prominens magyar személyiséget vettek fel a kötetbe.³⁷ A közfigyelemre méltó *pozíciók* felsoro-

lása bepillantást enged a magyar társadalmi-politikai hierarchiába a nyolcvanas évek elején.

A pozíciók rangsora a következő volt:

az MSZMP Központi Bizottságának és Központi Ellenőrző Bizottságának tagjai,

az MSZMP KB osztályvezetői,

a megyei pártbizottságok első titkárai,

az MSZMP Politikai Bizottsága, KB-titkársága és Központi Bizottsága korábbi tagjai

1956-tól,

a kormány hivatalban lévő és 1956 után volt miniszterei,

az Elnöki Tanács tagjai,

az Országgyűlés vezető tisztségviselői,

államtitkárok (miniszteri főhivatalnokok),

országos jogkörű közigazgatási intézmények vezetői,

megyei tanácselnökök,

a SZOT főtitkárai,

az ágazati szakszervezetek elnökei és főtitkárai,

a Hazafias Népfront vezetői,

a főbb társadalmi szervezetek elnökei és főtitkárai,

vallási vezetők (a fő egyházak fejei),

a Magyar Tudományos Akadémia intézeteinek igazgatói,

a művészeti szövetségek és az Írószövetség elnökei és főtitkárai,

a főbb múzeumok, könyvtárak és kiadók igazgatói,

az országos és megyei napilapok, a főbb folyóiratok és hetilapok főszerkesztői,

a színház- és balettintézeti igazgatók,

a Magyar Tudományos Akadémia rendes és levelező tagjai,

a Kossuth- és Állami-díjasok,

a következő díjak birtokosai: Apáczai, Balázs Béla, Eötvös, Erkel, József Attila, Liszt, Munkácsi, Rózsa Ferenc, Ybl,

olimpiai bajnokok (arany, ezüst és bronzérmesek), Sport érdemérmesek (arany), világ- és Európa-bajnokok, labdarúgók (a legalább 50-szeres nemzeti válogatottak, ha már visz-szavonultak; 25-szörösek, ha még aktívak).

A politikai és kulturális előkelőségeknek ez a listája nem teljes. Hiányzanak a katonai, biztonsági, diplomáciai és sokféle gazdasági (ipari és mezőgazdasági) eliték, valamint a függetlenített pártapparátus arc nélküli seregének politikailag nagyhatalmú „tisztjei” és segédtisztjei, a központi bizottsági instruktorok és a különböző tömegszervezetekben dolgozó függetlenített apparátcsikok. Hiányzanak az öt legnagyobb párt-állami kitüntetés („A Magyar Népköztársaság Hőse”, a „Szocialista Munka Hőse”, „Magyar Népköztársaság Érdemrend”, a „Vörös Zászló Érdemrend”, a „Szocialista Hazáért Érdemrend”) birtokosai. Ezek ugyancsak havi fizetéskiegészítéssel, könnyebb lakáshoz jutással és 100 százalékos nyugdíjjal jártak.³⁸ A „Munkás-Paraszt hatalomért” érdemrenddel azokat ismerték el, akik kitüntették magukat az 1956-os forradalom véres elfojtásában. Ha a rezsimnek ezeket a pilléreit is bevonjuk a magyar „Ki kicsodába?”, akkor a magyar nőmenklatúra-elit tényleges nagysága megközelítően 25 000-főre rúgott.

Az MSZMP különböző történeti — s politikailag végső soron önpusztítónak bizonyuló — okokból inkább tömegpárt, semmint káderpárt volt. 1987-ben a maga 860 000-es tagságával, mely a felnőtt lakosság 13 százalékát ölelte fel, inkább utóvédszervezet volt, semmint élcsapat. Ahhoz, hogy hatékonyan vezessen, sőt hogy egyáltalán vezessen, a párt egy félig politikai, félig meritokratikus elit kialakítására kényszerült, hogy az vezesse és legitimálja a politikai rendszert. Gyakorlatilag a nomenklatúra-rendszer értelme a párt befolyásának megőrzése volt a társadalom stratégiai és funkcionális elitjei felett.

A hatalom birtokosai szemszögéből a rendszerre az elit kohéziójának szabályozása és növelése érdekében volt szükség. Ezt a nomenklatúra tagjai közötti hierarchikus függőségi viszonyok és hatalmi egyenlőtlenségek intézményesítésével érték el. Az egyenlőtlenség megnyilvánult a döntéshozói hierarchiában kijelölt hely vonatkozásában, a politikai központ elérhetőségében, valamint az eltérő presztízs és az anyagi előnyök juttatásában, amelyek a nomenklatúra tagjait a hierarchia különböző szintjein megillették.³⁹

Az egyenlőtlenség a nomenklatúra tagjainak a rendőrséggel és az igazságszolgáltatással szembeni személyi védettségével kezdődött. A nomenklatúrára vonatkozó 1971-es PB-utasítás szerint a pártapparátus tagjait illetően „minden, a hivatali kötelességek teljesítésével kapcsolatos ügyet a PB-nek kell megtárgyalnia”. A pártapparátus kiemelését a polgári és büntetőjogi törvények megszegésének törvényes következményei alól (a gyilkosságtól a közlekedési kihágásokig) esetenként kiterjesztették más nomenklatúra-méltóságokra is. Az öt-féle zárt telefonhálózat — mint a K-vonal (párt) és az M-vonalak (minisztériumok) — használatának lehetősége vagy hiánya, az MSZMP KB tanácsadó testületeibe való szakértői kinevezés, a minőségi lakáshoz jutásban élvezett előnyök mind érzékletes bizonyítékai voltak az egyén hierarchián belül elfoglalt pozíciójának.

A „kooptálás” fogalma nem adja vissza megfelelően a pártapparátus és a nomenklatúrába sorolt szakértői elitek közötti interakció rendkívül komplex, sajátos dinamikáját. A szervezeti kapcsolatok térképe nagyon hasznos segítséget nyújt ugyan az egyes tagok *névteljes* pozíciójának meghatározásához a nomenklatúra létráján, de nem ad számot relatív befolyásáról a vertikális (kliensi) és horizontális (korosztályi) elitkapcsolatokban.

Csanádi Mária politikai gazdaságtani tanulmánya a magyar „párt- és állami vezetés összefonódásáról” adatokat közöl az uralkodó hierarchián belüli hatalmi viszonyok áthatolhatatlan zűrzavaráról.⁴⁰ A vizsgálat főként a gazdasági döntéshozatal módjaira és a párt-, a kormányzati és a menedzseri elit közötti kommunikáció mintáira irányult. Magyarázata szerint a központosított utasítási struktúra merevségét és a vertikális információáramlást enyhítik az informális „visszacsatolások” és az elit-hierarchia különböző szintjeinek szereplői közötti alkuviszonyok. Az elitök közötti érdekkiegyenlítés improvizált technikái egy bizonyos pontig működni látszanak, és megteremtik azt a „belső stabilizáló rugalmasságot”, amely hozzájárul a rendszer felszínén maradásához.

Mivel azonban a döntéshozatal egész rendszere csupán a folyton változó, belsőleg inga-tag alkuviszonyok összességéből áll, a résztvevők egyike sincs pontosan tudatában a saját döntéshozói kompetenciájának. Ebből a szerepek kétértelműsége következett, továbbá az a tendencia, hogy mindenki rendkívül óvatosan jár el saját névteljes adminisztratív hatalmának felhasználásában. A menedzseri előjogok kihasználatlansága viszont az optimális alatti teljesítményt eredményez — az egyén és a rendszer szintjén egyaránt.

Mihelyt az alulteljesítés a rendszer igazgatási kultúrájának általános jellemzőjévé válik, a *nomenklatúra* elveszíti minden létjogosultságát, mind utasítási struktúraként, mind pedig

az elit kohézióját növelő integratív eszközként. Az eredeti ideológiai premissza, a külön apparátusi és szakértői elit érdekeknek egy rendszerben való egyesítése, azaz az 1956-os események visszatérésétől való félelem jelentősen veszített hatásából a nyolcvanas évek elejére. Csehszlovákia és Lengyelország példái Kádár válságkezelési opciója helyett kikényszerítették a részleges reformok és az elit változás iránti követeléseikhez való alkalmazkodás „előremenekülési” stratégiáját. A rezsim defenzív alapállásából és az ország tornyosuló gazdasági nehézségeiből kétféle gazdasági és politikai reformstratégia nőtt ki, amelyben végül egymásra talált a párt- és a szakértői elit.

A hivatásos apparátus fiatalabb tagjai már nem tekintették a rezsim és alapvető intézményei fenntartását elégséges biztosítéknak arra, hogy a párt alkalmas és hivatott a rendszer irányítására. Így hát különböző dramaturgiákat igyekeztek felvázolni a párt békés átalakulására, amelynek értelmében a „kézvezérléses” irányítás helyett a párt beéri a szükséges változások közvetett, „hegemonisztikus” felügyeletével. Másfelől, az akadozó reformfolyamat a párton kívüli értelmiség számára egy máshonnan kölcsönzött, bár radikálisabb programot kínált. Sokan, főként a közgazdászok, szociológusok és néhány felbátorodott technokrata, a nyilvánosság előtti fellépést választották — igen gyakran olyan politikai javaslatokkal, amelyeket korábban már benyújtottak a pártapparátusnak, de annak idősebb tagjai ezeket elutasították.

Jóval Gorbacsov előtt egyfajta hazai gyártmányú glasznoszt jelent meg Magyarországon — a korlátozott forgalmazású szamizdat és az elitfolyóiratokban közölt reformjavaslatok keverékének képében. Ennek eredményeként a politikai opciókról a nomenklatúrán belül, illetve az apparátus és az értelmiség között folytatott vita elárasztotta a nyilvánosság tereit. Ez viszont hozzájárult az eddig hallgató és politikailag nem képviselt elitréteg politizálódásához és szerepvállalásához a politikai küzdőtéren. Ez az elit fiatal értelmiségiekből (főként egyetemi diákokból), valamint vidéki nagyvárosokban, kisvárosokban és falvakban élő és dolgozó értelmiségiekből állt. Mindkét csoport alapvető jellemzői — a hatalomnélküliség közös érzése, az elidegenedés a helyi hatalmi elitől és a növekvő öntudatosság — pozitív kényszerítő erőt teremtettek a politikai részvételre. A létező nomenklatúra rendszere és az érdekközvetítés és érdekkifejezés álságos struktúrája nem tudta kielégíteni egyikük igényét sem a politikai részvételre, valamint arra, hogy érdemben beleszóljanak a jövőjüket az államszocializmus rendszerében meghatározó döntésekbe.

Fúrás belülről: „szakértők” a „vörös” bürokráciában

A magyarországi kétéves (1988 — 1990) átmeneti folyamat során — mely a szabad választásokban és a rendszerváltozásban kulminált — a legtalányosabb jelenség a pártapparátus nyílt, vagy akár rejtett ellenállásának teljes hiánya. Végül is a párt pretoriánus gárdájának volt a legtöbb vesztenivalója a rezsim összeomlásával. Az olyan magyarázatok, hogy „elbizonytalanodtak”, „elvesztették az önbizalmukat”, csak a *szimptomákat* nevezik meg, s nem a mélyebb okokat, amelyek az apparátust arra készítették, hogy békésen adja meg magát sorsának, vagyis a többpártrendszer magyarországi újrabeiktatásának. A helyzet nyilvánvalóan megváltozott 1957 óta, amikor az apparátcsikok a gyanús „ellenforradalmárok” felkutatásával és felkötésével voltak elfoglalva, vagy akár az 1970-es évek óta is, amikor évekre megakasztották a gazdasági reformokat, egészen 1989-ig, amikor tömegesen hagyták el a pártállam süllyedő hajóját.

Az apparátus metamorfóza — a militáns ortodoxiától a gazdasági és politikai reformok pragmatikus elfogadásáig — valószínűleg abban leli magyarázatát, hogy a hetvenes évek közepén a kádári vezetés skizofrén módon reagált a magyar gazdasági nehézségek első tüneti jegyeire. A rendszerirányítás szintjén, hosszas habozás után, a Politikai Bizottság minden döntéshozatalt — a formális döntési jog kivételével — fokozatosan a párt pénzügyi és gazdasági szakértőinek, és rajtuk keresztül az állami bürokráciának engedett át. Az 1980-as évek elejétől kezdve a PB foglya lett az állam pénzügyi, költségvetési és ipari-agrár bürokráciájának. Így a párt langyosan reformpárti pénzügyi „mágusai” — „voodoo economist” pejoratív jelző talán a legalkalmasabb az érintettek minősítésére — és a kormányzati tisztviselőként működő reformközgazdászai voltak azok, akik a beruházásokat, a külföldi eladósodást és az életszínvonalat érintő stratégiai döntéseket meghozták.

A szakértők növekvő befolyásával szemben a PB azzal próbálta a pártapparátust immunizálni az „értelmisségiek” által behozott ideológiai csempészárúval szemben, hogy felgyorsította a kékgalléros munkások kooptálását a párt kulcspozícióiba. Az a káderutánpótlási politika, amely tudatosan háttérbe szorította még az elsőgenerációs diplomásokat is (akik közül sokan munkásszármazásúak voltak) a gyorsan átképzett fizikai dolgozókhoz képest, kétségbeesett és politikailag önromboló lépés volt, hogy továbbra is fenntarthassák a hatalom parancsnoki posztjainak pártellenőrzését. Sőt a szakértelem ilyen mérvű tudatos leértékelése az ortodox ideológiai kritériumok nevében megmagyarázhatatlanul eltorzította a rezsim káderpolitikai elveit, amelyek a formális végzettség, a személyes rátermettség és a politikai megbízhatóság „kiegyensúlyozott keverékét” hirdették.

Egészen a legutóbbi időig lehetetlen volt dokumentált adatokat szerezni az MSZMP káderpolitikájáról, különösen a pártapparátus demográfiai megoszlásáról, szociális és gazdasági háttéréről, iskolai végzettségéről és területi eloszlásáról. Azonban a Gazsó Ferenc professzor és munkatársai által a felső pártállami apparátus 6000 tagjáról feltárt empirikus adatok legalább részleges magyarázattal szolgálhatnak a magyar pártelit paradox viselkedésére az átmeneti időszakban.⁴¹

E tanulmány előzetes eredményei a következő hat tézisben foglalhatók össze:

1. Szociális háttér tekintetében fontos különbségek voltak a káderbürokrácia és a szakértelmiség között. A káderelit 86 százaléka kékgalléros ipari-mezőgazdasági környezetből származik (munkás, mezőgazdasági fizikai dolgozó), szemben a (párton belüli és kívüli) értelmiség 39 százalékos hasonló származási arányával (országos minta alapján).
2. A párt előnyben részesítette az intergenerációs szempontból nem mobil káderutánpótlást, és ez a politika érvényes maradt 1989-ig.
3. Az oeuvrierista utánpótlási politika következményeként a kezdeti „képzettség-deficit” általános jellemzője volt az apparátusnak. A képzettségi hátrányok leküzdésére az apparátusnak több mint fele beiratkozott az egyetemek és főiskolák — leginkább — esti és levelező tagozatára. A többi vagy a párt által szervezett ideológiai továbbképző tanfolyamokat látogatta, vagy megelégedett általános iskolai vagy középiskolai bizonyítványával.
4. Az apparátusban krónikusnak volt mondható a szakképzettség hiánya, holott az nélkülözhetetlen az állami közigazgatási, gazdasági és kulturális bürokráciák hatékony felügyeletéhez és közvetett irányításához. Sőt a specializált szakértelem eloszlása az apparátuson belül alulmúlta azoknak a párton kívüli szakembereknek a készségeit, akik az apparátus közvetlen vagy közvetett politikai felügyelete alatt dolgoztak.

5. A magasabb iskolai végzettség, a tudományos fokozatok, az idegen nyelv ismerete és a szakmai tapasztalat egyenlőtlen eloszlása a központi, fővárosi és megyei apparátus között enyhítette a gazdaság és a közigazgatás hatékony pártellenőrzését a helyi és regionális szinteken. Ami a konvertálható tudást illeti — azaz a képzettségi és szakmai előnyök átvitelét nem apparátusi pozíciókba —, az apparátus túlnyomó részének nem volt „piacképes” tudása, következésképp megélhetésük kizárólag a párttól függött. A párton kívüli szektorba való átirányításuk nyomán a horizontálisan elmozduló apparátcsikok ezrei kaptak (többnyire középvezetői) állásokat. Ennek nyilvánvalóan az lett a következménye, hogy újabb akadályok gördültek a párton kívüli szakértelmiségiek felemelkedése elé, továbbá hogy felduzzadt a képzetlen vezetők tábora a magyar iparban és mezőgazdaságban.

6. Az elitnek a gazdasági és politikai reformok, továbbá az esetleges rendszerváltás kihívására való reagálásában döntő tényezőnek bizonyult a vezető állami bürokrácia és a pártapparátus szakképzettségében és konvertálható tudásában megfigyelhető hatalmas különbség. Az előbbi rendelkezett a szükséges tudással ahhoz, hogy alkalmazkodjék, hasznot húzzon akár a legradikálisabb változásból is, beleértve a politikai rendszerváltozást, az áttérést az egypártrendszerrel a többpártrendszerre. Nyilvánvaló, hogy a pártapparátus választási lehetőségei korlátozottak voltak, bár sokan választották a „középvezetői megoldást”, ilyen állásokba „ejtőernyőzve” 1989–1990-ben.

Összegezve, Gazsó professzornak a káder-mobilitásra vonatkozó adatai jelzik, hogy a nomenklátúra-elit állami szektora drasztikus változásokon ment át az 1980-as években. Míg a megelőző évtizedben a felső állami vezetők (miniszterek, miniszterhelyettesek, államtitkárok, a főbb osztályvezetők és helyetteseik) fluktuációja 9,3 százalékos volt, 1980 és 1984 között ugyancs 22 százalékra emelkedett, és a következő évben elérte a megdöbbentően magas 53 százalékot. Míg a magas fluktuáció az állami bürokrácia tömeges fiatalítását eredményezte, a pártapparátus — különösen a Központi Bizottság által ellenőrzött párt-nomenklátúra — korátalga 5 évvel *nőtt* 1981 és 1989 között. Gazsó idézve azt mondhatnánk, hogy a szakértelmiség „egy süllyedő hajót foglalt el”.⁴² Valóban így történt, de elsősorban az előregedő, képzetlen és pszichológiailag megbénított pártapparátus hibájából.

Az MSZMP hivatalos lemondása a párt nomenklatúrával kapcsolatos előjogairól 1989. május 8-án véget vetett a pártapparátus uralmának Magyarországon. Ennek következményeként a nomenklátúra-elit alkotó elemeire hullott szét. Mindegyikük érdekelve volt a magyarországi demokratikus átmenet kimenetelében, de főként a Németh Miklós miniszterelnök mellett dolgozó legfelsőbb kormányzati bürokráciának és a párt Pozsgay Imre vezette reformszárnyának volt lehetősége arra, hogy a szükséges készségek birtokában túlélje e folyamatot, és alkalmazkodjon új politikai környezetéhez. A menedzser-elit — maga is a régi vágású ipari és mezőgazdasági vezetők és az agresszív szabadpiaci vállalkozók heterogén csoportja — visszahúzódott a politikai küzdőtérrel, hogy kivárja az átmenet folyamatának eredményét.

Az MSZMP 1989. októberi feloszlata a saját reformértelmisége részéről a pártapparátus végét jelentette. A útlélők csatlakoztak az új Szocialista Párthoz, a maradék a közélettől a megérdemelt feledés homályába vonult vissza. E felszámolási folyamat révén így két politikailag életképes elit maradt Magyarországon 1989 nyarán és őszén. Némi leegyszerűsítéssel hatalmon „belüli” és a hatalom „külsőjéhez érkezett” „reformértelmiségről” beszélhetünk.

(Fordította: Bayer József)

JEGYZETEK

- ¹ Guillermo O' Donnell és mások, *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1986.
- ² Valerie Bunce, *Do New Leaders Make a Difference? Executive Succession and Public Policy Under Capitalism and Socialism*. Princeton University Press, 1981. — A politikai utódlásra vonatkozó kevésbé rendszerezett, de időszerűbb tanulmánygyűjtemény: Raymond C. Taras, (szerk.): *Leadership in Communist States*. Boston: Unwin Hyman, 1989.
- ³ Bunce, u. o. 159 o.
- ⁴ Leginkább az orosz emigráció tagjai alkalmazzák ezt a megközelítési módot, és Peter Reddaway-re is áll ez a jellemzés.
- ⁵ Tőkés L. Rudolf, „Dissent: Politics for Change in the USSR”. In Henry W. Morton — Tőkés L. Rudolf, eds., *Soviet Society and Politics in 1970s* (New York: The Free Press, 1974. 3 — 59. o.) és Tőkés L. Rudolf, „Human Rights and Political Change in Eastern Europe”. In. Rudolf L. Tőkés, ed., *Opposition in Eastern Europe* (London: Macmillan, 1979. 1 — 25. o.)
- ⁶ Magyarország 1985. Statisztikai Évkönyv. (Budapest, KSH, 1985.)
- ⁷ Kolosi Tamás, *Struktúra és egyenlőtlenség*. Budapest: Kossuth, 1983. 95., 125. o.
- ⁸ Örkény Antal, A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái. *Valóság*, 1989. április, 24. o.
- ⁹ Szénai Márta: „Az ifjúság helyzete az oktatás tükrében”. In *Ifjúság és társadalom. Tanulmányok* (Budapest: KSH, 1982) 96. o.
- ¹⁰ Szénai u. o. 96. o.
- ¹¹ Szénai u. o. 92. o.
- ¹² Kolosi Tamás: *Struktúra és egyenlőtlenség*. Id. kiadás. 153. o.
- ¹³ Rédei Mária és mások: A fiatalok anyagi-jövedelmi és lakáshelyzete. In: *A magyar ifjúság a nyolcvanas években*. Kossuth, 1984. 155. o.
- ¹⁴ Kolosi Tamás: *Struktúra és...* 137 — 138. o.
- ¹⁵ Angelusz Róbert — Pataki Judit, A jövedelemkülönbségek alakulásának tükröződése a közvéleményben. *Rádió és Televízió Szemle*, 1975. 4. sz. 125 — 126. o.; Szoboszlai György — Wiener György: Gazdaságirányítás és társadalmi összefüggések. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1984. 3.sz. 367. o.
- ¹⁶ Klinger András, Az osztály és rétegszerkezet változásai. In *Társadalomszerkezet és rétegződés*. Budapest: Kossuth 1982. 185., 213. o.
- ¹⁷ Kolosi Tamás, *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat, 1984. 3 — 24. o.
- ¹⁸ Tőkés L. Rudolf, Hungarian Reform Imperatives. *Problems of Communism* (szeptember — október, 1984) 3 — 24. o.
- ¹⁹ Kolosi: *Tagolt társadalom*. Id. kiad. 266. o.
- ²⁰ Szelényi Iván, *Socialist Entrepreneurs*. (Madison: Wisconsin University Press, 1988.)
- ²¹ Kolosi: *Tagolt társadalom*. Id. kiad. 252 — 254. o.
- ²² Utassi Ágnes, Life styles, demand levels and Hungarian elite. In Andorka R. — Kolosi T. (szerk.) *Stratification and Inequalities*. Budapest, Társadalomtudományi Intézet, 1984. 137. o.
- ²³ Utassy, „Life styles...” 152. o.
- ²⁴ Konrád György — Szelényi Iván, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Pénzügykutató Rt., 1989. 11. fejezet
- ²⁵ Gombár Csaba, *Bortékolt politika*. Budapest: Pénzügykutató Rt., 1989. 12. o.
- ²⁶ Hankiss Elemér, *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: KJK, 1989. 117 — 143. o.
- ²⁷ Ágh Attila, *A századvég gyermekei*. KJK, 1990.
- ²⁸ Nyíró András és mások, *Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához*. Budapest: Interart, 1989.
- ²⁹ Szakadát István, *Karrierútipusok a MKP vezető testületeiben 1945 — 1988*. Kézirat, 1989.

- 30 Ságvári Ágnes, *Mert nem hallgathatok*. Budapest: Magyar Hírlap Könyvek, 1989. és Kimmel Emil, *Végjáték a Fehér Házban*. Budapest: Téka, 1990.
- 31 Nyíró András, *Miért nem voltak hasznára az ancien regime-nek a diplomás káderek?* Kézirat, 1990.
- 32 Ugyanott, 11. o.
- 33 Tőkés L. Rudolf, *Interviews with Imre Pozsgay*. (Interjúk Pozsgay Imrével), 1989. június, augusztus.
- 34 A MSZMP Határozatai 1957—1959, 1963—1966, 1967—1970, 1971—1975, 1975—1980. Budapest: Kossuth, 1964. 1968. 1974. 1978. és 1983.
- 35 Korányi Tamás, Káderlétra. *Világ*, 1990. február 1. 32—35. o.
- 36 „A Központi Bizottság Hatásköri Listája. Jóváhagyta a Politikai Bizottság 1971 június 1-i ülése” c., a *Világ* 1990 február 1.-jei számában közölt dokumentum alapján kalkulálva.
- 37 Herrmann Péter (szerk.) *Ki kicsoda?* 4. átdolgozott és bővített kiadás. Budapest: Kossuth, 1981.
- 38 168 óra, 1990 július 17. 17. o.
- 39 Útmutató a központi pártszervek hatáskörébe tartozók és egyes tömegszervezeti funkciókat betöltők személyi adatainak egységes besorolásához, összesítéséhez és gépi feldolgozásához. Budapest, 1978.
- 40 Csanádi Mária, *A párt- és állami vezetés összefonódása — Gazdasági és politikai döntéshozatali rendszer Magyarországon*. Kézirat, 1989.
- 41 Gászó Ferenc, A káderbürokrácia néhány szociológiai jellemzője. Kézirat, 1990. — A tanulmány rövidített változata a *Népszabadság* 1990. július 7.-i számában jelent meg. Lásd még Bihari Mihály, *A káderbürokrácia* c. írását ugyanebben a számban.
- 42 Gászó Ferenc, *A káderbürokrácia néhány...* 22. o.

MTZ.

HENYÉLŐ, 1972.

HALMAI GÁBOR

A népköztársaságtól a köztársaságig

Útban a jogállamiság felé

1988 — 1989 viharos politikai történései közepette Magyarország fordulatot vett az alkotmányos állammá válás irányába: abba az irányba, hogy valódi alkotmánnyal rendelkező jogállammá váljék. Az ember és polgár jogai francia deklarációjának híres 16. cikkelye szerint ugyanis: „Az olyan társadalomnak, amelyben a jogokat nem biztosították intézményesen és amelyben a hatalmi ágakat nem választották szét, nincs alkotmánya.” Ebben az értelemben Magyarország akkor szűnt meg alkotmánnyal rendelkező állam lenni, amikor elfogadták az 1936-os sztálini alaptörvény mintájára készült 1949-es népköztársasági alkotmányt. Ez az alkotmány legfeljebb állampárti kegyként deklarálta az állampolgári (nem emberi!) jogok egy részét, anélkül, hogy azokat a jogrend garantálta volna. Az államszervezet felépítése kapcsán pedig a hatalommegosztás helyett az állami és a vele kibogozhatatlanul összefonódott párhatalom egységből indult ki. Ily módon abban az időszakban, amelyben Európa nyugati felén a materiális értelemben vett jogállam kialakult, Magyarországon még a pusztán a törvényes igazgatást garantáló formális jogállam is elhalt.

Ez az „alkotmány nélküiség” egészen 1989. október 23-ig, az átfogó alkotmánymódosítás hatályba lépéséig tartott, amely a népköztársaság helyébe ismét a köztársaságot állította.

A jogállamiság felé vezető úton 1989-ben ezt a jelentős lépést néhány, ugyancsak ebbe az irányba mutató alkotmányos jelentőségű törvény előzte meg és kísérte.

A KEZDETEK

1. Az uralkodó párt élén bekövetkezett 1988. májusi személycserét követően vetődött fel az a gondolat, hogy újjal kellene felváltani a legrégebben hatályban lévő szocialista alkotmányt. Ezzel párhuzamosan felmerült a kérdés: milyen széles körben indokolt az alkotmányos jelentőségű jogintézmények részletes törvényi szabályozása. Ez a dilemma lényegében a német jogcsoporthoz jellemző pozitív jellegű („csak azt szabad, amit a jogszabály megenged”), illetve az angolszász típusú negatív („mindent szabad, ami nem tilos”) szabályozási módszer alternatívájaként fogalmazódott meg. Az akkor még egyetlen párt a részletes jogi szabályozás mellett érvelt olyan esetekben is — mint pl. a gyűlekezési jognál —, amelyekben korábban egyáltalán nem létezett jogszabály. Ugyanakkor egyes — akkoriban alterna-

tívnak nevezett — szervezetek arra hivatkoztak, hogy az amerikai kodifikáció pl. éppen azért tiltja az alkotmányi deklaráción túli törvényi szabályozást a gyülekezési jog tekintetében is, mert azt feltételezi, hogy az csak korlátozóna az alaptörvényben garantált szabadságot.

Végül is az ellenzék sem pártolta a törvényi szabályozás teljes mellőzését, mert be kellett látnia, hogy ez, olyan viszonyok között, amelyekben a jogállamiság intézményes feltételei még hiányoznak a jogrendszerből, nem garantálná a jogok alanyi jogként gyakorolhatását. Ugyanakkor több törvény előkészítésekor (pl. a sztrájkról, illetve a pártokról szóló törvény esetében) az ellenzéki szervezeteknek ki kellett harcolniuk, hogy az alkotmányon túli szabályozás ne jelentsen jogszűkítést.

A másik koncepcionális előkérdés az volt, hogy a törvények vajon megelőzhetik-e a majdani új alkotmányt?

Az uralkodó párt álláspontját ebben a kérdésben napi politikai szempontok vezérelték, így az számos ellentmondást tartalmazott. Azokban a kérdésekben, amelyek jogi szabályozását el kívánták odázní, azt az álláspontot képviselték, hogy az alkotmányos rendelkezéseket kibontó részletes törvényi szabályozás csak az új alkotmány elfogadása után lehetséges. Ez volt a helyzet olyan új intézmények esetében, mint a párt- és állami hatalom egységét megtestesítő Elnöki Tanácsot felváltó köztársasági elnök, de a kellőképpen korlátozó módon szabályozott szabadságjogok kapcsán is, mint pl. a sajtótörvény újraalkotásával összefüggésben.¹

Ugyanakkor ugyanez a politikai vezetés (nem ritkán ugyanaz a személy) rendkívüli módon siettetett egy, a pártalapítást és a gyülekezést korlátozó új egyesülési, illetve gyülekezési törvény mielőbbi elfogadását.

Ezzel szemben a törvénytervezetek társadalmi vitája kapcsán a véleményt nyilvánító ellenzéki szervezetek a törvényi és az alkotmányi szabályozás viszonyát illetően arra helyezték a hangsúlyt, hogy ezek közös alkotmányossági kritériumok alapján készüljenek. Nem az alkotmány előkészítése során kell kitalálni ezeket a kritériumokat, amelyek két évszázada ismertek. Az állásfoglalások többsége tehát nem vetette el a törvények alkotmány előtti elfogadásának lehetőségét, de szükségesnek tartotta, hogy tartalmukat hozzáigazítsák a fejlett demokráciák és a nemzetközi jog megoldásaihoz.²

2. A jogállam megteremtésének folyamata a gyülekezési és az egyesülési szabadság 1989 januárjában elfogadott újrakodifikálásával indult el. Ennek magyarázata a civil társadalom rendkívüli módon felgyorsult regenerálódási folyamatában keresendő. Hasonlóan ahhoz, ahogyan Habermas a polgári nyilvánosság európai kialakulását leírta, kezdetben ez csak nem politizáló összejövetelek, szabadiós egyesületek alakításában nyilvánult meg. Később azonban — ahogyan a politikai nyilvánosság 18. századi átalakulásakor is történt — egyre nőtt az igény politikai célú gyűlések, tüntetések megrendezésére, illetve érdekképviseleti és közvetlen politikai egyesülések létrehozására.

Ez a fejlődés természetesen a gyülekezési és az egyesülési jog gyökeresen új felfogását tette szükségessé, amely a szabadságjogokat nem szűkíti le a politikailag neutrális műsoros előadásokra, farsangi felvonulásokra, illetve idális célú (pl. bélyeggyűjtő) egyesületek létrehozásának lehetőségére, hanem beleérti a kormány elleni tüntetések, illetve a pártalapítás és a koalícióalkotás szabadságát is.

A pozitív szabályozás korlátozó jellegével kapcsolatos féltelmeket először ez az 1988 őszén társadalmi vitára bocsátott két törvénytervezet igazolta. A gyülekezési jogról szóló javaslat pl. lényegében felhatalmazta volna a hatóságot a bejelentett gyűlések előzetes

betiltására, mégpedig olyan, jogilag meg nem ragadható korlátokra hivatkozva, mint a közrend, a közérkölc, a közegészség stb.

Az időközben érezhetően megélnékült sajtónyilvánosság előtt lefolyt vita során elhangzott éles bírálatok hatására a tervezet jelentősen átdolgozott formában került az Országgyűlés elé. Kigyomlázták belőle pl. azokat a határozatlan jogfogalmakat, amelyek a gyűlekezési jog gyakorlásának korlátaira vonatkoztak. A végül is elfogadott változat szerint e jog gyakorlása nem valósíthat meg bűncselekményt vagy bűncselekményre való felhívást, illetve nem járhat mások jogainak és szabadságának sérelmével.

Ugyancsak a jogi korlátok leépítését jelentette, hogy a törvényjavaslattal együtt beteszett alkotmánymódosításból elhagyták a gyűlekezési és az egyesülési jog olyan, jogilag meghatározhatatlan feltételeit, mint pl. hogy ezeket csak „a szocializmus, a nép érdekében” lehet gyakorolni. Közös korlátként az került a helyükre, hogy e két jog gyakorlása nem sértheti az alkotmányos rendet.

Az egyesülési jog újrakodifikálását a valóban tarthatatlanná vált egyesületi szabályok mellett az is sürőssé tette, hogy hivatkozással a Polgári Törvénykönyv társadalmi szervezetekre vonatkozó szabályaira, 1988 mozgalmas tavaszi hónapjaiban egyre-másra jelentették be megalakulásuk tényét a legkülönbözőbb alternatív szervezetek. Így jött létre pl. a Fialat Demokraták Szövetsége, valamint az első SZOT-on kívüli szakszervezet, a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete. Dokumentálható, hogy az uralkodó párt az új törvényt azért is sürgette, hogy befalazzák a Ptk. ezen újonnan felismert kiskapuját. Ezzel magyarázható, hogy bár a törvény elfogadásával deklarálta lehetsévé vált politikai pártok alapítása, ugyanakkor a pártok megalakulásának és nyilvántartásba-vételének feltételeire külön törvényt helyeztek kilátásba. Az Országgyűlés kompromisszumos döntése értelmében ennek a törvénynek a tervezetét még ugyanabban az évben a T. Ház elé kellett terjeszteni. Csak így volt megszüntethető az a paradox helyzet, hogy a valóban sok szempontból korszerűnek mondható egyesülési törvény elfogadása előtt még lehetséges volt pártok létrehozása, az új törvény hatálybalépésével azonban ez jogilag lehetetlenné vált.³

3. Az alapjogok törvényi szabályozása a sztrájkról szóló törvény 1989. márciusi elfogadásával folytatódott.

A törvény megalkotását az elmúlt 40 év magyar törvényhozási gyakorlatának egyik legélesebb vitája előzte meg.⁴ A tervezet előkészítője, az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal eredetileg a Munka Törvénykönyve módosítása keretében kívánta szabályozni a sztrájkot, mégpedig a salonképeesebben csengő „munkabeszüntetési jog” elnevezéssel.

A független szakszervezetek — a TDDSZ vezetésével — megkérdőjelezték a törvény aktualitását, és csak egy átfogó politikai programcsomag részeként tartották elfogadhatónak, akkor is csak a feltétlenül indokolt korlátokat tartalmazó negatív szabályozás formájában.⁵

Az egyeztetések során a munkáltatókat képviselő Magyar Gazdasági Kamara ragaszkodott ahhoz az álláspontjához, hogy a sztrájkjogot a munkaviszony kereteire kell korlátozni, vagyis nem engedhető meg a gazdaságpolitika elleni munkabeszüntetés. A független szakszervezeteknek azonban sikerült meggyőzniük a kormányt, hogy egy ilyen tartalmú törvény nem egyeztethető össze az emberi jogok tiszteletben tartását célzó törekvésekkel, és a gazdasági ésszerűségnek is ellentmond, hiszen a konfliktusokat a bér—ár spirál irányába tolná el.⁶

Az Országgyűlés által végül is elfogadott törvény tartalma megfelel a korszerű nyugat-európai szabályozásoknak. A sztrájkfelhívást nemcsak a szakszervezetek jogaként ismerte el, hanem munkavállalói jogosítványként szabályozza. A sztrájk lehetőségét nem szűkíti a

dolgozók munkaviszonyának keretére, hanem kiterjeszti a gazdasági és szociális érdekek érvényesítésére, és megengedi a szolidaritási sztrájkot is. A törvényben megfogalmazott korlátok is megfelelnek a nyugati standardnak, amennyiben tiltják az alkotmányba ütköző célú, a bírósági hatáskörbe tartozó intézkedés elleni, valamint az érvényes kollektív szerződés megváltoztatását célzó sztrájkot. Teljesen kizárt a sztrájk-fegyver alkalmazása az igazságszolgáltatásban, a fegyveres erőknél és a rendőrségnél, korlátozott az államigazgatásban.

4. Az alkotmányos jelentőségű törvények alkotásával párhuzamosan folyt az új alkotmány előkészítése is.

Az MSZMP 1988 májusi pártértekezletének határozata még csak az alkotmány „felülvizsgálatának” szükségességéről szolt, vagyis nem foglalt állást az új alkotmány mellett. A határozatot konkretizáló politikai bizottsági döntés előírta azoknak az előkészítő bizottságoknak a feállítását, amelyekbe néhány „másként gondolkodó” kutatót is bevontak. A módosított vagy új alkotmány szabályozási koncepcióját 1989 tavaszán kellett a Központi Bizottság elé terjeszteni, azért, hogy a törvényjavaslat még a folyó parlamenti ciklusban megtárgyalható legyen.

Ugyanakkor az igazságügy-miniszternek a felülvizsgálatot megalapozó koncepciója már prejudikálta az új alkotmányt.⁷ A párt vezető szerepe tekintetében viszont a PB állásfoglalása kötötte a szerzőt.

Lényegében ugyanez jellemezte a 10 szakmai bizottság anyagaiból az Igazságügyi Minisztérium által összeállított szabályozási koncepció 1988 november végi első változatát is.⁸ Az előterjesztés az Országgyűlés által időközben elfogadott törvényhozási csomagtervnek megfelelően, már címében is jelzi, hogy új alaptörvényre van szükség. Ugyanakkor rögzíti, hogy alkotmányos garanciát kell kialakítani az alkotmányban rögzített társadalmi-politikai berendezkedéssel szemben álló politikai tömörülések jogi eszközök segítségével történő feloszlására. A többpártrendszert illetően pedig azt a neutrális megállapítást tartalmazza, hogy proklamálása nem az alkotmány feladata. Ennek felelt meg az, hogy az előterjesztés a választási rendszer „korszerűsítését” a nyilvánvalóan diszkreditálódott országos lista továbbfejlesztésével kívánta megoldani.

A szabályozási elvek többszöri átdolgozása után, 1989 márciusában kerültek az Országgyűlés plénuma elé. Ez a változat már — az MSZMP többpártrendszerre vonatkozó februári döntésének megfelelően — tartalmazta a kizárólagos hatalomra törekvés tilalmát. Ugyanakkor a koncepció szükségesnek tartotta egy „közepesen erős” köztársasági elnök, az Alkotmánybíróság és az Állami Számvevőszék alkotmányt megelőzően történő intézményesítését.

Az MSZMP-nek és a kormánynak az alkotmányozás menetrendjére vonatkozó elképzelését élesen támadták az ellenzéki szervezetek, mindenekelőtt azzal az indokkal, hogy elébe vágva a társadalmi kiegyezésnek, alkotmányos törvények sokaságával az „álmennyezet” szerepére kárhozthatná a tervezett alaptörvényt.⁹ Ezért a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság, a Fidesz, a Független Kisgazdapárt, a Magyar Demokrata Fórum, a Magyar Néppárt, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, a Szabad Demokraták Szövetsége és a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája által március végén életre hívott Ellenzéki Kerekasztal (EKA) azt tűzte célul, hogy a demokratikus átmenet ún. sarkalatos törvényeinek tartalmáról megállapodások szülessenek a hatalom és az ellenzék közötti tárgyalásokon.

Az előzetes megbeszélések elhúzóda idején a parlament májusban, illetve júniusban még elfogadta a bizalmatlansági és bizalmi indítványról szóló alkotmánymódosítást, valamint a népszavazásról és a népi kezdeményezésről alkotott törvényt. Az alkotmány módosításáról — benne a köztársasági elnöki intézményről —, az Alkotmánybíróságról, a poli-

tikai pártokról és a Büntető Törvénykönyv módosításáról szóló, az Országgyűlés június végi ülészakának napirendjére tűzött törvénytervezeteket azonban az MSZMP a június közepén megindult „háromoldalú kerekasztal-tárgyalások”¹⁰ miatt visszavonta, és kötelezettséget vállalt arra, hogy „törvényalkotás nem előzheti meg a politikai megállapodásokat”.¹¹

A tárgyaló felek a demokratikus politikai átmenet megvalósítását szolgáló elvek és szabályok körében a következő témákat határozták meg: az alkotmánymódosítás időszzerű kérdései; a politikai pártok működésének jogi szabályozása; a választásokkal kapcsolatos kérdések; a Büntető Törvénykönyv és a büntető eljárási törvény módosításának elvei; az új tájékoztatási törvény; az erőszakos megoldásokat kizáró jogi garanciák megerősítése.

A szeptember közepén lezárult megbeszéléseken végül is hat alkotmányos jelentőségű törvényjavaslatról született megállapodás: az alkotmány módosításáról; az Alkotmánybíró-ságról; a pártok működéséről és gazdálkodásáról; az országgyűlési képviselők választásáról; a Btk módosításáról és a büntető eljárási törvény módosításáról. Ezek közül kétségtelenül a legjelentősebb az az alkotmányrevízió, amely az 1949-es alaptörvény döntő részét megváltoztatta, mégpedig mindaddig, amíg az ugyancsak új választójogi törvény alapján 1990. március 25-én megválasztandó parlament új alkotmányt fogad el.

AZ ÚJ RÉGI ALKOTMÁNY

1. A politikai egyeztető tárgyalásokon kialakított és az Országgyűlés 1989. október 18-i ülésén elfogadott, jelentősen módosított alkotmány új preambuluma értelmében a revízióra a „többpártrendszer, a parlamenti demokráciát és a szociális piacgazdaságot megvalósító jogállamba való békés politikai átmenet elősegítése érdekében” volt szükség.¹²

Az alkotmánymódosítással foglalkozó munkabizottságon belül egyébként az első vita az alkotmány 1972-ben némileg átszilizált — de a magyar történelem és államiság fejlődését továbbra is lényegében a második világháborút követő időszakról származtató — eredeti preambuluma körül bontakozott ki. Az EKA e bevezetés hatályon kívül helyezését javasolta. Az MSZMP szakértőinek álláspontja szerint a preambulum — mint az alkotmány normatív tartalmát nélkülöző része — nem akadályozhatja a politikai átmenetet. Ezzel szemben az EKA arra hívta fel a figyelmet, hogy e nem közvetlen normaszöveg is szolgálhat pl. alkotmánybíróági értelmezés alapjául, és ennyiben akadályozhatja a demokratikus átalakulást. Kompromisszumos megoldásként a felek megállapodtak abban, hogy a kérdést a középszintű bizottság elé terjesztik. Az alkotmány módosított szövegéből végül is kimaradt az államszocializmus értékeit tartalmazó eredeti preambulum.

2. Hasonló vélemények alakultak ki az ország államformájával kapcsolatban. Az EKA képviselői a köztársaság megjelölést indítványozták. Érvelésük szerint az 1949-es alkotmány nyal bevezetett népköztársaság kifejezés egy olyan történelmi korszakkal kapcsolódott össze, amelytől a demokratikus Magyarországnak az államforma elnevezésében is el kell határolódnia. (Ehhez még hozzátették, hogy a népköztársaság kategória nyelvtanilag is hibás, hiszen a köztársaság fogalma már kifejezi a köz, vagyis a nép uralmát, a nép jelző ehhez kapcsolása már tautológia.) A harmadik oldal és az MSZMP ugyanakkor a népköztársaság fogalomhasználat által sem látta veszélyeztetve a demokratikus átalakulást. Így azután ez a kérdés is egy szinttel feljebb dőlt el, mint ismeretes, a „köztársaság” javára. A döntés jelentősége természetesen messze túlmutat a terminológiai problémán. Ezzel ugyanis a magyar alkotmányozás visszanyúlt a második világháborút követő első szabad választások

után megalakult Nemzetgyűlés által elfogadott, Magyarország államformájáról szóló 1946. évi I. törvényhez, annak számos jogintézményéhez.

3. Vita bontakozott ki a tárgyalófelek között az állam szocialista jellegének alkotmányos deklarálása körül. Az MSZMP és a harmadik oldal képviselői ebben a kérdésben is azt vallották, hogy a jelző megtartása nem érinti az átmenet demokratikus voltát. Az EKA ezzel szemben úgy vélte, hogy ez a megfogalmazás hátrányos helyzetbe hozhatja a nem szocialista alapon álló pártokat. A szűkítő szocialista jelző helyett a tágító „demokratikus jogállamiság” fogalom alkalmazását javasolták. A konfliktus feloldását a felek ezúttal is a közép szintű bizottságról várták. A kompromisszumot tükröző eredmény a következő lett: „A Magyar Köztársaság független, demokratikus jogállam, amelyben a polgári demokrácia és a demokratikus szocializmus értékei egyaránt érvényesülnek.” Ez az öszvér megoldás egy jogi és politikai szempontból egyaránt megfoghatatlan tartalmú harmadikutas felfogást sejtetett.

4. Kevesebb vita volt a népszuverenitás megfogalmazása körül. Egyetértés alakult ki abban, hogy a korábbi alkotmányszövegnek a népszuverenitást a dolgozó népre korlátozó felfogása helyébe valódi népfeltség-fogalomnak kell kerülnie, amely szerint azt a nép választott képviselői útján vagy közvetlenül (pl. népszavazással, népi kezdeményezéssel) gyakorolja. Ez egészült ki az EKA javaslatára a hatalom erőszakos megszerzésének és kizárólagos birtoklásának tilalmával és az engedetlenségi joggal.

5. A politikai egyeztető tárgyalások megindulásakor már nem volt vitás, hogy az alkotmánynak a munkásosztály marxista—leninista pártja vezető szerepét deklaráló 3. cikkelye helyébe a pártalapítás szabadságát garantáló rendelkezések kerülnek. Az új szöveg (1) bekezdése értelmében a pártok az alkotmány és az alkotmányos jogszabályok tiszteletben tartása mellett szabadon alakulhatnak és szabadon tevékenykedhetnek. A miniszeri indoklás ehhez még hozzáteszi, hogy bejegyzésüknek és tevékenységüknek az sem lehet akadálya, ha alapszabályukban a szocialista fejlődéstől eltérő irányt rögzítenek. A (2) bekezdés a pártok alapvető rendeltetését a népakarat kialakításában és kinyilvánításában jelöli meg. A (3) bekezdés pedig a pártállamiság újbóli kialakulásának kizárása érdekében megtiltja, hogy a pártok közhatalmat gyakoroljanak, illetve állami szerveket irányítsanak. A pártok és a közhatalom szétválasztását összeférhetlenségi szabályok hivatottak garantálni, amelyek — mint pl. az alkotmánybírák és a bírák esetében — az alkotmány más fejezeteiben vagy a párttörvényben találhatók.

6. Az alkotmánymódosítás előkészítése során az EKA részéről felmerült, hogy az emberi jogok alapvető értéként kezelését az alaptörvény szerkezetének megváltoztatásával is ki kell fejezni. Az emberi jogoknak a módosítás során alkalmazott felfogása szerint ugyanis e jogok nem az államhatalom belátására bízott adományok, hanem éppenséggel e hatalom korlátai. Az állam által „biztosított” jogok esetében még elfogadható volt az állampolgári jogokról szóló fejezetnek az államszervezetet követő elhelyezése. Az államhatalmat korlátozó alapjogoknak azonban meg kellene előzniük az államszervezeti részeket. Végül mégis az MSZMP és a harmadik tárgyaló fél által képviselt álláspont érvényesült, amely szerint az alkotmány szerkezetének megváltoztatása meghaladta volna a módosítás kereteit.

Ugyanakkor az EKA javaslatának megfelelően az általános rendelkezések között rögzíti az új alkotmányszöveg, hogy a Magyar Köztársaság elismeri az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen alapjogait, amelyek tiszteletben tartása és védelme az állam elsőrendű kötelessége.

Az alapjogok fontos alkotmányos garanciája, hogy az ezekre vonatkozó rendelkezéseket kizárólag a minősített többséggel megalkotható, ún. alkotmányerejű törvények most bevezetett formájában lehet megállapítani. Összhangban az ENSZ keretében elfogadott politi-

kai és polgári, illetve gazdasági és szociális jogok egyezségkömányaival — amelyekhez Magyarország már 1976-ban csatlakozott — e jogok csak olyan korlátozásoknak vehetők alá, amelyek az állam biztonsága, a belső rend, a közbiztonság, a közegészség, a közérköcs vagy mások alapvető jogainak és szabadságának a védelme érdekében szükségesek. Ugyanakkor az alkotmány tételesen meghatározza azokat az alapvető jogokat, amelyeket még rendkívüli helyzetekben sem lehet korlátozni. Ezek közé tartozik az élethez és az emberi méltósághoz való jog, a kínzás, a kegyetlen, embertelen, megalázó elbánás vagy büntetés, az érintett hozzájárulása nélküli orvosi vagy tudományos kísérletek tilalma, a személyi szabadság, az ártatlanság védelme, a védelem joga a büntetőeljárásban, a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága, az egyenjogúság.

Az alapjogokról szóló, teljes egészében újjáalkotott fejezetbe számos olyan jogot vettek fel, amelyek az eddigi alkotmányszövegben egyáltalán nem szerepeltek:

a) Ilyen pl. a versenysemlegesség alapján elismert és támogatott vállalkozás szabadsága és a verseny szabadsága. Ennek alkotmányos garanciája a korábban elsődlegesnek minősített köztulajdon és a magántulajdon egyenjogúságának deklarálása.

b) Ugyancsak új eleme a jogok katalógusának a szabad mozgás és a tartózkodási hely szabad megválasztásának joga, amely magában foglalja nemcsak a lakóhely, hanem az ország elhagyásához való jogot is. Ez utóbbi másik oldala, hogy a magyar állampolgár külföldről bármikor hazatérhet.

c) Szintén új alkotmányos alapelvként jelenik meg a közérköcs adatok megismeréséhez és terjesztéséhez való jog.

d) A petíciós jog keretében mindenkinek joga van arra, hogy egyedül vagy másokkal együtt kérelmet vagy panaszt terjesszen állami szervekhez. Az újonnan intézményesített Alkotmánybíróság és az ombudsman egyik alapvető funkciója éppen az ilyen panaszok elbírálása, orvoslása.

e) A helyi tanácsok tagjainak választásánál a módosítás választójogot ad a Magyarországon tartósan letelepedett nem magyar állampolgároknak is. Ebben a tekintetben a magyar szabályozás megelőzte pl. az NSZK-ét, amely hosszú ideje vonakodik kommunális választójogot biztosítani az országban letelepedett külföldieknek.

f) A sztrájkjog az említett törvényi szabályozást követően alkotmányos szinten is elismerést nyert.

7. Az államhatalmi ágak elválasztásának irányába tett jelentős lépés volt az 1936-os sztálini alkotmány mintájára 1949-ben létrehozott, az államhatalom, illetve az állami és párhatalom egységét megtestesítő Elnöki Tanács megszüntetése, amiben a tárgyaló felek egyetértettek.

Vita alakult ki viszont az államfői jogok jövőbeni gyakorlását illetően. Az EKA kezdetben erről nem kívánt tárgyalni, mert a parlamenti választások után összeülő új Országgyűlés feladatának tekintette a köztársasági elnöki intézmény megteremtését, illetve ezt követően az elnök megválasztását. Átmenetileg pedig a parlamenti elnöknek ideiglenes államfői jogkörrel való felruházásában látták a megoldást. A későbbiekben azonban — megakadályozandó a másik két fél által kívánatosnak tartott „közepesen erős államfő” intézményesítését — mégis javaslatot tettek az egyszemélyi államfői jogok felvételére a módosított alkotmányba. Mégpedig alapvetően az 1946. évi I. törvényben foglalt tartalommal, kiegészítve azt az elnök hadsereg-főparancsnoki jogkörével, amihez annak idején a Szövetséges Ellenőrző Bizottság nem járult hozzá.

Az elnök hatáskörének végső meghatározásában még az 1946-os megoldásnál is erőteljesebben érvényesült a hatalomkoncentráció lehetőségének kizárása. Ezáltal lényegében egy reprezentatív államfői jogállás jött létre.

Ezt tükrözi pl. a köztársasági elnök parlament-felosztatási jogának szabályozása. Ezzel a joggal ugyanis az elnök csak akkor élhet, ha az Országgyűlés egy éven belül legalább négy esetben megvonta a bizalmat a kormánytól, vagy nem szavazott bizalmat a bemutatkozó Minisztertanácsnak. További korlátja a felosztatási jognak, hogy megbízási ideje alatt az elnök legfeljebb két alkalommal élhet vele, és ezekben az esetekben is ki kell kérnie a Minisztertanács elnökének, az Országgyűlés elnökének, a parlamenti frakciók vezetőinek, valamint a független képviselők megbízottjának véleményét.

Hasonló megszorítás korlátozza a köztársasági elnöknek azt a jogosítványát, amely szerint az Országgyűlés akadályoztatása esetén helyette kinyilváníthatja a hadiállapotot, kihirdetheti a rendkívüli, illetve a szükségállapotot. Az Országgyűlés akadályoztatásának tényét és a hadiállapot, a rendkívüli állapot vagy a szükségállapot kihirdetésének indokoltságát ugyanis a parlament elnöke, az Alkotmánybíróság elnöke és a kormányfő együttesen állapítják meg. Ha tehát bármelyikük úgy ítéli meg, hogy az említett feltételek nem állnak fenn, a köztársasági elnök nem jogosult ezen intézkedések megtételére.

Ugyancsak a köztársasági elnöki jogállás korlátozottságára utal a már az 1848-as törvényhozás során, majd az 1946. évi I. törvényben szabályozott miniszteri ellenjegyzés intézményének felelevenítése. Eszerint az államfői intézkedések egy részéhez (pl. nemzetközi szerződések kötéséhez, nagykövetek megbízásához, államtitkárok kinevezéséhez és felmentéséhez) a Minisztertanács elnökének vagy az illetékes miniszternek az ellenjegyzése szükséges.

Ugyanakkor a módosított alkotmány lehetőséget biztosít a köztársasági elnöknek arra, hogy annak a törvénynek a kihirdetését, mellyel nem ért egyet, egy alkalommal megtagadja és kifogásainak megjelölésével a törvényt visszaküldje a parlamentnek. Az újra megtárgyalt törvényt azonban már köteles aláírni és kihirdetni.

Ennek a „középgyenge” jogállásnak felel meg, hogy az elnököt az új alkotmányszöveg főszabályának értelmében nem a lakosság, hanem a parlament választja. Ugyanakkor a politikai egyeztető tárgyalások során az MSZMP kezdeményezte, hogy az első köztársasági elnök megválasztására még a demokratikus parlamenti választások előtt kerüljön sor, és ne a korábbi Országgyűlés válassza meg, hanem a választópolgárok. Ezt a megoldást az EKA résztvevői közül az SZDSZ, a Fidesz és az MSZDP részben alkotmányjogi, részben politikai megfontolásokból elvetette. Az alkotmányjogi érv az volt, hogy az említett, viszonylag jelentéktelen hatáskörű köztársasági elnök esetében nem indokolt a lakosság általi legitimitáció. Politikailag pedig a túlságosan korai elnökválasztás esetében nem garantálható a jelöltek esélyegyenlősége. Az SZDSZ és a Fidesz konszenzus hiányában nem is írta alá a tárgyalásokról szóló megállapodást, az MSZDP pedig csak különvéleményének fenntartása mellett írta alá a dokumentumot.¹³

Tekintve, hogy a kormány a megállapodás szerinti tartalommal kívánta a tervezetet a parlament elé terjeszteni, a három ellenzéki párt, kiegészülve a Kiszagda Párttal, népszavazást kezdeményezett az elnökválasztás időpontjának kérdésében. Az alkotmánymódosítás parlamenti tárgyalásának időpontjára a népszavazásról szóló 1989. júniusi törvény által előírt 100 000 aláírás közel kétszerese gyűlt össze, azok csak hitelesítésre vártak. Így az alkotmányszövegbe már csak az a feltételes szabály került, hogy ha a köztársasági elnöki tisztség betöltésére az Országgyűlés megválasztása előtt kerülne sor, akkor az elnököt a választópolgárok közvetlenül választanák. Az aláírások hitelesítése után a parlamentnek ki kellett írnia a népszavazást. Az 1989 november végén megrendezett népszavazáson a válasz-

tőpolgárok minimális többséggel ugyan, de úgy döntöttek, hogy a köztársasági elnök megválasztására csak a parlamenti választásokat követően kerüljön sor az Országgyűlés által.¹⁴ A szoros eredmény ismeretében az SZDSZ képviselői úgy nyilatkoztak, hogy nem tartják kizártnak az alkotmány olyan értelmű módosítását, amely szerint az államfőt mégis az állampolgárok választják. Ezzel hatásosan sikerült igazolniuk, hogy a népszavazás kezdeményezésével fő politikai céljuk a köztársasági elnök megválasztásának elhalasztása volt a demokratikus parlamenti választások utáni időre. Egyben megcáfolták azokat a — választási harcban gyakran hangoztatott — vádakát, miszerint a lakosságot kívánták megfosztani a köztársasági elnök megválasztásának lehetőségétől. Ugyanakkor ezzel a taktikai fogással figyelmen kívül hagyták azt az államjogi érvelést, amelynek alapján egyébként Nyugat-Európa parlamentáris demokráciáiban zömmel a parlament választja az államfőt.

8. A hatalommegosztás garantálása szempontjából kiemelkedő jelentőségű az alkotmánybíróság intézményesítése a magyar alkotmányos gyakorlatban. A hatalom egységének elvével összeegyeztethetetlen volt egy, a parlamenttől is független alkotmánybíróság léte. Az 1949-es alkotmány eredeti szövege ezért magát az Országgyűlést és a két ülésszak között a parlamentet helyettesítő Elnöki Tanácsot ruházta fel alkotmányvédelmi hatáskörökkel. 1983-ban pedig egy alkotmánymódosítással létrehozták a zömmel parlamenti képviselők közül álló Alkotmányjogi Tanácsot, amelynek azonban nem volt döntési joga az alkotmányosság kérdésében. Egy jogszabály alkotmányellenességének megállapítása esetén a norma hatályának felfüggesztésével egyidejűleg felszólíthatta a kibácsátót annak felülvizsgálatára. Még ez a jog sem illette meg azonban az Országgyűlés törvényével és az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletével kapcsolatban. A Tanács eljárását magánszemélyek nem kezdeményezheték.

A kormánynak az alkotmány szabályozási elvei keretében 1989 márciusában a parlament elé terjesztett koncepciója még egy korlátozott jogkörű alkotmánybíróságból indult ki. Ez a fórum a törvény alkotmányellenességének megállapítása esetén csak végrehajtásának felfüggesztésére kapott volna jogot, de érvénytelenítésére nem. E kezdeti elképzelések szerint az állampolgárok vagy egyáltalán nem fordulhattak volna közvetlenül az Alkotmánybírósághoz, vagy csak jogilag körülhatárolt kivételes esetekben.

A módosított alkotmány által intézményesített Alkotmánybíróság végül is jogot kapott az alkotmányellenes törvények megsemmisítésére is. Sőt az Országgyűlés, annak állandó bizottsága vagy 50 parlamenti képviselő indítványára az Alkotmánybíróság megvizsgálhatja egy még el nem fogadott törvényjavaslat alkotmányserűségét is.

Alaptörvényben biztosított jogainak megsértése miatt pedig közvetlenül a bírósághoz fordulhat mindenki, akinek jogsérelme az alkotmányellenes jogszabály alkalmazása folytán következett be.

Hosszas viták tárgya volt, hogy biztosítható-e az Alkotmánybíróság politikai legitimációja, ha a testület a korábbi, kétes legitimitású Országgyűléstől kapja megbízatását. Végül is a törvény 1989. novemberi hatálybalépésével egyidejűleg a tizenöt tag közül csak ötöt választottak meg. Úgy döntöttek, hogy további öt bírót az 1990 márciusában megválasztandó új Országgyűlés jelöl ki, a fennmaradó öt hely betöltése pedig az Alkotmánybíróság felállítását követő ötödik évben működő parlament feladata lesz.

9. A módosított alkotmány bevezette a magyar jogrendszerben eddig ismeretlen, skandináv eredetű ombudsman jogintézményét. Az állampolgári jogok országgyűlési biztosának feladata, hogy az alkotmányos jogokat érintő eljárásokkal kapcsolatban tudomására jutott visszaéléseket kivizsgálja vagy kivizsgálássa, és orvoslásuk érdekében intézkedéseket kezdeményezzen. Az ombudsman eljárását bárki kezdeményezheti. Az alkotmányszöveg azt is

lehetővé teszi, hogy az Országgyűlés az általános hatáskörű ombudsman mellett egyes alkotmányos jogok védelmére (pl. kisebbségvédelem, környezetvédelem, adatvédelem, fogyasztóvédelem) külön parlamenti biztost is válasszon.

10. A jogállamiság szempontjából fontos a végrehajtó hatalom gazdálkodását, a közpénzek törvényes, gazdaságos és célszerű felhasználását a törvényhozás megbízásából ellenőrző szervezet. Erre a funkcióra hozta létre az alkotmánymódosítás az Állami Számvevőszéket, amely az általa végzett ellenőrzésekről jelentésben tájékoztatja az Országgyűlést.

A DEMOKRATIKUS ÁTMENET SARKALATOS TÖRVÉNYEI

Mint említettem, a politikai egyeztető tárgyalások résztvevői nemcsak az alkotmányrevízió tartalmában állapodtak meg, hanem azoknak — az ellenzék által sarkalatosnak nevezett — törvényeknek a főbb elveiben is, amelyek szintén a demokratikus politikai átmenet megvalósítását szolgálták. Ezek közé tartozott mindenekelőtt a Büntető Törvénykönyv és a büntetőeljárás törvény módosítása, a pártok működéséről és gazdálkodásáról, valamint a parlamenti képviselők választásáról szóló törvény.

1. A Btk. és a büntetőeljárás törvény módosítása azért került be kezdettől fogva az átmenetet szolgáló minimális programba is, mert ezek hiányában az emberi jogoknak az a valóban új felfogása, amely az alkotmánymódosítás kapcsán kirajzolódott, garanciák híján éppolyan pusztá deklaráció maradt volna, mint a korábbi hézagos állampolgári jogi katalógus. Mint látható volt ugyanis, a módosítás során a politikai szabadságok fő korlátjává az önkényesen értelmezhető generálklauzulák helyett éppen a büntetőjog szabályai váltak. Ahhoz azonban, hogy ez valóban a jogállamiság irányába mutató változásokat eredményezzen, a büntetőjogból is ki kellett gyomlálni a határozatlan jogfogalmakat. Csak ez garantálhatta, hogy az állampolgári magatartások politikai, illetve jogi megítélése intézményesen elváljék egymástól.

A Btk. állam elleni, illetve más politikai jellegű bűncselekményekre vonatkozó új szabályai mindenekelőtt az alkotmányos berendezkedés erőszakos megváltoztatását célzó cselekményeket, valamint az erre felhívó uszító kijelentéseket üldözik. Ugyanakkor elismerik, hogy az alkotmány tiszteletben tartására vonatkozó előírás nem zárhatja ki az alaptörvény alkotmányos eljárás keretében történő revíziójának szabadságát, mert ez sértené a véleménynyilvánítás szabadságát.

A büntetőeljárás szabályainak változtatását nemcsak a személyi szabadság alkotmányos előírásainak garantálása, hanem a nemzetközi jog elemi normáihoz igazodás kényszere is elkerülhetetlenné tette. Az ENSZ keretében kidolgozott és 1976 óta a magyar jog részét képező Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya ugyanis előírja, hogy akit bűncselekmény vádjával vettek őrizetbe vagy tartóztattak le, azt a legrövidebb időn belül bíró elé kell állítani. E nemzetközi kötelezettség teljesítése érdekében is szükségessé vált tehát a büntetőeljárás nyomozati szakaszában a személyi szabadságot elvonó kényszerintézkedések (előzetes letartóztatás, ideiglenes kényszergyógykezelés) bírósági hatáskörbe utalása.

2. Az új egyesülési törvény által előírt párttörvény 1989 tavaszán nyilvánosságra hozott első tervezete számos vonatkozásban korlátozta volna a pártalapításnak az egyesülési törvényben már elismert szabadságát. Emiatt ezt a javaslatot a „kerekasztal”-tárgyalásokon az EKA képviselői részéről erős támadások érték.¹⁵

A tárgyalások eredményeként — az EKA javaslatának megfelelően — az eredetileg a pártok megalakulására, nyilvántartásbavételére, felügyeletére vonatkozó speciális szabályokat tartalmazó tervezet helyett egy, címében is csak a pártok működéséről és gazdálkodásáról szóló javaslat született.

A pártok működése tekintetében a legnagyobb vitát a munkahelyi pártszervezetek sorsa váltotta ki. A tárgyalások során az MSZMP csak az Alkotmánybíróságon, a bíróságokon, az Országgyűlés és a köztársasági elnök hivatali szervezetében, az Állami Számvevőszéknél, az ügyészségeken, az államigazgatási szerveknél, a fegyveres erőknél és a rendőrségen kívánta megtiltani pártszervezetek létrehozását és működtetését. E munkahelyeken kívül valamennyi párt rendelkezhetett volna szervezettel, azzal a megszorítással, hogy munkaidőben nem végeznek politikai tevékenységet, a munkahely szervezeti-vezetési rendszerébe nem épülhetnek be, és a munkahely szakmai tevékenységére irányadó határozatot nem hozhatnak. Ezen az állásponton nem változtatott az MSZMP jogutódaként 1989 október elején létrejött Magyar Szocialista Párt sem. Ezzel szemben az EKA a munkahelyek depolitizálása érdekében a pártszervezetek működésének egységes tilalma mellett érvelt.

A tárgyaló felek konszenzusa végül is mindkét változatnak az Országgyűlés elé terjesztésében alakult ki. A parlament ülésén a képviselők nagy többséggel úgy döntöttek, hogy legkésőbb a választások előtt 90 nappal minden munkahelyi pártszervezetet meg kell szüntetni. Megtiltotta a törvény azt is, hogy hivatásos katonák és rendőrök vezető párttiszséget töltsenek be.

3. A demokratikus jogállamiság kialakítása útján elengedhetetlen volt a képviseleti rendszer és a választójog átalakítása a többpártrendszer követelményei szerint.

Az elmúlt négy évtized egypártrendszerű politikai mechanizmusában a választási rendszer csaknem kizárólag a területi képviseleti elven nyugodott. Ennek az egyéni kerületi rendszerű választások feleltek meg. 1985-től az kiegészült az országos választási lista intézményével, amelyen elsősorban az állampárt és a hozzá közelálló társadalmi szervezetek képviselői jutottak az összes országgyűlési mandátum mintegy 10 százalékához. De ez a megoldás sem annyira a területin kívüli érdekek képviseletét, mint inkább a védett felső párt- és egyéb vezetők mandátumhoz juttatását szolgálta.

A kormány által 1988 őszén társadalmi vitára bocsátott választójogi törvénytervezet több vonatkozásban még e szabályozáshoz képest is visszalépést tartalmazott. Az országos lista intézményének az érdekképviselések irányába tervezett kiterjesztése azt a veszélyt rejtette magában, hogy tovább erősödnek a parlament működésében az állami korporatizmus jegyei. Egyértelműen visszalépésként volt értékelhető a jelölési rendszer tervezett módosítása is. A törvény a tisztázatlan összetételű előkészítő bizottságokra bízta volna a jelöltek szubjektív szempontú ("a támogatottság mértékének megfelelő") rangsorolását.

Az 1989 márciusában a parlament elé terjesztett alkotmány-konceptióban szereplő választójogi elképzelés sem állt igazán a többpártrendszer talaján, hiszen ez is egy kibővített országos listával megfelelt egyéni választókerületi rendszert írt le.

A politikai egyeztető tárgyalásokon külön munkabizottság foglalkozott a választásokkal kapcsolatos kérdésekkel.

A megbeszélések első hónapjában sem az MSZMP, sem pedig az Ellenzéki Kerekasztalt alkotó pártok képviselői nem kívántak előrukkolni a választási rendszerre vonatkozó elképzeléseikkel, ezért jobbra csak a választási eljárás kérdéseiről folytak a viták. (A harmadik oldalon helyet foglaló társadalmi szervezetek több ízben bírálták is a másik két fél halogató taktikáját.)

Viszonylag hamar sikerült konszenzusra jutni a választásokkal kapcsolatos bizonyos határidőkben. Így pl. abban, hogy a jelöltajánlások a választások előtt 60 nappal kezdődhetnek és egy hónapig tarthatnak. Ugyanakkor kezdettől fogva vita folyt arról, hogy hol lehet jelöltajánlásokat gyűjteni. Az EKA képviselői a lehető legkevesebb korlátozás mellett érveltek, a harmadik tárgyaló fél viszont a lakásokat is ki akarta zárni ebből a körből, mintegy a világűrbe száműzve a korteseket. A törvény szövege végül is a munkahelyen munkaidőben, a fegyveres testületeknél, a tömegközlekedési eszközökön és az egészségügyi intézményekben tiltotta meg ajánló szelvények gyűjtését.

Más kérdésekben is kibékíthetetlennek tűszö ellentétek bontakoztak ki a felek között. Ilyen volt az a javaslat, miszerint a választások időpontjában az állandó lakóhelyüktől távol lévő választójogosult állampolgárok kellő igazolással leadhassák szavazatukat a pártok listájára. Az EKA — alig titkoltan az 1947-es „kékcédulás” tapasztalatok alapján — ragaszkodott ahhoz, hogy az ilyen szavazás tényét vezessék be az illető személyi igazolványába. Az EKA szakértői azt javasolták, hogy a külföldön tartózkodók is szavazhassanak a pártlajstromokra. A másik két tárgyalófél mindkét javaslatot elutasította, így — ellentétben a korábbi antidemokratikus választásokkal — 1990-ben a külföldön tartózkodó magyar állampolgárok megfosztattak legalapvetőbb politikai joguktól.

Már a tárgyalásoknak ebben a kezdeti fázisában mindhárom fél felvetette, hogy szükség lenne a választási kampány nyilvánosságának ellenőrzésére, amit azonban a törvényben mégsem sikerült megvalósítani. A törvény elfogadása után is több kísérletet tettek arra, hogy kidolgozzák a kampány nyilvánosságának szabályait. A Magyar Rádió és a Magyar Televízió felügyeletére a kormány által létrehozott, rendkívül vitatott felügyelőbizottság pl. — jogszabályba foglalt hatáskörét messze túllépve — magára vállalta a szabályok megalkotását, amelyeknek életbe lépéséig megtiltotta fizetett politikai hirdetések sugárzását a rádióban és a tévében. Ezzel a döntéssel egy hónappal önkényesen megkurtították a választási kampányt a két, leghatásosabb médiában.

A választási rendszer vitájának kezdetén a felek csak abban tudtak konszenzusra jutni, hogy egy kb. 350 képviselőt magában foglaló egykamarás parlamentre van szükség. Az MSZMP még ekkor is egy mintegy 300 egyéni választókerületből álló rendszert javasolt. Ezt mindössze 50 kompenzációs mandátum egészítette volna ki, amelyeket az első fordulóban elért szavazatok alapján osztottak volna szét a pártok között, figyelmen kívül hagyva a mandátumhoz jutottak szavazatait. Ebben a — korábbi választási rendszerre kísértetiesen emlékeztető — konstrukcióban minden választópolgár csak egyetlen szavazatot adott volna le, mégpedig továbbra is az egyéni választókerület jelöltjére.

Az EKA képviselői a választási rendszer felépítésénél a szervezetek és személyek megítélésének elkülönítéséből indultak ki, így minden választópolgár számára két szavazatot tartottak szükségesnek, egyet a pártok listái közötti, egyet pedig az egyéni jelöltek közti választásra. A személyek és szervezetek egyenrangú versenye érdekében az EKA az egyéni kerületek és a területi pártlisták 50—50 százalékos arányát tartotta volna kívánatosnak.

A harmadik tárgyaló fél szervezetei elfogadták ugyan a pártlisták intézményét, de ezek arányát — a magyar politikai struktúra fejletlen voltára hivatkozva — az összes mandátum 1/3-ára kívánták korlátozni. Ugyanakkor a harmadik oldálnak a listás választásokat toleráló álláspontja mögött az országos érdekképviselői szervek jelöltállítási jogára vonatkozó felfogás rejtett. Ezt viszont sem az EKA, sem az MSZMP nem fogadta el, mivel ez ellentétes a demokratikus jogállamok képviselői rendszerével. A tárgyalások későbbi fázisában az MSZMP elfogadta a kétszavazatos rendszert, de kezdetben nem területi (megyei), hanem

országos listával kiegészítve a továbbra is mintegy 80 százalékos arányt képviselő egyéni kerületi jelölteket.

Eltért a felek álláspontja a jelölt-, illetve a listaállítás feltételeit illetően is. Az MSZMP és a harmadik oldal az egyéni választókerületi jelöltek esetében 1000 választópolgár támogató aláírását követelte meg, választási lista indítására pedig azokat a pártokat akarták feljogosítani, amelyek az egyéni választókerületek legalább 1/3-ában jelölteket állítottak. Az EKA az egyéni kerületekben 500 ajánlással beérte volna, a listaállításához pedig országosan 10 000 aláírást írt volna elő.

Vita volt a felek között abban a kérdésben is, hogy kik vehessenek részt az esetleg eredménytelen vagy érvénytelen első fordulót követő második választási fordulóban. Az MSZMP és a harmadik oldal képviselői amellett kardoskodtak, hogy minden jelölt elindulhasson, aki az első fordulóban megkapta a szavazatok legalább 15 százalékát. Ilyenek hiányában a legtöbb szavazatot kapott három jelölt került volna a következő fordulóba. Ezt a relatív többséges megoldást az EKA szervezetei azért utasították el, mert ennek révén a szavazatok töredékével is mandátumhoz lehetett volna jutni. Ennek ellenére ebben a kérdésben a törvény az MSZMP és a harmadik tárgyaló fél álláspontját tette magáévá.

Az egyeztető tárgyalásokon végül is kialakított, az Országgyűlés által 1989 októberében elfogadott törvény egy arányosságra törekvő vegyes választási rendszert vezetett be. Eszerint háromféle módon lehet mandátumhoz jutni:

a) Egyéni választókerületekben az első fordulóban abszolút, a másodikban relatív többséggel. Jelölési joga a választókerületekben a választópolgároknak és azoknak a társadalmi szervezeteknek van, amelyek megfelelnek a párttörvény rendelkezéseinek, vagyis amelyek nyilvántartott tagsággal rendelkeznek. A jelöléshez legalább 750 választópolgár aláírással hitelesített ajánlása szükséges.

b) A választópolgár szavazatával mandátumhoz juttatja a leadott szavazatok arányában a pártok megyei, illetve fővárosi kötött listáin szereplő jelölteket. Területi listát az a párt jogosult állítani, amely az adott megyében, illetve a fővárosban az egyéni választókerületek egynegyedében, de legalább két egyéni választókerületben jelöltet állított. Nem szerezhethet azonban mandátumot a területi listán annak a pártnak a jelöltje, amely a területi listákra leadott országosan összesített érvényes szavazatok több mint négy százalékát nem érte el. Ezt a NSZK-énál csak egy százalékkal kedvezőbb klauzulát heves támadások érték néhány kisebb, a „jognak (kerek)asztalánál” helyet nem foglalt párt részéről.

c) Végül mandátum szerezhető a pártok országos listáin az egyéni választókerületekben, illetve a megyei lajstromokon megmaradó töredékszavazatok nagysága alapján. Országos listát az a párt állíthat, amely a 20 területi (19 megyei és a fővárosi) választókerület közül legalább hétben állított listát. Ez a kompenzációs lista tehát nemcsak a megyei lajstromokon, hanem az egyéni választókerületekben megmaradt töredékszavazatokat is figyelembe veszi, természetesen csak abban az esetben, ha pártjelöltreől van szó. Ehhez a megoldáshoz arra volt szükség, hogy a törvény az egyéni választókerületeket is — legalábbis részben — pártokra építse.

A tárgyalásokon elfogadott megállapodás értelmében — hasonlóan az NSZK választójogi törvényének megoldásához — az egyéni választókerületekben és a megyei pártlistákon azonos számú mandátum sorsa dőlhet volna el. Ez egészült volna ki az összes képviselői hely mintegy egyötödét kitevő országos listás mandátummal. A parlamenti vita során a képviselők többsége a többpártrendszer megerősödéséig tartó átmeneti időszakban a területi érdeket erőteljesebben kifejező egyéni választókerületi mandátumok nagyobb aránya mellett foglalt állást. Sőt, olyanok is voltak, akik a status quo fenntartásában odáig mentek, hogy a

korábbi képviseleti és választójogi rendszer fenntartása mellett érveltek. A vita során a kormány tagjainak politikai kompromisszuma eredményeként az országgyűlési képviselők száma 386 lett, közülük 176-ot egyéni választókerületben, 152-t területi listán választanak, a pártok országos listájáról pedig 58 kompenzációs mandátum kerül betöltésre.

Úgy gondolom, Horváth Barna bölcs szavai jól érzékeltetik a jog nemes funkcióját és egyben korlátait a demokratikus átalakulás szemünk előtt zajló folyamatában: „A demokrácia új technikáit keresni, ez a legszebb feladata a jog művelőinek is... A jog teljesítőképeségének határai figyelmeztetnek arra, hogy a demokrácia megvalósítását sem lehet egyedül csak a jogtól várni. A jog mindig csak kereteket, mintákat, utakat és módokat adhat, medret vág csupán.”¹⁶

(1989. december)

JEGYZETEK

- ¹ A párt egyik akkori ideológusa, Andics Jenő, az agit-prop. osztály (APO) vezetője a sajtószabadság újrakodifikálását azzal utasította el, hogy az csak az alkotmány egészére vonatkozó koncepció kialakítása után képzelhető el. *Élet és Irodalom*, 1988. szeptember 9.
- ² Ez olvasható ki pl. a Szabad Kezdeményezések Hálózata, a TDDSZ Országos Választmánya, a Szárszó'88 Tábor állásfoglalásaiból, melyet a gyűlekezési jogról és az egyesülési jogról szóló törvénytervezetekkel kapcsolatban bocsátottak ki 1988 szeptemberében.
- ³ A gyűlekezési és az egyesülési jogi kodifikáció történetének részletesebb ismertetését ld. Halmai Gábor: *Egyesüljtek, gyűlekezzetek*. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1988*. Budapest 1989.
- ⁴ A vita nem elfogulatlan, de érvelésében rendkívül meggyőző ismertetését lásd *Bruszt László*: A sztrájkjtörvény kacsaringói és csapdái. *Országgyűlési Tudósítások*, 1989. március 23.
- ⁵ Ld. a négy független és három SZOT-hoz tartozó szakszervezet 1989. január 19-i felhívását a sztrájkjtörvény elleni egységes fellépésre és egy Gazdasági Alkotmányozó Tanács felállítására, amihez nyolc alternatív politikai szervezet is csatlakozott. (*Beszélő*, 26. 1989/1. sz. 44. o.)
- ⁶ Kétségtelen, hogy a Lengyelországban a szakszervezetekről szóló 1982. évi 216. számú törvényben elfogadott, erősen korlátozó tartalmú sztrájkjszabályozásnak is volt ilyen hatása.
- ⁷ Ld. *Kulcsár Kálmán*: *Koncepció az alkotmány felülvizsgálatáról*. MTA Államtudományi Kutatások Programirodája, Budapest, 1988. július.
- ⁸ *A Magyar Népköztársaság új alkotmányának szabályozási koncepciója*. Igazságügyi Minisztérium, Budapest 1988. november.
- ⁹ Ezt a véleményt ld. *Tölgyessy Péter*: Van-e közünk a közjogunkhoz? *Országgyűlési Tudósítások*, 1989. március 8.
- ¹⁰ Az előkészítő munkálatok során az EKA kompromisszumos javaslatként elfogadta, hogy a tárgyalásokba harmadik tárgyaló félként kapcsolódjon be a Baloldali Alternatíva Egyesülés, a Hazafias Népfront, a Demokratikus Ifjúsági Szövetség, a Magyar Ellenállók, Antifasiszták Szövetsége, a Magyar Nők Országos Tanácsa, a Münnich Ferenc Társaság és a SZOT.
- ¹¹ Vö. Megállapodás az érdemi politikai tárgyalások megkezdéséről. 1989. június 10. Utóbb az MSZMP képviselői megkísérelték a megállapodást úgy értelmezni, mint ami nem zárja ki a tervezetek első olvasatban történő parlamenti tárgyalását. Az EKA tiltakozásának hatására végül is a felek megegyeztek abban, hogy első olvasás is a törvényhozás része.
- ¹² A változtatások arányát mi sem érzékelteti jobban, mint hogy a módosítással egységes szerkezetbe foglalt alkotmányszöveg közzétételekor a változatlan részeket kurziválták. Ld. *Magyar Közlöny*, 1989. 74. sz.
- ¹³ Mint ismeretes, az aláírás megtagadását az SZDSZ és a Fidesz részéről — a köztársasági elnök megválasztásának időpontja mellett — további három vitakérdés idézte elő: kivonuljanak-e a pártszervezetek a munkahelyekről?; elszámoljon-e az MSZMP a vagyonával?; feloszlassák-e a munkáőrséget?

- 14 A népszavazás tárgya volt az a három további kérdés is, amelyekben nem alakult ki konszenzus a „kerekasztal”-tárgyalásokon:
- a) pártszervezetek munkahelyi kivonulásával kapcsolatban a népszavazás kezdeményezését követően tartott ülésén az Országgyűlés úgy döntött, hogy a munkahelyeken ne működjenek pártok. Így a népszavazásnak csak a parlament döntését kellett megerősítenie, ami elsőprő többséggel meg is történt.
 - b) Az Országgyűlés ugyanezen ülésszakán döntés született a munkásörtség jogutód nélküli feloszlításáról is, így a népszavazás ebben az esetben is csak ezt erősítette meg.
 - c) A korábbi uralkodó párt vagyoni elszámolására, mivel addig nem történt meg, a népszavazás eredményeként kellett sort keríteni.
- 15 A párttörvénnyel kapcsolatos elméleti problémákról ld. *Halmi Gábor*: Kell-e párttörvény? Párttörvény az egy- és többpártrendszerben. *Világosság*, 1989. 5. sz.
- 16 Ld. *Horváth Barna*: Demokrácia és jog. *Medvetánc*, 1985. 2-3. sz.

PARASZTLÁNYKA
1951 körül

A fegyveres erők a rendszer átalakulásában

A most lezárt korszakot általában pártállamnak szokás hívni. Nem szeretem ezt a kifejezést, mert eltereli a figyelmet arról, hogy az uralkodó rendszer elsősorban rendőrállam volt. A politikai ellenvéleményeket erőszakkal elfojtotta, az ellenzékét kriminalizálni próbálta és a politikát rendőrhatalom ügyvévé tette. Titkosrendőrségi eszközökkel a lakosság széles rétegeit tartotta megfigyelés alatt. Kiepített és működtetett egy politikai karhatalmat, amelynek az volt a feladata, hogy a hatalmat megvédje a nép esetleges politikai lázadása ellen.

A rendőrállamiság tényei azonban nem kerültek élesen a közvélemény figyelmének az előterébe, mert a „puha diktatúra” saját természetét bizonyos mértékig leplezte. Valószínűleg mindenki számolt az országban azzal, hogy ha telefonon politikai dolgokról beszél vagy külföldre írt levélben kényes témákat érint, a politikai rendőrség telefonlehallgatás és levélfelbontás révén erről tudni fog. Ha valakinek komolyan köze támadt a politikához, azonnal körülnézett az utcán, nem követi-e valaki, de mivel alig volt valakinek tényleges köze a politikához, és szinte mindenki elkerülhette, hogy köze legyen, a társadalom ezt az állandó szemmel tartottságot nem sérelmezte különösen.

Csak a peremre szorult ellenzék tartotta az ország egyik legsúlyosabb problémájának a rendőrállamiságot és a demokrácia központi kérdésének a rendőrállam felszámolását. Ez a rendőrállam pedig rendkívül kifejtett és erőteljes volt. Igaz, aki nem állt szemben vele, azt nem bántották. Ennyiben az 1956 utáni „puha diktatúra” valóban jelentősen eltér az 1953-at megelőző állapotoktól. Nagymértékben megfelelt azonban annak az ideálnak, amit *Murice Joly* 1864-ben Brüsszelben megjelent III. Napóleon elleni röpirata vázolt. Ez az írás fikatív beszélgetés volt a túlvilágon Machiavelli és Montesquieu között a politika elveiről. A „Második Császárság” álláspontját képviselő Machiavelli azt mondja egy helyen, hogy az én államomban a társadalom egyik fele mint titkosrendőr és besúgó ellenőrizni fogja a társadalom másik felét.

A „szelíd zsarnokság” ugyanis elvileg szélesebb körű megfigyelést és apparátust igényel, mint a brutális zsarnokság. Ez utóbbi abból indul ki, hogy mindenki ellensége, mert mindenki elutasítja a rendszert, ezért nem kell különösebben törődni az emberek véleményével. Legfeljebb néhányan óvatlanul elárulják magukat, mások balszerencse folytán abba a helyzetbe kerülnek, hogy a titkosrendőrség tudomást szerez nézeteikről. Mindez mellékes, a többinek is ugyanez a véleménye, nem különösen fontos tehát, hogy ki kerül akasztófa alá és a börtönbe. Csupán azt kell a zsarnokságnak tennie, hogy meghatározott számú —

gyakorlatilag tetszőlegesen kiválasztott embert — megfélemlítés okából be kell börtönözni, ki kell végezni, s ez biztosítja az önkényuralom politikai stabilitását.

A „puha diktatúra” viszont valóban csak ellenfeleit bántja, a passzívakat nyugton hagyja. Az az elv érvényesül, amit a hitleri rendszerről egy Orb álnéven író bennfentes szerző mond. Állítólag Heydrich hangoztatta volna: „Nem baj ha nincs is benne semmi rossz (értendő: rendszerellenes), de tudnunk kell róla”. Ez az elv a titkosrendőrségi megfigyelés igen széles körét igényli, miközben nincs igazán lehetősége arra, hogy az elhallgattatott társadalom tényleges politikai véleményét megismerje, hiszen ez csak magánbeszélgetésekben nyilvánul meg. Egy fiktív példával próbálom megvilágítani, hogy miről van szó. Ha a hetvenes években a titkosrendőrség azt észlelte volna, hogy a tiltott rádiók hallgatása a Szabad Európáról áttál az albán rádió hallgatására, azt kellett volna jeleznie a politikai vezetésnek, hogy fel kell készülnie a politikai terrorizmus megjelenésére, hiszen az albán rádió ilyesmire biztatta az embereket. Elhallgattatott társadalomban csak így lehet valamit kitalálni a társadalom politikai véleményeiről. Ilyenfajta megfigyeléshez azonban sok ember, nagy apparátus kell.

Nincsenek pontos adataim arról, hogy Magyarországon milyen mértékű volt az állampolgárok rendőrségi megfigyelése. A tendencia azonban egyértelmű és az arányok is felbecsülhetők. Ormos Mária történész, aki tagja volt a Pozsgay Imre vezette múltfeltárási bizottságnak és bizalmas dokumentumokat ismert, azt mondta egy interjúban, amit Kádár János halála kapcsán adott, hogy 1958-ban az állambiztonság a párt politikai bizottsága elé terjesztett egy javaslatot. Ebben az szerepelt, hogy egymillió embert kell megfigyelés alatt tartani, ám a javaslatot Kádár János elutasította. Vagyis az állambiztonság szükségesnek és lehetségesnek tartotta, hogy a felnőtt lakosság szűk egyötödét állandó ellenőrzés alatt tartsa rendszeres detektív megfigyeléssel, telefonlehallgatással, levélfelbontások és besúgók közreműködésével. Egészen biztos, hogy itt a vitát csak a mérték képezhette, hiszen a Kádár-rendszer idején minden politikailag „megbízhatatlan és ellenséges elemet” megfigyelés alatt tartottak, illetve az apparátus feladata volt, hogy észlelje a lakosság körében jelentkező „ellenséges” tendenciákat. Mert a rendőrállam minőségi kérdés. A politikai ellenvélemények elhallgattatása esetén ugyanis minden, hatalmat érintő gondolat, tett és személy rendőrhatalósági feladattá válik, legyen ez a jelenségek feltárása és megítélése, vagy a problémák megoldása.

A rendőrállam azonban nem korlátozódott a titkosrendőri eszközökkel történő folyamatos ellenőrzésre. Nem kisebb jelentőségű az a struktúrált politikai *karhatalom*, amelynek a szovjet típusú rendszerekben — a vezetés szándéka szerint — elegendőnek kellett lennie ahhoz, hogy egy polgárháborúban a hatalom az egész szembefordult társadalom ellenében megvédje magát, anélkül, hogy ehhez a hadsereg és a közbiztonsági rendőrség erejét igénybe venné. A szovjet típusú rendszerek közül — ismereteim szerint — csak Ceausescu Securitate-ja készült fel arra mintegy tízezer főnyi haderejével, hogy egy polgárháborút a hadsereg fellázadása esetén, azzal szemben is megnyerjen. A többi országban csupán arra készítették fel a „karhatalmakat”, hogy esetleg az egész ország lázadását le tudják verni a bizonytalan megbízhatóságú fegyveres erők, a hadsereg és a rendőrség igénybevétele nélkül.

A politikai karhatalom legfőbb erejét a Rákosi-rendszer idején az önálló főhatóságként működő *Államvédelmi Hatóság* több tízezer főnyi belső karhatalma, a nép nyelvén „kék ÁVÓ” alkotta. Gyengülése akkor kezdődött, amikor az első Nagy Imre-kormány 1954-ben elszedte a testülettől a nehézfegyverzetet, a páncélgépkocsikat, a harckocsikat, és a géppuskákat. Ebben az évben a „Hatóság” önállósága is megszűnt, beolvasztották a belügyminisz-

térium apparátusába, ez azonban felépítésén lényegében nem változtatott. Így vette át a BM Belső Karhatalmat a Kádár-rendszer belügyminisztériuma is.

Az 1956 után alakult munkásőrség teljes kiépülése idején mintegy 60.000 főnyi volt. A pártmilícia csak rendőri fegyverzettel volt ellátva, és szintén arra készült, hogy a nép esetleges újbóli lázadását leverje. Külön kérdés, hogy éppen felszerelése és személyi állománya miatt erre mennyire lett volna képes. A pártmilícia jogi státusa szerint a kormány hatáskörébe tartozó állami karhatalmi erő volt, így jogilag „tisztá” volt, hogy miért állami költségvetésből tartják fenn, miért nem a párttagság tagdíjából. 1963 végén a rendszer vonalas erői provokálva érezték magukat az ’56-osok javára történő megbékélési politika, az amnesztia miatt, amire válaszképpen a munkásőrség körében szervezkedés indult, amely kapcsolódott a hadseregen belüli hasonló okból indult szervezkedéshez. Ezért a Kádár-vezetés elszedette a munkásőrök otthon tartott fegyvereit és elrendelte, hogy a testület tagjai ezentúl a támaszponton őrzött személyi fegyvert csak a szolgálat idején használhatja. 1964 elején budapesti munkáskerületekben még röplapok is megjelentek azzal a szöveggel, hogy „Munkásőrök ne adjátok le fegyvereiteket!”

A politikai karhatalmi erőket az elmúlt időszakban többször is átszervezték, vélhetően a hatalmi küzdelmek részeként és a hatékonyságot növelendő. A belügyi karhatalmat 1966-ban áthelyezték a honvédséghez, majd a hetvenes évek elején megszüntették a hadsereg karhatalmi fegyvernemét, de maga a karhatalom nem szűnt meg, hanem visszakerült a belügyminisztériumhoz, mint annak karhatalma, majd ez is átalakult.

A belügyminisztérium keretében felállított politikai karhatalom létszámában kisebb volt, mint hadseregbeli elődje. Már csak azért is, mert azt sorállományból szervezték, míg a rendőrök természetesen hivatásosak voltak. A hiány kompenzálására azonban néhány katonai alakulatot számításba vettek, hogy esetleges zavargások idején politikai karhatalmi feladatokat lássanak el.

A hetvenes évek elején létrejött a magyar rendőrség motorizált karhatalmi osztaga, tüntetések leverésére kiképzett *motorkerékpáros rendőr* alakulat, a lengvelt megelőző magyar ZOMO. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott az ismétlődő március 15-i tüntetések esetleges rendőri leverésének politikai igénye. Nem sokkal rá azonban a politikai karhatalom átfogóbb szervezeti keretet kapott. Létrejött a *Forradalmi Rendőr Ezred*. Ez a rendőrségi elit alakulat politikai karhatalom volt. Neve is elárulta ezt, hiszen létezett forradalmi ezred rang. A Kádár-rendszer fegyveres szervezeteinek rituáléjában ezt azok a katonai alakulatok kapták meg, amelyekről azt állították, hogy 1956-ban nem álltak át a forradalom oldalára. Ez az elnevezés amolyan gárdaezred cím volt. A Forradalmi Rendőr Ezred neve tehát azt jelentette, hogy az alakulat az ’56—ellenesség szellemében működik s egy esetleges új ’56 megakadályozása a fő feladata. Ennek az elit alakulatnak keretében állították fel a terrorizmust elhárító speciális alakulatot, amely a „kommandó” név kedélyeskedő parafrázisaként a „*Komondor*” nevet viseli. Az ezred fő erceje a motoros elit egység lett, ezt vetették be a nyolcvanas években szaporodni kezdő „évfordulós” tüntetéseken. Az elit karhatalom rendelkezik nyugati értelemben vett *rohamrendőrségi* különítménnyel is. Őket a budapesti közönség egyetlen egyszer láthatta. 1988-ban az erdélyi falurombolás ellen tiltakozó tüntetés idején a román nagykövetség épületét plasztik páncélba öltöztve biztosították az esetleges atrocitások ellen.

Végezetül mindezek mögött ott áll a *hadsereg*. Feladata az volt, hogy egy NATO-SZU háború esetén a Szovjetunió hadseregének kötelékében katonai feladatokat lásson el. 1948 és 1953 között a magyar néphadsereg katonai feladata az volt, hogy esetleg önállóan is meg tudjon vívni egy jugoszláv-magyar háborút, és úgy foglalja el a délszláv szomszédot, hogy a

Szovjetunónak részt se kellje vennie a háborúban. 1956 után — nagyon sokkal később — annak a Varsói Szerződésbeli hadseregcsoportnak, amelynek katonailag része volt a magyar hadsereg is, stratégiai feladata egy Olaszország elleni háború megvívása volt.

Ezt a hatalmi apparátust kellett a demokratikus átalakítás során a rendőrállam erőszak-szervezetéből a kiépülő demokrácia fegyveres szervezeteivé tenni.

A Kádár Jánost leváltó pártkonferenciával, 1988-ban kezdődött meg az a politikai átalakulás, amely két évvel később a rendszer felszámolásához vezetett. A pártvezetés reform-szárnya és az átalakulással szemben álló erő küzdelmében a rendőrállamiság problémája az 1938. június 10-én megtartott budapesti pártaktíván jelent meg, bár igen áttételes módon. Az aktíva fő szónoka maga Grósz Károly főtitkár volt. A referátum mellett fontos felszólalást tett Lukács János akkori szervezőtitkár is. Az egyik fő téma „a politikai intézményrendszer reformja” volt. Lukács leszögezte, hogy a munkásőrség a rendszer „alapintézményei” közé tartozik, amelyet a reform nem érinthet. A szervező titkár nyilvánvalóan vitatkozott valakivel, vagy valakkal. Reagálása azt sejtette, hogy a pártvezetésnek a politikai intézményrendszer reformját előkészítő bizottságában felmerült a munkásőrség megszüntetésének gondolata. A reformgondolat szerzőjére nem volt nehéz „tippelni”, hiszen a „politikai intézményrendszer” bizottság elnöke Pozsgay Imre volt. Az aktíván egy hiány is fontos szerepet kapott. Nem volt jelen a rezsort gazdája Fejtő György adminisztratív KB-titkár, a fegyveres erők pártirányítója, ami arra látszott mutatni, hogy esetleg ő is meg akarja szüntetni a pártmilíciát. Itt érződött először a tektonikus rezgés, az, hogy megmozdult a föld a rendőrállam alatt.

A munkásőrség sorsa több mint egy évvel később teljesedett be. 1989 nyarának végén az ellenzék, az uralkodó rendszer képviselői és a rendszerhez csatlakozó erők „háromoldalú” tárgyalásán az ellenzéki oldal fontos követelése volt a párthaderő „jogutód nélküli” megszüntetése. A rendszer egy ideig védte milíciáját. Rebesgették, hogy az amerikai Nemzeti Gárdához hasonló pártszemélyes karhatalommá neutralizálják, majd mikor az ellenzék részéről ezt is erős ellenkezés fogadta, az az érv merült fel a védelmében, hogy ez a kiképzett fegyverforgatókból álló szervezet honvédelmileg nélkülözhetetlen, mint hátországi milícia.

A gordiuszi csomót az ellenzék három pártjának, a kezdeményező Szabad Demokraták Szövetségének és a FIDESZ-nek, valamint a hozzájuk csatlakozott Kiszegedapártnak a népszavazási kezdeményezése vágta el, amely a népszavazás egyik tárgyává tette a munkásőrség megszüntetését. A Németh-kormány felismerte a várható vereséget és azonnal lépett. Nem várta meg a népszavazást, hanem kormányintézkedéssel megszüntette az „alapintézményt”. A felszámolás úgy zajlott le, mint egy puccs, vagy egy feltételezett puccsveszély elhárítása. A munkásőrobjektumokat terepszínű járőrköpenybe öltözött ejtőernyősök szállták meg és felügyelték a lefoglalt fegyverek elszállítását.

A háromoldalú egyeztető tárgyalás már szóba hozta a belügyminisztérium politikai rendőrségi részét, az állambiztonsági apparátust egyesítő III. belügyminisztériumi csoportot. Ennek öt osztálya az arab számokkal való jelölés sorrendjében haladva a következő: az offenzív hírszerzés (kémkedés), kémelhárítás; a belső ellenzék „felderítése”, vagyis a szoros értelemben vett politikai rendőrség, amely a korábbi ÁVH Belső Ellenség Elleni Harc Osztálya egyenes ági utóda; a hadseregen belüli belső elhárítás; és végül az Operatív-Technikai Osztály, amely a telefonlehallgatást, mikrofon beszélgetést és a levélfelbontást végezte.

Ezek az apparátusok 1989-ig konspiratív felépítésűek, a főcsoportfőnök és az osztályvezetők neve 1989-ig teljes mértékben államtitok volt. Az ellenzéki oldal az egyeztető tárgyaláson követelte, hogy az állambiztonságot emeljék ki a belügy állományából, és külön hivatalként vagy

hivatalokként működjenek. Ezzel kívánták elérni, hogy a közvélemény lásson valamit méretükből, létszamszerű nagyságukból, megismerje parancsnokaik nevét, és pusztán látható voltuk következtében bizonyos mértékig ellenőrizhetővé váljanak. A „szerv” 1989 őszén alkalmazkodott a változóban levő helyzethez. A III. főcsoport vezetője Pallagi Ferenc vezérőrnagy és miniszterhelyettes, valamint az ellenzékelhárító III/3 osztály vezetője, Horváth József vezérőrnagy megjelentek a nyilvánosság előtt. Újság- és TV-interjúkban nyilatkoztak és felvették az érintkezést az ellenzéki pártokkal. Minden fórumon biztosították az érintettek és a közvéleményt, hogy a korábban megfigyelt ellenzék utódszervezeteiként létrejött, immár legálisan működő pártokat törvényes politikai szervezeteknek ismerik el és felhagytak „titkosszolgálati” megfigyelésükkel.

1990 februárjában a III/3-as egyik beosztottja leleplezte ennek az ígéretnek be nem tartását, azt, hogy az ellenzéki pártok elleni telefonlehallgatás, levélfelbontás változatlanul folyik. A bomba robbant. Pallagi és Horváth bukott, sőt mennie kellett a Németh-kormány belügyminiszterének is. A küszöbön álló választások előtt a miniszterelnök átmeneti megoldásként személyesen vette át az állambiztonság politikai felügyeletét.

Az Antall-kormány megalakulásával a parlamenti ellenzék fenn kívánta tartani a miniszterelnöki felügyeletet, de a kormány elzárkózott ettől a megoldástól, mert attól tartott, hogy a kormányfő könnyen válhat politikai támadások célpontjává. Az öt osztályt átalakították. A külföld felé irányuló polgári hírszerzés szerve a Magyar Köztársaság Információs Irodája lett. A III/3 utódjának a neve a Magyar Köztársaság Nemzetvédelmi Hivatala. Beolvasztották a kémelhárítást és a Technikai-Operatív Osztályt. Ez szolgáltatásként végez telefonlehallgatást és hasonlókat a bűnügyi rendőrség részére, ha ezt a nyomozások indokolják. A katonai elhárítást a honvédség apparátusába helyezték át.

Az Antall-kormány a civil szervezetek felügyeletére tárca nélküli minisztert állított, aki azonban nem volt megelégedve a lehallgatási botrány után hivatalba került vezetőkkel, és néhány hónap átmenet után mindhárom hivatal élén csere történt. Rövid időn belül immár ez a harmadik garnitúra az állambiztonsági szervezetek legfelső vezetésében.

A bűnügyi és közbiztonsági rendőrség esetleges átszervezését még Grósz Károly pedzegette néhány beszédében miniszterelnöksége idején. Felvetette, hogy a közbiztonsági rendőrség egy részét helyezték a létrejövő autonóm közigazgatás hatáskörébe, esetleg a rendőrkapitányt a helyi önkormányzat válassza meg, a központi közbiztonsági és bűnüldözési rendőrséget pedig önálló főhatósági jogkörrel országos rendőrfőkapitánysággént válasszák el a belügyminisztériumtól. Ez a továbbiakban kizárólag a korábbi Minisztertanács Tanácsi Hivatala feladatait venné át, mint a helyi közigazgatás szakigazgatási főhatósága. A figyelemre méltó terv mögött vélhetőleg hatalmi harc húzódott meg, nem demokratizálási koncepció. Grósz egyik politikai riválisát, az akkori belügyminisztert tanácsi hivatalvezetővé akarta jelentékteleníteni és bizalmasán, a rendőrfőkapitányon keresztül saját kezébe venni a rendőrséget.

Grósz bukása után mindez elvesztette aktualitását. Az Antall-kormány nem változtatott a rendőrség belügyminisztériumhoz tartozásán. A rendőrfőkapitány a miniszter alárendeltje, mint korábban és nincs már szó az önkormányzati rendőrségről sem. Ma a közvéleményt a rendőrséggel kapcsolatban elsősorban a közbiztonság romlásának a kérdése foglalkoztatja, s nem a rendőrség demokratizálása, rendőrállami „csökevényei”-nek megszüntetése. Megmaradt a Forradalmi Rendőr Ezred is. Az új belügyminiszter kifejezetten rokonszenvét és méltánylását fejezte ki az elit alakulatnak. Nincs valószínűsége annak, hogy megszüntetik az „ezred” politikai karhatalom jellegét és állományát szétoztatják a közbiztonsági rendőrség kapitánysági állománya között.

A *hadsereg* átalakulásának első jele egy 1983-ban végrehajtott szervezeti átalakítás volt. A magyar hadsereg szervezeti felépítését „eltérítették” a Varsói Szerződés mindenütt egységes szervezeti struktúrájától. Az eladdig kötelező zászlóalj-ezred-hadosztály felépítés oly módon változott, hogy az ezredet és a hadosztályt dandárrá vonták össze, és az új felépítés zászlóalj-dandár-hadtest lett. Az átszervezés indoka szervezeti egyszerűsítés volt, mind megtakarítási okból, mind pedig azért, hogy a tiszti állományt katonailag hatékonyabb szervezetbe fogják össze. De a döntést motiválta az a törekvés is, hogy az eltérő szervezeti felépítés nehezebbé teszi „X-napon” a magyar hadseregnek a Varsói Szerződés keretébe való integrálását. Mindenesetre mutatnak jelek arra, hogy a Varsói Szerződés vezetése bizalmatlanul fogadta a magyar hadsereg átszervezését.

Ezt követte, illetve kiegészítette egy másik átszervezés, amely 1983 és 1988 között folyt. Ez összhangban állt a szovjet katonai és külpolitikai vezetés szándékaival, fejleményeiben azonban a magyar fegyveres erők demokratikus átalakulását szolgálta. A bécsi haderőcsökkentési tárgyalások ösztönzésére csökkentették a magyar hadsereg támadó erejét. Az új átszervezés kifejezetten a nyugatnak szóló, „détente”-szellemű bizalomébresztő intézkedés volt. Elsősorban a páncélos erőt redukálták, bár a páncélos fegyverzet egy része már úgyis az elavulás határán volt. Az átalakítás célja az volt, hogy a hadsereg a rendelkezésre álló fegyverzetével már ne legyen alkalmas egy Olaszország elleni hadműveletre. Mindez egy olyan ország hadseregét érintette, amely ország külpolitikailag minden tekintetben függő helyzetű volt és erősen betagolódott a Varsói Szerződés katonai tömbjébe. Ennek a hadseregnek a katonai szerepe csak a NATO és a Varsói Szerződés közötti világháború keretében volt elgondolható, nem pedig nemzeti hadsereggént egy szuverén kisállam külpolitikájának „végső eszközeként”.

Az 1990. évi választások után az ország elnyerte hosszú időn át nélkülözött állami függetlenségét és ez megváltoztatta a hadsereg szerepét is. Az új kormány katonai vezetése ezt a „körkörös védelem” új katonai doktrínájában fejezi ki. De Gaulle nevezetes „minden égtáj felé való védekezés” tételének megfelelőjeként ez nyilvánvalóan azt kívánja jelenteni, hogy a mai magyar hadsereg potenciális katonai ellenfele nem a NATO, hanem a hadsereg bárhonnán támadó ellenfél ellen kész védekezni. Nincs eleve elgondolt ellenfele, a támadás elvileg bárhonnán jöhet, mivel semmilyen irány nincs, ahonnan kifejezetten számítanak rá.

Még a választás és az új kormány megalakulása előtt sor került a hadsereg irányításának átszervezésére. A honvédség élére a köztársasági elnök által kinevezett parancsnok került. Ezzel a szoros értelemben vett katonai vezetés, a vezérkar apparátusa kikerült a honvédelmi miniszter kizárólagos irányítása alól és nagyfokú önállósághoz jutott. Mindez megfelelt a hadsereg depolitizálásának, pártsemlegessé alakításának. Korábban legfelső szinten az állampárt adminisztratív osztálya s az adminisztratív ügyekben illetékes KB-titkára gondoskodtak a hadsereg politikai irányításáról. Ma a katonai vezetés politikamentes szakapparátusként jelenik meg, amely fölött nem áll a korábbihoz hasonlítható szoros politikai operatív kontroll. Így a katonai vezetés sajátos erőcentrummá vált, amelynek megvan a maga politikai jelentősége és politikai önsúlya.

Pártosodás és választások Magyarországon^{*}

Kelet- és Közép-Európa a második világháború befejezése óta nem tapasztalt, a régi mozgásterét alapvetően befolyásoló változások korát éli. A kommunista pártok kizárólagos hatalmára épült párturalmi rendszereket felváltják a többpárti parlamentáris demokráciák. Bár a szovjet blokkba tartozó kelet-európai országok önálló mozgásához nagymértékben hozzájárultak — mint külső feltételek — Gorbacsov politikai reformjai, de a politikai rendszerváltozás mikéntjének meghatározásában az egyes országok belső politikai erőinek volt meghatározó szerepük.

Magyarországon a politikai rendszerváltozás az 1990-es tavaszi választásokat követően minőségileg új szakaszába lépett, hiszen a hatalmi szféra kulcspozícióit a pártállami időszakban megalakult ellenzéki szervezetek szerezték meg. Az előző hatalmi struktúrában fontos szerepet játszó reformerők közül csak a Magyar Szocialista Párt kapott olyan támogatást a választóktól, amely révén negyedik pártként bejutott az új parlamentbe. A pártosodási hullámot a választási rendszer alaposan lecsendesítette, mivel a párttá válás jogi feltételeit teljesítő 65 szervezet közül csak 6-nak sikerült a 4 százalékos határt átlépnie.

A politikai átmenet a plurális demokráciába nem egyszeri aktus, hanem rendkívül összetett társadalmi-politikai folyamat. Az átmenetben a nemzeti sajátosságok mellett számos hasonlóság mutatkozik, különösen Lengyelország, Magyarország és a Cseh- és Szlovák Köztársaság esetében.

1. A szabad választásokat követően mindhárom országban a kommunista pártok, illetve a történelmileg hozzájuk kapcsolódott politikai erők vereséget szenvedtek, de a volt állampárt progresszívabb szárnyának bejutása a parlamentbe lehetőséget kínál a demokratikus keretek közötti politikai újrakezdésre;
2. A választások egyértelműen a nemzeti keresztény, konzervatív-liberális pártok sikerét hozták, ezek az erők adják az új kormányok gerincét;
3. A rendszerváltás jórészt csak a központi hatalmi szervek vezető rétegének lecserélését jelentette, nem került sor a társadalmi alrendszerek szakszerűségi alapon történő újraszervezésére;
4. A politizálás és a politikai döntéshozatal súlypontja a pártokról átkerült a parlamentbe és a kormányzati szférába, a politikai élet alapvető rendezője a hatalommegosztás lett;

^{*} A cikk a Vengerszkije Meridian 1990/4. számában megjelent tanulmány átdolgozott változata.

5. A káderbürokrácia jól képzett középgenerációi az üzleti életbe „mentették át” magukat, korábbi kapcsolati és politikai tőkéjüket, szervezői és szaktudásukat a piacgazdaság profitorientált intézményeinek kiépítésében kamatoztatják;
6. Mindenhol súlyos belpolitikai vitához vezetett az állami tulajdon privatizálása, illetve az állampárt tulajdonában és kezelésében lévő vagyon államosítása;
7. Az új kormányzatok számára kényszerpályát jelentett a pártállam által felhalmozott külföldi adósságok miatti függés a nemzetközi pénzvilág preferenciáitól;
8. A gazdaság hosszú ideje húzóódó megoldatlan egyensúlyi problémái következtében mindenhol csökken az életszínvonal és növekednek a szociális feszültségek, főként az idős és fiatal korosztályok helyzete vált rendkívül súlyossá;
9. Az új kormányokra a megoldatlan etnikai, nemzetiségi problémák és a szociális feszültségek miatt erős nemzeti populista nyomás nehezedik;
10. A két Németország egyesülése és a Szovjetunió belüli önállósulási kísérletek miatt a Jalta után kialakult nagyhatalmi egyensúlyi rendszer felbomlott, az egységesülő Európán belül új regionális együttműködési formák körvonalai bontakoznak ki, és e folyamatban a közép-kelet-európai országok fontos szerepet játszhatnak;
11. A korporatív-érdekképviselési szférát legitimációs viták osztják meg, a régi és az új szakszervezetek sokkal inkább egymással vitatkoznak, mintsem a dolgozók hatékony érdekvédelmét látják el, egyes országokban a kormány kísérletet tesz arra, hogy főként az új munkás-érdekvédelmi formákban lojális partnereket találjon;
12. A civil társadalom nem hatalomra, hanem társadalomra orientált önszerveződése megtorpan, az állampárt által szétvert közösségek újraszerveződését a társadalom önkizsákmányolásra kényszerített életmódja akadályozza;
13. A társadalomnak olyan jelenségei mint a gründolási láz, vagy a gyors meggazdagodás, a szegénység és a munkanélküliség, egyszerre jelennek meg, és új, stabil tájékozódási pontok és értékrend hiányában elbizonytalanítják, illetve ingerlik a közvéleményt. *

A diktatórikus berendezkedésből a demokráciába való átmenet tehát együtt jár a régi és új gondolkodási sémák, értékek, ideológiák és intézmények párhuzamos létezésével. A társadalomszerkezeten belül kétségtelenül észlelhető egy európai értelemben vett polgárosodási folyamat kiszélesedése, de mindez még nem változtatja meg a társadalom nagy csoportjainak helyzetét. Egyelőre csak szűk sávban teremt új mobilitási csatornákat, ugyanakkor a piaci törvények érvényesülése a középrétegek alsó harmadát, a szegényekkel együtt, a leszakadás veszélyével fenyegeti.

Mindezek előrebocsátása mellett tanulmányomban a magyarországi pártosodási folyamat bemutatására vállalkozom. Foglalkozni fogok a pártosodás értelmezésével az egypártrendszer keretei között, gyökereivel és lépcsőfokaival, valamint a választások szerepével a pártviszonyok letisztulásában, s végül megkísérlem összefoglalni a magyarországi pártosodási folyamat és a választások néhány tanulságát.

PÁRTOSODÁS A PÁRTÁLLAMBAN

Míg Nyugaton — az elmúlt évtized fordulóján — nagy tekintélyű társadalomtudósok a versengő többpártrendszer hatáiról, korlátairól, sőt, a pártelvű pluralizmus haláláról beszéltek, addig a kelet-európai társadalmak idősebb polgárai nosztalgiával gondoltak vissza a pártok ricsajától hangos koalíciós időkre, az 1945 utáni rövid demokratikus periódusra.

A pártállami „kemény” és „puhább” diktatúrák korszakában még elméleti értelemben is csak a legutóbbi időben lehetett felvetni a pártelvű pluralizmus kérdését. Magyarországon 1956 után a többpártrendszer a tabu témák közé tartozott.

A politikaelmélet a modern társadalmak demokratikus működéséhez — többek között — nélkülözhetetlennek tartja a képviseleti demokráciában megvalósuló pártelvű pluralizmusnak, korporativizmusnak és a közvetlen részvételnek, mint egymást kiegyenlítő, ellensúlyozó demokratikus rendezőelveknek a meglétét. A pártpluralizmus fundamentális kérdése, hogy egy társadalomban biztosítottak-e a legkülönbözőbb érdek- és értékorientációk pártokba szerveződésének lehetőségei, létezhetnek-e a jogállamiság szabályai szerint a parlamenti képviseletért nyíltan versengő pártok. A pártok a társadalom érdekkifejeződési rendszerében a transzformációnak, érdekszintetizációnak a legáltalánosabb szintjét képezik, hiszen programjaikat a kormányzati felelősség és a kormányzati szerepvállalás igényével fogalmazzák meg. Ennélfogva a *programnak* — amelyben a párt által képviselt alapvető érdekek jellegétől (konzervatív, liberális, radikális, szociáldemokrata, kommunista stb.) függően — a társadalom modernizációjának irányára, a legfontosabbnak ítélt problémáinak megoldására, s a társadalom alrendszereinek működtetésére és összehangolására is ki kell terjednie.

A politikai célkitűző és célelérő tevékenység többnyire magas fokú *szervezeti intézményszerűsítést*, strukturált szervező-tagtoborzó tevékenységet, többszintű, tagolt szervezeti rendszert is eredményez. A modern pluralista demokráciákban a választási akarat közvetítésében, illetve befolyásolásában kitüntetett szerepet játszanak a politikai pártok vezetői. Ezért minden párt kiemelkedő szerepet tulajdonít az *elitrekutációnak*, a vezetői képességek fejlesztésének, a kiválasztás és az utánpótlás biztosításának.

A pártok eredendően a kormányzati hatalom megszerzésére, működtetésére és ha ez nem sikerül, akkor a hatalomgyakorlás befolyásolására és ellenőrzésére szerveződött politikai intézmények.

A kelet-európai országokban az orosz mintára kialakított, felülről építkező, monopolisztikus hatalomgyakorlást megvalósító pártállami struktúra, amíg ereje teljében volt, drasztikusan fellépett minden, a kommunista párton kívül megfogalmazódott politikai alternatívaképződés ellen. A pártállam keretein belül kihordott alternatívákat, reformkísérleteket, amelyek az egyes kelet-európai országokban működő rendszerek radikális átalakítását célozták (1953. Berlin, 1956. Budapest, 1968. Prága), a szovjet birodalmi és nagyhatalmi érdekeket érvényesítő tankok egyszerűen eltiporták. Ezen tapasztalatok birtokában nem csupán a hatalmat gyakorló kommunista pártok vezetői, hanem a társadalomreformer értelmiség és az állampolgárok többsége is életveszélyes vállalkozásnak tartotta a politikai véleménykülönbségek pártokba történő megjelenítését. A pártállam hatalmi struktúrájának két legfontosabb tartópillére — a nomenklatúra és a biztonsági szolgálat — a legkülönbözőbb módszerekkel (korrumpálás, külföldre, illetve föld alá kényszerítés, a nyilvánosságtól való megfosztás, bebörtönzés) félemlítette meg, illetve szerelte le a pártosodás esélyét magában hordozó kezdeményezéseket.

A többpártrendszerrel szembeni politikai érvekben a szovjet beavatkozás mumusa még a Gorbacsov hatalomra kerülését követő időkben is hatékonyan funkcionált.

Magyarországon a nyolcvanas évek közepére a pártállami modellnek az időközben bevezetett „engedelményes” reformok következtében egy erősen liberalizált és racionalizált változata jött létre. Témánk szempontjából e modellnek négy sajátosságát kell kiemelni:

1. A politikai hatalmi szféra alapstruktúráinak érintetlenül hagyásával a nem formalizált döntési szférában kialakult egy bonyolult alkufolyamatokon nyugvó érdekegyeztetési-érdekszámítási rendszer, amely látens módon ugyan, de tagoltabbá tette a politikai hatalom szerkezetét.
2. A gazdasági szféra liberalizálódása azzal a pozitív következménnyel járt, hogy a mozgástér fokozatos bővítésével tömeges méretűvé vált a második gazdaság, amelyben a lakosság mintegy háromnegyede többletmunka-vállalás révén valamelyest kompenzálta az életszínvonal csökkenését.
3. A pártállamtól való egzisztenciális függőség csökkenése, a kisvállalkozások elszaporodása a társadalomszerkezetben egy polgárosodó réteg kialakulásának lehetőségét teremtette meg.
4. Az elmúlt évtizedben a kádereit belső rétegzettségében jelentős elmozdulások következtek be: az állami, gazdasági csúcsvezetésben és a központi pártapparátusban a szellemi elithez sorolható, magas képzettségű csoportok jelentek meg.

Legfőképpen a „magyar modell” ezen sajátosságaival magyarázható, hogy a rendkívül pazarló módon működő központi redistribúció forrásainak kimerülése és az adósságkorlát egyre keményebbé válása miatt hozott életszínvonal-csökkentő intézkedések, és a rendszer legitimációs deficitjének növekedése sem vezetett a rendszert elsöprő erőszakos tömegmozdulásokhoz. A rendszerváltásra civilizált keretek között, megegyezésként formában került sor. A demokratikus választásokban kicsúcsosodó hatalomátvitel nem mehetett volna békés körülmények között végbe az MSZMP-en belüli reformerők és az ellenzéki pártok konszenzuserősítő magatartása nélkül.

A PÁRTOSODÁS LEGFONTOSABB SZERVEZETI, ILLETVE SZELLEMI BÁZISAI:

1. Az MSZMP-n belüli reformszárny

Az utóbbi három évtized magyar politikatörténetében kétségkívül domináns momentum az, hogy végig — bár megtorpanásokkal — jelen volt az uralkodó párton belül egy nem elhanyagolható erejű reformpolitikai irányzat. A párton belül uralkodó rigorózus frakcióellenesség — melynek legfőbb öre, történelmi tapasztalatainak birtokában, maga Kádár János volt — megakadályozta, hogy a reformszárny képviselői hatékony politikai erővé szerveződjenek. Egészen az 1988-as pártértekezletig a politikai rendszer valóságos reformjára, a hatalmi szerkezet korszerűsítésére irányuló párton belüli törekvések az egyéni hadviselés és bozót-háború formáját öltötték. A párton belüli reformértelmiség és a párt reformerként számon tartott vezetők között nem jöhetett létre nyílt szövetség. Pozsgay Imre politikai pályafutásán jól nyomon követhetők azok a kényszerpályák és csapdák, amelyek a párton belüli politikai alternatíva-képződést megakadályozták, minimálisra csökkentve ezzel a párt

innovációs és adaptációs képességét. A párton kívüli politikai centrumképzés kísérletei (Hazafias Népfront felfuttatása, Lakitelken való részvétel) ellen pedig a pártfegyvelmezés eszközével léptek fel. A pártvezetést az elmúlt két évtizedben megosztotta az utódlási harc is, amely szintén nem kedvezett a reformorienált vezetők közös fellépésének.

A nyolcvanas évek második felétől kezdve igen fontos nyomásgyakorló, döntésbefolyásoló szerepet töltött be a több tízezres létszámú *reformértelmiség*, amely a párton belül vagy azon kívül szakmai és közéleti szerepvállalásával a legkülönbözőbb műhelyekben reformalternatívákat dolgozott ki. Sokan közülük közvetítő szerepet vállaltak az ellenzéki mozgalmak, alternatív szervezetek és a hatalom képviselői között. Különösen a reformközgazdászok által készített „Fordulat és reform”, valamint a politikai rendszer működését elemző „Reform és demokrácia” (Bihari Mihály) című munkáknak volt mindkét oldalra rendkívül erős erjesztő és gerjesztő hatása. A párttagság, a prominens reformer vezetők és a társadalom-reformer értelmiség összekapcsolására tett kísérletek — egyik legígéretesebbnek látszó formája a reformkörü mozgalom volt — főként a pártvezetők túlzott óvatossága miatt kudarcba fulladtak. A társadalom-reformer értelmiség szétszóródott a különböző pártokba, csak kevesen vállalták az MSZP létrehozásakor kötött kompromisszumokat és léptek be az új pártba.

2. Demokratikus ellenzék

Magját az a kritikai értelmiségi csoport alkotta, amely a hetvenes évek elején a marxizmus megújítására, a rendszer belső reformjára tett kísérletet. A pártból való eltávolításuk után, azok, akik itthon maradtak, kívül helyezték magukat a hivatalos intézményeken, független szervezeti formák kialakítására, az alternatív nyilvánosság kiépítésére törekedtek. Politikai stratégiájuk és társadalomképük különbözött a társadalom-reformer értelmiségétől. Stratégiaik szakitottak a rendszer megreformálhatóságának hitével, felvállalták 1956 szellemiségét és tradícióit, az emberi jogok követelését és a civil társadalom kiépítését tekintették közvetlen politikai céljuknak. Beindították a *Beszélő* című szamizdat folyóiratot, számos olyan betiltott kiadványt publikáltak, amely a rendszer működésének megértését segítette elő. Felfogásukat, értékrendjüket a kiadványokon kívül magánlakásokban tartott előadásokon, egyetemi klubokban, független mozgalmak rendezvényein terjesztették. Befolyásuk, gondolataik hatása főleg az egyetemisták és a fiatal értelmiség körében lényegesen meghaladta viszonylag alacsony számarányukat. Igen fontosnak tartották a március 15-i ünnepeken és az 1956-os évfordulókon való politikai megnyilatkozásokat. A mozgalmi szférából kilépve — átalakulásuk a Szabad Demokraták Szövetségévé — megnövelte tömegbázisukat. Áttörést a Nagy Imre és társai nyilvános temetése és az 1989-es referendum jelentett. Szubkulturális értelmiségi eltcsoportból elindultak a meghatározott, a tömegbázisra támaszkodó párttá válás felé.

3. Népi frók

A népi frók mozgalmának gyökerei a két világháború közötti időkhig nyúlnak vissza, azóta ez a gondolkör igen fontos része a magyar történelmi progresszióknak. A népiek politikai elképzeléseit leginkább írásaikon keresztül terjesztették, de egyes képviselőik meghatározó

szerepet játszottak a népi-nemzeti orientációjú pártok létrehozásában. Történelem-felfogásuk lényeges eleme a harmadikutas szemlélet, középpontjában az önkormányzatokkal és a szabad társulásokon alapuló szövetkezés gondolatával. Az ország modernizációját elsősorban belső erőforrásokra kívánták alapozni, féltették az elmaradott nemzet fejlődését a külső hatalmaknak való kiszolgáltatottságtól. Kérlelhetetlen prédikátorai voltak közép-kelet-európai népek összefogásának, a határainkon túli magyar kisebbség jogvédelmének. A népi szellemi táborra megalakulásától kezdve a laza, kötetlen szervezeti forma, ugyanakkor a nagy belső összetartás volt jellemző. Az elmúlt évtizedben hatásukat az irodalmon, a népművészetben, a táncmű-, népdiskó- és klubmozgalmon keresztül fejtették ki. Az intézményesülés, az erőteljesebb politikai szerepvállalás 1987 szeptemberében Lakitelken a Magyar Demokrata Fórum mozgalommá válásával kezdődött el, ekkor még széles szellemi koalíciós alapon.

4. Radikális ifjúsági csoportok (szakkollégiumok — klubok — független mozgalmak)

Ennek a pártok számára kínált ifjúsági bázisnak természetesen nincs olyan történelmi múltja, mint a fent említett három csoportosulásnak. A Kommunista Ifjúsági Szövetség által kínált politizálási lehetőséghez képest alternatív és autonóm ifjúsági kezdeményezések a nyolcvanas évek közepén szerveződtek országos szintű hálózatokká. Ezek egyike a szakkollégiumi mozgalom, amely az egyetemi ifjúság számára teremtett a szakma magasabb szintű elsajátítása mellett az önszerveződés képességének kifejlesztéséhez nélkülözhetetlen lokális gyakorlóterepet. Főként a jog- és a közgazdász hallgatók számára létesített Bibó István és Rajk László szakkollégiumok adták a bázisát a radikálisan rendszerkritikus egyetemi ifjúságnak. A klubmozgalom, mint az ifjúság civil társadalmának másik markáns ága, már szélesebb rétegek számára teremtett lehetőséget a társadalom, a politikai élet problémáinak nyílt megvitatására. Ezek a fórumok hozták közel egymáshoz a reformpolitikusokat az ellenzékieket, a társadalom-reformer értelmiségieket és a fiatal generációkat. Műhelyeivé váltak a demokratikus politikai szocializációnak, a politikai vezetők kiválasztásának. A szellemi élet szinte minden progresszív irányzatának képviselői megtalálhatók voltak a két mozgalom aktivistái körében, mégis 1988 márciusában a radikális-liberális nézeteket vallók kis csoportja alakította meg a Fiatal Demokraták Szövetségét. Ez az ifjúsági szervezet — létrehozásának formája, erősen rendszerkritikus programja — miatt az első valóságos párt-szerű képződmény volt, amely lyukat ütött az akkor még erős pártállam falán.

A PÁRTOSODÁS SZAKASZAI

A nyolcvanas évek végére felgyorsult a magyarországi pártosodási folyamat. Pártosodáson e helyütt olyan társadalmi önszerveződési folyamatot értek, amelyben a legfontosabb politikai célok eléréséhez (pártállam lebontása, plurális parlamenti demokrácia, jogállam, piacgazdaság, emberi jogok érvényesülése) mindinkább szükségessé válik a pártok, mint a hatalom megszerzéséhez leghatékonyabban felhasználható szervezeti eszközök létrehozása, működésük, törvényi garanciáinak megteremtése. E folyamatnak több szakaszát lehet elkülöníteni:

1. látens-szemérmes pártosodás (az 1980-as évek elejétől 1988 őszéig),
2. nyílt-extenzív pártosodás (1988 őszétől 1990 februárig)

3. versengő-parlamenti többpártrendszer (1990 februárjától)

A pártosodás Magyarországon kettős gyökerű, egymással párhuzamosan futó és kölcsönhatásban álló politikai folyamat volt. Az egyik folyamat az állampárton belül zajló küzdelem a reformerők és a konzervatívok között. Tétje a párt monopolhatalmának megtörése, a bolsevik típusú párt civilizált, európai értelemben vett szocialista tömegpárttá való átalakítása, az ellenzékkel szembeni erőszakos, adminisztratív eszközök visszaszorítása, a tárgyalásos-kiegyezései formák elfogadtatása.

A másik folyamat az állampárton kívül a civil társadalom mozgalmainak párttá alakulása. Tétje a társadalom mobilizálása a pártállam hatalmi rendszerének felszámolására, a politikai rendszerváltás és a demokratikus, szabad választások feltételeinek megteremtése.

LÁTENS-SZEMÉRMES PÁRTOSODÁS

(1980-as évek eleje — 1988 ősze)

Az évtized fordulóján az ország külgazdasági feltételeiben bekövetkezett változásokhoz történő alkalmazkodás elmulasztása miatt a gazdaság működésében feszültségek mutatkoztak, az életszínvonal növekedése pedig megállt. A pártállam engedményekre kényszerült, az állampolgárok többletmunka-vállalási lehetőségei bővültek, liberalizáltabbá vált a kulturális élet is. Az ideokrácia keményen fellépett a *válság* szó és a *második reform* kifejezés használatát ellen. A párt gazdaságpolitikai elképzeléseit a KB ülésein bíráló Pozsgay Imrét — mint művelődési minisztert — leváltják, és a Hazafias Népfront főtitkárává teszik. 1982 és 1988 között Pozsgay a Népfront szervezeti kereteit használja fel arra, hogy mintegy pártellenzékként a társadalom-reformer értelmiség szaktudására támaszkodva kezdeményezze a párt, a politikai rendszer reformját. A Népfront ebben az időben gyülekező helye volt a népi nemzeti elkötelezettségű humán értelmiségnek, de védelméül szolgált számos társadalmi önszerveződési kísérletnek is. A Hazafias Népfront 1985-ös kongresszusa kritikus hangvételével, reális helyzetelemzésével, hiteles szereplőivel éles ellentéte volt az MSZMP ugyanabban az évben megtartott XIII. kongresszusának. Nem tekinthető tehát véletlennek az, hogy a Magyar Demokrata Fórum lakitelki zászlóbontásán Pozsgay Imre tartja a vita-indító előadást.

Az ellenzék ebben az időben még igen kis létszámú, főként Budapesten koncentrálódik. Első — inkább a különböző gyökerekkel bíró személyek együttműködési képességét bizonyító — közös akciójuk a hetvenes évek végén a Charta'77 aktivistáival szembeni erőszakos fellépés ellen való tiltakozás. Majd 1980-ban a „Bibó Emlékkönyv”-ben publikáltak egymás mellett a betiltottak és a reformerek egyaránt. 1981-ben elindul a *Beszélő*, a liberális ellenzék legjelentősebb sajtóorgánuma, 1985-ben pedig kihasználva a liberalizáltabbá vált választójogi törvényt, az ellenzék 7 független jelöltet indít Budapesten, ami már a szélesebb közvélemény előtti megjelenést eredményezi, s a felkészülés elkerülhetetlenné teszi a párt-szerű tevékenység időleges kialakítását. Az ellenzék integrálódási folyamatának kiemelkedő állomása 1985 nyara, a Monoron tartott tanácskozás. Ez volt az a találkozó, ahol — a tradicionális ellentéteket félretéve — sikerült egymás mellé ültetni s az ország sorsát meghatározó kérdésekről párbeszédre készíteni az ellenzék népi és urbánus szárnyát.

1985 a radikális fiatalok mozgalmának történetébe is az együttműködés éveként vonult be. Ebben az évben rendezik a szakkollégiumok első nagyobb szabású, az ország sorsproblémáival foglalkozó közös tanácskozásait. A viták középpontjába a növekvő méretű sze-

gényesség, a jogállamiság hiánya, a környezetvédelem és az oktatás problémái kerültek. Az előadók és a résztvevők között ott voltak a reformértelmiség és az ellenzék képviselői is. A szakmai és politikai diagnózisok egyaránt azt mutatták, hogy a rendszer radikális megváltozása nélkül a konfrontáció, a társadalmi robbanás elkerülhetetlenné válik.

A diagnosztizálás helyét át kellett venni a program-kidolgozásnak, amely politikai cselekvések vezérfonalául szolgált. Ennél a pontnál azonban már kiütköztek az ellenzéken belüli stratégiai és jövőképi különbségek.

A reformközgazdászok társadalmi-gazdasági programjának, a „Fordulat és reform”-nak a megjelenése után nem sokkal a *Beszélő* körüli demokratikus ellenzéki csoport közzétette a „Társadalmi szerződés” néven ismertetett vált politikai programtervét, amely azzal a mondatral kezdődik, hogy „Kádárnak mennie kell”. A programtervezet ugyanakkor explicit módon nem jelöli meg a végcél, az alkotmányos többpártrendszert, hanem ekkor még úgy véli, hogy az uralkodó pártot kell törvényesen korlátozni és a társadalom szabad szervezkedését kell biztosítani.

A „Társadalmi szerződés” megjelenését követően a népi és urbánus vonal külön utakon kezdi el saját mozgalmát szervezni.

Az ellenzéki törekvések 1987 végére — 1988 elejére eljutnak a lazán szervezett mozgalmi intézményesülésig. Az MDF és a Szabad Kezdeményezések Hálózata is létrejöttekor a szellemi koalíciós mozgalmi jelleget és az integráló funkciót hangsúlyozza. Az résztvevők többsége ekkor még határozottan ellenzi az esetleges párttá válási elképzeléseket. Az MDF szükségesnek tartja a kormányzó hatalommal való párbeszédet is, míg a Szabad Kezdeményezések Hálózata a független kezdeményezések koordinálására helyezi a hangsúlyt.

A monolit pártállam intézményrendszere azonban ezeknek a mozgalmaknak a létrejöttére lényegesen toleránsabban reagált, mint a fiatal demokraták politikai-ifjúsági szervezetének megalakítására. Az ok világos: a Fidesz felrúgta a játékszabályokat és generációs oldalról felbontotta a párt ifjúsági szervezetének monopóliumát, nem kívánatos precedenst teremtve ezzel az esetleges pártszerveződési törekvések számára. A kemény adminisztratív fellépés nem is maradt el, a független mozgalmiszervezés konfliktusaiban edzett ifjúság azonban egy tapodtat sem hátrált, a civil kurázi győzött. Az egypártrendszer totális intézményi uralma a fiatal generáció fellépésén megtört, a látens pluralizmus nyílttá vált.

Az év második fele a tüntetések, tömegdemonstrációk ideje, amelyek között a legnagyobb az erdélyi falurombolás elleni tiltakozás, a Hősök terén tartott demonstráció volt. A csaknem kétszázezer ember higgadt, méltóságteljes viselkedése azt mutatta, hogy az ellenzéki szervezetek befolyása messze túlterjed a taglétszámon és az utcát is képesek uralni.

NYÍLT-EXTENZÍV PÁRTOSODÁS (1988 ősze — 1990 február)

1988 őszén a pártszerű pluralizálódás legfontosabb főszereplői már a politika színpadán vannak. Az MDF második lakitelki találkozóján országos szellemi-politikai mozgalmakká válik, megindul vidéki szervezeteinek kialakítása.

A Szabad Kezdeményezések Hálózatának első kongresszusán döntés születik az SZDSZ létrehozásáról, s bár nem nevezik magukat pártnak, a valóságban ellátják a politikai párt összes funkcióját. A történelmi pártok közül a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt bejelenti, hogy újjászervezi magát és jogfolytonosnak tekinti tevékenységét. A Fidesz is megtartja első kongresszusát és véglegesíti politikai programnyilatkozatát.

A uralkodó párton belül is elmozdulások mentek végbe. A májusi pártértekezletet megelőző konzervatív fellángolás következtében kizárnak a pártból négy vezető reformértelmiségit, akik fontos közvetítő szerepet tölthettek be a párt reformszárnya és az ellenzék között. Több más mellett ez a lépés is radikalizálta a pártközvélelményt, aminek következtében a pártértekezlet földcsuszamlásszerű személyi változásokat hozott a Politikai Bizottságban és a Központi Bizottságban. Pozsgay bekerült a legfelsőbb párt- és állami vezetésbe, reális esély kínálkozott a reformszárnny önállósulására, amelyet azonban a „brassói” tüntetés szétverése és a reformértelmiség által javasolt tanácskozás elmaradása megghiúsított.

A pártosodás szempontjából az 1989-es év a meghatározó ellenzéki erők professzionizálódásának, a mozgalmi szféra hihetetlen mértékű pártosodásának és az állampárt szétesésének az éve.

Az MSZMP KB februárban elfogadja a többpártrendszer elvét, amely akkor már senkit nem hoz lázba. Annál inkább felkavarja a kedélyeket Pozsgaynak az 1956-os eseményeket ellenforradalom helyett népfelkelésnek minősítő bejelentése, amely, bár mélyen megosztja a párttagságot, mégsem vezet szakadáshoz, sőt, a reformkörök kecskeméti találkozáján Pozsgay fogja vissza a rendkívüli kongresszust és szakítást követelő radikális csoportokat. Ettől a ponttól kezdve fokozatosan csökken a reformértelmiség hite egy új, legitim párt megteremtésében.

Az ellenzék felismeri, hogy csak akkor tud az elbizonytalanodó, de hatalmi eszközeinek még mindig birtokában lévő állampárttal szemben hatékonyan fellépni, ha egységes, egyeztetett álláspontot képvisel a politikai átmenet kérdésében. 1989 márciusában a Bajcsy-Zsinszky Endre Baráti Társaság, a Fidesz, az FKGP, az MDF, a Magyar Néppárt, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Szabad Demokraták Szövetsége megalakította az Ellenzéki Kerekasztalt (EKA). Néhány hónappal később pedig elkezdődnek a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások a pártállam képviselői és az EKA között. Az ellenzék a tárgyalásokon több mint 300 szakértőt állít ki. Megindul a professzionális politikatanulás mechanizmusa, kezd kiépülni a pártok szakértői hálózata, kiválasztódnak a frontpolitikuskok. Bár az ellenzéki szervezetek számára a fő politikai ellenfél az MSZMP, mindinkább világossá válnak a politikai nézet- és felfogásbeli különbségek az ellenzéki oldalon is. A kerekasztal pártjai abban egységesek, hogy olyan választási rendszert kell létrehozni, amely egyfelől semmiféle előjogot nem biztosít a hatalmat gyakorló pártnak, másfelől pedig megfelelő szabályokkal kiszűri a komoly társadalmi támogatással nem rendelkező pártokat és biztosítja az ország kormányozhatóságát.

Az ellenzék radikális szárnya a tárgyalat témák jelentős részében sikeresnek érezhette magát. A közvetlen elnökválasztásban azonban olyan veszélyt látott, amely az uralkodó párt népszerű reformpolitikusanak, Pozsgaynak biztosított volna fontos állami pozíciót. Dupla vagy semmire játszva, népszavazás kiírását kezdeményezte az elnökválasztás elhalasztásáról is. A referendum egyben előválasztás volt, a parlamenti választásokon alkalmazható technológiák kipróbálásának lehetőségét is megteremtette. Az SZDSZ és a Fidesz megnyerte a játszmát — ha kis különbséggel is —, és ezzel a húzással a jelentéktelennek mondott radikális pártcsírákból erős ellenzéki pártokká növelték ki magukat.

A kerekasztal-tárgyalások tv-közvetítése, a választójogi törvény sajátosságai és a pártokhoz fűződő illuzórikus remények hihetetlen mértékű pártosodási hullámot indítottak el. A bírósági regisztrálási kötelezettségnek a választások előestéjéig 65 szervezet tett eleget.

VERSENGŐ-PARLAMENTI TÖBBPÁRTRENDSZER (1990 február)

A kerekasztal-tárgyalásokon született megállapodások nyomán a parlament elfogadta a pártok működéséről és gazdálkodásáról szóló törvényt, s kijelölte a választások időpontját. A választási kampány rendkívüli hevességgel kezdődött. A főpróbán már átesett pártok (az MDF az 1989-es időközi képviselő-választások sikerével a tarsolyában, a népszavazás négy igent szorgalmazó pártjai: SZDSZ, Fidesz, FKgP és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt) helyzeti előnyben voltak, hiszen bejáratott aktívahálózatuk és kipróbált módszereik voltak. Ezeknek a pártoknak nem okozott különösebb gondot az első akadály leküzdése, a jelöltállításához szükséges 750 ajánlócédula összegyűjtése. A választójogi konstrukció a „mézesmadzag” szindrómára épült. Preferálta a pártként bejegyzett szervezetek jelöltjeit a függetlenekkel szemben, de tudatosan kiszűrte azokat a kis pártokat, amelyek a beépített szelekciós pontokon nem tudtak túljutni. A jelöltállítási versenyben a 65 szervezetből már csak 28 maradt állva, volt képes legalább egyetlen jelöltet állítani. Az igazi megméretést az országos listaállítási képesség jelentette, mivel a szükséges 7 területi listát már csak azok a pártok tudtak felmutatni, amelyek országosan megszervezték magukat, kiépítették hálózataikat. A verseny leszűkült 12 pártra (MDF, SZDSZ, FKgP, MSZP, Fidesz, KDNP, MSZMP, Agrárszövetség, Hazafias Választási Koalíció, MSZDP és Magyar Néppárt), csak ezek a szervezetek remélhették, hogy egyáltalán képviselőhöz jutnak a parlamentben.

Az utolsó szűrőn (a pártokra leadott szavazatoknak minimálisan 4 százalékot kell elérniük) már csak 6 párt jutott túl, így a töredékszavazatok összesítéséből csak ők juthattak plusz mandátumhoz. A választás két fordulója után a következő eredmény alakult ki:

Párt	Érvényes szavazatok		Mandátumok	
	száma	aránya százalékban	száma	aránya százalékban
MDF	1 214 359	24,73	164	42,49
SZDSZ	1 050 799	21,39	92	23,83
FKgP	576 799	11,73	44	11,40
MSZP	535 064	10,89	33	8,55
Fidesz	439 649	8,95	21	5,44
KDNP	317 278	6,46	21	5,44
Agrárszövetség	nincs lista		1	0,25
független	— " —		6	1,55
közös jel.	— " —		4	1,04
elveszett lista	777 777	15,83	—	—
Összesen:	4 911 241	99,98	386	99,99

A választójogi rendszer konstrukciója és a választópolgárok akarata következtében a parlamenti erőviszonyok — a pártpreferenciákban mutatkozó különbségeknél nagyobb mértékben — az MDF javára módosultak. Létrejött egy áttekinthető parlamenti pártstruktúra,

amelyben kulcsszerepet a nyolcvanas évek magyar társadalmából kinőtt ellenzéki szervezetek játszanak. A magyar politikatörténetben tradicionálisan meglévő három politikai orientáció — ha nem is teljes körben — de pártrepresentációval rendelkezik az új parlamentben:

- nemzeti-kereszténydemokrata irányzat: MDF, KDNP, FKgP
- liberális-radikális: SZDSZ, Fidesz
- szocialista-szocdem: MSZP.

A pártokon belüli politikai letisztulás természetsszerűleg még nem ment végbe, ezt jelzik a választások utáni belső viták, konfliktusok.

A PÁRTOSODÁS ÉS A VÁLASZTÁSOK NÉHÁNY TANULSÁGA

A pártosodás első nagy — és minden bizonnyal ilyen széles sávban többé meg nem ismétlődő — hulláma a parlamenti választásokkal lezárult. Az állampolgárok többsége felhatalmazást adott az új pártoknak a rendszerváltás teljessé tételére. A választásokon 7,8 millió választásra jogosult állampolgárból az első fordulóban valamivel több mint 5 millió, a másodikban mintegy 3 millió ember vett részt.

A kormánykoalíció pártjai (MDF, FKgP, KDNP) 229 helyet birtokolnak a 386 tagú parlamentben. A legerősebb kormánypárt és a legnagyobb ellenzéki párt választásokat követő parlamenten kívüli megegyezése az új kormány számára megteremtette a magabiztos kormányzás feltételeit. Az új parlament, bár nem kevés üresjáratral, folyamatosan ülészik.

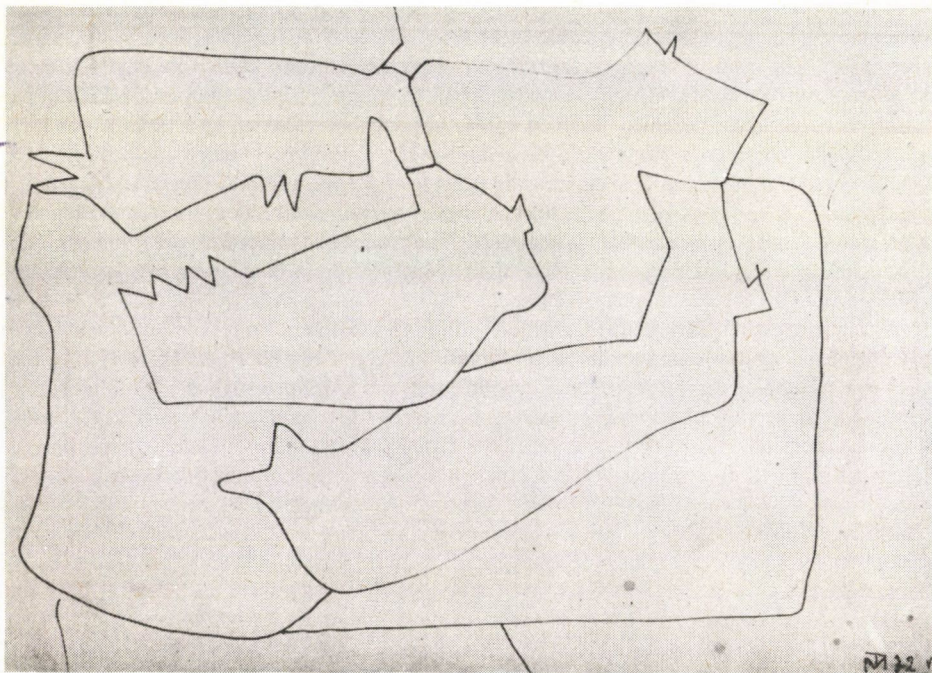
A kelet-európai állampárti rendszerek összeomlása és a gyors hatalomátvétel lehetősége váratlanul, de nem teljesen felkészületlenül érte a magyar ellenzéki erőket. A többéves, szerteágazó ellenzéki szervező tevékenység, a rendelkezésre álló szakértelmiségi háttér és az állampárttal az alkotmányozás menetrendjéről folytatott politikai tárgyalások kialakították a rendszerváltást vezénylő politikai elitet. Ugyanakkor vidéken és a társadalom nem értelmiségi rétegeiben a pártosodás nem szerveződött, a pártstruktúrák mögött még nincs kialakult társadalmi tagozódás. A lakosság gyorsított ütemű politikai szocializációja szükségképpen csak felszínes lehetett. A túlcentralizált, monolit politikai struktúrának elég volt a csúcsát bevenni, és a rendszer összeomlott. Amennyiben a változások nem vihetők át a társadalmi alrendszerekre és a lokális szintekre, úgy a jövőben is elég lesz csupán a felleget bevenni az ütközet megnyeréséhez.

A túlpártosodás következtében a demokratikus társadalompolitikai rendezőelvek (pártpluralizmus, korporativizmus, közvetlen részvétel) között a feszültségek sorozatával fenyegető egyensúlytalanság jött létre. Nem csupán arról van szó, hogy csaknem 3 millió ember nem adta le szavazatát semmilyen pártra és mintegy 800 ezer ember pártokra leadott szavazata nem hasznosulhatott a választójogi szabályok értelmében, hanem arról, hogy a réteg- és szakmai érdekképviselési szférának jelenleg szinte semmilyen befolyása nincs a döntéshozatali folyamatokban. A szükségképpen életszínvonal-megszorító intézkedések miatt nem zárható ki, hogy a vitatott legitimációjú és a politikai döntéshozatalból kiszorított szakszervezetek jogos szociális problémák megfogalmazásával a pártrendszer ellenzékeként lépnek fel.

A választási kampány felszínre hozta a magyar politikai kultúra progresszív és átkos örökségének szinte valamennyi változatát. Az egységes antikommunista retorika mellett a keresztény vallási tradíció, a nemzeti múlt szimbólumai együtt szerepeltek az Európához

való felzárkózás igényével és jelszavaival. Az úgynevezett negatív kampány pedig újraélesztette az értelmiséget megosztó hagyományos népi — urbánus törésvonalat. A választási kampány rákényszerítette a pártokat egy rendkívül differenciált politikai tevékenység feltételének megteremtésére. A plakátragasztó és röplapszóró aktívahálózattól, a vitaműsorban szereplőképes pártpolitikusokon keresztül a szakmailag felkészült szakértői stábig húzódik az a réteg, amelyet nap mint nap mozgatni kellett. Mindezt olyan körülmények között, hogy a legtöbb pártnak a minimális infrastruktúra sem állt rendelkezésére. A magyarországi pártosodás és a választások egyedülálló specifikuma a Fidesznek mint a 35 év alatti fiatalok pártjának bejutása a parlamentbe. Mind a választások alatt mutatott kampányteljesítménye, mind a parlamenti munkában tanúsított higgadt, kérlelhetetlen szakmai professzionalizmusa azt valószínűsíti, hogy a posztkommunista rendszerekben a hatalomváltás együtt járhat politikusi generáció-, valamint gondolkodási stílusváltással is.

CSORDA, 1972.

G. MÁRKUS GYÖRGY

Pártok és törésvonalak

És fölnéztem az est alól
az egek fogaskerekére.
Csilló véletlen szálaiból
törvényt szőtt a múlt szövőszéke
és megint fölnéztem az égre
álmaim gőze alól
s láttam, a törvény szövédéke
mindig fölfeslik valahol.

József Attila: Eszmélet

Megkísértem megérteni, hogy milyen mértékben és milyen folyamatossággal hatnak nemzedékeken és évszázadokon át a kulcsfontosságú történelmi események és tényezők nemzetek és intézmények viselkedésére.

S. M. Lipset¹

ÚJ PÁRTOK — TÖRTÉNELMI ANALÓGIÁK

A progresszív magyar szociológia és politológia képviselői a Kádár-korszak utolsó évtizede során az egypártrendszerű diktatorikus berendezkedést bírálva egybehangzóan és makacs következetességgel, elemzéseik központi elemeként ismételten hangsúlyozták: a magyar — vagyis a szovjet típusú — politikai rendszer nem felel meg a társadalom érdektagozódásának. Az ideokratikusan átpolitizált társadalomban és gazdaságban törvényszerűen újratermelődő voluntarizmust az állampárt hatalmi monopóliumára, a társadalmi struktúra tagolt-ságát közvetítő politikai pluralizmus hiányára vezették vissza. Ma már, amikor a hatvanon túl van a regisztrált pártok száma, amikor az állampárt látványos összeomlását követően a pártállam lebontásának — ellentmondásokról, ellenállásokról nem mentes — folyamata is végbement, amikor a parlamenti, helyhatósági választások csatazaját követően többpárti parlamentje van az országnak, az egypártrendszert hosszú évek óta bíráló, bomlasztó szakértelmiségek közül számosan szkeptikusan, vagy egyenesen csalódottan, kiábrándulva veszik tudomásul:

— a 21. század küszöbén, egy modern, vagy ha tetszik, posztmodern globális civilizáció kialakulásának korában a kirajzolódó politikai minták, magatartásmódok, ideológiák a két

világháború közötti, vagy akár 19. századi, elavultnak, egyenesen *anakronisztikusnak* tűnő küzdelmeket, viszonyokat, tendenciákat, megközelítési módokat tükröznek vissza;

— a pártok tagsága, illetve szimpatizáns-csoportjai, szavazói szempontjából nem a társadalmi struktúra, illetve rétegződés szerinti elkülönülés jellemző, sokkal inkább a *szociálpszichológiai tényezők, értékorientációs, kulturális* (nemzeti, nemzetiségi, etnikai és világnézeti, felekezeti) különbségek szerinti mobilizáció, politikai mozgósítás megy végbe;

— a pártok küzdelmében alárendelt szerepet játszottak a racionális érvelések és konkrét programok, előtérbe kerültek a racionálisan gyakran nehezen megragadható szociálpszichológiai *csoportidentitások*.

Fel kellene tenni a kérdést: nem volt-e eleve illúzió abban bízni, hogy az állampárt-párt-állam lebontása, a pártok alapításának szabadsága, a szabad választások majd bebizonyítják, hogy Magyarország politikailag Európa szerves része, vagyis a nyugat-európai, illetve észak-amerikai politikai rendszer és politikai kultúra normái, intézményei mintájára kialakítható a magyarországi parlamenti demokrácia. Úgy tűnik, hogy az 1990-es választássorozat nyomán még nem alakult ki egy, a kilencvenes évtized európai mintáinak megfelelő politikai szisztéma. Ezen persze nem kellene túlzottan meglepődni, hiszen:

1. a szovjet minta erőszakos bevezetésével, a kommunista hatalomátvétellel a nemzeti történelem folyamatossága megszakadt. Így az 1956 erőszakkal leverte antitotalitárius megmozdulását mintegy harminc év megszakítással folytató békés forradalmi folyamat nem valami teljesen újat hozott, hanem egy politikailag hibernált nemzetet ébresztett fel, s az 1945 előtti Magyarország konfliktusai is újraélednek;
2. Magyarország sohasem tartozott Európa gazdasági centrumához, jellegzetesen a félperiféria országa (ráadásul ütköző ország) volt, ezért az 1990-es magyarországi politikai folyamatok *sem időben, sem térben* nem a mai fejlett nyugat-európai térségben szokásos minták szerint zajlanak, bár hatásuk, minta értékűnek tartott image-uk jelen van.

Stein Rokkan, norvég politológus 1948-tól — 1977-ben bekövetkezett haláláig — voltaképpen egy alapkérdést járt körül (összehasonlító vizsgálatait a nyugat-európai régiókra koncentrálva): „Milyen módon és milyen ütemben demokratizálódtak a különböző politikai rendszerek, és hogyan magyarázhatók az e folyamatban tapasztalt variációk és ellentétek?”² Legáltalánosabb jellegű eredményeit így foglalja össze: „Az európai országok választásainak történetét tanulmányozva egyre inkább a *hosszú távlatok* jelentőségének befolyása alá kerültem, felismerve minden egyes ország történelme során a *döntések és szövetségkötések* perspektívikus hatásait. A pártok történetét tanulmányozva meglepetéssel tapasztaltam, hogy a legtöbb országban a választói jog kiteljesítésének utolsó szakaszában a *pártok rendszerének rendkívül stabil formája alakult ki, többnyire a húszas években, az első világháborút követően*. Az ezekben a rendkívül stabil rendszerekben csoportosuló pártok fejlődéstörténetét kutatva meghökkentett a pártmozgósítási kísérletek sikerfeltételeiben kimutatható szabályszerűség: a *tömeges mozgósítások első sikerei a területi és kulturális törésvonalakra alapozódtak és csupán később váltak lehetségessé mozgósítások a tisztán gazdasági törésvonalak alapján*. Megállapítottam továbbá, hogy a kulturális mozgósításnak ezek az első hullámai, különböző típusai esetében a protestáns országokban a népmozgalmak alulról jövő mobilizációja, a legtöbb katolikus országban viszont az egyházi hierarchia által felülről szervezett mobilizáció volt tapasztalható. Így hát elkezdtem a mobilizáció stílusában észlelhető változatokat a nemzeti fejlődés és fejlődési szokások sajátosságainak függvényében vizsgálni.”³

Az 1989-es és 1990-es magyar (és közép- valamint kelet-európai) változások leírásában segítségünkre lehetnek S. Rokkan kutatási eredményei:

1. Az egyes országok történelmi sorsfordulói által távlatosan behatárolt pártrendszerek a választójog általánossá tételének utolsó szakaszában stabilizálódnak (vagy ahogy Rokkan másutt írja: „befagynak”). Ez azt jelenti, hogy pl. a hetvenes évek nyugat-európai pártrendszerét a húszas évekből, az 1990-es magyar erővonalakat nem kis mértékben a harmincas évek politikai ellentéteiből érthetjük meg.
2. A nyugat-európai pártok történetük első szakaszában a nem-gazdasági (kulturális, vallási, etnikai, területi) konfliktusokra koncentráltak, a gazdasági érdekek azoknak alárendelten jelentek meg. A német szerzők gyakran a *Kulturkampf* (kulturális harc) terminust használják a századforduló politikai küzdelmeire. Később a harc más területre tevődött át. (A legtöbb fejlett nyugat-európai országban a politikai attitűdöket leginkább ma az állampolgárok foglalkozása és felekezeti hovatartozása határozza meg.)

A jelenlegi magyar politikai erőket, pártokat a különböző értékorientációkhoz, életstílushoz, sorsközösséghez, azonosságtudathoz való kötődés — tehát ugyancsak a *kulturális faktor dominanciája*, sőt túlsúlyossága — jellemzi, a gazdasági-társadalmi-strukturális vonatkozások másodlagosak (ami egyben a kiszámíthatóság és a stabilitás alacsonyabb szintjét is magával hozza).

3. S. Rokkan a modernizációs folyamatot úgy fogta fel, mint a struktuális-funkcionális-gazdasági meghatározottságok felülkerekedését a kulturális-ideológiai tényezőkön. A halála óta eltelt folyamatok a fejlett régiók politikai rendszerében azonban relativizálják S. Rokkan e koncepcióját a politikai modernizációról. Megnőtt az értékrendbeli különbségek, a vallási, etnikai, területi tényezők jelentősége (anélkül, hogy a funkcionális meghatározottság primátusa megszűnt volna). A magyar helyzet egyrészt modernizációs megkésettiségenket fejezi ki, másrészt viszont a legújabb fejlemények (a posztindusztriális társadalom kezdetei) elméletileg lehetővé tehetik, hogy bizonyos tradicionális elemek megléte a magyar politikai rendszerben és politikai kultúrában hátrányból előnnyé változzon. Ez persze artikulálódásuk más fajta módját, túlsúlyosságuk megszűnését és szelekciójukat is megkövetelné.

A később induló, gyorsan modernizálódó nem-európai feltörekvő országok közül többen sikereiket nem kis mértékben annak köszönhetik, hogy nemzeti-vallási-kulturális sajátosságait a modernizálási folyamatot erősítő tényezőkként őrizték meg. A japán — vagy akár az izraeli — példa is mutatja, hogy a többpártrendszer ugyancsak a — tág értelemben vett — kulturális különbségek kifejeződésének adott, még a hatvanas-hetvenes években is, elsőbbséget. Joji Watanuki japán szociológus 1967-es tanulmánya szerint a feltörekvő nemzetek politikai viszonyait „kulturális politizálásnak” tekinthetjük. „Olyan politikát jelent ez, amelyben az értékrendszerek különbségei mentén kialakuló törésvonalak erősebben hatnak a politikai konfliktusok természetére, mint a gazdasági vagy a státuszhoz kapcsolódó tényezők.” Nem egyszerűen a kulturális és értéktényezők viszonylagos dominanciájáról van szó, hanem arról is, hogy hatásaik ráépülnek a többi faktorra. A „kulturális politizálás” (vagyis az értékkonfliktusok által uralt politikai rendszer) sajátos világnézeteket, ideologikus terminusokat helyez előtérbe, s ezáltal minden politikai vitatéma (issue), „könnyen az egyetemes-ség rangjára kerül mint általános elvekből lezármaztatott vetület; érzelmektől fűtött reagálás... időnként azt a benyomást kelti, mintha az érdek-összeütközések gyökere sokkal mélyebben rejlene, mint ahogy közvetlenül megjelenik” — írja a japán szerző⁴ (s a magyar olvasó az elmúlt néhány hónap parlamenti ülészakánának vitastílusára gondol).

Óvatos hipotézisként megfogalmazhatjuk, hogy kettős dimenzióban is analógia mutatható ki. *Az idő síkján a mai magyar politikai viszonyok a múlt század végi Európa, a térbeliség dimenziójában a feltörekvő küszöbországok bizonyos sajátosságaira emlékeztetnek.*

A TÖRÉSVONALAK ELMÉLETÉRŐL

A kialakult, illetve kialakulóban lévő magyar pártrendszer rendező elveinek megragadására tett kísérletekből eddig mindenestre kiderült, hogy a pártok programjainak, dokumentumainak tartalmi elemzése nem sok értékelhető eredményt hoz, mivel a pártok egy részének a legutóbbi időig meglehetősen képlékeny volt a programja, emellett az egymással rivalizáló pártok is jobbra ugyanazokat a témákat, szlogeneket ismétlik. *Nem annyira a dokumentumok, programok tartalma az, ami különbözik, mint inkább a stílus, a sorrendiség, a hangsúly.*

Ugyancsak sovány eredményre vezetnek azok a vizsgálódások, amelyek a társadalmi rétegződés szempontjai szerint próbálják megkülönböztetni az egyes pártok elitjeit, tagságát és választótáborát. A különbségekről — ahol ilyenek egyáltalán vannak — nem állapítható meg, mennyire szignifikánsak, már csak azért sem, mivel nemhogy a pártok tagságának összetételéről, de nagyságáról sincsenek megbízható információink.

Úgy véljük, *metodikailag* indokoltabb, ha a pártrendszer szerkezetét, megosztottságát kutatva első lépésben *nem magukból a pártokból, hanem a társadalomból indulunk ki és egyrészt a szerkezeti, másrészt az értékekhez kapcsolódó tényezőkben keresünk magyarázatot az elmúlt két és fél évben lezajlott pártosodási folyamatra, a pártok közötti különbségekre, ellentétekre*, s ezen az alapon próbáljuk felvázolni a kirajzolódó alternatívákat, tendenciákat.

Dolgozatunkban vállaljuk megközelítésünk hipotetikus és bizonyos értelemben spekulatív jellegét. Megkíséreljük a pártok, pártrendszerek kutatásának azt a módszerét és elméletét — amely a norvég Stein Rokkan és az amerikai Seymour Martin Lipset munkásságához és iskolájához kapcsolódik — összevetni a magyar politikai mozgásokról rendelkezésünkre álló primer tapasztalatokkal. Bízunk benne, hogy első megközelítésnek szánt tanulmányunkat további elemzések követik. Úgy véljük, a társadalmi és politikai rendszerváltás, a politikai szabadságjogok érvényesülése témakörében érdekesítő következtetések várhatóak a magyar — és a közép-kelet-európai —, valamint egyrészt a nyugati típusú, másrészt a késve induló, illetve alulfejlett régiókban kialakult politikai rendszerek összehasonlító vizsgálataiból.

Alapkategóriánk: a *törés- vagy konfliktusvonal* (cleavage). Minden egyes *politikailag* kifejeződő szembenállás, ellentét, vita konfliktusvonalat hoz létre, amelynek mentén egy döntés támogatói, illetve ellenzői állnak egymással szemben. Természetesen a konfliktusvonalat illető semlegesség, érdektelenség lehetősége is adott. Egy törésvonal tehát egy szociális egység (társadalom vagy alrendszere) tagjait részekre osztja. A megosztás alapját politikai attitűdök, választói magatartásmódok, pártokban, szervezetekben való részvétel, ideológiák, egyes politikai vitatémákhoz való viszonyulás stb. képezik.

Amennyiben egy konfliktusvonal valamely szociális egység tagjainak nagy részét érinti és megosztja, a politikai rendszer magasfokú *kristályosodásáról* beszélhetünk. Természetesen egy társadalmat, szociális egységet — több dimenzióban — különböző konfliktusvonalak metszenek, amelyek gyengíthetők, semlegesíthetők vagy éppen erősíthetők egymást. Ha „A” vitatémában az állásfoglalás összefüggésbe kerül „B” vagy „C” kérdések eldöntésével, akkor fennáll a lehetőség, hogy „A”, „B” és „C” kérdések már nem is különböző konfliktus-

vonalatokat erősítenek, hanem végül a három témára egy és ugyanazon konfliktusvonal alakul ki. Ebben az esetben politikai vagy társadalmi *polarizálódásról* beszélhetünk.

A *polarizálódástól* különbözik az az eset, amikor — egymástól függetlenül, egymáshoz nem kapcsolódó attitűdökről lévén szó — számos konfliktusvonal különböző, egyenetlen formációkban *fragmentálja* a társadalmat, a populációt.

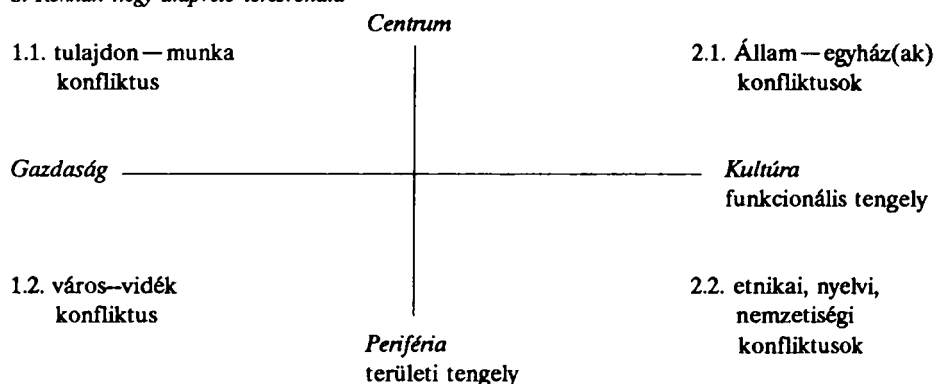
A látszólag formális, absztrakt különbségtétel mögött tartalmi, lényegi differenciák húzódnak meg. Belátható és történelmileg igazolható, hogy az egymást erősítő konfliktusvonalak a radikalizmusnak, a konfrontációnak, az egymást keresztbe szelő, lazábban összefüggő törésvonalak a mérsékletnek, a kompromisszumkötéseknek kedveznek.

S. M. Lipset a törésvonalak elméletének egyik képviselője, a cleavage-kutatás során a társadalmi struktúra osztály jellegű tagozódását tekinti meghatározónak. A társadalmi konfliktusvonalak stabil alapját szerinte az osztályhoz, réteghez tartozás jelenti, illetve amennyiben egyének és csoportok több dimenzióban, különböző konfliktusvonalak mentén oszlanak meg, a legerősebb, a legtartósabb törés az osztályhoz tartozásra vezethető vissza. Ebben az értelemben a választásokat Lipset — 1963-ban publikált „Political Man” című könyvében⁵ — intézményesített osztályharcnak tekinti, amelyben a fő törésvonal a status quót védő jobboldali, illetve a társadalmi változásokért küzdő, több egyenlőséget favorizáló baloldali pártok között húzódik meg. Számosan azonban megkérdőjelezték ezt a feltételezést, s Lipsettel ellentétben a modernizáció jelének éppen azt tekintik, hogy a szociális státusznak mint a választói döntések és a politikai attitűd determinánsának a jelentősége csökken.

S. Rokkan, a cleavage-elmélet másik klasszikusa elsősorban Max Weber „sorsközösség” kategóriájára hivatkozik. Történeti-nemzetközi összehasonlításban a szociális, kulturális és gazdasági identitásokkal, ezek eredetével foglalkozik és típusalkotási törekvései során az identitási rangsorok közötti különbségekkel, ellentétekkel operál.

Rokkan az alapvető identitási, illetve társadalmi ellentéteket általánosabb formában egy kétsíkú sémával írja le, amelyben funkcionális és területi dimenzió metszi egymást.

S. Rokkan négy alapvető törésvonala

Ha a kultúra-oldalt (az ábra jobboldalát) tekintjük, a központi törésvonal a szekularizálódó államot és az egyházat, felekezeteket, szektákat állítja szembe, a periféria törésvonalát a nemzet és a nemzetiségek, kisebbségi etnikumok közti konfrontáció képezi.

A gazdasági oldal centrális konfliktusa a tulajdon és a munka közötti ellentét, a perifériális törés pedig a városok (hálózata) és a vidék közötti konfliktus.

A Rokkan-féle összehasonlító történelmi elemzés érthetővé teszi, hogy város és vidék, a szekularizáció és a valláserkölc, a nemzet, az etnikumok, a nemzetiségek stb. a politikai tagolódás szempontjából történelmileg nem kevésbé fontosak, mint a társadalmi struktúra szerinti különbségek.

A különböző dimenziókban jelentkező konfliktusok elemzése során természetes követelmény a *történetiség*: egyrészt az egyes nemzetállamok fejlődésének, másrészt a *nemzeti történelmek egymásra hatásának* (vagyis az egyes régiók geopolitikai meghatározottságának) a figyelembevétel. Az egyes országok mindenkori politikai rendszerének sajátosságai végül is eszerint egyrészt a *nemzetté válás*, másrészt az *iparosodás* (a gazdasági modernizáció) korábbi folyamataira vezethetők vissza.

Mind a nemzeti fejlődés, mind az ipari forradalom folyamataiban szövetségi, illetve konfrontációs kapcsolatok alakulnak ki a nemzetállamot alkotó eliteken belül, illetve elitek között, s ezek a kapcsolódások, illetve szembekerülések a 20. század végének politikai alakulataira is kihatnak.

A nemzetté válás fő konfliktusvonalai:

- a domináns kultúra és az alávetett kultúra közötti küzdelmek (etnika, nyelvi, felekezeti ellentétek);
- az állam és az egyház közötti konfliktusok; (különös tekintettel a szekularizáció, illetve a reformáció folyamatainak kimenetelére).

Az ipari forradalom frontjai:

- az agrár és ipari érdekek ellentéte;
- a tőke — munka ellentét.

Általánosságban véve a fejlett nyugat-európai régiókat a 20. században is az jellemzi, hogy bizonyos lazulások, oldások ellenére is az *osztálykonfliktus mint strukturális determináns* meghatározza a pártrendszert. Igaz ugyan, hogy a korábbi osztálypártok néppártokká alakultak át, ám ez a folyamat egy olyan szakaszban megállt, amelyben a néppártok osztályeredetű vagy osztályalapú, a társadalmi szerkezet ellentmondásaira épülő tömegpártokká alakultak át (class-mass parties = osztályjellegű tömegpártok). Ez azt is magával hozza, hogy bizonyos keresztbe szelő (cross-cutting) konfliktusvonalak mentén (ingatlantulajdon, iskolázottsági szint, szakszervezeti tagság, uralkodó ideológiai minták hatása) az egyéni politikai attitűdök nemritkán szembekerülnek a strukturális determinációval. Különösen gyenge — főleg a munkásság esetében — a strukturális meghatározottság érvényesülése azokban a társadalmakban, amelyekben az etnikai vagy felekezeti, nemzeti-nemzetiségi megosztottságok háttérbe szorítják a társadalmi tagozódás szerinti különbségeket. Így például a munkásság osztály jellegű pártkötődése jelentőségében csökken mind a vallásilag-etnikailag fragmentált országokban (Hollandia, Belgium, Kanada), másrészt a homogén katolikus országokban, ahol a kereszténydemokrata pártok nagy arányban állítanak maguk mögé munkavállalókat is.

Az elmúlt egy-két évtizedben a képet az is bonyolítja, hogy szituatív tényezők, konjunkturális jellegű befolyások, egy-egy választási szisztéma befolyásoló szerepe oly mértékben megerősödik, hogy — a homogén szociális-kulturális miliők bomlásával együtt — ezek is individualizálják a politikai és választói magatartásokat.

Ennek ellenére bizonyos történelmileg determinált alapképletek ma is hatnak a nyugat-európai országokban. „Az egyes államok pártrendszereinek szempontjából a döntő az volt, hogy az uralkodó elit milyen módon érvényesítette választási lehetőségét az egyes társadalmi csoportokkal kötött koalíciókban. A nemzetté válás során először az vált fontossá, hogy a reformáció ellen vagy mellett döntöttek. Angliában, a skandináv országokban, Poroszországban pl. az egyház állami befolyás alá került, s az uralkodó elit ellenfelei a non-konformisták, a laicisták voltak. A katolikus országokban uralkodó elit vagy koalíciót kötött az egyházzal — Belgiumban, Ausztriában —, vagy — mint Franciaországban a forradalom után — az egyházzal konfrontált. Az uralkodó elit következő választási lehetősége az volt, hogy koalíciót köt-e az agrárérdekekkel, különösen a nagybirtokkal, vagy pedig a városi, kereskedelmi érdekek képviselőit választja. Mind Angliában, mind Poroszországban először egy protestáns államegyház, majd pedig a vidéki nemesség javára döntöttek. A rendszer ellenzékét — liberális pártok formájában — a városi, egyházilag nem elkötözött polgárok képezték. Franciaországban viszont a fő ellenzéki erő a vidéki klerikális konzervatívizmus volt. A modern pártrendszer szempontjából az utolsó nagy történelmi választást az erősödő munkásmozgalommal kapcsolatos szövetség jelentette. Németországban a munkásmozgalom az autonóm út mellett döntött és ezzel gyengítette a liberalizmust; más országokban a probléma a 20. században merült fel, vagy pedig egyáltalán nem jelentkezett mint pl. az USA-ban” — írja K. U. Pappi.⁶

Itt csupán utalásszerűen jelezzük — a kifejtés még alapos elemzést igényel —, hogy Magyarországon milyen kedvezőtlenül ható történelmi konstellációk, tényezők akadályozták egy stabil modern, nyugati típusú pártrendszer kialakulását.

1. A *nemzetté válás*, a nemzeti forradalom, a nemzeti emancipáció kiteljesedését *traumatikus törések*, kudarcok, félésikerek, visszaesések akadályozták Mohácsiól, Világoson és a kiegyezésen át Trianonig, a szovjet érdekszférába kerülésig, 1956. november 4-ig.
2. A *modernizáció*, a társadalmi progresszió, a kapitalizálódás nemcsak megkésétt, de szervesen ment végbe (illetve nem ment végbe). A kiegyezés és az első világháború közötti dinamikus kapitalizálódás alapvetően etnikai, vallási, kulturális kisebbségek, elsősorban a zsidóság szerepvállalásának volt köszönhető. A nemzeti-etnikai-kulturális tényezők ellentmondásosan fonódtak össze mind a gazdasági, mind a politikai modernizáció folyamataival. „Haza és haladás” a magyar történelem ritka időszakaiban harmonizált csak, a 20. századik század magyar politikai rendszereire mindeddig az egypárt-centrikusság, Trianon után — mindvégig — a liberális és a szociáldemokrata modernizációs áramlatok alárendeltsége volt jellemző. Polgári és ipari forradalom csak le nem zárult folyamatként, zsákutcs félmodernizációként realizálódott.

Mindez kétségkívül Magyarország geökonómiai-geopolitikai helyzetéből származó problémákra, tehát külső kényszerekből származó törésvonalakra vezethető vissza. Stein Rokkan életének utolsó éveiben Nyugat-Európa koncepcionális történelmi térképének kidolgozásával bizonyította, milyen nagy mértékben befolyásolták a 20. századi politikai rendszereket a régiók közötti viszonyok, a szomszédsági helyzetek, különös tekintettel az egyes országok, régiók földrajzi elhelyezkedésére, az „atlanti kapitalizmus”, illetve az Európa „gerincét” alkotó városhálózat, „városöv” közelségére vagy távolságára. Arra a következtetésre jutott, hogy már a 13. században kialakuló államtípusok, illetve a későbbi regionális-interregionális fejlemények előkészítik a nemzeti fejlődési utak sajátosságait.

Analogiát keresve a magyar és általában a közép-kelet-európai totalitarizmusokra, illetve poszt-totalitáriánus fejleményekre, nem tanulság nélküli Rokkan azon vizsgálatának

konklúziója, amely az európai fasizmusok — Németország, Ausztria, Olaszország, Spanyolország, Portugália — kialakulásának történelmi determináltságát elemzi.

Egyrészt olyan már korábban urbanizált területekről van szó, amelyek nyelviileg ugyan homogének, az államhatárokat illetően azonban a 19. század második felében is fragmentáltak voltak, másrészt olyanokról, amelyek Nyugat-Európa déli és keleti peremén stagnáló birodalmakként (birodalmi középpontokként) egzisztáltak. Az összes fasizálódó terület — az angol és holland történelmi centrumokhoz képest — gazdaságilag periferizált volt.

S. Rokkan alábbi összefoglaló mondatait érdemes Magyarország, a kelet-közép-európai régió, illetve a szovjet befolyás alatti területek szempontjából is továbbgondolni. „A politikai demokrácia intézményei fejlődésének megszakítása, a fasiszta győzelmek magyarázatának alapjául az alábbi három tényezőt és azok kombinációját vehetjük: geopolitikai helyzet, birodalmi örökség, gazdasági periferizálódás.”⁷ Természetesen — teszi hozzá — mindez csak az elemzés kezdete, hiszen a kontextus ezen igen tág keretét konkrét politikatörténeti vizsgálatok verifikálható eredményeivel kell kitöltenünk.

A történelmi-geopolitikai tényezők meghatározó túlsúlya azonban nem jelent fatalizmust, vagy akár túldetermináltságot sem. A jövő — régióink országaíé is — nyitott. Ezt éppen a fasiszta-nacionalista-periferiális örökségüket meghaladni képes dél-európai és közép-európai országok példája bizonyítja.

A BOLSEVIK SZISZTÉMA DEFORMÁLT TÖRÉSVONALAI

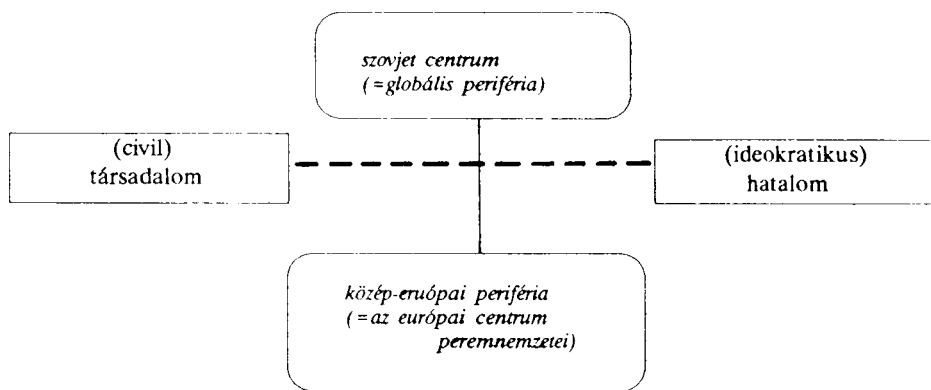
Az alábbiakban az 1989–1990-es magyarországi konfliktusvonalakat mobilizálásuk történeti sorrendjében vizsgálom: a rendszerváltás, a modernizációval kapcsolatos értékorientáció és a munka—tőke dimenzióiban.

A nyugat-európai politikai rendszerekben ma is a történelmileg kialakult „klasszikus” törésvonalak (centrum—periféria, egyház—állam, társadalmi—gazdasági szerkezet szerinti konfliktusok, illetve kulturális-etnikai különbségek) mentén kristályosodnak ki az egymással szemben álló vagy együttműködő pártok, társadalmi mozgalmak. (Igaz, hogy — szemmel láthatóan az 1968-as diákmozgalmak színre lépése óta — egy új típusú, a hagyományos konfliktusokat keresztbe szelő ellentét is megjelent. Az ipari társadalom mennyiségi növekedésre orientált materialista-technokrata értékrendjével szemben mind a pártrendszerekben belül, mind az egyes pártokban fellépnek a nem-materiális értékrend hordozói, akik a tömegfogyasztással, a „rend és biztonság” szükségleteivel szemben az ember és környezete közötti harmonikus kapcsolatoknak, a bürokrácia mentes kisközösségeknek, az élet minőségének adnak elsőbbséget.)

Magyarországon és a kelet-európai társadalmakban azonban az elmúlt két évben a politikai mobilizáció mindenekelőtt az elmúlt évtizedek fejleményeire reagált és a kialakult bolsevik típusú berendezkedések megbuktatására (vagy átmentésére) összpontosult. A rendszerváltás követelése Magyarországon is emancipatorikus (felszabadulási) mozgalomban manifesztálódott, amelynek résztvevőit nem annyira közvetlen — anyagi — érdekek, mint inkább közös vagy érintkező értékek kötötték össze. E huszadik századvégi mozgalmak a civil társadalom politikai mobilizációját tekintve sok vonatkozásban a 19. századi polgári és nemzeti forradalmainak mintáját követték, azok szimbólumrendszerét tudatosan alkalmazták. (Nem véletlen március 15-e megkülönböztetett szerepe, illetve összekapcsolása október 23-ával.)

A bolsevik típusú társadalmakban a kommunista pártok marxista—leninista ideológiája azt a célt szolgálja — szögezi le S. M. Lipset —, hogy leplezze az uralkodók és az alávetettek közötti alapvető érdekkonfliktust és hogy igazolja az elitek és a tömegek közötti monolitikus egység politikai mítoszát. A kommunista doktrína, mint az iparosodás előtt álló társadalmak új elitjeinek ideológiája, megakadályozza demokratikus eljárasmódok létrehozását és intézményesítését. A változás lehetősége nagymértékben attól függ, hogy felszínre kerülnek-e olyan — az érdek- és értékkülönbségekbe ágyazott — politikai konfliktusvonalak, amelyek megakadályozzák bármely politikai erő túlsúlyát. Az a doktrína, amely e különbségek szociológiai érvényét és politikai legitimációját tagadja, arra hivatkozva, hogy úgymond a „munkások”, a „nép” vannak hatalmon, a demokratikus politikai berendezkedés kialakulásának fő akadálya.

A társadalmi és politikai konfliktusvonalak (mint S. Rokkan elméletének ismertetésénél erre már utaltunk és ábrával szemléltettük) végül is két meghatározó — egymást metsző — tengely, a funkcionális (gazdaság—kultúra, vagy érdek—ideológia) és a területi tengely mentén alakulnak ki. A bolsevik típusú rendszerek totalitárius jellegére jellemző, hogy magukat a „normális” tengelyeket is eltorzítják. A modernizációs felzárkózás prioritása helyett — a társadalom valamennyi erőforrásainak maximális kizsákmányolásával (és a kizsákmányolás itt korántsem jelent felhasználást, inkább kizsigerelést) — katonai túlsúly kialakítását célzó, az extenzív iparosodás eredményeit hatalomra konvertáló⁸ társadalmakban a *funkcionális tengely gazdasági pólusát a civil társadalom egésze, a kultúra pólusát pedig az ideokratikus hatalom helyettesíti*. Sajátosan eltorzul a területi tengely is, amennyiben *centrális pólussá egy gazdaságilag-kulturálisan elmaradott periferiális régió (a legkedvezőbb esetben is fél-perifériának tekinthető szovjet birodalom orosz területe) válik, periferiává olyan megszállt vagy ellenőrzés alatt tartott államok degradálódnak, amelyek többségében viszonylag fejlett társadalmakat kényszerítenek a fejletlenebb befolyása alá*. A „réálszocializmus” régiójában tehát így módosul a rokkani alapképlet:

A Szovjetunió mint szuperhatalom (valamint az ellenőrzése alá vont országok) előbb-utóbb sajátos történelmi csapda-szituációba kerülnek. A kommunista elit által vállalt nemzetközi katonai-ideológiai-politikai konfrontáció egyrészt uralmának legitimálására, másrészt gazdaságilag a tényleges modernizálódás tendenciáihoz való alkalmazkodásra kény-

szeríti a nómenklatúrát. A kommunista rezsimnek feloldhatatlannak tűnő dilemma elé kerülnek, amelyet a szovjetológus Selucky így fogalmaz: „Hogy fennmaradjon, a rendszernek változnia kell. Hogy fennmaradjon, a rendszer nem változhat.”⁹ Vagyis uralmának modernizálása és legitimálása érdekében a nómenklatúra korszerűsítési, liberalizálási lépéseket, engedményeket tesz. Minthogy azonban e korrekciók vagy reformok a rendszert inkonzisztenssé teszik, a stabilizátoroknak szánt elemek diszfunkcionálissá válnak. Előbb-utóbb a változások

- visszarendeződést provokálnak ki,
- stagnálást vagy egyenesen teljesítményvisszaesést eredményeznek (s hosszabb távon csak a Nyugat hitelei és segíthetők révén tették lehetővé a rendszer fennmaradását),
- elvezetnek a rendszer — fokozatos vagy robbanásszerű — bukásához.

Szimbolikus jelentőségű, hogy a berlini fal — magyar kezdeményezés nyomán elkezdődött — megbontása szükségszerűen az NDK-nak mint külön államnak az összeomlását hozta magával. Amennyiben megszűnnek a kommunista rezsim konzisztenciáját, zártságát, történelmi-nemzeti diszkontinuitását fenntartó kényszerek, megszűnik maga a rezsim is. A kommunizmus megreformálhatatlan, hiszen a reformok a rendszer létét ássák alá. A fokozódó globális interdependencia korszakában egy kommunista rendszer csak a világtól, saját nemzete történelmétől elzárt, autark szigetként tarthatja fenn hosszabb távon létezését.

A MAGYAR ÁTMENETRŐL

Magyarországon 1988 második fele és 1989 ősze között az igen aktív politikai mobilizáció meghatározója a rendszerváltás-dimenzió, amelyben a politikai mezőt kettészelő tengely, mint konfliktusvonal szembeállította a bolsevik rendszer megmentéséért, funkciójának átmentéséért, illetve a megdöntéséért síkraszálló erőket. Mind Nyugaton, mind itthon a radikális rendszerváltás hívei között gyakori a konfliktusvonal leegyszerűsített felrajzolása. Eszerint az egyik oldalon „az ellenzék”, a másik oldalon „a kommunisták” (a „kommunista párt”) mint „a hatalom” sorakoztak fel. Ezt a sémát persze bizonyos lényeges és reális viszonyok, struktúrák támasztották alá. Mindenekelőtt az a körülmény, hogy 1989. október 23-ig nem volt egyértelműen érezhető a pártállam hatalmi pozícióinak lebontása, másrészt maga az MSZMP — akár mint az ellenzéki pártok tárgyalópartnere, akár mint kormányzati centrum, akár mint politikai túlsúlyát a társadalommal szemben éreztető hatalmi központ — nem adta fel állampárt jellegét. Holott ha a rendszerváltás társadalmi-politikai tartalmát tekintjük — többpártrendszer, parlamentarizmus, piacgazdaság, az állami tulajdon lebontása, orientációváltás a nemzeti szuverenitás és a Nyugat irányában, leszakadás a szovjet tömbtől — az események objektív elemzői előtt világos, hogy a *hatalmon belüli elit*, az MSZMP-reformszárny *meghatározó szerepet játszott* az új nemzetközi, geopolitikai, világtörténelmi situációk és az abból adódó lehetőségek és követelmények felismerésében.

Paradox és akárcsak rövid távon is nehezen fenntartható helyzet alakult ki. Ugyanannak a pártnak a változtatást beindító vezetői és tagjai próbáltak a rendszer lebontásában hegemón szerepet játszani, amely párt a régi rendben a hatalmi monopólium megtestesítője volt. „Régi renden” olyan berendezkedést értve, amelynek apparátusai, mechanizmusai időközben tovább működtek... Az új „reformkommunista” vagy inkább exkommunista reformerek kettős szorításba kerültek: vezetőtársaik és a pártbázis hatalmát (vagy jobbik esetben eszméit) féltő része likvidátoroknak, a radikális ellenzékiek hatalomátmentő, túlélésre játszó ellenfeleknek tekintették őket.

Kialakult tehát egy kommunizmus kontra antikommunizmus és hatalom kontra civil társadalom séma, amely egy korábbi állapotra, féligazságokra (illetve más kommunista rezsimekben ténylegesen érvényesülő viszonyokra) alapozódhatott. Ez a séma figyelmen kívül hagyta a „kommunista” blokkon belüli „antikommunizmust”.

A hatalmi elitnek a többpártrendszeri versenyben való megmérettetést vállaló, az MSZMP vezetésében mind kedvezőbbnek tűnő pozíciókba jutó részének alapvető törekvése volt, hogy bolsevik kötődéseit megszakítsa. Ennek jegyében döntött a „Kongresszus’89” a kontinuitást csak jogutódként vállaló, de politikai értelemben megszakító Szocialista Párt létrehozásáról. Az MSZP megszületése és szerveződése azonban kétértelműségektől, kompromisszumoktól terhelten történt meg, ami azt eredményezte, hogy a szocialisták ideológiájukban, tagságukban, szervezetükben nem egyértelműen határolódtak el kommunista múltjuktól (különösen a radikális ellenzék és a vele szimpatizáló közvélemény szemében nem). Mindennek következtében számos radikális reformernek számító volt párttag sem lépett át az állampárt helyén megjelenő MSZP-be. Ugyanakkor a korábbi vezetés konzervatív-ortodox képviselői új-régi MSZMP-t tudtak megszervezni. Így hát a rendszerváltás dimenziójában a konfliktusvonal mentén az MSZMP bomlása és a pártállam meginduló erőzója következtében nem voltak egyértelműek a helyfoglalások.

A rendszerváltás konfliktusvonalai:

BOLSEVIK RESTAURÁCIÓ

MSZMP

MSZP
hagyományos
szakszervezetek
lobbik

DEBOLSEVIZÁLÁS

táborpártok
történelmi pártok
Liga
új társadalmi és
érdekvédelmi
mozgalmak

SZAKSZERVEZETEK ÉS RENDSZERVÁLTÁS

Külön magyarázatot igényel, miért helyeztük a szakszervezeteket — a konfliktusvonalától keresztbe szelten ugyan (amivel a belső megújulási törekvések meglétét nyugtáztuk) — alapvetően a konzervativizmus, a restauráció, illetve a hatalomátmentés oldalára. Az egyik magyarázó tényező szinte magától értetődő. E szervezetek magukon viselik pártállami származásuk és funkciójuk jezeit mind mechanizmusaikban, mind káderállományukban, mind pedig célkitűzéseikben, s e konzervatív komponensüket, tehetetlenségi nyomatékukat csak részben ellensúlyozzák megújulási törekvéseik, amelyek átszerveződésekben, névváltozásokban is megnyilvánultak.

Utalni kell arra is, hogy a hetvenes évektől Magyarországon kialakult a kommunista hatalomgyakorlás sajátos korporatista-oligarchikus alkukon nyugvó formája, a pártközpont, az állami adminisztráció, a területi, ágazati és nagyvállalati elitek összefonódó uralma. Nem volt nehéz beazonosítani ezeknek a ma is befolyásos korporatista eliteknek a jelentkezését egyes nem-pártjellegű, független választási szövetségek és egyes „független” jelöltek kampányában.

A hetvenes években sajátos reformellenes koalíció alakult ki Magyarországon, amelyben az ortodox, neosztálinista párvezetők maguk mellé tudták állítani a nagyvállalati vezetőket és — mind engedményekkel, mind osztálydemagógiával — a nagyüzemi munkásság jelentős részét. Ez kifejeződött abban, hogy megerősödtek a sztálinista stuktúrájú szakszervezetek vezető pozíciói a nómenklatúra csúcsein, a politikai és gazdasági döntések befolyásolásában. A kádári gulyáskommunizmus sok tekintetben hasonlítható azokhoz a bukott populista autoriter rezsimekhez Európa déli peremén vagy egyes latin-amerikai országokban, amelyeknek legitimálásában, illetve megdöntésében a szakszervezetek sajátosan ellentmondásos szerepet tölthettek be.

J. S. Valenzuela, aki elemezte a szakszervezetek stratégiáit a tőkés, illetve a fejlődő világ különböző régióiban, országaiban végbement redemokratizációs folyamatokban, megállapította, hogy — bár a szakszervezetek természetes érdeke a tekintélyuralmi vagy diktatórikus rendszerektől való megszabadulás — szinte elkerülhetetlen a *konfliktus a szűkebb értelemben vett szakszervezeti érdekképviselői célok és az átalakulási folyamat egésze között*. Ez a dilemma a szakszervezeti mozgalom részei, irányzatai között is ellentéteket, feszültségeket teremt. Különösen akkor, amikor a demokratizációs folyamat egy populista autoritarianizmus ellen irányul. „Ezekben a rezsimekben a szakszervezeteket hivatalosan szponzorálják (bár létezhetnek független és ellenzéki szakszervezeti vezetőségi csoportok, amelyek konkurrálni próbálnak, többnyire sikertelenül), s a szakszervezeti mozgalom az uralkodó körök részét képezi — ha alárendelt részét is. Ebből a pozícióból a szakszervezeti vezetés és számos egyszerű munkavállaló gyanakvással szemlél majd bármilyen lehetséges redemokratizációs folyamatot. Hiszen az ilyen átalakulás egy olyan új elit szolgálatában álló kormányzashoz vezet, amelynek nincsenek szakszervezeti kötődései, és így másfajta, a munkásokat hátrányosan érintő gazdaságpolitika érvényesülhet. Ebből adódik, hogy a munkások a redemokratizációs folyamatokra fokozott mozgósítással reagálnak, figyelmeztetve az átmenet új irányító elitjeit: ne fordítsák vissza teljes mértékben azt a politikát, amely eddig kedvezett nekik. A szakszervezeti vezetők mindent megtesznek a munkástömegek fokozott mozgósításáért, mivel ezáltal az új helyzetben lehetővé válik, hogy ellenzéki erőként újra szerveződjék a szakszervezeti mozgalom és annak pártja.”¹⁰

J. S. Valenzuela a perui és az argentin példák elemzése nyomán jut ezekre a következtetésekre, amelyek úgy véljük, Magyarországra is vonatkoztathatóak, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy nálunk a demokratizálódás a piacosítással, drasztikus szerkezetváltással és a gazdasági összeomláshoz közeli helyzetben megy végbe. Érthetővé, sőt logikussá válik a SZOT—MSZOSZ-vezetés és a hagyományos ágazati szakszervezetek közvetlen érdekvédelemhez is kötődő retrográd szerepe. Ezzel szemben az eredetileg értelmiségi bázisú Liga tevékenységében a rendszerváltás elősegítésének politikai prioritása mögött maga a közvetlen munkavállalói érdekképviselő sokáig a második helyre szorult. Mindez magyarázza, hogy egyrészt milyen rizikót vállal ma egy rendszerváltás mellett elkötelezett párt, ha közeledni akar a hagyományos szakszervezetekhez, másrészt azt is, hogy az átmenet hosszabb távú stabilizálására, visszafordíthatatlanságára nézve mekkora kockázat a szakszervezeti szempontból legitim követelések teljes lesöprése az asztalról.

PÁRT-TIPOLÓGIA

A rendszerváltás konfliktusvonalához kapcsolódóan kell kitérnünk arra a kérdésre is, *milyen típusú pártok együttese, milyen típusú pártrendszer* körvonalazódik Magyarországon. Az egy-

párti, illetve katonai diktatúrákat követő pártosodási folyamatokat tanulmányozva két modellt különböztethetünk meg: a nyugat-európai és a latin-amerikai.

A *nyugat-európai redemokratizáció* (NSZK, Ausztria, Olaszország, Spanyolország) tapasztalatai azt mutatják, hogy ezekben a társadalmakban nagyjából-egészéből regenerálódtak, újrakelettek a diktatúra előtti időszak pártkonfliktusvonalai, illetve hasonlítottak a régió többi országában érvényesülő struktúrákhoz. (Ezen belül bizonyos országokban erősebben, máshol kevésbé érvényesülő tendencia a pártok és a pártrendszer „amerikanizálódása”).

Bár egyes *dél-amerikai* országokban *európai típusú* demokratizáció ment végbe, tehát a korábbi pártok rezisztenseknek bizonyulva *kontinuus* fejlődést produkáltak, a legtöbb átalakult dél-amerikai társadalomban a *pártrendszer diszkontinuitása* tapasztalható: „Amíg a legtöbb mai nyugati néppárt a szocialista vagy vallási pártokból fejlődött ki, a latin-amerikai pártok zömét a pártrendszerekben bekövetkezett traumatikus törések következtében újra (de novo) kellett teremteni.”¹¹ Így ebben a régióban a pártrendszert széles — különben egymással szemben álló — rétegeket, osztályokat összefogó sajátos *néppártok* (catch-all parties, Allerweltparteien = mindenki pártjai) határozzák meg, amelyeket általában *karizmatikus személyiségek és domináns klánok által tartanak össze*.

A magyar pártosodás olyan mintát kezd felmutatni, amely a két modell elemeit egyesíti, de a diszkontinuitás mozzanata az erősebb. Az átmenet folyamatában ellenzéki erőkként először új típusú, *pártokká váló társadalmi mozgalmak* jelentkeztek, történelmi tradíciókat is folytatva, de közvetlenül a rendszerválság és a rendszerváltás problémáira reagálva. Látványosan tehát a dél-amerikai diszkontinuitás-minta jelenik meg, de lényeges eltérésekkel.

Az új pártok nem egy-egy személyiség, hanem meghatározott *értelmiségi csoportok köré* szerveződnek. Az MDF a népies hagyományokat folytató írók, az SZDSZ az emberi jogokért küzdő demokratikus — urbánus — ellenzék, a FIDESZ a radikálisan rendszerellenes fiatal értelmiség, szakkollégiumok köréből fejlődött egy-egy táborpárttá. *Táborpártokon* sajátos *kulturális-szociális miliőkhöz kapcsolódó* (nem osztály vagy réteg jellegű) pártokat értünk.

A kulturális-szociális miliő komponensei:

- a. egy körülhatárolható *referencia-csoport* elfogadása,
- b. *kohézió* és tanulási folyamat, *hasonló tapasztalatokból és élethelyzetekből* kiindulva,
- c. szoros és rendszeres kommunikáció, közös vagy analóg értékorientáció, szimbolikus csoportazonosulás.

Ebben az értelemben ír Kenedi János, az SZDSZ egyik alapítója a miliőről mint választott rokonságról, mint „érzelmi, erkölcsi és kulturális önmeghatározásról”.¹²

Mivel eredendően értelmiségi elitscsoportokról van szó, pártosodásuk sikerének feltétele, hogy kapcsolódjanak az értékorientációjuk és társadalmi tapasztalataik szerint általuk felvállalható konfliktusokhoz. Ezáltal válhatnak miliőhöz kötött társadalmi mozgalmakból táborpártokká. A három jelentős magyar táborpárt (MDF, SZDSZ, FIDESZ) szerves fejlődéséből következik az is, hogy az egyes pártokon belüli, egymásnak ellentmondó áramlatok, irányzatok nem — legalábbis még nem — feszítik szét a miliőből származó kohéziót, inkább a pártok rugalmasságát és mozgósító erejét növelik.

Egészen más a belső irányzatok hatása a *kontinuitás-modell* szerint létrejött *történelmi pártoknál*, tehát azoknál, amelyek egyértelműen bizonyos 1948 előtt is létezett pártok folytatóinak, eszmei-szellemi, politikai örököseinek tekintik magukat. E pártok életképességének fontos feltétele egyfajta generációs konfliktus kialakulása és kreatív feldolgozása. Vagyis az, ha megjelenik a harmincas vagy negyvenes évek tradicionális párt-image-a és a mai magyar viszonyok között kialakítható pártprofil összekapcsolásának dilemmája. A Szociál-

demokrata Párt számára ez — osztálypárt és néppárt közötti választás — feloldhatatlannak bizonyult. Az MSZDP azzal is szembe találta magát, hogy az MSZP, a kommunista rendszer állampártjának jogutódja is — nyugat-európai jellegű — szociáldemokratizálásában látja a túlélést. Az 1989 novemberétől működő szociáldemokrata pártvezetés minden érintkezést el akart kerülni az ex-kommunista Szocialista Párttal, s a radikálisan antikommunista, liberális, vállalkozáspárti táborpártok mögé sorakozott, kockáztatva azt, hogy saját potenciális táborát elveszíti, illetve más erőknél engedi át. Helyzetét azután tovább súlyosbította azzal, hogy a választási kampány során — nem feladva antikommunista és liberális hangvételét — a bolsevik restauráció frontja legkonzervatívabb ágazati szakszervezeteiben próbált meg szövetségest találni — megfelelő szociális és munkásdemagógiával.

A kereszténydemokraták helyzete annyiban egyszerűbb, hogy nemzeti, illetve keresztény hagyományaik és ezáltal tradicionális társadalmi bázisuk megtartásával koalíciós kooperatív szövetségi viszonyt alakíthatnak ki az MDF-fel. (A bázis nélkül maradt Néppártot, úgy tűnik, „lenyelte” az MDF.)

Sajátos a kisgazdák helyzete. A történelmi párt jellegből adódóan igen hevesek voltak, sőt pártszakadáshoz is vezettek a belső ellentétek. Ennek ellenére kedvező pozícióból indultak a választási kampányban. Mind a parasztság, mind a — főleg vidéki — középrétegek egyes szegmenseiben népszerűsége tettek szert azért, hogy a nemzeti és valláserkölcsei hagyományokat kombinálják radikális tulajdon- és vállalkozáspárti követeléseikkel, militáns antikommunizmusukkal. Ami a táborpártokkal való koalícióképességüket illeti: természetes kapcsolódásuk van a nemzeti-keresztény tábor vezető pártjához, de szükség esetén — tulajdonospártként — az SZDSZ-szel mint liberális táborpárttal is szövetségre léphetnek. A lényeg itt az, hogy a kisgazdák — a történelmi pártok közül egyedül — képesek voltak rátalálni egy *saját paraszti-kispolgári miliőre*. (Mára destabilizációs válságtényezővé vált, hogy voluntarista földprogramjuk, pontosabban ígéretük nemcsak alkotmányellenesnek, de antiszociálisnak, irracionálisnak bizonyult.)

A rendszerváltás oldalán felsorakozó pártok körében tehát mind a — diszkontinuitást jelentő — miliőkhöz kapcsolódó táborpártokkal, mind a kontinuitást képviselő történelmi pártokkal találkozhatunk. A történelmi pártok azonban csak abban az esetben képviselnek komolyabb politikai súlyt, ha fel tudnak sorakozni a rendszerváltás vezető erőivé vált táborpártok mögé.

Az exkommunista MSZP sajátos helyzetét már említettük. Párttípushoz sorolása sem egyértelmű, hiszen átmeneti helyzetben van, bolsevik típusú állampártból demokratikus baloldali néppárt felé. Korábbi kormányzati felelősségéből adódóan technokrata irányultsága is számottevő.

Az MSZMP által képviselt párttípus viszonylag könnyen jellemezhető: uralkodó állampártból — a francia KP mintájára — antikapitalista ideológiájú kisebbségi ortodox kommunista párttá vált, amely — ha kiéleződnek a szociális feszültségek, s nem lesz olyan demokratikus baloldali párt, amely egyértelműen kiáll a rendszerváltás (struktúraváltás) vesztesei mellett — a választók egy kisebb szegmensét megnyerheti magának.

ANTIKOMMUNIZMUS, RADIKALIZMUS, KOMPROMISSZUMKÉSZSÉG

A rendszerváltás dimenziójának meghatározó konfliktusvonalára, a bolsevik típusú rendszer restaurációjára, illetve lebontására törekvő erők ellentétére ráépülnek, ráakódnak bizonyos

másodlagos tényezők is: politikai-szituatív faktorok (társadalmi klíma, szociálpszichológiai hangulatok), illetve aktuálpolitikai-konjunkturális befolyások. Ilyen egyrészt a közvéleményben felerősödött antikommunizmus, másrészt a régi rendszerrel való szakítás radikális vagy kompromisszumos-fokozatos módja körüli vita.

Az életkörülmények fokozódó romlása, a jövő bizonytalanságai, az egyéni életstratégiák tömeges ellehetetlenülése, a mindennapok korábbi játékszabályainak érvényvesztése, az új normák hiánya stb., széles körben frusztrációt keltenek. Tömegessé vált egy indulati jellegű antikommunizmus, amely a legkülönbözőbb egyének, csoportok, rétegek ellen fordítható. Pejoratív tartalmú címkévé, stigmává lett a „kommunista” megjelölés, amit válogatás nélkül az egykori MSZMP valamennyi tagjára, a szakapparátusokra, mindenkire, aki baloldali vagy szocialista gyanúba keveredhet, egyaránt alkalmazható. Ugyanakkor pozitív értéktartalmat kaphat szinte akármilyen eszme, intézmény, történelmi esemény, amit az 1945-öt követő rendszer megtagadott (monarchia, revansizmus, arisztokrácia, Horthy-hadsereg, keresztény kurzus stb.).

Ez az antikommunista hangulat nem szüntetheti meg az eredeti politikai konfliktusvonalat, azonban kedvez a táborpártok és a történelmi pártok azon áramlatainak, amelyek alkalmasak arra, hogy e klímából a maguk részére politikai tőkét szerezzenek.

A rendszerváltás forгатókönyvével, ütemével, intenzitásával kapcsolatosa az a *másodlagos konfliktusvonal*, amely az átmenet *radikális* vagy *megegyezésses*, kompromisszumos útjának hívei között húzódik. Az autoriter rezsimek átalakulása demokratikus rendszerekké a második világháború utáni években-évtizedekben (Nyugat-Németországra, Ausztriára, Japánra, a dél-európai és dél-amerikai, dél-ázsiai régiók számos országára gondolunk) az átmenet két modell értékű típusát hozta felszínre: a *reform-modellt* és a *szakítás-modellt*.

A redemokratizálódás (újrademokratizálódás) politikai dinamikájának elemzése rámutat arra a körülményre, hogy a tekintélyuralmi rendszerek elitjén belül számos esetben törésvonal alakul ki a galambok és a héjak, a kemény, ortodox-konzervatív vagy a puha, liberálisító politika képviselői között. „Az átmenet annak következménye, hogy a liberálisok felülkerekednek a konzervatívokon és politikai nyitást kezdeményeznek, s ez addig fejlődik, amíg egy teljesen demokratizált rendszer jön létre” — olvashatjuk J. S. Valenzuela tanulmányában.¹³ A szakirodalom megkülönbözteti az átmenet lehetséges útjait, forгатókönyveit. Bizonyos országokban főleg a *reform-modellt* követik, amennyiben a demokrácia felé az autoriter rendszer politikai intézményeiből kiindulva haladnak, mint Spanyolországban. Másutt, például Portugáliában, alapvetően először a *szakítás* következik be (*ruptura-modell*), vagyis a tekintélyuralmi berendezkedés politikai kereteinek teljes lebontását kényszerítik ki. A konkrét esetek többnyire mindkét forгатókönyv elemeit tartalmazzák.

Egy további eltérés, hogy bizonyos átmenetek külső nyomásra következnek be, ahogy ez a háború után Németországban és Japánban történt, míg mások elsősorban belső események és erők hatására mennek végbe, például Brazíliában.

Az átmenetek meghatározott szakaszok sorozatán át haladva elvezethetnek az autoriter rendszer krízisétől a liberalizálódáson, a demokrácia *nyers* formáján át a ténylegesen demokratikus rendszerig. A politikai szereplők elképzelései, tervei az egyes szakaszokra nézve jelentősen eltérhetnek egymástól. A szakirodalom nyomatékosan hangsúlyozza a politikai-hatalmi és gazdasági elitek közötti egyezmények vagy paktumok jelentőségét. Ezeknek a megállapodásoknak az a szerepük, hogy minimalizálják a politikai változás bizonytalanságait és ezáltal megkönnyítsék az átmenet sikerét.

Egyértelműnek tűnik, hogy a kelet-európai, közép-kelet-európai debolsevizálódási folyamatok a fentiekkel analóg módon, hasonló szabályszerűséggel zajlanak le. A redemokrati-

zálódás terminusa mindazonáltal nem tűnik adekvátnak, hiszen ezen társadalmak többségében a bolsevik uralom előtt sem (vagy legalábbis tartósan nem) létezett demokratikus rezsim.

Ennél lényegesebb az a sajátosság, hogy a debolsevizálás többet jelent a politikai demokrácia, a politikai pluralizmus megteremtésénél, hiszen a szovjet típusú rezsimek *differentia specificaja* éppen az, hogy az egypárti ideokratikus politikai hatalom a maga „racionalitása” alá vonja totalitásgényével a társadalom politikán kívüli szféráit is, mind a gazdaság, mind a kultúra (a tudat) alrendszerait. Ezért a debolsevizáló törekvéseknek — akár a gazdasági liberalizálás, akár a kulturális-nemzeti felszabadítás, akár a szűkebb értelemben vett politikai demokratizálás oldaláról indulnak ki — csak akkor van realitása, ha az átfogó rendszerváltás stratégiájába torkollnak. Egyszóval a reform-modellek esetében sem pusztán kiegészítő, hanem lényegi elemként van jelen a szakítás radikális mozzanata.

Ami a külső meghatározottságot, illetve befolyást illeti, ez is sajátosan jelentkezik a reálszocializmus átalakuló országában. Az 1953-as, 1956-os forradalmi népfelkeléseket, a 68-as prágai tavaszt a külső szovjet katonai intervenció verte le, a későbbi tömbön belüli liberalizációs és piaci reformtörekvéseket a szovjet nyomás vetette vissza.

1985-től a nemzetközi keretfeltételek Gorbacsov peresztrojkája révén megváltoztak. A peresztrojka-párti szovjet politikai elit a katonai szférára is áttérő technológiai korszállítás nyomása, kényszerszerű, sőt fenyegetése révén — s nem annyira a belső feszültségek közvetlen hatására — *külső modernizációs kihívásra* reagálva kötelezte el magát az átalakulás és a liberalizálás mellett. Ezzel járt együtt a tömb országában a szovjet gyeplő lazulása, amire elsőként a magyar politikai vezetés egy része reagált oly módon, hogy eljutott — a legitimációs, politikai és gazdasági válság mélyülése nyomán — az 1956-os forradalmi hagyomány vállalásáig, a többpártrendszer elfogadásáig. A magyar — és részben a lengyel — folyamatok, mint ismeretes, dominó-effektust váltottak ki, s elvezettek a berlini fal lebontásáig, majd a romániai véres forradalomig. A szovjet birodalom szétesésének és a kelet-közép-európai országok leszakadásának folyamataiban a belső átalakulási és bomlási folyamatok, valamint — az egyes országok szempontjából — külső hatások egymást erősítették.

A magyar átalakulási folyamat, figyelembe véve szerves előzményeit — mind a politikai elit egy részének reformtörekvéseit, mind a civil társadalom újratermelődésének tendenciáját, a polgárosodási-középosztályosodási folyamatokat, a privátszféra viszonylagos zavartalanságát stb. — úgy tűnik, egyértelműen példázza a reform-jellegű átmenet modelljének túlsúlyát. (Jellemző, hogy az a Demokratikus Ellenzék, amelynek párttá fejlődött utódszervezete sokáig a legradikálisabban képviselte a korábbi hatalmi elit kiszorítását az új rend társadalomirányításából, elsőként dolgozta ki annak idején a Társadalmi Szerződést, a kompromisszumos átalakulás forgatókönyvét.)

A hatalmi, illetve elitváltás kompromisszumos — spanyol típusú — forgatókönyvének jegyében kezdődtek meg 1989-ben az ellenzék és az MSZMP közötti kerekasztal-tárgyalások. A tárgyalásokkal párhuzamosan azonban egyre mélyült az MSZMP pártválsága, s ez a konfliktus a Kádárt megbuktató kádáristák és a reformorientált vezetők között bénító patthelyzethez vezetett. Ezzel együtt az ellenzék tömegmobilizációs sikerei (március 15., június 16., október 23.) olyan áttörést produkáltak, hogy a neosztálinista erők csak polgárháborús puccs révén tudták volna visszafordítani a rendszerváltás folyamatát. Ebben a szituációban az MSZMP fél sikerrel járt átalakulási folyamata és az utódpart MSZP defenzív bizonytalankodásai közepette az *ellenzéki erők körében kiéleződött a konfliktusvonal a radikálisok és a politikai kompromisszumot keresők között.* A konfliktus tétje, vitakérdése az

volt, megosszák-e a kormányzást, a politikai hatalmat az MSZP-vel, vagy legalábbis az MSZP-nek az állampárt lebontásában érdemeket szerző csoportjaival, illetve egyéniségeivel.

A november végi népszavazás e tekintetben vízválasztónak bizonyult. Az akkori erőviszonyok, illetve közhangulat ismeretében valószínűsíthető volt, hogy egy előre hozott közvetlen elnökválasztásból Pozsgay Imre, az MSZP elnökjelöltje kerülne ki győztesen. A népszavazás előtt kialakult szövetségek tartós — bár a rendszerváltás alapkonfliktusához képest másodlagos — és érzelmileg, hangulatilag, társadalomlélektani szempontból felettből intenzív törésvonalat jelöltek ki.

Kompromisszumkészek

MDF
Néppárt
Kereszténydemokraták

Radikálisok

SZDSZ
FIDESZ
Kisgazdák

A népszavazást kezdeményező szabad és fiatal demokraták rendkívül offenzív és profi módon szervezett kampányukban sikerrel mozgósították az ellenzékkel szimpatizáló lakosság körében az antikommunista indulatokat és attitűdöket. Az MDF és köre ugyanakkor túlértékelt addigi mobilizációs sikereit.

Bár a népszavazási eredmény a radikálisok töredéknyi szavazattöbbségével inkább pátthelyzetet tükrözött, pszichológiai hatásból eredően olyan folyamatokat indított el, amelyek új irányt adtak az eseményeknek.

A november 26-i népszavazás az SZDSZ — FIDESZ által vezetett antikommunista front győzelmével végződött. A végeredmény társadalomlélektani hatása trendváltást hozott a politikai életben. Ez kifejeződik:

1. a radikális SZDSZ térnyerésében, amely — más vonatkozásban — a visszavonulásra kényszerített MDF-ből is radikalizmust váltott ki;
2. az MSZP fokozódó visszaszorulásában;
3. abban is, hogy míg 1989 őszig a rendszerváltás többé-kevésbé egy paktumos fokozatosság jegyében zajlott, november után egyre hátrányosabb pozícióba kerültek az MSZP reformpolitikusaival paktálni hajlandó erők.

A parlamenti választásokra készülve az MDF sajátos kettős taktikába kezdett. Egyrészt a változás radikalitását, felgyorsítását hangsúlyozó SZDSZ-szel és FIDESZ-szel szemben kialakította magáról az óvatosan, fokozatosan, higgadtan változtató „nyugodt erő” képét. Másrészt — miután nyilvánvalóvá vált, hogy fő riválisa az SZDSZ — maga is sajátosan — két irányban — radikalizálódott:

1. Előtérbe került egy — a nemzeti érzéshez kapcsolható — éles antikommunista és szovjetellenes hangvétel (lásd: „Tavaszi nagytakarítást!”, „Tovariscsi, konyec!” plakátok).
2. Az SZDSZ részéről hangoztatott kommunistabarátság, hatalomátmentés vádjaira a „nyugodt erő” pártja ugyancsak agresszivitással válaszolt. Egyre több támadás érte az SZDSZ vezető politikusait korábbi marxista múltjukért és családi hátterükért. Részben egyes liberálisok „kommunista” családi kötelekeit firtatták, részben pedig — bármennyire kínos, ki kell jelenteni — egyértelműen céloztak zsidóságukra (még a

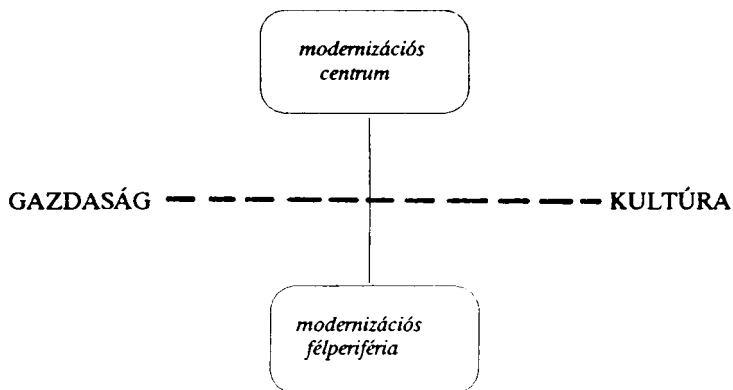
nem-zsidó politikusok esetében is). Az MDF mint párt, illetve a párt nevében szóló vezetőség persze nem tett antiszemita kijelentéseket, s úgy véljük, nem is tekinthető antiszemitának. Azt azonban egyértelműnek véljük, hogy az MDF a politikai mobilitáció során, különösen kiélezett szakaszaiban, a társadalomban meglévő antiszemitizmust bizonyos sikerrel politikai tőkeként használta fel.¹⁴

A parlamenti választási kampány idejére a rendszerváltás alapkonfliktusa már eldőlt. Az új hatalom jellege, személyi összetétele vált az eddigi ellenzéken belül éleződő politikai küzdelem fő tétjévé.¹⁵

A „NEMZETI IDENTITÁS” — „NYUGATOSODÁS” PRIORITÁSA MINT MEGHATÁROZÓ KONFLIKTUSVONAL

A kissé patetikus „Haza és haladás” jelszavának belső feszültségéről beszélhetnénk. Tudományosabbra fordítva a szót, egy félperiféria történelmi frusztráltságáról és a modernizáció valódi centruma ellenállhatatlannak tűnő gravitációs erejéről kell szólni. Ady Endre 1905-ös Kompország-képét idézhetnénk meg: „Kompország csak mászkál a két part között, kelettől nyugatig, s szívesen megy vissza. Miért hazudták, hogy a komp híd?... Idealisták és gonosztevők ujjongták tele a világot, hogy a Kárpátok alatt kiépült Európa. Egy túlfejlődött embertípus termett itt, mely legalább 100 esztendővel előtte van a magyar társadalomnak. Ezek a szent álmodozók nem is álmodták, hogy nincsenek sarkukban százazrek. Turulok keringnek a levegőben, támadásra készülnek. Zajlik a tatárság a Kárpátokon.” (Ady Endre, 1905) (Reméljük, hogy az ő „álmodozóinak” utódai ma már egy konkrét utópia józan képviselői, s hogy a mai „turulok” és a mai „tatárok” hada nem megállíthatatlan.)

A Rokkan-féle alapséma a tárgyalt dimenzióban így jelentkezik:

Sajátos dilemma adódik. *A világgazdaságra orientált, piacosiított társadalomban a külső világ értékeinek elkerülhetetlen behatolása veszélyeztethet bizonyos nemzeti kulturális tradíciókat, ha a váltás nem szervesen valósul meg.* Különösen kiélezett formát ölt ez Magyarországon, ahol: 1. hosszú történelmi perióduson át megoldatlannak bizonyult a nemzetállam alapproblémája, az állam és a nemzet határainak megfelelése, s az állami határokon túli problémák belső feszültségekként is jelentkeztek; 2. a kapitalista, polgári progresszió gazdasági

és szellemi képviselői között igen jelentős volt a zsidó (és kisebb részben német) etnikum. A két probléma egybekapcsolása és/vagy tabuként kezelése csak súlyosbította az ellentmondásokat.

E konfliktusoknak nem kell szükségszerűen provincializmusba, tömeges irredentizmusba vagy idegengyűlöletbe torkollniuk. Mindazonáltal jogosnak, igazolhatónak tekinthetjük, hogy ma, amikor ismét a tényleges modernizáció kerül napirendre, a társadalom egyes csoportjai ezt a belső-külső kihívást és szükségletet eltérő, sőt ellentétes értékorientációkkal közelítik meg.

A nemzeti identitás – nyugatosodás konfliktusvonallal két eltérő értékorientációt különböztetünk meg. Jelentős szerepet játszik itt, hogy milyen mértékben preferálják a hagyományosság és modernitás értékeit. Ha egy kisebbségi végtől eltekintünk, ezek nem modernizáció és reakció egymást kizáró pólusai, hanem bizonyos modernizációs változatok kerekeit jelentő értékrendszerek felé mutató orientációk. Az alábbiakban azokat az értékpólusokat soroljuk fel, amelyek irányában a táborok hívei „húznak”:

„NEMZETI IDENTITÁS”	„WESTERNIZÁCIÓ”
(történelmi kontinuitás)	(alkalmazkodás Nyugathoz)
tradicionális közösség	modern társadalom
organikus szolidaritás	mechanikus szolidaritás
belső vezéreltség	külső vezéreltség
összenövés	elkülönülés
rendiség, beleszületés	teljesítményelv
partikularizmus	univerzalizmus
kollektivizmus	individualizmus
konformitás	nonkonformitás

E szembeállításunk fogalompárjait S. M. Lipsettől kölcsönöztük, aki segítségükkel Kanada és az USA példáján kétféle éthoszt szembesített: a brit társadalom építményét idealizáló *konzervatív éthoszt*, amely az amerikanizálódás miatti félelemből is táplálkozik, valamint a Függetlenségi Nyilatkozat *emberi jog központú éthoszá*t.

Akár éppen Kanada vagy Japán, akár a szintén konfuciánus tradíciókra építő „kis tigriszek” példáját vesszük, azt tapasztaljuk, hogy a nemzeti-kulturális hagyományörzés és a nyugati minta felé fordulás konfliktusa elkeseredett konfrontációba torkollhat, de alapja lehet egy sajátos nemzeti modernizációs szintézisnek is. Hiszen már Max Weber rámutatott: a strukturális feltételek a fejlődést lehetővé teszik, s a kulturális tényezők határozzák meg, hogy a lehetőség valósággá válik-e.

MUNKAVÁLLALÓK – VÁLLALKOZÓK KONFLIKTUSA MINT KIFEJLETLEN TÖRÉSVONAL

A világtörténelem eddigi menete egyértelműen bizonyította, hogy a társadalmi és politikai modernizáció csak olyan társadalmakban sikerült, amelyek a polgárosodás és a kapitalizálódás útjára léptek. Az antikapitalista modernizációs kísérletek zsákutcába, gyakran egye-

nesen katasztrófába torkolltak. Ugyanakkor a kapitalizmus súlyos gazdasági és társadalmi ellentéteket produkál (egyébként dinamizmusa is éppen ezekből fakad). Ezek a konfliktusok destabilizáló, delegitimáló tényezők közül csak abban az esetben válnak a rendszer teljesítőképességét, belső egyensúlyát, elfogadottságát és nem utolsósorban változását és humanizálását biztosító faktorokká, ha tőke és munka osztályharca civilizált módon intézményszerűsül. A fejlett tőkés országokban a szociáldemokrata jellegű pártok és a reformista szakszervezetek elfogadják a tőkés piaczgazdaság létét, a tőkés jellegű termelés viszonyait, de szocializálni kívánják az elosztást, társadalmasítani a fogyasztást, s aktív munkahelyteremtési politikát és együtt döntési jogosítványokat követelve bele is avatkoznak (politikai alkupozícióik kihasználásával) a piaci viszonyokba.

Ma Magyarországon felemás helyzet alakult ki. A magyar politikai viszonyok labilis, átmeneti voltát nemcsak a táborok közötti „kultúrharc” jellemzi, hanem a nyugati értelemben vett *demokratikus baloldal hiánya* is, nem léptek színre a munkavállalói érdekeket, a tőkés gazdaság demokratikus átpolitizálását egyértelműen felvállaló pártok, illetve politikai erők.

Ugyanakkor minél inkább rosszabbodnak a társadalom többségének létviszonyai, terjed a szegénység, halad előre a kapitalizálódás és az ezzel szükségszerűen együtt járó piaci szelekció, annál erősebb a társadalmi nyomás egy piackorlátozó és újraelosztó baloldali politika érvényesítésére.

TÁBOROK ÉS TÖRÉSEK

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az eddig ismertetett *konfliktusvonalak* (mind az elsődleges, mind a másodlagos törések) a pártok rendszerében *markánsan erősítik egymást és politikai táborok* kialakításához vezetnek. A két szemben álló tábor az alábbi érték-prioritások szerint különül el:

<i>Nemzeti-keresztény tábor</i> (Hegymón: MDF)	<i>Liberális-westernizációs tábor</i> (Hegymón: SZDSZ)
népi jelleg	urbánus jelleg
kultúra	gazdaság
vallásérkölc	szekularizáció
államilag kontrollált piac	szabad piac
kollektivitás	egyénpőzpontúság
„autoriter demokrácia”	versenydemokrácia

A meghatározó polarizáltságot enyhíti, hogy a vezető táborpártokat is *megosztják a társadalom fő konfliktusvonalai*. A társadalmi-politikai stabilitás szempontjából az lenne kívánatos, ha létezne egy harmadik (európai értelemben vett baloldali, azaz szociáldemokrata jellegű) tábor. Ez azonban feltehetőleg csak néhány év múlva lesz hatékonyan jelen, s ma nincs alternatívája e dualizmusnak. Egy viszonylag harmonikus fejlődés akkor lesz elképzelhető, ha mindkét tábor belső fejlődése olyan irányt vesz, hogy nagyobb szerepet játszanak majd a

pragmatikus, mérséklő, esetleg közelítő erők: az MDF-tábor liberálisai és az SZDSZ-tábor szociáldemokratái és szociálliberálisai.

JEGYZETEK

- ¹ S. M. Lipset, *Revolution and Counterrevolution, Change and Persistence in Social Structures*, London, 1969. p. IX.
- ² Stein Rokkan, *Eine Familie von Modellen für die vergleichende Geschichte Europas*, Zeitschrift für Soziologie, Jg. 9., Heft 2, 1980. április, p. 118.
- ³ u.ott p. 122.
- ⁴ in: Lipset, i.m. p. 204.
- ⁵ Lipset, *Political Man*, New York, 1963.
- ⁶ F.U.Pappi, *Konfliktlinien*, in: M.G. Schmidt (kiad.), *Westliche Industriegesellschaften*, München, 1983, p. 187.
- ⁷ Rokkan, i.m. 127. o.
- ⁸ W.W. Rostow, *Stages of Economic Growth*, Cambridge, 1960.
- ⁹ R. Selucky, *Political Aspects of a Market Model*, in: Pécsi K. (kiad) *Alternative Models of Socialist Economic Systems*, Budapest, 1988, p. 287.
- ¹⁰ J. S. Valenzuela, *Labor Movements in Transition to Democracy*, Comparative Politics, Vol.21, No. 4, 1989 július, 462-463. o.
- ¹¹ R. H. Dix, *Cleavage Structures and Party Systems in Latin America*, Comparative Politics, Vol.22, No. 1., 1989. okt., p. 34.
- ¹² Kenedi János, *Emberekről, eszmékről, politikáról*, Valóság, 1990/3, p. 53.
- ¹³ Valenzuela, id. mű, 452. old.
- ¹⁴ Emlékeztetünk a Csurka-nyilatkozatokra, a plakátháborúra, amelynek során az SZDSZ jelszavakat ismeretlen „aktivisták” melléírt megjegyzésekkel „értelmezték”. (Például: SZDSZ-jelszó: „Van kiút!” Kommentár az aszfalton — a főváros központi helyein —: „Izraelbe!”) Bizonyos, a „nemzeti centrum” által tolerált (így akarva-akaratlanul felhasznál) szélsőséges erők a liberális antikommunizmusra „népnemzeti” antikommunizmus, antiliberalizmus és antiszemitizmus kombinációjával lícitáltak.
- ¹⁵ Jelen tanulmányunk fő gondolatait rövidített formában a *Hiány* 1990. ápr. 8-i számában publikáltuk. Az alábbi — befejező — rész szövegszerűleg is szorosan kapcsolódik a *Hiányban* publikált cikkhez.

BAYER JÓZSEF

A kelet-európai változások és a társadalomelmélet önreflexiója

A kelet-európai államszocialista rendszerek gyors összeomlása kemény próbára teszi az értelmezésükre szolgáló elméleti magyarázatokat. Politikai elemzők és társadalomtudósok egyaránt tartósabbnak és stabilabbnak feltételezték e rendszerek működését. Ismerve a korábbi válságok megoldási módjait, legjobb esetben kényszeredett alkalmazkodással számoltak, és a lassú változások trendjét extrapolálták a jövőbe. Legitimációs válságok persze a dolog természete folytán még tisztán politikai téren sem jósolhatók meg előre, legfeljebb utólag elemezhetők. Társadalmi rendszerek pedig végképp nem omlanak össze naponta. Mégis jogos a kérdés, hogy az államszocialista, „kommunista” rendszerekről nyújtott különböző társadalommagyarázatok mennyiben voltak alkalmasak arra, hogy akár csak jelezzék is a társadalmi változások dinamikáját.

A rendszer hivatalos reagálása a válságra annak éles tagadása volt; majd eufemisztikus körülírása, hangsúlyozván, hogy részjelenségekre korlátozódik. Ez a struccpolitika a hatalom elvesztésébe került; az események elsodorták azokat, akik nem mérték fel időben a válság mélységét. De a rendszerrel szemben kritikus tudományos elméletek sem bizonyultak sokkal előrelátóbbnak. Sem a különböző marxista megközelítések, sem a „kommunista” rendszerek szervezetelméleti modelljei, sem pedig az államkorporatív jellegű, latens pluralizmust leíró szociologisztikus magyarázatok nem számoltak a gyors összeomlás lehetőségével. Még a liberális indíttatású totalitarianizmus-elméletek sem jelentettek ebben kivételt. Ezek ugyan épp most jönnek divatba nálunk — feltehetően nem annyira elméleti, mint inkább ideológiai okokból, minthogy sok ember számára a múlt rendszertől való elhatárolódás és egyúttal a morális önfelmentés kényelmes elméleti keretétül szolgálnak. Elméleti előfeltevéseik értelmében azonban egy totálisan elnyomott, szervezetlen társadalom és egy jól szervezett, minden hatalmi eszközzel rendelkező elnyomó államapparátus élesen elváló kettőssége mellett a mostani változásoknak nem is lett volna szabad megtörténniük. A társadalomelméletek szerencsére sohasem írhatják elő a valóságnak, hogy mi történjék, bármilyen normatív kritériumokat szegezzenek is szembe vele; legfeljebb azt jelezhetik, a struktúrák elemzése és a múlt tapasztalatai alapján, hogy bizonyos feltételek megléte esetén mi történhet.

A kelet-európai társadalmi rendszerek összeomlása bizonyára egész sor társadalomelméleti feltevés újragondolására készíttet majd. A változásokat kísérő ideológiai refle-

kekben máris tetten érhető egy általános csatlódottság az előrelátás hiánya miatt. Meglepetést keltett, hogy ez a vasba öltözött, keménységet demonstráló rendszer ilyen kártyavárként omlott össze. Sokan most azt kérdezik maguktól, nem rossz álom volt-e csupán ez az egész? Az ámulat bizonyára annak szól, hogy a társadalmi együttélés megszilárdult formáiról, amelyek sokak számára már-már természetadta jellegűnek tetszettek, ismét egyszer kiderült, hogy mennyire az emberek tudatától és akaratótól függenek, mennyire „konvención” alapulnak. Tehát meg is változtathatók, mielőtt az elsorvadt társadalmi fantáziát — mely beletörődött a megváltoztathatatlanba — ismét életre kelti az általános válság tudata, és az a belátás, hogy így már nem lehet tovább. Egyszeriben valószínűnek tetszenek addig kizártak vélt alternatívák, s felváltják a korábbi beidegzettségek uralmát. Ebben a tudatosodási folyamatban rendszerint nagy szerepet játszanak a korábbi renitensek: a radikális reformerek, az örök ellenzékiek, valamint az az ifjú nemzedék, amely még nem tanulta meg, hogy „nem lehet”. Az a (68-as) reformnemzedék pedig, amely megalkudva helyzetével, vállalta a „hosszú menetelést az intézményeken át”, hogy hatékonyabbá és humánusabbá tegye a fennállót, végképp megfeneklett; rövid távon nem számíthat méltánylásra.

Egy fél kontinens erőltetett iparosítása mindenestre, még ha félresikerült vagy társadalmilag túlzottan költségesnek bizonyult is, aligha tartozik az álomjelenségek sorába. Ha most úgy tekintenek vissza az elmúlt évszázakra, mint valami lidércnyomásra, az csupán annak a kifejeződése, hogy belsőleg mennyire elszakadtunk már tőle, hogy legitimitása, belső igazoltsága, amivel időlegesen rendelkezhetett, megszűnt, és fenntartása egyszerűen nyílt anakronizmussá lett. De ahhoz, hogy tudjuk, mire is „ébredünk”, talán nem annyira régi álmok felmelegítéséből meríthetünk segítséget, sokkal inkább az egész eddigi fejlődés önkritikus elméleti tudatosításából.

A diszkontinuitás mai ideológiai közegében sokan túlságosan megkönnyítik a maguk dolgát, amikor azt hangsúlyozzák, hogy az államszocializmus tartós évtizedes fennállása pusztán történelmi baleset volt, sőt, csupán egy erőszakos birodalmi politika kifejezése. Ez utóbbi is volt, kétségtelenül, de nem merült ki ebben. A kelet-európai államszocialista rendszerek — kezdve a Szovjetunióval — valamennyien forradalmaktól és háboruktól dúlt mély társadalmi válság eredményeként jöttek létre, tehát válságtermékek voltak, egy történelmi léptékű „kivételes állapotot” képviseltek. Ezt a tényállást elhomályosíthatta az uralkodó ideológiában a kommunizmusig tartó szerves fejlődés extrapolációja, de nem szüntethette meg. A baloldali radikalizmus melegágya a kelet-európai „muzáj-Herkuleség” volt, a túlfeszített utópikus vágyak és a valóságos nyomorúság ütközése. A berendezkedett új hatalom legtöbb belső ellentmondása és dilemmája, amelyek végül a stagnálásba taszították, ebből a helyzetből fakadt. Az eszmény és valóság drasztikus ellentmondásából támadt stresszhelyzetek csak ott enyhültek valamiképp, ahol, feladva az erőszakos voluntarizmust, prózaibb, mindennapibb célokra törekedtek, nagymértékben visszavonva a „kivételes állapot” státusát, anélkül, hogy a történelmi szituáción alapvetően túlléphetek volna. Ez volt a helyzet az utóbbi negyedszázadban éppen Magyarországon.

Ámde a nyugati közvélemény is mintha megfélemedezett volna e „kivételes állapotról”, s egyre inkább arra hajlott, hogy normálisnak tekintse. A konvergencia-elméletektől a biztonságpolitikai egyensúlyi elgondolásokig mindenki a két világrendszer (melyek közül csak az egyik bizonyult valódinak) tartós létéből és konkurenciájából indult ki. Valószínűleg komoly érdekek is fűződtek ehhez — nem teljesen jogtalan ezért Wallerstein megjegyzése, miszerint a Brezsnyev-doktrínát talán inkább Brezsnyev—Johnson doktrínaként kellene számon tartani. (Lásd e számunkban közölt írását.) Társadalomelméleti háttérfeltevésként mindenestre a nyugati demokráciákban mindvégig jelen volt annak tudata, hogy egy „mestersége-

sen”, erőszakos politikai eszközökkel fenntartott társadalmi-gazdasági berendezkedésnek előbb-utóbb össze kell omlania. Amikor ez végül bekövetkezett, mégis a meglepetés erejével hatott. Európa megosztottságának felszámolása feltehetően ma még nehezen felmérhető ideológiai változásokat fog eredményezni Európa nyugati felén is, miután megszűnt a fenyegető antipódus, mint az egyik legfőbb legitimációs forrás. Ennek a változásnak az iránya nem jósolható meg — vannak, akik a tőke és a munka közötti „jóléti” kompromisszum drasztikus felmondásától tartanak, mások ellenkezőleg, a társadalmi érdekek érvényesítésének radikalizálódását vetítik előre.

A szovjet típusú „létező szocializmus” mint a modernizáció küszöbére jutott kelet-európai félperiférikus (és egyes periférikus) társadalmak visszatérő válságára adott történelmi válasz mindenestre folytathatatlanak, azaz zsákutcának bizonyult. Miként térhetünk vissza a „kivételes állapotból” a normálishoz, és egyáltalán, mi jelenthet a „normalitás” e társadalmak számára? Sokak szerint mi sem egyszerűbb ennél: meg kell ismételni a sikeres fejlett tőkésországok útját. De rátérhetünk-e még egyáltalán erre az utra, amelyen ilyen „elefántok” járnak? Azt hiszem, nagyobb esélye van egy olyan megoldásnak, amely ötvözni képes a nemzetközi fejlődés fővonalának tapasztalatait a helyi — nemzeti és regionális, részben épp az elmaradottsággal való birkózásból származó — történelmi és kulturális tapasztalatokkal, anélkül, hogy ismét a történelmi kivételesség tévútjára sodródna.

A „normalitás” mércéjének megtelepedése persze nemcsak teoretikus, hanem elsődlegesen gyakorlati politikai kérdés. De elméleti erőfeszítésekre is szükség van, elengedhetetlen az eddigi társadalomelméleti magyarázatok kritikai felülvizsgálata. Érdekes lenne például a totalitarizmus-teóriákat szembeállítani nemcsak statikus előfeltevésekkel és formális tipológiáik ürességével, hanem azzal a fogasabb kérdéssel is, hogy végül is melyik totalisztikus tendencia az áthatóbb: a politikai voluntarizmus által szervezett, vagy a tőkés világpiac már Marx által leírt, minden korlátot ledöntő tendenciája, amely előbb-utóbb felszámolja a „helyi kommunizmusokat”. Ez a tendencia, amelynek meglétét Marcuse és más baloldali filozófusok is hangsúlyozták, nem kevésbé totális és intoleráns az eltérő megoldásokkal és fejlődési alternatívákkal szemben. Igaz, integráló ereje jóval hatalmasabb, mivel gazdasági törvények útján hat, csak kivételesen szorul fegyverekre, és mint „természeti törvényszerűség”, nincs alávetve a demokratikus legitimitás politikai imperatívuszainak.

Most azonban fontosabb, hogy az elméleti önkritikát a marxizmusra is kiterjesszük, amely oly kétértelmű politikai szerepet játszott az elmúlt évtizedek során. Számunkra, akik nagymértékben a marxizmus elméleti hagyományainak vonzásában nőttünk fel, s ezért is elsőrendű fontosságú saját előfeltevéseink újragondolása, s az egész kelet-európai tapasztalat tudományos és kritikai feldolgozása. Az egész hazai tudományos és szellemi fejlődés szempontjából lényeges, hogy mi történik a marxista tradícióval. A kérdésnek természetesen legalább két oldala van: a marxizmus sajátos ideológiai interpretációja egyfelől ideológiai-kritikai, sőt mentalitás-történeti megközelítést igényel — másfelől, ettől külön kell választani a marxizmus tudományos hatását. E különbségtétel nélkül sem ideológiai, sem tudományos hatását nem tudjuk tárgyilagosan megítélni.

A marxizmusnak a társadalomtudományi gondolkodásra világméretben gyakorolt inspiratív hatása nehezen vonható kétségbe. Konkrét politikai-gyakorlati törekvésekhez kapcsolódó ideológiai formái viszont gyakran keresztezték és gátolták ezt a hatást, mind ezen ideológiák hívei, mind elszánt ellenfelei körében. Ma az a veszély fenyeget, hogy a rendszerváltással beköszöntő ideológiai fordulatnak az egész marxista gondolati hagyomány áldozatul esik. Az új politikai hatalom legitimációs szükségletei és a marxizmus tudományos és ideológiai oldalának összemosására tett kísérletek ebbe az irányba hatnak. Miközben sok

területen ismét felvesszük a tradíció fonalát, jó kelet-európai módra minden gyökeres politikai fordulattal elvágjuk a szellemi folytonosság szálait más területeken. A fordulat gyökereisége már pusztán ezáltal is megkérdőjelezhető lesz.

Ez a szellemi reagálás első pillanatra érthető: hiszen a marxizmus nálunk a marxizmus — leninizmus ideológiai kontextusában jelentkezett, mely az előző rendszer hivatalos ideológiájaként kizárólagosságot élvezett, illetve legalábbis kitüntetett helyzetben volt, s érvényesülését állami eszközökkel segítették. A politikai rendszer monopolisztikus jellege maga után vonta a marxizmus — leninizmus hivatalos monopóliumát, illetve gyengített változatában is adminisztratív támogatott hegemon helyzetét. Ezen az elmélet mégoly messzemenő fellazítása sem tudott változtatni. A fő probléma ugyanis nem az elmélet dogmatizmusa volt, hanem politikai instrumentalizálása, azaz ideológiaként betöltött szerepe. Ez az ideológiai szerep mozgósító hatást is gyakorolt, a társadalmi változás tudatosulásának formájaként hatott, de mindinkább a berendezkedést igazoló, konzervatív-apologetikus jellege kerekedett felül. Persze már a kezdet kezdetén magán viselte a sztálinizmus instrumentális logikájának a hatását, és determinizmusa a tekintélyuralom voluntarizmusának ideológiai fedezete volt. Azonban hiába születtek később mélyeszántó elemzések a marxizmus ilyen sztálini eltorzításáról, és hiába próbálták meg rekonstruálni a marxizmus „autentikus” elméletét — ameddig a politikai alapstruktúra változatlan maradt, a „helyes” marxizmus ugyanabba a politikai-ideológiai kontextusba került, és hasonló szerepet töltött be, mint a „hamis”.

A marxizmus — leninizmust mint egységes, univerzális tanítást és az igazság foglalatát ugyanis minden szellemi és kulturális megnyilvánulás ideológiai kontrollja egészítette ki ugyanennek az ideológiának a nevében. Ennek differenciált intézményrendszere alakult ki az idők során, amely az egyes országokban eltérő intenzitással és terjedelemben, de mindennél működött.¹ Fő feladata az ideológiai pluralizmus kialakulásának megakadályozása vagy legalábbis fékezése volt, amely könnyen a politikai pluralizmus melegágyává válhatott volna. Ismerjük el, ez végül is logikus volt; ha a politikai pluralizmust mint a rendszert fenyegető, monolitikus egységét aláásó veszélyt tagadják, miként engedhetnék meg a hozzá vezető, a felbomlást előkészítő szellemi utat? Ez a helyzet szülte az ideológiai gyanakvás légkörét és igazolta a cenzúra és öncenzúra intézményét, mármint azok szemében, akik gyakorolták. Egyes marxisták mindaddig hiába ágáltak a marxizmus szellemének ilyen kifordítása ellen, ameddig elfogadták az államszocializmus relatív történelmi létjogosultságát és vele együtt kénytelen-kelletlen annak inherens, monista szellemi logikáját. Az államszocializmus *társadalmazása* többek között azon hiúsult meg, hogy a felbomlástól való félelem megakadályozta a demokratizálódáshoz elengedhetetlenül szükséges pluralizmust.

A szellemi verseny és kulturális kihívás adminisztratív kikapcsolása azonban nyilvánvalóan ellentmondott a marxi szellemnek, és egészen más kulturális hagyományokból és politikai szükségletekből táplálkozott. Bármilyen esélyekkel indult is a marxizmus egykor az e térségben elmaradt — vagy legalábbis gyenge hagyományokkal rendelkező — felvilágosodás szerepének a betöltésére, politikailag instrumentalizált, államosított formájában ezt nem tölthette be (ahogy semmilyen más gondolatrendszer sem tudta volna betölteni ilyen feltételek mellett). A marxizmus ugyan egészében a társadalomról való modern gondolkodás irányába hatott; megteremtette a társadalomtudományi diskurzus új fogalmi nyelvét. De dogmatizált ideológiai formájában igen hamar maga is a szellemi igénytelenség és a félműveltség forrása lett, és minden téren a szellemi középserűségnek kedvezett. Állami védettsége, ha kezdetben érthető volt is, előbb-utóbb sajátos, üvegházi szellemi kultúrát tenyésztett, amely védtelenné tette az alternatív szellemi kihívásokkal szemben. Ez azonnal meg-

mutatkozik, mihelyt elvonják felőle az állami védőernyőt.² A szellemi élet pluralisztikus intézményei nélkül a marxizmuson belüli viták is lehetetlenné váltak, hiszen azt is, hogy ki marxista, és ki nem az, eleve politikai kritériumok szerint döntötték el.

Mindezzel együtt nehezen vitatható, hogy Magyarország elmúlt évtizedeiben az értelmiség túlnyomó többségének gondolkodására a marxizmus valamilyen formája nyomta rá bélyegét. Sokan csak úgy belenőttek, mások gondolati restségből vagy egészséges opportunizmusból voltak „marxisták”, de azért bőven voltak — voltunk —, akik komolyan vették és meggyőződéssel képviselték. Ismétlem, valamilyen formában, tehát nemcsak a hivatalosan jóváhagyott marxista-leninista változatban, hanem ki-ki kulturáltságának és sajátos politikai és gondolati hangsúlyainak megfelelő árnyalatokban.

A társadalomtudományi és filozófiai kultúra Magyarországon sokat köszönhet a marxizmusnak. Politikai indítékú diszkvalifikációja szellemi életünkben a magyar filozófiai és társadalomtudományi kultúra súlyos vesztesége volna. A marxizmus erős befolyása azoknál is érződik, akik nyíltan ellene fordultak. Egy részük eleve más filozófiai tradícióból jött, amelynek megtagadását nem látta indokoltnak — ők is a marxizmussal való polémiaiban erősödtek meg eltérő szellemi pozícióikban, s közben gazdagodtak is e vitával. Mások, akik a hivatalos marxizmus — leninizmussal legitimált politikai rendszerrel szemben először egy „autentikus” marxizmusban kerestek maguknak támaszt, helyzetük fonákosságából végül saját intellektuális előtörténetük megtagadásába menekültek, s más szellemi irányzatok megtermékenyítő hatása felé fordultak.³ Valami módon azonban mindenki érintett volt a marxizmustól mint az elméleti-ideológiai diskurzus alapvető fogalmi kontextusától, ha elutasította is annak érveit, illetve szofisztikáját.

Az utóbbi évek általános ideológiai erjedése nyomán persze ma már sokan érzik úgy, hogy túl vannak a marxizmus hatásán, akár dicsekszenek posztmarxizmusukkal, akár csak szégyenkeznek marxista múltjuk miatt. Természetesen akadnak olyanok is, akik a mostani ideológiai pálfordulás idején is kitartanak marxista meggyőződésük mellett. Hogy ez lehet-e ugyanolyan változatlan, mint akár csak két évvel ezelőtt, az erősen kétséges. E helyütt azonban csak azt szeretném leszögezni, hogy a most intézményesülő tudományos-szellemi pluralizmus merő karikatúra lesz, ha (többek között) a marxista irányzatok kitagadtnak belőle. Az átbillenés egy más előjelű szellemi intoleranciába csak annak az ideológiai struktúrának az alapszerkezetét ismételné meg, amelyet meg akarnak haladni.

A minden tudás nyitjának képzelt, problémamentes marxizmus persze nem képviselhető többé hihetően senki részéről sem, mint ahogy általában le kell mondani a csálhatatlan tudás igényéről, és el kell ismerni tudásunk esendőségét. Az államszocializmus összeomlásával egyébként is eltűnt az a referencia, amely a „védett” marxizmus bázisa volt, s amely — éppen az elmélet és gyakorlat viszonyának a marxizmusban kitüntetett jelentősége folytán — meg is kötötte a marxizmus fejlődését, és képviselőit folytonos partizan-akciókra, illetve egyfajta hipokrizisre kényszerítette. De épp a „reális” szocializmussal szerzett történelmi tapasztalatok azt is kizárják, hogy a marxizmus korábbi abszolút bizonyosságai valamilyen elvont antikapitalista utópiában horgonyozzanak le.

Ez a fejlemény akár hasznára is válna a marxistáknak, akik most elvileg politikai kötöttségek nélkül, az opportunizmus gyanúja nélkül, szabadon fejthetik ki nézeteiket. A dolog azonban nem ilyen egyszerű. Függetlenül attól, hogy miként kezelik ideológiai szempontból a marxistákat — a jelek szerint aligha úszhatják meg stigmatizáció nélkül —, az elméleti önkritikát senki nem kerülheti el a marxizmustól inspirált szocialista kísérlet bukása nyomán. Nem pusztán arról van tehát szó, hogy a rendszerváltozással most benyújtják a marxistáknak a számlát. Hogy ezen a tájon gyakran fordul a sors kereke, amely emberöltőnként

egy rendszerváltozással lep meg, — ez legfeljebb a legújabb nemzedéknek újdonság. E kelet-európai térség tudásszociológiai szituációjához úgy látszik hozzátartozik, hogy egyre újabb Messiások jönnek, s a régi hiteket letaposva újakat próbálnak ki. A tudás felkentjeinek váteszi szerepe szemmel láthatóan még nem szűnt meg; értelmiség és hatalom kényes viszonya, fejlett polgári középosztály híján, egyelőre változatlanul felértékeli az értelmiségi ideológiák politikai státusát. Az egymástól eltérő politikai-ideológiai meggyőződések, elméleti paradigmák, szellemi mentalitások békés koegzisztenciáját, egymást megtermékenyítő toleráns vitáját talán épp e politikai labilitás miatt nem sikerült igazán kialakítani. Még jócskán a kísérletezés stádiumában vagyunk; még minden lehetséges.

Az önkritikának — legalábbis ideológiái értelemben — valahol ott kellene kezdődnie, hogy a marxizmus maga is milyen szerepet töltött be ebben a politikai kontextusban. Nem kérdéses ugyanis, hogy a marxizmus közvetlen politikai relevanciája volt az egyik legfőbb oka mind befolyásának, mind pedig a belőle való kiábrándulásnak. Miután a marxizmus forradalmi ideológiája először a régi félfudális rend elsöprésének ígérétét és a kelet-európai nyomorúság felszámolásának politikai pátoszát hordozta, kezdetben képes volt tömegeket megmozgatni. Azonban, marxizmus—leninizmussá kanonizált változatában egyre inkább az egész újonnan berendezkedett, tekintélyelvű társadalmi-politikai rend ideológiai legitimációjára foglalták le.⁴ Zárt ideológiai rendszerré vált, amely elveszítette kritikai tartalmát és eleven kapcsolatát a korszak egyetemes tudományával. A forrásokhoz való hűség, az eredeti eszmékkel való konzisztencia köztudottan másodlagossá éppen egy ideológiai tradícióban válik, ahol már nem a gondolatok eredeti értéke számít, hanem a politikai mezőben való eligazodás.⁵

Minden önkritika elemi feltétele ezért az eredeti marxi életmű, továbbá a marxizmus, a leninizmus és a sztálini korszakban kanonizált marxizmus—leninizmus megkülönböztetése. Ez persze csak előfeltétel, és nem maga a kritika. A marxizmusnak közismerten különböző áramlatai vannak, ha ezt nem is hangsúlyozták nálunk az elmúlt évtizedekben. A leninizmus például, mint egy új történelmi korszak problémáira szabott politikai filozófia, bármennyire a marxizmusnak az oroszországi viszonyokra alkalmazásából nőtt ki, mégsem ugyanaz, mint az eredeti elmélet. Ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy a lenini politikai filozófia okvetlenül hamis — akár igaza is lehet Marx eredeti nézeteivel szemben — csak azt, hogy más. Ettől is meg kell azonban különböztetni a sztálinizmust, amelynek adekvát ideológiája a marxizmus—leninizmus volt. Ez utóbbi még a helyes belátásokat is relativizálja, midőn hamis egészé foglalja őket össze. Adorno szerint „az igaz az egész” hegeli tételének megfordítása ez: a hamis az egész.

A marxizmus—leninizmus mint a monolitikus politikai rendszer ideológiai megfelelője, mint a politikailag jóváhagyott nézetek tanépülete — amelynek még a lényegi továbbfejlesztése is a politikai hatóságok, bizottsági határozatok kizárólagos jogkörébe tartozott — mint már említettem, megakadályozta azt, hogy a marxizmusnak mint egyfajta új felvilágosodásnak a teljes szellemi inspirációja érvényesülhessen. Nem zárta ki persze teljesen. Magyarország egyébként, ezt kár is volna tagadni, szimpatikusan elmaradott ország volt a némelyik szocialista országban elért szellemi gleichschaltolás mértékéhez képest. (Egyszer majd érdemes lenne az ortodox és mégis revizionista Lukács hatását ebből a szempontból is feldolgozni; egyelőre csak a sztálinista Lukácssal szembeni ördögűzés folyik.)⁶ A marxizmus „elmaradt reneszánsza” a hatvanas évek óta mindenesetre itt is jelezte, hogy valami nincs rendben a marxizmussal. Miután a desztalinizálási hullámtól remélt szocialista megújulás elmaradt, nem volt társadalmi és politikai bázisa semmiféle gondolati megújulásnak, amely legitimációt nyújthatott volna egy valódi társadalmi és politikai reform számára, mely

túlmege a gazdasági mechanizmus reformján. Enélkül viszont illúzió volt arra számítani, hogy a marxizmus monopóliumától, amelynek pusztító hatása a szellemi életre és magára a marxista gondolkodásra is könnyen belátható volt, simán át lehet térni egy liberálisan értelmezett hegemoniára, amely úgymond „eszménk erejével” képes biztosítani a marxista szellemiség fölényét. Valóban autonóm szellemi pozíciók nyílt képviselői, amelyek markáns irányzatos különbségeket reprezentáltak volna, nem volt lehetséges az adott rendszerben, a legkevésbé marxista alapon. Ezért a hegemonia-politika sem jutott sokkal messzebb egy joviálisan fellázított monopóliumnál, amelynek tisztázatlansága és homályossága maga volt a gátja bármilyen szellemi megújulásnak.

A mégis megőrzött felemás magyar reformpolitika ahhoz, hogy fenntarthassa a letagadott „magyar modellt” különutasságát, teljesen pragmatikus ideológiai közeget igényelt magának. Ez az egészséges „sumákolás” a titka az egész korszak eltökélt ideológia-ellenességének. Ennek védelme alatt végül mégiscsak kifejlődött egy kontúrtales szellemi pluralizmus, amelyben a politikai pluralizmus tabuja persze jó ideig még nem engedte meg az egyes irányzatok nyílt önazonosítását és világos kikristályosodását. E termékeny káoszról a marxisták is kivették a részüket, amennyiben az államszocializmus megreformálhatatlanságát kísérő és felbomlását előkészítő gyakorlati-politikai konfúzió az elbizonytalanodó marxista pozíciókban is kifejeződésre jutott. A hivatalos marxista—leninista dogmákat egyszerűen magukra hagyták, s csak valami brosúrákba száműzött árnyéklétezésre kárhoztatták. Az ettől függetlenedő sokirányú szellemi törekvésekben, ha marxistának nevezték is magukat, közös elemeket már legfeljebb nagyon absztrakt, klasszikus fogalmi keretekben lehetett találni. (Talán ez is magyarázza a kései Lukács, valamint Tőkei Ferenc időleges és relatív népszerűségét.) A konkrét tartalmi kérdésekben azonban mindinkább másodlagos lett az, hogy valaki „alapjában” marxista-e vagy sem; akik a tudományos vitákban „marxistáztak” (azaz azt firtatták, elég marxista-e a vitatott nézet), azokat általános megvetés kísérte, és joggal. A kiüresedett „Nagy Elmélet” terméketlenségétől taszítva, a társadalomkutatók a marxizmusban elhanyagolt középszintű elméletek és az empiria felé fordultak. A társadalomtudományok az akadémikus marxizmustól magukat nem zavartatva, használhatóbb és élethez közelebb, kortárs, a marxizmussal konkurens paradigmák segítségéhez folyamodtak a hazai válóság leírásában.

A marxizmus hazai válságára, amely mindenekelőtt a marxista szemléletű jelentős művek hiányában mutatkozott meg, a legjellemzőbb talán az, hogy képviselői a rendszerváltás zavaros ideológiai csetepatéiban nemigen tüntették ki magukat, legalábbis nem mint marxisták. Zavart hallgatásuk egy kudarc beismerése volt. Nem védhetek pozíciókat, amelyekről maguk is régen elszakadtak már, ugyanakkor nem kínálkoztott olyan gyakorlati alternatíva, amely bármilyen tekintetben igazolni látszott volna saját elméleti előfeltevéseiket. A marxizmus válságáról évekkel ezelőtt megkezdett, szordinóval folytatott vita már felszínre hozta ezek nagy részének tarthatatlanságát. Voltak is óvatos utalások arra, hogy ez az egész kelet-európai kísérlet éppúgy zsákutcába futhat, mint a hajdani mediterrán kapitalizmus;⁷ és elkezdődött a történetfilozófiai perspektívák átrendeződése is, egyfajta modernizáció-elmélet keretében.⁸ A marxista elmélet két kísértő lidérce, ahogy Gouldner nevezte őket, mind fenyegetőbb alakot öltött. Az egyik az, hogy talán a marxizmus is csupán egy politikai ideológia volt, nem pedig tudomány; elsősorban a politikai akarat megnyilvánulása, mely egy új tudomány mezébe öltözött. A másik pedig az, hogy a nagy történelmi cezúra talán nem is előtünk áll, hanem mögöttünk van; azaz, hogy a valódi fordulópont az emberiség történelmében nem a szocializmus, hanem a kapitalizmus megszületése a tradicionális társadalmakból.⁹ Ez nyilvánvalóan azt is jelenti, hogy a történelmi szocializmus mint a kapi-

talizmus kísérőjelensége és korrekciója értelmezhető csupán, és hogy az államszocializmus sem egyéb, mint egy helyettesítő fejlődési útja az ebben a térségben olyan nehezen megszülető modern társadalomnak, tele csapdákkal és tévutakkal.

Mindez azonban túl későn jött felismerés volt ahhoz, hogy politikailag még releváns lehetett volna. A zsákutca felszámolásában és a monolit struktúra lebontásában persze jelentős szerepük volt a szocialista reformpolitika képviselőinek, ebben azonban aligha az elméleti önkritika világos felismerései vezették őket, sokkal inkább gyakorlati tapasztalatok és a politikai ösztön. A marxizmus elméleti önkritikájának még ezután kell megtörténnie, legalábbis azok részéről, akik világnézetüket és tudományos meggyőződéseiket nem a politikai divatok szeszélyei szerint változtatják.

Miután nem beszélhetünk a marxista meggyőződésnek valamiféle egységes tömbjéről, ez az önkritika várhatóan nagyon különböző szinteken és formákban zajlik majd le. Hiszen a marxizmus egészen mást jelentett azoknak, akik egyetemi kényszerkurzusokon találkoztak vele, vagy – színvonalukban nagyon egyenetlen – M–L Esti Egyetemek kádertalpalóján sajátították el. Mást jelentett a (különösen a régebbi évfázatú) értelmiségi gyaloghad számára; mást a marxizmus oktatásával-terjesztésével foglalkozó „repetitív” marxizmus képviselői, és ismét mást a bármilyen fajta marxizmus szellemében alkotó-író értelmiségi elit számára. Ezért az önkritikának a „rugalmas elszakadástól” a valódi elméleti megújulásig húzódoan számos válfaja különböztethető meg.

A marxizmust hitszerűen átélők kemény dogmatizmusa valamilyen formában bizonyára fennmarad. Nehéz megmondani, hogy a marxizmus-leninizmus világnézeti hatása milyen mélyre hatolt, de alighanem mélyebbre, mint azt az új ideológiai purifikátorok felételezik és szeretnék.

A marxizmust instru-mentálisan elfogadók legszélesebb táborra feltehetően gyorsan és természetesen idomul majd az új világban eligazodást nyújtó új orientációkhoz. A marxizmus hatását itt legfeljebb bizonyos szocialista alapértékekhez való spontán ragaszkodás őrzi meg, amely azonban nem igényel teoretikus elkötelezettséget.

A „repetitív” marxizmusnak az állami védőernyő lebontása után megszűnnek a létfeltételei. A nagy kérdés itt az, hogy a felsőoktatásban régóta folyó, az elméleti-társadalomtudományi oktatás ideológiamentesítésére irányuló és helyenként valóban sikeres reformkísérleteket elismerik-e egy mai oktatási reform előfeltételeinek, vagy pedig egy nagy sőprögetéssel teljesen tiszta helyzetet kívánnak-e teremteni az új ideológiai apparátus kialakítóinak. Ez esetben várható a társadalomtudományi oktatás visszaesése. Az átállás bizonytalanságai látszatomegoldásokra is vezethetnek, felszíni alkalmazkodással az újhoz, ahogy ez a negyvenes évek végén is történt.

A marxizmus szellemében alkotóknál végül egy már régóta tartó metamorfózis felgyorsulását várhatjuk. Ez a lukácsi „utam Marxhoz”¹⁰ jegyében álló szellemi fiziognómiától a ricoeur-i „találkozásaim Marxszal”¹¹ típusú önreflexióhoz vezet. Az izmusok ideológiai cementezésű marxizmusától egy szinte „posztmodern” marxizmus-értelmezéshez, az alapvető gondolati hagyomány szabad értelmezéséhez és más tudományos paradigmákkal való termékeny szembesítéséhez, melyet nem kötnek és gátolnak többé közvetlen politikai elkötelezettségek. A marxizmus tudományos szellemének csak használna egy ilyen helyzet kialakulása. Hiszen Marx a gondolat minden határozottsága, sőt apodiktikussága mellett is mindig megőrizte a kételkedés jogát, mint a tudományos igazság felderítésének alapvető kritériumát.

Az államszocialista rendszerben betöltött ideológiai funkciója ellenére a marxizmus további sorsának kérdése mégsem csupán az ideológia küzdőterén dől el. Hiszen a marxizmus

nemcsak ideológia, hanem az emberiség olyan szellemi kincse, amely hatalmas befolyást gyakorolt az egész társadalomtudományi gondolkodásra. Ez a nyugat-európai országokban, ahol a marxista tradíciót nem terhelték a kizárólagossági igény intézményes megnyilvánulásai, nem is szorult különösebb igazolásra. Ahol Marx tanai mindig is szabad vita tárgyai voltak, ott sokkal jobban is tudta tartani magát, gyakran még saját követőivel szemben is. Természetesen kulturális és politikai konstelláció kérdése is az, hogy hol miként hatott. Tény azonban, hogy Marx életműve a standard tudományos korpusz része. Tényleges hatása gyakran rejtett utakon történt, éppen az ideológiai tabuk miatt, amellyel sújtották. Ennek ellenére Marx a tudományos teljesítmények mérésére használt idézési indexekből ítélve sem tetszik holt gondolkodónak.

A marxista hagyomány kritikus önreflexiójának mindenesetre azokkal a nemzetközi marxista vagy marxizáló irányzatokkal való számvetéssel kell kezdődnie, amelyeket az államszocializmus elleni kritikai pozíciójuk miatt eddig jórészt elzártak a szélesebb hazai közönség elől. (E számvetésbe beleérttem a szembesülést azoknak a korábban kirekesztett hazai, marxista indíttatású gondolkodóknak a műveivel is, akik azóta eltávolodtak a marxizmustól.¹²) Félő azonban, hogy amíg eddig a politikai tabu rekesztette ki ezeket a szerzőket a hazai szellemi életből — hiszen alternatív marxista elemzések kiadására alig nyílt lehetőség —, ezután más okok fogják megakadályozni megjelenésüket: kultúrpolitikai előítéletek, a társadalomtudományi könyvkiadás válsága, a hazai baloldal szellemi pozícióinak módszeres felszámolása, és az új ideológiai divatok forgószéle.

A nemzetközi társadalomelméleti diskurzusban régi hagyománya van a marxista tradícióval való nem-ideológikus, tudományos számvetésnek. A marxistáknak szembe kell nézniük azzal a kérdéssel, amelyet Gouldner így fogalmaz meg: „A marxista elméletnek, miután a világ megváltoztatására vett irányt, ahelyett, hogy csak interpretációinak számát kívánta volna gyarapítani, végül a történelem mérlegére kell kerülnie.”¹³ Eközben két szélsőséggel találkozhatunk: az egyik az, hogy a sztálinizmusért és általában a kelet-európai államszocializmus minden tévfejlődéséért közvetlenül a marxista elméletet tesz felelőssé; a másik pedig az a hamis önvédelmi stratégia, mely szerint az elmélet nem felel semmiért, az eszmék érvényességét nem befolyásolják megvalósítóinak eszteleniségei. Egyik sem tudományos megközelítés, hanem ideológiai elfogultságtól terhes.

A tudományos kritika és önkritika feltétele, hogy a társadalmi és tudományos fejlődés kontextusában vizsgáljuk a marxi hagyományt, és megkíséreljük elkülöníteni egymástól a tudományos és az utópikus-ideológikus elemeket. Csak ennek alapján méltányolhatjuk a kérdésfeltevések újszerűségét ott is, ahol az elméleti válaszok elavultak, vagy már eleve tévesek voltak.

E helyütt nem vállalkozhatunk annak dokumentálására, hogy egyes angol-amerikai, olasz, francia, német, skandináv marxisták hogyan és mi módon próbálták realizálni azt a régi gondolatot, hogy a marxizmust magát a marxizmusra is alkalmazni kell. J. Habermas e számunkban közölt írása is utal a kritikai marxizmus metamorfózisaira. Tudjuk, hogy maga Marx élesen ellenezte nézeteinek bármilyen kanonizálását — az 1983-as évforduló legközelebb idézett marxi mottója éppen az volt, hogy „csak azt tudom, hogy én nem vagyok marxista”. Az izmusok ideológiai kalodájából kiszabadított marxi hagyomány még mindig elég friss és inspiratív ahhoz, hogy ha nem is egy „marxizmus-reneszánsz” formájában, de a társadalomtudományok kritikai lelkiismereteként hathasson. E helyütt csak utalnék néhány olyan nemrégien megjelent, a marxizmus válságáról folytatott nemzetközi vitákból született írásra, mint például A. Gouldner már idézett műve, mely szociológiai és tudományelméleti szempontból elemzi a tradíciót; a liberális szocialista, Alec Nove *The Feasible*

Socialism című műve¹⁴, mely igen kritikusan tárgyalja a marxi gazdaságelméletben és szocializmusfelfogásban rejlő utópikus tételezéseket, miközben osztja a szocializmus szükségességéről és megvalósíthatóságáról vallott nézetet; és a norvég-amerikai J. Elster Marx-értelmezése¹⁵, aki az analitikus filozófia módszertani szigorával elemzi a marxi tudományos teljesítményt. Valamennyi szerző egyszerre méltányos és kritikus e hagyománnyal szemben: egyszerre folytatója és tagadója is. Annak a „sima” marxizmusnak („plain marxism”, azaz jelzők és politikai elfogultságok nélküli, nem izmusokba zárt marxista gondolatvilágnak) a példái lehetnek, (bár Nove aligha vállalná ezt a minősítést), amelyet a „kritikai szociológia” amerikai atyja, C. W. Mills már 1960-ban méltatott.¹⁶ A marxizmust, amelyet gyakran kezeltek az „alapító atyák” szent dogmáinak gyűjteményeként, ízig-vérig emberi alkotásnak tekintik, olyan tudományos teljesítménynek, amely nagy befolyással volt a társadalomtudományi gondolkodásra, de nem jelenti minden tudás nyitját, még kevésbé végső szavát. A marxizmus olyan elemeit, amelyek hitük szerint utópikus vágyak, dogmák, s a tudományos fejlődés kerékkötői, semmiképp sem tartják tiszteletben. Ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy elvetnének minden normatív tételezést, világnézeti elemet a marxista gondolkodásból, valamiféle steril, „tisztá tudományra” redukálva azt. A marxista gondolati hagyomány inspiratív erejét azonban csak úgy őrizhetjük meg, ha emberi és tudományos teljesítményként tekintjük, s a történelmi tapasztalatok alapján, egy korszak politikai mítoszából visszaemeljük egyfelől a humanista világnézeti dialógus, másfelől a racionális-kritikai tudományos diskurzus közegébe.

JEGYZETEK

- ¹ Vö. Zinovjev, Alexander: *Die Macht des Unglaubens*. (Anmerkungen zur Sowjetideologie.) Piper Verlag, München 1986.
- ² Hofmann, Werner: *Stalinismus und Antikommunismus* c. művének (Suhrkamp, Frankfurt am Main 1970) II. fejezetében megkísérli ennek szociológiai magyarázatát adni.
- ³ E fejlődés hátteréhez lásd Vajda Mihály: *Marx után szabadon, avagy miért nem vagyok már marxista?* Gondolat kiadó, Budapest 1990.
- ⁴ Negt, Oscar: *Marxismus als Legitimationswissenschaft. Zur Genese der stalinistischen Philosophie*. Einführung, in: N. Bucharin — A. Deborin: *Kontroversen über dialektischen und mechanistischen Materialismus*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1969.
- ⁵ Vö. *Tükör által homályosan. Tanulmányok az ideológiáról*. TTI, Budapest 1990. 45—46. old.
- ⁶ Vö. ehhez „Lukács és a sztálinizmus” című írásomat, *Világosság* 1990/12.
- ⁷ Tőkei Ferenc: *Kortársunk-e Marx?* Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1983.
- ⁸ Vö. Kulcsár Kálmán: *A modernizáció és a magyar társadalom*. Magvető, Budapest 1986.; Balogh István: *Áruterelés, szocializmus, történetiség*. Magvető, Budapest 1987. és *A szubjektum nélküli történelem*. TTI, Budapest 1988., valamint *A forradalmi ész kritikája*. TTI, Budapest 1990.
- ⁹ Gouldner, Alvin W.: *The two Marxisms*. (Contradictions and Anomalies in the Development of Theory.) Oxford UP, New York — Toronto 1980. 381.
- ¹⁰ Lukács György: *Utam Marxhoz I-II. köt.* Budapest 1971.
- ¹¹ Ricoeur, Paul: *Hermeneutics and the Human Sciences*. Cambridge UP 1981. 236. skk.
- ¹² Különösen fontos lenne e fejlődés főbb állomásainak tudatosítása, a Márkus György — Kis János — Bence György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan* című, botránykőnek számító kulcsműtől kezdve a baloldaliság és marxizmus viszonyát taglaló olyan művekig, mint pl. Bence György és Kis János Marc Rakovski álnév alatt megjelent írása: *Towards an East-European Marxism. Allison and Busby*, New York, 1978., valamint Fehér Ferenc, Heller Ágnes és Márkus György közösen megjelentetett kötete: *Dictatorship over Needs*. Basil Blackwell, Oxford 1983.

- ¹³ Gouldner, *id. mű* 3. old.
¹⁴ Magyarul is megjelent: Alec Nove: *A megvalósítható szocializmus*, Közgazdasági és Jogi kiadó, Budapest, 1990.
¹⁵ Elster, Jon: *Making Sense of Marx*. Studies in Marxism and Social Theory. Cambridge UP. 1985.
¹⁶ Mills, C. Wright: *The Marxists*. New York 1961.

KÉK FEJ
(Gonosz)
1955 körül

JÜRGEN HABERMAS

Pótló forradalom és a baloldali revízió szükséglete

MIT JELENT A SZOCIALIZMUS MA?*

Miért is nem jutottak a jobb Parteigenossék
1945-ben arra az ötletre, hogy az emberarcú
fasizmust keressék?

*(Johannes Gross: Notizbuch,
újabb sorozat, negyedik darab)*

Az újságok tárcáiban a szocializmus varázsának megszűnéséről folyik a szó, egy eszme kudarcáról, sőt arról, hogy a nyugat-európai, a német értelmiség vonakodik szembenézni a múlttal. A szónoki kérdésekre mindig ugyanaz a refrén következik: az utópiáknak és történetfilozófiáknak elnyomásban kell végződnieük. Mármost a történetfilozófia kritikája a tegnap üzlete. Löwith „Világtörténet és üdvtörténet” című könyvét 1953-ban fordították le németre.¹ Melyek a mai kártyák? Hogyan értékeljük a Kelet- és Közép-Európában zajló forradalmi változások történelmi jelentőségét? Mit jelent az államszocializmus csődje a 19. században gyökerező politikai mozgalmak és eszmék, valamint a nyugat-európai baloldal elméleti öröksége számára?

I.

A Szovjetunió hatalmi övezetében zajló forradalmi változások sokarcúak. A bolsevik forradalom országában egy felülről, az SZKP csúcsáról elindított reformfolyamat megy végbe. Ennek eredményei, s még inkább e reform nem szándékolt következményei olyan mérték-

* Forrás: Jürgen Habermas: Die nachholende Revolution. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1990. 179–204. old.

ben állandósulnak forradalmi *fejlődéssé*, amelyen mértékben megváltoztatják nemcsak az alapvető társadalompolitikai orientációkat, hanem magának az uralmi rendszernek a lényegi elemeit is (különösen a legitimáció módját a politikai nyilvánosság megteremtésével, a politikai pluralizmus kezdeteivel és az állampárt hatalmi monopóliumáról való fokozatos lemondással). Az időközben már alig irányítható folyamatot veszélyeztetik az általa kiváltott nemzeti és gazdasági konfliktusok. Minden oldalon felismerték, hogy mi függ e sorsszerű folyamat kimenetelétől. Csak ez teremtette meg a változások feltételeit Közép-Európa keleti részében (beleértve a függetlenségre törekvő balti államokat) és az NDK-ban.

Lengyelországban a forradalmi változások a katolikus egyház által támogatott Szolidaritás-mozgalom tartós ellenállásának eredményei voltak; Magyarországon a politikai eliteken belüli hatalmi harc folyamánai; az NDK-ban és Csehszlovákiában békésen tűntető tömegek által kikényszerített összeomlás, Romániában egy véres forradalom, Bulgáriában elnyújtott iszapbirkózás keretében zajlottak le. A megjelenési formák sokfélesége ellenére a forradalom ezekben az országokban leolvasható az *eseményeken*: a forradalmak megteremtik a maguk dátumait. A forradalom bizonyos mértékig visszagombolyodó forradalomként azonosítható, amely szabaddá teszi az utat az elmulasztott fejlődések *pótlása* előtt. Ezzel szemben a bolsevik forradalom eredeti országában a változások áttekinthetetlen jelleget öltenek, amelyhez még hiányzanak a fogalmak. A Szovjetunióban a forradalom (eleddig) nélkülözi a visszavonás egyértelmű jellegét. Értelmetlen lenne visszatérni — akárcsak szimbolikusan is — 1917 februárjához vagy akár a cári Pétervárhoz.

Lengyelországban és Magyarországon, Csehszlovákiában, Romániában és Bulgáriában, tehát azokban az országokban, melyek az államszocialista társadalmi és uralmi rendszert nem autochton forradalmak révén, hanem a háború következményeként a Vörös Hadsereg bevonulásával inkább megkapták, hogysem kivívták volna, a régi nemzeti szimbólumokhoz való visszatérés jegyében, és — ahol ilyen kínálkozik — a két háború közti időszak politikai hagyományaihoz és pártstruktúráihoz való visszakapcsolódásként zajlik a népi demokrácia megszüntetése. Itt, ahol a forradalmi változások forradalmi eseményekké sűrűsödtek, fogalmazódik meg a legvilágosabban az a kívánság, hogy alkotmánypolitikailag a polgári forradalmak örökségéhez, társadalompolitikailag pedig a fejlett kapitalizmus érintkezési és életformáihoz, különösképp az Európai Közösséghez találjanak csatlakozást. Az NDK esetében az „Anschluss” szó szerinti értelmet kap; mert számára a Szövetségi Köztársaság egyszerre mindkettőt nyújtja: demokratikus alkotmányú jóléti társadalmat, nyugati mintára. A választókörzség itt március 18-én egészen biztosan nem azt fogja ratifikálni, amire azok az ellenzékiek gondoltak, akik a „mi vagyunk a nép” jelszóval megdöntötték a Stasi-uralmat; de a választók szavazata ezt az aktust történelmileg hatásosan — éppen mint pótló forradalmat — fogja interpretálni. Be akarják pótolni azt, ami Németország nyugati részét a keletitől négy évtizeden át elválasztotta — a politikailag szerencsésebb és gazdaságilag sikeresebb fejlődést.

A pótló forradalom — mivel lehetővé kell tennie a visszatérést a demokratikus jogállamhoz és a csatlakozást a fejlett kapitalista Nyugathoz —, olyan modellek felé orientálódik, amelyek ortodox olvasat szerint az 1917-es forradalommal már idejüket múlták. Ez megmagyarázhatja e forradalmak egyik sajátosságát: az innovatív, jövőbe mutató eszmék csaknem teljes hiányát. Joachim Fest is ezt a megállapítást teszi: „Az események valóban zavarba ejtő, a dolgok közepébe célzó jellegét... az a tény adja, hogy éppenséggel nem tartalmazzák az újkor csaknem valamennyi történelmi forradalmán uralkodó szociálforradalmi hév elemét.” (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1989 december 30.) Zavarba ejtő a pótló forradalomnak ez a jellege, mert a régebbi, a francia forradalom által egyenesen

törvényen kívül helyezett nyelvhasználatra emlékeztet — olyan egymásra következő politikai uralmi formák visszatérésének reformisztikus értelmére, melyek a csillagzatok körbenjárásához hasonlóan váltják egymást.²

Így nem csoda, hogy a forradalmi változások nagyon különböző, egymást kizáró értelmezést nyertek. Hat értelmezési mintát ragadok ki, amelyek kirajzolódnak a vitában. Az első három igenlően viszonyul a szocializmus eszméjéhez, a többi kritikusan. A két csoport szimmetrikusan elrendezhető, az egyik oldalon a sztálinista, leninista és reformkommunista értelmezéssel, a másikon egy posztmodernista, egy antikommunista és egy liberális felfogással.

A korábbi status quo *sztálinista védelmezői* időközben elveszítették szószólóikat. Ők tagadják a változások forradalmi jellegét, ellenforradalminak fogják fel azokat. A visszagombolyítás és pótlás eléggé szokatlan aspektusait egy marxista sémába préselik, amely már nem ragad meg semmit. Hiszen a kelet-közép-európai országokban és az NDK-ban evidens volt, hogy — az ismert megfogalmazás szerint — a lentiek már nem akartak, míg a fentiek már nem tudtak. A tömegek (és semmiképp sem csak egy maroknyi, közéjük sodródó provokátor) dühe volt az, ami az állambiztonság apparátusai ellen fordult, csakúgy, mint annak idején a Bastille ellen. És az állampárt hatalmi monopóliumának szétverése XVI. Lajos lefejezésére emlékeztethet. A tények túl világosan beszélnek ahhoz, hogy a legmegrögzöttebb *leninisták* is behunyhatnák előtte a szemüket. Így a történész Jürgen Kuczynski legalább a „konzervatív forradalom” kifejezést használja, hogy a változásoknak megengedje egy hosszú távu forradalmi folyamaton belül az öntisztító reform helyi értékét. (*Die Zeit*, 1989. december 29.) Ez az interpretáció persze még mindig az osztályharcok ortodox történetére támaszkodik, amelynek telosza rögzítettnek tűnik. Egy ilyen történetfilozófiának már módszertani szempontokból is kétes a státusa; ettől eltekintve pedig alkalmatlan az olyanfajta szociális mozgalmak és konfliktusok magyarázatára, amelyek az államszocialista uralmi és társadalmi rendszer strukturális feltételei között keletkeztek, vagy amelyeket (miként a nemzeti és fundamentalista reakciókat) ezek hívtak életre. Ráadásul a politikai fejlődés a kelet-közép-európai országokban és az NDK-ban időközben túlhaladt az államszocializmus pusztá önkorrekciójának diagnózisán.

Ez a körülmény képezi a döntő ellenvetést a harmadik pozícióval szemben is, amelyet a belső száműzetésből visszatérő Dubcek testesített meg hatásosan a prágai Vencel-téren. Azoknak az ellenzékieknek a nagy részét is, akik elindították és eleinte vezették is az NDK-ban a forradalmi folyamatot, a demokratikus szocializmus célja inspirálta — egy úgynevezett harmadik út a szociális állam által megkötött kapitalizmus és az államszocializmus között. A leninisták azt hiszik, hogy a sztálini tévutat kell korrigálni, a *reformkommunisták* ellenben messzibbre nyúlnak vissza. A nyugati marxizmus sok elméleti irányzatával összhangban abból indulnak ki, hogy a bolsevik forradalom leninista önértelmezése kezdetől fogva meghamisította a szocializmust, az államosítást mozdította elő a termelési eszközök demokratikus társadalmazása helyett, és ezzel utat nyitott a totalitárius uralmi apparátus bürokratikus önállósulása előtt. A harmadik út elmélete az októberi forradalom értelmezésétől függően több változatban lép színre. Az optimista olvasat szerint (amelyet a prágai tavasz exponensei bizonyos mértékig osztottak) a radikális demokratizálás útján az államszocializmusból egy új, a Nyugat szociális-állami tömegdemokráciáinál magasabb rendű társadalmi rendnek kell keletkeznie. Egy másik változat szerint a harmadik út a két „reálisan létező” társadalmi típus között legjobb esetben az államszocializmus radikális-demokratikus reformját jelenti, amely egy decentralizált irányításra átállított gazdasági rendszer kialakulásával legalábbis ekvivalense a fejlett kapitalista társadalmakban a második világháború

után megtalált szociális-állami kompromisszumnak. Ennek az ekvivalens tanulási foknak egy nem-totalitárius, tehát a demokratikus jogállam formáiba foglalt társadalomhoz kell vezetnie, amely a nyugati típusú társadalmakhoz a maga rendszerspecifikus előnyeivel (szociális biztonság és minőségi növekedés), valamint hátrányaival (a termelőerők fejlődése és az innováció) nem utánzó módon, hanem *kiegészítő jelleggel* viszonyul. Ez a gyengébb interpretáció is „egy szocialista piacgazdaság” működőképességével számol, ahogy legutóbb nevezték. E lehetőséggel szemben egyesek apriori érveket vonultatnak fel, míg mások úgy gondolják, hogy egy ilyen fejlődési utat átengedhetnek a próba és tévedés folyamatának. Még egy olyan harcos liberális is, mint Marion Dönhoff grófnő, úgy hiszi, hogy „a szocializmus és a piacgazdaság egyesítésének meglevő vágya nagyon is teljesíthető némi fantáziával és pragmatizmussal — ezek korrigálják egymást”. (*Die Zeit*, 1989. december 29.) Ez a perspektíva egy nem csalhatatlan igényű reformkommunizmussal számol, amely a leninista interpretációtól eltérően lemondott minden történetfilozófiai bizonyosságról.

Ma már fölösleges a belülről forradalmasított államszocializmus reformképességének és demokratikus fejlődési potenciáljának kérdését feszegetni. Feltételezem, hogy ez már a Szovjetunióban sem vetődhet fel többé realiztikusan, tekintettel a minden téren pusztító hatású sztálini örökségre (és a soknemzetiségű állam fenyegető dezintegrációjára). Annak a kérdésnek, hogy vajon az NDK léphetett volna-e egy harmadik útra, megválaszolatlanul kell maradnia még akkor is, ha ez az interpretáció helyes premisszákon nyugszik; mert a kipróbálás egyetlen lehetősége a gyakorlatban a nép akarata által legitimált és „némi fantáziával és pragmatizmussal” felvállalt kísérlet lett volna. A lakosság tömegei azonban időközben félreérthetetlenül ez ellen döntöttek. A negyvenéves katasztrófa után megérthetjük ennek okait. A döntés méltánylást érdemel, különösen azok részéről, akiket a kísérlet esetleges negatív kimenetelének következményei személyesen nem sújtának. Forduljunk ezért ahhoz a három értelmezési mintához, amely kritikus a szocializmussal szemben.

A szélsőséges pozíciót ezen az oldalon sem fogalmazzák meg nagyon meggyőzően. Egy *posztmodernista északkritika* szemszögéből a messzemenően vértelen gyökeres átalakulások olyan forradalomnak mutatkoznak, amely lezárja a forradalmak korszakát — a francia forradalom ellenpárjaként olyan forradalom ez, amely az ésből született terrort borzalmak nélkül, gyökereiben küzdi le. Az ész nyugtalan álmait, melyekből kétszáz éven át a démonok támadtak, végigálmodták. Az ész nem ébred fel — ő maga a lidérces álom, amely az ébredéssel szerteoszlik. A tények persze itt sem illenek egészen abba az ezúttal idealisztikusan — Nietzsche és Heidegger által — inspirált történelmi sémába, mely szerint az újkor kizárólag egy önmagát felhatalmazó szubjektivitás árnyékában áll. Hiszen a pótló forradalom nagyon is az újkori forradalmak jól ismert repertoárjából merítette eszközeit és mérceit. Csodálatos módon a tereken összegyűlt, az utcákra mozgósított emberek jelenléte volt az, ami megfosztotta hatalmától az állig felfegyverzett rezsimit. A spontán tömegakciók már halottnak vélt típusa volt ez, mely példaképpül szolgált oly sok forradalmár teoretikus számára. Ez az akció persze első ízben zajlott le egy nem klasszikus térben: a résztvevő és állást foglalo nézők világméretű, a mindig jelenlévő elektronikus média által létrehozott arénájában. És ismét a népszuverenitás és az emberi jogok észjogi legitimációja volt az, amiből a forradalmi követelések erejüket merítették. A felgyorsult történelem így megcáfolta a mozdulatlan posthistóire képét; szétfűzta a minden legitimációtól elszakított, univerzálisan kiterjesztett, kristályosan kimerevedett bürokrácia posztmodern módra kifestett panorámáját is. A bürokratikus szocializmus forradalmi összeomlásában inkább a modern kor térnyerése jelentkezik — a Nyugat szelleme utoléri a Keletet, nemcsak technikai civilizációjával, hanem demokratikus hagyományával is.

Antikommunista nézőpontból a Kelet forradalmi változásai a bolsevikok által 1917-ben megüzent világméretű polgárháború győzelmes befejezését jelentik: ismét egy saját eredetével szembe fordított forradalom. A „világméretű polgárháború” az „internacionalista osztályharc” kifejezést ülteti át a társadalomelmélet nyelvéből egy hobbesi hatalomelmélet nyelvére. Carl Schmitt kerítette e gondolati alakzathoz történetfilozófiai hátteret: eszerint a francia forradalommal uralomra jutott történetfilozófiai gondolkodás, a maga egyetemes moráljának utópikus robbanótöltetével a hajtóereje a szellemi elitiek által szőtt és végül belülről kifelé fordított, a nemzetközi szintre kivetített polgárháborúnak. A kelet – nyugati konfliktus kitörése idején ezt a tézist építették ki a világméretű polgárháború elméletévé.³ Az elmélet azzal a szándékkal készült, hogy leleplezze a leninizmust, s így tükörkép-szerű fogllya maradt az eredetinek. De még az olyan tudós történész kezében is, mint Ernst Nolte, aki most meghirdette a világméretű polgárháború végének tézisé (Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1990. február 17.), a történeti anyag ellenáll az ideológiai felhasználásnak. Mert a világméretű polgárháborút folytató pártok stilizáló hajlama szükségessé teszi, hogy olyan heterogén elemeket húzzanak egyazon antikommunista kaptafára, mint a Mussolini és Hitler, Churchill és Roosevel, Kennedy és Reagan által képviselt politikák. Az egyetemes polgárháború gondolati alakzata csupán struktúra-leírásá rögzíti a hidegháború forró szakaszából merített helyzetértelmezést, amelyet azután polemikusan átitat és ráhúz egy egész korszakra.

Marad a liberális értelmezés, amely először is csupán regisztrálja, hogy Európában az államszocializmus együtt a totalitárius uralom utolsó formái is elkezdnek felbomlani. Véget ér egy korszak, mely a fasiszmissal kezdődött. A demokratikus jogállammal, a piaci gazdasággal és a társadalmi pluralizmussal liberális rendképzetek jutnak érvényre. Ezzel úgy látszik, végre beteljesülnek az ideológiák végének elsiert jósatai. (Daniel Bell és Ralph Dahrendorf a Die Zeit 1989. december 29-i számában.) Nem szükséges ahhoz a totalitarianizmus-elmélet hívének lenni – s éppenséggel erős hangsúlyokkal láthatjuk el az autoritárius, fasiszta, nemzetiszocialista, sztálinista és poszt sztálinista uralom struktúratörténeti megkülönböztetéseit –, hogy a nyugati tömegdemokráciák tükrében mégis felismerhessük a totalitárius uralmi formák közös vonásait. Ha ez a szindróma Portugália és Spanyolország után most a bürokratikus szocializmus európai országaiban is felbomlik, és ha egyidejűleg elkezdődik egy piaci gazdaság kiválása a politikai rendszerből, akkor igen kézenfekvő egy további, most már Közép- és Kelet-Európára is kiterjedő modernizációs hullám tézise. A liberális értelmezés nem hamis. De nem látja a gerendát a saját szemében.

Vannak ugyanis ennek az értelmezésnek olyan triumfáló változatai, amelyeket akár a „Kommunista Kiáltvány” első szakaszából is kölcsönözhetek volna, ahol Marx és Engels himnikusan ünnepli a polgárság forradalmi szerepét: „A burzsoázia az összes termelési szerszámok gyors tökéletesítése, a végtelenül megkönnyített közlekedés révén valamennyi nemzetet, még a legbarbárabbakat is, belerántja a civilizációba. Árúinak olcsó ára az a nehéztűzés, amellyel rommá lő minden kínai falat, amellyel kapitulációra bírja a barbárok legmakacsabb idegengyűlöletét is. Minden nemzetet rákényszerít, hogy hacsak nem akarnak tönkremenni, elsajátítsák a burzsoázia termelési módját; rákényszeríti őket, hogy meghonosítsák maguknál az úgynevezett civilizációt, azaz váljanak burzsoává. Egyszóval: a burzsoázia a saját képmására formált világot teremt magának.” — „És ez így van nemcsak az anyagi, hanem a szellemi termelésben is. Az egyes nemzetek szellemi termékei közkinccsé válnak. A nemzeti egyoldalúság és korlátoltság mindinkább lehetetlenné válik, és a sok nemzeti és helyi irodalomból világirodalom alakul ki.”⁴ Aligha jellemezhető jobban az a hangulat, amely a beruházásra éhes kapitalistáknak a Német Ipari és Kereskedelmi Kong-

resszus legutóbbi kérdéseire adott válaszaiból és a megfelelő gazdasági kommentárokból kicseng. Csak az „ügynevezett” civilizáció korlátozó jelzője árulkodik fenntartásról. Marxnál persze nem a civilizációval szemben állítólag fölényben lévő kultúra német fenntartásáról van szó, hanem arról a mélyebbre hatoló kétségről, hogy vajon bele szabad-e rántani a civilizáció egészét egyik alrendszeré hajtóerőinek örvényébe — nevezetesen egy dinamikus, ahogy ma mondjuk, visszafelé zárt gazdasági rendszer sodrába, amelynek működőképessége és önstabilizálása azon múlik, hogy minden releváns információt kizárólag a gazdasági érték nyelvén vesz számba és dolgoz fel. Marx úgy vélte, hogy minden olyan civilizáció, amely aláveti magát a tőke önértékesítése imperatívuszainak, magában hordja a rombolás csíráját, mert ezáltal vakká lesz mindazon relevanciákkal szemben, amelyek nem fejezhetők ki árakban.

Igaz, ma az expanziót, melyet Marx annak idején oly emfatikusan pajzsra emelt, már nem az 1848-as burzsoázia, már nem egy nemzeti keretekben uralkodó szociális osztály hajtja végre, hanem a szemléletesen azonosítható osztálystruktúráktól eloldozott, anonim-má vált, világméreteken operáló gazdasági rendszer. És a mi társadalmaink, amelyek ebben a rendszerben megmászta a „gazdasági csúcsot”, már nem hasonlítanak a manchesteri Angliához, amelynek nyomorát Engels egykor oly drasztikusan írta le. Ezek a társadalmak ugyanis időközben a szociális-állami kompromisszummal választ találtak a „Kommunista Kiáltvány” erőteljes szavaira és az európai munkásmozgalom szívós harcaira. Csak éppen elgondolkodtató az az ironikus körülmény, hogy Marx még mindig a legjobb idézeteket szállítja egy olyan szituációra, amelyben a befektetést kereső tőke az államszocialista módra kiszípolozott piacokra nyomul, miként az a tény is, hogy Marx kételyeit ugyanakkor inkorporálták a legfejlettebb kapitalista társadalmak struktúráiba.

Azt jelenti-e ez a tény, hogy a „marxizmus mint kritika”⁵ ugyanúgy el van intézve, mint a „reálisan létező szocializmus”? Antikommunista szemszögből a szocialista tradíció, akár az elméletben, akár a gyakorlatban, kezdettől fogva csak bajt szült. A liberálisok szemszögből nézve mindazt, ami a szocializmusból használható volt, megvalósították a szociáldemokrata korszakban. Elapadtak-e hát a kelet-európai államszocializmus likvidálásával azok a források is, amelyekből a nyugat-európai baloldal a maga elméleti ösztönzéseit és normatív orientációit merítette? A csalódott Biermann, akinek tehetsége az utópiára ma melan-kóliába csap át, dialektikus választ ad erre: „Add az ást! Temessük el végre ezt az óriáshullát. Még Krisztusnak is el kellett mennie három napra a föld alá, mielőtt sikerült véghezvinnie a mutatóványt — fenébe is, a feltámadást!”⁶ Próbáljuk meg valamivel kevesebb dialektikával!

II.

A nem-kommunista baloldalnak mifelénk nincs rá oka, hogy hamut szórjon a fejére, de nem is tehet úgy, mintha semmi sem történt volna. Nem kell hagynia, hogy bebeszéljék: a kontaktus révén vétkes egy olyan államszocializmus csődjében, amelyet mindig is kritizált. De meg kell kérdeznie magától, meddig állja ki egy eszme a valóság próbáját.

A „reálisan létező szocializmusról” szólva azok, akik ezt a durva pleonazmust kitalálták, a reálpolitikus komolyságát is kifejezték: jobb ma egy veréb. De hát elég-e azt hajtogatni, hogy a tetőn fészkelő galamb egy másik specieshez tartozik — s egyszer majd csak leereszkedik hozzánk? Az eszményeknek is szükségük van empirikus vonatkozásra, veti ellen a másik oldal, különben elvesztik cselekvést orientáló erejüket. E dialógusnak, amelyben az

idealista csak veszíthet, hamis a premisszája: mintha a szocializmus a valósággal szemben álló, absztrakt eszme volna, amelyre rábizonyítható a kellés tehetetlensége (sőt, akár bármilyen elgondolható megvalósítási kísérletének embermegvető következményei is). A szocializmus fogalmával bizonyosan összekapcsolódik egy erőszakmentes együttélés normatív intuícója, amely az egyéni önmegvalósítást és autonómiát nem a szolidaritás és igazságosság rovására, hanem azzal együtt teszi lehetővé. A szocialista hagyományban azonban ezt az intuíciónak nem közvetlenül egy normatív elméletből kellene megmagyarázni és eszményként szembeállítani egy belátás híján lévő valósággal; sokkal inkább egy olyan perspektívát kellene rögzíteni, amelyből kiindulva a valóságot kritikusan szemléljük és elemizzük. A normatív intuíciónak az elemzés során kell kifejlődnie és helyesbítéssel módosulnia is, s ezen az úton legalábbis közvetetten igazolnia kell valóságfeltáró erejét és az elméleti leírás empirikus tartalmát.

E mérce segítségével a nyugati marxizmus vitáiban⁷ a húszas évek óta kíméletlen önkritika zajlott le, amely nem sokat hagyott meg az elmélet eredeti alakjából. Míg a gyakorlat kimondta a maga ítéleteit, érvek útján az elméletben is érvényre jutott a valóság (és a 20. század szörnyűsége). Csúpan néhány aspektusra szeretnék emlékeztetni, amelyek megmutatják, hogy Marx és közvetlen követői — a korai szocializmust érintő minden kritikájuk ellenére — mennyire foglyai maradtak a korai industrializmus kialakulási körülményeinek és szűk formátumának.

a) Az elemzés megragadt olyan jelenségeknél, amelyek a munka társadalmának horizontján belül táruznak fel. E paradigma megválasztásával a gyakorlat szűk fogalma uralkodik el, úgyhogy az ipari munkának és a technikai termelőerők kifejlődésének a priori egyértelmű emancipatorikus szerepet tulajdonítanak. Azoknak a szervezeti formáknak, melyek a munkaerő gyári koncentrációja során alakulnak ki, kellene képezniük egyszersmind a szolidáris összetartás, a termelők tudati fejlődése és forradalmi tevékenysége infrastrukturáját is. Ezzel a produktivista kiindulóponttal azonban elterelődik a figyelem a természet feletti fokozódó uralom ambivalenciájáról, valamint a társadalmi munka szféráján belüli és túli szociálintegratív erőkről.

b) Az elemzés továbbá elkötelezte magát a társadalom holisztikus értelmezése mellett: az eredetében erkölcsi totalitást az osztályokra hasadás, a modern korban pedig a kapitalista gazdasági folyamat eldologiasító hatalma széjjeltépi és megcsonkítja. A munkatársadalom hegeli fogalmakból kibetűzött utópiája inspirálja a politikai gazdaságtan tudományos szellemében végrehajtott kritikájának háttér-értelmezését. Ezért lehetett a tőke önértékesítési folyamatát egészében varázslatként ábrázolni, amely, ha egyszer megtörik, a maga tárgyi, a racionális igazgatás számára immár hozzáférhető szubsztátumává oldódhat fel. Ily módon az elmélet vakká teszi magát egy kibontakozott piacgazdaság rendszerjellegű önérvényűségével szemben, amelynek szabályozási funkciói nem helyettesíthetők adminisztratív tervezéssel anélkül, hogy kockára ne tennék a modern társadalmakban elért differenciálódás szintjét.

c) Az elemzés foglyai maradt a konfliktusok és a társadalmi aktorok konkretisztikus felfogásának is, amennyiben a társadalmi osztályokkal vagy történelmi nagy-szubjektumokkal mint a társadalom termelési és újratermelési folyamatának hordozóival számolt. A komplex társadalmak, amelyekben nem áll fenn egyenes vonalú összefüggés egyfelől a szociális, szubkulturális és regionális felszíni struktúrák és másfelől egy rendszer jellegűen differenciálódott (a beavatkozó államigazgatással komplementer módon összefonódott) gazdaság absztrakt mélystruktúrái között, kivonják magukat az ilyen értelmezés alól.

Ugyanebből a hibából fakad egy olyan államelmélet, amelyet mégannyi segédhipotézissel sem lehet megmenteni.

d) A megnevezett deficiteknél is súlyosabb gyakorlati következményekkel járt a demokratikus jogállam korlátozott, funkcionalisztikus értelmezése, amelyet Marx a Harmadik Köztársaságban látott megvalósulni, és megvetően vulgárdemokráciaként intézett el. Mivel a demokratikus köztársaságot Marx a polgári társadalom utolsó államformájaként fogta fel, amelynek talaján „az osztályharcot határozottan végig kell vinni”, intézményeihez tisztán instrumentálisan viszonyult. „A gothai program kritikájá”-ból kiviláglik, hogy Marx a kommunista társadalmat tekinti a demokrácia egyetlen lehetséges megvalósulásának. Miként már a hegeli államjog kritikájában, itt is arról van szó, hogy a szabadság egyedül abban áll, „hogy az állam a társadalom fölé rendelt szervből a társadalomnak mindenben alárendelt szervé váljék.”⁸ De egy szava sincs a szabadság intézményesítésére; intézményi fantáziája nem megy túl az „átmeneti időszakban” számításba vett proletárdiktatúrán. A „dolgok feletti igazgatás” saint-simonista illúziója oly mértékben összezsugorítja a demokratikusan szabályozott konfliktuskihordás várt szükségletét, hogy az láthatóan átengedhető egy rousseau-ista nép spontán önszerveződésének.

e) Végül az elemzés megrekedt annak a hegeli elméleti stratégiának a pályáin, amely a filozófiai hagyomány csálhatatlan bizonyosságra törfő megismerési igényét az új történelmi gondolkodással kívánta összeboronálni. A lényegmegismerés historizálása azonban a teleológiát csupán a létből a történelembe helyezi át. A történetfilozófiai feltevések rejtett normativizmusa az evolucionista haladáskonceptiók naturalisztikus alakjában is megmarad. Ennek nemcsak maga az elmélet feltáratlan normatív alapjaira nézve vannak siralmas konzekvenciái. Az ilyen elmélet (függetlenül specifikus tartalmaitól) egyrészt elfedi a kontingencia játéktérét, amelyen belül egy elmélet vezette praxis elkerülhetetlenül mozog. Közben elaltatja azoknak a rizikótudatát, akiknek a cselekvés következményeit viselniük kell, ezenfelül kétes avantgardizmusra is bátorít. Másrészt, a totalitás ilyen ismerete klinikai kijelentésekre bátorodik egészében az életformák elidegenült vagy nem-elvétett minőségére vonatkozólag. Ez magyarázza azt a hajlamot, hogy a szocializmust mint a konkrét erkölcsi-ség történelmileg privilegizált alakját fogják fel, holott egy elmélet *legjobb esetben* az emancipált életformák szükséges feltételeit adhatja meg, amelyek konkrét kialakításáról először maguknak a résztvevőknek kell kölcsönös megegyezésre jutni.

f) Ha szem előtt tartjuk ezeket a deficiteket és hibákat, amelyek az elméleti hagyományban Marxtól és Engelstől Kautskyig többé-kevésbé határozottan kifejezésre jutottak, jobban megértjük, miként züllhetett a marxizmus a Sztálin által kodifikált formában egy teljességgel embertelen praxis — egy „élő embereken folytatott nagyszabású állatkísérlet” (Biermann) — legitimációs ideológiájává. A *szovjetmarxizmus* irányába tett lépés, melyet Lenin hajtott végre az elméletben és indított el a gyakorlatban, nem igazolható persze a marxi elméletből⁹, de az a)-tól e)-ig tárgyalt gyengeségek mindenesetre előfeltételei (persze sem nem szükséges, sem nem elégséges feltételei) voltak a visszaélésnek, sőt az eredeti szándék teljes kifordításának.

Ezzel szemben a *szociáldemokrata reformizmus*, amely olyan ausztromarxistáktól is fontos ösztönzéseket kapott, mint Karl Renner és Otto Bauer, viszonylag korán elszakadt a holisztikus társadalomértelmezéstől, és a piac rendszer jellegű önállóságával szembeni elfo-

* Marx-Engels: Művei 19. köt. 25. old.

gultságtól, az osztálystruktúra és az osztályharc dogmatikus felfogásától, a demokratikus jogállam normatív tartalmával kapcsolatos téves beállítottságtól és az evolucionista háttér-feltevésektől. A napi politikai önértelmezést persze a legutóbbi időkhöz a munkatársadalom produktivista paradigmája formálta. A pragmatikussá vált, az elméletektől elrugaszkodó reformista pártok a második világháború után érték el vitathatatlan sikereiket a szociális-állami kompromisszum érvényre juttatásában, amely egészen a társadalmi struktúrákig hatolt. E behatolás mélységét a radikális baloldal mindig alábecsülte.

Igaz, a szociáldemokráciát meglepte az állami hatalom rendszer jellegű öntörvényűsége, amelyről azt hitte, hogy semleges eszközként használhatja fel az állampolgári jogok szociális, állami univerzalizálására. Nem a szociális állam bizonyult illúzióknak, hanem az a várt, hogy emancipált életformákat adminisztratív eszközökkel lehet létrehozni. Egyébként beavatkozásai révén, a szociális kielégítés ügylete során a kiterjeszkedő államapparátus egyre jobban felszívja magukat a pártokat is. A pártok ilyen államosításával azonban a demokratikus akaratkialakítás áthelyeződik egy olyan politikai rendszerbe, amely messzemenően önmagát programozza — amint ezt éppen most csodálkozással regisztrálták az NDK Stasi-tól és állampárttól megszabadított polgárai a legutóbbi, nyugati választási eredmények által kézbe vett választási kampány során. A nyugati vágású tömegdemokráciára egy irányított legitimációs folyamat nyomja rá a bélyegét.

A szociáldemokrácia így kettős árat fizet a sikereiért. Lemond a radikális demokráciáról és megtanul együtt élni a kapitalista növekedés normatív nemkívánatos következményeivel — a munkaerőpiacnak azon rendszerspecifikus kockázataival is, amelyeket szociálpolitika-ilag enyhítenek, de nem szüntetnek meg. Ez az ár tartott életben Nyugat-Európában egy a szociáldemokráciától balra álló *nem-kommunista baloldalt*. Ez számos változtatban lép fel, ébren tartva annak emlékét, hogy a szocializmuson valamikor többet értettek állami szociálpolitikánál. Ahogy azonban az öngazgató szocializmus programatikájához való ragaszkodásuk mutatja, e baloldaliaknak nehezükre esik elszakadni a holisztikus társadalomfelfogástól és engedni a piacról a demokráciára átállított termelési folyamat koncepciójából. Az elmélet és gyakorlat klasszikus összefüggése ezen az oldalon maradt a leginkább intakt. Annál inkább sodródik az elmélet az ortodoxia, a gyakorlat pedig a szektásság medrébe.

A politikai praxishoz hasonlóan az *elméleti hagyományt* is régóta utolérte az intézményi differenciálódás. Egyéb kutatási tradíciók mellett a marxista hagyomány is többé vagy kevésbé marginálisan, de részévé vált az akadémiai üzemnek. Ez az akademizálás elvezetett az esedékes revíziókhoz és a más elméleti kiindulópontokkal való kereszteződéshez. Marx és Max Weber termékeny konstellációja már a weimari korszakban is meghatározta a szociológiai diszkussziót. Azóta a nyugati marxizmus önkritikája messzemenően az egyetemen belül zajlott le, és egy tudományos érveken átszűrte pluralizmust teremtett; P. Bourdieu, C. Castoriadis vagy A. Touraine, J. Elster vagy A. Giddens, C. Offe vagy U. Preuss érdekes és egymással ellentétes kutatási kiindulópontjai árulkodnak annak az inspiratív erőnek a virulenciájáról, amelyet a Marxtól kiinduló hagyomány még mindig képvisel. Ennek sajátja egy olyan beléoltott sztereoszkopikus látásmód, amely nem ragad meg csupán a modernizációs folyamat felszínén, és nem is csak az instrumentális ész tükrének fonákjára irányul, hanem fogékonyra tesz a társadalmat keresztül-kasul barázdáló racionalizálási folyamatok ambivalenciájára iránt. A barázdák felszaggatják a természetadta takarót, s egyszerűsmind fellazítják a talajt. Sokan megtanulták Marxtól, s mindenki a maga módján, hogy miként lehet a hegeli „felvilágosodás dialektikáját” kutatási programba áttülni. Eközben

az általam a)-tól e)-ig felsorolt kritikai fenntartások képezik azt a platformot, amelyen állva ma egyedül nyerhetünk ösztönzést a marxista hagyományból.

Ha fő vonásokban ez jellemezte a nem-kommunista baloldal önértékelésének helyzetét akkor, amikor Gorbacsov beharangozta a reálisan létező szocializmus végének kezdetét — mennyire változtatták meg a múlt ősz drámai eseményei ezt a képet? Vissza kell-e vonulnia a baloldalnak a morális álláspontra, a szocializmust már csak eszmeként ápolva? Ernst Nolte ezt az „ideálszocializmust” megengedi, s mint „korrigáló és irányadó határfogalmat” egyenesen „nélkülözhetetlennek” tartja, persze nem anélkül, hogy mindjárt hozzá ne fűzné: „Aki ezt a határfogalmat realizálni kívánná, az felidézi a rossz emlékü „reális szocializmusba” való visszaesés vagy belezuhanás veszélyét, ha mégoly nemes szavakkal vonul is hadba a sztálinizmus ellen.” (*Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1990. február 19.) Ha követni akar-nánk e nyíjas tanácsot, akkor a szocializmust egy privatiztikusan értelmezett regulatív eszmévé halványítanánk, amely a politikai praxison túl jelöli ki a morál helyét. A szocializ-mus fogalmának e manipulációjánál már konzekvensebb a fogalom feladása. Azt kell-e hát mondanunk Biermann-nal, hogy „a szocializmus már nem cél”?

Bizonyosan így van akkor, ha a „Párizsi kéziratok” romantikus-spekulatív értelmében fogjuk fel, mely szerint a termelési eszközök magántulajdonának felszámolása „a történe-lem feloldott rejtélyét”, nevezetesen a szolidáris életviszonyok létrehozását jelenti, amelyek között az ember már nem *idegenedik el* munkájának termékétől, embertársaitól és önma-gától. A magántulajdon megszüntetése a romantikus szocialista számára minden emberi érzék és tulajdonság teljes emancipációját jelenti — a természet igazi feltámadását és az ember végigvitt naturalizmusát, a tárgyiasulás és öntevékenység, szabadság és szükségszerű-ség, egyén és nem közötti ellentét feloldását. De nemcsak a megbékélés filozófiájának hamis totalitás-gondolatát illető legújabb kritika, s nem is csak Szolzszenyicin bírt jobb belátásra bennünket. A romantikus szocializmusnak a korai industrializmus keletkezési kontextusába nyúló gyökerei régóta napvilágra kerültek. A termelők szabad társulásának eszméjét kezdettől fogva áthatották annak a paraszti-kézműves világnak a családias, szom-szédsági és korporatív közösségiségről szőtt vágyképei, mely annak idején szétért a konkurencia társadalmának beköszöntő hatalma alatt, és a felbomlás folyamatában éppen veszte-séggént is érződött. A „szocializmus” fogalmával e kezdetek óta összekapcsolódott ezeknek a felmorzsolódó szolidáris közösségeknek az eszméje; a korai industrializmus munkafelté-telei mellett és új érintkezési formáiban kellett volna az elsüllyedő világ szociálintegratív erőit átalakítani és megmenteni. A Janus-arcú szocializmus, amelynek normatív tartalmát Marx később agyonhallgatta, éppúgy mutat visszafelé, egy idealizált múlt irányába, mint előre, az ipari munka által uralt jövőbe.

Ebben a *konkretisztikus olvasatban* a szocializmus bizonyosan nem cél többé, és soha nem is volt realizisztikus cél. Azokat a normatív tartalmakat, amelyeket a szocializmus e 19. századi fogalmi megformálása magában hord, a komplex társadalmakra vonatkozóan radi-kálisan absztrakttá kell tenni. Épp ha ragaszkodunk a természetadta, nem-legitim uralom és a leplezett szociális erőszak kritikájához, akkor kerülnek a középpontba azok a kommu-nikációs feltételek, amelyek között megteremthető az indokolt bizalom a szabad és egyenlő polgárok társadalmának ésszerű önszerveződéseit képviselő intézmények iránt. A szolidari-tás persze konkrétan csak az öröklött vagy kritikailag elsajátított s ennyiben magunk válasz-totta, de mindig partikuláris életformákban tapasztalható meg. De egy politikailag átfogó, integrált társadalom keretében, mi több, egy világméretű kommunikációs háló horizontjáb-an, a szolidáris együttélés még eszméjét tekintve is csak *absztrakt* formában birtokolható, nevezetesen egy jogosult, interszubjektíven osztott elvárás alakjában. Fontos, hogy minden-

ki elvárhatja egy átfogó vélemény- és demokratikus akaratkialakítás intézményesített formáitól, hogy a nyilvános kommunikáció e folyamatai az ésszerűség és hatékonyság megalapozott feltevése mellett menjenek végbe. Az *ésszerűség feltevése* azoknak a demokratikus eljárásoknak a normatív értelmére támaszkodik, amelyeknek biztosítaniuk kell, hogy minden társadalmilag releváns kérdést vita tárgyává tehesünk, érvekkel és ötletgazdagsággal kezelhesünk és olyan problémamegoldásokhoz vezessünk el, amelyek — minden egyes ember és minden életforma integritásának egyenlő tiszteletben tartása mellett — mindenkinek egyaránt érdekében állnak. A *hatékonyság feltételezése* azt a materialista alapkérdést érinti, hogy egy rendszerekké differenciálódott társadalom milyen értelemben képes még egyáltalán csúcspont és központ nélkül önmagát megszervezni, miután az önszerveződés „én”-jét nem lehet többé makroszubszjektumokban, tehát az osztályelmélet szerinti társadalmi osztályokban vagy a népszuverenitás szerinti népben megtestesítve elképzelni.

A szolidáris viszonyok absztrakt megragadásának lényege abban áll, hogy a kölcsönös elismerésnek a kommunikatív cselekvésben előfeltételezett szimmetriáit — amelyek a társadalmiasult szubszjektumok autonómiáját és egyénítését egyáltalán lehetővé teszik —, leválasztja a természetadta interakciós viszonyok konkrét erkölcsiségéről, és a kölcsönös megértés és kompromisszum reflexív formáiban általánosítja, továbbá biztosítja a jogi intézményesítés révén. Ennek az önmagát szervező társadalomnak az „én”-je (Selbst) így azokba a szubszjektum nélküli kommunikációs formákba szívódik fel, amelyeknek oly módon kell szabályozniuk a diszkurzív jellegű vélemény- és akaratkialakítás folyamatát, hogy annak esetleges eredményei magukban foglalják az ész feltételezését. Az ilyen interszubszjektíviztikusan feloldott, anonimáá vált népszuverenitás a demokratikus eljárásokba, valamint alkalmazásuk igényelt kommunikatív előfeltételeibe húzódik vissza.⁹ Tér nélküli helyét a jogállamilag intézményesített akaratkialakítás és a kulturálisan mobilizált nyilvánosságok közötti interakciókban találja meg. Mindenesetre az a kérdés, hogy komplex társadalmakat valaha is átfoghat-e egy ily módon procedurálisá tett népszuverenitás; vagy hogy az interszubszjektíven osztott és kommunikatíván strukturált életvilág hálójá végérvényesen elszakadt-e, úgy-hogy a rendszer jellegűen önállósult gazdaság és vele együtt az önmagát programozó államigazgatás mégoly indirekt irányítás útján sem emelhető be többé az életvilág horizontjába — elméletileg nem válaszolható meg kielégítően, és ezért gyakorlati-politikai kérdéssé kell átfordítani. Ez volt egyébként a fő kérdése a történelmi materializmusnak is, amely az alap és a felépítmény viszonyáról adott feltételezését nem a társadalmi létről szóló ontológiai kijelentésként értelmezte, hanem nyomravezetőként egy olyan pecséthez, amelyet fel kell törni, hogy az emberi érintkezés formáit megszabadítsuk egy elidegenült, hatalommá alvadt szocialitás átkától.

III.

Ami mármost e szándék *megértését* illeti, a szemünk előtt zajló forradalmi változások egyértelmű tanulsága, hogy komplex társadalmak nem képesek magukat újratermelni anélkül, hogy a piacok szabályozta gazdaság önirányításának logikája érintetlenül maradjon. A modern társadalmak az adminisztratív rendszerrel azonos szinten választják ki a pénz médiuma révén szabályozott gazdasági rendszert — bárhogy vonatkozzanak is ezek különböző funkciói egymásra kiegészítő jelleggel, egyik sem rendelhető alá a másiknak.¹⁰ Hacsak a Szovjetunióban nem történik valami teljesen váratlan, nem fogjuk már megtudni, hogy az államszocializmus termelési viszonyai a demokratizálódás harmadik útja során igazodhattak vol-

na-e ehhez a feltételhez. De a kapitalista világpiacra való átállás sem jelent természetesen visszatérést azokhoz a termelési viszonyokhoz, amelyeknek megszüntetésére a szocialista mozgalmak egykor szerveződtek. Ezzel lebecsülnénk a kapitalista társadalmaknak különösen a második világháború vége óta végbement formaváltozását.

Ma a társadalmi struktúrákba is beépült szociális-állami kompromisszum az az alap, amelyről a mi szélességi köreinkben minden politikának *ki kell indulnia*. Ez fejeződik ki a társadalompolitikai célokat érintő konszenzusban, melyet C. Offe ironikus szavakkal kommentál: „Minél szomorúbban és kilátástalanabban fest a valójában létező szocializmus, annál inkább válunk mi magunk valamennyien „kommunistákká”, amennyiben nem akarjuk teljesen átengedni másoknak a közügyekért való felelősséget és a lehetséges katasztrofális tévfejlődések horrorjáért való aggodást.” (*Die Zeit*, 1989. december 8.) Hiszen nem mondhatjuk, hogy a fal ledöntése akár egyetlen rendszerspecifikus okból származó problémánkat is megoldotta volna. A válságos gazdasági növekedés útját nálunk továbbra is a piacgazdasági rendszer érzéketlensége szegélyezi, mely költségeit áthárítja külső, szociális és természeti környezetére. Ismertek ennek következményei: belső diszparitás és marginalitás, gazdasági elmaradottság, sőt a visszafejlődés jelenségei, valamint barbár életviszonyok, kulturális kisajátítás és éhségkatasztrófák a harmadik világban. S nem utolsósorban a túlterhelt természeti háztartás világméretű kockázatai. A piacgazdaság szociális és ökológiai *megfékezése* az a közhelyes formula, amellyé a kapitalizmus megfékezésének szociáldemokrata célját egyetértést parancsoló módon általánosították. Még az ipari társadalom ökológiai és szociális *átépítésének* dinamikus olvasata is egyetértésre talál a Zöldek és szociáldemokraták körén túl is. Erről az alapról lobbannak fel ma a harcok. A vita az operacionalizálás, valamint a közös, legalább retorikusan megerősített célok megvalósításának időhorizontja és eszközei körül forog. Konszenzus van a politika módusát illetően is, egy olyan rendszer önszabályozó mechanizmusába történő külső, indirekt beavatkozás értelmében, amelynek önérvényűségét nem szabad közvetlen beavatkozással megsérteni. A tulajdonformákról folyó vita ezáltal elvesztette dogmatikus jelentőségét.

De a harcot az, hogy áthelyeződött a társadalompolitikai célok síkjáról operacionalizálásuk síkjára, az alkalmas politikák kiválasztásának és érvényesítésének területére, nem fosztja meg attól a jellegétől, hogy itt elvi összetűzésről van szó. Továbbra is éles konfliktus áll fenn azok között, akik a gazdasági rendszer imperatívuszaiból szankciókat kovácsolnak minden, a status quót meghaladó törekvéssel szemben, valamint azok között, akik még a szocializmus nevéhez is ragaszkodnának mindaddig, amíg meg nem szűnik a kapitalizmus születési hibája, nevezetesen a rendszer egyensúlytalanságainak áthárítása a munkanélküliek privát sorsára,¹¹ amíg el nem érjük a nők konkrét egyenjogúságát, és meg nem állítjuk az életvilág és a természet szétrombolásának dinamikáját. E radikális reformizmus szemzőgéből a gazdasági rendszer nem annyira szent övezetnek tűnik fel, mint inkább kísérleti terepnek. Maga a szociális állam is, mely számot vet a munkaerő-áru különleges jellegével, abból a kísérletből született, hogy próbára tegyék a gazdasági rendszer *terhelhetőségét*, és pedig a társadalmi szükségletek javára, amelyekkel szemben érzéketlen az üzemgazdasági beruházási döntések racionalitása.

A szociális állam projektuma időközben kétségkívül reflexívvé vált; az eljogiasítás és bürokratizálódás járulékos következményei megfosztották ártatlanságától annak az adminisztratív hatalomnak látszólagos eszközt, amellyel a társadalom önmagára kívánt hatni.¹² Most már az intervencionista államot is „szociálisan” meg kell „fékezni”. A hatalom és az intelligens önkorlátozás kombinációját, amely a kapitalista növekedés fenntartó korlátozásának és indirekt szabályozásának politikai módusát jellemzi, vissza kell vonni a

tervező adminisztráció vonalai mögé. E problémára csak az ad megoldást, ha megváltozik a viszony egyfelől az autonóm nyilvánosságok, másfelől a pénzzel és adminisztratív hatalommal szabályozott cselekvési területek között. A szükséges reflexiók potenciál csupán abban a kommunikatív cseppfolyósított szuverenitásban lehet fel, amely a szabadon lebegő nyilvános kommunikáció témáiban, érdekeiben és problémamegoldási javaslataiban hallatja hangját; viszont szilárd alapot kell öltetnie a demokratikus intézmények határozataiban, mivel a gyakorlati következményekkel járó döntések világos, intézményesített felelősségi viszonyokat követelnek meg. A kommunikatív úton teremtett hatalom hódítási szándék nélkül is hathat a közigazgatás értékelési és döntési folyamatainak premisszáira, hogy normatív követeléseinek azon az egyetlen nyelven szerezzen érvényt, melyet ez az ostromlott erőd megért: az érvek-indoklások tárházával gazdálkodva, amelyekkel szemben az adminisztratív hatalom ugyan viselkedhet instrumentálisan, de — ameddig jogállami szervezetben működik — nem ignorálhatja őket.

A modern társadalmak irányítási teljesítményszükségleteiket három forrásból elégítik ki: ezek a pénz, a hatalom és a szolidaritás. A radikális reformizmus már nem a konkrét, kulcsfontosságú követeléseiről ismerhető fel, hanem arról az eljárásjogi szándékáról, hogy új hatalommegosztást mozdítson elő: a szolidaritás társadalmilag integráló hatalmának a szélesen tagolt, demokratikus nyilvánosságon és demokratikus intézményeken keresztül a két másik erő, a pénz és az adminisztratív hatalom ellenében kell érvényesülnie. „Szocialista” ebben az a várakozás, hogy a kölcsönös elismerés igényes struktúrái, amelyeket a konkrét életviszonyokból ismerünk, az átfogó vélemény- és akaratkialakítási folyamatok kommunikációs feltételein keresztül áttekerjenek a jogilag és igazgatásilag közvetített társadalmi viszonyokra. Az életvilág területei, melyek arra specializálódtak, hogy továbbadják az áthagyományozott értékeket és kulturális tudást, integrálják a csoportokat és szocializálják a felnövekvőket, mindig is rá voltak utalva a szolidaritásra. A kommunikatív cselekvés ugyanezen forrásaiból kell merítenie annak a radikális-demokratikus vélemény- és akaratkialakításnak is, amely befolyást akar gyakorolni egyfelől a kommunikatív struktúrált életterületek, másfelől az állam és a gazdaság közötti határ megvonására és a közöttük folylatott cserére.

Az, hogy van-e jövőjük egy radikális demokrácia koncepcióinak¹³, persze attól is függ majd, hogy miként észleljük és definiáljuk a problémákat, s hogy a társadalmi problémalátás mely típusa érvényesül politikailag. Ha a fejlett társadalmak nyilvános küzdőterein csak azokat a zavarokat ábrázolják sürgető problémákként, amelyek hátrányosan befolyásolják a gazdaság és igazgatás önsztabilizálásának rendszer-imperatívuszait, ha ezek a problémakörök kerülnek az élre a rendszerelméleti leírások keretében, akkor az életvilág normatív nyelven megfogalmazott igényei csak függő változókként jelennek meg. A politikai és jogi kérdéseket ezzel megfosztanák normatív szubsztanciájuktól. E harc a nyilvános konfliktusok morális semlegesítéséért teljes erővel dúl. Ma már nem a politika és társadalom technokratikus önértelmezésének jegyében folyik, ahol is a társadalmi komplexitás mint valami fekete doboz jelenik meg, mintha már csak a rendszer iránt opportunista magatartás kínálna orientációs esélyt. Ténylegesen azonban azok a nagy problémák, amelyekkel a fejlett társadalmak szembesülnek, természetüknél fogva nem oldhatók meg egy normatív irányban fogékony észlelés nélkül, a nyilvános témák moralizálása nélkül.

A munkatársadalom klasszikus elosztási konfliktusának, a tőke és a munka eltérő érdekelhetetével a háttérben, olyan volt a struktúrája, hogy mindkét oldal rendelkezett fenyegető potenciállal. A strukturálisan hátrányos oldálnak is megmaradt ultima ratióként a sztrájk, tehát a munkaerő szervezett megvonása és ezzel a termelési folyamat megszakítása. Ma ez

másként van. A jóléti társadalmak intézményesített elosztási konfliktusaiban a munkahellyel bírók széles többsége áll szemben heterogén, összedobált peremcsoportok kisebbségével, akik nem rendelkeznek megfelelő szankcionálási lehetőséggel. A marginalizáltak és alulprivilegizáltak érdekeik érvényesítéséhez legfeljebb a proteszt-választók ellenszavazataival bírnak — ha ugyan nem süllyednek rezignációba, önpusztító módon betegségek, bűnözés vagy vak lázadás útján dolgozva fel terheiket. A polgárok többségének hangja nélkül, — akik szembesülnek és szembesíthetők a kérdéssel, hogy vajon egy szegmentált társadalomban akarnak-e élni, ahol be kell hunyniok a szemüket a hajléktalanok és koldusok, a gettósodott városnegyedek és elhanyagolt régiók előtt — hiányzik az ilyen problémák kellő hordereje, akár csupán a széles hatású nyilvános tematizáláshoz is. Az önkorrekció dinamikája nem indul be a moralizálás, az érdekek normatív szempontok szerinti általánosítása nélkül.

Az aszimmetrikus minta nemcsak azokban a konfliktusokban tér vissza, amelyek a menekültek és a kisebbségek kapcsán lángolnak fel egy multikulturális társadalomban. Ugyanez az aszimmetria határozza meg a fejlett ipari társadalmak viszonyát a fejlődő országokhoz és a természetes környezethez is. Az alulfejlett kontinensek legrosszabb esetben óriási bevándorlási hullámmal, az atomzsarolás házárdjátékával, vagy a világméretű ökológiai egyensúlyok szétrombolásával fenyegethetnek, miközben a természet szankcióit csak az időbomba halk ketyegéséből vehetjük ki. A tehetetlenség e mintája kedvez annak, hogy a hosszú távon felgyülemelő problémák nyomása és a problémamegoldás elodázása rejtve maradjon, mígnem túl késő lesz. Az ilyen problémák kihegyezése csak a témák moralizálása révén lehetséges, egy többé-kevésbé diszkurzív módon végrehajtott érdekáltalánosítással, a liberális politikai kultúrák nem-monopolizált nyilvánossága keretében. Készek vagyunk ugyanis megfizetni a túlhajtott greifswaldi atomerőmű leállításának árát, mihelyt felismertük a mindenkire háramló veszélyt. Saját érdekeink mások érdekeivel való összefonódásának észlelése segítségünkre van ebben. A morális vagy etikai szemléletmód ezenkívül élesíti pillantásunkat azon átfogóbb, egyszersmind kevésbé toladó és törekenyebb kapcsolatok iránt is, amelyek minden egyes ember sorsát mindenki máséval összekötik — és még a legidegenebb embert is hozzátartozónná teszik.

Más szempontból a mai nagy problémák emlékeztetnek a klasszikus elosztási konfliktusra; ahhoz hasonlóan megkövetelik egy korlátozó, ám ugyanakkor fenntartó politika különleges módusát. Miként H. M. Enzensberger megjegyezte, ezt a politizálási módot alkalmazza drámai formában a jelenlegi forradalom is. Először a népesség tömegeiben zajlott le egy látens attitűdváltozás, mielőtt az államszocializmus alól kicsúszott volna a legitimációs talaj; a földcsuszamlás után a rendszer romhalmazzá áll előttünk, amelyet le kell és át kell építeni. A sikeres forradalom terhes következményeként létrejön a leszerelés és átszerelés magába forduló, segítséget kereső politikája.

A Szövetségi Köztársaságban a nyolcvanas években hasonló folyamat játszódott le azon a területen, ahonnan e metaforát kölcsönöztük. A közép-hatótávolságú rakéták ránk erőltetettnek érzett állomásoztatása az utolsó csepp volt a pohárban, és meggyőzte a népesség többségét az önpusztító fegyverkezési spirál értelmetlen kockázatáról. A reykvíki csúccsal azután (anélkül, hogy lineáris összefüggést kívánnék sugallni) megkezdődött a fordulat a leszerelés politikája felé. Nálunk mindenesetre a kulturális értékorientációk delegitimáló változása nemcsak suba alatt zajlott, mint az államszocializmus privát zugaiban, hanem a teljes nyilvánosság, sőt végül a legnagyobb tömegdemonstrációk kulisszái előtt mehetett végbe, melyeket a Szövetségi Köztársaság valaha látott. Ez a példa egy körfolyamatot illusztrál, amelyben egy látens értékváltozás aktuális alkalmak nyomán összekapcsolódik a

nyilvános kommunikáció folyamataival, a szervezett demokratikus akaratkialakítás paramétereinek változásaival s a leszerelés és átszerelés új politikájára irányuló ösztönzésekkel, melyek azután visszahatnak a megváltozott értékorientációkra.

A 21. század kihívásai olyan típusú és nagyságrendű válaszokat követelnek meg a nyugati társadalmaktól, amelyeket aligha lehet fellelni és alkalmazni az érdekáttalánosító, radikális-demokratikus vélemény- és akaratkialakítás nélkül. Ebben a küzdőterben találja meg helyét és politikai szerepét a szocialista baloldal. Élesztője lehet azoknak a politikai kommunikációknak, amelyek megóvják a demokratikus jogállam intézményi kereteit a kiüresedéstől. A nem-kommunista baloldalnak nincs oka a depresszióra. Meglehet, néhány entellektüelnek az NDK-ban előbb át kell állnia egy olyan szituációra, amelyben a nyugat-európai baloldal évtizedek óta leledzik — a szocialista eszméket át kell fordítani egy olyan kapitalista társadalom radikális-reformista önkritikájává, mely a jogállami és szociális-állami tömegdemokrácia formáiban a maga gyengéi mellett az erősségeit is kifejlesztette. Az államszocializmus csődjé után egyedül ez a kritika a tű foka, amelyen mindennek át kell mennie. Ez a szocializmus csak kritikájának tárgyával együtt tűnik majd el — talán azon a napon, amikor a kritizált társadalom oly mértékben megváltoztatta identitását, hogy képes lesz mindazt, ami nem fejezhető ki árakban, a maga jelentőségében észlelni és komolyan venni. A remény, hogy az ember emancipálódik, önmaga okozta kiskorúságától és a lealacsonyító életkörülményeitől, nem veszített erejéből, de megtisztult az esendő fallibilis tudat révén és azon történelmi tapasztalat nyomán, hogy már azzal is sokat nyernénk, ha az elviselhetőség egyensúlya fennmaradna a kedvezményezett kevesek számára — mindenekelőtt pedig azzal, ha létrehozható lenne a tönkrement kontinenseken.

(Fordította: Bayer József)

JEGYZETEK

- ¹ Az etika. Utópia és utópiakritika viszonyához lásd K. O. Apel tisztázó tanulmányát. W. Vosskamp (Hg.): Utopieforschung. Frankfurt am Main. 1985. Bd. 1. 325-355. old.
- ² K. Griewank: Der neuzeitliche Revolutionsbegriff. Frankfurt am Main, 1973.
- ³ H. Kesting: Geschichtsphilosophie und Weltbürgerkrieg. Heidelberg 1959.
- ⁴ Marx és Engels Művei. 4. köt. Budapest 1959. 445. old.
- ⁵ Ez egy tanulmányom címe, amelyben első ízben tárgyaltam rendszeresen a marxizmust (1960.) In: J. Habermas: Theorie und Praxis. Frankfurt am Main 1971. 228. skk. (bőv. kiad.)
- ⁶ Wolf Biermann: Illatbárca. Kritika, 1990. június, 6. old.
- ⁷ Áttekintést ad erről M. Jay: Marxism and Totality. Berkeley 1984.
- ⁸ H. Marcuse: Die Gesellschaftslehre des sowjetischen Marxismus. Schriften, Bd. 6., Frankfurt am Main 1989.
- ⁹ J. Habermas: Volkssouveranität als Verfahren. In: Forum für Philosophie (Hg.), Die Ideen von 1789. Frankfurt am Main 1989. 7—36. old.
- ¹⁰ Ez nem „réalpolitikai engedmény”, ahogy néhány baloldali kritikusom véli, hanem egy olyan társadalomelméleti kiindulópont folyamánya, amely túlhalad a holisztikus koncepciókon.
- ¹¹ Egy már nem bérközpontú alapbiztosítás koncepciójához lásd most Vobruda (Hg.): Strukturwandel der Sozialpolitik. Frankfurt am Main 1990.
- ¹² J. Habermas: Die Kritik des Wohlfahrtsstaates. In: Habermas: Die Neue Unübersichtlichkeit. Frankfurt am Main 1985. 141—166. old.
- ¹³ U. Rödel, G. Frankenberger, H. Dubiel: Die demokratische Frage. Frankfurt am Main 1989.

IMMANUEL WALLERSTEIN

Marx, a marxizmus — leninizmus és a szocialista tapasztalatok a modern világrendszerben*

Marx és gondolatai élnek; ma erőteljesebben állnak előttünk a 19. század bármelyik másik tudományos elméjének gondolatainál, és vélhetően központi jelentőségük maradnak a világrendszer társadalmi életében a 21. században is. A marxizmus — leninizmus ellenben, mint stratégia és ideológia eljárt szorra a maga történelmi szerepét, és peremjelenséggé vált a világrendszer politikai gazdaságtana számára. Végül a modern világrendszer szocialista gyakorlata, ha nevezhetjük egyáltalán annak, nagy összevisszaságban van, és talán nem is maradhat fenn mint „szocialistaként” azonosítható gyakorlat.

A marxizmust-leninizmust itt eredetétől máig a modern világrendszer történelmi jelenségeként kívánom elemezni, és pedig hat kérdésre adandó válasz formájában: 1. Miért lépett fel a leninizmus? 2. Miért először Oroszországban zajlott le egy leninista forradalom? 3. Miért alakult ki a sztálinizmus? 4. Miért jött létre egy szovjet impérium? 5. Miért volt desztalinizálás? 6. Miért kellett a peresztrojka és a glasznoszty?

VÁLASZ AZ ELSŐ KÉRDÉSRE

A marxizmus — leninizmus vagy bolsevizmus szervezeti megszületésének dátumaként általában az 1902-es év számít, amikor Lenin ellentervezetet készített Plehanovnak az Összoroszági Szociáldemokrata Párt 1903 nyarán esedékes II. (úgynevezett egyesülési) kongresszusára szánt téziseihez. Amint tudjuk, a kongresszus a párt szakadásához vezetett. Lenin kitűnő politikai taktikusnak bizonyult, és a kongresszust egy olyan párt élén hagyta el, amely (ha némileg vitatottan is) a többségnek (bolsevik) nevezhette magát. Mára köz-

* Forrás: Marx, der Marxismus — Leninismus und sozialistische Erfahrungen im modernen Weltsystem. In: Prokla, Nr. 78. (Auf der Suche nach dem verlorenen Sozialismus.) 20. Jg. März 1990. (Rotbuch Verlag.

helyé vált az, ahogyan világ szocialista mozgalmainak történetét két irányzat közötti történelmi szakadésként szimplifikálják, amelyeket Eduard Bernstein és Lenin jelképez; szervezetileg ezt a szakadást 1921 után két Internacionálé, a II. és a III. létezése pecsételte meg. E fejlődés jellemzésére más oldalról a reform és a forradalom szétválásának rövid formulája szolgál. A leegyszerűsítések mindig támadhatóak, de a 20. század első felére nézve ez a klasszikus formula számomra lényegében helytállónak tűnik.

A „revizionisták” döntő érveiket a világrendszer forradalmának egyenes vonalú és meglehetősen ökonomista értelmezéséből vezették le. Látták egy elkerülhetetlen technikai fejlődés folyamatát, amely szerintük egyre nagyobb ipari munkásosztályt hoz létre. Abból indultak ki, hogy a politika terén ez elkerülhetetlenül a politikai jogok (mindenekelőtt a választójog) kiterjedésével fog járni, vélhetően a kapitalista racionalitás és a munkásosztály harcainak kettős nyomása alatt. Azzal érveltek, hogy idővel az ipari munkások osztálya számszerűen uralni fogja a politikai arénát, és így meglehetősen egyszerűen beválaszthatják magukat a hatalomba. Azután törvényhozással véget vetnek a kapitalizmusnak, és felépíthetik a szocialista társadalmat. Ebből az érvelésből vezették le az optimális politikai taktikát, amely abban állt, hogy a munkások mennél nagyobb részét (valamint szimpatizánsait) politikailag és társadalmilag egyetlen tömegpártba szervezzék.

Az érvelés világos volt és sokakat meggyőzött. Ténylegesen azonban ez a forгатókönyv a valóságban csak részben bizonyult helyesnek. Valóban létezett permanens technológiai haladás, és az ipari munkásosztály létszáma nőtt. Az általános választójog valósággá vált. Az viszont nem volt helytálló, hogy az ipari munkásosztály a választók nagy többségét képezte volna. Épígy az is igaz, hogy nem szavazott minden munkás a szocialista pártra. A II. Internacionálé pártjai egész sor országban hatalomra kerültek. A kapitalizmust azonban nem tudták törvényhozással megszüntetni. Sokkal inkább az úgynevezett jóléti államot hozták létre.

Miért zárkozott el Lenin ez elől az érvelés elől? Ennek az volt az oka, hogy más változókat vezetett be a forгатókönyvbe. Az első és legfontosabb változó, amelyről nem tárgított, az az intenzitás volt, amellyel a kapitalista rétegek ellenszegülnének saját likvidálásuknak. Abból indult ki, hogy az államapparátus feletti ellenőrzésüket minden lehető tisztességes és tisztességtelen módon felhasználnák, hogy kiharcolják pozícióik megőrzését. Ezért agyrémnek tekintette azt az elképzelést, hogy ki lehetne szavazni őket a hatalomból. Ragaszkodott tehát ahhoz, hogy a munkásosztály hatalmához egyetlen út vezet, a forradalom, vagyis a felkelés. E harcokat politikai-katonai jellegűnek fogta fel, ennél fogva érthető módon nem engedett abból, hogy a siker lényeges előfeltétele egy magas fokon fegyelmezett szervezet megléte. Ebből egészen logikusan folytak a pártstruktúrára vonatkozó nézetei. Mivel a burzsoázia minden eszközt megragadna, hogy hatalmon maradjon, s mivel egy politikai-katonai jellegű harc fegyelmezett szervezetet előfeltételez, a pártnak odaadó és többé-kevésbé hivatásos pártmunkásokból kell állnia, és legalább részben illegálisban kell dolgoznia. Ily módon, érvelt Lenin, ha megérett az idő, a párt megragadhatja a hatalmat, és létrehozhatja a proletariátus diktatúráját. De abban, hogy mi történik a forradalom után, Lenin elképzelése nem nagyon különbözött a revizionistákétól. Az új kormány törvényhozással véget vetne a kapitalizmusnak, és létrehozná a szocialista társadalmat.

Ez az érvelés is világos volt, és ugyancsak sokakat meggyőzött. Ténylegesen azonban ez a forгатókönyv is csak részben igazolódott be a valóságban. Csak kevés országban voltak sikeres felkelések. A gyakorlatban Kína bizonyult a lenini elképzelést leginkább megközelítő esetnek: ott egy fegyelmezett káderpárt valóban hosszú politikai-katonai harcot folytatott, végül megragadta a hatalmat, és létrehozta a proletariátus diktatúráját. Helytálló az is,

hogy a III. Internacionálé pártjai, ahol csak hatalomra kerültek (bármilyen eszközzel is), törvény útján megszüntették a kapitalizmust (a legtöbb termelővállalat magántulajdona megszüntetésének szorosan vett értelmében). Azt, hogy szocialista társadalmakat hoztak-e létre, hetven éve vitatják, különösen az utóbbi években.

Lenin a maga érvelésében egy nem teljesen kifejtett előfeltevésből indult ki. Oroszországban küzdött, és Oroszország nem Németország, még kevésbé Nagy-Britannia. Ez azt jelenti, hogy Oroszország olyan ország volt, amelyben a technika Nyugat-Európához és Észak-Amerikához képest „elmaradott” volt. Ezenkívül olyan ország, amelynek csak nagyon rövid időre volt egyáltalán parlamenti rendszere, nem is beszélve arról a várakozásról, hogy belátható időn belül bevezetnék az általános választójogot. Mindenesetre csak nagyon kevés ipari munkás volt, még ha lett volna is általános választójog. A népesség nagy többsége mezőgazdasági munkásokból és parasztokból állt. Ezért a revizionista forgatókönyv teljességgel irrelevánsnak tűnt az orosz szituációra nézve, és el kell ismerni, hogy Leninnek lényegében igaza volt a helyzet megítélésében. Számára az egyedüli járható alternatívának ezért a saját programja látszott. Hogy ez helyes volt-e vagy sem, visszatekintve nehezen ítéltethető meg, mivel a szocialista mozgalom mindenütt az egyik vagy a másik irányba mozgott, a revizionizmus vagy a leninizmus (gyakran, bár nem mindig, a marxizmus — leninizmus) irányába.

VÁLASZ A MÁSODIK KÉRDÉSRE

Elégge ismert, hogy az 1917-es orosz forradalom meglepetést okozott, amennyiben a szocialista világmozgalomban gyakorlatilag mindenki Németországban várta az „első” szocialista államot. Ezt a várakozást a bolsevikok is osztották, maga Lenin is. Az, hogy mondjuk 1900 körül miért nem hitt senki abban, hogy Marx saját jelöltje, Nagy-Britannia lenne az első szocialista állam, olyan kérdés, amelyet érdemes lenne megvizsgálni, de e helyütt nem tehetem meg. Ez azonban megmutatja, hogy mind a revizionisták, mind Lenin érvelésében más előfeltevések rejtettek. Amint tudjuk, Leninnek 1917-ben nehézségei voltak azzal, hogy kollégáit rábeszélje a hatalom megragadásának kísérletére. És mindenesetre úgy látszott, nagyon elterjedt az a meggyőződés, hogy a németet megelőző orosz forradalom elhajlását hamarosan korrigálják. A gyakorlatban természetesen sokan érveltek azzal, hogy az új szovjet állam nem maradhat fenn, ha nem történik valami hamarosan Németországban. Tudjuk, hogy ez a várakozás sohasem vált valóra, és mintegy öt év múltán végül feladták.

Mégis: miért nem teljesült ez a várakozás? E. H. Carr (1947, 105. o.) így írja le ezt az orosz forradalmat történelmi perspektívába állító kísérletében: "A bolsevik forradalmat ugyanaz az ambivalencia uralta, mint amely végighúzódik a 20. század orosz történelmében. Egyrészt a nyugatosodási folyamat kulminációja volt, másrészt lázadás az európai behatás ellen."

1914-ben Oroszország európai ország volt, katonai nagyhatalom jelentős ipari szektorral. De ipari országgént nyilvánvalóan a leggyengébb volt az európai államok sorában. 1914-ben Oroszország egyidejűleg nem-európai (vagy nem nyugati) ország is volt, de mindenekelőtt agrárország. Agrárországgént ismét nyilvánvalóan a legerősebb a nem-nyugati államok között. Oroszország ezért mai nyelvünkön szólva a centrum leggyengébb hatalma, vagy a periféria legerősebbike volt. Természetesen mindkettő egyszerre — gyakorlati példája annak, amit ma félperifériás országnak nevezünk.

Azt állítom, hogy a leninista stratégia csak egy félperifériás országban lehetett sikeres. Visszatekintve ezért egyáltalán nem meglepő, hogy az első szocialista „forradalom” Oroszországban zajlott le. Valószínűleg ez volt az egyetlen hely, ahol ez abban a korszakban lehetséges volt. Ez három fő okból nyilvánvaló. Az első az, hogy egy ilyen felkelés nem volt lehetséges a kapitalista világ gazdaság központi zónáiban, mivel a munkásosztálynak túl sok opciója volt, amelyeket rövid távon vonzóbbnak tartott egy felkelés óriási kockázatainál. Ez az 1917 óta eltelt években kétségtelenül világossá vált. Akkoriban ez talán nem tűnt ilyen nyilvánvalónak.

Másodszor, meg kellett tanulnunk azt, hogy megértsük: egy felkelőmozgalom tömegtámogatásának mozgósítását valószínűleg nem lehet megoldani kizárólag az osztálytudat igazgatásának alapján. Az osztálytudatra apellálás mellé a nemzeti érzések erős dózísát is társítani kell, amit a későbbiekben antiimperializmusnak neveztünk. A központi zónában azonban a legtöbb ország már túl volt a nacionalista sikerek iránti szükségleten. Csak Németországban és Olaszországban lehetett volna ez jelentősebb tényező, és természetesen ennek következménye, hogy a két háború közötti fasiszta mozgalmaknak ezek az országok a fő színhelyei.

Végül harmadszor, egy sikeres felkeléshez szükséges a városi infrastruktúra kiterjedt szektora, valamint bizonyos mértékű és tudatú munkásosztály és értelmiség. A legtöbb perifériás zónában ez 1917-ben még hiányzott, Oroszországban azonban már megvolt. Ezért a marxizmus – leninizmus, amint későbbi története alátámasztotta, a 20. század eleji félperiférián a rendszerrel való szembefordulás hatékony ideológiájának bizonyult.

VÁLASZ A HARMADIK KÉRDÉSRE

Miért alakult ki a sztálinizmus? Ez ismét visszatekintésből válik nyilvánvalóvá. A forradalom a káderpárt műve volt, definíció szerint egy kis csoporté. Ez abból a perspektívából indult ki, hogy feladata politikailag igen nehéz, mert le kell küzdenie a helyi és a globális burzsoázia kérlelhetetlen ellenállását. És ez tényleg beigazolódott a Szovjetunió tapasztalata alapján, nemcsak az 1917-et követő néhány évben, hanem a későbbiekben is.

Oroszország a polgárháború és a külföldi intervenció nélkül is háborútól féldúlt ország volt, amelynek gazdasági ereje eleve nem volt túl nagy. Még az állam összetartása is monumentális feladatot jelentett, különösen, mivel Oroszország birodalom volt és nem nemzetállam. A gyors fejlődés az egypárt-állam és a „szocializmus egy országban” merkantilista politikája felé, valamint a III. Internacionálé átalakítása az ostromlott „első szocialista állam” világméretű támaszrendszerévé, bizonyára nem meglepő eredményei ennek a szituációnak.

Szemünk előtt lepergetve mai nézőpontból a szovjet történelmet, a nagy kérdőjel ott van, hogy a bolsevikoknak nem vált volna-e nagyobb hasznára egy másfajta magatartás a parasztsággal szemben. A kényszerkollektivizálás nyilvánvalóan kritikus döntés volt, olyan fordulat, amely egy máig kiható szituációt teremtett. De vajon elkerülhetetlen, vagy akár csak okos döntés volt-e? A marxista kultúra bizonyosan mindenütt rosszul készítette fel a szocialistákat arra, hogy a parasztsággal szemben politikailag intelligens magatartást alakítsanak ki. A parasztok, Marx híres és hírhedt szavaival, „egy zsák krumplinak” számítottak. Azt gondolhatnánk, hogy Lenin okosabb lehetett volna. Végül is kitűnő elemzést írt a mezőgazdasági-falusi társadalmi viszonyok fejlődéséről a kései cári Oroszországban. Ő legalább tanulmányozta a parasztságot, nem úgy, mint Marx. De túlságosan foglya volt a hivatásos forradalmár manipulatív politikájának ahhoz, hogy leckékben megfogalmazott,

némiképp akadémikus vizsgálódásait áttültesse a politikai taktika feladataiba. Hitt Lenin egyáltalán a NEP-ben?

Tény, hogy Oroszország félperifériás ország volt; és vezetése (ebben kontinuitás volt Wittétől Sztálinig) az ország gyors iparosítását jelölte meg világgazdasági prioritásként. Lenin jelszava: „a kommunizmus = szocializmus + villamosítás”, még néhány évvel ezelőtt is nagy transzparensen csüngött Moszkvában. Az egész vezetés hitt a „szocialista tökefelhalmozásban”, és egészen a nyolcvanas évekig dicsekedett az e célhoz vezető úton elért nagy sikereivel. Ha acélművek jelentik a szocialista tervezés netovábbját, akkor nem várhatunk túl sok együttérzést a kisajátított és proletarizált parasztság szenvedései iránt. Alkalmasint taktikai visszavonulás, igen; de alapvető tekintetbevételük, soha!

Ma egyszerű dolog buharinistának lenni. Kevésbé világos, hogy Buharin mérsékelt politikája megvalósítható volt-e. Mindenesetre nem érvényesült. Úgy gondolom, ennek alapvető oka abban rejlik, hogy a politikailag aktív elemek többsége a huszas években nem volt meggyőződve arról, hogy a szovjetállam fennmaradhat az ő politikájával. Azonban a kényszerkollektívizálás természetesen olyan feltételeket teremtett, amelyek közvetlenül (ha talán nem is elkerülhetetlenül) a terrorhoz és a tisztogatásokhoz vezettek.

A sztálinizmust ezenkívül erősítette a világpolitika alakulása is. Az 1933 és 1941 közötti időszakban nyilvánvalóvá vált, hogy Németország és a nyugati trió (az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország) egyaránt új utakat keresnek a szovjetállam szétzúzására. Sztálin érve, miszerint politikája védekezés egy külső és hatalmas ellenséggel szemben, s ez az egyetlen lehetőség a szovjetállam védelmére, talán nem volt helytálló, de sokakat meggyőzött, és a sztálinizmusnak egy fontos értelemben bizonyos legitimitást teremtett a nyilvánosság előtt. A Nagy Honvédő Háború időszaka természetesen roppantul megerősítette ezt a legitimitást.

Ezenkívül létezett egy további külső támasz, amelyről nem volna szabad megfeledkez-nünk. Evidenciaként fogadjuk el, hogy volt egy fordulat az Egyesült Államok politikájában: a roosevelti alkalmazkodás politikájától Truman és követői ellenséges magatartása felé a hidegháborúban. Én nem értek ezzel egyet. Nekem úgy tűnik, hogy az Egyesült Államok politikája minden retorikus változás ellenére a háttérben kontinuitást mutatott. Az Egyesült Államok egy sztálinista Szovjetuniót akart egy kis birodalommal, feltéve, hogy lényegileg az 1945-48-as határok között marad. A sztálinizmus az USA számára a világrendszerben betöltött hegemoniájának ideológiai igazolásaként és fenntartó erejeként szolgált. A sztálinizmus gyengítő, nem pedig erősítő tényezője volt a világméretű antiszemita erőeknek. Garantálta a rendet a világ egyharmadán, és az USA ebben az értelemben egy szub-imperialista hatalomnak tekintette a Szovjetuniót. Az USA szemszögéből a Szovjetunióban Sztálin halála óta minden rosszabb lett. Gondoljunk a mai nyugtalanságra, amelyet a Gorbacsov-jelenség idéz elő az USA-ban.

VÁLASZ A NEGYEDIK KÉRDÉSRE

Miért teremtett a Szovjetunió 1945 után egy „impériumot”? Vizsgáljuk meg pontosan, mit is tett valójában. Vitán felül áll, hogy a Szovjetunió és a Vörös Hadsereg juttatta hatalomra a kommunista pártokat hat államban, ahol ezt más módon nem érték volna el, sem választások útján, sem felkeléssel. A hat ország közismerten Lengyelország, Bulgária, Románia, Magyarország, Csehszlovákia és az NDK.

Ennek az eljárásnak, azt hiszem, egyszerű, sőt banális magyarázata van. Először is a Szovjetunió tartott az USA lehetséges katonai akciójától és Németország újrafeltámadásától, meg akarta erősíteni katonai pozícióját. Ez ugyan valójában az Egyesült Államok stratégiájának félreismerése volt, mégis elhitték. Másodszor, a Szovjetunió gazdasági jóvátételt akart (szüksége is volt rá), és az volt az érzése, hogy megszerzésének egyetlen útja az, ha elveszi magának. Harmadszor, a Szovjetunió valóban tartott a helyi kommunista mozgalmak potenciális erejétől (ezért függetlenségétől), és biztosítani akarta, hogy a kelet-európai pártok csatlópártok legyenek.

A kommunista pártok hatalomra juttatásának ez a módja persze óhatatlanul megsemmisít minden legitimációt, amellyel azok 1945-ben esetleg rendelkeztek. Az egyetlen lehetséges (és időleges) kivétel ez alól Csehszlovákia volt, ahol a kommunista párt valódi hazai erővel rendelkezett. Az 1948-49-es tisztogatások valójában antinacionalisták voltak; nem antiburzsoá-nacionalisták, hanem antikommunista-nacionalisták. A tisztogatásokkal lehullott a fűgefalevél, és már csak idő kérdése volt, hogy a nacionalista (és ezért antiszovjet) érzelmek újra politikailag hatásos formában támadjanak fel.

Ezzel szemben a Szovjetunió és a Vörös Hadseregnek semmi köze nem volt a gerillamozgalmak kommunista hatalomátvételéhez Jugoszláviában, Albániában és Kínában. És ezért nem véletlen, hogy a háború utáni időszakban mindhárom kommunista kormány meglehetősen látványosan és nyíltan szakított a Szovjetunióval. Egyikük sem volt soha csatlós vagy része a szovjet „impériumnak”. Rövid időre szövetségesek voltak, semmi több. Sztálin kezdettől fogva megértette ezt. Ezért tanácsolta a Kínai Kommunista Pártnak, hogy egyesüljön a Kuomintanggal, amit nem fogadtak meg. Ezért akadályozta meg egy jugoszláv – bolgár föderáció kezdetét, amire Dimitrov törekedett. És természetesen ezért vonultak vissza a szovjet csapatok 1946-ban Irán északi részéből, és ezért hagyta a Szovjetunió 1947-ben elbukni a kommunista felkelést Görögországban. Sztálin nemhogy barátja nem volt, de nyílt ellensége volt a helyi, nemzetileg legitimált kommunista hatalomátvételeknek.

Az „impérium” bizonyára éppannyira bizonyult tehernek, mint amennyire áldásnak, de ez nem az a teher, amelytől a Szovjetunió oly egyszerűen megszabadulhatna. 1968 és a csehszlovákiai invázió után megszoktuk, hogy Breznyev-doktrínáról beszéljünk, ami a csatlós-státusz megváltoztathatatlanságát jelöli. Nem kellene-e inkább Breznyev – Johnson-doktrínáról beszélni? Nem adta-e meg Johnson a szükséges biztosítékokat Breznyevnek? És ha igen, miért? A válasz világosnak tűnik számomra. Az USA azt akarta, hogy a Szovjetunió továbbra is viselje az impérium terhét (minden súlyával és előnyével), bizonyára nem akart sem a rendetlenség kockázatába belemenni, sem a csatlósok sikeres emancipációjának gazdasági költségeit viselni. Johnson húsz évvel elodázta az elkerülhetetlent. George Bush ma vergődik azoknak a nehézségeknek a súlya alatt, amelyeket a végre mozgásba lendült fejlődés támaszt.

VÁLASZ AZ ÖTÖDIK KÉRDÉSRE

Miért volt desztalinizálás? Ma ez különös kérdésnek tetszik. Ugyan ki szeretné a sztálinizmust? Hiszen nyilvánvalóan mindenki meg akarná szüntetni. De emlékeznünk kell arra, hogy még a nyolcvanas évek közepén is sok elemző akadt a szocialista országokon belül és kívül, akik ezt lehetetlen gondolatnak tartották. Néhányan még azt is felvetették, hogy Hruscsov beszéde és a szakítás a Szovjetunió és Kína között pusztá trükk vagy illúziókeltés. 1953-ban, a Sztálin halála utáni hetekben, Isaac Deutscher egy könyv írásához fogott,

amelyben megjósolta a „szakítást a sztálini korszakkal”. Amint az előszóban írja: „A barátaink, közöttük a szovjet ügyek kiváló szakértői, szkeptikusan csóválták a fejüket”. Deutscher prognózisának lényege a következő mondatban rejtett: „A sztálini korszak alatt elért gazdasági fejlődés végre a nép számára elérhető közelségbe hozta a jólét olyan mértékét, amelynek lehetővé kellene tennie a sztálinizmus mint rendszer leküzdését és egy fokozatos demokratikus fejlődést”. (1953, 221. o.)

Deutscher ma sok elismerés illeti ezért az alapvető látomásért, de mégis csupán részben lett igaza. Amit Deutscher megjósolt, az hrucsovizmusként vált gyakorlattá, és a hrucsovizmus kudarc volt. Hruscsov nemcsak heveskedő temperamentuma okán bukott meg, hanem azért, mert még mindig foglya volt annak a fejlődésgondolatnak, amely mindig is alapját képezte a szovjet gazdaságpolitikának: 2000-ben el fogunk temetni benneteket, mondta az amerikaiaknak. Ma ez komédiának tűnik. Akkoriban azonban nem volt az, és elemeznünk kellene, hogy miért nem. A megjegyzés a kapitalista világ gazdaság hihetetlen expanziója időszakában hangzott el, mely körülbelül 1945-től 1967-ig tartott. Akkoriban mindenki „fejlődött”, de egyeseknek ez jobban sikerült, mint másoknak. A növekedési ráták a KGST-országokban figyelemreméltóan magasak voltak, és ezzel számolva a Szovjetunió ha nem is 2000-ben, de egy vagy két évtizeddel később „behozhatta” volna az Amerikai Egyesült Államokat.

Ezek a növekedési ráták ráadásul nemcsak az ipari centrum-országokkal összehasonlítva voltak magasak, hanem különösen mutatószámok voltak, ha a harmadik világ országaival vetették össze őket. Természetesen Japánnak is figyelemreméltó növekedési rátái voltak, de az ötvenes években ezt senki sem vette tudomásul. A szovjet fejlődés-gondolat ezért nemcsak a hatalmon lévő kommunista pártok számára volt a büszkeség forrása, hanem a harmadik világ nemzeti felszabadító mozgalmainak is a vezérlő csillaga. Az ötvenes években a Szovjetunióba mint a gazdasági fejlődés modelljébe vetett hit ha nem is általános, de szélesesen elterjedt volt. És e siker magyarázata — különösen, de nem kizárólag a harmadik világban — a leninizmus teljesítőképességében rejtett. Inkább leninizmust mondok, mint marxizmus—leninizmust, mert a harmadik világ sok mozgalmában részben célszerűség okán, részben kulturális ellenállásból eredően előnyben részesítették a leninizmus átvételét (különösen a pártstruktúrát és az állami tervezést), anélkül, hogy vele együtt a marxizmust is (különösen a belső osztályharc fogalmát és az eurocentrizmust) importálták volna.

Fejlődési koncepcióját tekintve Hruscsov nem volt újító, ténylegesen Sztálin és Lenin örökségét folytatta. Újítása abban állt, hogy képviselni igyekezett a szovjetrendszer kádereinek érdekeit, akik két dolgot akartak: garanciát a terrorral szemben, és több fogyasztást. Hruscsov naivitása végső soron abban a meggyőződésben rejtett, hogy a liberalizálás folyamatát az alapvető politikai struktúrák reformja nélkül is ellenőrzése alatt tarthatja. A hrucsovizmus a Szovjetunió szociológiai átalakulásának alapvető alábecsülését, valamint a modern világrendszer működésének téves értelmezését jelentette. A hrucsovizmus bizonyos módon a szovjet retorikába vetett hitet testesítette meg, egy olyan bűnt, amelyben Sztálin soha nem volt vétkes.

A felsőbb káderek, akik éppen azt akarták, amit Hruscsov kínált, elrémültek, mihelyt felismerték, hogy talán egy szellemet engedtek ki a palackból. A brezsnyevizmus kísérlet volt a szellem visszatuszkolására. Amint tudjuk, a kísérlet hiábavaló maradt. A két elem, amelyet Hruscsov nem vett figyelembe: a városiasodás mértéke és a munkaerő megváltozása a Szovjetunióban, illetve a tőkés világ gazdaság ciklikus ritmusai. Amikor Hruscsov a Szovjetunióban (s ezzel a KGST-országokban is) megnyitotta egy bizonyos politikai liberalizálódás és egy bizonyos fogyasztás lehetőségét, rettenetesen alábecsülte a keresletet. A

szociológiai elemzésben régóta banalitásnak számít, hogy egy államnak egyszerűbb teljesen elnyomónak lenni, mint némi, de nem elégséges játéktérrel engedni a politikai és kulturális pluralizmusnak. A szűk játéktér megnöveli az étvágyat, anélkül, hogy kielégítené, és arra bátorít, hogy többet követeljenek. Hogy mekkora játéktérre van szükség, mielőtt újra helyreáll a politikai nyugalom, az nehezen meghatározható; de Hruscsov szemmel láthatóan túl keveset kínált. A brezsnyevi megoldás nyilvánvalóan az ellenkező irányba tett lépés volt, a felsőbb káderek újbóli megfélemlítése egy közvetlenül életveszélyesen fenyegető terror nélkül. Az ilyen ellenpolitika egy ideig sikeres lehet, és Brezsnyev alatt az is volt, mind a Szovjetunióban, mind Kelet-Európában.

De Hruscsov elkövetett egy még nagyobb hibát. Nem ismerte fel, hogyan működik a valóságban a tőkés világgazdaság. A tekintélyes növekedési ráták elsősorban a magas munkaintenzitású, extenzív növekedés alapján nyugodtak, amely tartósan nem teljesítményképes. Egy ideig, amíg a világgazdaság expandált, ez a bruttó társadalmi termék növekedéséhez, még fejenkénti növekedéséhez is vezetett. De a munkafolyamatok rossz hatékonysága azt eredményezte, hogy a növekedési ráták elérték csúcspontjukat, és e pont után az életszínvonal növekedése mindig az ipari centrumországok azonos időszakban elért növekedése mögött baktatott, ha nem is mindig a legtöbb periférius zóna növekedése mögött. A szocialista gazdaságok egy idő után már nem tudtak megfelelni a javulás iránt egyre nagyobb rétegekben támasztott várakozásnak, az emberek pedig elég jól informáltak voltak ahhoz, hogy a diszkrepanciát felismerjék. Ez természetesen a teljesítőképesebb gazdaságokban, amilyen az NDK-é, vagy Csehszlovákiáé, nem bizonyult olyan súlyosnak, de még itt is csak idő kérdése volt, amíg a többlettermék már nem tudta kielégíteni a politikailag reális keresletet.

Amikor a világgazdaságban bekövetkezett a hanyatlás, a gazdasági folyamatok a szocialista országokban nem különböztek annyira a harmadik világeitől. A hetvenes években néhány ország hasznot húzott az olaj árából, közülük tartozott a Szovjetunió is. A nyugati pénzügyi intézmények mindezen országokra hiteleket tukmáltak rá, hogy fenntartsák az effektív világkeresletet, és jónéhány szocialista ország az egy főre jutó tartozás terén a legnagyobb adósok közé került, hogy a nyolcvanas években azután az adósságszolgálat teljesítésének kóros képtelenségétől szenvedjen; a visszafizetésről nem is beszélve (vagy amennyiben visszafizették, úgy ennek olyan hihetetlen szociális és emberi ára volt, amelyet például Románia fizetett). És a szocialista országok a harmadik világ országainál nem kevésbé küszködtek azzal a nehézséggel, hogy eladják termékeiket a világpiacon, a jelenlegi zsargonban: hogy „versenyképesek” legyenek. Ezért a harmadik világ országainál nem kevésbé szenvedtek az inflációs nyomástól és a süllyedő életszínvonalától. Mint a legtöbb harmadik világbeli ország, a szocialista országok is piacaik liberalizálásában igyekeztek menedéket találni (vagy kényszerülnek ott menedéket keresni). És miként a legtöbb harmadik világbeli országban, a piacok növekvő megnyitása a szocialista országok esetében is legfeljebb némileg enyhítette gazdasági nehézségeiket.

VÁLASZ A HATODIK KÉRDÉSRE

A peresztrójkat és a glasznosztyot konjunktúrális reakciónak tekinthetjük egy általános dilemmára, és valóban, ekként is írtam le. De ennél többről van szó. A leninizmushoz való visszatérés öltözetében ezek a reakciók az elitek arra irányuló kísérletét jelentik, hogy a (marxizmus—)leninizmus mint ideológia és stratégia világméretű összeomlása nyomán új-

rarendezzék saját soraikat. Ebben a folyamatban a Szovjetunió elkezdte magát végre dekolonizálni (nemcsak a szocialista táboron belül, hanem saját határain belül is).

Mindenki Gorbacsov nehézségeiről beszél: egy olyan peresztrojka dilemmájáról, amely még nem működik; a glasznoszty dilemmájáról, amely még nem ment elég messzire ahhoz, hogy a legtöbb embert kielégítse, de ahhoz elég messzire ment, hogy tetemes belső feszültséget teremtsen; és végül egy olyan dekolonizáció dilemmájáról, amelyet á la de Gaulle oktrojálnak, anélkül a kedvező gazdasági világklíma nélkül, amelyből de Gaulle hasznát húzott. Ez mind igaz, de nézetem szerint másodlagos jelentőségű. Gorbacsov fő dilemmája abban áll, hogy nincs alternatív ideológiája és stratégiája a kiszolgált marxizmus—leninizmus helyett. Bizonyosan kitűnő taktikus. Valóban, teljesen egyedül likvidálja a hidegháborút, és ezzel többet tesz azért, hogy a világ és a Szovjetunió pozitív irányú fejlődését garantálja, mint a jelenkor bármely más vezetője. De mi történt végül is a szocialista projektummal?

Én magam azt hiszem, hogy a marxizmus—leninizmus uralma alatti szocialista tapasztalatokat újra kell értékelni, és elsősorban mint történetileg érthető, de mulékony jelenséget kell felfognunk a modern világrendszer történelmi fejlődésében. Nem mintha kudarcot vallottak volna. A „kudarc” (Scheitern) fogalma abból indul ki, hogy léteztek plauzibilis történelmi alternatívák.

Azt hiszem, nem léteztek ilyesféle plauzibilis alternatívái sem a szociáldemokráciának, amely a nyugati világban fejlődött ki, sem a marxizmus—leninizmusnak, amely legalábbis a Szovjetunióban és Kínában meghonosodott, sem a nemzeti felszabadító mozgalmaknak, amelyek a harmadik világban jutottak hatalomra. Ez az egész folyamat körülbelül egy évszázadra terjedt ki: a 19. század hetvenes éveitől, amikor ezek a mozgalmak valóságosan megszülettek, 1968-ig, amelyet én e mozgalmak történetében szimbolikus fordulópontnak tekintek. (Vö. Wallerstein, 1989.)

A mozgalmak e három fajtája valójában pusztán három változata egyetlen stratégiának, ez pedig a hatalom megragadása az államban egy párt által, amely azt állította magáról, hogy a nép közakarátát testesíti meg, és az államhatalmat az ország „fejlesztésére” használja fel. Ez a stratégia használhatatlannak bizonyult, de 1870-ben ez még nem volt felismerhető, sőt még 1945-ben sem. E mozgalmaknak nem kellene szemrehányást tenni azért, hogy koruk termékei voltak. Ma azonban egy más légkörben élünk. René Dumont mondta 1983-ban: *Fini les lendemains qui chantent*.^{*} Én magam viszont nem hiszem, hogy az utópizmus a végéhez érkezett volna. Ellenkezőleg. Talán csak ma tudunk igazán utópikus utópiákat kitalálni.¹

A szocializmus felépítése ebben a világban, ha létre kellene jönnie, még mindig előtűnik áll — mint opció, ám aligha mint bizonyosság. Az úgynevezett reálisan létező szocialista tapasztalatok sok mindenre megtaníthatnak bennünket a maguk negatív példájával, és egyre-másra pozitív példájukkal is. Jó, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy végső soron a marxizmus—leninizmus a valóságban inkább a nemzeti fejlődés ideológiájaként, mintsem a szocializmus építésének ideológiájaként működött. A nemzeti fejlődés azonban lényegileg illuzórikus koncepció egy kapitalista világ gazdaság keretein belül.² A legtöbb ország sohasem éri el, még részlegesen sem. A marxizmus—leninizmus mint ideológia mára kiszolgált, mert kiszolgált minden fejlődés-ideológia. A marxizmus viszont nem a nemzeti fejlődés ideológi-

* kb.: vége a daloló holnapnak. — Ford.

ájaként kezdte, és nincs arra ítélve, hogy csak ilyen korlátozott módon értelmezzék. Marxot más módon is lehet olvasni. És a következő évtizedekben lehet, sőt valószínűleg lesz is még sokféle elmélet és gyakorlat, amely eljuttathat bennünket egy olyan új ideológiai konszenzushoz, új tudományos episztemológiához és új historiográfiához, amelyek tartalmazzák Marx alapvető felismeréseit és értékeit, és marxista módon meg is haladják ezeket egy új megszüntetve-megőrzés (Aufhebung) értelmében, mely lehetőséget nyújthatna egy demokratikusabb, egalitáriusabb világ felépítésére.

(Fordította: Bayer József)

JEGYZETEK

- ¹ A marxizmus és utópizmus viszonyát egy korábbi cikkemben már tárgyaltam. Ebben azt írtam: az utópiák mindig ideologikusak. Ebben igaza volt Engelsnek (és Marxnak), feltéve, hogy emlékszünk arra is, hogy tévedtek abban az utópiában való hallgatolagos hitükben, miszerint valaha is véget érhet a történelem, és létezhet olyan világ, amelyben már nem lesznek ideológiák. Ha előre akarunk lépni, akkor — úgy tűnik nekem — nem elég az ellentmondást mint a társadalmi valóság magyarázatának kulcsát elfogadnunk, hanem el kell fogadnunk az ellentmondás folytonos elkerülhetetlenségét is, amely az ortodox marxistáktól idegen feltevés. Az ellentmondás az emberi élet feltétele. A mi utópiánkat nem minden ellentmondás kiiktatásában kell keresnünk, hanem az anyagi egyenlőtlenség vulgáris, szükségtelen konzekvenciáinak megszüntetésében. Ez az utóbbi számomra lényegében teljesen elérhető célnak tetszik. (1986. 1307. o.)
- ² Ezt részletesebben kifejtem: Wallerstein, 1988.

IRODALOM

- CARR, E. H. (1947): *The Soviet Impact on the Western World*, New York.
- DEUTSCHER, I. (1953): *Russia — What next?*, New York.
- WALLERSTEIN, I. (1986): *Marxism as Utopias: Evolving Ideologies*, in: *American Journal of Sociology*, XCI, 6. May, 1295 — 1308.
- WALLERSTEIN, I. (1988): *Development: Lodestar or Illusion?*, in: *Economic and Political Weekly*, XXIII, 39, Sept. 24, 2017 — 2023.
- WALLERSTEIN, I. (1989): 1968, *Revolution in the World-System: Theses and Queries*, in: *Theory and Society*, XVIII, 431 — 449.

SZABÓ ILDIKÓ

A megtanulhatatlan rendszer

Tudásszociológiai tanulmány a politikai világkép felépítésének nehézségeiről

„Amit raktak délig, leomlott estére,
Amit raktak estig, leomlott röggelre”
(népballada)

UGYANAZ, CSAK VALAMI EGÉSZEN MÁS

Közép-Európában magánemberként és társadalomkutatóként egy sor kategóriával kapcsolatban élhetjük meg az „azonosság és nem azonosság” élményét. Látszólag azonos jelenségekről derülhet ki, hogy itt nem ugyanazt jelentik, mint tőlünk nyugatabbra (vagy éppen keletebbre). A másság néha rejtett, néha meg annyira nyilvánvaló, hogy a tartalmi különbségekre is utaló jelzőkkel — sajátos epitheton ornansokkal — érzékeltetjük.

Nem túl régen Magyarországon a nyilvánosság még „reprezentatív” volt (miközben a „második” és „belső” nyilvánosság is létezett), a politikai tagoltság „kvázi-politikai”, a politikai részvétel „demonstratív”, a piac pedig előbb „szocialista”, majd „szimulált”. De az „irányított” demokrácia kifejezése is előfordult már nálunk (főleg a „belső” nyilvánosságban). Ez persze sem a „népi”, sem a „szocialista” demokráciával nem volt azonos. Valószínűleg ugyanazt jelentette, mint a „demokratizálás”.

De nem ugyanazt értettük egy sor olyan fogalmon sem, amely előtt nem volt jelző. Itt mind hétköznapi, mind pedig politológiai értelemben mást jelentett a „választás”, a „szavazás”, a „párt”, a „szakszervezet”, a „politikai”, az „állam”, a „hatalom” — hogy csak néhányat idézzünk fel —, mint Nyugaton.¹ A valóság leképezésére hivatott fogalmi rendszer sokszor éppen a valóságban való eligazodásunkat tette lehetetlenné. Még szerencse, hogy a közös tapasztalatok cinkossága átsegített bennünket a megértés buktatóin.²

A közép-európai társadalmak fejlődéstörténete tehát külön tartalmakkal töltötte fel az egyetemes társadalomtudományok megannyi kategóriáját. Nem véletlen, hogy sokszor egy-egy metafora pontosabban fejezte ki a lényegét, mint a bevett terminus technicusok. Gondoljunk csak Bibó István érzékletes kifejezésére, a „zsákutcs magyar történelemre” vagy a

Hankiss Elemér által használt „kényszerpályára”. De tőlünk keletebbre is gyakran még a metaforák a leghasználhatóbbak a folyamatok megnevezésére, ahogy ezt a „pangás”, a „gláznoszty” vagy a „peresztrojka” kifejezések bizonyítják.

A következőkben egy olyan fogalom „másságát” szeretném fenomenológiailag elemezni, amely — mint annyi más — szintén a polgári társadalmakban született, és amely — mint annyi más — nem egészen ugyanazokat a folyamatokat fedi le ott, mint itt. A politikai szocializációról van szó, amely mögött éppen Közép-Európában húzódnak meg a legkevésbé kiszámítható életsorsok.

A POLITIKUM HELYE A SZOCIALIZÁCIÓBAN

Fejtegetéseim az elmúlt évtizedek magyar politikai szocializációjának a paradigmájára vonatkoznak. Ez a paradigma megfelel a regionális értelemben vett „politikai köztesség” leképezési és továbbörökítési módjának. Feltételezhető, hogy tőlünk nemcsak nyugatabbra, hanem keletebbre is más paradigma érvényes. A következőkben arra keresem a választ, hogy a magyar politikai szocializáció eddigi rendszere miért volt szükségszerűen diszfunkcionális, és miért vezetett szükségszerűen értékválsághoz.³

A nyolcvanas években egyértelműen bebizonyosodott, hogy a nagy költségeket és sok energiát felemésztő „tudatformáló” intézmények — bár a hatalom különleges figyelmét élvezték és monopolhelyzetben voltak — nem működtek kielégítően. A kíváncsnak hirdetett és a valóságos emberi viszonyok közötti szakadékot az intézményi szocializáció nem tudta áthidalni. A felnövekvő nemzedékeket inkább elidegenítette a politizálás hivatalos formáitól, mintsem elfogadtatta volna ezeket. Hatását politikai *disszocializációnak* is nevezhetnénk, kétes értékű sikerét pedig politikai *etatizációnak*.

A kudarcokat elsősorban a politikai szocializáció történelmileg kialakult szerkezeti vonásaival magyarázhatjuk. Csak ezen belül hozhatjuk összefüggésbe őket azzal, hogy a központosított és politikailag ellenőrzött szocializáló intézményeknek nem volt elegendő mozgásterük, és így nem is lehettek igazán hatékonyak.

A magyar politikai szocializáció sajátosságai szűkebb értelemben a szocializáció során elsajátított politikai tartalmak másságával függnek össze, tágabb értelemben pedig magának a szocializáló társadalomnak másságával. A szocializáció folyamatában olyan politikai világgépek alakultak ki, amelyek elsősorban a többi közép-európai társadalom politikai világgépeivel mutatnak rokonságot. Ezek megértéséhez meg kell haladnunk a szűken értelmezett szocializációs nézőpontot, és maguknak a szocializációs tartalmaknak a történetiségét kell vizsgálnunk.

Elemzésem azon a feltevésen alapul, hogy a szocializációban nem választhatók szét a politikai és a nem politikai tartalmak. Az ember életébe a politikai és a nem politikai helyzetek egyaránt beletartoznak. Ezek logikája egymást feltételezi. A különböző típusú helyzeteket egymásra vonatkoztatjuk: az egyik nélkül nem tudjuk megérteni a másikat. Utólag a nem politikai helyzetek is politikai értelmet nyerhetnek (ahogy ezt huszadik századi történelmünk is gazdagon illusztrálja). A korábbi időszakok politikai vonatkozásai pedig a későbbi, nem politikai helyzetekben befolyásolják viselkedésünket. Mai társadalmi reflexeinkben a korábbi tapasztalatok is benne vannak.

Ám a politikai és a nem politikai szocializáció közé azért sem húzható éles határ, mert attól függően, hogy mikor mi minősül politikainak, a politika közgondolkodásbeli tartalma

is változik. A közelmúlt történelméből arra is bőségesen találunk példát, hogy a leghétköznapibb dolgok válhatnak máról holnapra politikai jelentőségűekké.⁴

Elemzési szempontból azonban érdemes külön is kitérni a politika és a szocializáció viszonyára. Mit jelentett a szocializáció oldaláról a politikai valóság mássága, és az új politikai rendszer mennyiben akarta maga is megváltoztatni a szocializációt egy eszmerendszer nevében?

A SZŰKEBB ÉRTELEMBEN VETT MÁSSÁG

a) A politika — a szocializáció felől

1945 után a végletesen megosztott magyar társadalom rövid idő alatt felismerte, hogy a politikai arculat kifejezésére csak két út kínálkozik: az azonosulás és az elutasítás. Nyilvánosan azonban csak az azonosulás eszköztárával élhettek az emberek. A politikai magatartás alternatíváinak beszűkülése a szocializáció paradigmáját is átalakította.

Az egypártrendszer kiépülésével és a kommunista ideológia hivatalossá válásával a végletekig kiszélesedett az illegitim politikai értékek, érzelmek, gondolatok és magatartási formák köre. Az egyénnek számolnia kellett azokkal az egzisztenciális következményekkel, amelyeket az illegitimé vált politikai reakcióknak már a pusztá gyanúja is maga után vonhatott. A politikai félelem — újólág és immár kiteljesedve — a politikai szocializáció szerves része lett.

Az, hogy mi minősült politikainak (és ennek vonzataként egzisztenciálisan előnyösnek vagy hátrányosnak), nem annyira a szerves intézményesülési folyamatoktól függött, mint inkább a hatalmi döntésektől. Újólág megerősödött az a történelmileg már egyébként is megalapozott kollektív tapasztalat, hogy a politika legális tartományát csak a hatalom jelölheti ki. A történelem azonban arra is megtanította az embereket, hogy a legalitás terjedelme, tartalma és formája a hatalomgyakorlás változásaival együtt változik, sokszor gyorsan változik és rendszerint ellenkező előjelűvé.

A felülről vezérelt politikai világ szűk mozgásterében, a felduzzasztott illegitim szféra árnyékában sajátos érdekérvényesítési technikák alakultak ki. Ezeket egyrészt legális, de sokszor csak demonstratív, kvázi-politikai részvételben lehetett hasznosítani, másrészt pedig a *praepolitikai* szférában. A praepolitikai szféra a legális intézményeken belül, közöttük és körülöttük egyaránt működött. Az érdekérvényesítés sikerességét éppen az biztosította benne, hogy a törekvések, eszközök és alkuk nem intézményesültek és rejtettek maradtak. Az ebben a szférában való eligazodás a politikai szocializáció egyik legfontosabb tanulási folyamatává vált. Ehhez azonban az egyén nem számíthatott intézményes segítségre.

A politika történelmileg gyors jelentésváltozásai és rejtett tartalmai eltávolították egymástól hétköznapi, tudományos és hatalmi értelmezéseit. Az empirikus kutatások tapasztalatai szerint az emberek egészen a legutóbbi időig csak a jelentésváltozásoknak kevésbé kitett külpolitikát és „nagypolitikát” tartották politikának, illetve a protokolláris és demonstratív mozzanatokot.⁵ A hétköznapi tudatban a tényleges politikai folyamatok alig jelentek meg, és akkor is átszerkesztve, folklorizálva. Nem voltak töle idegenek az irracionális okulajdonítások, a mítikus elemek, a tévhitek.⁶ A tagolatlan politikai kultúra nem volt alkalmas a folyamatok értelmezésére és a politikai érdekérvényesítés konceptualizálására.⁷ Az intézményes szocializáció nem a par excellence politizálási képességek kialakulására

írányult, hanem egy demonstratív viselkedés megtanulására. Mivel a tényleges politikai folyamatok ellenőrizhetetlennek látszottak, a látható, intézményes formákhoz kötődő politizálás erkölcsileg kérdőjeleződött meg.

És végül nem alakultak ki a politikai emancipáció megtanulásának a színterei, a *politizáló közösségek*. Nemzedékek nőttek fel anélkül, hogy a politikai közösség élményében részüik lett volna. Nálunk nem vált nyilvánvalóvá, hogy az előrejutáshoz nélkülözhetetlenek a (közösségi) szolidaritás-értékek, és hogy ezek összeegyeztethetők az (egyéni) autonómia-értékekkel.

b) A szocializáció — a politika felől

A politika és a szocializáció viszonyának másik oldalát a politika szempontjából vizsgálhatjuk meg. Ebből a szempontból érzékelhetjük azokat a változásokat, amelyeket a politika a szocializációs folyamatokba való beavatkozással kívánt elérni. A társadalomtól elkülönülő politika új célok szolgálatába állította a szocializációt, és új funkciók betöltését várta el tőle.

Megváltoztak a politika tudatos, intézményes közvetítésének alapelvei. A szocializáló intézmények — az iskola, a tömegkommunikációs eszközök, az ifjúsági szervezetek — nem az individuumot, hanem a társadalmi osztályt, illetve csoportot tekintették a társadalmi folyamatok alanyának. (Más kérdés, hogy ez az alanyiség a valóságban inkább tárgyiságot jelentett.) Ezzel a szocializáció egy újfajta rendiség tudatának a kialakítása irányába mutatott. Az intézményesen közvetített tartalmak az individuális tehetetlenség érzését erősítették, amellyel szemben nem volt közösségi védelem. Azt tudatosították az egyénben, hogy politikai besorolása alapvetően tőle független tényezőktől: származásától, társadalmi hovatartozásától függ. A tehetetlenség érzését csak fokozta a politikai történések tényleges aktorának, a Pártnak a transzcendentalizálódása. Ez a közérzület az 1949 és az 1953 közötti időszakban csak abszurdabbá vált azzal, hogy a társadalomnak rendkívül látványosan és rendkívül intenzíven kellett demonstrálnia a politikával való tökéletes azonosulását.

Az elsajátíttatni kívánt személyiségértékeket egy elvont személyiségfogalomból vezették le, amelynek nem sok köze volt a valósághoz. A totális társadalomátalakítás eszméjének megfelelően a szocializációban is a jövőre irányultság dominált. A szocializációs törekvéseket nem az egyéni érvényesülésen és önmegvalósításon, hanem a hitbéli, világnézeti, érzelmi azonosuláson alapuló legitimitás megteremtésének célja vezette.

A politikai szféra és a szocializációs folyamatok viszonya megoldatlan, feldolgozatlan konfliktusok halmazát eredményezte mind a politika, mind az egyén számára. A politika számára azért, mert ebből a rendszerből hiányoztak a konfliktusok észlelésének mechanizmusai. Ezekről a hatalom csak a belügy szűrőjén kapott visszajelzéseket, így kezelésük is elsősorban belügyi problémának tűnt. Stabil fogódzók nélkül az egyén sem tudott mit kezdeni a konfliktusokkal. Feloldásukhoz csak a konformitás alternatíváját biztosították intézményesen. Ezen túl még a kudarcaira, a kedvezőtlen tapasztalataira hagyatkozhatott a leginkább.⁸ A negativitások jelentették számára a legbiztosabb tájékozódási pontokat.

A magárautaltság nagyon igénybe vette az emberek lelki teherbíró képességét, és szinte lehetetlenné tette, hogy pozitív társadalmi identifikációk épüljenek ki bennük. A generációk között tovább hagyományozódó ismeretek, értékek, és normák is csak kevésbé segíthették az új nemzedékek politikai világképének a kiépülését, mivel a politikai kultúra alulról építkező kontinuumai — amelyeket egyébként is rendre traumatikus történelmi hatások értek ebben a században — a negyvenes évek végén újólág megtörték. Nem tudtak kikris-

tályosodni olyan szocializációs modellek, amelyek a társadalmi és politikai lét szerves egységén alapultak volna, amelyek a társadalmi innovációban való érdekeltiségen keresztül integrálták volna az egyént a különböző formális közösségekbe, és amelyek az egyén adottságainak megfelelő magatartási alternatívákat biztosítottak volna a számára. Az identitások leghatékonyabb szervező erőinek a tiltások, elutasítások, kudarcok bizonyultak.

A nyolcvanas évek elejére a direkt szocializációs törekvések háttérbe szorulása, a pluralisztikus értékek intézményesülése, a politikailag illegitim szféra szűkebbé válása és a nyilvánosság kitágulása következtében nagyobbak lettek az esélyei annak, hogy a társadalmi gyakorlat végre meghaladja a rendi szocializáció paradigmáját. A változások azonban nem vezettek automatikusan a — mégoly erodálódó — szocializációs rendszer megszűnéséhez. A nyolcvanas években még mindig az érdekérvényesítés nem nyilvános, partizán formái bizonyultak a leghasználhatóbbaknak. Így a szocializációs rendszernek csak a mind erőteljesebb individuális ellensúlyozása vált lehetővé. Csak a túlélés eszköztára bővült, nem egy új típusú politikai életformáé. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az átmenet évtizedében a liberalizálódott politikai szocializáció elő is készítette az új típusú politikai életformát: társadalomlélektani evidenciává tette azt a felismerést, hogy elkerülhetetlen a politikai szocializáció rendszerének a teljes megváltoztatása. A demokratikus politikai szocializáció tényleges lehetőségét azok a változások teremtették meg, amelyek az évtized végén kezdődtek el a politikai szocializáció intézményrendszerében, illetve azok, amelyek ekkorra már teljesen átalakították a politikai nyilvánosság szerkezetét.

A politikai szocializáció sajátosságait tehát részben a politikai szféra jellegzetességeivel, részben pedig a szocializáló intézmények politikafüggésével, illetve a szocializációs folyamatok közvetlen politikai befolyásolásának a törekvésével magyarázhatjuk. Milyen politikai világkép elsajátítását tette lehetővé ez a szocializációs rendszer, és hogyan képződött le a társadalmi valóság a szocializáció folyamán?

FENOMENOLÓGIAI SAJÁTOSSÁGOK

A politikai szocializációban egyrészt a társadalom közvetíti a politika világát az egyén felé, másrészt az egyén alkotja meg a saját politikai világképét. Ebben a kétoldalú folyamatban az egyén, miközben magába emeli a politikát, magát is beleviszi ebbe. Kiépíti a hozzá való viszonyát, formálja a maga politikai személyiségét, és ily módon hozzá is tesz valamit az objektív politikai valósághoz.

A politikai szocializáció során fokozatosan megértjük a társadalmi lét politikailag releváns helyzeteinek a logikáját, felfedezzük a politikai szerveződések és mozgások rendező elveit, és a megtanult szabályokat megpróbáljuk érdekeinknek megfelelően alkalmazni. A megismerési folyamat egyik odalaként általánosítjuk a különböző helyzetekben szerzett tapasztalatainkat, és a tipikusnak látszó elemekből felépítjük világképünket. A másik oldalról viszont a világképünkől kiindulva alakítjuk ki viszonyunkat a politikai szférához, és annak alapján próbáljuk ezt megérteni. Világképünket folyamatosan korrigálhatjuk is, az újabb tapasztalatok függvényében.⁹

A politikai értékrendünket és viselkedésünket meghatározó világképünk nemcsak személyes tapasztalataink alapján szerveződik, hanem a felénk közvetített valóság feldolgozásából is. Annál jobban segíti a társadalomban való eligazodást, minél nagyobb összhang van a valóság és intézményesen tükrözött képe között, minél inkább kiegészítik és igazolják egymást a különböző forrásokból származó valóságértelmezések.

Egy szocializációs rendszer sikere attól függ, hogy az egyén felismeri-e a saját tapasztalati világát a személyek és az intézmények által felmutatott valóságképben, mint valami tükörben. A sokféle, egymást szervesen kiegészítő valóságértelmezés teszi lehetővé, hogy saját értékrendjét bekapcsolja a már intézményesült, a továbbhagyományozódott értékrendek láncolatába. Minél gazdagabbak a kapcsolódási lehetőségek, annál nagyobb az esélye annak, hogy pozitív társadalomtudata épüljön ki.

A mindennapi élet különböző helyzeteinek a logikáját társadalmi helyzetünktől függően értelmezzük és alkalmazzuk. A társadalmi szerveződésekre vonatkozó tudásunkat felhasználva konstruáljuk meg politikai személyiségünket, és helyezük el magunkat a társadalom viszonyrendszerében. Világképünk leképezi a társadalmi-politikai valóságot. Így rendezettsége is alapvetően ennek rendezettségétől függ. Minél áttekinthetőbb a valóság, annál könnyebb felépíteni a világképet. A világkép a politikailag is megformált társadalom terméke, ugyanakkor a társadalom átalakításának az egyik tényezője is.

Világkép megalkotása erőteljesen igénybe veszi kreativitásunkat. Össze kell illesztenünk és el kell különítenünk a valóság különböző dimenzióit és színtereit, meg kell értenünk viszonylagos autonómiájuk szabályait és határait, fel kell ismernünk, hogy a szabályok meddig érvényesek, és ki kell dolgoznunk alkalmazásuk stratégiáját. Tehát nem egyszerűen ismereteket, értékeket, érzelmeket, szabályokat és mintákat sajátítunk el, illetve hozunk magunk is létre, hanem megszerkesztünk és összerakunk egy — a magunk szempontjából működőképes — világképet.

Szocializációnk során megtanulunk eligazodni a különböző *komplementer* szerveződések között¹⁰, és megpróbáljuk megérteni ezeknek a szerveződéseknek mind a sajátosságait, mind pedig az egymáshoz való viszonyát. A valóság elsajátítása tehát kettős irányú. Egyrészt megpróbáljuk elkülöníteni benne a különböző dimenziókat: rendező elveik alapján különbséget teszünk közöttük. Másrészt megtanuljuk összeilleszteni az egymást kiegészítő dimenziókat: megkeressük határaikat és kapcsolódási pontjaikat.

Hogy közlekedni tudjunk közöttük, meg kell különböztetnünk az egyénit a közösségitől, a legálisat az illegálisától, a politikait a nem politikaitól, a civilt az államtól stb. A közlekedés szabályainak a határait is kitapasztaljuk: megtanuljuk, hogy miben bízhatunk és miben nem; miben hihetünk és miben nem; mitől kell félnünk és mitől nem. Arra is rájövünk, hogy meddig érvényesek a szabályok — mikor kell őket betartanunk, és mikor nem. Elkülönítjük a társadalom „alulról” és „felülről” szerveződő viszonyait, és érzékeljük, hogy a különböző viszonyok között más-más szabályok érvényesek. De azt is látjuk, hogy a társadalmi létnek nyilvános és nem nyilvános síkja is van, és a szabályok ebből a szempontból is különbözhetnek egymástól. Eközben azt is észrevesszük, hogy a világ különböző „illetékességi körökre” oszlik. Megértjük, mi az, ami rajtunk kívülálló és annyira determinált, hogy semmi befolyásunk nem lehet rá, de azt is: mi az, ami tőlünk függ. Mienk-tudatunk összefügg kompetencia-élményünkkel. Megtanuljuk szabadságunk határait, a változtathatóság és a változtathatatlanság terjedelmét. Szabadságélményünk alapja a változtathatóság tudata. Minél inkább változtathatónak találjuk életünket szocializációnk során, annál szabadabbnak érezzük magunkat. És minél inkább azt tapasztaljuk, hogy személyes közreműködésünk nyomán megváltoznak viszonyaink, annál inkább a magunkénak érezzük a világnak azt a darabját, amelyikhez közünk van. A világot illetékességünkkel vesszük birtokunkba.

Az egyénnek a társadalomhoz való pozitív vagy negatív viszonyát alapvetően az határozza meg, hogy az mennyire biztosítja számára a siker lehetőségét. A siker lehetősége, társadalmi elérhetősége elválaszthatatlan a szocializációs folyamatoktól. Kettős értelemben is. Egyrészt abban az értelemben, hogy az emberek számára mennyire egyértelmű, hogy a

szocializáció (a családban, az iskolában, a társadalmi intézményekben, az egyházakban) „azért van”, hogy az érvényesülést segítse elő. Másrészt abban az értelemben, hogy mennyire kristályosodtak ki az érvényesülést elősegítő szocializációs mechanizmusok, és mennyire van meg a lehetősége annak, hogy az egyén sikerrel alkalmazza a szocializációban tanultakat.

A társadalmak abból a szempontból is különbözhetnek egymástól, hogy mennyire sajátíthatók el, mennyire ismerhető meg működésük. A társadalmi lét dimenziói valóban komplementerek-e egymással? Ott kezdődik-e az egyik, ahol a másik végződik? Tudatunkban egymás mellé illeszthetjük-e az egymást kiegészítő dimenziókat? Átláthatóak-e a társadalmi lét színterei és a bennük szerveződő viszonyrendszerek működési elvei? És főként: megtanulható-e ez a valóság? Szabályok-e az annak látszók, és alkalmazhatóak-e a gyakorlatban azok a logikák, amelyek működtetni látszanak az egyén és a társadalom találkozásának különböző helyzeteit? Alkalmazhatóak-e anélkül, hogy az autonómiák veszélybe kerülnének? Felépíthet-e az egyén egy konzisztens világképet, hogy aztán már maga a praxis álljon tevékenységének előterében, vagy pedig minden erejét felemészti a valóság állandó újratanulása, a kiismerhetetleneknek látszó szabályok megértése, az érvényességek folyamatosan változó határainak a minduntalan bemérése? A szocializáció egy életen át tart, de az identitásnak már az ifjúkorban ki kell alakulnia. Vajon időben kialakul-e az új generációk identitástudata, vagy pedig egész életükben csak az alapjait próbálják lerakni?

Minél inkább egymáshoz illeszkednek a különböző viszonyrendszerek és minél átláthatóbb működésük logikája, annál kevésbé feszíti túl az emberek lelki teherbíró képességét szűkebb és tágabb környezetük önmagukba emelése és önmaguk bevitele környezetükbe. Minél kevésbé hagyja őket magukra a társadalom ebben a folyamatban, annál kevésbé emészti fel kreativitásukat a helyzetek, logikák és szerepek folyamatos újraértelmezése. És minél több lehetőségük van arra, hogy a különböző helyzetekben és szerepekben minél többet őrizzenek meg autonómiájukból, annál valószínűbb, hogy harmonikus viszonyt tudnak kiépíteni a társadalommal. Az önmegvalósításnak és a konzisztens világkép kiépítésének az esélye tehát elválaszthatatlanok egymástól.

A politikai szocializáció rendszerei között tudásszociológiai szempontból mindenekelőtt abban vannak különbségek, hogy mennyire teszik lehetővé kompatibilis elemekből szerveződő világképek kialakítását. Ezen az alapon tudjuk értelmezni a szocializációnak a társadalom innovatív folyamataiban játszott szerepét is. Minél inkább megvan a lehetősége a kompatibilis elemekből álló világképek elsajátításának, annál inkább lehetővé válik a konfliktusok kompromisszumos feloldása, azaz annál inkább összeegyeztethetők a konfliktusokban szembekerülő logikák.

A kérdés tehát az, hogy az elmúlt évtizedekben megvolt-e a lehetősége annak, hogy az emberek a saját gyakorlatukban jól hasznosítható, megbízható érvényességű, áttekinthető szerkezetű világképet sajátítsanak el. Ez egyúttal a világ (a társadalom) kompatibilis szerkezetének a kérdése is.

a) A leváltott múlt

A magyar társadalom legfontosabb sajátosságának tudásszociológiai szempontból inkompatibilis szerkezetét tekinthetjük. Ennek időbeli megjelenési formája a múlt és a jelen viszonya volt.

A múlt és a jelen közötti diszkontinuitás, amely a negyvenes évek végére már teljessé vált, nem volt előzmények nélküli a huszadik századi magyar történelemben. Az egymást váltó hatalomgyakorlási módok az állampolgárok számára az újabb és újabb értékrendek elfogadtatásának a kényszerét is jelentették. Új volt azonban, hogy a negyvenes évek végén az állami politika rangjára emelkedett diszkontinuitás már a privát szférában is megpróbálta felváltani a kontinuitásokat. A civil és az állami szféra Közép-Európában mindig is konfliktuózusabb egymás mellettsége további feszültségekkel terhelődött. Tovább szűkültek a privát szféra tartományai, és veszélybe kerültek a magántörténelemnek azok a szálai, amelyek a folytonosság megőrzésével ellensúlyozni tudták a mindennapi lét kisajátítására irányuló törekvéseket.

Egy olyan rendszer megteremtésének a kísérlete kezdődött el, amely *érzelmileg* akarta magát legitimálni. Ezen belül a pozitív érzelmeket az egész világ megforgatásának az ígérete és az eljövendő kollektív boldogság víziója volt hivatott kiváltani, a negatív érzelmeket viszont a nagyon is jelenvaló és konkrét megfélemlítés eszköztára. Az új rendszer a legszemélyesebb érzelmekre és aspirációkra is igényt tartott. A kontinuitás tehát ezeken a területeken is veszélybe került.¹¹

A polgári politikai szocializáció egyik funkciója az, hogy a kölcsönös kompromisszumokon alapuló konfliktuskezelés jellemezze az emberek kapcsolatrendszerét. A politikai kultúrát alapvetően az érdekegyeztetés piaci viszonyai szabályozzák. Az új rendszer által elfogadtatni kívánt politikai kultúrában viszont a kompromisszumok — mint a konfliktusok többséyes, kevésbé determinált és az érintettek által jobban befolyásolható megoldási módozatai — negatív előjelűekké váltak.

Ez kétségtelenül jelentett egyfajta kontinuitást a kompromisszumok megkötésének történelmileg fejletlen piaci viszonyaival, az „Ugocsa non coronat” hagyományaival, de egyúttal a mégiscsak megindult polgárosodási folyamatok kultúrateremtő hagyományainak a megtörésével is járt. Az új történelemértelmezés visszamenőleg igyekezett diszkreditálni mindent és mindenkit, ami és aki nem felelt meg a radikális konfrontáció eszméjének. Elsősorban a politikailag mértékadó rétegek: a polgárság és ezen belül az értelmiség szempontjából volt annak jelentősége, hogy ennek szellemében értékelték át a múlt reformtörekvései, mert ezek főként az ő számukra jelentettek egyfajta értékfolyamatossgot és identifikációs alapot.

Rövid időn belül olyan értékekről is kiderült, hogy nem számítanak annak (sőt éppen ellenkezőleg), amelyeket addig a gyakori hatalmváltások sem kérdőjeleztek meg. A legnagyobb magyar reformer elmarasztaltatott, hogy osztálykorlátai miatt nem forradalmár, a haza bölcséről kiderült, hogy rossz kompromisszumokat kötött, a nagy baloldali munkáspárttól, hogy lepaktált a hatalommal. De mindazok a személyiségek is átértékelődtek, akik nem fordultak szembe az egész rendszerrel, hanem azon belül próbáltak meg valamit tenni, Pázmány Pétertől a nyugatosokon át a népi írókig — hogy csak az irodalomra utaljunk. A jelen politikai szempontjai szerint ítéltetett meg visszamenőleg a történelem és a kultúra,

illetve abból a szempontból, hogy mennyire lehetett valakit vagy valamit az új rendszer „előzményének” vagy előfutárának tekinteni. Az új legitimációs ideológia elsősorban a közélet kérdései iránt fogékony társadalmi rétegek: a polgárosodó parasztok, a szervezett munkások és általában az iskolázottabb rétegek identitástudatának a történelmi és kulturális alapjait kívánta szétzúzni.

b) Sehová sem tartozni

Az viszont már mindenkit érintett, hogy az embereknek *rendszer tudatuk* lett, akár akarták, akár nem. Önmeghatározásuk legfontosabb és legaktívabb tényezőjévé egyetlen szempont vált: a fennálló politikai rendszerhez való viszonyuk. Egyúttal rákényszerültek arra, hogy folyamatosan számot vessenek mindazok rendszer tudatával, akikkel kapcsolatba kerültek.¹²

A rendszer tudat kialakulása együtt járt egy másik folyamattal: a *korábbi identitástudat elvesztésével*. A totális átszocializálás mechanizmusai a *politikai, ideológiai, etnikai, társadalmi, lélektani és morális identitás* alapjait egyaránt szét akarták zúzni. Ezt csak azoknak a csoportoknak a megsemmisítésével vagy kisemmizésével lehetett elérni, amelyekkel az emberek azonosíthatták magukat. E törekvéseknek szinte valamennyi közösség áldozatul esett, a nemzettől és az etnikai csoporttól a családig. (Más kérdés, hogy a dezintegrációs törekvéseknek még a család tudott a leginkább ellenállni.)

A politikai rendszerhez való viszonynak (s e viszony finom megjelenési formáinak: a lojalitás mértékének, „patinasságának” vagy éppen a formális lojalitás mögött meghúzódó elutasításnak) a felfokozott jelentősége az emberi kapcsolatok alakulásában és az emberek önmeghatározásában együtt járt egy sajátos tudásszociológiai folyamattal. Ennek során a *korábbi önbesorolási kategóriák érvényüket veszítették*, vagy a gyakorlatban bizonyultak használhatatlannak. A társadalmi lét szerkezetének további inkompatibilitását jelentette, hogy a nyilvánosan megbélyegzett vagy éppen üldözött csoportok tagjai között tovább élt az összetartozás tudata és a csoport értékvilágának számos eleme. Az illegálisba kényszerített értékvilágok óhatatlanul ki vannak téve bizonyos erodálódási folyamatoknak, és a konzerválódás veszélye is jobban fenyegeti őket. A legális értékek ellenkező előjelűvé minősítését vagy „csak” elbizonytalanítását-megkérdőjelezését a társadalmi mintaközzvetítés rendszere is megszínylette.

A csoportidentitások mellett a *szerpeidentitások* számai is elvágódtak. A korábbi értékek ezen a területen is sokszor éppen az ellekezőjűkre fordultak. A szerepkategóriák átértelmezésének egyik leglátványosabb tárgyává a női szerepek váltak, s ezek mentén átértékelődött a család is, amely különböző szerepek megvalósítására kínált terepet. A „nőies nő” talán évezredek óta stabil bizonyossága most politikailag kompromittálhatta az embert¹³: egy jól szabott kosztüm elég volt ahhoz, hogy viselőjére letörölhetetlen értékminősítéseket üssenek. Az anyaszerep, különösen akkor, ha valakinek nem volt munkaviszonya, alacsonyabb rendűnek minősült, mint a termelő munka. Akinek az értékrendjében a család foglalta el a fő szerepet, az ideológiailag elmaradottnak számított, illetve politikailag fejletlennek. A kor tömegkultúrájának kedvelt témája volt a „kispolgári csökevény” feleség vagy férj jó útra térése.

A pártnak és a hivatalos ideológiának való feltétlen érzelmi alárendelődés követelménye a család érzelmi jelentőségét is relativizálni igyekezett, és egyáltalán, a magánérzelmek jelentőségét.¹⁴ Nem volt kétséges, hogy a civil, illetve az állami-politikai értékek és érzelmek konfliktusában ez utóbbiaknak kellett magasabb rendűeknek lenniük és elsőbbséget élvezniük.¹⁵ A szerepkategóriák átértelmezése új szerepmítoszok kultiválásával jár együtt.

Ezek azt akarták elhíttetni, hogy a nő éppen a munkába állásával (az ötvenes évek elején meg egyenesen a jellegzetes férfi-munkakörök betöltésével) vált egyenrangúvá a férfiakkal, és szabadult fel évezredes elnyomatása alól.

Miközben az ideológiai szempontok szerint felépített plakátmítoszok a valóságban átláthatatlanok voltak, a nők munkába állásával kapcsolatos mítoszteremtés sok szempontból sikeresnek bizonyult. El tudta fedni a nők tömeges munkába állása mögött meghúzódó gazdasági okokat, leértékelte a gyerekevelés és a háztartásvezetés munkáját (nemegyszer kisebbségi érzést kelteve az otthon maradt nőkben), és el tudta hitetni a nők jelentős részével, hogy az az élet rendje, ha egy család nem tud megélni egy fizetésből, és a szülők a munkanapoknak csak a töredékét töltik családi tevékenységgel.

Ugyancsak a társadalom nagy részét érintette — a kommunista párthoz közelállókát kivéve talán mindenkit —, hogy *a személyesen megélt történelemből szinte semmi sem maradt*, ami az új rendszerben deklarált történelmi és politikai értékekkel kontinuos lehetett volna. Ez egyrészt *a nagy történelmi részvételekre terjedt ki*: a pártpolitikai tevékenységre, a háború, a front, a hadifogolytáborok élményeire. A politikai nézetazonosság és a történelmi sorsközösség elvileg a szolidaritás, az egymásrataltság és az összetartozás érzését keltik az emberekben. A közös élményeknek csoportképző erejük van. A csoporttudat azonban csak akkor manifesztálódik és csak akkor válik az egyén magányosságát oldó erővé, ha a közös élményekből kikristályosodó értékek nyilvános társadalmi elismerést és megerősítést nyernek.

Mivel a negyvenes évek második felétől elképesztő méreteket öltött a Szovjetunióval kapcsolatos értékek kultivációja, külön is érdemes megemlíteni, hogy a szovjet hadifogolytáborokban vagy az ország „felszabadításáról” szerzett tapasztalatok milyen konfliktusba kerültek a szovjet ember magasabbrendűségéről és a Szovjetunió mindennapi életéről kultivált képpel. A megszállókként viselkedő, a szabad rablás engedélyével élő, az emberek tízezreit indoklás nélkül elhurcoló katonákról a lakosság legszélesebb rétegeinek volt személyes élménye. (Bár ezek az élmények csak szájhagyomány útján adódtak tovább, a belőlük kirajzolódó „történelmi folklórban” meglepően azonos motívumok és történeti „szkriptek” ismerhetők fel. A sztenderd elemek gyakorisága arra utal, hogy itt valóban kollektív élményekről van szó.)¹⁶ Az emberek saját múltjukról való megfosztása, egész addigi életük politikailag gyanúsá válása (amit intézményesen a „káderezés”, és az önéletrajzok íratása biztosított) *önazonosságuk* lélektani alapjait kezdte ki.

A diszkontinuitás az állampolgári identitás érzelmi oldala szempontjából *alapvető szimbólumokra* is kiterjedt. Új címer lett (majdnem új Himnusz is), a *Szózat* egy ideig tilalmi listán volt.¹⁷ Új énekektől (például az *Internacionálétól*) várták el, hogy az együvé tartozók körét kijelöljék. Rendre megváltozott a települések, utcák, munkahelyek, sportegyesületek neve.¹⁸ Új „tömegmozgalmak” kívánták elősegíteni az új öntudat kialakulását.¹⁹

A személyes életsorsok diszkontinuitása szempontjából az egyik legalapvetőbb, szociológilag is értelmezhető folyamat a társadalmi struktúra nagyfokú átrendeződése volt. Ezen belül is a horizontális mozgások — amelyek több millió ember számára jelentették a lakóhely kényszerű megváltoztatását²⁰ — szakították el egyértelműen a mindennapi élet folytonosságát biztosító szálakat. A horizontális mobilitás az esetek nagy részében vertikálisan is megváltoztatta a társadalmi struktúrában elfoglalt helyet.²¹ Az ingázók — akik még a hetvenes években is körülbelül egymillió főt tettek ki — nyilvánvalóan nem tölthették be a családi szocializációban azt az érték- és mintaközvetítő szerepet, amit egyébként természetes módon betölthettek volna. A parasztság térszékbe kényszerítése, illetve az iparba menekülése pedig a munkára való szocializáció szempontjából jelentett diszkontinuitást.

Elszakadtak azok a szálak, amelyek mentén a gyerek hagyományosan belenőtt abba a munkakultúrába, amellyel szülei rendelkeztek. Az észrevétlen tanulásnak ezek a formái korábban a kistulajdonosok, kisiparosok egy részének a gyermekei számára is rendelkezésre álltak. Ezek a családok az új rendszerben mint „kiskapitalisták” vésztették el korábbi egzisztenciájuk alapjait és ezzel a szakmai-gazdálkodási tradíciók családi továbbörökítésének a lehetőségét.²² A személyes kontinuitás megszakítására a vezeték- és a keresztnév hatalmi pozícióból történő megváltoztatása szolgáltatta a leggroteszkebb példát.²³

Az a tény, hogy a negyvenes évek végétől mindinkább megváltoztak a politikai és a nem politikai szféra közötti határvonalak, azzal a követelménnyel járt, hogy az emberek rákényszerültek egész addigi tevékenységük, életük, nézeteik, a világban elfoglalt helyük felülvizsgálatára, és általában arra, hogy mindent (vagy majdnem mindent) a hatalom értékrendjének a szempontjából is minősítsenek.

Hirtelen politikai jellegűek lettek az élet korábban nem politikai jellegű tényei. Az új rendiség jegyében a negyvenes évek végén ellenkező előjelű értékke vált az individuum és általában az individuális jelleg, amely pedig már elég jelentős mértékben emancipálódott egy — a másfajta rendiséget sok szempontból meghaladni nem tudó — korábbi társadalmi gyakorlatban. Az, hogy politikai (és nemegyszer egzisztenciális) következménye lett a származásnak, a korábbi foglalkozásnak, a vallásnak, a rokonságnak, a külföldi ismereteknek stb., a valóságban a két világháború közötti Magyarországon felerősödött rendi szemlélettel, az ideokratikus közösségekben való gondolkozásmóddal teremtett egy — politikailag tagadott — kontinuitást.

c) Az önbesorolás ellehetetlenülése

Azok az értékek, amelyek korábban a hétköznapi életet vezérelték, és a társadalmi felemelkedés hajtóerői voltak (például az anyagi gyarapodás, az értelmiségivé vagy általában a polgárrá válás ösztönzői), most akár végzetesnek is bizonyulhattak. Kiderült róluk, hogy nem „az egyről a kettőre”, hanem éppen „a nullára” juttatják az embert: osztályidegenné, osztályellenséggé, kulákká, kizsákmányolóvá, de a legjobb esetben is ingatag középparasztává vagy kispolgári elemmé minősíthetik.

A negatív kategóriák rendszere mögött a társadalmi önbesorolás teljes elbizonytalanodása húzódott meg. Az identitás kiépítése szempontjából alapvető fontosságú, hogy hogyan tudjuk elhelyezni magunkat a társadalomban. Milyen csoportok tagjaival érzünk hasonlóságot, kik között érezzük „otthon” magunkat, kiknek a világméretű, gondolkodásmódját, kommunikációs szokásait stb. érezzük a mieinkhez közelállónak. Az önbesorolás annál megnyugtatóbb számunkra, és annál inkább erősíti önértékelésünket, minél inkább olyan csoportokhoz tartozónak érezzük magunkat, amelyeket a számunkra fontos szempontokból (mint például az erkölcs, az életmód, a tudás, a gazdagság, a hatalom, a teljesítmény, a társadalmi fontosság) a többi csoport is elismer; a magabiztossá vált csoporttudat önértékelésünkre is kisugárzik. Úgy érezzük, „megtaláltuk a helyünket” a társadalomban, és tudjuk, „mi dolgunk a világban”.

Ebből a szempontból a társadalmi struktúrának a hatalom által felkínált osztály- és csoportkategóriái és az ezekre vetített értékei teljesen alkalmatlanok voltak a pozitív társadalmi identifikációk kiépítésére. A korábbi „uralkodó osztályok” leváltása és a „munkásosztály” uralkodó osztállyá való kinevezése az adminisztratív intézkedések ellenére sem járt

együtt a hivatalosan kultivált „osztályértékek” társadalmi elfogadásával és legitimálódásával.

A társadalmi struktúra áttekinthetetlenségének és a rétegeképző tényezők már-már értelmezhetetlen képlékenységének közismert szociológiai ténye mellett az *önmeghatározást elősegíteni hivatott fogalmaknak a mindennapi életben való használhatatlanságára* érdemes itt utalnunk. Egyrészt az ellenségeként vagy legalábbis gyanakvással kezelt polgári rétegek a valóságban sok szempontból modellként szolgáltak az új uralkodó elit számára még akkor is, ha ez a tény nem kapott nyilvánosságot. (Mi mást is tekinthettek volna mintának, mint a közép- és felső rétegeket? Az illegalitásban részt vevők szűk csoportjának „forradalmi aszkézisa” az uralkodói pozícióban hosszú távon és tömegesen követhetetlen volt.) Másrészt a hatvanas évektől meginduló középosztályosodási folyamatokban is a középrétegek továbbélő tradíciói, a velük kapcsolatos reminiscenciák, illetve a tömegkultúra által közvetített nyugati megfelelőik szolgáltak mintául a feltörekvő rétegek számára. Harmadrészt az egyébként szociológiailag igen heterogén „munkásosztály” (amelynek a tévesztések után igen tekinélyes részét már a parasztnak munkás, munkásnak paraszt elsőgenerációs segéd- és betanított munkások alkották) nem tudta tagjai számára azt az öntudatot nyújtani, amely az „uralkodó osztály”, illetve más vonatkozásban a „proletárdiktatúra” ideológiájából következett volna. A helyzet megalázó disszonanciáját az a vicc fejezte ki a leginkább, amely szerint a munkások választott képviselőiken keresztül fogyasztják a kenyereket.

A *státusinkonzisztenciák* szociológiai, társadalomlélektani és lélektani megnyilvánulásai és következményei a sehová nem tartozás és „önmeghatározhatatlanság” élményét tették természetessé, és egyúttal egyfajta cinizmust szültek. A hetvenes évek közvélemény-kutatásainak szembe kellett nézniük azzal a problémával, hogy a technikusok és a középvezetők egy része „munkásként” határozza meg magát, mert a vállalatok rákényszerültek arra, hogy a munkás állományban lévők statisztikai arányát átsorolásokkal javítsák. Az önazonosításhoz rendelkezésre álló fogalmak, az azonosságtudat és az életviszonyok egymástól való elszakadása olyan groteszk fogalmakat konstruált, mint a *pártmunkás* vagy a *hivatásos forradalmár*. E kategóriák groteskségét elsősorban kívülállók érzékelték. Az inadekvátságot csak fokozta, hogy azok egy része, akikre vonatkoztak, komolyan vette őket.

A csoporthovatartozás tisztázása más szempontokból is nehezzé vált. A legismertebb a zsidóság önmeghatározását lehetővé tevő kontinuitások megszakadása, amelynek következtében a háború utáni nemzedékek nemegyszer traumatikus körülmények között, konfrontatív helyzetekben „tudták meg”, hogy zsidók, nem pedig a családi szocializáció észrevétlen közvetítésében.²⁴ De a legnagyobb makrocsoport, a nemzet fogalmának a használhatósága is korlátozott volt, amennyiben ezt az emberek jelentős része az állampolgársággal azonosította. Mivel itt a társadalmi valóság elsajátítása szempontjából elemzem ezeket a jelenségeket, csak utalok rá, hogy a nemzeti identifikáció bizonyos esetekben egész egyszerűen megszűnt.²⁵ Természetesen megvannak annak a történelmi és a politikai okai, hogy például népszámlálási módszerekkel gyakorlatilag a mai napig megállapíthatatlan a hazai német nemzetiségűek lélekszáma; hogy még a nyolcvanas évek első felében is teljesen megszokott dolog volt, hogy a budapesti aluljárókban árulgó erdélyieket az emberek „románokként” emlegették, akik „egészen jól tudnak magyarul”, és hogy a kárpátaljai magyarok magyarországiakkal beszélgetve gyakran „szovjetekként” nevezik meg magukat (miközben természetesen a magyarságtudatuk is megvan).

A hétköznapi élet bizonyosságai más téren is szertefoszlottak. A korábbi értékek abban az értelemben sem tudtak az új társadalmi gyakorlatban érvényeseknek látszókhöz kapcsolódni, hogy az új rendiséggel²⁶ az érvényesülés elszakadt a szakmai teljesítménytől és a szak tudástól. Ez a tapasztalat szintén a középrétegeket vagy a középosztályosodási folyamatok potenciális alanyait frusztrálta. Az emberek sajátos abszurditásként élhették meg azt, hogy azért bűnhődtek az új rendszerben, mert korábban jól gazdálkodtak, magas munkakultúrával rendelkeztek, polgári érvényesülésre törekedtek.

A diszkontinuitás kiterjesztésére irányuló törekvések egyrészt a leghétköznapiabb szokásokat is elérték (új köszönési és megszólítási formák bevezetése, az ízlés, az öltözködés, az életforma „polgári” hagyományainak a megbélyegzése stb.), másrészt pedig az ünnepeket is. Mindennek felértékelődött a lehetséges szimbolikus jelentése, politikai vagy ideológiai értelmezhetősége. Ennek a helyzetnek a fenntartásához az egész társadalom hozzájárult. Az attól való félelem, hogy a hatalom az egyén számára hátrányos politikai jelentőséget tulajdonít valaminek, rákényszerítette az embereket arra, hogy maguk is a lehetséges szimbolikus jelentések szempontjából kontrollálják minden megnyilvánulásukat.

A politizált rítusoknak természetesen megvolt a maguk funkciója. Egyrészt egy bizonyos konszenzust voltak hivatottak szimbolizálni, hiszen kétségtelen, hogy a társadalom egy része maga is hozzájárult például az életutak bizonyos kitüntetett pontjaihoz kötődő új típusú szertartások (névadók, polgári esküvők, polgári temetések) valamelyest meghonosodásához, a kérvények, beadványok bizonyos formai elemeinek az átpolitizálásához, a jogi érveknek vagy ezek egy részének politikai érvelésekkel való helyettesítéséhez stb.

Másrészt a politizált rítusok elő kívánták segíteni a kollektív azonosulást azzal, amit szimbolizáltak. Az új társadalmi integráció megteremtésének a feladata a politikai rítusokra várt. Ezek egy új transzcendencia megteremtésének irányába mutattak, azzal a különbséggel, hogy ugyanakkor azt is el akarták hitetni, hogy a szimbolizált jelentések valóságosként léteznek.²⁷ Mivel a politizált rítusok egy fiktív politikai paradigmát reprezentáltak, nem pedig egy valóságosan működő társadalmat, az általuk közvetített szimbolikus világot nem lehetett összekapcsolni a tapasztalati világgal. A közöttük lévő inkompatibilitás akadályozta meg, hogy a hétköznapi életet vezérlő korábbi értékek összekapcsolódjanak az új kultiváció átpolitizált értékeivel.²⁸ Ugyanakkor a korábbiak sem tölthették be orientáló funkcióikat, mivel elvesztették legalitásukat és érvényességük társadalmi feltételeit. Az értékektől való megfosztottság e sajátos állapotában az emberek magukra utalva rákényszerültek arra, hogy újra és újra bemérjék, „kitapogassák” az érvényességek pillanatnyi határait.

A kontinuitás szálainak az elvágása nem egyszerűen egy jövőre orientált politikai ideológia jelenre vonatkoztatásának a következménye volt. A szakításnak gyakorlati okai is voltak: a hatalom megszilárdíthatóbbnak tűnt a társadalom tagjainak a dezintegrálásával, a korábbi identitások megszüntetésével és az újak megteremtésével. Az új, szimbolikus univerzum kimunkálása egyúttal egy, a rendszerrel és a vele mindenkor azonosított kurzussal való lojalitás lehetőségének a biztosítására is szolgált. Háború volt ez a javából, egy politikai rendszer harca a mindennapi élet és az egyes emberek szintjén egy másik, a maga potenciálisában is riválist jelentő rendszerrel és ennek individuális hordozójával, a polgárral.

Mivel az új valóságot a politikum volt hivatott szervezni, potenciális ellenfél lett az a mindenkori „középosztály”, amelynek az életvilága nem a politikum körül szerveződött, és amely egy olyan konzisztens világképet alakíthatott ki, amelynek nem a politikum a generalizáló elve.²⁹ Ezek a törekvések bumeráangként hatottak vissza akkor, amikor a korábban

ostorozott értékek ismét kívánatosakká váltak (például a vállalkozás, piac, nyereség, tőzsde stb.). Ámde ekkor már ellenkező előjellel, pozitív értékeként nem illeszkedtek az ideológiailag legalizált ellenértékekhez³⁰, mivel maga a rendszer politikailag és ideológiailag nem változott meg alapvetően.

e) A kiszámíthatatlan jövő

A személyes életsorsok alakulását közvetlenül befolyásoló diszkontinuitások sorában végül meg kell említenünk a jövő kiszámíthatatlanságát. A múlttal való folytonosságot fenntartó szálak mellett a jövő kontinuitását biztosító szálak is elvágódtak.

Az életsorsok alakulása egyrészt *intergenerációs*an vált diszkontinuussá (az 1962-ig érvényben lévő felsőoktatási numerus claususszal, a foglalkozási dinasztiák fennmaradását szolgáló szocializációs szálak elszakadásával, a politikai privilégiumok megörökölhetőségével stb.). A korábbi értékrendek használhatatlansága nem tette lehetővé, hogy a szülők gyermekeiknek már kipróbált és bevált „recepteket” adjanak tovább az *érvényesülésükhöz*.

De *egyazon generáción belül* is kiszámíthatatlanná váltak az életsorsok. A deklasszációzás közismert ténye mellett külön érdemes itt megemlíteni a politikai személyiségek pályatörténetében érvényesülő *inga-elvet*.³¹ Nálunk a politikai személyiségeket rehabilitálni szokták, nem pedig megítélésüket korrigálni. *Rajk László, Nagy Imre, Rákosi Mátyás, Kádár János* élettörténete (és utóélete) éppúgy illusztrálja az előjelek cseréjében kifejeződő inga-elvet, mint a hatalomváltással megvalósuló radikális ártértékelések, amelyekben a korábban ellen-ségként kezelt ellenzékiek válnak pozitív értékek hordozóivá.

Az életsorsok tervezhetetlensége a politikához való viszonyban is kiváltotta az előjel-cseréken alapuló „fekete-fehér” látásmódot, amely békés hatalomváltás esetén is azzal jár, hogy továbbbélnek a szituációkötött értékelések.

Az életsorsok alakulásának az a kiiktathatatlan kockázata, hogy az egyén illetékességétől függetlenül, mintegy *végzetessé* válnak, a jövőhöz való viszonyt is befolyásolták. Ha az embereknek tartósan (és esetleg több nemzedéken át) az az élményük, hogy kevésbé befolyásolhatják életük alakulását, szükségszerűen erősödik bennük a kiszolgáltatottság érzése. Ez együtt járhat azzal, hogy lemondanak jövőjük megtervezéséről, nem alakítanak ki magukban „stratégiákat” életútjuk kedvező alakulására, és a *carpe diem* elvére (és moráljára) vagy a „túlélésre” rendezkednek be.

Az életutak bizonyos fokú kiszámíthatatlanságába természetesen a világ minden táján beletartoznak a siker mellett a kudarcok is. Nem mindegy azonban, hogy az emberek tudatában élő érvényesülési paradigma mit valószínűsít: a sikert, a „happy endet”, vagy az egyén értékétől, teljesítményétől független veszteszt. Ha az utóbbinak van nagyobb esélye a köztudatban, ha a kiszámíthatatlanság kizárólag negatívumként jelenik meg az emberek számára, érvényesülési moráljukat is a pillanatnyilag biztosnak látszóhoz igazítják, nem a távlatilag megtérülőhöz. További következménye lehet a jövő negatív értelemben vett kiszámíthatatlanságának, hogy a társadalmi gyakorlatban nem tudnak kikristályosodni az érvényesülés egyértelmű módjai. Az anyagi és a szakmai érvényesülés összefonódik a politikaival, vagy éppen maga az érvényesülés válik erkölcsileg gyanússá, bármilyen formájáról legyen is szó. Egy 1982-es empirikus vizsgálat szerint az érvényesülést nem tartották egyértelműen pozitív fogalomnak a fiatalok, jelentős részük csak boldogulni akart, nem érvényesülni, és sokan úgy gondolták, hogy azok érvényesülnek, akik nem érdemlik meg.³²

f) A társadalmi tér szerkezete

Az idő síkján értelmezhető diszkontinuitások mellett a társadalmi tér is inkompatibilis szerkezetűként jelent meg a politikai szocializációban. Az inkompatibilitás alapvetően a politika által felszippantott állami és civil szféra kapcsolatában nyilvánult meg. A kettős szocializáció forrása e két szféra egymással sokszor ellentétes (de egymástól legalábbis nagymértékben különböző) elvek szerinti szerveződése volt. Ennek eredményeképpen az egyén sokszor valóban azt érezhette, hogy egyszerre két világban él.³³

Az állami és a civil szféra közötti konfliktusok nem új keletűek a történelemben. A *Taigetoszról* letaszított spártai csecsemők példája mutatja, milyen régi hagyományai vannak, hogy egy állam azt kívánja polgáraitól, hogy adott esetben alárendeljék neki az értékeiket, az érzelmeiket és az érdekeiket. Csakhogy Spárta katonailag szervezett állam volt, s talán nem véletlen, hogy az ilyen típusú konfliktusoknak még a szimbolikus feloldásáról sem tudunk. Az athéni demokráciában pedig különösebb konfliktusok nélkül lehetett összeegyeztetni a civil szférát az állammal. Nagyon érdekes ebből a szempontból a római mitológia, mert azt példázza, hogy a köz érdekeinek ugyan elsőbbséget kell élvezniük az egyéni érdekekkel szemben, de a ráció és az érzelmeik szétválasztásával mintegy szimbolikus lehetőséget teremtenek arra, hogy a közügyek elsőbbségét képviselő racionális szempontok mellett a magánembert képviselő érzelmi szempontok is érvényesüljenek egyazon emberen és egyazon eseményen belül.³⁴

A szálini típusú kemény diktatúrák a magánvilág és a pártállam konfliktusának lehetséges kimenetelét illetően³⁵ egyértelműen a spártai modellt folytatták. Ez egyrészt azzal járt, hogy az intézményes szocializációban félelmetes méreteket öltött a Pavlik Morozov történetében megtestesülő magatartásminta kultiválása, másrészt a megfelelő jogi szankciók is kiépültek.³⁶

A „lágy diktatúrák” korában ezen a téren is változott a helyzet, de a magán- és az állami-politikai szféra értékvilágának intézményes, nyilvános, különösebb frusztrációk és erkölcsi árak nélküli összekapcsolására továbbra sem teremtődtek meg a legális lehetőségek.³⁷

A társadalomkutatók a *társadalmi lét komplementer dimenzióinak az egymásba csúszását* a leggyakrabban két viszonyrendszerben elemezték: a *politikai és gazdasági*, valamint az *állami-politikai és a magánszféra* viszonyrendszerében. Valóban ezek azok az alapvető szerveződések, amelyeknek az érvényességi köre nagymértékben megváltozott, és amelyeken belül az egyéb alrendszerek elvesztették relatív autonómiájukat, egymáshoz való viszonyuk pedig inkompatibilissá vált.

Ami az *egyes komplementer alrendszerek* inkompatibilitását illeti, a politikatudomány elsősorban az állami és a politikai szféra összefonódását, az előbbinek az utóbbi általi bekebelezését írta le; a közgazdaságtan pedig a tulajdonformák tisztázatlanságát, illetve a politika szolgátlányává tett gazdaság sajátos hasadtságát: az „első” és a „második” gazdaság párhuzamosságát.

Itt csak a közismert társadalmi tények tudásszociológiaiailag értelmezhető megjelenési formáira érdemes utalni. Arra a kérdésre például, hogy ki a magyar miniszterelnök, 1979-ben azt válaszolta a megkérdezett fiatalok egyötöde, hogy Kádár János.³⁸ 1976-ban a megkérdezett fiatalok 10 százaléka (a valamilyen választ egyáltalán adók egyharmada) úgy tudta, hogy „a párt” — az MSZMP — tesz javaslatot az országgyűlési képviselőjelöltek személyére — egy héttel a Hazafias Népfront kongresszusa után. Ugyanebben a vizsgálatban sokan tippeltek úgy, hogy a Hazafias Népfront elnöke, illetve főtitkára Kádár János;

de a „névsorban” Losonczy Páltól Fock Jenőig és Czinege Lajosig szinte minden párt- és állami vezető neve előfordult.³⁹

Ismeretes, hogy az emberek nagy része számára milyen áttekinthetetlenek voltak a tulajdonformák. Ez egyrészt a formális ismeretekre volt igaz (az alkalmazottak sokszor nem tudták, hogy mi a különbség az állami és a szövetkezeti tulajdon között), másrészt az ismert tulajdonformák tartalmi értelmezésére. Az emberek a szocializációban nem köztulajdonként tanulták meg az állami tulajdont, hanem egy elvont, a „hatalommal” azonosított tulajdonos birtokaként. Nem alakult ki „mienk-tudatuk”⁴⁰. A „Tied az ország, magadnak építed” jelszóval ékesített valóságot részben az „övékként” értelmezték, amely az államot, mint elidegenített tulajdonost jelentette. Részben pedig a „senki birodalmát” látták a kollektivizált javakban. Ezek így módon ebek harmincadjára is juthattak, de — paradox módon — „magántulajdonba” is, mert hiszen ami senkié, az mindenkié. (Az eltulajdonítás a közkeletű zsargon szerint nem más, mint valamit „szocialista megőrzésre átvenni”). A gazdátalanság tehát új értelmet adott a magántulajdonnak, és egyúttal éppen legfontosabb értékétől: „szentségétől”, sérthetetlenségétől fosztotta meg.

Az inkompatibilitás sajátos megnyilvánulási formája a *legális*, az *illegális* és az *alegális* szférák egymáshoz való viszonya. A legalitás tartományának az állandó változása elsősorban a gazdaság működését tette kiszámíthatatlanná.⁴¹ A közvélemény is elsősorban ennek következményeit ismeri. A valóságban a társadalmi lét minden dimenziójában szembe kellett nézniük az embereknek azzal, hogy a legális és az illegális szférák *rendező elvei* nem különböznek el világosan egymástól, és nem rendelkeznek az elsajátításukhoz szükséges egyértelműséggel. Közöttük pedig aránytalan méretűvé duzzadva burjánzik az aleggális szféra.

Azzal is számot kell vetnünk, hogy a szocializáció szempontjából mit jelent az, ha a „törvénytisztelő állampolgár” mintája gyakorlatilag követhetetlen. Ebben az esetben az állampolgár előtt három magatartási alternatíva áll. Vagy cinizmussal redukálja a törvényesség betartása és betarthatatlansága közötti disszonanciát, s azt az elvet teszi magáévá, hogy a „törvények azért vannak, hogy kijátsszuk őket”; illetve azt, hogy „mindenhol vannak kiskapuk, csak meg kell találni őket”. Ez az alternatíva — amelyet feltehetően minden magyar gazdasági vezető nagyon jól ismer és amelyet az emberek nagy része is ösztönösen követ — mindenképpen demoralizál. Jobbik esetben egy fantasztikus kötéltrancra készíti az embert, amelynek az a lényege, hogy a *moralitás megőrzésének szelektív módját* választjuk: minden helyzetben folyamatosan elemezzük, hogy a szabályokat be kell-e, be lehet-e vagy be szabad-e tartanunk, és melyik döntésünk a „kisebbik rossz”. Személyre szólóan el kell döntenünk minden alkalommal, hogy ki az, akivel szemben a legális, az illegális vagy az aleggális világ „szabályait” érvényesítjük, illetve — ennek megfelelően —, ki az, akivel szemben morálisak, immoralisak vagy amorálisak leszünk.⁴² Ennek a magatartási alternatívának a társadalmi kikerülhetetlensége sajátos *cinkosságot* teremt az emberek között, amelynek az a kollektív tudás az alapja, hogy kisebb-nagyobb mértékben mindannyian „sárosak” vagyunk, és hogy ez nélkülözhetetlen ahhoz, hogy „mindenki úgy boldoguljon, ahogy tud”. E magatartási alternatíva társadalmi elterjedtsége módosított egy hagyományos polgári értékrendet. Azzal a következménnyel járt, hogy a közgondolkodásban egyfajta devianciának minősül, ha valaki nem akar élni a kiskapukkal, be akarja tartani a legális utakat, nem akar kettős morállal élni. Az ilyen ember jobbik esetben „élhetetlennek”, „baleknek” számít, rosszabbik esetben azt is megkérdőjelezzük, hogy „normális-e”.

A másik magatartási alternatíva egy sajátos *belső emigráció*. Ennek az a lényege, hogy az állampolgár megpróbál minél jobban kivonulni abból a társadalmi gyakorlatból, amely-

ben a legális és az illegális tartományainak a határai kiszámíthatatlanok, logikái megtanulhatatlanok és szabályai betartathatatlanok. Ez az alternatíva a privatizáció kiterjesztésével jár.⁴³ Számítalan formában nyilvánulhat meg, a térbeli elzárkózástól a pótcselekvéseken át az olyan „ellenvilágok” megteremtéséig, mint amilyenek például a vallási közösségek vagy a földi lét relativizálása, illetve az élet spiritualizálása. A különböző megnyilvánulási formák közös vonása a társadalomtól való távolságtartás és az új egyértelműségek, a betartható saját szabályok és normák megteremtésének a kísérlete. Nem véletlen, hogy a nyolcvanas évek legelejére két vonatkoztatási csoport értékelődött fel: a *család* mint nem politizáló közösség és a *nemzet* (amely fokozatosan legitimé vált) mint elvont közösség. Amellett a nyilvánvaló veszteség mellett, amelyet a társadalomból való ilyen vagy olyan kivonulás jelent, azt az egyéni árat is számon kell tartani, amelyet az emberek e különösen védtelen és frusztrált csoportja fizetett azért, mert nem tudott vagy nem akart az immoralitás és a moralitás között feszülő kötélén egyensúlyozni. Az a tény, hogy a *rendező elvek elvesztették legalitásukat* (amelyet csak jól működő, érdekérvényesítő közösségek tudtak volna számukra folyamatosan biztosítani) és „átcsúsztak” az alegalitás mezejébe, a *normativitás fellazulásához* vezetett.

A harmadik magatartási alternatíva azon a társadalmi tudáson alapul, hogy a legeggyértelműbb „rendező elvei” még az alegalitásnak vannak, és hogy a legalitás-illegalitás világában a legbiztosabb iránytű a „semmi sem biztos”. (Jól érzékelteti ezt az a vicc, amely szerint „az az abszolút kommunista, aki szilárdan együtt inog a párttal”.) E magatartási alternatívában a morál kérdései nem vetődnek fel. A magatartásokat és cselekvéseket a célok szentesítik, legyen bár szó magántermészettől, politikai vagy gazdasági célokról. A társadalmi praxist a *társadalmi game*-ek váltják fel. A morált az ideológia helyettesíti, beleértve ebbe a hétköznapi ideológiákat — még pontosabban fogalmazva: megideologizálásokat — is. Az alegalitás mezejének a kiszélesedésével, társadalmi realitásként való elfogadásával ugyanis mind indifferensebb lett a hivatalos ideológiához való tényleges viszony (maga a hivatalos ideológia is egyre kevésbé létezett már, illetve néhány alaptételre zsugorodott). Ezzel párhuzamosan mind nagyobb terük lett a magánideológiáknak, kvázi-politikai, kvázi-gazdasági és kvázi-közösségi megideologizálásoknak.⁴⁴

SZEMANTIKAI SZOCIALIZÁCIÓ

Az inkompatibilis szerkezetű társadalmi valóság elsajátítása azért vált nehezzé vagy éppen lehetetlenné, mert csak a *nyilvánosságban* derült volna ki, hogy e valóság különböző dimenzióinak rendező elvei mennyire koherensek vagy inkohereensek, illetve hogy érvényességük mennyire stabil vagy esetleges. A társadalmat leképező fogalmak a nyilvánosságban nyerték volna el azokat a tartalmakat, amelyeket a politikai szocializációban szerepet játszó intézmények és mintául szolgáló társadalmi csoportok nem kérdőjeleztek volna meg. Ilyen nyilvánosság azonban — legalábbis, ami az „első nyilvánosságot” illeti — a nyolcvanas évek közepéig nem létezett. (A sajátos dekodolást igénylő, csak a beavatottak szűk köre számára értelmezhető és inkább kivételnek számító közléseket nem tekinthetjük a nyilvánosság bizonyítékainak).

Az, hogy a társadalmi valóságot szimbolizálni hivatott kategóriarendszer adekvát legyen a társadalmi valósággal, elemi szemantikai feltétele annak, hogy az egyének konzisztens politikai világképet építhessenek fel. A szocializációt a szabályok érvényességének, felfüggesztésének és megsértésének a megtanulásaként is felfoghatjuk. A politikát a család éppen

ezeknek a szabályoknak a megtanításával „hozza be” az otthonokba. A tömegkommunikációs eszközök és a hovatartozási kiscsoportok a maguk valóságértelmezéseivel csak megerősítik a nyelvi szocializáció családi megalapozását.

A családból a társadalmilag szervezett szocializáló intézményekbe — például az iskolába — lépő gyerek mind több saját tapasztalaton keresztül tudja verifikálni a társadalmi életre vonatkozó kategóriák tanult tartalmait. Sztenderd helyzetek és szerepek készítetik arra, hogy megtanulja ezek logikáját. Folyamatosan számot kell vetnie azzal, hogy a különböző helyzetek és szerepek logikája mennyire illeszthető össze egymással. A formalizált intézmények elvi elvárásokat és működési elveket közvetítenek felé, a nem formalizáltak elsősorban gyakorlatiakat. Ezeket az elvárásokat is össze kell egyeztetnie magában. Az összeegyeztetések, illetve elkülönítések építőelemei a társadalmi lét kategóriái. A kérdés tehát az, hogy ezek a kategóriák alkalmasak-e arra, hogy segítségükkel beemeljük magunkba és kompatibilis rendszerként építsük fel magunkban a társadalmat, illetve arra, hogy segítségükkel bevigyük magunkat a társadalomba és elhelyezzük magunkat ennek szövedékében.

Úgy vélem, hogyha a nyolcvanas évek végén lezárult korszakot ebből a szempontból kell megítélnünk, erre a kérdésre egyértelműen *nemmel* kell válaszolnunk. A nyilvánosságban megjelenő fogalomrendszer nem volt alkalmas a társadalmi tapasztalatok megnevezésére, illetve a tapasztalatok és az az intézményesen felénk közvetített világképek összeegyeztetésére.

A szemantikailag megkonstruált politikai világképeknek a hatalom *mágikus legitimációs funkciót* szánt. Ez a legitimáció az indoktrináción, illetve a szigorúan megtervezett és ellenőrzött érték kultiváció lélektani mechanizmusainak a tudatos kihasználásán alapult. Eszerint amiről mindig és mindenhol beszélnek, ami az élet valamennyi színterén megjelenik, az előbb-utóbb valósággá válik, míg ami nem kap nyilvánosságot, az mintegy meg is szűnik. A történelem visszamenőleges átirásának is ez a logika volt az alapja. Nemcsak a valóságból lehet egy szimbolikus világot elvonatkoztatni, hanem egy szimbolikus világ megteremtésével is el lehet érni, hogy egy létező valóságot feltételezzünk mögötte.

A kognitív disszonanciák redukálásának a már említett cinizmus mellett egy másik lehetséges módja a *hízékenység*. A mágikus legitimációs törekvések célja éppen a érzelmi-hitbeli azonosulás biztosítása. Az alternatív információk kiiktatásával pedig jelentősen csökkenthető a kultivált világkép kognitív alapokon való megkérdőjelezésének lehetősége.

A mágikus legitimációt célzó törekvéseket természetesen nem magyarázhatjuk pusztán azzal, hogy „tervezők” a hideg fejjel felismert lélektani összefüggéseket kihasználva vezénylik e sajátos legitimációs mechanizmust. Nem kétséges, hogy a létrehozott szimbolikus világ működtetésében a „varázslók hitének”, küldetés tudatának, a fordított irányú és anakronisztikus legitimációs mechanizmus elsődleges valóságként való elfogadásának is része volt.⁴⁵

A szemantikailag megkonstruált világképek a „kemény diktatúrában” egyáltalán nem, a „lágy diktatúrában” pedig már „csak” alapszerkezetükben nem voltak kompatibilisek a társadalmi valósággal. Ennek az inkompatibilitásnak az egyik megnyilvánulási formája az, amikor a fogalmak elveszítik eredeti jelentésüket, vagy éppen ezzel ellentétes tartalmakat fejeznek ki. Az Orwell 1984 című regényében rendre visszakösző három jelszó: „A háború: béke, A szabadság: szolgaság, A tudatlanság: erő” logikája az ötvenes évek Magyarországán erőteljesen érvényesült, ahogy ezt a „szabadság”! köszönési forma, a nép akaratára-kérésére való folytonos hivatkozások⁴⁶, az egyenlőség valóra válásának az emlégetése, a „békeharc” és a „békétábor” kifejezések használata, a megannyi jelszó és jelmondat stb. is bizonyítja.⁴⁷ Külön is érdemes lenne ebből a szempontból elemezni azoknak a

munkásmozgalmi daloknak a szövegeit, amelyeknek a tucatjai évtizedeken át voltak kötelező tananyagai az énektanításnak, elengedhetetlen énekkari kellékei a politikai ünnepeknek és rendezvényeknek.⁴⁸ A fogalmak önmaguk ellentétébe forduló jelentésére az 1956 utáni időszakból is találunk példákat.⁴⁹ A legjellegzetesebb példa talán a szocialista országok közötti kapcsolatokat minősítő „baráti” jelző fennmaradása, különösen, ha a kapcsolatok tartalmát konkrétan is megvizsgáljuk Magyarország és néhány ország között.⁵⁰ A fogalmak jelentésvesztésének az volt a legsúlyosabb következménye, hogy diszkreditálódtak az olyan alapértékeket kifejező fogalmak, mint például a szabadság, testvériség, egyenlőség, közösség, szolidaritás.

A nyilvánosságban megjelenő kategóriák azt a célt is szolgálták, hogy a tények megnevezése helyett a tényeknek a beszélő szándékai szerinti — pozitív vagy negatív irányú — értékelését fejezzék ki. Az eufémizmusok a mágikus legitimáció céljait is szolgálhatták, de — paradox módon — annak is az eszközei lehettek, ha valaki nem akart a hatalom által felkínált kakofémizmussal élni. Az előbbi közismert példája az „árrendezés”, amely az áremelések hivatalos megnevezése volt a nyolcvanas évek elejéig⁵¹; a szegénység helyett a „többszörösen hátrányos helyzet” volt a hivatalos megnevezés, a „konzultációs lista” a publikációtól eltiltottak névsorát jelentette; a „képviselők konzultatív csoportja” a párton kívüli képviselők frakcióját.⁵² A „munkabeszüntetés” a sztrájk helyettesítője volt⁵³, és egyszer ugyanazt jelentette a „párbeszéd” is.⁵⁴ Természetesen cenzor sem volt, csak „instruktorok”, „reszortfelelősök” vagy „lektorok”. Külföldi példákat is ismerünk: 1968-ban „baráti segítséget” nyújtottunk Csehszlovákiának, 1989-ben pedig nem rendkívüli állapotot vezettek be Azerbajdzsánban, hanem „különleges helyzetet”.⁵⁵ Arra, hogy eufémisztikus megnevezése egy hivatalos kategória elutasításának az eszközéül is szolgálhat, „a sajnálatos 56-os események” a legismertebb példa. Hallgatólagos erkölcsi értékek dőltek el azon, hogy ki használja a hivatalos „ellenforradalom” kifejezést, és ki az, aki az említett eufémizmusok vagy valamilyen — a látens jelentések érzékeltetésére egyébként a legalkalmasabb — metafora használatával megkerüli ezt.

A kakofémizmusok jellegzetes példája volt néhány epitheton ornans: a „láncos kutya”, a „gaz” és „elvetemült” imperialisták, a „népnyúzó” urak stb. De évtizedeken át érzékelhették az emberek, hogy mi a különbség a rendszer és a „rezsim”, a szövetséges és a „csatlós”, a szabadságharcosok és a „lázadók”, a segítségnyújtás és a „beavatkozás” között.

A hatalom által kreált eufémizmusok mögött valószínűleg a *tabukhoz* tapadó félelmek is fellelhetők, hiszen ezek az eufémizmusok általában olyan jelenségeket fednek el, amelyek a szocializmus ideológiai „énképével” összeegyeztethetetlenek, illetve olyanokat, amelyeket a „másik társadalmi rendszerben” fedeztek fel előszeretettel: áremelések, felkelések-lázadások-forradalmak, sztrájkok, tüntetések, a pluralizmus rémét előrevetítő frakciók, cenzorok stb. Nem véletlen, hogy a szemantikai szocializáció szerves része volt a tabuk megtanulása is. Ez nemcsak arra terjedt ki, hogy milyen témákról nem lehet beszélni, milyen politikai és ideológiai tételeket nem lehet megkérdőjelezni, hanem arra is, hogy mely szavakat és kifejezéseket nem lehet használni. Ez utóbbira talán a „szegénység” tabuvá válása mellett az a leggrotteszkebb példa, hogy 1974-ben már nem szerepelhetett a tanulmányokban 1968 magyar belpolitikájának a kulcsfogalma, az „új gazdasági mechanizmus”.

Az a tény, hogy a szimbólum- és a társadalmi-politikai fogalomrendszerek is politikailag konstituálódtak (nem pedig társadalmilag, mint a polgári demokráciákban), azzal az eredménnyel járt, hogy segítségükkel nehezzé vagy éppen lehetetlenné vált a társadalomban való orientálódás és a társadalmi azonosságtudat megbízható felépítése.

AZ IDENTITÁS-ÉPÍTÉS NEHÉZSÉGEI

Az egyértelmű társadalmi tudáskészlet hiánya két következménnyel is járt. Az egyik az volt, hogy a szocializáció során *nem épült ki* a felnövekvő nemzedékekben *a társadalomban való otthonosság* érzése. A másik következmény pedig abban állt, hogy *a társadalomra vonatkozó tudás értelmessége és értelme* sokszor rendkívül kétséges volt. Az emberek anélkül tettek eleget különböző elvárásoknak, anélkül követtek bizonyos szabályokat, anélkül nyilvánították ki önmagukat ilyen vagy olyan módon a különböző társadalmi helyzetekben és szerepekben, hogy ezek értelme nyilvánvaló lett volna számukra. Az a tény, hogy az intézményes cselekvés legitimációját a társadalmi gyakorlat nem tudta egyértelműen biztosítani, azzal a következménnyel is járt, hogy *kiszámíthatatlanná vált, mi a jó és mi a rossz*. Ez nemegyszer valamiféle tárgyiatlan *bűntudatot* ébresztett az emberekben, hogy „valamit” biztosan „elkövetnek”.

A szocializáció *negatív szocializáció* volt abban az értelemben, hogy frusztrált önértékelésekhez vezetett, és a belső kontroll fölé helyezte a külső, környezeti, illetve hatalmi kontrollt. A társadalom tagjai számára mintegy természetessé vált, hogy az egyes intézmények, illetve az egyén és az intézmények közötti kapcsolatokat a *bizalmatlanság* szervezi. Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy egy modern társadalomban mit jelent a bizalom elvének kiszorulása — a kompatibilitás e legfontosabb lélektani „kötőanyagának” a megsemmisülése. Elég itt arra emlékeztetni, hogy a bizalmatlanság bumeráangként hathat vissza olyan esetekben, amikor pedig szükséges lenne a bizalom. Emlékeztet, hogy a csernobili katasztrófa után senki nem hitte el a hivatalosan közölt mérési eredményeket a sugárzás mértékéről.⁵⁶

A kompatibilis világkép kiépülésének lehetetlenné válása *irracionalizálta a társadalmi életet*. A „kemény” diktatúrák idejében különösen szabályértékű volt, hogy minden lehetséges, és mindennek az ellenkezője is.⁵⁷ Ez egyrészt természetessé tette, hogy időnként valamiféle Patyomkin-világot kell elfogadni⁵⁸, valóságként kezelni. Másrészt pedig azzal járt, hogy *az emberek célokként tanulták meg az eszközöket*. (Ismeretes az a vicc, amelyben a szovjet turisták azt hiszik, hogy Párizsban semmit sem lehet kapni, mert sehol nem látnak kigyózó sorokat; vagy az, amelyben ugyancsak szovjet turisták Párizsban nyerne egy csodálatos autót, s amikor hosszas kételkedés után végre elhiszik, hogy semmilyen engedély nem kell ahhoz, hogy oda menjenek vele, ahová akarnak, megállapítják: „micsoda szervezetenység”.⁵⁹) Az irracionális számtalan formában nyilvánulhat meg, így például abban a közismert jelenségben, amikor az egyéni „nem”-ekből közös „igen”-ek lesznek. E mögött a jelenség mögött nem nehéz felfedeznünk a nyilvános és a magánidentitások párhuzamosságát egyazon emberen belül.⁶⁰

Az elemzett rendszerben az egyén és a társadalom viszonyának egyensúlya megbomlott. Azok közül az erőfeszítések közül, amelyek arra irányultak, hogy az egyén a mindennapok világának problematikus, konfliktuózus mozzanatait egy biztonságos és kevésbé problematikus körbe emelje át, sok futott zátonyra. A társadalom működési elveinek rejtettsége, az ezekre vonatkozó tudás sokszor irracionális eloszlása, és az a tény, hogy a társadalom struktúráképző tényezői között kitüntetett szerepe lett a beavatottságnak, a bennfentességnek, sok embert késztetett arra, hogy valamiféle racionális magyarázatot találjon a társadalom működésére és saját, társadalomban való közlekedésére.

Az össze nem egyeztethető logikák szubjektív összeegyeztetésére az *ideológiák* bizonyultak a legalkalmasabbaknak. Az ideológiák az inkompatibilitások szimbolikus áthidalásának lélektani igényét elégítik ki. Több funkciót is betölthetnek: időlegesen helyreállíthatják az

egyen és a társadalom megbomlott egyensúlyát (még ha csak tudati szinten is), pótolhatják a társadalmi helyzetek egyébként fel nem táruló logikáját, és pótolhatják a kompromisszumokat.

Az ideológiát tehát ebben az értelemben szurrogátumnak tartom. Úgy vélem, az ideológiák elterjedtsége rendszerspecifikus. Annál nagyobb szerepük van egy társadalom életében, mennél kisebb lehetőségük van az embereknek arra, hogy megismerjék és összeegyeztessék a társadalmi lét különböző dimenzióinak a logikáit és kölcsönös kompromisszumokkal oldják meg a minden társadalom életében elkerülhetetlen konfliktusokat.

Ismertes, hogy az autokratikus ideológiák akadályozzák a *kompromisszumok* megkötését. A kompromisszumok megkötésének az az egyik társadalomlélektani előfeltétele, hogy a felnövekvő nemzedékek olyan társadalmi élményekhez jussanak, amelyek *emancipáltságuk* tudatát erősítik bennük. (Az emancipatorikus élmények hiányát jól mutatják azok a helyzetek, amelyekben az egyén valamilyen társadalmi intézménnyel kerül kapcsolatba. Ilyen helyzetekbe kerülünk például a kereskedelemmel, a szolgáltatásokkal, az egészségüggyel, a hivatalokkal stb. Ezekben a helyzetekben felcserélődnek a szerepek, és az emberek nemegyszer szervilizmusba, bonyolult játszákba, morálisan megkérdőjelezhető eszközök alkalmazására kényszerülnek.)

A szocializáció csak akkor készíthet fel a konfliktusok megfelelő kezelésére, ha a társadalom pluralisztikus: azaz akkor, ha a kompatibilis társadalmi és politikai világképek felépítésének számtalan legális formája, technikája, intézményrendszere van; illetve akkor, ha a valóság különböző dimenzióinak a logikái jól megférnek egymás mellett, és mindenki számára áttekinthető: hol kapcsolódnak össze, és hol különülnek el egymástól. Ha elfogadjuk azt, hogy az inkompatibilitás rendszerspecifikus fogalom, azt a következtetést is levonhatjuk, hogy akkor beszélhetünk rendszerváltásról, ha az új rendszer megtanulhatóvá válik a szocializációban, és lehetővé teszi, hogy az állampolgárok megtalálják benne a helyüket.

JEGYZETEK

- ¹ Ez a leghétköznapiabb fogalmak egy részére is igaz volt. Gondoljunk csak a „rendőr” vagy a „bevásárlás” szavak jelentéstartalmára, vagy például arra, hogy itt a „lakást kapni” kifejezés rendszerint azt jelentette, hogy méregdrágán megvehettük az OTP-től az általa kijelölt lakást.
- ² A cinkosság alapját a társadalmi lét megnevezésére szolgáló fogalmak jelentéstartalmának az „elcsúszásai” alkották, az azonosság és a nem-azonosság problémájának e sajátos esetei. Attól függően, hogy lágyabb vagy keményebb diktatúrák jelölték-e ki a társadalmi lét politikai vonatkozásainak a kereteit, vehetett fel egy-egy fogalom félig vagy teljesen ellenkező értékírányultságot, mint amilyennel a polgári demokráciák viszonyai között rendelkezett, fejezhetett ki félig vagy teljesen ellenkező viszonyulást. A karácsony például első látásra politikamentes fogalom, amely az ünnepek-hétköznapi viszonyában értelmezhető. A polgári demokráciában teljes összhang van a mindenkor hatalmon lévők és a társadalom többi tagjai között abban, hogy a karácsony: nagy ünnep. Elképzeltetetlen, hogy olyan politikai erő kerüljön hatalomra, amelyik a hozzá fűződő hagyományokat fel akarná számolni. Magyarországon viszont az ötvenes években munkanappá tették karácsony másodnapját, és még azt a látszatot is akarták teremteni, hogy az emberek kérték ezt. Tehát nem egyszerűen „egy kicsit mást” jelentett a karácsony (mint mondjuk 1956 után), hanem egészen mást, mint Nyugaton. Nem egyszerűen az ellenkezőjére fordítottak valamit, hanem még egy ellenkező előjelű összhang látszatát is meg akarták teremteni. Az ötvenes években Kolozsvárt „házzról házra jártak megnézni, kinek van karácsonyfája” (Kérdezett — Mervay Gizella, válaszolt — Mervay Gizella, *Tekintet*, 1990. 3., 50. oldal). 1956 után a hatalom előbb hallgatólagosan, majd egyre nyíltabban eltűrte, hogy a társadalom ünnepnek tekintse a karácsonyt (mert 1956 után ebben a kérdésben sem vállalta fel a nyílt konfrontációt). De ha már nem „tilthatta

- be”, megpróbálta átalakítani, szekuralizálni, és úgy tett, mintha „ez a karácsony” nem „az a karácsony” lenne. 1975-ben még megtörtént egy budapesti óvodában, hogy figyelmeztették a szülőt: gyermeke ne mondogasson az óvodában olyan „vallásos” verset, hogy „Adjon Isten, Jézusunk, Jézusunk, három király mi vagyunk”. Ugyanekkor a hivatalos pedagógia még „maradiságnak”, szinte a babonahit terjesztésével egyenrangúnak tekintette, ha a szülők azt mondták gyermekeiknek, hogy a Jézuska hozza az ajándékot. Az ötvenes évek „fenyőfaünnepéből” előbb „karácsonynak” mondott fenyőfaünnep lett, és csak a nyolcvanas években lett belőle „karácsonynak” mondott karácsony. Az eredeti összhang helyreállításának tünetei voltak a karácsonyi képeslapok témáinak a változásai: megjelentek rajtuk a vallásos tartalmak (művészi vagy kevésbé művészi megfogalmazásban). Valamivel később a tömegkommunikációs eszközökben, a könyvkiadásban, a hanglemezpiacon is megjelentek a vallásos tartalmak — nem volt többé szükség a cinkosságra.
- 3 A politikai szocializáció regionális paradigmáival kapcsolatban két megjegyzést szeretnék előrebocsátani. Egyrészt azt, hogy a polgári demokráciákban érvényes paradigmának is megvannak a diszfunkcionális vonásai, de a szocializációs rendszer egészébe be vannak építve azok a korrekciós mechanizmusok, amelyek relativizálják ezeket. Így a diszfunkcionalitások nem váltanak ki bumeráng-effektusokat a rendszer egészére. Ez derült ki például az 1968-as diáklázadások utótörténetéből. Másrészt pedig azt szeretném hangsúlyozni, hogy egy paradigma rendszerspecifikusságát kísérlelem meg leírni. Az empirikus valóságot a történelmi körülmények, a társadalmi és a kulturális sajátosságok szükségszerűen árnyalják. A paradigma azonban, ha egyre halványulón is, 1989-ig érvényes volt.
- 4 Így vált politikai jelentőségűvé a származás, a foglalkozás, a vallásosság, a rokonság, az öltözködési stílus, a köszöneti mód, az, hogy a Mikulás hozza-e az ajándékot vagy a Télapó stb. A legszebb történetet egy 1965-ben iskolát váltóztató tanárnő mesélte, akinek a férje lelkes volt, s akit ezért a régi helyén sokat zaklattak. Az új iskolában kézimunka szakkört vezetett, s a legszebb darabokat ki is állították tárlókban. Ám ekkor feljelentették az igazgatónőnél, hogy „nem áll a keresztiszemes hímezést oktatni, és így, burkoltan agitálni a vallás mellett”. Mondanunk sem kell, hogy a beregi keresztiszemes hímezést hatósági úton eltávolították. (Felletár Béla: Rovások a „sárhelyi” paternalizmusról. *Juss*, 1989. március.) De regionális jelenségreől lévén szó, külföldi példát is hozhatunk az átpolitizálásra. A *Magyar Nemzet* 1988. december 23-i számából megtudhatjuk, hogy „a karácsonyt nem ünneplik meg Romániában. Karácsony másnapja az idén is rendes munkanap lesz. Fát mégis állítanak, mert — mint a *Scinteia*, az RKP központi lapja írja — december 28. és január 3. között országsszerte megrendezik a téli-fa-ünnepségeket”. Ugyancsak Romániából való példa, amikor két cserép muskátlí válik a hatalom szemében politikai demonstrációvá, ha az egyiknek piros, a másiknak fehér a virága.
- 5 1982-ben arra a kérdésre, hogy mondjanak olyan szavakat, amelyek kapcsolatban vannak a politikával, a budapesti 10–14 éves gyerekek egyharmada kizárólag külpolitikára utaló szavakra asszociált, további egyharmaduknak pedig olyan szavak jutottak az eszébe, amelyeknek legalább a fele a külpolitikára vonatkozott. Szabó Ildikó — Csepeli György: *Nemzet és politika a 10-14 éves gyerekek gondolkodásában*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest 1984.
- 6 Szabó Ildikó: *A politikai tudat törésvonalai*. Világosság, 1989/10.
- 7 Abban az értelemben nem volt alkalmas erre, amennyiben a politikai kultúra „tulajdonképpen a politikai valóság tudatosodása, valamint az ilyen módon nyert politikai öntudat objektívizálódása”. W. Pluskiewicz: *Polityczna kultura — polityczna samoswiadomosc — polityczna wiedza* Studia Nauki Politycznych, 1977/2. 35. és 36. oldal
- 8 Míg a polgári demokráciában igen gazdag a két szélső véglet — az azonosulás és az elutasítás — közötti mező (és elsősorban a köztes tartományon belüli árnyalatoknak van meghatározó szerepük a társadalmi és a politikai életben), addig az itteni modell még alternatívákat sem tartalmazott abban az értelemben, hogy csak az azonosulásra kínálgzott intézményes lehetőség. A köztes magatartási alternatívák intézményes fogódzók nélkül nem artikulálódhattak, de még csak nem is definiálódhattak. Az őket leíró fogalmak tartalomesztése vagy éppen hiánya az 1989-re pluralizálódó magyar politikai élet egyik rákfénje lett, többpártrendszer már van, de a

pártprofilok között különbségeket a közvélemény csak a baloldali póluson elhelyezkedők esetében tudja pontosan érzékelni.

- 9 P. R. Berger — Th. Luckmann: *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Doubleday et Company, Garden City, New York 1966.

10 Komplementer szerveződéseken a társadalmi lét egymást tételező, egymást kiegészítő dimenzióit értem. Ilyen például a társadalmi, gazdasági, politikai; a nyilvános és a nem nyilvános; a legális és a nem legális szféra stb. A valóság eljátszása tudásszociológiailag ezeknek a komplementer dimenzióknak az eljátszása. Ezeket egymáshoz képest tanuljuk meg. A komplementer dimenziók entitások, „naturák”, amelyeknek megvan a saját logikájuk és normarendszerük. A szocializációban ezeknek a rendszereknek a szervező elvei tárulnak fel előttünk.

11 A politikai szocializáció szempontjából a rendszer egyik legfontosabb vonásának tekinthetjük a legszemélyesebb — érzelmi, gondolati — autonómia felszámolásának a törekvését, még ha ez fokozatosan enyhült is a hatvanas évek második felétől.

12 Szabó Miklós ír először arról, hogy az ötvenes években a korábban is meglévő nemzettudat mellett (néha talán helyette is) rendszertudatuk is lett az embereknek. Szabó Miklós: *Rendszertudat és nemzettudat*. A mai magyar társadalom paradigma-tudatát meghatározó nemzedékek nemzettudat-élményeiről. *Ifjúsági Szemle*, 1988/4.

13 „Csendes Károly, alosztályvezetőm azzal fogadott, hogy le kell vágtatnom a hajamat, mert a káderosztályra nem lehet copfval bejárni. Közölte azt is, hogy egy kommunista nem rúszozza a száját, nem lakkozza a körmeit. A káderosztályon 'pártkeresztségben' az Ágnes nevet kellett használnom, mert közölték velem, hogy Gyöngyi névvel nem lehetek jó káderek.” Ságvári Ágnes: *Mert nem hallgathatok. Egy jó házból való pártmunkás emlékei*. Magyar Hírlap Könyvek, 1989. 42. oldal.

És egy másik, jellemző részlet:

„— Gogolák elvtársnő! Ez új szoknya magán, ha jól látom? A hatalmas, marcona asszony vigyázban áll az ajtóban.

— Új, Virág elvtárs — mondja szolgálatkészen.

— Kurta — koppan Virág elvtárs ítélete. Utálkozva fordul el. — Hagyjuk a szexualitást a hanyatló Nyugat ópiumának!” Bacsó Péter: *A tanu*. Magvető 1980. 82. oldal.

14 Jól illusztrálja ezt a következő részlet: „Egyik nap bementem az előjárómhoz, Kovács Jánoshoz, közöltem vele, hogy beleszerettem Tardos Andrásba, és férjhez szeretnék hozzá menni. A főnök rám nézett, s azt kérdezte: minek? Mondtam, mert nagyon szeretem. Ezt végképp nem értette, mert szerinte csak a pártot lehetett szeretni. Azt mondta: márpedig ha férjhez megy, akkor magából sohasem lesz hivatásos forradalmár. Ettől én úgy megijedtem, hogy el is álltam férjhezmenési szándékomtól, több hónapon keresztül, egészen addig, amíg András azt nem mondta: most aztán vagy a rendőrség vagy ő.” Ságvári Ágnes: *i. m.* 37. oldal.

15 Emlékeztetem az olvasót a kis Pavlik Morozov történetére, aki 1932-ben az „úttörő-kötelességét teljesítve feljelentette apját az OGPU-nál (a KGB elődjénél, a politikai titkosrendőrségnél), hogy az a szovjet hatalom ellensége, sőtét üzelmekeket folytat. Az apát elvitték, s ezért a *párt ellenségei* — többek között a nagypapa és a nagymama — megölték a kisfiút, aki a kommunizmus építését segítette”. Emlékték bronzszobor, több száz vers, próza, filmalkotás (többek között Eisenstein filmjei), múzeumi képek, szobrok őrzik; nevét hajók, könyvtárak, iskolák (az utóbbiak külön emlékszóbakat tartanak fenn); arcmását képeslapok, bélyegek, gyufásdobozok; egykori faluja kultikus emlékjáró hely lett; halálának félszázados fordulójáról Szovjetunió-szerte megemlékeztek. Gereben Ágnes: *Pavlik Morozov megdicsőülése*. Világ, 1990. január 4. Orwell 1984 című könyvének is egyik erőteljes motívuma az, hogy a szülőknek félniük kell gyermekeiktől, ahogy ezt a főhős szomszédságában lakó Parsons-gyerekek és szülei története is bizonyítja. Az orwelli világ gyermekszervezetének a neve is sokatmondó: a Kémek.

16 Csak a nyolcvanas évek dokumentumfilmjeiben kapott nyilvánosságot a Szovjetunió történelmi alulnézetből kirajzolódó képe. A szovjet hadifogság élményei egyszerűen bennrekedtek a túlélőkben, akár a „málenkij robotra” hurcoltak emlékei. Hogy erre jó okuk volt, azt is mutatja, hogy „aki volt hadifogolyként a Szovjetunióban tapasztalt körülményekről beszélt”, kimerítette a „gyűlöletre izgatás” bűncselekményét. (Az 1945 — 1962 közötti, koncepciók elemeket tartalmazó büntető

ügyek felülvizsgálására létrehozott bizottság jogász albizottságának jelentése. Pallas Közlöny- és Kiadványszerkesztő Igazgatóság, 1990. 10. oldal.) 1986-ban Sára Sándor *Pergőtűz* című dokumentumfilm-sorozata már pusztán azzal is katartikus hatást váltott ki, hogy a televízióban beszélhettek a szovjet frontot megjárt egykori katonák élményeikről. Ami azután különböző hivatalos rosszallásokat váltott ki pusztán azért, hogy a filmsorozatban megszólalók nem fedték le a legitim ellenségséget. A korabeli szóbeszéd szerint a Szovjetunió is kifejezte rosszallását a film bemutatása miatt.

17 „A történelmi folytonosságtudat olyan demonstratív, sőt, a maga sűrítetttségében legbeszédesebb szimbóluma mint az országcímer esetében, egy teljes és tökéletes diszkontinuitás sugallatát szolgáló címer kreáltatott. (...) Az új címer jutalomnak szánatott, hogy a nép (...) „újászületettnék” érezze magát.” Szűcs Jenő: *Történelmi „eredeti”-kérdések és a nemzeti tudat. Valóság, 1985/3.*

18 A legismertebb *Szálkiváros* és *Leninváros* mellett megemlíthetjük az Eszterházából lett Fertődöt, vagy az olyan kistelepülések, tanyák, dűlők neveinek a megváltozását, amelyekben az „átkos múlt” szimbolikus fogalmak (például „szolga” stb.) szerepeltek. Révai még *Esztergom* nevét is meg akarta változtatni (*Dózsafalvára*), így „korrigálandó” az egykori főváros, a primási székhely jelképiségét. De „a tények leváltásának” azok a groteszk esetei is ismeretesek, amikor egy-egy elnevezésből a „szent” szócska maradt ki (*Pestszentulőrincből Pestulőrinc, Szent Gellért térből Gellért tér* lett stb.). A kötéddéseket biztosító szálak elvágásának jellegzetes esete az utcanevek megváltoztatása. Magyarországon nem volt olyan település, ahol ne lett volna utca elnevezve *Leninről* (hosszabb-rövidebb ideig *Szálkiváro* is), de tudjuk, hogy *Tolbucsin, Malinovszkij, Vorosilov, Zsdánov, Dimürov, Beloiannisz* és a többiek mellett az újfajta identitást kívánták elősegíteni utcanevekké válva a *November 7-e, a Szovjet Hősök, a Vörös Csillag* vagy a *Vörös Október* fogalmak is, hogy csak a nem magyar vonatkozásúakat említsük. Külön csoportot képeznek a hétköznapi identifikáció olyan tárgyai, mint az üzemek, termelőszövetkezetek, valamint a sportklubok. A *Rákosi Mátyás Művek, a Wilhelm Pick Vagon- és Gépgyár* vagy a *Gheorghiu-Dej Hajógyár* elnevezéseket túlélték a *Magyar—Mongol Barátság, a Magyar—Román Barátság(!), az Új Barázda, az Új Élet, az Összefogás, a Fejlődés, a Haladás, az Eltmunkás* stb. elnevezések, amelyeket főként termelőszövetkezetek és ipari szövetkezetek viselnek. A leghíresebb sportklubok nevei is megváltoztak: a *Ferencvároshól ÉDOSZ*, majd *Kinizsi* lett (egy időre a zöld-fehér színektől is megfosztották), az *Újpestből Dózsa*, a belügyminisztérium csapata, az *MTK-ból* meg egyenesen *Bánya* és az *ÁVH* csapata, majd *Vörös Lobogó*. A névváltozások vagy a névadások a mindennapi élet szinte valamennyi színterét elérték. Ebből a szempontból különösen nehéz volt a környező országokban élő magyarok helyzete, akik számára matematikailag is jóval kisebb esélye volt annak, hogy megőrizzék életük helyszíneinek a kontinuitását, illetve annak, hogy ezeket átélhető szimbólumok jelenítsék meg, amikor felidéznek. (Itt emlékeztetem az olvasót a legközep-európaibb viccre, amelyből kiderül, hogy Kohn bácsi, aki az *Osztrák—Magyar Monarchiában* született, járt óvodába, a *Csehszlovák Köztársaságban* iskolába, a *Magyar Királyságban* állt munkába és a *Szovjetunióban* ment nyugdíjba, miközben egész életében ki sem mozdult *Munkács* városából...)

19 Ilyen volt a *Munkára, Harcra Kész* mozgalom, a sztahanovista, majd a szocialista brigádmozgalom, a különböző takarékosági mozgalmak („Gyűjtsd a vasat és a fémeket, ezzel is a békét véded!”), a *Jótanuló*-mozgalom stb.

20 Közép- és Kelet-Európában a horizontális mozgások rendszerint politikai kényszer hatására következtek be, és ez a kényszer, ahogy ezt a Szovjetunió történelméből tudjuk, akár egész népeket is érinthetett. A mozgítás formális oka igen változatos volt, a foglalkozástól a világnézeten (vagy a feltételezett világnézeten) át a vallásig sok minden lehetett, s akár „preventív” céllal is bekövetkeztetett, vagy éppen a kollektív bűnösség elvének érvényesítése következtében. Az itt „szokásos” lakóhely- vagy éppen országváltoztatások mögött tehát alapvetően más okok húzódnak meg, mint például az Egyesült Államokban szokásos horizontális mozgások mögött, s ennek következtében a helyzetváltoztatások egyéni megélése is olyan frusztrációkkal jár az egyik esetben, amilyenek a másik esetben fel sem vetődnek. A kényszerű lakóhelyváltozások történelmi előzményei térségünkben a pogromok előli menekülések, a hadifogságok, majd a deportálások. (Csak a második világháborúban 850—900 ezer magyar katona esett hadifogságba.) A népmozgások mögött gyakran a modern rabszolgaság biztosította munkaerő iránti igények húzódtak meg.

Külön kategóriává forrta ki magát a „menekülés” fogalma (az elcsatolt területekről 1918 — 1924 között 235 ezren menekültek a mai Magyarország területére, hogy csak a magyar menekülteket említsük), majd pedig a „kitelepfítés” fogalma (ami a német nemzetiségűekre, a lakossági cserék keretében ide-oda kerülőkre, az 1951 nyarán kitelepfítettekre egyaránt használhatónak bizonyult). Voltak továbbá az internáltak. Majd a tévesztés különböző hullámai elől a városokba költözők és végül az ingázók. Az 1944 — 1948 közötti időszakról a legpontosabb adatokat Korom Mihály: *A magyar népi demokráciai első évei* című cikkében találja az olvasó (Valóság, 1984/3.). Az ötvenes évek kitelepfítéseinek és internálásainak az adatait Gudenus János József és Szentirmai László gyűjtötték össze: *A magyar arisztokrácia sorsa 1945 után* című cikkükben (Valóság, 1987/5.). Az ingázókról legtöbbet Böhm Antal és Pál László: *Társadalmunk ingázói — az ingázók társadalmára* (Kossuth 1985) című könyve mondja el.

21 Az 1970-es népszámlálás adatai szerint húsz év alatt az aktív keresők fele (több, mint kétmillió ember) teljesen új munkakörülmények közé került. Ez az esetek többségében azt jelentette, hogy a mezőgazdaságból, illetve a háztartásból az iparba kerültek.

22 A negvenes évek elején az iparban foglalkoztatottak kétötöde a valóságban csak pár embert foglalkoztató, családi kisüzemben dolgozott.

23 Még a hatvanas évek közepén is előfordult, hogy „nálunk nincsenek nemesi előnevek” megjegyzéssel a személyi igazolvány cseréje során a rendőrség nem jegyezte be egy kettős vezetéknev egyik tagját. (A szóban forgó kettős név egyébként egy — az emigrációban felvett és megkülönböztetést szolgáló — vezetéknev rögzülésével alakult ki.) „Köztes megoldásként” arra is volt példa, hogy a kettős vezetéknev második tagját — mert azt éppen lehetett — „keresztnevesítették”. Általában azonban az volt az általános gyakorlat, hogy egyszerűen nem írták be a kettős vezetéknevek egyikét. Néha a keresztnéveket is megváltoztatták. Egy Ferdinándot például azért változtatott a hatóság Nándorra, mert az eredetit „Habsburg-névként” találták, egy Elzát pedig azért írták be önkényesen Erzsébetnek, mert az eredetit németnek találták. Egy „német keresztnév” feltehetően azért minősülhetett ab ovo bűnösnek, mert a „német” egyfajta szinonimájává vált a „fasisztának”. E logika végül is nem áll távol attól, amely a kollektív bűnösség elvének alapján a német lakosság kitelepfítéséhez vezetett. (A politikai névmágia diszkriminációhoz vezető megnyilvánulásai nem voltak előzmény nélküliek a huszadik században. A Harmadik Birodalomban például azoknak a zsidóknak, akik nem viseltek félreérthetetlenül zsidó keresztnévet, kötelező volt hozzákapcsolniuk nevükhöz a Sára vagy az Israel keresztnéveket, s ezt anyakönyvezetnieük is kellett.) Itt kell utalni arra a társadalomlélektani légkörre, amelyben az emberek maguktól is gyakran megváltoztatták a neveiket, mintegy elébe mentek egy sajátos hatalmi elvárásnak. Az „osztályharc” kiváltotta fenyegetettségében néhány történelmi név viselője is megváltoztatta nevét. A legismertebb az 1957-ben kivégzett *Páliskás Antal* névváltoztatása, aki 1951-ig *Pallavicini* volt, de Gudenus János — Szentirmai László könyvében több, hasonló névváltoztatásról is szó van (i.m. 156 — 157. oldal). Az ipészilonra végződő neveket gyakran „i”-vel írták. Egészen más okok is vezethettek „önkéntes” névváltoztatásokhoz. Az ismert történelmi előzmények után ez a tendencia felerősödött a korábban nem magyarosított neveket viselő zsidóság és a ki nem telepített német-ség körében.

24 Erős Ferenc — Kovács András — Lévai Katalin: *„Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?”* Medve-tánc, 1989/11.

25 Lázár Guy: *Magyarságtudat és nemzetiségek. Egy közvélemény-kutatás tapasztalatai*. Világosság, 1989/11.

26 Szabó Márton: *A rendi szocializmus eszméje. Adalékok az ötvenes évek ideológiatörténetéhez*. Mozgó Világ, 1988/2.

27 A politikai rítusok szovjetunóbeli szerepéről lásd: C. Lane: *The Rites of Rulers*. New York, Columbia University Press, 1981.

28 Így például az anyagi gyarapodás által motivált munkaértékek sem a heroizált-militarizált munkaértékekre nem válthatók át (amelyeket a *munka frontja*, a *termelési csata*, a *munka hőse* típusú kifejezések sugalltak, vagy amelyek az osztályharc, illetve az imperializmus elleni harc és a munka közvetlen összekapcsolásában fejeződtek ki), sem az anyagiasságtól mentes, sőt, az anyagiasságot megbélyegző munkaerkölcsre (amely szerint *nálunk a munka dicsőség és becsület dolga*). A dolgot

csak bonyolította a jogi szankcionálás valóban hadiállapotokat, a hadiüzemek légkörét idéző méretekben való kiterjesztése a munka világára. Egy 1950-es törvényerejű rendelet szerint az is büntett, ha valaki önkényesen kilép a munkahelyéről és igazolatlanul mulaszt, mivel ezzel veszélyezteti a népgazdasági terveket. Ennek nyomán meg is nőtt a „tervbűncselekmények” száma: 1952-ben 7043 ilyen volt, s ebből 6 906 „munkafegyelem elleni” bűncselekmény. 1955-ben már „csak” 464 „tervbűncselekmény” volt. (Lásd Huszár Tibor: *Adalékok a munkaerkölcs történetéhez és szociológiájához*. Oktatási Minisztérium Marxizmus — Leninizmus Oktatási Főosztálya, Szociológiai Füzetek, 19. 1980.) A gazdasági bűncselekmények típusainak a gazdagsága jól mutatja, hogy a munkavégzésben rejlő veszélyeket lehetetlen volt kikerülni. A „tervbűncselekmények” és a „munkafegyelem megsértése” mellett a „termelőszövetkezeti csoportok elleni izgatás”, a „feketevágás”, a „beszolgáltatási kötelezettség nem teljesítése”, „a terménykészlet bejelentésének elmulasztása” megannyi csapdaként fenyegette az embereket. De az igazságügyminiszter 1950. október 7-én kelt leiratából az is kiderül, hogy „ha a kulák gabonájában zsisziket találunk, ez csak államellenes céllal történhet”. Az 1945—1962 közötti koncepciók elemeket tartalmazó büntető ügyek felülvizsgálatára létrehozott bizottsági jogász albizottságának jelentése, 23. oldal.

- 29 Ezért válhatott a mindenkor belső ellenfél gyűjtőfogalmává — egyféle mumussá — még a hetvenes évek elején is a „kispolgár”, illetve mindaz, ami kispolgárnak minősült, legyen bár szó életmódról, a kispolgáriságról, a fridsider-szocializmusról. Hogy a valóságban egy belső ellenségkép megkonstruálásáról, egy negatív minta létező veszélyként való felmutatásáról és ily módon egy folyamatos bűnbakképzésről volt szó, jól mutatja Becskeházi Attila: *Egy bűnbakképzés fenomenológiája* című tanulmánya, Valóság, 1985/12. Szekszárdi Ferencné hívta fel rá a figyelmet, hogy ebből a szempontból az a különbség a „kemény” és a „lágy” diktatúrák között, hogy az előbbiek a diszkriminációval kirekeszteni, míg az utóbbiak beemelni igyekeznek egyes csoportokat.

- 30 A régebben leküzdendőnek tekintett ideológiai célok „egyszerre csak hivatalosan és ’felülről’ igenelt új kívánságokként bukkantak fel. Eközben senki nem változtatta meg a régi szentségeket, s most már évek óta mintha két hivatalos ideológia is létezne, azaz a megszokott, a hagyományosan régi, s a politikailag ugyan kevésbé artikulált, de hétköznapi nyomatékaiban állandóan tetten érhető, reform kiválasztotta célfogalmazványok”. Gombár Csaba: *Levél N-hez az ideológiáról*. Kritika, 1987/5.

- 31 Az inga-elv a „kisember” életében is érvényesülhet. Ennek abszurditásai rendre fel is bukkannak a közép-európai mindennapi élet groteskségei iránt fogékony műfajokban. Nálunk például Bacsó Péter néhány filmje (*A tanu, Te rongyos élet*) használja ki az „egyszer fent, másszor lent” kiszámíthatatlanságában rejlő háttorzongató hatásokat. De utalhatunk itt az 1989—1990-es év egyik példázat értékű karriertörténetére. Tökés László pályatörténete 1989-ben még a mártíromságot valószínűsítette, s amikor decemberben elhurcolták a temesvári templomból, azt hitte, hogy kivégezni viszik. Pár hónap múlva pedig püspök lett, köztisztvisletben álló közéleti személyiség és egy ország jobbik lelkiismeretének nemzetközi hírv jekképe.

- 32 Szabó Ildikó: *Az érvényesülés konfliktusai*. Medvetánc, 1985/2—3.

- 33 Szabó Ildikó: *Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon*. Tekintet Könyvek, 1990.

- 34 E konfliktustípus ókori előzményeire Szebenyi Péter hívta fel a figyelmet. Tudjuk, hogy az antikvitásban milyen nagy szerepük volt a helyes magatartás elsajátításában — a szocializációban — az elődök viselkedését megőrkítő mondáknak. Ezért is érdekes, hogy az ilyen típusú konfliktusokkal mit kezdenek a mondák. Két római mondára szeretnék itt utalni. Az egyik Romulus testvérének, Remusnak a haláláról szól. Romulus az új város (Róma) körüli falak építésének a vezetését Celerre bízta. Megparancsolta neki: ne engedje, hogy a falat bárki is átgorja. Aki ezt megtenné, haljon meg. Remus az épülő falat fitymálva átgorja azt, mire Celer ásójával agyonütötte. Romulus megdicsérte Celert bátorságáért, és csak akkor kezdett el sírni, amikor testvérének holtteste már a máglyán volt. Nagyon érdekes a befejezés kettőssége: egyrészt Celer bátorságának a példaértéke (így jár minden ellenség, aki átgorja a falakat), másrészt viszont az, hogy Romulus gyászában az egész közösség osztozott. A másik ismert monda szerint három-három fivér küzdött egymással az albai és a római sereg nevében, és az egyedül életben maradó római Horatiust

győztesként ünnepelték a rómaiak. Testvérhúga azonban a bátyja által megölt egyik Curiatust, vőlegényét gyászolta — azaz az ellenséget siratta. Bátyja ezért leszúrta kardjával. A nemrég még győztes vitézt önbíráskodás miatt halálra kellett volna korbácsolni, ugyanis hazaáruló az, aki a király ítélkezési jogát gyakorolja. Ő azonban a néphez fellebbezett. Apja, akinek négy gyermeke közül három halt meg azon a napon, azt mondta, hogy fia jogosan ölte meg lányát — ha nem így tett volna, ő ölte volna meg —, s kérte a népet, mentse fel a fiát. Ez meg is történt, de a nép kötelezte az apát, hogy jelképesen alázza meg fiát. A fiúnak egy alacsony gerenda („a nővér gerendája”) alatt kellett meghajolva, letakart fejfel áthaladnia. A *tényleges és a szimbolikus* következmények kettősségével tehát áthidalták a közösségi-racionális és az egyéni-érzelmi értékek közötti ellentmondást. Boronkay Iván: *Római regék és mondák*, Móra Ferenc Kiadó, 1960. 29. és 54. oldal.

- 35 Bár Európában ezt a problémát elsősorban a huszadik századi diktatúrák gyakorlata élte ki a végtelékig, tisztában vagyok vele, hogy nem kizárólag a diktatúrák sajátja. A közösségeért önmagát feláldozó egyén példája végighúzódik az egyetemes emberi történelmen. Úgy gondolom azonban, hogy a modern értelemben vett individuum politikai emancipációjával, a polgári demokráciákban intézményesült garanciák kiépülésével felszámolódott annak az antagonisztikus ellentmondásnak az elvi alapja, amelybe az állam és az egyén hierarchikus viszonyára épülő diktatúrákban az egyén oly könnyen keveredhetett. A polgári demokráciákban is előfordulhat például a „magánvélemény” és a „hivatalos vélemény” kettőssége, az összes, ebből adódó morális következménnyel együtt (például egy hivatásos politikus magánvéleménye eltérhet egy-egy kérdésben kormánya vagy pártja álláspontjától). Ez a kettősség azonban nem feloldhatatlan: artikulálására több intézményes lehetőség van az egyénnek, és főleg több legális alternatíva kínálkozik arra, hogy helyreállítsa azonosságtudatát, illetve arra, hogy a saját értékrendjének adjon elsőbbséget.
- 36 Az 1950. évi 26. számú törvényerejű rendelet az ország területének elhagyására vonatkozó büntető rendelkezések kiegészítéséről (amelyet egyébként soha nem hirdettek ki a *Magyar Közlönyben*) „pusztán a hozzátartozói minőség alapján öt évig terjedő börtönnel és vagyonelkobzással rendeli büntetni az elkövető azon hozzátartozóját, aki nem tudott a büntetett elkövetéséről; 10 évig terjedő börtön volt a büntetés, ha az elkövető szándékáról tudott a hozzátartozó”. Az 1945–1962. közötti koncepciók elemeket tartalmazó büntető ügyek felülvizsgálatára létrehozott bizottság jogász albizottságának jelentése, 15. oldal. Ismeretes, hogy még a hetvenes évek második felében is megkeresték a hozzátartozókat a rendőri szervek és kikérdezték őket az országot elhagyóval kapcsolatban. Nem véletlen, hogy egészen a legutóbbi évekig az emberek csak a legbizalmasabb körben merték bevallani, hogy tudtak külföldre távozott családtagjaik szándékáról. A szovjet lágerirodalomból is tudunk példát arra, hogy a hozzátartozói viszony önmagában törvényes ok lehetett a büntethetőségre (például, ha valaki kimerítette a „hazaáruló családtagja” kategóriáját). A rendszer „kemény” korszakának egyik klasszikus morális dilemmája éppen a civil és a törvényes értékek e kettősségéből fakadt. Ennek egyik legismertebb irodalmi megfogalmazása Arthur Koestler *Sötétség délben* című regényének az a jelenete, amelyben az öreg házimestert, az „árulót” Rubasov egykori partizánját és letartóztatásáig lakótársát, aki rajongott Rubasovért, leánya rá akarja venni, hogy írjon alá egy határozatot, amelyben követelik, „hogy az árulókat könyörtelenül irtsák ki. Aki sajnálja őket, az maga is áruló, és fel kell jelenteni.” Az öreg, megérezvén, hogy lánya képes lenne őt feljelenteni, és megijedvén attól, hogy a párttitkár már érdeklődött azután, hogy az utolsó pillanatig jóban volt-e Rubasovval, olvasatlanul aláírja a papírt. „Legyen meg a te akaratod, ámen — aztán a fainak fordult.” (Ujváry, Griff Kiadás, München, 1981. 137. oldal.)

- 37 A nyolcvanas évek közepéig engedélyt kellett kérniük az MSZMP tagjainak, ha egyházi temetési szertartáson akartak részt venni. Csak a hetvenes évek közepétől számított a sajtónyilvánosság szintjén „bocsánatos bűnnek”, ha párttag fiatalok szülei (és a szülei által vásárolt-épített lakás) kedvéért egyházi esküvőt is tartottak.

- 38 Békés Ferenc: *A fiatalok politikai és gazdasági ismeretszintjéről*. KISZ KB Kutatási Tájékoztatója, 1980.

- 39 Szabó Ildikó: *Ismeretek a Hazafias Népfontról*. A KISZ KB Kutatási Tájékoztatója, 1977. Itt emlékeztetem az olvasót az évtizedeken át látott egyetlen választási plakát rendre visszatérő felszólítására, amely így szólt: „Szavazz a Hazafias Népfront jelöltjeire!”
- 40 Ezzel a problémával először Hegedüs András és Márkus Mária foglalkoztak *Ember, munka, közösség* című könyvükben, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1966.
- 41 A gazdasági jogszabályok ide-oda módosításának klasszikus példája a kisipar kiváltásának a szabályozása. 1950-ben a kisipar kiváltását korlátozó jogszabályt alkottak, amely 1954 elején engedékenyebbé vált: liberalizálta az iparendély kiadásának proceduráját, kiváltását állampolgári joggá tette. Ezt azonban 1954 végén titkos(!) minisztertanácsi körlevélben vonják vissza. 1955 végén újólág háttérbe szorítják a kisipart a jogszabályok, amelyeket csak 1981-ben váltanak fel „engedékeny” jogszabályok. Kovács Géza József: *Sikeres talponmaradás — kudarcos integráció*, Budapest, 1987. (Kézirat.) De emlékeztethetem az olvasót a „meggyماغos ember” legendájára, aki a hetvenes években még börtönbe került, mert hasznosította a konzervgyárak mellett kidobott meggyماغot és ezen meg is gazdagodott. A nyolcvanas évek közepére meg már a *vállalkozói szellem* megtestesítője, egy új típusú, kíváncsatos magatartás talán leggyakrabban hivatkozott példája lett.
- 42 Egy nyugdíjas téész-elnök — korábban híres nagygazda — morális egyensúlyozásáról beszélve elmondta, hogyha jött „felülről” a telefon, hogy a „magasabb helyekről” a téészbe látogatókat milyen javakkal kell „megajándékozni”, ezt ő azzal ellensúlyozta, hogy gondoskodott róla: az egyszerű rakodómunkások, segédmunkások is vigyenek haza valamit. Az előbbieket a téész érdekeit szolgáló, szükséges rossznak tekintette, az utóbbiakat igazságérzete diktálta cselekedeteknek. Ugyanakkor kényesen ügyelt arra, hogy személyes célokra egy szalmaszálat se vegyen el a téésztől. De arra a morális kötéltáncra is utalhatok, amely a szomszédos országokban élő magyarok túlélési stratégiáját jellemzi a magyarországinál nagyobb hiánygazdaság viszonyai és a kisebbségi lét ódiumai közepette: pontosan tudják, hogy mikor, kit, hogy kell megvesztegetni, „megajándékozni”, lekenyerezni, ugyanakkor pedig arra is törekednek, hogy morális integritásukat a korlátozott lehetőségek között is megőrizzék. Más kérdés, hogy ezen a kettősségen belül aztán hogyan változnak az arányok a különböző esetekben.
- 43 A legitimitás mezejében a *család* a legsikeresebb integratív tényező. Létének legalitását a hatalom a „kemény diktatúra” idején sem kérdőjelezte meg, bár kétségtelen, hogy jelentőségét kezdetben relativizálni akarta, és szocializációs szempontból potenciális ellenfelet látott benne (ahogy ezt a családok integritását is fenyegető vagy éppen megbontó intézkedések sorozata is illusztrálja, a hetes bölcseddék kiépítésétől a nők munkába állásának kényszerén keresztül az ingázás ijesztő méretűvé válásáig). Az is igaz, hogy volt idő, amikor ideológiailag konstruált „családokra” várt az a feladat, hogy versenyre keljenek a tradicionális család integratív erejével. Gondoljunk csak az olyan „új típusú közösségekre”, mint például a *pajtáscsalád*, a *népek nagy családja* stb. A „lágy diktatúra” „családkoncepciója” azonban már azon a felismerésen alapul, hogy politikailag stabilizáló szerepet játszhat a család, ha békén hagyják — éppen azért, mert ő a legsikeresebb legális integratív tényező. A privatizáció kiterjesztésében a család stabil legalitása kétségtelenül nagy segítséget jelentett. Segítségével biztosíthattak az emberek elsőbbséget az egyéni érdekérvényesítésnek a szervezetihez képest.
- 44 Tisztában vagyok vele, hogy az elvileg komplementer dimenziók inkompatibilis szerkezetét még számtalan vonatkozásban lehetne elemezni. *A nyilvános és nem nyilvános szféra, a politikai gyakorlat és a politikai ideológia, a deklarált és a tényleges politikai célok és értékek, a spirituális és a materiális értékek és érdekek viszonya, az erkölcs és a jogi kodifikáció kapcsolata, a „keleti orientációjú” politikai és a „nyugati orientációjú” nem politikai értékrendek működési-szerveződési elveinek az egymásmellettiisége, a formális és az informális szféra, az egyéni és a közösségi értékek és érdekek kapcsolata, a nemzeti és a nemzetközi dimenziók viszonya* stb. mind-mind olyan területei a társadalmi létnek, amelyeknek az inkompatibilitása tudásszociológiailag vált akadályává a társadalmi gyakorlatban használható, az identitások kiépülését és az érvényesülést segítő, működőképes politikai világképek felépítésének.
- 45 A manipulációnak nevezett folyamatok mögött nemegyszer a mágikus legitimációs törekvések húzódnak meg. Ismeretes például, hogy az Afganisztánban harcoló szovjet katonák egy része —

legalábbis az első években — valóban úgy érezte, hogy „internacionalista kötelességét” teljesíti, amikor „segítséget nyújt az imperialisták ellen”. Az elmúlt évtizedekben Magyarországon a társadalom jelentős része fogadta el, hogy kizsákmányolásmentes társadalomban él, hiszen nincs kizsákmányoló osztály. Személyes tapasztalataim szerint ezzel a gondolattal még a nyolcvanas évek közepén is tudtak azonosulni olyan „vezető” humán értelmiségiek is, akik egyébként már ekkor is kiritikusságukról voltak ismertek. Meg kell azonban említeni a mágikus legitiimációra való törekvés másik oldalát is. Szociológiai adatok szerint ami nem jelent meg a nyilvános kommunikációban, az bizonyos fókig meg is szűnt létezni. Ezt az összefüggést „tisztá” formájában azoknak a fiataloknak az esetében tudjuk megfigyelni, akik életkoruknál fogva nem rendelkezettek személyes tapasztalatokkal bizonyos történelmi eseményekről, illetve tényekről. Az adatok értelmezésénél azt a már említett tényt is figyelembe kell vennünk, hogy a magántörténelem továbbadásának csatornája is gyakran eldugultak az olyan eseményekkel kapcsolatban, amelyeknek a hivatalos és a magánértékelése nem fért meg egymással. 1975-ben arra a kérdésre, hogy „mely országokban élnek magyarok nagy számban”, a 25 év alatti munkások 36 százaléka, az egyetemisták 10 százaléka csak *nem* szomszédos országot említett. Romániát az előbbieknél 46, az utóbbiak 83 százaléka említette, de a Szovjetuniót már csak 18, illetve 31 százalékuk. Ismeretes, hogy az adatfelvétel idején a nyilvános kommunikációból gyakorlatilag nem lehetett információkhoz jutni a szomszédos országokban élő magyarokról. (Dr. Hunyady György, Hann Endre, dr. Pörzse Katalin: *Nézetek a szocialista hazafiság időszerű kérdéseiről*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1975.) 1985 novemberében a 14–30 éveseket reprezentáló minta tagjainak már valamivel nagyobb része tudott arról, hogy a szomszédos országokban is élnek magyarok: Romániát 79, Csehszlovákiát 74 százalékuk említette, a Szovjetuniót pedig egyharmaduk. Ugyanez a vizsgálat a „nem beszélés” egy másik következményét is dokumentálta. Arra a kérdésre, hogy magyarnak tekintik-e a szomszédos országokban született magyar anyanyelvű embereket, a megkérdezetteknek csak az 51 százaléka válaszolt igennel. (Lázár Guy: *Kik tartoznak a nemzethez? Fiatalok a magyarság ismérveiről és a határokon túli magyarokról*. Ifjúsági Szemle, 1988/2.) Végül megemlítem, hogy 1980-ban arra a kérdésre, hogy mi történt 1956-ban, az ugyancsak 14–30 éveseket reprezentáló minta tagjainak 17 százaléka „nem tudom”-mal válaszolt. (Szabó Ildikó: *A fiatalok történelmi és politikai tudatának néhány sajátossága*, az Ifjúsági Lapkiadó Vállalat Sajtó- és Közvéleménykutató Osztályának sokszorosított anyaga, 1981.)

46 Annak idején az MTI még a pünkösöd másodnapjának munkanappá nyilvánítását is „a dolgozók kérésére” indokolta.

47 Hogy ez a diktatúrák általánosabb sajátossága, jól mutatja, hogy nemcsak a náci koncentrációs táborokon ékeskedett „A munka szabadabbá tesz” felirat, hanem a szovjet lágerekben is ott volt a főkapu fölött a jelszó: „A munka becsület, dicsőség és hősiesség dolga” (Gereben Ágnes előszava Varlam Salámov *Kolima* című elbeszélés-gyűjteményéhez, Szabad Tér—Európa, 1989. 13. oldal.)

48 Az 1988/89-es tanévben még szerepelt az általános iskola nyolcadik osztályos énekkönyvében *A párttal, a néppel* című dal, amelyből megtanulhatta az ifjúság, hogy „A párttal, a néppel egy az utunk, a jelszavunk: munka és béke, mi, kommunista ifjak, indulunk, mert bennünk apáink reménye”, s amelynek refrénje így hangzott: „Kövessd a példát, a párt szavát, s győzni fogsz, te büszke ifjúság!”

49 1971-ben Bajánsenyén a Tömegkommunikációs Kutatóközpont történelmi tudat-vizsgálatát megalapozó mélyinterjúk egyikében egy idős parasztasszony arra a kérdésre, hogy „volt-e Magyarországon forradalom?”, azt válaszolta, hogy „Igen, 56-ban az ellenforradalom”.

50 1989 tavaszán, a sajtónyilvánosság kiszélesedésének idején a felnőtt lakosságot reprezentáló minta 46 százaléka látta úgy, hogy egyes országok hazánk békéjét és biztonságát veszélyeztetik. Ezek 87 százaléka Romániát nevezte meg. Lázár Guy: *Béke velünk? Közvélemény-kutatások a nemzetközi helyzet alakulásáról*. Világ, 1989. augusztus 10.

51 A hetvenes évek áremelése után végzett közvélemény-kutatásoknak szembe kellett nézniük azzal a módszertani problémával, hogy a lakosság nem mert őszintén válaszolni arra a sztereotip kérdésre, hogy személy szerint milyen mértékűnek tartják az aktuális áremelést, mert nem érezték

legitimnek ezt a kifejezést. Ezért a kérdőívek felkínáltak egy olyan válaszolási módot, amely mögé már félelem nélkül (vagy kisebb félelemmel) lehetett húzódní, és amely azt tudakolta, hogy mit gondolnak: „a többi ember” milyen mértékűnek tartja az áremelést. E kérdésre válaszolva inkább választották a nagyobb mértéket kifejező válaszalternatívát, mint a személyes véleményt tudakoló kérdésre. Ennek mintájára értelmezhető például az az adat, hogy míg a húsfélék 1976 júliusától érvénybe léptetett áremeléséről a 14 — 30 éveseket reprezentáló minta tagjainak csak a 49 százaléka mondta azt, hogy nem volt szükséges, addig 68 százalékuk vélte úgy, hogy az emberek többsége szerint nem volt szükséges. Szabó Ildikó: *Fiatalok ismeretei és véleménye a húsáremelésről*. A KISZ KB Kutatási Tájékoztatója, 1977.

52 *Heti Világgazdaság*, 1988/41.

53 Hogy ez milyen fogalomzavarhoz vezetett, jól mutatja, hogy 1989 decemberében még az egyik szolnoki iskola nyolcadik osztályosai közül valaki ezt mondta: „A sztrájk az, amikor az emberek kimennek az utcára, és tüntetnek valamiért.” Egy másik gyerek pedig a pedagógusokat hozta fel példának arra, hogy „ha egyetértenek, és közös a véleményük, akkor sztrájk van vagy munkabeszüntetés”. A kérdésre, hogy mi a különbség közöttük, azt mondta: „Csekély a különbség. Lehet sztrájk politikai okokból vagy az életkörülmények javítása szempontjából.” Válasza valószínűleg azt jelenti, hogy sztrájkolni politikai okokból, munkát beszüntetni gazdasági okokból szoktak az emberek. Szabó Ildikó — Szekszárdi Ferencné — Fodor Katalin: *Politizáló gyerekek I.* „Itt egyfajta forradalom van...” Pedagógiai Szemle, 1990/6.

54 Kápolai László iparügyi miniszter nevezte párbeszédnek 1988 augusztusában az István aknában a sztrájkot.

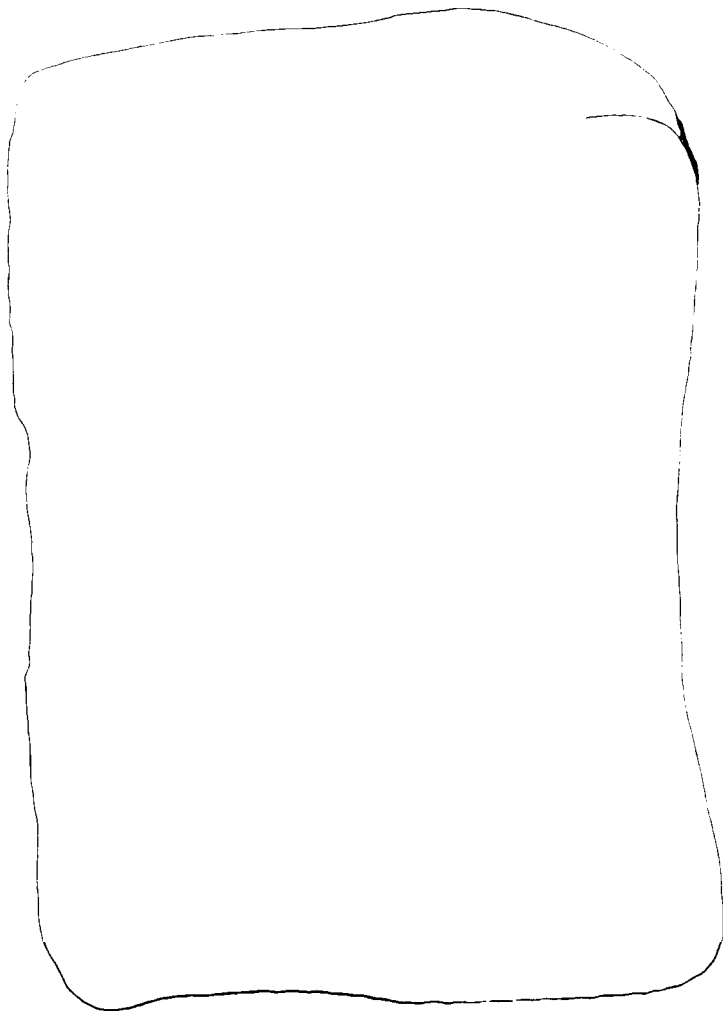
55 1977-ben, egy ifjúsági közvélemény-kutatásban arra a kérdésre, hogy „tudna-e példát mondani arra, hogy a Szovjetunió segítséget nyújtott más országoknak”, a legtöbben azt válaszolták, hogy a szovjet csapatok 1956-ban segítséget nyújtottak Magyarországnak (33 százalék). A kérdés nyitott volt, a válaszadást nem kanalizálták előzetes válaszalternatívák. Magyarországon kívül külföldi országokat is említettek, így 21 százalékuk Csehszlovákiát. A tanulmány írójának értelmezésére, hogy „a válaszolók többsége konkrétan az 1968-as bevonulást említette”, a szerkesztő bizottság két tagja — a KISZ KB egyik munkatársa és egy kutatócsoport vezetője — felháborodottan kérdezték meg, hogy „ki fogalmazott így?”, majd hozzátették, hogy „még jó, hogy nem katonai megszállásról” van szó a tanulmányban. Szabó Ildikó: *Ismeretek a Szovjetunióról*, Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, Sajtó- és Közvéleménykutató Osztálya. (Kézirat.) 1978.

56 Hogy a bizalmatlanság nem nélkülözött minden alapot, a következő történet is mutatja: „A Lánchíd pesti hídfőjénél a lakosság megnyugtására a sugárzást meg más adatokat mért mindenféle műszeren egy fizikus. Már várták, hogy adásba kerüljenek, amikor melléjük lépett a Tájékoztatói Hivatal osztályvezetője, és megkérdezte az éppen az egyik műszer fölél hajló tudóst: — Mennyi? — Nyolcvan. — Adásban mondjon csak negyvenet! Hogy mi nyolcvan? Azt nem kérdezte meg.” Parkasházy Tivadar: *Tévések végjátéka*. Új idő Kft. 1989. Idézi: Farkas Zoltán: Hadi-jelentés, Harcok a sajtó körül — adalékok egy vitához. *Mozgó Világ*, 1990/7.

57 Lásd például Koré és Kerek történetét Faludy György *Pokolbeli vig napjaim* című könyvében: „Egy este a helybeli ÁVO vezetője, kit mindketten ismertek, beállított Koréhoz. Leültették az asztalhoz, Koréné kisüstit hozott, ittak, beszélgettek. Végül az ávos hadnagy megkérdezte a házigazdát: van-e krumpliverme? Már hogyne volna. Láthatnám? Kimentek a kert végébe. A hadnagy zseblámpával rávilágított a verem aljára, és rászólt Koréra, akit addig magázott: szóval krumplivermet tartasz, rohadt kulák? — és már vitte a rabomilba, mely a ház előtt állt. Aztán bement Kerekékhez, ahol ugyanilyen kellemesen ittak és beszélgettek az asztalnál, amíg csak az ávos megkérdezte: Aztán monddja, Kerek uram, van magának krumpliverme? — Az nincs, mondta Kerek; nem termelek burgonyát. — Mi az, szabotálisz, fasiszta csirkefogó parasztja? Még krumplivermed sincs? — és vitte a meseautóba.” ABC Független Kiadó, Budapest 1987. 438. oldal.

58 Bokor Imre *Kiskirályok mundérban* című könyvében ír például egy esetről, amikor a magasrangú katonai vezető látogatása alkalmával festékszórókkal zöldre festették a füvet. Minden bizonnyal sok-sok hasonló történetet — a közép-európai abszurd megannyi jellegzetes példáját — lehetne még összegyűjteni.

- ⁵⁹ A sorbanállás elegáns társadalomlélektani elemzését találja meg az olvasó Zbigniew Czwartosz: *On queueing* című írásában, Archives Européennes de Sociologie, Paris, 1988. vol. 29. No. 1. 2—11. oldal. Az egyik példája szerint az óvodások nem azért állnak sorba, mert pisilni akarnak, hanem azért pisilnek, mert sorba kellett állniuk.
- ⁶⁰ 1984-ben a Szovjetunió felkérte az MSZMP Politikai Bizottságát, hogy a magyar sportolók ne vegyenek részt a Los Angeles-i olimpián. Akkor kiszivárgott-kiszivárogtatott hírek szerint a PB a részvétel mellett volt, de ellene szavazott, akárcsak a MOB, amely ugyancsak a távolmaradás mellett szavazott, bár tagjai a részvétel mellett voltak.

„Szociológia egy világ számára”

BESZÁMOLÓ A XII. SZOCIOLÓGIAI VILÁGKONGRESSZUSRÓL

Sociology For One World: Unity and Diversity (Szociológia egy világ számára: Egység és különbözőség) — ezt a címet vagy inkább programszerű értéktételezést választotta a Nemzetközi Szociológiai Társaság (ISA) vezetősége az 1990. július 9. és 13. között megrendezett XII. Szociológiai Világkongresszus számára. Nyilvánvaló, hogy az ilyenfajta nagy ívű jelmondatoknak, amelyek égisze alatt a hasonló nagyszabású konferenciákat megrendezik, többféle funkciójuk van. Ezek közül csak az egyik, s mondjuk *technikai* jellegű az, hogy jelzik a rendezvény nyitottságát, mindenféle kirekesztés elutasítását. De ennél talán fontosabb az a *filozófia*, amely bennük tükröződik. A jelen esetben az, hogy *egy* világról van szó, a 20. század végén élő emberiségnek arról a leszűkült kis világról, amelyben a személyek és tárgyak órák alatt, a hírek, információk pedig percek vagy talán másodpercek alatt eljuthatnak a legtávolabbi pontokra. S *egy* világ ez a világ abban az értelemben is, hogy egyként pusztul, illetve pusztítható. Biológiai értelemben környezetszennyezéssel, savas esővel, lyukadó és vékonyodó ózonréteggel; politikai értelemben háborúval, üldöztetéssel, diszkriminációval; szociális értelemben szegénységgel, éhezéssel, kiszolgáltatottsággal, társadalmi egyenlőtlenségekkel. De ugyanakkor *egy* ez a világ, mert egyként épülő és építhető, amire a hozzánk legközelebb álló példa a formálódó és egységesülő Európa. Az az Európa, amelyről *Margaret Archer*, az ISA leköszönő elnöke, a kongresszust megnyitó „üdvözlő beszédében” azt mondta, hogy 1986 óta, a legutóbbi, Új-Delhiben tartott szociológiai világkongresszus óta, a világ több pontján végbement radikális változások közepette is a legdrámaibb átalakulást mutatja. S ez a gondolat már a madridi világkongresszus jelmondatának *politikai* funkcióját is jelezte, nevezetesen hogy a kongresszus, M. Archer szerint, lehetőséget kínál az európai peresztrójkához való hozzájárulásra is.

A kongresszusi jelmondat második felének is van persze olyan fontos üzenete, mint az elsőnek. Ez a világ *egységes* bajaiban és gondjaiban, de különböző is — abban, ahogyan a betegségek és problémák megnyilvánulnak, amilyen súlyt kapnak, ahogyan e kihívásokra a különböző országokban és régiókban választolnak. Amint *Artur Meier*, az ISA egyik alelnöke fejtegette, a kongresszusnak ez az általános témája talán túlságosan idealista lehetne, de hát a lényeg éppen a világ gazdagsága, ellentmondásossága, sokarcúsága, s éppen azok a szociológusok, akik nem utasítják el az utópikus ideákat, lehetnek elég realisták ahhoz, hogy ne higgyenek egy már megvalósult „világ-társadalomban”.

E beszámoló szerzője egyébként elég realista ahhoz, hogy az igazi szociológiai témát a jelmondat második felében fedezze fel. Kétségtelen ugyanis, hogy a világ egységes gondja a környezetszennyezés, szociológiai aktualitását mégis az adja, hogy a bajt a világ egyes pontjain vagy fel sem ismerik, vagy egyszerűen letagadják, meghamisítják. És ha esetleg ezekről nincs szó, pusztán a jelenség korrekt és megbízható mérésének műszaki és technikai feltételei nem adóttak. Hasonló értelemben tekinthető egységes és közös problémának a világ minden társadalmában fellelhető szegénység, elesettség, az önmagukat ellátni, képviselni képtelen emberek, embercsoportok léte. De micsoda különbség mutatkozik abban, hogy az egyes társadalmak mikor és hogyan mernek egyáltalán szembenézni ezekkel a kérdésekkel, s ha már a „kormányzati bátorságuk” megvan hozzá, mekkora a gazdagságuk, anyagi erejük egyfelől, illetve állampolgáraik belátása és toleranciája másfelől, hogy a felismerést programszerű cselekvés kövesse. S ugyanígy a világ és benne Európa törekedhet egységre, ám nagyon különböző az esélye annak, melyik állam képes részévé válni ennek az Egységnek, hiszen különböző a mértéke annak is, hogy az egyes országok mennyire tudnak felülemelkedni partikuláris, regionális nemzeti, vallási, ideológiai eszményeiken, s tudják elfogadni a gazdaság, a jog, a társadalom egységessé szerveződésének másfajta elveit.

Egységes szociológiai kihívások tehát egyfelől, s a különbségekre irányuló problémamegfogalmazások és elemző válaszadási kísérletek másfelől. *Globalizáció és diverzifikáció* — ezek a kulcsfogalmak jellemzik a mai szociológiai gondolkodást és kutatást a madridi világkongresszus tükrében. E kettősséget jól példázza két tanulmánykötet, amelyeket a konferencia regisztrált résztvevői vehettek át más könyvek és dokumentumok között. Az egyiket, amelynek címe „*Globalization, Knowledge and Society*” (Globalizáció, tudás és társadalom), Martin Albrow és Elizabeth King szerkesztette. A kötetbe foglalt átfogó, elméleti igényű publikációk a szerkesztők minősítése szerint a *globális diszciplína* szintjét képviselik. A vizsgált témakörök között szerepel az univerzalizálódó társadalomtudomány, a nemzetközivé váló szociológia, amely mellett helyet kaptak a „bennszülött” (indigenous) szociológiák is, vagy az „egy világ társadalom” és az olyan világmozgalmak, mint a béke-mozgalom vagy a zöld mozgalmak. A szerzőgárda pedig többek között olyan rangos nevek-ből áll, mint Archer, Heller Ágnes, Orlando Fals Borda, Immanuel Wallerstein vagy Johan Galtung. A másik tanulmánykötet címe „*Comparative Methodology: Theory and Practice in International Social Research*” (Összehasonlító metodológia: Elmélet és gyakorlat a nemzetközi társadalomkutatásban), szerkesztője Else Oyen. Ennek a kötetnek a középpontjában az összehasonlító kutatások problémája áll, hiszen az a módszertani út, amely elvezet az országok, társadalmak, régiók, embercsoportok közötti különbségek feltárásához és megértéséhez. Az összehasonlító kutatások éppen ezért szociológiai stratégiát jelentenek, még akkor is, ha a kötet első részében több szerző is egybehangzóan megállapítja, hogy az összehasonlítások nem tökéletesek, sokszor „elméleti szegénység” jellemzi őket, illetve „módszertani kompromisszumok művészetének” eredményei. A kötet második részében szereplő tanulmányok aztán „elméleti reflexiók” a problémára, míg a harmadik részben a módszertani megközelítések kerülnek terítékre — az összehasonlító tartalomelemzéstől kezdve a mintavételi problémákon át az idősorok használatáig.

Szociológia egy világ számára. Az ISA vezetése valóban sokat tett az elmúlt években azért, hogy a szociológia minél inkább nemzetközi és globális diszciplína legyen. Megpróbálja összefogni ezt a szerteágazó tudományt, támogat olyan egyre fontosabb intézményeket, mint a *Ljubljana Summer School and Research Forum* vagy a *Bielefeld Centre of Documentation, Publication and Analyses*, kiad két periodikát, az „*International Sociology*”-t és a „*Current Sociology*”-t. Legutóbb pedig megrendezte a fiatal szociológusok világversenyét

(Worldwide Competition of Young Sociologists), amelynek ünnepélyes díjkiosztása a nyitó ceremónia része volt.

Maga a világkongresszus nyüzsgő, kaotikus, alig áttekinthető rendezvény volt, amelyről részleteiben beszámolni hiú remény. Több ezer szociológus érkezett és vitatkozott itt párhuzamos szekciók százaiban. Az egy hét során, keddtől péntekig a délelőtti órákat *szimpóziumok töltötték ki*. Négy napon át hat párhuzamos szimpózium egyenként négy ülését hallgathatták végig az érdeklődők. A délutánok a *research committee*-k és a *working group*ok programjait tartalmazták, míg esténként – megfogadva Artur Meiernek a megnyitón mondott tanácsát: „használd ki a hosszú spanyol napokat” – különböző témákban *ad hoc* üléseket, *thematic group* vitákat tartottak, valamint a különböző *research committee*-k között „szekcióközi” üléseit.

Azt hiszem, jól érzékelhető a különböző fórumoknak és szekció-típusoknak ebből a változatos kínálatából a rendezők törekvése: minél többféle lehetőséget teremteni a kommunikációra és vitára. A legáltalánosabb és leginkább központi és elméleti problémákkal foglalkoztak a szimpóziumokon. A következő szint az ISA 42 különféle *research committee*-jének üléseit jelentette, ezután következtek a munka-, *ad hoc*, tematikus stb. csoportok, ahol a téma, az előadások és viták egyre specifikusabbak voltak. Így találhatta meg helyét vagy kaphatott megnyilatkozási lehetőséget a világkongresszuson az a szociológus is, aki nagy, általános kérdések iránt érdeklődött, és az a szakember is, aki akár tartalmi, akár módszertani szempontból olyan szűk részterülettel foglalkozik, hogy legfeljebb tucatnyi kolléga érti, miről is van szó. Túl azon, hogy a tolerancia és a sokféleség elismerésének alapelvei működnek ebben a szervezési módszerben, érdemes felhívni a figyelmet még egy tendenciára. Az 1986-os, Új-Delhiben rendezett világkongresszuson a szimpóziumokon és a szekciókban folyó munkát 3 munkacsoport rendezvénye egészítette ki, míg Madridban 2 munkacsoportülés volt. Négy éve az *ad hoc* szekciók száma 15, most 20 volt, és tematikus csoportok Új-Delhiben még nem működtek. Bővült a *research committee*-ek száma is: 38-ról 42-re. A szociológiában tehát, miközben a szimpóziumokra való „nagy” témák fontosságát senki nem vonja kétségbe, megfigyelhető a *specializálódás* erősödő tendenciája, a szociológusok *növekvő igénye* arra, hogy a konferenciákon legyenek olyan szűkebb szakmai fórumok is, ahol konkrét *műhelymunka* folyhat, kevesebb üresjáráttal, ahol „specialisták” egymásra találhatnak, összejöhetnek.

Érdemes említést tenni, a fentiekkel részben összefüggésben, a *joint session*ökről, a különböző *research committee*-k közös „szekcióközi” üléseiről, amelyekből kb. 40 volt Madridban. Ezek ugyanis egy másik meglévő tendenciát jeleznek, nevezetesen: a szociológiai problémák megfogalmazásakor egyre nyilvánvalóbb, hogy igen sok esetben *határterületekről* van szó. A madridi világkongresszus programja szép számmal kínál példát erre. Az oktatásszociológiai problémák összefüggnek ifjúságszociológiai kérdésekkel vagy olyan témákkal, amelyek az etnikai, faji egyenlőtlenségek területére is tartoznak. A faji, etnikai és a minoritásokat érintő kérdések némelyike kapcsolódik a migráció problémájához. Egyes pontokon a családszociológia megint „visszavezet” az ifjúságszociológiához, vagy a történetiszociológia, a vallásszociológia és a tudományszociológia bizonyos kérdései szintén egymáshoz kapcsolódhatnak. A szabadidő-kutatások találhatnak közös pontokat a sportszociológiával és a művészetszociológiával. A szegénység és szociálpolitika bizonyos kérdései együtt tárgyalandók az öregedés problémájával. A munkaszociológusok közös vitát tarthatnak a nők társadalmi problémáit vizsgáló kollégákkal vagy megint az ifjúságszociológusokkal. Ezek a *joint session*ök egyszerre jelzik, hogy az ISA 42 szekciója milyen erősen specializált, és hogy ennek ellenére megteremtődik a szociológiai problémák releváns megfogal-

mazásának lehetősége. Sőt a kutatási irányok és témák ilyen *finomszerkezetében* talán még pontosabban körülhatárolhatóak a megválaszolandó kérdések és a szakmai együttgondolkodás, vitatkozás esélye is nagyobb, színvonala is magasabb.

Úgy hiszem, egy ilyen általános jellegű beszámolóból nem maradhatnak ki a világkongresszus ülései közül a szimpóziumok sem. A hat szimpózium a következő címeket viselte: Általános vita és eltérő paradigmák; Változó társadalmi struktúrák és globális kölcsönös függőség; Új technológiák és társadalmi trendek; Globális problémák és a túlélés társadalmi forrásai; Új cselekvők és új azonosságok; Morális kérdések a globális társadalomban.

A konferencia átlagos résztvevője persze még ezeket a szimpóziumokat sem követhette végig, a hat párhuzamosan futó sorozat közül vagy kiválasztott egyet, vagy beült ide is, oda is egy rövid időre, és döntései egy-egy jobban hangzó cím vagy egy „nagyobb” név alapján születtek. (Ez utóbbi szempont érvényesítése sem volt mindig könnyű, például amikor a programfüzetben „egymás mellett” elnökölt Claus Offe itt, Wallerstein és Galtung ott, Daniel Bertaux és Anthony Giddens amott.) Ugyanakkor a legnagyobb nevek és a legtöbbet ígérő címek is okozhatnak csalódást, s bizony Madridban sem a szimpóziumok üléstermei voltak a legtömöttebbek. E beszámoló szerzőjének is be kell vallania, sokkal otthonosabban érezte magát a kisebb, „specializált” üléseken, mint ott, ahol a szociológia nagy elméleti kérdéseiről adtak elő. S emellett persze — ami talán közhelynek hangzik, de igaz -, a konferencia ott lüktetett az egyetem folyosóin, a menzán, a madridi utcákon és az éttermi „munkavacsorákon”, ahol néha fontosabb és érdekesebb volt jelen lenni, mint az előadótermekben.

Nehéz így utólag érzékeltetni a kongresszus hangulatát, légkörét. (Ez utóbbit a szó szoros értelmében is: a több mint 35 fokos meleget, a rendezvények helyszínénél szolgáló és a jórészt légkondicionálatlan egyetemi előadótermeket.) A spanyol szervezők nem mindig álltak a helyzet magaslatán. A lebonyolítással járó technikai, szervezési problémák megoldása többnyire délies lassúsággal történt, és az járt jobban, aki ezen nem bosszantotta fel magát. A szervezéssel és egyéb dolgokkal az ISA sem volt teljesen elégedett, sőt a Spanyol Nemzeti Szervező Bizottság és a Nemzetközi Szociológiai Társaság között pénzügyi viták is kibombantak. Mint számos más tudományos rendezvényen, itt is megjelent az „angolszász — latin” konfliktus. A szociológiában ma igen erősnek tűnik az angolszász dominancia, a konferencia hivatalos nyelve is az angol volt. Ennek ellenére, legalábbis bizonyos szekciókban, a francia nyelvű szociológusok inkább franciául tartották meg előadásait, sőt a spanyol nyelvű szociológusok felhívást tettek közzé, hogy az angolszász hegemonia ellenében minél többen tartsanak előadást spanyolul. Az ilyen demonstrációk már inkább nemzeti és politikai jellegűek voltak, a tudomány és a világkongresszus alapvető céljai itt nyilván háttérbe szorultak, hiszen az ilyen előadásokról olykor tömött sorokban távozott a hallgatóság, vitáról, kommunikációról ilyen alapon szó sem lehetett.

Mindezek a jelenségek persze csak *kísérőjelenségek* voltak, amelyek nélkül ma már nemzetközi rendezvény, legyen az tudományos vagy kulturális, valószínűleg nem képzelhető el. A politika valamilyen formában — közvetlenül is — mindig megjelenik, remélhető azonban, hogy mellette azért a szociológusok többsége érdeklődésével és munkájával a szakmára szavaz. Madridban mindenesetre ez történt, még ha összességében feltehető is, hogy a XII. Szociológiai Világkongresszus nem jelent mérföldkövet a szociológia történetében. Sőt némely kollégák egyenesen úgy gondolják, hogy ma nem is a világkongresszus, hanem az Amerikai Szociológiai Társaság (ASA) éves ülése a legfontosabb szociológiai rendezvény, amelyen szerepelni, előadást tartani rangosabb, nagyobb presztízszt jelent. Talán éppen az amerikai hegemonia ellenében indult el az a kezdeményezés, hogy az európai szociológusok

viszont tartsanak európai szociológiai kongresszust. Ha ez az elképzelés megvalósulna, ez speciális fórumot jelentene az európai szociológiai gondolkodás és kutatás számára, amelynek kétségtelenül vannak sajátos vonásai az amerikaival szemben. Mindezek mellett a szociológiai világkongresszus négyévenkénti megrendezése nyilván továbbra is megmaradhatna a szakmát legátfogóbban reprezentáló nemzetközi fórumnak. Ahol a magyar szociológia remélhetőleg a jövőben is ugyanúgy jelen lesz, mint tavaly Madridban.

Róbert Péter

FÉNYKÉPÉSZNÉL, 1964.

BECSKEHÁZI ATTILA

A rekonstrukció és az értelmezés paradoxonai

(Balogh István: A forradalmi ész kritikája)

(*észkritikák*) Amikor az olvasó kezébe vesz egy kötetet, ezt többnyire annak a hatására teszi, hogy mennyire ismert a szerzője és milyen releváns üzenetet közvetít számára a cím. Balogh István korábbi munkái (*Társadalom és információ, Szubjektum nélküli történelem, Áruterelés és szocializmus stb.*) azt mutatják, hogy szakavatott értője a társadalomelméleti, társadalomfilozófiai problémáknak, amelyeket sohasem tekint végérvényesen megoldottnak és lezárhatóknak. Újra felveszi a korábban „elmetszett” elemzések és viták fonalát, így az évtizedekkel ezelőtt elkezdett és néhol megszakított kísérletek lassan önálló szintézissé állnak össze. Ez utóbbit reprezentálja mostani kötete, amely nem véletlenül kapta „*A forradalmi ész kritikája*” címet. A szerző vélhetően a nagy elődökhöz és az általuk elindított elméletkritikai hagyományhoz kapcsolódik, azokhoz az áramlatokhoz és művekhez, amelyek explicit módon a címükben kimondva vagy rejtetten (teoretikus előfeltevéseikben, etikai pozíciójukban) tradícióvá nemesítették az „*észkritikát*”. A Kant kritikáival induló hagyomány minden fontos képviselője megjelenik Balogh István könyvében, hogy csak néhányat említsünk közülük: *Hegel, Marx, Max Weber, Cassirer, Husserl, Heidegger, Horkheimer, Marcuse, Habermas, Popper, Hans Albert, Luhmann, Bertalanffy, Polányi Károly, Lukács, Kolakowski, Derrida, Lyotard, Foucault, Münch stb.* Mi fűzi ezeket a szerzőket, filozófusokat össze? Elsősorban a felvállalt elméletkritikai-társadalomkritikai álláspont következetes érvényesítése, amely azután, mondhatni, szükségszerűen elvezetett a modernizmus legnagyobb társadalomelméleti teljesítményeihez. Jóllehet „posztmodern nézőpontból” a „nagy elméletek” (egyáltalán minden elmélet) kora lejárt, úgy tűnik, hogy a modernizáció problémáival mostanság újraismerkedő Közép-Kelet-Európában másként múlik a történelmi idő. Ezzel nem azt állítom, hogy a régió számára megváltás lenne egy újabb „nagy elmélet”, hanem, hogy a társadalmi-politikai változások által negligált „rég” még minden itt élő számára megér egy alapos kritikai áttekintést, továbbá, hogy a közben méltatlanul elhallgatott nyugati társadalomelméleti produkciók hozzásegíthetik a társadalomtudománnyal foglalkozókat tárgyak újradefiniálásához. Korábban — a „nagy elmélet” bűvkörében — is voltak kísérletek a nyugati racionalitás kimagasló társadalomelméleti teljesítményeinek honi bemutatására és nemegyszer adaptációjukra. Ezek az interpretációk azonban két véglet

között mozogtak. Vagy teljességgel elutasították őket, mert a politika által preferált társadalomelmélet vetélytársait vélték bennük felfedezni, vagy olyan instrumentumoknak tartották ezeket a produkciókat, amelyekkel — varázsszerek gyanánt, pusztán adaptációjukkal — orvosolhatók a társadalomtudomány és a politika(ideológia) közismert betegségei. A társadalmi-politikai változások és a nyomukban kialakult interpretációs „szituáció” mára alkalmassá vált arra, mint ezt Balogh István vállalkozása is mutatja, hogy ezeket az adaptációkat is kellő tudományos távolságtartással kezeljük.

A szerző persze nem egyszerűen elméletkritikát „művel”, hanem arra is felhívja az olvasó figyelmét, hogy a régió jövője nagymértékben függ attól, sikerül-e teoretikusan is körvonalazni azt a társadalmi-politikai alakzatot, amely elsősorban a helyi sajátosságokra (tradíciók, értékek, mentalitás, elméleti-gondolati hagyományok stb.) támaszkodik. Ebben a vállalkozásban a különböző, releváns vagy aktualitásukban már megkopott társadalomelméletek segíthetnek ugyan, de ennek a régiónak magának kell kidolgoznia a „saját elméletét”. Nem valószínű ugyanis, hogy bármelyik „égtáj” felől érkező teória önmagában is alkalmas a honi problémák megoldására. Ezek legfeljebb források, amelyekből meríthet a társadalomkutató, de veszélyes lenne egy újabb „kívülről jött” elméletbe kapaszkodni, mert ezek a produkciók nem okvetlenül kínálnak más társadalmak megértéséhez „logikai-nyelvi keretet”, a kívülről számára inkább módszertani minták, amelyek a problémák kidolgozásának menetével invencionálhatják a hazai társadalomtudóst. Mindezek elmondásához azonban egy nemrégiben újra megjelent kötet szolgáltatta a szerző számára az „apropót”.

(egy „furcsa” könyv) Semmi meglepő nincs abban, hogy 1988-ban a Kossuth Könyvkiadó gondozásában — változatlan újrakiadásban — megjelenik egy, a marxizmussal foglalkozó társadalomelméleti kötet (*Tőkei Ferenc: A társadalmi formák marxista elméletéhez*). A szerző neves kutatója szakterületének, a kiadótól sem áll messze a tárgykör, és a megjelenés dátuma sem „utal” arra, hogy az idő végérvényesen „túlhaladta” volna a kötetben körvonalazott elméleti problémákat. Mégis — közelebből meg nem határozható — „furcsa érzéssel” veszi kézbe a könyvet az olvasó, amelynek elsődleges oka az, hogy a szerző által megfogalmazott kérdések és a kérdésekre adott válaszok nem lépnek túl a korábbi években (évtizedekben) már napvilágot látott megoldási javaslatain. *A kötet lapozgatása közben az olvasó számára úgy tűnik, mintha megállt volna az idő.* Azt a benyomást kelti, hogy egy kordokumentummal van dolgunk, amely elsősorban a közelmúltat felidéző utalás-összefüggéseken keresztül „üzen” a jelennek és nem a teoretikus állítások „időtlennek vélt érvényességével”. Melyek ezek az utalásösszefüggések?

A kérdés megválaszolásához egy villanásnyira szükséges felidézünk a hatvanas évek társadalomtudományos ihletettségű — a brosúrává formált marxizmus elviselhetetlen univerzalizitásával szembeni — „emancipációs” törekvéseit. Ekkortájt mindegyik diszciplína oly módon kívánta a megújódást, némelyik (például a szociológia, pszichológia) az önálló tudományként való „bejelentkezést”, hogy eltérő formában és intenzitással határolták el magukat a diktatúra teóriájává alakított marxizmustól. A marxista filozófiai tradíció elkötelezett folytatói (közéjük tartozik „A társadalmi formák...” szerzője is) *Marx újraolvasásával* akarták megalapozni az emancipációt, mintha a sorok között „ott rejtőzködne” az „igazi”, az „autentikus” marxizmus.

A század vége felől tekintve a hatvanas évek a „nagy teoretikus felfedezések” és kalandozások kora volt. A marxista elmélet képviselői a sztálinizmus elhibázott politikai gyakor-

latával a hermeneutikai alapon újraértelmezett „marxizmus-reneszánsz” megváltó „humanizmusát” állították szembe, amely majd a bűneikkel szembesíti a „bűnösöket” és erkölcsi „gyorssegélyben” részesíti az áldozatokat. A hatvanas években még minden reformálhatónak látszott. Még büszkéek lehettünk arra, hogy nálunk a legcsendesebb a sztálinizmus, hogy a „barakk” itteni szögletében tűrhető a „koszt-kvártély”, „önámíthattuk” magunkat, hogy világrendszerek között feszülő „híd” vagyunk, lépten-nyomon hirdettük, hogy honi filozófusaink (archeológusok módjára) megtalálták a „hiányzó láncszemet” az „eredeti marxizmus” és „félreinterpretált” változata között. A lendület 1968 után, az első pofont követően sem lankadt, a filozófia és az éppen világra jött szociológia filozófiából „emigrált” képviselői misszionáriusi igyekezettel jövendőlték a megváltást, „terápiás célokra” használták a frissen újraértelmezett elméletet (feltehetően magát az újraértelmezést is az egyre nyomasztó „terápiás szükséglet” hívta életre). Ennek következtében az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a politikai gyakorlat legitimációs eszközként kezelte a marxizmust, minduntalan hivatkozott rá, de valójában nem állt szándékában a megvalósítás, az „autentikus interpretátorok” egy köre pedig, megközelíthetetlen kiváltsággá formálta az elméletet, a beavatottak beszédmódjává, „szaloncsevegéssé” emelte a grammatikáját. Ez is közrejátszott abban, hogy míg Európa nyugati felén 1968 forradalmi volt, addig a keleti régióban mélységesen konzervatív, pedig mindkét jelenség mögött egyazon (eltérően értelmezett) elmélet húzódott meg.

Tőkei könyve azt üzeni, mintha a nyolcvanas évek végét onnan lehetne folytatni, ahonnan a hatvanas-hetvenes években egyszer már abbamaradt. *De hát érdemes-e egyáltalán folytatni? Hányféle „autentikus interpretációja” lehet egy elméletnek? Nem lehetséges, hogy az aktualizálás határozza meg az autentikusságot és kritériumait? Miért kell mindig „vissza” (Marxhoz) és miért nem „el” (Marxtól)?*

Ezekkel a kérdésekkel „A társadalmi formák...” szerzője ebben a művében nem szembesült, ugyanakkor a kérdésekkel jelzett problémák Balogh István kritikájának csomópontjai, aki egy kötetnyi ellenérvvel „válaszol” — a nem létező dialógusban — Tőkei Ferencnek, amely azonban több egyszerű vitairatnál, mert egy új társadalomelméleti pozíció kidolgozásának lehetőségei is megfogalmazódnak benne.

A recenziens véleménye szerint Balogh István úgy interpretálja a korábban jelzett elmélettörténeti hagyatékot, hogy közben következetesen szembenéz az elméletalkotás, a megértés és a rekonstrukció tudományelméleti kérdéseivel is. Nem a kizárólagosság igényét „elrejtő” autentikus értelmezés(ek)re vállakozik, hanem a reprodukciós folyamatok egyszerű leírásából vagy analíziséből lassanként kibomló társadalomelméleti konstrukciók sajátosságait írja le. Történeti és logikai szempontokat egyaránt érvényesít az elemzéseiben, kritikai beállítódása pedig inkább analitikus és nem értékszemponturnak, ennek következtében elsősorban a vizsgált teóriák, elképzelések, megoldási módok *paradoxonaival* találkozunk a figyelmes olvasó és nem pedig valamiféle „megsemmisítő” vagy „dicsőítő” bírálattal.

(a *tradíció paradoxona*) A „nagy elméletek” kimunkálói úgy vélik, teljesítményükkel „új időszámítás” kezdődik a társadalomtudományok történetében. Az az erőteljes kritikai pozíció, amely ezeket a teóriákat életrehívja, olyan érzetet kelt alkotójában, mintha a korábbi elképzelések csak azért születtek volna meg, hogy asszisztáljanak az újak bejelentkezésekor. A marxi teória kidolgozói is úgy gondolták, hogy szakíthatnak azzal az elméleti tradícióval, amely együtt jelentkezett a modern gondolkodás kiképződésével. Még akkor is igaz ez az állítás, ha a későbbi „rekonstruktorok” fontosnak tartották lépten-nyomon citálni azt a

kijelentést, miszerint „mi a klasszikus német filozófia örökösei vagyunk”. Ez az állítás vélhetően már kimondásakor „szlogenné”, pusztá szóhasználatává vált, nem is jelentett mást, mint hogy „magunk mögött tudjuk a klasszikus német filozófiát”. A geográfiai, időbeli egymásutánosság és egymásra következés jelentette az egyedüli „bevallott” folytonosságot. Az „alapító atyák” számára (nem beszélve az interpretátorokról) a megszakítottság, az újszerűség, az eredetiség hangsúlyozása fontosabb, mint a tradíció felvállalása.

Azt hiszem, teljességgel egyet lehet érteni Balogh Istvánnal abban, hogy a „filozófia megszüntetésének marxi programja csupán tagadta a filozófiát”, de nem valósította meg. Egyrészt nem született helyette valami „más”, amely betölthette volna a filozófiának, mint racionális társadalomtudománynak (és nem egyszerű bölcselkedésnek vagy „életérzésnek”) a helyét. Másrészt a filozófiát felváltó „társadalomelmélet”, „formációelmélet”, mindegy hogyan nevezzük, pontosan azt a funkciót igyekezett ellátni, mint a hagyományos értelemben vett filozófia. A filozófia megszüntetésének programját felvállaló tudomány maga is filozófia volt és maradt. A marxi elmélet képviselői úgy vélték, hogy a rendszeralkotó „katedrafilozófia” spekulatív természete az „evolúciós-kumulatív” logikával könnyedén kiismerhető és a ráépülő kritikával egyszerűen „megsemmisíthető”. Csakhogy már a „klasszikusoknál” feledésbe merült, hogy az evolúció nem egyszerűen kronológiai egymásutánosságot jelent és nem folytonos gyarapodást (fejlődést), hanem egyrészt kötött kontextusú (az élővilág genézisére vonatkozó, a korabeli természettudományok által megalkotott) hipotetikus modell, amelynek a teremtésemlétek misztikus elképzeléseivel való oppozíciójában van elsődleges jelentése és jelentősége. Másrészt az evolúciós hipotézis szerint a fejlődés tele van zsákutcákkal. Erőteljesen hangsúlyozza a megelőző formák determináns hatását a későbbiekre. A hipotézis megalkotásában az élővilág „megértésére” való tudomány szándékot minduntalan háttérbe szorította és szorítja a magasabbrendűség igazolására törekvés. Mindebből az következik, hogy az evolúciós logika lehetővé tette volna ugyan a tradíciókra való tudatos reflexiót a marxi társadalomelméletben, de a fejlettebb — sok esetben látomásoknak tűnő társadalmi formák — mégiscsak uralták a marxizmus klasszikusainak vizsgálódó tekintetét. Ráadásul például a kommunisztikus formáció néhol romantizmusba hajló víziója nem más, mint a hegeli logika (amely alapjában véve egy filozófiai rendszer „tartozéka” vagy maga a rendszer) indokolatlan kiterjesztése a történelemre, a fikció valóságként kezelése, egy fel nem vállalt tradíció „szokatlan” továbbvitele. Nem lehet számon kérni egy múlt századi teorián, hogy szerzője miért híve kora uralkodó *episzteméjének*, az „evolúciós-kumulatív” logikával felépített valóságkonstrukciónak, de az mindenesetre megkérdőjelezhető, hogy egy kritikai elmélet *miért következtelen alapelvében: a kritikában*. A kérdésre válaszolva — Balogh István gondolatmenetét követve — egy újabb ellentmondásba ütközünk, amely a marxizmusnak a kritikai hagyományhoz való viszonyában jelenik meg.

(a kritika paradoxona) A marxizmus alapítói ragaszkodnak ugyan a klasszikus német filozófiában meglévő kritikai tradíció továbbviteléhez, a kritikai pozíció azonban saját teljesítményüket illetően többnyire elfelejtődik. Balogh István találóan úgy fogalmaz, hogy a formációelmélet marxi programja „a reflexiós gondolkodás szintjét akarja egyszer s mindenkorra megszüntetni, amelyből maga is kiemelkedett”. Ez azzal magyarázható, hogy a korábban említett evolúciós logika nem ismer *alternatív* megoldásokat. A legmagasabbrendű élőlény nézőpontjából csak unilineáris „út” vezet a létezők archaikusabb változataihoz, méghozzá az az út, amellyel a magasabbrendűek kialakulásának szükségszerű útja illusztrálható. A marxi társadalomelmélet is nehezen birkózik meg az alternatív fejlődés gondolatával, hiszen

a különböző társadalmi formák (termelési módok) egymásra következő lépcsőfokai a reprodukciós formák történetének és egyáltalán a történelemnek. Olyan lépcsők, amelyeken végighaladva eljutunk valamiféle „végső aranykorig”, de nem lehet rajtuk visszafordulni, nem célszerű megállni. A marxi elméletben az együtt létező reprodukciós formákat *előre szelektálja a végcél*. Közülük csak azok lesznek modell értékűek, amelyekből szükségszerűnek mutatkozik a következő forma. Az evolúciós logika és a vele együtt mutatkozó önreflexió-nélküliség azt eredményezi, hogy „a reprodukciós forma és a formán belüli termelési módok elemzése összecsúszott”, a „konkrét kategóriák közvetlen történelemfilozófiai dimenziót kapnak”. A strukturális elemzés historizálódott, az analitikus fogalmak a „jövendmondás” beszédelemeivé váltak.

A kritikából megszülető elmélet elvesztette a tradíciót és vele együtt a fejlődés lehetőségét. A nyugati marxizmus-interpretációk korán belátták ezt az ellentmondást és hamarabb jutottak el olyan társadalomelméletek kidolgozásáig, amelyek folytatják a marxizmussal „félbeszakadt” hagyományt, illetve magát a marxizmust is úgy definiálják mint a tradíció folytatásának egyik lehetőségét (állomását). Európa keleti régióiban a társadalomtudomány csak ismételte a korábbi interpretációkat. A változatosságot csak a stílus jelentette, az értelmezés „archaikus” maradt.

Nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy a marxi szövegek egy szituációba „szólnak bele” — mint ahogyan ez például a klasszikus német filozófiát is jellemezte —, a szituáció elmúltával nagyon élesen jelentkezik a relevanciaprobléma. Míg ezzel a nyugati racionalitás többé-kevésbé zökkenőmentesen megbirkózott — tudniillik vagy filozófiatörténeti állomásként kezelte a marxizmust, vagy olyan társadalomelméletként, amelynek bizonyos elemei, módszertana relevánsak, de nem az „egyetlen” kizárólagos elmélet —, addig „keleten” görcsös kapaszkodást figyelhettünk meg valamiféle „eredeti”, „autentikus” marxizmusba. A különbség abból adódik, hogy ezen a tájékon a politikai rendszerek „meg akarták valósítani a teóriát”. Ebben az igényben viszont úgy jelenik meg az elmélet, mint egy darabka, létező valóság, a logikai kategóriákat itt olyan státussal ruházzák fel, mint a létező dolgokat, a dolgok mibenlétét illetően pedig feleslegesnek bizonyul minden „újkori” kritika. A racionális reflexió inkább a dolgok használatmódjára irányul, nem pedig a státusukra.

Végeredményben elmondható, továbbgondolva Balogh István interpretációját, hogy egy önreflexiójától megszabadult társadalomelmélet a legjobb esetben is csak utópia lehet, amely meg akar ugyan valósulni, de „valótlansága” igazi természete.

(*a szellemi termelés paradoxona*) A társadalomtudós (és persze minden tudós) „örök álma”, hogy megtalálja a „létezés lényegét”. Roland Barthes-al szólva ehhez talán Einstein jutott a legközelebb, amikor megalkotta az $E=mc^2$ egyenletét képletét), amely hallatlan egyszerűségénél fogva „ideális kulcs” lett a világhoz, bárki benyithat vele a sokszínű, bonyolult, rejtelmes valóságba. Az instrumentális racionalitás valójában Newton óta arra kényszeríti a tudósokat (társadalomtudósokat is), hogy alapelvekbe „gyömöszöljék” a valóságot, hogy „leleplezzék” a világot, a különféle működési mechanizmusokban felmutassák a jelenségek mögött megbúvó lényegét (például a tőkemozgás fetisiztikus jellegét, leírják a társadalmi mozgalmak, filozófiai iskolák „mögött” rejlő ideológiákat stb.). Ezzel aztán olyan lecsupaszított kiindulópontokat (legyen ez akár a reprodukció, a munka vagy az interakció) keresnek és találnak, amelyekre azután felépíthető egy filozófiai rendszer, elméleti konstrukció, ontológia, világkép. Egy valamit elfelejtenek azonban a „régí és új teoretikusok”, hogy az általuk létrehozott elmélet „szellemi termék”. Ha újra visszatérünk a marxi teóriához, akkor

azt látjuk, hogy „...Marxnál a szellemi termelés a reprodukciós formába esik”, ennyiben „megszűnik sajátosan szellemi termelésként működni...”. A marx elméletben tehát a reprodukció a kiindulópont, az alapelv, amely átfogja az egész társadalmat, egyáltalán a „világbanvaló létet”. Marx azonban a strukturális analízis során szétválasztja a szellemi és a fizikai munkát, tételezi a munkamegosztást, mint előfeltételt és eredményt, de oly módon, hogy azt a tulajdonviszonyok kialakulásának és artikulálódásának előfeltételeként is exponálja. Ebből azután az következik, hogy valójában nem is a strukturális elemzés igénye választja szét a fizikai és a szellemi munkát, hanem a tulajdonviszonyok szerepelnek úgy, mint eredmény és előfeltétel. Balogh István hangsúlyozza, hogy a tulajdonviszonyok aspektusa túlságosan külsődleges, ha úgy tetszik, normatív szempont, tudományos és politikai előítéletek forrása, amelynek illetéknéppen megjelenése összemosza az analitikus és a normatív elemzést. Továbbfolytatva a szerző gondolatait, ez az összecsúszás is hozzájárul ahhoz, hogy a tudós ne úgy tekintsen elméletére, mint a *saját gondolati teljesítményére*, hanem mint a tőle némiképp függetlenül egzisztáló termékre. A marxizmus is szellemi termék, amely egyike a valóság megértésére irányuló egyéb értelmezéseknek. Ha továbbgondoljuk ezt a megállapítást, akkor azt is elmondhatjuk, hogy a gondolati teljesítmény a szellemi termék alkotójának a világhoz fűződő viszonyát jelképezi, illetve annak *szimbolikus kifejezése*. A gondolkodó alárendelheti ugyan az általa megalkotott „szellemi terméket” valami másnak (például a „tudatot” a „létnek”, „a felépítményt az alapnak” stb.), ne feledkezzünk el arról azonban, hogy mindezt csak a saját „szellemi termékén belül” teheti meg. És ezen kívül nincs semmi „mögöttes”, ami reflektálatlanul maradó s épp ezért „szilárd”, megingathatatlan bázisa lehetne az „objektív determináció” eszméjének.

A szellemi termelés alávetése valami más létezőnek valójában felesleges kitérő, sokkal kisebb a hozzádéma, mint ahogyan a hierarchikus viszony megteremtői gondolták. Ezért maradhatott ki a marxizmusból és interpretációiból sokáig a reprodukció szimbolikus viszonyainak az elemzése, pedig ahogyan Balogh István megjegyzi: „...a munka nem lehet csupán a jelviszonyok és a világ szimbolikus strukturáltságának az előfeltétele, hanem egyúttal eredménye is”. Az elhibázott önreflexió nem teszi lehetővé a reprodukció szimbolikus viszonyainak az elemzését és annak a leírását sem, hogy a jelviszonyok milyen formában és módon vesznek részt a reprodukcióban, hogyan alakulnak át és milyen mértékben különülnek el a reprodukciótól. Ezért például elmaradt — már a klasszikusoknál — magáról a *reprodukcióról szóló beszéd vizsgálata*, amit a logikai kategóriák, ítéletek analízise nem helyettesíthet. A „szellemi termelés” alárendeltségének tételezése nyomán az elmélet (szélesebb értelemben maga a ráció) *elveszítette konstitutív természetét*.

Nos, Balogh István rekonstrukciós és interpretációs törekvéseinek ezen a pontján — a reprodukció szimbolikus viszonyainak a taglalásakor — a figyelmes olvasó kissé elbizonytalanodik. Úgy tűnik, hogy a szerző a reprodukció Marx által felvett absztrakt kiindulópontjait (a „munkát”, a „termelést”, a „tulajdonviszonyokat”) egy újabb, nem kevésbé elvont „kezdettel” akarja helyettesíteni és ezek a „szimbolikus viszonyok”. Ez csak a felületes recepció konklúziója lehet, ugyanis egyrészt Balogh István részletes kritikával illeti a szimbolikus viszonyokra épülő — a Marx utáni elméletek közül talán a legnagyobb formátumú kísérletet — Habermas kommunikatív cselekvéseméletét. Bemutatva azt, hogy a kommunikációból mint interakcióból csak úgy alapozható meg egy társadalomelmélet, ha előbb egy „szituáció-ontológiát” kreálunk, ugyanis a kommunikáció mindenkor szituációfüggő, aminek következtében a különböző szituációkat valamiféleképpen egységes nézőpont alá kell helyezni, ez azonban „ontológiai előfeltevésekkel” képzelhető csak el. Másrészt, a habermasi elképzelések, amelyek a reprodukció szimbolikus aspektusára vonatkoznak, magáról a

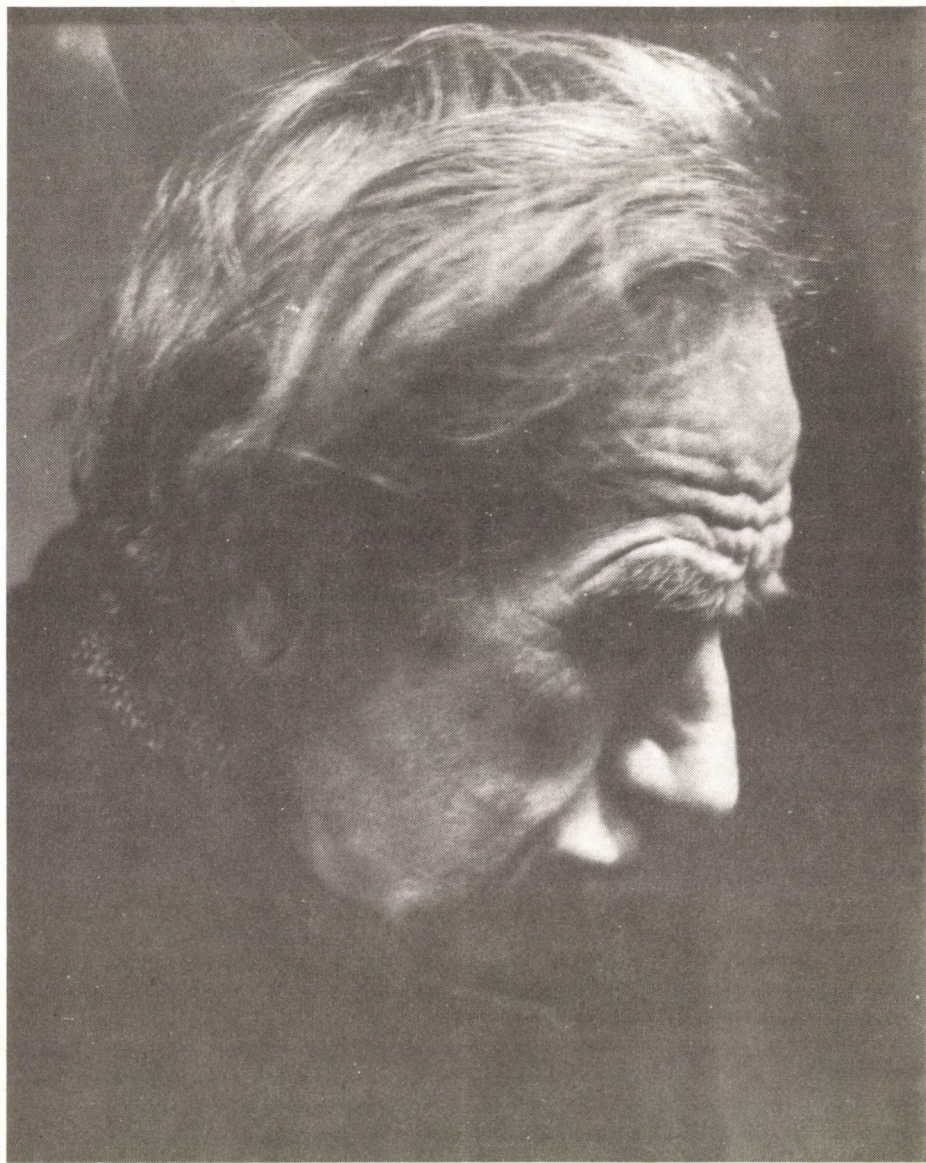
reprodukcióról nem sokat mondanak. Ahol felbukkan, mint az életvilág reprodukciója, ott inkább szóhasználat, „terminus” és nem teória.

Ezek a kritikai megállapítások arra utalnak, hogy Balogh István a szimbolikus formákon keresztüli elemzést nem egyszerűen egy „túlsúlyos mozzanat” kiemelésének tekinti, hogy azután majd abból a hagyományos társadalomfilozófiai-társadalomelméleti apparátussal és nyelvhasználattal egy teljességre törő elméletet konstruáljon. A szimbolikus viszonyok explicit vagy rejtett kiindulópontként kezelése a hagyományostól eltérő tárgyalásmódot tesz szükségessé. Nem az a gond tehát, hogy mi az, ami a marxizmusból a megszületések vagy az interpretációk során kimaradt, hanem századunk vége felé a társadalomelméleti kérdésekről nem lehet többé a hagyományos logikával, nyelvi elemekkel szólni. Túl sok trauma érte az elmúlt évszázadban a „modern racionalitás eszméjét”, s úgy tűnik, hogy az önkorrekció korábbi eszközei kimerültek.

(a „modernitás” paradoxona) A modernizáció, az „instrumentális ész” úgy jelent meg az európai gondolkodás és társadalomformálás történetében, mint általános emancipációs eszköz, amellyel az ember megszüntetheti környezetével szembeni kiszolgáltatottságát. Az „ész birtokbavétele” megteremtette a különböző életfolyamatokra való tudatos reflexió lehetőségét, ezáltal egy végtelennek tetsző folyamatot indított el, amit a „modernizáció modernizációjának” nevezhetünk, amely folytonos gyarapodást, „kumulációt”, előrehaladást jelentett, mindezt természetesen a modernizmuson belül. A fejlődés íve néha megtört, ekkor léptek színre a válságelméletek, de a bennük foglalt jóslatok ellenére a „modern” korrigálni tudta önmagát.

A posztindusztriális elméletek széles körű elterjedésével — állítja Balogh István — a „kivételes állapot normálállapottá vált”, kialakult a „rizikótársadalom”, amelyet a „strukturális viszonyokat újratermelő széttagolások és újinterpretációk” dinamikája jellemez. Napjainkban a modernizáció önreflexiója radikális változáson ment keresztül — megteremtve munkahipotézisét: a „posztmodernet” —, amely a „modern” kíméletlen kritikáját jelenti, ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy e kritikai pozíció figyelmebevétele nélkül ma már nem lehetséges társadalomfilozófiát (elméletet) művelni. A posztmodern nézőpontból vált nyilvánvalóvá például, hogy a modernizmus „felszabadult” szubjektuma, amely a társadalmi változások centrumát jelentette, kiszabadult a „filozófiai rendszerekből” és az „életvilág valóságos létezője kíván lenni”. Balogh István szerint ez a társadalomtudományokra nézve is releváns következményekkel járt. A „nagy narrációk” kizárólagossága mellett megjelentek az individuális elképzelések, a radikális pluralitás, a racionalitások sokfélesége nem rendelhető többé egyetlen elmélet hatáskörébe. A szubjektum már a habermasi „interszubjektivitással” sem menthető meg, elveszett a rendszerben (Luhmann), ugyanakkor Balogh István ez utóbbi kapcsán találóan megjegyzi, hogy „maga a rendszerelmélet lesz szubjektív karakterű”. Jóllehet — s ezt már a recenzens teszi hozzá — a rendszerelmélet is gondolati teljesítmény, „szellemi termék”, valójában egy másfajta grammatikával elbeszél „szubjektum”.

(befejezés helyett) „A forradalmi ész kritikája” egyrészt azt a törekvést jeleníti meg, hogy napjaink társadalomtudományos pozíciója kizárólag a hagyománnyal való kritikai szembe-sülés lehet, amelyből azután nyílhatnak „ösvények” a társadalomelmélet számára is, amennyiben *feladja az univerzialisztikusság, a kizárólagosság, a nagy narrációk iránti igényét.* De akkor mi marad?

TÓTH MENYHÉRT (1904 — 1980) (fotó: *Bencsek Máttyás*)

MTA Politikai Tudományok Intézete kutatócsoportjainak munkaterve 1990 – 1994

„POLGÁROSODÁS” TEAM

A magyar társadalom átalakulásával mind az állampolgári jogok területén, mind a piacgazdaság kialakulásával felerősödő vállalkozások színterén olyan változások valószínűsíthetőek, amelyek a különböző polgári csoportok megjelenéséhez, újraformálódásához vezethetnek. A társadalmi struktúra kutatói azzal a nehézséggel szembesülnek, hogy a történelmi távoltság és megalapozott kutatások hiányában kell tenniük olyan társadalmi folyamatokat, amelyek egyszerre maiak és történetiek, s amelyeket az idáig kevésbé vizsgált kontinuitás problémakör vizsgálatával lehet elemezni. Ma már látható, hogy társadalmunk mélyszerkezete hosszútávú meghatározottságú.

A magyar társadalom polgári és polgárosodó rétegei kutatásának célja, hogy felderítse és elemezze, mi történt azokkal a rétegekkel, amelyeket történeti vonatkozásban polgáriként, illetve középosztálybelinek tarthatunk, illetve, hogy ezt az elemzést a polgárosodás felé valaha elindult rétegeken — paraszti csoportok, kézműves-kisiparosok — is elvégezze, továbbá felderítse és nyomon kövesse azoknak a rétegeknek a jellemzőit és változásait, amelyekről feltételezhető, hogy most indulnak el a polgárosodás irányába.

TÖRTÉNELMI POLGÁRI RÉTEGEK, CSOPORTOK

Történeti értelemben megkülönböztetjük a nagypolgárságot, valamint a középosztályhoz tartozó polgárságot, kutatásunk ez utóbbira irányul. A középosztály egyes rétegei mellett a középosztályba, polgárságba integrálódni kezdő csoportokat is vizsgálni szeretnénk. Középosztályon az iskolázottság, vagyon és foglalkozás meghatározott kategóriáit értjük, alapvetően két nagy csoportot megkülönböztetve; a valódi polgárokét, akiknek jövedelemszerzésében a vállalkozás (ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi kulturális) volt a döntő elem, a nem-polgári középosztályét, amelynek tagjai esetében a jövedelem meghatározó része a hivatalvállalásból származott (alkalmazott értelmiség, hivatalnokok), és a döntően a földbirtokból élőket. Kutatásunk az első két réteggel foglalkozik elsősorban.

Már a két világháború között is több olyan réteg létezett, amely megindult a polgárságba, középosztályba emelkedés útján. Ezek közül a kézműves kisiparosok álltak a legközelebb ahhoz, hogy a középosztályba léphessenek. 1948-at követően a kisiparos és kiskereskedői rétegbe tartozók száma és aránya jelentős mértékben visszaesett. Kevésbé ismeretes viszont, hogy az innen származók hová kerültek és mit „hoztak” magukkal családjuk habitusából, esetleg anyagi tőkéjéből.

A tömegében legnagyobb polgárosodó csoport a parasztságból származott, amelynek középső és felső rétegei már a múlt században egyéni utakat találtak a polgárosodáshoz. E folyamat a huszadik században többször megszakadt, de a parasztok polgárosodása a termelőszövetkezetek megalakulása után is folytatódott. A folytatás lehetőségét a mezőgazdasági kistermelésben és a második gazdaság egyéb formáiban történő részvétel teremtette meg. E folyamat azonban inkább a túlélést, mint a valódi polgárosodást tette lehetővé. Az egyik legnagyobb kérdésnek tartjuk, hogy a mezőgazdasági kistermelők óriási tömegéből kiválik-e egy valóban polgárosodó, vállalkozó csoport?

NAPJAINK KÖZÉPRÉTEGEI ÉS POLGÁROSODÓ CSOPORTJAI

1.) *A vállalkozók*

a.) Az új típusú kisvállalkozók

Valószínűleg heterogén kulturális-műveltségi tőkét örökölt individuumok tartoznak az új vállalkozók rétegébe. Autonómiájuk és gazdasági függetlenségük az ambivalens állami szabályozás miatt korántsem teljes. Amennyiben nem képesek a szabályozók „logikai” kijátzására, akár egész alaptőkéjüket elveszíthetik. A függetlenség és autonómia ára a vagyoni biztonság hiánya, ezért polgárosodásuk lassú és felemás.

b.) Vállalkozók a mezőgazdaságban

A mezőgazdasági vállalkozók döntő többsége először családi munkaerőre és rokonsági reciprocitásra alapozott gazdaságokban dolgozott. Számuk, többek között a parasztpolgári gyökerek miatt, nem kicsi. Kevésbé követik a városi értékeken alapuló hagyományos polgári életvitelt. Voltaképpen ők jelentenék a falusi polgári mintaadó réteget.

c.) Jómódú kisiparosok, kiskereskedők

Sokan kiemelkedő tehetséggel, diplomával, magas műveltséggel, az állami szektorban eltöltött évek után vállalták a függetlenséget biztosító polgári munkakört. Gazdasági eredményességük elsősorban a szakszerűsége, a szakmai kvalitásokra épül. A sikeres iparosoknál és kereskedőknél a polgári vállalkozói és a szakmai hivatás-értékek szintetizálódva jelentkeznek.

2.) *Hivatásrendi értelmiségiek*

a.) Vezetők és szabad foglalkozásúak

Főként a szabadfoglalkozású ügyvédek, orvosokat, művészeket, újságírókat soroljuk ide, valamint más vezető értelmiségieket és a tudósokat is. Kurrens tudásukból következően függetlenséggel, önállósággal képesek alakítani jövedelemszerzésük módját, s fogyasztási preferenciáikat. Ez a csoport juttatja érvényre a legtisztábban a polgári hivatás-ethoszt, amelynek lényege, hogy az ember saját hivatását „szolgálja”.

b.) A hivatalnok főtisztviselők

Tradicionalis értelemben ez a réteg nem tekinthető polgárinak, mi azonban vizsgálatunk tárgykörébe tartozónak tekintjük. Ennek legfőbb indoka az, hogy a hatalmi struktúra főtisztviselői karába sok olyan magasan kvalifikált értelmiségi szakember került, akiknek

piacképes tudása hatalom nélkül is a jelenlegihez hasonló gazdasági függetlenséget biztosítana számukra. A vizsgálat nehézségét az okozza, hogy a hasonló pozíciót betöltő főtisztviselők egy része kurrens szaktudás, piacképes szakmai kvalitások nélkül, kizárólag kapcsolatain révén birtokolja a pozícióját, vagyis nem tekinthetők polgárnak.

3.) *Nagyvállalatok gazdasági vezetői: igazgatók, menedzserek*

Az utóbbi években gazdasági vezetőkből létrejött egy nagyzűzemi menedzser réteg. Eddig is elit pozíciókat foglaltak el, nagy gyakorlatra tettek szert az irányításban, a vezetésben. Bizonyos mértékig hivatás-értékek szerinti polgári értékkövetés jellemzi ezt a réteget is.

4.) *Beosztott értelmiségi (polgárosodó?) középosztály*

Övönöktől tanárokon keresztül a különböző munkahelyeken dolgozó tisztviselőig olyan beosztott diplomások tartoznak ide, akiknek életvitelét, főként fogyasztási preferenciáit — a korlátok ellenére is — a polgári, középosztályi mintakövetés vágya alakítja. Megkísérlik kompenzálni helyzetüket második gazdaságbeli munkavégzéssel, kisebb vállalkozásokkal, szüleik vállalkozásainak jövedelmét lefölözve. A kompenzatórikus stratégiák változó sikerrel járnak, értelmiségi létük látszatát polgárosodó életvitellel demonstrálják.

A kutatás során vizsgálunk kell, hogy a feltételezett reprodukciós folyamat, a kedvező társadalmi helyzet átörökítése hogyan ment végbe olyan történelmi körülmények között, amikor a hivatalos politika az ilyen természetű privilégiumok felszámolását tűzte ki célként. Mi volt a szerepe ebben az anyagi tőkének, a vagyon átmentésének, illetve a kulturális tőkének, a képességek, kapcsolatok átmentésének? Melyek voltak a többgenerációs túlélés stratégiái? Segíthette-e a nagyvárosok felé irányuló migráció a státusz reprodukcióját, illetve, hol „parkolt” és hogyan mentette át magát az első utódgeneráció a mostani, kedvezőbb lehetőségek beköszöntéig, amikor már lényegében a második utód-generáció kezdi meg pályáját.

Egy másik kutatói kérdés, hogy a mai polgári rétegek „strukturális jegyei” mennyiben felelnek meg a két háború közöttieknek. Mutatják-e azt az értékválasztási, életstílusbeli mintaadó jelleget, amelyet „örökségeként” feltételezünk? Vagyoni, kulturális és kapcsolati tőkéjük is megfelel-e egy elképzelhető polgári „sztenderdnek”? Mennyire megegyezők a gazdálkodói, vállalkozó, habitusbéli sajátosságaik? Mivel a társadalmi, gazdasági és történelmi változásokból adódóan számos eltérés feltételezhető, ezek törvényszerűségeit feltétlenül fel kell tárnunk ahhoz, hogy a mai polgári rétegekről, illetve előnyös társadalmi helyzetükről pontos képet alkothassunk.

Történelmi oldalról célunk a vizsgálatba vont családok leszármazottainak felkutatása, s annak elemzése, hogy az utódok (a gyermekgenerációban 50–60 éves, az unokagenerációban 25–30 éves személyek) mire jutottak a társadalomban. Hipotézisünk szerint egy átmeneti, az 1960-as évek közepéig tartó deklaszálódás után, már a gyermekgeneráció képviselői esetében megjelennek azok a polgári értékek, illetve képességek, amelyek révén lehetővé vált egy státusz-helyreállítás. Az unokák generációjára ez már nemcsak a kulturális státusz értelmében (életstílus, mintaadás) lesz igaz, hanem a jövedelemszerzés gazdálkodói, vállalkozói értékei és magatartási mintái is újraélednek.

Hipotézisünk szerint ma megtalálható a magyar társadalomban egy hivatalnok polgári réteg, amely az államigazgatási apparátusban van jelen, mint a strukturális reprodukció terméke, egy szakmai polgári réteg, amely a professzionalizálódásban termelődik újjá, és egyre erőteljesebben megjelenik egy vállalkozói polgári réteg, amelynek tagjai gazdálkodói habitusukban képviselik a polgári értékeket és magatartási módot. A mai polgárság így belsőleg nyilvánvalóan strukturált, egyes rétegeire más-más polgári ismérvek jellemzőek.

„POLITIKAI RENDSZER” TEAM

Az Intézetben a politikai rendszer kutatásnak hagyományai vannak. Az első szervezett vizsgálódások — kezdetben jórészt elméleti jelleggel, háttérbe szorítva az empirikus kutatási eszközöket — 1980-ban indultak Schmidt Péter irányításával. Az 1980-85 közötti időszakban az állami beavatkozás diszfunkciói, valamint a központi hatalmi szerkezet demokratizmusának defektusai álltak a középpontban. E kutatások feltárták az akkori hatalmi berendezkedés legfontosabb jellemzőit, mozgástörvényeit és reformjavaslatokat is tartalmaztak. 1985-90 között előtérbe kerültek az empirikus kutatások. A team folytatta az első legitimációs vizsgálatot országos reprezentatív minta alapján, kidolgoztuk egy szükséges alkotmányreform lehetséges politikai rendszer-modelljeit, leírtuk a politikai párt gazdasági szerepének diszfunkcióit, és nem publikált kutatást folytattunk a kormány pártirányításának jellemzőiről.

Tervezett Kutatásunk kettős célt tűz maga elé. Egyfelől folytatni szeretnénk a politika-elméleti elemzéseket, a politikai struktúra, s különösen az alkotmányos szerkezet elméleti kutatását, másfelől empirikus vizsgálatokat végzeni arról, hogy miképpen alakulnak a politikai rendszer fő mozgásformái. A kutatás tematikailag a politikai rendszer átfogó tudományos elemzését, s ezen belül kiemelten a hatalomgyakorlás új alkotmányos modelljének politikai szociológiai és jogi elemzését kívánja elvégezni.

Kiindulópontunk az, hogy az egypártrendszer békés, alkotmányos megváltoztatásának eredményeként egy plurális hatalomszerkezetű új, demokratikus modell alakul ki. A modern jogállamiság keretében fokról fokra megvalósul a hatalom egyensúlyára és belső osztottságára épülő államszerkezet, amelyben a régóta gyökeresen eltérő intézményi kapcsolódások jelennek meg és új intézmények kezdik meg tevékenységüket. A demokratikus jogállam alkotmányos modellje normatív értéktételezések mentén fogalmazódik meg. E modell gyakorlati intézményszerkesztése már magán viseli a politikai kompromisszumok nyomát s ez a tény eleve távolságot tételez a normatív jogi-politikai elképzelések és az intézmények szociológiai valósága között. A tervezett kutatás az új állami-politikai szerkezet kialakulásának és valóságos működésének elméleti és empirikus elemzésére irányul abból a célból, hogy ki lehessen mutatni a meg nem feleléseket, az esetleges diszfunkciókat, hatalmi egyensúlytalanságokat, a társadalmi ellenőrzés érvényesülésének mértékét, az egyes intézmények tényleges funkcióinak alakulását, a normatív modell és a valóságos hatalmi szerkezet megfelelésének mértékét.

A politikai rendszerváltás nyomán sajátos átmeneti normatív keretrendszer alakult ki, olyan politikai értékek alapján (hatalommegosztás, politikai pluralizmus, nyilvánosság, elszámoltathatóság, társadalmi ellenőrzés, képvisleti és közvetlen demokrácia stb.), melyek megfeleltethetők intézményi formákkal, eljárásrendekkel.

A politikai pluralizálódás és demokratizálódás nem szakítható el a fejlett polgári demokráciákban végbemenő folyamatoktól, a nemzetköziesedéstől. A kutatásban a leíró-elemző tevékenység mellett törekszünk az összehasonlító módszerek alkalmazására, a fontosabb nyugat-európai normatív megoldásoknak a kutatás kereteibe történő bevonására. E célból igyekszünk élni a „pozitivistá”, empirikus elemző, tényfeltáró eszközökkel, tudatában annak, hogy ez önmagában nem biztosít valami tiszta értéksemlegességet. További garancia

lehet e tekintetben a normatív jogi-politikai és ideológiai tételezéscsk egybevetése az egyes intézmények reális működési viszonyaival.

A kutatások középpontjában a politikai rendszer működésének vizsgálata áll. Az elméleti-alapozó és az empirikus kutatások között megfelelő összhangot kívánunk biztosítani.

AZ ÁLLAMRA VONATKOZÓ KUTATÁSOK

A politikai átmenetet követő alkotmányos modell alakulásának vizsgálata:

a) a hatalommegosztás történeti előképei a hazai politikai gondolkodásban; a hatalommegosztás intézményi alakulása az alkotmányos keretben; parlamentarizmus versus konzekvens hatalommegosztás;

b) a parlamenti berendezkedés helye a politikai hatalom szerkezetében; a parlamentarizmus párttípusú befolyásoltsága, illetőleg társadalmi ellenőrzöttsége (képviselők költődése a választókerülethez, a területhez, illetőleg a pártokhoz; a „független” képviselők beilleszkedése a politikai struktúrába); általában az országgyűlés politikai szerepe;

c) az alkotmány gyakorlati megvalósulásának vizsgálata;

d) az alkotmánybíróság működésének nyomon követése az ítélkezési gyakorlat elemzése alapján; az alkotmánybíróság hatása az országgyűlésre, a parlament és a kormány jogalkotó tevékenységére;

e) a politikai pártok befolyásának érvényesülése az állami szervek irányában, különös tekintettel a kormányzati tevékenységre;

f) a közszolgálat átalakulásának kutatása; a pártok és a közigazgatás; a központi közigazgatás és az önkormányzatok közigazgatási személyzetének változása az állam beavatkozó szerepének alakulására tekintettel (statisztikai és szerveztelemzés);

g) a választási rendszerre vonatkozó kutatások; az 1990 évi általános és önkormányzati választások empirikus elemzése;

h) a választási rendszer hatása a parlamentarizmusra; a parlament politikai szociológiai jellemzői; a választási rendszer esetleges diszfunkciói az országgyűlés és a helyi önkormányzatok szerepalakulásának tükrében;

i) a parlament és a kormányzat viszonya, politikai pártok bekapcsolódása a kormányzati tevékenységbe, az államhatalmat érintő szociológiai befolyások jellemzői;

j) az önkormányzatok és a kormányzati szervek kapcsolata, különös tekintettel az önkormányzatok gazdasági önállósága megteremtésének kérdésére.

A pártrendszerre vonatkozó kutatások

a) a politikai pártok szerveződésének vizsgálata a párttörvény tükrében;

b) a pártok belső demokratizmusának kutatása: a szabályozások eltérései és hasonlóságai;

c) a pártok gazdálkodása, a külföld anyagi befolyása a pártokra;

d) a pártok együttműködése, koalíciók alakulása és bomlása.

Nemzetközi összehasonlító kutatások

a) az európai államfejlődés hatása a hazai alkotmányos és jogi struktúrára, valamint általában a jogállami tevékenységre; diszkrepanciák és ezek lehetséges politikai, illetőleg kulturális magyarázó elemei;

b) az állami beavatkozás összehasonlító elemzése a fejlett piacgazdaságokban;

- c) az európai fejlett demokráciák szociálpolitikai rendszereinek vizsgálata;
- d) az önkormányzatok központi befolyásolási rendszereinek komparatív elemzése.

A vázolt típusú kutatás feltételezi különböző irányultságú kutatók együttműködését és az intézmények közötti szoros kapcsolatot is. A munka során a következő kutatóhelyekkel tervezzük az együttműködést: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Regionális Kutatások Központja. Ezekben az intézetekben, illetőleg egyetemi tanszékeken adott a megfelelő színvonalú kutatói bázis. A kutatások egy része elméleti jellegű. A nagyobbik rész azonban különböző típusú empirikus vizsgálódást feltételez.

A team vezetője: *Szoboszlai György*

„HELYI TÁRSADALOM ÉS ÖNKORMÁNYZAT” TEAM

A nyolcvanas évek elején kezdtünk helyi társadalomkutatásokkal foglalkozni, bizonyos politikai averziók ellenére és számottevő hasonló tematikájú hazai kutatási előzmények nélkül. Azóta nemcsak kutatásaink igazolták a téma relevanciáját, hanem a társadalmi változások is a helyi társadalomszerveződés fölértékelődéséhez vezettek. A rendszerváltás és a demokratizálódás folyamata életre hívja azokat a lokális szerveződéseket, amelyek megfelelő helyi kereteket és fórumokat nyújthatnak az állampolgárok tevékenységéhez. Kutatásaink során falusi, majd kisvárosi térségek helyi társadalmával foglalkoztunk, vizsgáltuk a helyi struktúrák szerveződését, a társadalom tagoltságát, hatalmi viszonyait, a helyi hatalom működésének funkcionális és diszfunkcionális mozzanatait. Empirikus kutatásainkhoz kidolgoztunk egy *dimenzió-rendszert*, amely az állampolgár településhez való kapcsolódását és a helyi társadalom közösségeiben játszott szerepét teszi megközelíthetővé. E dimenzió-rendszerben az elégedettség, a kötődés és a perspektíva, valamint a részvétel, a kooperáció és az integráció jelenti azt az operacionalizálható keretet, amelyben az állampolgárok mindennapi életüket élik.

A helyi társadalom kutatásában szerzett tapasztalatok egyben megfelelő elméleti és módszertani háttérrel adhatnak a helyi társadalomszerveződés során felmerülő újabb problémák vizsgálatához. A továbbiakban — terveink szerint — az alábbi kiemelt területeket szeretnénk tanulmányozni:

Az önkormányzatok kialakulásának és működésének lokális feltételei, a helyi társadalmakban működő önkormányzatok. A kutatás során foglalkozni szándékozunk az önkormányzati törvény helyi hatásával, a helyi társadalomra gyakorolt befolyásával, valamint azzal a kérdéssel, hogy egy megváltozott hatalmi struktúrában a most szerveződő lokális társadalmak mennyire (és mennyiben) működőképesek. Alkalmunk lesz információkat gyűjteni az új törvény gyakorlati működéséről, és fontos háttéranyagokat szerezhetünk a törvény (esetleg) szükséges korrekciójához.

A kutatás során választ keresünk arra a kérdésre is, hogy az új hatalmi szerkezetben miként alakult a *helyi önkormányzatok és az úgynevezett megyei önkormányzatok viszonya*. Vizsgáljuk, hogy az új törvénynek sikerül-e megtörnie a magyar megyerendszer hatalmi monopóliumát, és az új struktúrában valóban érvényesül-e a kívánatos decentralizáció, továbbá a helyi önkormányzatok valóságos terepei lesznek-e az állampolgárok participációs igényeinek, avagy a megyei struktúra ezúttal képes lesz ellenállni a demokratikus törekvéseknek.

Nem kevésbé fontos kérdés a leendő önkormányzatok *egymáshoz való viszonya, kapcsolata*. Azaz, milyen feltételek között alakulnak ki településközi kapcsolatok, miként jönnek

létre falu- és városszövetségek, egyáltalán, a településközi kapcsolatok elősegítik-e egy újfajta, korszerű és demokratikus *regionális politika* kialakítását. E tekintetben a *community studie*-kből ismert tapasztalatok alapján mintákat, ideáltípusokat is kialakíthatunk a településközi kapcsolatok fejlesztése érdekében.

Az önkormányzatiság alapkérdése természetesen az *önkormányzatok gazdálkodása* és helyi erőforrásainak lehetősége. E tekintetben vizsgálni fogjuk a központi támogatások és a helyi erőforrások arányát, szerepét, bővítésük lehetőségeit. Fontos területe e témakörnek a *helyi tulajdon* megváltozó szerepe: miként érinti a várható tulajdonreform az önkormányzatokat, miként tud gazdálkodni a kialakuló falusi és városi tulajdonnal a helyi társadalom közössége?

Az önkormányzatiság a fentiekén túl nagy mértékben függ a helyi társadalom — pontosabban: a helyi lakosság — *fogadókészségétől*. A lakossági participációra irányuló vizsgálódásaink egyértelműen azt mutatták, hogy a lakosság többségét a paternalista vezetéshez szoktatott alattvalói magatartás jellemzi, nehezen mozdul, nem szívesen kezdeményez, leginkább csak végrehajtója a fölülről jött döntéseknek. Kérdés, hogy ez a kivárho lakossági magatartás mennyiben változott meg a rendszerváltás igen gyors folyamatában, s megváltozott-e egyáltalán? E tekintetben külön figyelmet kell fordítanunk a *helyi értelmiség tevékenységére*, amely az állampolgári magatartás mintáit és értékeit közvetítheti a helyi társadalomba. Az elmúlt hónapok eseményei számos kedvező jelet adtak az újfajta értelmiségi szerepeknek, azonban kevés információnk van arról, hogy mindez mennyiben tekinthető általánosnak. Képes-e a helyi értelmiség arra, hogy a mindenfajta politikától elforduló lakosságot megnyerje a helyi politika számára, s kialakíthat-e a helyi értelmiség valóságos, működő *közéletet* településeinken? Mi ennek a feltétele, hol tartunk ebben a folyamatban, mire képes a helyi társadalom — úgy gondoljuk, hogy ezek alapkérdések. Voltaképpen a magyar *civil társadalom* megszerveződésének folyamatai tárhatók föl ezáltal, legalábbis a lokális összefüggésekben.

A fentiekén túl változatlanul figyelemmel leszünk a *helyi társadalom-szerveződés* jelenlegi folyamatára. Az elmúlt másfél évben viharos szerveződés zajlott le a helyi társadalmakban is, egyaránt alakultak politikai pártok, pártyszerű képződmények és létrejöttek nem pártjellegű közösségek. (Vizsgálataink korábbi terepein alkalmunk lesz a változás eredményeit föltnunk.)

A pártszerveződések tanulmányozva képet kapunk arról is, hogy a helyi politikában a helyi érdekek donimálnak-e, avagy a helyi társadalmak is pártharcok terepévé válnak, háttérbe szorítva a lakossági érdekeket. Ezáltal tapasztalatokat gyűjthetünk a *helyi politika kultúrájáról*, amely adalékul szolgálhat a demokratizálódás mértékének, szintjének a megítéléséhez.

Mint látható, a helyi társadalom vizsgálatában ezúttal az önkormányzatiságra helyezzzük a hangsúlyt. Ugyanakkor kutatásunk folytatását szeretnénk szervesen ráépíteni azokra az ismeretekre, amelyeket korábbi vizsgálataink során szereztünk.

Kutatási módszereinkben szintén az eddigi hagyományokat követjük — egy-egy jól előkészített nagyobb empirikus felvétellel szeretnénk kiegészíteni elméleti törekvéseinket, kezdeményezéseinket. S bár a jelenlegi kutatás *politikai szociológia* jellegű, változatlanul főntartjuk az interdiszciplinaritás iránti igényünket, azaz történeti, jogi, politikatudományi, és más szempontokat is szeretnénk kutatásunkban használni. Kutatási eredményeinket a *Helyi társadalom* című tanulmány sorozat, valamint a *Várostársadalmak* című sorozat folytatásaként szeretnénk publikálni.

A team tagjai: *Böhm Antal* csoportvezető, *Lengyel Zsuzsanna*, *P. Táll Éva*, *Pál László*, *Szögi Lenke*

„PÁRTSZOCIOLÓGIAI” TEAM

Magyarországon kiterjedt és célraorientált pártszociológiai kutatások eddig nem folytak. Egy-egy szerző tudósított a nyugati pártelméletekről és pártszociológiai kutatásokról. A 80-as években a szocialista politikai berendezkedés és az egypártrendszer összefüggései kerültek a hazai politológiai és szociológiai kutatások középpontjába. Ennek kapcsán elsősorban a magyarországi pártközpontú politikai rendszer szociológiai elemzésére került sor. Ismertetések készültek a szocialista országok pártrendszereiről is, illetve a nemzetközi kapcsolatok alakításánál fontosnak tartott nyugat-európai kommunista és szocialista pártokról. A jelzett hiány miatt a pártszociológiai és pártelméleti kutatások preferenciát igényelnek a politikatudományi kutatásokon belül. Az Intézetben beinduló pártszociológiai kutatások legfőbb célkitűzéseit a következőkben összegezhetjük:

A nyugati pártelméleti és pártszociológiai irodalom feldolgozása, értékelő bemutatása, rendszerezése, és mindezek publikálása révén a magyarországi politikaelméleti tudományos közvélemény tájékoztatása a nyugati pártelméletekről.

A hazai pártosodás folyamatának szélesebb körű megértése érdekében szükségesnek ítéljük a posztkommunista társadalmakban zajló pártosodás folyamatának tudományos vizsgálatát. Ennek során elsősorban az adott ország társadalomtudományi kutatóinak munkájára számítunk és a pártszociológiai kutató csoport ezen a területen koordináló és összegező feladatot vállal. A kutatások keretében vizsgálni kívánjuk a volt NDK, a lengyelországi, a csehszlovákiai, a romániai, a jugoszláviai, és a bulgáriai pártosodás folyamatait.

A kutatás legfontosabb területe a magyarországi többpártrendszer kialakulásának szociológiai elemzése, a pártosodás folyamatának specialitásai, a magyarországi pártviszonyok rendszerszemléletű elemzése.

Kutatásainkban a következő elméleti megfontolások képezik a kiindulópontokat:

A modern politikai rendszerek pártelvűek. A politikai pártok játsszák a legjelentősebb politikai-történelmi alternatívaképző szerepet. A hatalomért folytatott versengés során egymás kölcsönös ellenőrzésével és korlátozásával biztosítják a pártelvű politikai rendszerekben a demokrácia érvényesülését.

A modern pártrendszerek a politikai rendszeren belül, az állami képviselői szervezetek és a modern érdekképviselői szervezetek mellett a harmadik legjelentősebb szervezett és intézményesített hatalmi intézményi rendszert alkotják. A pártrendszereknek éppen ezért az állami képviselői rendszerekkel és szervezetekkel, továbbá az érdekképviselői korporációkkal van szoros kapcsolatuk.

A modern pártok legtöbbször választási párt és programpárt. A korábbi pártokra jellemző tömegpártosodás és a párttagok aktivitásának mindennapi szervezése lényegileg megszűnt. A modern pártokat professzionális vezető testületeik és politikusaik, továbbá a választások idején aktivizált professzionális propaganda gépezet éltetik.

A pártok rendszeresen szerveződnek. A pártrendszereknek rendkívül sokféle típusa alakult ki, és egyiket sem lehet a másikkal szemben előnyben részesíteni. Az adott ország pártrendszerének alakulására több tényező hat. Ezek közül a történelmi tradíciók, a pártok száma, a társadalom politikai-eszmei tagoltsága, az állami képviselői szervek és a parlament jellege a legfontosabbak.

Az alkalmazott kutatási módszerek alkalmazkodnak a vizsgálati tárgyhoz.

A nyugati pártelméleti irodalom feldolgozása során elsősorban elméleti összegezéseket kívánunk végezni. A posztkommunista társadalmak pártrendszerének kialakulásának vizsgálatában az összehasonlító módszer kerül előtérbe. A hazai pártosodás folyamatának és a magyarországi pártrendszer jellegének feltárása során dokumentumelemzéseket, mélyinterjúkat, tartalomelemzéseket és egyéb szociológiai módszereket kívánunk alkalmazni.

A hazai kutató műhelyek közül elsősorban az Intézetünkben működő politikai szocializációs csoporttal kívánunk munkakapcsolatot kialakítani. Szoros együttműködésre törekszünk az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Politológia Tanszékével. Formálódnak kapcsolataink a külföldi intézményekkel és kutatókkal is.

A team tagjai: *Bihari Mihály* csoportvezető, *Fricz Tamás*, *G. Márkus György*, *Körössényi András*, *Simon János*, *Szirdki András*

„GENERÁCIÓK ÉS POLITIKAI FOLYAMATOK” TEAM

A csoport két nagy kutatási témán dolgozik, az egyik az ifjúságkutatás, a másik a választás és pártosodás kutatása.

I. IFJÚSÁGKUTATÁS

(OKKFT = program, TS-3/5 jelű kutatás)

A tíz éve programszerűen folytatott ifjúságkutatás 1986-ban kialakított tematikus programja 1990-ben átdolgozásra került, tekintettel a megváltozott társadalmi és kutatási feltételekre. A jelenlegi program két nagy, viszonylag elkülöníthető projectet tartalmaz.

1. „*A politikai rendszerváltás szocializációs környezete, új, demokratikus képzési-nevelési-szocializációs modellek.*” Közel tíz éve folytatunk politikai szocializációs vizsgálatokat. Kutatásaink rendszerezett leírását adták a diszfunkcionálisan működő szocializációs intézményeknek, feltárták a rendkívül tagolt politikai szocializációs erőter látens és manifeszt hatásmechanizmusait. A kutatási eredmények egybeesnek a leíró szociográfia, az irodalom, a filmművészet által is bemutatott helyzettel. Azt tapasztaltuk, hogy társadalmunkban nagy számban reprodukálódott a magyar politikai kultúra kedvezőtlen hagyományait megjelenítő „alattvalói” állampolgári karakter.

Kutatásaink keretében sort kívánunk keríteni a demokratikus nevelés hazai előzményeinek vizsgálatára. Elsősorban a két világháború közötti elképzeléseket, valamint az 1945-49 közötti évek tapasztalatait kívánjuk feldolgozni.

Fel kívánjuk dolgozni a nyugati és lehetőség szerint a hozzánk hasonlóan átalakulóban lévő kelet-európai országok tapasztalatait. E munka keretében különösen nagy figyelmet kívánunk fordítani azon országok (például az NSZK, Spanyolország, Portugália, Finnország) tapasztalatainak elemzésére, melyek problémavilága sok tekintetben hasonlatos a miénkhez.

Kutatni akarjuk azt, hogy a hétköznapi tudásban milyen sikeres szocializációs, problémamegoldási, érdekvéonyesítési eljárások precedensei gyűltek össze, netán ülepedtek le mint tanulható és továbbadható társadalmi képességek bázisai.

Empirikus vizsgálatokkal kívánjuk feltárni, hogy a hazánkban zajló politikai-társadalmi változások (a pártosodási folyamatok, a civil társadalom újjáéledése stb.) hogyan ütköznek

a meglévő szocializációs rutinokkal, milyen következményekkel jár a szocializációs erőter radikális átrendeződése, a szocializátorok súlyának és sorrendjének módosulása.

Az eddig érvényesült magyar politikai szocializációs modell megváltozott. A kutatás gyakorlati célja, hogy felvázoljuk egy demokratikus állampolgári nevelési-képzési és szocializációs folyamat lényegi vonásait, kidolgozzuk ennek alapfogalmait, feltételeit, eljárásait, elméleti kereteit, megvalósíthatóságának személyi-oktatási konzekvenciáit.

2. „A gazdasági és társadalmi változások hatása a generációs újratermelődésre”. Az elmúlt másfél-két évben Magyarországon olyan alapvető átalakulás kezdődött, illetve olyan horde-rejű változások várhatók, amelyek a társadalmi újratermelődés egész viszonyrendszerének gyökeres átfarmálódását vonják maguk után. Alapvető politikai és társadalmi érdekek fűz-dnek annak tudományos feltárásához, hogy milyen a változások hatása a generációs újratermelődésre.

A kutatás a következő kérdésekre tér ki:

a) Vizsgálandó a fiatalok munkaerőpiaci pozícióinak, elhelyezkedésének és munkanélkü-liségenek alakulása. A felsoroltak a következő években jelentős társadalmi problémává, feszültségforrássá válnak — főként egyes körzetekben —, ami messze túlmutat a munkaerőpiacon, ennek szerveződésén-szervezésén, vagy a célszerű — netán követelt — állami beavatkozások körén, hiszen közvetlenül vagy közvetve összefüggnek a család intézményé-vel, az oktatási és képzési rendszerrel, a racionális munkaerőgazdálkodással, az át- és to-vábbképzési szisztéma kiépítettségével és működésével. Célszerű a vizsgálatokat kiterjesz-teni az átképzési rendszerre is, feltérképezni a munkanélküliek átképzését szolgáló intéz-ményrendszer kiépültségét, működésének célszerűségét és hatékonyságát, így a kiképzettek munkahelyi bevalását.

b) Bizonyos, nagyon „rossz” elhelyezkedési lehetőségekkel bíró csoportok esetében mélyfúrásokat kell végezni. Gondolunk például az általános iskolát — vagy még azt sem — végzett fiatalok nem lebecsülendő nagyságú csoportjára, amelynek utánpótlása folyama-tosan növekszik, ha a probléma kezelésére nem történnek intézkedések.

c) Vizsgálandók az oktatási és képzési rendszer helyzetében és szerepében végbemenő változások. Kérdés például, hogy a megváltozó tulajdonviszonyok, alkalmaztatási feltételek és elhelyezkedési lehetőségek között miként alakul az iskola szerepe a társadalmi helyzet átöröklésében és a társadalmi mobilitásban. Kérdés, hogy milyen feladatokat kíván az új politika az iskolarendszerre hárítani, a minimális alapiskolázottságot miben határozza meg, és ennek biztosításához mit vállal az állam magára.

d) Fontos téma a lakáshelyzet, a lakáshozjutási lehetőségek vizsgálata. E területen évti-zedes lemaradások halmozódtak fel, melyek gyors vagy radikális megoldására nincs mód. A lakáshozjutás feltételeiben is gyökeres változások mennek végbe társadalmunkban, és ezek eredményeként a lakásvagyon fenntartása és pótlása döntően lakossági (családi) feladattá vált. Vizsgálandó, hogy a lakosság többsége anyagi helyzetének romlása, életszínvonalának csökkenése, a megélhetési költségek emelkedése, az infláció, a piac térhódítása stb. bonyo-lult folyamatai miként alakítják a lakáshelyzetet.

e) Indokolt a magánvállalkozások problémakörét generációs összefüggésben is megviz-gálni. Várhatóan jelentős számú fiatal maga is megpróbálkozik valamilyen vállalkozással. Tekintettel arra, hogy ehhez többnyire nem nélkülözhetik a család valamilyen irányú segít-ségét és együttműködését, az esetek jelentékeny részében kimondottan családi vállalkozás-ról van szó. A témát célszerű a családban végbemenő újratermelődési folyamatok oldaláról is megközelíteni és értelmezni. Kutatandó az egyéni és a családi vállalkozások „beválása” és hatása a megélhetési, iskoláztatási, felhalmozási stb. stratégiákra.

II. PÁRTOSODÁS ÉS VÁLASZTÁS-KUTATÁS

1. Nomenklatúra-kutatás

Az 1989 nyarán kezdett kutatás a pártpolitikai elit szociológiai jellemzőinek vizsgálatára irányul. A téma különösen tiltott terület volt a kutatás számára a megelőző évtizedekben a kelet-európai országokban. Megfelelő empirikus alap híján a főként nemzetközi szakirodalom csak sporadikus ismeretekre támaszkodhatott. Az empirikus információ még ma is csak részlegesen áll rendelkezésre. A kutatás egyik feladata annak kielégítő feltárása, hogy mi jellemezte a pártállam politikai elitjének szerkezetét, rekrutációját, milyen mozgások észlelhetők a nyolcvanas években, milyen összefüggést mutatnak e mozgások a pártállam lebomlásával és a rendszer összeomlásával a nyolcvanas évek végén. A kutatás során arra is választ keresünk, hogyan alakul a pártállam káderelitjének a sorsa a rendszerváltás után.

A kutatás kiterjed annak vizsgálatára is, hogy mi jellemzi az új pártok politikai elitképzetét, honnan és hogyan rekrutálódik az új káderelit.

A kutatás során vizsgáljuk a politikai elit és az értelmiség viszonyát mind a pártállam működésének utolsó évtizedében, mind a rendszerváltás során.

2. A késő Kádár-korszak fölbomlása

Ez a kutatás szeretné bemutatni az 1985-1990 közötti politikai-hatalmi változásokat. Feltehetően a későbbi korok történészei világosabban látják majd, hogy mi miért alakult úgy, ahogyan alakult. Nekünk is szükségünk van azonban elfogadható színvonalú, szakmailag is megalapozott ismeretekre, még ha nehéz feledat is saját korunk megértése.

A kutatási feladat megfogalmazásakor a következő hipotéziseket tartottuk szem előtt:

a.) A rendszer nem hirtelen, s nemcsak az ellenzéki erők támadásaitól omlott össze, hanem 1985 tavasza óta egyfolytában súlyos funkciózavarokkal küszködött. Ezért vizsgálódásunk kezdete az MSZMP XIII. kongresszusán megfogalmazott társadalomkép és elhibázott belpolitikai helyzetelemzés.

b.) A rendszer szétesésében igen nagy szerepet tulajdonítunk a hatalmi intézmények nagyarányú dezorientációjának és döntésképtelenségének. Ezért kitüntetett figyelmet fordítunk a központi szervek utolsó évekbeli működésére, illetve működésképtelenségük belső okaira.

c.) Mivel az összeesés időben még túl közel van, nem számíthatunk nagyszámú egzakt információra. A kutatás egész felépítése ezért erősen támaszkodik azoknak a megbízható élményeire, akiknek módjuk volt szereplőként, illetve közvetlenül érintettként átélni ezt az utolsó öt évet.

d.) A létrejövő új hatalmi berendezkedés nem a semmiből jött elő, jól kitapintható gyökerei, előképei már a nyolcvanas években regisztrálhatóak. Ezért az összeomlás vizsgálatán túl figyelemmel leszünk a közeljövő hatalmi-politikai integrációinak születésére is. Megpróbáljuk a lehetséges kölcsönhatásokat diagnosztizálni.

3. Pártosodás a választások tükrében

A választások kapcsán mindenütt kiderült, hogy az elmúlt két évben megalakult sok-sok párt valójában milyen szinten létezik a mindennapi életben. Soha vissza nem térő alkalmat kínált 1990 február és március arra, hogy a helyi szinten zajló eseményeket összehasonlíthassuk egyrészt az országos trendekkel, másrészt a különböző településen történő fejleményekkel.

A kutatás arra épül, hogy az ország 13 településén, illetve budapesti kerületekben esettanulmány készült a választási folyamatról a következő szempontok alapján: eseménykronológia, a helyi tömegkommunikáció szerepe, pártmozgások, a pártosodás lépcsői, koalíciós

szándékok, pártpolitikák, a hagyományos intézmények, reagálása, az állampolgárok viselkedése, a választási körzet összetétele, hagyományok és specialitások, a választás végeredménye.

A team tagjai: *Gazsó Ferenc* csoportvezető, *Békés Zoltán*, *Laki László*, *Kéri László*, *Pál Tamás*, *Stumpf István*

„POLITIKAI ELMÉLET – POLITIKAI KULTÚRA” TEAM

Az angolszász eredetű politikai kultúra-felfogás /civic cultura, political cultura/ nem annyira új elmélet, mint inkább sajátos megközelítésmód a politikatudományon belül, amely a politika szubjektív, kultúra-függő dimenziójának feltárására irányul.

Eredetileg a makroszociológiai és a mikroszintű behaviorista elemzések összekapcsolásának igénye szülte, a dinamikusabb politikai elemzés érdekében. Ma a politikai attitűdök, meggyőződések és érzelmek, az alapvető politikai értékekre irányuló széles körű empirikus vizsgálatok uralják, amelyeket komparatív módon igyekeznek összekapcsolni egymással. Az ilyen adatfeltárást rendszerint kiegészítik a nemzeti kultúrák sajátosságainak és a politikai magatartásra való hatásuknak a teoretikus magyarázatával.

A politikai kultúra koncepcióját, legnevesebb exponenseinek véleménye szerint, két fő veszély fenyegeti. Az egyik a fogalom politikai instrumentalizálása, melynek során leíró fogalomból retorikus fogással normatív értékmércévé teszik: politikai kultúra eszerint az, ami az ellenfélnél hiányzik. A másik az a veszély, hogy agyonterhelik a fogalmat: hiányzó láncszemként használják fel mindarra, amit hagyományos politikai elemzésekkel nem tudnak megmagyarázni.

Amennyiben sikerül e veszélyeket elkerülni, a politikai kultúra koncepciója heurisztikus értékű lehet, új megvilágításba helyezve olyan hagyományosan tárgyalt politikaelméleti problémákat, mint a politikai ideológia, a legitimitáció, a nemzeti identitás, a politikai autonómia stb. A koncepció alapfeltevése szerint a kultúra – ill. a történelmileg meghatározott nemzeti kultúrák – konstans elemei a politikai megnyilvánulásokat is formálják. Magukhoz hasonlítanak ideológiákat, átszínezik a politikai törekvéseket és magatartásformákat. A politikai kultúra szűkebb a nemzetkarakterológiánál, amennyiben csak a politikai intézményekre és magatartásra vonatkozik; ugyanakkor jóval átfogóbb, amennyiben csak a társadalmi és politikai struktúrával összefüggésben tárgyalható értelmesen. A politikai kultúra ugyanis korántsem homogén, hanem bizonyos közös vonások mellett nagymértékben tükrözi a társadalom politikai és érdektagoltságát.

A politikai kultúra-vizsgálódások alapvető mozgatója kezdettől fogva a demokratikus stabilitás szubjektív feltételeinek kutatása, a modernség szimptomájává vált folytonos változás, az intézményesült innováció közepette. A politikai kultúra így tipikusan modern kérdésfelvetés. Ahol tradicionális értékek és hitrendszerek, mindenekelőtt a történeti vallások dominálnak és támogatják a politikai rendszer legitimitását, ott nem merül fel ez a kérdés. A modernség ugyanis új kulturális mintákat teremt, amelyek általános értéként jelentősen befolyásolják a politikához való viszonyulást: mind az egyén politikai identitását, (ld. nemzeti identitás és párt-affiliációk), mind a polgártársakhoz való viszonyát, valamint a politikai rendszerrel szembeni elvárásait és a kormányzat teljesítményeivel szembeni igényeit.

A politikai kultúrára irányuló kutatás termékenysége az empirikus vizsgálatok és a teoretikus perspektívák összekapcsolásán is múlik. Az elméletek empirikus igazolhatósága épp-

oly fontos, mint az empirikus kutatások perspektívikussága, a pusztá demoszópikus attitűd-vizsgálatokon túlmenő jellege.

Kutatásaink során vizsgálni fogjuk a modernség e kulturális mintáit — az aktivitás, racionalitás, univerzalitás és innovativitás értékeit — és azoknak a magyar társadalomban való ellentmondásos intézményesülését. A kutatás arra irányul, hogy miként ragadhatók meg e változások az oktatási és kulturális szférában, az ideológiai tradíciók átalakulásában, sőt a vallások megújulásában. A vizsgálat szociológiai kutatások másodelemzésére is vállalkozik, elsősorban a hazai polgárosodási tendenciákat, a vállalkozói réteg szélesedését, az iskolarendszer feszítő ellentmondásait feltáró empirikus kutatási eredmények hasznosításával. A magyar társadalom politikai, gazdasági és oktatási-ideológiai értékelemzésével vizsgáljuk a modernizációt ösztönző és gátló tényezőket. A hagyományos típusú modernizáció és a posztmodern hatások összegződése folytán keletkező konfliktusok a létrejövő „politikai társadalom” bázisán oldhatók fel — ennek mintázatát kívánja feltárni a kutatás.

A politikai kultúra konstans és változó elemeinek és a kettő viszonyának a meghatározása elméleti vizsgálódásokat igényel. Eszmetörténetileg is fel kell dolgozni az eddigi kutatások eredményeit és értékelni relevanciájukat a mai kérdésfeltevések szempontjából. Fel kell tárni a politikai kultúrák tipológiáját — mint pl. a tradicionális, az alattvalói és a részvételi politikai kultúra ideáltípusait, kritikailag elemezve használhatóságukat, keveredéseket és megoszlásukat a politikai közösségekben belül.

Vizsgáljuk a politikai kultúra és az ideológiai rendszer viszonyát. Az elemzés kiindulópontja a hegemonisztikus ideológiai struktúra felbomlása, amelynek kiépítésére eredetileg éppen azért került sor, mert a hagyományos politikai kultúra az 1948-ban létrejött új politikai rendszert nem támogatta. Most az államszocialista rendszer felbomlásával ismét feltámadt az eddig tetszhalott politikai kultúra, melyben tradicionalista elemek keverednek új elemekkel, amelyek csírái persze ugyancsak megvoltak a múltban. A rendszerváltás, a politikai válság megoldásának módja és az újradefiniált történelmi emlékezet gyökeresen átrajzolja az ideológiai térképet. Ennek mintázatát kívánja feltárni a legitimáció típusváltozását vizsgáló kutatás. Elemezni kívánja a „civic religion” koncepció keretében a vallásos szociális eszmék és világnézetek lehetséges hatását a demokratikus politikai kultúrára és az új hatalmi berendezkedés legitimációjában játszott szerepét.

Vizsgáljuk az ideológia — a politikai ideológiák — megváltozott szerepét és hatásmechanizmusainak változását és összefüggéseket, a politikai kultúra más elemeivel.

Vizsgáljuk a politikai kultúra expresszív oldalát, a politikai szimbólumvilágát. Fel kívánjuk tárni az eddig túlnyomóan narratív politikai ideológiától az aktív szimbolikus praxisra való átmenet folyamatát, amely világnézetileg pluralista, tartalmában érdekcsoportok és issue-k szerint megosztott. Vizsgálni fogjuk a megélenkült expresszív önmeghatározás irányait, és lehetséges funkcióját a demokratikus legitimáció megteremtésében. Összeállítunk egy politikai szimbólumszótárt, amely rögzíti a ma forgalomban lévő — részben revitalizált, részben átértelmezett, részben új jelképeket, mint a politikai identitás expresszív elemeit.

Vizsgálatokat folytatunk a politikai kultúra empirikus jelenségeiről. A kutatás mindenképp a demokratikus átalakulások szubjektív politikai reflexeit kívánja feltárni. A kérdőíves felmérések reprezentatív országos mintán — 1000–1500 fő — azt vizsgálnák, hogy mi motíválja az állampolgárok pártválasztását, milyenek az új politikai intézményekkel és közszereplőkkel kapcsolatos beállítódások, illetve a kormányzati politika output-jával szembeni elvárások. A politikai orientációk változását a demokratikus átalakulás konszolidációja szempontjából elemezzük. A vizsgálat és további kiterjesztése elsősorban anyagi lehetőségek függvénye.

A politikai kultúra empirikus vizsgálatának tartalmi gazdagítása és rendszeresebbé tétele egy állandó jellegű belső politikai szociológiai műhely kialakítását igényelné. Egy ilyen műhely ismétlődő panelvizsgálatokat folytathatna, nemzetközi standardok alapján, komparatív igényrel. Kutatási körébe tartozna a politikai szocializáció gyökeresen megváltozott helyzetének kutatása is, a politikai kultúra átalakulásával összefüggésben.

A team tagjai: *Bayer József csoportvezető, Becskeházi Attila, Balogh István, Szabó Márton*

„PÁRTRENDSZEREK NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁSA” TEAM

A kutatás célja, hogy feldolgozza a pártosodási folyamatok, a pártok és pártrendszerek működésének főbb nemzetközi tapasztalatait, a témával kapcsolatos szakirodalmat és pártelméleteket, s mindezzel segítse elő a magyar és nemzetközi tendenciák összehasonlító vizsgálatát.

PÁRTOSODÁSI FOLYAMATOK

Elsősorban arra kívánunk választ kapni, hogy a különböző régiókban és történelmi periódusokban milyen hatással voltak és vannak a pártosodási folyamatra a társadalom osztály- és rétegtagozódása, az értékkonfliktusok, a kulturális, vallási, etnikai különbségek, a régiók történelmi fordulatai, sajátos fejlődési útja és geopolitikai sajátosságok. Vizsgáljuk a társadalmat megosztó legfontosabb konfliktusok tartalmát, struktúráját és változásait. Elemezni kívánjuk a szociális mozgalmak, benne a munkásmozgalom politikai és szakszervezeti szárnyának helyét e folyamatokban, továbbá azt, hogyan módosulnak a baloldal politikai értékei és hogyan alakul ezek vonzásköre a társadalomban. A pártosodási folyamatokat a politikai kultúra kérdéskörével összhangban kívánjuk elemezni. Vizsgáljuk a társadalom kohéziójának szintjét és a politikai konszenzus mértékét, teljességét.

Vizsgálódásunkat négy szűkebb területen folytatjuk. 1. A pártok történelmi kialakulásának változatai Nyugat-Európában. 2. A pártosodás és redemokratizáció 1945 után Németországban és Ausztriában, a kereszténydemokrácia kialakulása Olaszországban. 3. Redemokratizációs folyamatok, pártosodás a 70-es években Dél-Európában (Spanyolország, Görögország, Portugália) és a szocialista pártok, a baloldal sajátos helye a folyamatokban, demokrácia-potenciáljuk. 4. Pártosodási tendenciák és a többpártrendszer kialakulása Kelet-Európa országaiban az 1980-as, 1990-es években, a baloldal pozíciójának alakulása.

Pártok, pártrendszerek működése

Áttekintjük a legnagyobb súllyal rendelkező pártok tagságának főbb jellemzőit, a pártbalépés és a párthoztartozás motivációit. Vizsgáljuk a pártok belső struktúráját és a párton belüli demokráciát, a döntéshozatal és a pártpolitika művelésének rendjét, hagyományait.

Elemezzük a különböző pártok funkcióit, az úgynevezett szerviz és patronázs jelleg megjelenését, továbbá a pártok és az érdekszervezetek (egyesületek) kapcsolatait, együttműködését. Kutatni kívánjuk a pártok kapcsolatait a különböző politikai táborokkal, társadalmi érdekcsoportokkal, a sajtóval, és ugyanígy a pártok egymásközötti formális és informális kapcsolatait. A pártok politikai attitűdjének vizsgálatakor különösen nagy figyelmet fordítunk arra, hogyan ítélik meg az állam szerepét, milyen helyet jelölnek ki számára társadalmi stratégiájukban, társadalomképükben, továbbá, milyen változások következtek be a baloldali pártok államcentrikus szemléletében és gyakorlatában az utóbbi években.

Vizsgálni kívánjuk a választási rendszerek szerepét a pártok, pártrendszerek kialakulásában, a pártok jogállásának kérdéseit, továbbá a két, illetve többpártrendszerek sajátosságait. Tudományos érdeklődésünk tárgyát képezik a különböző párttípusok stratégiájának és ideológiájának megjelenése a választási programokban, ennek választói fogadtatása. Elemenzi kívánjuk a választási magatartás egészét, a szavazás motivációját mind a pártok állandó választási bázisa, mind pedig az ingadozó választók esetében.

Kutatni kívánjuk a pártok helyét a működő parlamenti rendszerekben, mechanizmusokban, külön a kormánypártok működését, külön az ellenzékben lévő pártok pozícióit, és ezzel összhangban a politikai (párt) szövetség-alkotás gyakorlatát. Vizsgálni szükséges a pártok parlamenti frakcióinak működését, kapcsolatukat a tömegmozgalommal, a parlamenti tevékenység és a tömegpártijelleg közötti összefüggéseket, a pártok különböző komponenseinek részvételét a törvényhozás előkészítésében.

Értelmezni kívánjuk a pártok viszonyát a parlamenten kívüli erőkhöz, pártokhoz, társadalmi mozgalmakhoz. Ezen belül át szeretnénk tekinteni a különböző pártok viszonyát a szakszervezetekhez és a korporatív struktúrákhoz, alaposabban elemezve az utóbbiak és a parlamenti tevékenység közötti összhangot.

Fel kívánjuk dolgozni a pártok szerepét, helyét, működését a helyi hatalmi és önkormányzati szervezetekben. Az utóbbiak funkcióit, a hatalom megosztását a pártok között és viszonyukat a központi hatalom szerveihez. figyelemmel kísérjük a pártok viszonyát a közszolgálati apparátushoz. Vizsgálni kívánjuk a nemzeti keretekben működő pártok funkciójának változását a regionális integráció előrehaladásával (különös tekintettel az európai szupracionális intézményrendszerre), a nemzeti parlamentek szuverenitásának jövőjét a politika formálásában.

Ezeket problémaköröket elsősorban a már működő és hagyományokkal rendelkező nyugat-európai pártok, pártrendszerek tapasztalatai alapján kívánjuk vizsgálni. A kutatás második stádiumában fel kívánjuk dolgozni a kelet-európai változások során kialakult pártok, pártrendszerek működésének tapasztalatait is.

A team tagjai: *Havas Péter* kutatásvezető, *Johancsik János*

„TÁRSADALMI REPRODUKCIÓ” TEAM

A csoport a korábbi struktúra- és rétegződés-kutatások folytatását tervezi. Az empirikus vizsgálatok és az azokra támaszkodó elméleti megközelítések mindenekelőtt arra keresik a választ, hogy milyen a hatása az elmúlt évek gazdasági recessziójának és a rendszerváltás gyökeres gazdasági-társadalmi változásainak a makrotársadalmi csoportok helyzetére és tudatára, a társadalom integrálódási és differenciálódási folyamataira; miként alakulnak a társadalmi státusz megszerzését meghatározó folyamatok; mennyiben változik a szerepe a családnak, származásnak, a háztartások első és második gazdaságbeli jövedelemforrásainak, a kulturális tőkének és képzettségnek, a történelmi gyökerek kontinuitásának a társadalmi egyenlőtlenségek alakulásában.

A megelőző kutatási ciklusokban az egyének társadalmi szerkezetben elfoglalt helyére vonatkozóan kerestünk magyarázatot. Eddigi munkánk korántsem teljes, számtalan további megválaszolandó kérdés maradt, s a társadalmi-gazdasági változások tovább növelték e kérdések sorát. Mindezek alapján a csoport a társadalmi rétegegyenlőtlenségek újratemlődésének történelmi kontinuitását és új mechanizmusait kívánja kutatni.

Empirikus vizsgálatunkban a makrostatisztikai jellegű „kemény” adatokon túl — amelyek eddigi kutatásainkban domináns szerepet játszottak —, a kevésbé sztenderdizálható információk „puhább” módszerek alkalmazását is igénylik, s ezeknek a korábbiaktól nagyobb szerepet szánunk.

A csoport kutatási feladatrendszere a következő altémákra tagolható:

1. EGYENLŐTLENSÉGEK, EGYENLŐTLENSÉG-TUDAT

a) A kulturális és materiális erőforrások szerepe a státuszmegszerzés folyamatában

A nyolcvanas évek első felében végzett kutatások arra az eredményre vezettek, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek anyagi és kulturális szférájában erőteljes reprodukció, az előnyök illetve hátrányok újratermelődése észlelhető.

Mindezek ellenére nem tekinthető megválaszoltnak az a kérdés, hogy a kulturális vagy az anyagi, esetleg a kapcsolati tőke „ér-e többet”, melyik az, amelyik jobban konvertálható, s így végül magasabb státusz eléréséhez vezet? Aktuális ez a kérdés azért is, mert napjainkban növekszik az anyagi-vagyoni differenciálódás, ezzel együtt az anyagi egyenlőtlenségek átöröklése. Tehát a kulturális tőkének élet- illetve működőképességét egy megváltozott gazdasági és társadalmi környezetben kell „bizonyítania”. Ennek a mechanizmusnak a vizsgálata a következő évek feladata.

b) Oktatási rendszer, képzési esélyek, továbbtanulási stratégiák.

Kutatási tapasztalataink szerint a nyolcvanas években módosulni látszanak az iskolai végzettségek egalizáló tendenciái. Mindenekelőtt sajátos, „nemspecifikus” továbbtanulási stratégiák jelennek meg, például a fiúk szakmát tanulnak, a lányok inkább középiskolába mennek.

A téma vizsgálatát az is aktuálissá teszi, hogy képzési rendszerünk nagymértékű átalakulás előtt áll. Mindez befolyásolja a képzési esélyeket, módosulhat a származás szerepe a továbbtanulásban. Vizsgálandó az is, hogy mindebben milyen szerepet játszik a munkaerőpiac értéktétele, a munkanélküliség alakulása, az egyéni aspirációk és ambíciók, családi értékek és motivációk. A téma széles nemzetközi érdeklődésre tart számot. Az ISA RC 28 szekcióban külön nemzetközi összehasonlító projekt indult e problémák vizsgálatára.

c) Egyenlőtlenség-tudat

Ez a kutatás egy nemzetközi összehasonlítás keretébe illeszkedik. A témában 1987-ben az International Social Survey Project 9 országban vett fel adatokat, köztük Magyarországon. A nemzetközi adatbázis alapján elemezni kívánjuk, hogy milyen erős a magyar társadalomban az egalitárianizmus illetve a paternalista állami gondoskodás iránti igény, és a társadalmi előrejutási esélyekkel kapcsolatos beállítódások. Az adatok első áttekintése alapján Magyarország mindkét vonatkozásban eltér a többi vizsgált országtól.

2. AZ ELIT REPRODUKCIÓJA

A jelenlegi történelmi periódus igen alkalmas annak felderítésére, hogy a korábbi és az új politikai elit származási státusza, életútja és a kapcsolati tőke szerepe milyen különbségeket mutat. Vizsgálni kívánjuk a 30-as és 40-es években kiemelkedő kisvárosi elit családokat, illetve azok lemenőit. Arra keressük a választ, hogy milyen eséllyel valósulhatott meg az utódgenerációknál a státuszreprodukció.

3. CSALÁD-KUTATÁSOK

Terveink szerint vizsgálatok másodelemzésével (kapcsolódva egy nemzetközi kutatáshoz) kutatjuk a származás, iskola és foglalkozási karrier partnerválasztásra gyakorolt hatását. Feltételezzük a származási család meghatározó szerepét, s a család társadalmi státuszának reprodukcióját keressük e téma keretén belül is.

A család a gazdasági-társadalmi változások, nehézségek hatására várhatóan felértékelődik. Keressük, hogy ezek a változások miként alakítják a családok gazdálkodását, fogyasztását, miként befolyásolják értékrendszerét, életformáját, életstílusát, s mennyire teszik szükségessé a rokonsági reciprocitást.

4. HÁZTARTÁS

Az 1988-ban végzett reprezentatív háztartás-felvétel újraelemzése szolgál kutatásunk alapjául. Vizsgáljuk a háztartások idővel való gazdálkodását, a szegmentált munkaerőpiacon való elhelyezkedésüket, stratégiájukat a második gazdaságban, az otthoni munkamegosztást nemek és korosztályok között stb. Több kutatóhely longitudinális vizsgálatba kezd a háztartások jövedelmi viszonyainak és életkörülményeinek vizsgálatára. A munkában az MKKE és a TÁRKI mellett mi is részt veszünk. Ebben az 1988-as kutatás alapkoncepciójából arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen védekező stratégiákat alkalmaznak a magyar háztartások a gazdasági ellehetetlenüléssel szemben, s milyen társadalmi tényezők hatnak e stratégiák választására.

A team tagjai: *Utasi Ágnes* csoportvezető, *Róbert Péter*, *Sík Endre*

FIGYELMÉBE AJÁNLJUK
1990-BEN MEGJELENT KIADVÁNYAINKAT

A GAZDASÁG ÉS A TÁRSADALOM FŐBB KAPCSOLATAI
(Helyzetkép a rendszerváltás küszöbén)

Szerkesztette: *Nyitrai Ferencné*

252 oldal

Ára: 98,- Ft

Balogh István

A FORRADALMI ÉSZ KRITIKÁJA

188 oldal

Ára: 120,- Ft

A MUNKAERŐ TÁRSADALMI ÚJRATERMELÉSE
MAGYARORSZÁGON

(A technikai fejlődés hatása a munkaerő-szerkezetre)

Összeállította és szerkesztette: *Szpinulisz Ildikó*

122 oldal

Ára: 65,- Ft

PARLAMENTI VÁLASZTÁSOK / 1990

Politikai szociológiai körkép

Szerkesztette: *Szoboszlai György*

752 oldal

395,- Ft

TÜKÖR ÁLTAL HOMÁLYOSAN

(Tanulmányok az ideológiáról)

Szerkesztette: *Szabó Márton*

200 oldal

Ára: 115,- Ft

A KIADVÁNYOK MEGVÁSÁROLHATÓK NAPONTA 12-13 ÓRA KÖZÖTT
INTÉZETÜNKBEN:

1068. BUDAPEST, VI., BENCZÚR U. 33.

Contents

<i>Mária Csanádi</i> : Metamorphoses. How the Power System Dissolved in Hungary?	5
<i>Rudolf L. Tőkés</i> : The Hungarian Political Elites. Adaptation and Change	18
<i>Gábor Halmi</i> : From the People's Republic to the Republic. Towards the Constitutional Rule of Law	38
<i>Miklós Szabó</i> : The Military Forces in the Transformation of the System	53
<i>István Stumpf</i> : The Rise of Parties and the Elections	59
<i>György G. Márkus</i> : Parties and Cleavages	71
<i>József Bayer</i> : The Eastern European Changes and Self reflection of Social Theory . .	92
<i>Jürgen Habermas</i> : The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking on the Left. What Does Socialism mean Today?	103
<i>Immanuel Wallerstein</i> : Marx, the Marxism—Leninism and the Socialist Experience in the Modern World System	118

WORKSHOP

<i>Ildikó Szabó</i> : The System Impossible to Master. Study in Sociology of Knowledge on the Difficulties of Building a World View	128
--	-----

OUTLOOK

„Sociology for One World”. Report on the XIIth World Congress of Sociology — <i>Péter Róbert</i>	159
---	-----

ON BOOKS

<i>Attila Becskeházi</i> : The Paradox of Reconstruction and Interpretation (<i>István Balogh</i> : The Critique of Revolutionary Reason)	164
---	-----

LIFE OF THE INSTITUTE

Research Team Projects of the Institute for Political Sciences of the Hungarian Academy of Sciences	172
--	-----

Inhalt

<i>Mária Csanádi</i> : Umwandlungen — Wie hat sich das Machtsystem in Ungarn aufgelöst?	5
<i>Rudolf Tőkés</i> : Die ungarische politische Elite — Anpassung und Wandel	18
<i>Gábor Halmai</i> : Von der Volksrepublik zur Republik — Unterwegs zur Rechtsstaatlichkeit	38
<i>Miklós Szabó</i> : Die bewaffneten Kräfte in der Umgestaltung des Systems	53

<i>István Stumpf</i> : Parteibildungen und Wahlen in Ungarn	59
<i>György G. Márkus</i> : Parteien und Konfliktlinien	71

<i>József Bayer</i> : Die osteuropäischen Veränderungen und die Selbstreflexion der Gesellschaftstheorie	92
<i>Jürgen Habermas</i> : Die nachholende Revolution und das Bedürfnis der linken Revision. Was bedeutet Sozialismus heute?	103
<i>Immanuel Wallerstein</i> : Marx, der Marxismus—Leninismus und die sozialistische Erfahrung im modernen Weltsystem	118

WERKSTATT

<i>Ildikó Szabó</i> : Die Unmöglichkeit, das System zu lernen — Wissenschaftssoziologische Überlegungen zu den Schwierigkeiten des Aufbaus des Weltbildes	128
---	-----

RUNDSCHAU

„Soziologie für eine Welt“. Bericht über den 12. Soziologischen Weltkongress — <i>Péter Róbert</i>	159
--	-----

BÜCHER

<i>Atila Becskeházi</i> : Das Paradox der Rekonstruktion und der Interpretation (<i>István Balogh</i> : Die Kritik der revolutionären Vernunft)	164
--	-----

INSTITUTSNACHRICHTEN

Arbeitsplan 1990-1994 der Forschungsgruppen des Instituts für Politikwissenschaften der Ungarische Akademie der Wissenschaften	172
--	-----

ISSN 0133 — 0381

Kiadja az MTA Politikai Tudományok Intézete
(Társadalomtudományi Intézet)

Felelős kiadó: dr. Halay Tibor

Készült 1000 példányban, 13,8 A/5 ív terjedelemben

Index: 25 828

91008 Kossuth Könyvkiadó Sokszorosító Üzeme

Felelős vezető: Kámán András

80.— Ft

(ELŐFIZETŐKNEK 50.— Ft)

316.861

Társadalom- tudományi Közlemények

ALTERNATÍV ALKOTMÁNY

NYUGAT-EURÓPAI VÁLTOZÁSOK
ÉS VÁLTOZATOK

1991 | 3-4

Társadalom- tudományi Közlemények

1991.3-4

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

MTA Politikai Tudományok Intézetének folyóirata

XX. évf. 1991/3–4. szám

Szerkesztők: Papp Zsolt, Szabó Márton

E számot Szabó Márton állította össze

Olvasószerkesztő: Tömöri Lajos

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Judit

A szerkesztőség címe: 1068 Budapest, Benczúr u. 33. Tel.: 121-4830

Képeinket az 1990-ben poszthumusz Kossuth-díjat kapott KONDOR BÉLA műveiből válogattuk, a reprodukciókat Kovács Ferenc készítette

Tartalom

ALTERNATÍV ALKOTMÁNY

<i>Sajó András</i> : Egy lehetséges alkotmány. Szövegtervezet és indoklások	7
<i>Bence György</i> : Édes modellek, fanyar realitások	79
<i>Pokol Béla</i> : Alkotmánytani alternatívák	88
<i>Halmi Gábor</i> : Alkotmányra várva	100
<i>Sós Vilmos</i> : Kell? Nem kell? Lesz?	105
<i>Sajó András</i> : Kompromisszum és elvi következetesség az alkotmányozásban. Válasz bírálóakra	108

NYUGAT-EURÓPAI VÁLTOZÁSOK ÉS VÁLTOZATOK

<i>Papp Zsolt</i> : Svájc – a politikai integráció mintapéldája?	119
<i>Rathmanné Túry Mária</i> : Merre tart az osztrák demokrácia?	143
<i>Johancsik János</i> : A nyugat-európai baloldal korszakváltásban	161
<i>Hüvely István</i> : A szociáldemokrácia és a nyugati politikai rendszer	176
<i>Havas Péter</i> : Új politika – új pártstruktúra. Változások a brit Munkáspártban	190
<i>Marton Imre</i> : Merre tart Nyugat-Európa? Egy tanácskozás az Öböl-háború következményeiről	198
<i>Gedeon Péter</i> : Van-e a neo-korporatizmusnak jövője? Beszélgetés Peter Katzensteinnel	203
<i>Nemes István</i> : Demokrácia és hatalom. Mexikói beszélgetés Roger Bartra szociológussal	211

INTÉZETI ÉLET

A Társadalomtudományi Intézet (MTA Politikai Tudományok Intézete) munkatársainak 1989–1990 évi publikációi	217
---	-----

Elköszönő

ALTERNATIV ALKOTMÁNY

1990 második felében az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében elkészült egy alkotmány-tervezet, nem a hatályos alaptörvény kiegészítése és módosítása céljából, hanem egy új Alkotmány szövegtervezetként.

A munkák a „Társadalmi problémák jogi kezelése” (OTKA)

és a „Normatív struktúrák” (TS 3/2) témájú kutatások keretében folytak Sajó András vezetésével.

A Társadalomtudományi Társaság 1991. január 3-án megvitatta az elkészült tervezetet Bence György, Pokol Béla, Halmai Gábor és Sós Vilmos opponensi véleményének kíséretében.

A következő lapokon az olvasó megismerheti az Alkotmány-tervezet teljes szövegét, a hozzá fűzött általános indoklást és szövegmagyarázatot az opponensi véleményeket és Sajó András írásos válaszát.

A munkák tudományos értékén túl szerkesztőségünk azért is vállalkozott a közlésre, mert a magyarországi alkotmányozást — sokakkal egyezően — mi sem tartjuk befejezett folyamatnak.

SAJÓ ANDRÁS

Egy lehetséges alkotmány

Szövegtervezet és indoklások

Alkotmánytervezet

BEVEZETÉS

A magyar nép azon szándékától vezérelve,
hogy életét olyan társadalomban szervezhesse, amely az emberi méltóság kiteljesítését, a szabadságot, igazságosságot és biztonságot nyújtja;
hogy belső és külső viszonyaiban az emberek és népek egyetemes testvériségét szolgáló békés kapcsolatokat valósíthasson meg; és
hogy a jövőre nézve kizárja a közhatalomnak minden kisajátítását, vagy kizárólagos uralombavételét, az alábbi

ALKOTMÁNYT

fogadjuk el:

1. §

Magyarország államformája köztársaság.

2. §

A Magyar Köztársaságban az állami szervek a jog uralma alatt állnak.

3. §

(1) A Magyar Köztársaság biztosítja a területén tartózkodó minden személy számára az emberi jogokat. Az Alkotmány rendelkezéseit az Emberi Jogok Egyetemes Deklarációjában, az Emberi Jogok Európai Egyezményében, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában és a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában foglaltakkal összhangban kell értelmezni és alkalmazni, az azokban foglalt megszorítások figyelmen kívül hagyásával.

(2) Emberi és az Alkotmányban foglalt más jogokat korlátozni kizárólag a nemzetközi jog általánosan elismert elveivel és a demokratikus társadalmi működéssel összeegyeztethető módon és az Alkotmányban kifejezetten megjelölt körben lehet. E korlátozás nem haladhatja meg a megvalósítani kívánt cél eléréséhez szükséges mértéket, és csak alkotmánytörvény állapíthatja meg, illetve alkotmánytörvény kifejezett felhatalmazásán kell alapulnia.

4. §

(1) Az Alkotmányban elismert emberi és állampolgári jogokat bármely megkülönböztetés, különösen faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti, nemzetiségi vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül kell alkalmazni.

(2) Az embereknek az (1) bekezdés szerinti bármilyen hátrányos megkülönböztetését a törvény bünteti.

(3) A törvény előtt az emberek egyenlők. Aki Magyarországon tartózkodik, azonos esetekben mindenki mással azonos elbírálásban részesül.

(4) Az esélyegyenlőség előmozdítására törvény a demokratikus társadalom működésével összeférhető, ésszerű és a hátrányos helyzetűekre kedvező megkülönböztetéseket tehet, és az állam a jogegyenlőség megvalósulását az esélyegyenlőtlenségek kiküszöbölését célzó intézkedésekkel is segítheti. Ezek során a hátrányos helyzetűek demokratikusan kifejezett akarata az ésszerűség keretei közt figyelembe veendő.

5. §

Alkotmányosan elismert vagy törvényes jogai és szabadságai védelmében és érvényesítésére mindenki bírósághoz fordulhat. Az igazságszolgáltatást nem lehet megtagadni anyagi eszközök vagy jogi rendelkezés elégtelensége miatt.

6. §

Az alkotmányosan védett jogok szándékos és — kivételes esetektől eltekintve — gondatlan megsértését a törvény szankcionálja.

ALAPJOGOK

SZEMÉLYES JOGOK ÉS SZABADSÁGOK

7. §

Az emberi élet és méltóság sérthetetlen. Tiszteletben tartásukról és védelmükről törvény gondoskodik.

8. §

Mindenkinek joga van személyisége szabad alakítására, testi, erkölcsi és szellemi épségének tiszteletben tartására.

9. §

(1) Mindenkinnek az élethez való jogát a törvény védi. Senkit sem lehet életétől szándékosan megfosztani és halállal büntetni.

(2) Az élettől való megfosztást nem lehet a jelen szakasz megsértéseként elkövetettnek tekinteni az esetben, ha az az erőszak feltétlenül szükségességénél nem nagyobb használatából ered az alábbi esetekben:

- a) Személy életének védelme jogtalan erőszakkal szemben.
- b) Zavargás vagy felkelés elfojtása céljából alkotmánytörvény alapján tett intézkedés.

10. §

Senkit sem lehet kínzásnak, embertelen, megalázó vagy kegyetlen, emberi méltóságot sértő büntetésnek vagy bánásmódnak alávetni.

11. §

Senkit sem lehet rabszolgaságban vagy kényszerű szolgaságban tartani, sem pusztán szerződéses kötelelem nem-teljesítéséért szabadságát megvonni.

12. §

(1) Senkit nem lehet kényszer- vagy kötelező munkára igénybe venni.

(2) Nem tekinthető e szakasz alkalmazásában kényszerszolgálatnak és kötelező munkavégzésnek:

- a) az a munka, amelyet az Alkotmány rendelkezéseinek megfelelően végrehajtott őrizetbevétel rendes folyamán vagy az ilyen őrizetbevétel alól történt feltételes szabadlábra helyezés idején kell elvégezni;

- b) a katonai szolgálat jellegű tevékenység, illetve a lelkiismereti okból szolgálatmegtagadók esetében a szolgálatot helyettesítő tevékenység;
- c) rendkívüli állapotok esetében jogszabály szerint megkövetelt tevékenység;
- d) az olyan munka vagy tevékenység, amelyek rendes polgári kötelek részei.

13. §

(1) Mindenkinek joga van a személyi szabadságra és biztonságra.

(2) Senkit nem lehet szabadságától megfosztani, kivéve az alábbi eseteket a törvényben meghatározott eljárás keretében:

- a) személy törvényes fogvatartása az illetékes bíróság által történt elítélést követően;
- b) olyan személy törvényes letartóztatása vagy őrizetbevétele, aki nem tesz eleget a bíróság törvényes rendelkezésének, a törvény által megállapított kötelezettség teljesítésének biztosítása céljából;
- c) személy törvényes letartóztatása vagy őrizetbevétele abból a célból, hogy egy bűncselekmény ésszerű gyanúja alapján az illetékes hatóság elé állítsák, vagy amikor ésszerűen feltehető annak szükségessége, hogy a személyt megakadályozzák bűncselekmény elkövetésében vagy annak elkövetése után a menekülésben;
- d) kiskorú őrizetbevétele törvényes rendelkezés alapján nevelési felügyelet céljából vagy törvényes őrizetbevétele az illetékes hatóság elé állítása céljából;
- e) személyek törvényes őrizetbevétele fertőző betegségek terjedésének megakadályozása céljából;
- f) személy törvényes letartóztatása vagy őrizetbevétele az országba való jogtalan belépésének megakadályozása céljából vagy olyan személy törvényes letartóztatása vagy őrizetbevétele, aki ellen intézkedések vannak folyamatban, kiadatása céljából;
- g) személy őrizetbevétele a cselekvőképességet korlátozó elme- és idegrendszeri zavar esetén, ha a kezelés nem lehetséges. A kezelés során fogatosított őrizet esetén a kezelt a törvényben meghatározott szükséges és ésszerű időközönként bíró elé állítandó.

(3) Senki sem tartóztatható le vagy nem tartható fogva indoklással ellátott bírói végzés nélkül, a tettenérés esetét kivéve. Minden letartóztatott személyt haladéktalanul az általa értett nyelven tájékoztatni kell letartóztatása okairól és az ellene emelt vádról.

(4) A letartóztatott vagy őrizetbe vett személyt haladéktalanul, de legkésőbb 72 órán belül bíró, vagy bírói hatáskörrel a törvény által felruházott más, a nyomozásban részt nem vevő állami szerv tisztviselője elé kell állítani. Erre vonatkozó kérést bárki jogosult előterjeszteni.

(5) A vizsgálóbíróként eljáró személy 48 órán belül dönt, hogy az elé állítottat szabadon bocsátja vagy vizsgálati fogságot rendel el. Ellenállhatatlan erőhatalom esetére a törvény hosszabb határidőt szabhat. A határidők eltelte után a személy őrizetével megbízott köteles a személyt szabadon bocsátani.

(6) A vizsgálati fogság leghosszabb idejét és a vizsgálati fogság kivételes meghosszabbításának feltételeit törvény állapítja meg. A szabadlábra helyezést a tárgyaláson való megjelenés biztosítékaitól függővé lehet tenni.

(7) A fenti előírások megsértőinek büntetőjogi felelősségét törvény állapítja meg, az emiatt kárt szenvedettek teljes kártalanítását, beleértve a nem vagyoni károk pénzbeni megtérítését, törvény rendezi.

14. §

(1) Minden személynek polgári jogai érvényesítésére és kötelességei megállapítására vagy az ellene indított vizsgálat eldöntése céljából joga van ésszerű időhatáron belül a törvény által létesített független és pártatlan bíróság előtti méltányos és nyilvános tárgyalásra.

(2) Az ítéletet nyilvánosan kell kihirdetni, de a sajtót és a nyilvánosságot a törvényben foglalt feltételek teljesülése esetén ki lehet zárni a tárgyalás egészéből vagy annak részeiből

- a) a demokratikus társadalomban érvényes közrend és nemzetbiztonság érdekében, továbbá
- b) ha a fiatalok vagy a felek magánéletének védelme ezt így kívánja, vagy
- c) a bíróság által megállapított szorosan vett szükséges mértékben, ha a nyilvánosság kedvezőtlenül befolyásolná az igazságszolgáltatás érdekeit az ügy elbírálása során.

(3) Minden bűncselekménnyel vádolt személyt ártatlannak kell tartani addig, amíg bűnössége a törvény szerint bizonyítást nem nyert és azt jogerős ítélet ki nem mondta.

15. §

Minden bűncselekménnyel vádolt személyt megilletik az alábbi minimális jogok:

- a) Haladéktalanul, az általa értett nyelven részletesen tájékoztassák az ellene emelt vád természetéről és okáról.
- b) Kellő idővel és lehetőséggel rendelkezék védelme előkészítése céljából.
- c) Személyesen vagy az általa választott jogi képviselő útján védekezhessék, illetve ha nem rendelkezik kellő anyagi eszközökkel a jogi képviselő díjazására, abban ingyenesen részesüljön.
- d) Az ellene tanúskodó tanúkhöz kérdéseket intézzen vagy intéztessen.
- e) A javára tanúskodó személyek ugyanolyan feltételek mellett jelenjenek meg és ugyanolyan feltételek mellett intézzenek ezekhez kérdéseket, mint az ellene tanúskodó személyek.
- f) Tolmács ingyenes segítségét vegye igénybe, amennyiben a bíróság előtt használt nyelvet nem érti vagy nem beszéli.

16. §

Senkit nem lehet bűnösnek nyilvánítani bűncselekmény miatt olyan cselekedet vagy mulasztás esetén, amely elkövetése idején a magyar jog alapján nem volt bűncselekmény. Nem lehet a bűncselekmény elkövetése idején alkalmazható büntetésnél súlyosabb büntetést kiszabni.

17. §

A kínzással, kényszerrel vagy az Alkotmányban foglalt más tilalmak megsértésével megszerzett bizonyítékok figyelmen kívül hagyandók az ítékezés során.

18. §

Az ártatlanul vagy törvénysértőn elítéltek, fogvatartottak vagy szabadságukban egyéb módon korlátozottak kártalanítását a törvény biztosítja.

19. §

Senkit sem lehet törvényes bírójától elvonni.

20. §

Házkutatás csak bűncselekmény törvényben meghatározott alapos gyanúja esetén tartható; a törvény meghatározza a házkutatás bírósági jóváhagyásának feltételeit.

21. §

(1) Mindenkinek joga van magán-, családi élete, lakása és levelezése, magánüzenetei, továbbá jóhírneve tiszteletbentartására, magántitkai védelmére és saját képmásához.

(2) E jogok gyakorlásába hatóság nem avatkozhat, csak alkotmánytörvényben rögzített esetekben, amikor az a demokratikus társadalomban a nemzetbiztonság, a közbiztonság, mások jogainak és szabadságának védelme érdekében szükséges.

(3) A posta- és távközlési titok megőrzése az állam és az üzemeltetők kötelessége, ennek korlátozása csak a fenti, alkotmánytörvényben foglalt esetekben, bírói határozattal rendelhető el.

22. §

(1) Mindenkit megillet a személyére vonatkozó adatok megismerésére és helyesbítésére vonatkozó jog.

(2) Nyilvántartás csak törvényben elismert célból, a demokratikus társadalmi berendezkedéssel összeegyeztethető, a személyiség védelmét biztosító módon és mértékben létesíthető és vezethető.

(3) Fajra, nemzetre, nemzetiségre, kisebbséghez tartozásra, a politikai és más szabadságjogok gyakorlására vonatkozó adatok gyűjtését csak az érintettek érdekeinek előmozdítására engedhet alkotmánytörvény.

23. §

(1) Magyar állampolgárok és az országban jogszerűen tartózkodó személyek az ország területén szabadon mozoghatnak és szabadon választják meg lakhelyüket.

(2) Az ország területét bárki elhagyhatja. Törvény e jogot büntetőeljárás és büntető ítélet hatálya alatt állóval szemben korlátozhatja, kiskorú esetén gondviselői hozzájáruláshoz kötheti.

(3) A demokratikus társadalomban elfogadott közérdekből és nemzetbiztonsági érdekből, továbbá közegészségügyi okból vagy mások törvényes jogának védelmében törvény az ország egyes területein meghatározott időre, világos és elkerülhetetlen okból a mozgás szabadságát korlátozhatja. Szerzett jogok így keletkezett sérelméért a törvény teljes kártalanítást nyújt.

24. §

A házasságkötésre jogosultságot jelentő kort elért férfiaknak és nőknek joguk van a házasságra, családalapításra, e jog gyakorlását szabályozó törvényeknek megfelelően.

25. §

(1) Mindenkinek joga van a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságára. E szabadság gyakorlása során más érintettek lelkiismereti és hitbeli szabadsága legfeljebb az elkerülhetetlen mértékben sérthető.

(2) Ez a jog magában foglalja a vallás vagy más lelkiismereti meggyőződés szabad megválasztását, elfogadását vagy megváltoztatását, és azt a szabadságot, hogy vallását és meggyőződését mindenki vallásos cselekmények, szertartások végzése útján vagy egyéb módon akár egyénileg, akár másokkal együttesen nyilvánosan vagy magánkörben kinyilváníthassa vagy kinyilvánítását mellőzze, istentiszteleten gyakorolhassa vagy taníthassa, vallását vagy meggyőződését a gyakorlatban kövesse, önkormányzattal rendelkező vallási közösséget hozzon létre vagy ahhoz csatlakozzon.

(3) A Magyar Köztársaságban az egyház az államtól elválasztva működik.

(4) Vallás vagy meggyőződés szabadságának kifejezését csak alkotmánytörvényben meghatározott korlátozásoknak lehet alávetni, amelyek szükségesek a demokratikus társadalomban a közbiztonság, a közrend, az egészség vagy az erkölcs, illetve mások jogai és szabadságai védelme érdekében.

(5) Vallás gyakorlása mások egészségét nem veszélyeztetheti.

(6) Valamely egyesület vagy intézmény egyházi jellegű vallásgyakorlata, vallási célkitűzései semmiféle előjogra vagy megkülönböztetésre nem szolgálnak alapul.

(7) A nevelésre jogosított személy dönthet cselekvőképtelenek vallási oktatásban részesítéséről, de ez nem terjed ki vallás vagy más rítus gyakorlására, az abban való részvételtől való döntésre.

(8) Vallásoktatáshoz törvényben megszabott módon és mértékben az állam segítséget nyújthat.

(9) Felekezeti magániskolák létrehozhatók. Kizárólag ilyen iskolákban engedélyezett a hitbeli nevelés. Ezen iskolákat az állami iskolákkal egyenlő állami támogatás illeti meg.

(10) A katonai és fegyveres szolgálat lelkiismereti okból megtagadható. Az ezt helyettesítő, ezzel egyenlő súlyú kötelezettséget jelentő szolgálatról törvény rendelkezik.

26. §

(1) Mindenkit megillet a véleménynyilvánítás, az önkifejezés és informálódás szabadsága.

(2) Ez a jog magában foglalja a vélemény formálásának, szóban, írásban vagy egyéb módon nyilvánításának szabadságát, az információhoz és eszmékhez hozzájutás, azok továbbításának szabadságát, minden hatósági beavatkozástól mentesen, és tekintet nélkül az országhatárookra.

(3) E jog gyakorlását alkotmánytörvény mások magánéletének, személyiségi jogainak, jóhírnevének védelmében, bűnüldözési érdekből vagy az igazságszolgáltatás szabályszerű működése érdekében az ehhez szükséges mértékben korlátozhatja, illetve feltételekhez kötheti. Az állam biztonságához vagy hatékony működéséhez ésszerűen szükséges körben törvény szabályozza az állami, illetve a szakmai és szolgálati titok körét.

27. §

(1) A kifejezési szabadság biztosítására mindenki jogosult újságot alapítani vagy más módon sajtó útján publikálni.

(2) Más tömegtájékoztató eszközök létesítését és működtetését törvény engedélyhez kötheti.

(3) Engedély megadásával a demokratikus társadalom működéséhez szükséges módon biztosítani kell a lelkiismereti és vallásszabadsághoz, a nemzeti és nyelvi kisebbségek jogainak érvényesítéséhez szükséges közlés lehetőségét; minden más megkülönböztetés az engedélyezés során tilos. Az engedély kötelezhet alkotmányosan elismert érdekek érvényesítésére és a méltányos és objektív tájékoztatásra. Politikai követelmény nem támasztható.

(4) A közszolgálati elektronikus tömegtájékoztató eszközöket, amelyek az állam és más közintézmények közvetett vagy közvetlen felügyelete alatt állnak, úgy kell működtetni, hogy megőrizzék függetlenségüket a Kormánytól, és a demokratikus társadalom működése és az ésszerű működés keretei közt biztosítsák a különböző vélemények nyilvánosságra juttatását.

(5) Az állami és más közintézmények közvetett vagy közvetlen irányítása alatt álló elektronikus tömegtájékoztató működéséről törvény rendelkezik, a jelen szakaszban foglaltak érvényesítésére.

28. §

(1) Nyilvános közlés nem köthető előzetes hatósági engedélyhez.

(2) Az alkotmányos rendet veszélyeztető személyek, szervek méltóságát vagy törvényes érdekét sértő vagy Alkotmányba ütköző megkülönböztetést tartalmazó vagy ilyenekre indító nyilvános közléseket törvény bünteti.

(3) Mindenkinek joga van az arányosság és ésszerűség határai közt a nyilvános közléssel szemben válaszra, helyreigazításra és a jogtalan közléssel okozott teljes kár megtérítésére. Ennek rendjét törvény szabályozza.

29. §

(1) Törvény rendelkezik arról, hogy a közlést az államügyész ideiglenesen eltiltja és a kifejezési eszközt lefoglalja, ha a közlés

a) az állam biztonságát nyilvánvalóan veszélyezteti és a késedelem azonnali veszéllyel jár, különösen

aa) ha a közlés az ország katonai véderejére úgy vonatkozik, hogy az emberi életet kockáztat, vagy

ab) ha közvetlenül az alkotmányos rend erőszakos megdöntését célozza;

b) kisebbséggel vagy lelkiismereti csoporttal szemben nyilvánvalóan diszkriminatív vagy gyűlöletkeltő szándékú;

c) ha egyébként a közlésből emberéletre közvetlen és nyilvánvaló veszély származik.

(2) Az államügyész az eltiltásról és lefoglalásról 24 órán belül tájékoztatja az illetékes bíróságot, mely legkésőbb három napon belül dönt az ügyészi intézkedés fenntartásáról. A továbbiakban a rendes eljárás szabályai érvényesek.

(3) Felelős megjelölése nélküli kiadás, közlés, engedély nélküli tömegkommunikáció esetén alkalmazandó elkobzásról, illetve eltiltásról törvény rendelkezik.

(4) A közlés szabadságával ismételten visszaélésre használt eszközök elkobzásáról törvény rendelkezhet. Elkobzást és eltiltást csak bírói határozat rendelhet el.

30. §

Fentiekén túl a sajtószabadság nem korlátozható.

POLITIKAI RÉSZVÉTEL

31. §

(1) Állampolgárság megszerzését, megszünését alkotmánytörvény rendezi.

(2) Állampolgársági viszony kizárólag az alábbi elvek szerint keletkeztethető: magyar állampolgártól való származás, házasságkötés magyar állampolgárral, az ország területén való huzamos tartózkodás, különleges érdem az ország vagy az emberiség szolgálatában.

(3) A magyar állampolgárságtól megfosztani nem lehet. Az állampolgári kötelék megszüntetése csakis az érintett kérelme esetén lehetséges.

32. §

(1) Minden 18. életévét betöltött állampolgár jogosult az alkotmányosan elismert politikai jogok teljességét gyakorolni, választásokon, népszavazásban vagy népi kezdeményezésben való részvétellel közreműködni a politikai akarat formálásában.

(2) Kizárólag cselekvőképességükben korlátozott vagy az alkotmányos rendet megzavaró bűncselekményért elítélt, illetve jogerős szabadságvesztésre ítélt személyekre vonatkozóan az alkotmánytörvény a személy politikai jogainak gyakorlását korlátozhatja.

(3) Törvény a parlamenti választójog kivételével nem állampolgároknak is biztosíthatja a politikai részvétel jogát.

(4) Törvény a politikai részvétellel összefüggő tényleges jog gyakorlását az ország területén tartózkodáshoz kötheti.

33. §

- (1) Magyar állampolgárt vagy külföldieket mint csoportot az ország területéről kiutasítani nem lehet.
- (2) Magyar állampolgár az ország területére korlátozás nélkül beléphet.
- (3) Magyar állampolgárt kiadni nem lehet, a nemzetközi jog szerint genocídiumnak minősülő bűncselekményeket kivéve.
- (4) Senkit sem lehet kiadni politikai indokok alapján.
- (5) Kiadatásról és kiutasításról törvényben meghatározott eljárásban és előírások szerint rendes bíróság dönt.

34. §

- (1) A választójog személyes, általános, egyenlő; a választás titkos. A választási döntés szabadságának biztosítékairól és a választások rendjéről alkotmánytörvény rendelkezik.
- (2) Nem alkalmazható választásra olyan rendelkezés, mely a választás kitűzését megelőzően 120 nappal még nem volt hatályban.
- (3) Választáskor mindenki csak egyetlen helyen szerepelhet jelöltként.

35. §

- (1) Közhivatalt törvényben meghatározott szakmai követelmények teljesítése esetén bármely állampolgár betölthet.
- (2) Közhivatal betöltésekor a törvényben meghatározott kivételekkel a politikai pártállás nem vehető figyelembe.
- (3) Több közhivatalt vagy társadalmi tisztséget ugyanazon személy csak alkotmánytörvényben foglalt esetben tölthet be.
- (4) Törvény meghatározhatja társadalmi tisztség és közhivatal összeférhetetlenségét.

36. §

- (1) Mindenkinek joga van a békés egyesülés szabadságára és a másokkal való egyesülés szabadságára, beleértve az érdekek védelmét szolgáló szakszervezetek alapítását és a csatlakozást.
- (2) Egyesületek és politikai pártok Alkotmányba nem ütköző célra szabadon létrehozhatók. Politikai célú egyesülés tevékenysége nem irányulhat pártok alkotmányos jogainak korlátozására, sem politikai hatalom erőszakos vagy kizárólagos megszerzésére.
- (3) Egyesületek és pártok nyilvántartásba vételét törvény elrendelheti, de csakis a nyilvánosság biztosítására. Törvény rendelkezik az egyesületek és pártok anyagi viszonyainak nyilvánosságáról.
- (4) Az egyesületi jog nem gyakorolható büntető törvénybe ütköző célra vagy módon, vagy az emberi jogokat veszélyeztetve, nem irányulhat egyetlen ország, nemzet, nemzetiség vagy kisebbség ellen sem.

(5) Egyesületet vagy pártot csak alkotmánytörvényben meghatározott eljárásban, csak bírói határozattal lehet felosztatni, illetve tevékenységét felfüggeszteni.

(6) Az egyesülési jog alapján politikai célt szolgáló fegyveres szervezet nem hozható létre. Fegyveres szervezet csak törvényes feltételek teljesítése esetén, bírósági engedély alapján létesülhet és működhet.

(7) Senki sem lehet egyszerre több politikai párt tagja.

(8) Fegyveres erők hivatásos tagja, hivatásos bíró, alkotmánybíró és ügyész párt tagja nem lehet.

(9) Politikai párt közvetlenül vallási vagy nemzeti szimbólumot jelvényében nem használhat.

(10) A pártműködés megsértésének jogkövetkezményeit alkotmánytörvény rendezi.

37. §

(1) A békés és fegyvertelen gyülekezés joga szabad és nem igényel előzetes hozzájárulást.

(2) Alkotmánytörvény előírhatja a közterületen tartandó gyűlés és tüntetés előzetes bejelentését.

(3) Közbiztonsági és közrendi okból vagy személyek és magántulajdon aránytalan sérelme esetén illetékes hatóság a gyűlés vagy tüntetés elhalasztásáról rendelkezhet. Rendes bíróság 72 órán belül jogerősen dönt e kérdésben.

38. §

Illetékes hatóságok és közfeladatot ellátó más illetékes szervek az egyénileg vagy többek által hozzájuk intézett javaslatokra, kérvényekre, tiltakozásokra és panaszokra a törvényben meghatározott ésszerű időn belül és módon válaszolni kötelesek. A képviseleti szervekhez javaslatok és tiltakozások intézhetők. Tüntetés során e jog nem gyakorolható.

39. §

(1) Törvény biztosítja azt a mindenkit megillető jogot, hogy a közigazgatás rá vonatkozó eljárásáról és határozatáról kellő időben és módon tájékoztassák. A határozatokat méltányos részvételt biztosító eljárásban, indoklással kell meghozni.

(2) A törvények biztosítják, hogy a hatóságok szabad belátásuk szerint vagy mérlegelve kizárólag jogszabályi felhatalmazás alapján járhatnak el. Eljárásuk szabadsága csak az ésszerűen szükséges és a demokratikus társadalmi berendezkedéssel összeegyeztethető mértékű lehet.

40. §

Alkotmányos és más törvényben védett jogokat és érdekeket érintő közigazgatási határozatok ellen az érintett bírósághoz fordulhat. Kivételesen és nem Alkotmányban biztosított jogot illetően törvény más, az eljáró közigazgatási szervezettől független, a tárgyalási elv szerint eljáró hatósághoz való fellebbezést engedhet.

41. §

A törvények biztosítják az actio popularis lehetőségét az igazságszolgáltatásban.

42. §

(1) Az állampolgárok Alkotmányban meghatározott jogait érintő állami határozatokat az állampolgári részvételre épülő méltányos eljárásban kell meghozni. Ennek során biztosítani kell az érdemi részvételhez szükséges információt és meghallgatást.

(2) Ezen elveket az állam alkotmányos kötelezettségeinek teljesítése során is érvényesíteni kell.

GAZDASÁGI ÉS SZOCIÁLIS JOGOK

43. §

(1) Az állam a társadalmi szolidaritásra támaszkodva gondoskodik az emberi és természeti környezet megóvásáról és a természeti erőforrások ésszerű használatáról.

(2) Az állam és a jogalanyok környezetvédelmi kötelezéseit — a társadalmi szolidaritás elvét érvényesítve — törvény állapítja meg.

(3) A természeti környezet használatáért, illetve terheléséért törvény díjat állapít meg. A természeti és emberi környezetben okozott károk a törvény rendelkezése szerint megtérítendők.

44. §

(1) A tulajdon, a tulajdonszerzéshez való jog, az öröklés és a méltányos szerződés szabadsága a törvény védelme alatt áll.

(2) A tulajdon társadalmi kötelezettségekkel jár. Ezek körét és az ebből eredő tulajdoni korlátozásokat törvény határozza meg.

(3) A tulajdon és a szerződés szabadsága alkotmányosan elismert jogi vagy állami kötelezettség teljesítésére közérdekből törvényben korlátozható.

(4) Tulajdont kisajátítani csak kivételesen és közcélra, törvényben szabályozott esetekben és módon, teljes, feltétlen és azonnali kártalanítás mellett lehet. A kártalanítás összegéről vita esetén bíróság dönt.

45. §

Amennyiben ez elháríthatatlanul szükséges és ésszerű, törvény kivételesen az állam kizárólagos tulajdonába utalhat tárgyakat és megjelölheti meghatározott és lehető legrövidebb időre a kizárólag az állam által gyakorolható tevékenységeket, a tulajdoni és más jogon alapuló igények azonnali és teljes kártalanítása mellett.

46. §

(1) A gazdasági verseny szabadságát akadályozó monopóliumok tilalmáról, illetve az ilyen monopóliumok megszüntetéséről törvény rendelkezik.

(2) A verseny és a vállalkozás szabadsága csakis törvényben, kivételesen és ésszerű okból korlátozható, nemzetbiztonsági okból, igazolt nemzetgazdasági hátrány megszüntetésére, a közegészség védelmében vagy mások magánéletének, személyiségi jogainak, jóhírnevének védelmében. E korlátozásokkal köztulajdonnal gazdálkodó, valamely tulajdonos vagy tulajdoncsoport nem hozható kedvezményezett helyzetbe.

47. §

Foglalkozását és hivatását mindenki maga választja. A munkavégzés az emberi önmegvalósítást szolgálja: ennek sérelme esetén az állam megfelelő intézkedéseket tesz.

48. §

(1) A dolgozói öngazgatás a törvények keretei közt elismert.

(2) Az önkéntes és demokratikus szövetkezeti társulást az állam törvények útján támogatja.

49. §

(1) Mindenkinek joga van arra, hogy szakképzettségének megfelelő munkát másokkal ésszerűen azonos feltételek mellett vállaljon és lásson el.

(2) A népek, nemzetiségek vagy fajok, felekezetek közti megkülönböztetés a munkaviszony létesítése, gyakorlása és megszüntetése során tilos. Hátrányos helyzetű csoport esélyegyenlőségének biztosítására törvény ez alól kivételt állapíthat meg és e célból kötelezettséget teremthet.

50. §

A törvény kötelezően előírja a fiatalokat és nőket megillető munkaviszonybeli kedvezményeket.

51. §

(1) A munkavállalók és munkaadók gazdasági érdekeik előmozdítására demokratikus szervezetekbe tömörülhetnek.

(2) A szakszervezetek szervezése és működése szabad, de munkaviszonynak nem lehet feltétele szakszervezeti tagság vagy annak megszüntetése.

(3) A munkavállalókat és szakszervezeteiket megilleti, hogy a munkaviszony alakításához szükséges minden információt megkaphassanak; részt vehessenek a vállalati szociális tevé-

kenységben, valamint a munkakörülmények változtatását és a munkahelyek megőrzését vagy létesítését érintő döntésekben.

(4) A szakszervezetek és szövetségeik szabadon alakítják kapcsolataikat a nemzetközi szakszervezeti egyesülésekkel.

52. §

(1) A törvény keretei közt, a munka általi önmegvalósítást előmozdítandó, a munkavállalók és munkaadók szabadon állapodnak meg a munkaviszonyt érintő kérdésekben. Ilyen megállapodást a munkavállalók és munkaadók érdekképviselői is köthetnek.

(2) Törvény e megállapodásokat az üzem vagy iparág összes érintett munkavállalójára és munkaadójára kötelezővé teheti.

(3) Politikai és ideológiai szempontok figyelembevétele a munkaviszony alakításában tilos, kivéve a törvényben politikai jellegű köztisztviselési viszonynak minősített esetekben.

53. §

(1) A munkavállalók a törvényben szabályozott kollektív konfliktusrendezési eljárás részeként jogosultak sztrájkolni.

(2) Alkotmánytörvény a sztrájkjogot a társadalom alapvető intézményei működőképességének és az élet és egészség megőrzéséhez szükséges mértékben korlátozza.

(3) Törvény a közszolgálatban levők sztrájkjogát korlátozhatja; tűzoltók, mentők, fegyveres erők és fegyveres testületek esetében kizárhatja.

54. §

Törvény határozza meg a dolgozókat illető minimális pihenő- és szabadidőt és fizetett szabadságot.

55. §

A valós ok nélküli elbocsátás tilos.

56. §

(1) Az állampolgárok jogosultak olyan jóléti és egészségügyi ellátásra és gondozásra, mely biztosítja, hogy méltóságteli életet élve valóban résztvevői lehessenek a társadalmi életnek.

(2) Az állam — egyebek közt — a lehetőségek határai közt ingyenes egészségügyi alapellátással és jóléti szolgáltatásokkal, valamint állami társadalombiztosítási rendszer működtetésével tesz ennek eleget.

(3) A dolgozók méltányos nyugdíjellátásáról, az egészségügyi és jóléti szolgáltatások rendjéről törvény rendelkezik.

(4) Az állam a társadalmi szolidaritásra támaszkodva gondoskodik a testi és szellemi fogyatékosok ellátásáról és rehabilitációjáról. A jogszabályok minden ésszerű esetben kedvező megkülönböztetést alkalmaznak a fogyatékosok beilleszkedése érdekében.

57. §

Az állam köteles a rendelkezésére álló eszközökkel előmozdítani az állampolgárok lakáshoz jutását. Ennek érdekében ösztönözheti a magánépítkezést is.

58. §

Az igazságos és méltányos foglalkoztatás és a hivatás és foglalkozás szabadságának előmozdítására az állam a demokratikus társadalomban elfogadható módon és az ésszerűség keretei közt, a gazdasági haladáshoz szükséges mértékben:

- a) a regionális és személyi jövedelmek különbségei mérséklésére intézkedéseket tesz,
- b) biztosítja a szakmai képzést és átképzést,
- c) nemzetgazdasági tervet készíthet és azt a rendelkezésre álló jogszerű eszközökkel érvényesíti.

59. §

(1) Az állampolgárt a képességei szerinti legmagasabb képzettség megszerzésében jogszabály nem korlátozhatja, és azt az állam a gazdasági ésszerűséggel összhangban előmozdítja.

(2) Senkitől sem tagadható meg az oktatásban másokkal azonos feltételekkel való részvétel.

(3) Abban a körben, amelyben az állam magára vállalja a nevelés és oktatás feladatát, törvény biztosítja, hogy a szülők gyermeküket a saját vallásuknak vagy világnézetüknek megfelelő nevelésben és oktatásban részesíthessék.

60. §

A kiskorú személyiségének kibontakoztatásához szükséges feltételek biztosítása a törvényben meghatározott keretek közt elsősorban a gondviselő kötelessége.

61. §

(1) A személyiség fejlesztése érdekében az állampolgárnak joga van ingyenes állami általános és középiskolai iskoláztatásra; ennek feltételeit az állam a költségvetésben is biztosítja.

(2) Az oktatási rendszert törvény szabályozza.

62. §

(1) Az állam tiszteletben tartja és támogatja a tudományos és művészeti élet szabadságát, a tanszabadságot és a tanítás szabadságát.

(2) Tanítás és nevelés nem sértheti az emberi személyiség integritását, a demokrácia, a szabadság és az emberi jogok elveit.

(3) Az egyetemi autonómiát törvény biztosítja.

(4) Tudományos igazságok kérdésében dönteni, kutatások tudományos értékét megállapítani a tudomány művelőin kívül senki sem jogosult.

63. §

(1) Az állam előmozdítja az egyetemes és nemzeti kultúra és művészet megőrzését, hozzájárul ezek fejlesztéséhez.

(2) Az éves gazdasági növekmény (GNP) százalékával növelni kell a következő évben a tudomány, az oktatás és a művészet céljára fordított összeget.

(3) Törvény az állam és az önkormányzatok más társadalmi és gazdasági kötelezettségeit is megállapíthatja.

ÁLLAMPOLGÁRI KÖTELESSÉGEK

64. §

(1) A haza védelme állampolgári kötelesség.

(2) Alkotmánytörvény elrendelheti a kötelező katonai szolgálatot, ha a Köztársaság biztonsága másként nem biztosítható.

65. §

A közterhekhez való arányos hozzájárulás állampolgári kötelesség.

66. §

(1) Állampolgári kötelességeket és az állampolgári kötelesség gyakorlásának módját alkotmánytörvény állapítja meg.

(2) Alkotmánytörvény kifejezett felhatalmazása alapján állampolgári kötelesség gyakorlásának módjáról törvény vagy kormányrendelet is rendelkezhet.

A PARLAMENT

67. §

- (1) A Parlament az Országgyűlésből és a Területi Gyűlésből áll.
- (2) A Parlament tagjai az országgyűlési képviselők és a Területi Gyűlés tagjai, akik az egész népet képviselik, nincsenek kötve felhatalmazáshoz vagy utasításhoz; döntéseikben lelkiismeretüket követik.
- (3) A Parlament együttes ülését az Országgyűlés Elnöke vagy helyettesei vezetik.
- (4) A Parlament együttes ülésének Házszabályait az Országgyűlés határozza meg.

68. §

- (1) Az ország szuverenitását korlátozó határozat csak az Alkotmány keretei közt a Parlament együttes ülésén, az összes képviselő és gyűléstag kétharmadának szavazatával hozható.
- (2) Alkotmányban meghatározott hatáskör nemzetközi szervezetre vagy intézményre ruházását célzó nemzetközi szerződés megkötéséhez alkotmánytörvény felhatalmazása szükséges.
- (3) Az Alkotmány módosításával járó nemzetközi egyezményhez csak az Alkotmány módosítása után lehet csatlakozni.
- (4) Az ország területének változásáról csak népszavazás dönthet.
- (5) A szuverenitás teljes, végleges és visszavonhatatlan korlátozása vagy arról való teljes, végleges és visszavonhatatlan lemondás semmis.

69. §

- (1) Magyar fegyveres erők — a hatályos nemzetközi szerződésen alapuló hadgyakorlat, illetőleg az Egyesült Nemzetek Szervezete felkérésére végzett békefenntartó tevékenység kivételével — csak az Országgyűlés jelenlévő képviselői kétharmadának előzetes hozzájárulásával léphetik át az államhatárokat.
- (2) Bármely tíz országgyűlési képviselő kérésére az (1) bekezdés szerinti hadgyakorlatról megerősítő népszavazás dönt.
- (3) Katonai szervezethez csatlakozást, külföldi katonai erőknek az ország területére lépését, felhasználását és állomásoztatását népszavazástól kell függővé tenni.
- (4) Nemzetközi szerződés alapján tartandó és legalább hatvan nappal korábban bejelentett hadgyakorlat esetében külföldi katonai erő az ország területére léphet és ott az előre meghatározott létszámban és ideig tartózkodhat.
- (5) A bejelentést követően bármely húsz képviselő kérelmére a külföldi katonai erőknek az ország területére lépését vagy itt-tartózkodását csak népszavazás engedélyezheti.

AZ ORSZÁGGYŰLÉS

70. §

Az Országgyűlés a népszuverenitás letéteményeseként jár el az Alkotmányba foglalt keretek közt.

71. §

(1) Az országgyűlési képviselőket választókerületekben választják. Az országgyűlési választókerületeket úgy kell kialakítani, hogy hozzávetőleg minden 35 000 állampolgár egy képviselői helyről döntsön.

(2) A választójogi alkotmánytörvény rendelkezhet akképp, hogy a szavazatok meghatározott — de legfeljebb négy — százalékát el nem ért pártra adott szavazatok figyelmen kívül maradnak. Időközi választásra e szabály nem alkalmazható.

72. §

Az Országgyűlés megbízatása első ülésétől számított négy évre szól. Az Országgyűlés első ülésére az országgyűlési választások lezárásától számított harminc napon belül összeül. Az Országgyűlés első ülésnapját a Köztársasági Elnök tűzi ki.

73. §

(1) Az Országgyűlés évente két rendes ülősszakot tart. A tavaszi ülősszak február első munkanapján kezdődik és június harmadik péntekjéig tart; az őszi ülősszak szeptember első munkanapján kezdődik és december második péntekjéig tart.

(2) Az őszi ülősszak nem érhet véget a költségvetés elfogadása előtt. Az Országgyűlés az ülősszakot bármikor meghosszabbíthatja és rendkívüli ülősszakot rendelhet el.

(3) A Köztársasági Elnök, a Miniszterelnök, vagy a képviselők egyötödének írásbeli kérelmére az Országgyűlést az Országgyűlés Elnöke rendkívüli ülősszakra vagy rendkívüli ülésre haladéktalanul összehívja. A kérelemben az összehívás indokát, továbbá a javasolt időpontot és napirendet meg kell jelölni.

74. §

(1) Az Országgyűlés határozatképes, ha az összes képviselők többsége jelen van.

(2) Az Országgyűlés határozatait és döntéseit az Alkotmányban és a Házzsabályokban foglalt esetektől eltekintve az érvényes szavazatok többségével hozza.

(3) Az összes képviselő szavazatának kétharmadával az Országgyűlés megállapítja a Házzsabályokat. A Házzsabályok az újonnan választott Országgyűlésre irányadók.

75. §

(1) Nem jelölhető képviselőnek, illetve nem lehet képviselő:

- a) a Köztársasági Elnök,
- b) az Alkotmánybíróság tagjai;
- c) a hivatásos bírák;
- d) az ügyészek;
- e) a „jogok szószólói”;
- f) a Számvevőszék tagjai;

g) a választójogi alkotmánytörvényben megjelölt, az államigazgatásban, illetve állami érdekeltsgű vagy befolyás alatt álló vállalatoknál magasabb vezető, illetve felelős állásban foglalkoztatottak;

h) a fegyveres testületek választójogi törvényben megjelölt magasabb rangfokozatú tisztjei. Választójogi törvény egyéb összeférhetlenségi eseteket is megállapíthat.

(2) Ha a képviselőjelölt írásban lemond az összeférhetetlen megbízásról, az akadály megszűnik.

76. §

(1) Képviselő szavazatáért, vagy az Országgyűlésben, illetve annak bizottságában kifejtett tevékenysége miatt felelősségre nem vonható. Rágalmazás esetén polgári pernek helye van.

(2) Faj, nem, nemzet, nemzetiség elleni, nyilvánvalóan gyűlöletkeltő kijelentést képviselő sem tehet, és emiatt törvény parlamenti és rendes felelősségrevonást engedhet. Ilyen kijelentés esetén az ülésen elnöklő személy a Házszabályokban meghatározott időre a képviselőtől a szót megvonja.

77. §

Bűncselekmény miatt képviselő ellen eljárás — a tettenérés esetét kivéve, attól számított 24 órán belül — nem indítható az Országgyűlés hozzájárulása nélkül.

78. §

A képviselő megtagadhatja a tanúvallomást a képviselői feladata ellátása kapcsán megismert vagy e feladata ellátása során általa ismertetett tényekkel kapcsolatosan.

79. §

A képviselők jogállásáról, díjazásáról és költségtérítéséről alkotmánytörvény rendelkezik.

80. §

A képviselő megbízatása megszűnik:

- az Országgyűlés mandátumának megszűntével,
- a képviselő halálával,

- ha a képviselő mandátumáról írásban lemond,
- összeférhetlenségi okból,
- ha jogerős büntető ítélet a politikai jogok gyakorlását korlátozza;
- vagy ha a jogerős büntető ítélet hatálya alatt álló képviselővel szemben bármely képviselő indítványára a jelenlevő képviselők kétharmada egyébként így határoz.

81. §

A képviselő köteles részt venni az Országgyűlés plenáris ülésein és azon bizottság ülésein, amelynek tagjává választották. Alkotmánytörvényben meghatározott számú igazolatlan mulasztás esetén a képviselő mandátuma megszűnik.

82. §

(1) A választójogi alkotmánytörvény rendezi azt az automatikus eljárást, amelyben a megszűnt mandátum az üresedést követően betöltésre kerül.

(2) A választójogi alkotmánytörvény úgy is rendelkezhet, hogy akkor kell az érintett választókeretekben választást kiírni, ha az összes képviselői helyek egyötöde megürült.

83. §

(1) Az Országgyűlés tagjai sorából elnököt, elnökhelyetteseket és tisztségviselőket választ

(2) Az Országgyűlés üléseit az elnök vagy helyettese vezeti a Házszabályokban meghatározottak szerint.

84. §

(1) Az Országgyűlés tanácskozásai nyilvánosak.

(2) A Kormány vagy a képviselők egytizedének kérelmére az Országgyűlés a jelenlevők kétharmadának szavazatával zárt ülés tartásáról határozhat.

(3) Az ülésekről szó szerinti jegyzőkönyv készül.

(4) A jegyzőkönyv közzétételéről — az államtitkot képező adatok kivételével — az Országgyűlés Elnöke gondoskodik.

85. §

(1) A képviselők jogosultak országgyűlési képviselői csoportokat létrehozni.

(2) Valamennyi országgyűlési csoport egyformán jogosult tájékoztatást kapni a Kormány tervezett elvi jelentőségű intézkedéseiről.

86. §

(1) Az Országgyűlés és bizottságok napirendjét az elnök, illetve bizottsági elnökök határozzák meg, valamennyi parlamenti párt igényét arányosan kifejezve.

(2) Az ülősszak során minden héten egy erre kijelölt napon a képviselők szóban vagy írásban kérdéseket és interpellációt intézhetnek a Kormányhoz. Az érintett az ésszerű legrövidebb időn belül válaszol. A kérdés és a válasz közt legfeljebb hetvenkét óra telhet el.

(3) Válaszadási kötelezettség terhe mellett kérdés intézhető minden Országgyűlés által választott tisztségviselőhöz, illetve bármely köztisztviselőhöz, a Köztársasági Elnök, az alkotmánybírák és a bírák kivételével.

87. §

(1) Az Országgyűlés állandó bizottságokat és meghatározott ügyben illetékes vizsgálóbizottságokat hozhat létre. Az országgyűlési bizottságokban az Országgyűlésben képviselt pártok arányos képviselete biztosítandó. A bizottsági tisztségeket az Országgyűlésben képviselt pártok közt parlamenti súlyuk szerint osztják el.

(2) Az Országgyűlés és bizottságai a Kormány bármely tagját és a Legfőbb Ügyészt megjelenésre kötelezhetik, ezek alárendeltjeit közvetlenül idézhetik.

(3) A Kormány tagjai szabad belépéssel bírnak az Országgyűlés és bizottságai ülésére és ott soron kívül felszólalhatnak.

(4) Az országgyűlési vizsgálóbizottság ülésein mindenki köteles — a büntetőeljárás törvényben foglalt vallomásmegtagadási okokat kivéve — vallomást tenni és a kért dokumentumokat rendelkezésre bocsátani.

(5) A vizsgálóbizottság megállapításai a bíróságot nem kötik, az ügyészség azonban a bennük foglaltak figyelembevételével köteles eljárni.

(6) Az országgyűlési vizsgálóbizottsági eljárásról törvény rendelkezik.

(7) Az állandó bizottság a vizsgálóbizottság jogait élvezi, a miniszterek válaszadási kötelezettsége tekintetében azonban az általános interpellációs és válaszadási szabályok érvényesek.

88. §

(1) Az Alkotmányban nem említett kérdésekről törvény erre a célra kiküldött bizottságban is alkotható. A Törvényhozó Bizottság eljárását alkotmánytörvény szabályozza. A Törvényhozó Bizottságra az országgyűlési bizottságokra vonatkozó összetételi szabályok alkalmazandók.

(2) A Törvényhozó Bizottság tagjai négyötödének jelenléte esetén határozatképes.

(3) A Kormány vagy a képviselők egyötödének indítványára a Törvényhozó Bizottságtól a javaslat az Országgyűlés elé kerül.

89. §

(1) A Köztársasági Elnök országgyűlési választást tűz ki,
— ha az Országgyűlést feloszlatták, azzal egyidőben, vagy
— az Országgyűlés megbízatása utolsó negyedévében.

(2) A választást a kitűzésétől számított 45 napon belül kell megkezdeni.

(3) Az Országgyűlés megbízatása az új Országgyűlés megnyitásával ér véget.

90. §

Az Országgyűlés csak akkor oszthatja fel magát, ha a Miniszterelnök — a Köztársasági Elnökkel egyetértésben — úgy ítéli meg, hogy Kormánya valamely alkotmányos kötelezettségének nem tud eleget tenni és ez okból történő lemondását a jelenlevő képviselők kétharmada nem fogadja el.

91. §

1) A Köztársasági Elnök az Országgyűlés működésének egyidejű felfüggesztése mellett — az országgyűlési választásokra irányadó szabályok szerint — népszavazásra bocsáthatja új Országgyűlés összehívását, ha — a rendkívüli állapotok esetét kivéve — az Országgyűlés tartósan nem látja el feladatát, különösen ha tartósan határozatképtelen, vagy ha az ország ügyeinek ellátására nyilvánvalóan alkalmatlanná vált. E népszavazás egyúttal országgyűlési választás is: a népszavazás érvényes, ha a jelöltekre az összes szavazásra jogosult legalább fele érvényes szavazatot adott le. E jogával a Köztársasági Elnök ismételten csak egy év elteltével élhet.

(2) Az Országgyűlés feloszlatásának rendjét alkotmánytörvény rendezi.

A TERÜLETI GYŰLÉS

92. §

A Területi Gyűlés az alkotmányosság biztosítására részt vesz az alkotmányozásban és az Alkotmányt kiteljesítő alkotmánytörvények megerősítésében.

93. §

(1) A Területi Gyűlés tagjait a helyi önkormányzatok választják oly módon, hogy abban a különböző jogállású települések, valamint a nagyobb földrajzi egységek arányos képviselőtze jussanak.

(2) A Területi Gyűlés tagjainak megválasztásáról és pótlásuk rendjéről alkotmánytörvény rendelkezik. A gyűléstagok száma nem lehet kevesebb 90-nél és nem haladhatja meg a képviselők számának felét.

94. §

A Területi Gyűlés megbízatása az országos önkormányzati választásokhoz igazodik. Az önkormányzati választásokat követő 90 napon belül a megválasztott Területi Gyűlés összeül és megválasztja tisztségviselőit, valamint dönt ügyrendjéről. Az alakuló üléssel az előző gyűlés megbízatása lejár.

95. §

A Területi Gyűlés üléseit szükség szerint tartja. Összehívását az Országgyűlés Elnöke rendeli el.

96. §

(1) A Területi Gyűlés tagjaira az országgyűlési képviselőkre vonatkozó alkotmányi rendelkezések értelemszerűen vonatkoznak.

(2) Országgyűlési képviselő a Területi Gyűlés tagja nem lehet.

(3) A Területi Gyűlés tagjainak jogállásával, mentességeivel és működésével összefüggő kérdéseket alkotmánytörvény rendezi.

97. §

(1) Az önkormányzati autonómiát érintő kérdésekben a gyűléstagok tíz százalékának kérésére az Országgyűlés Elnöke összehívja a Területi Gyűlést. Ilyen kérdésekben a Gyűlés panasszal fordulhat az Országgyűléshez és törvényt kezdeményezhet.

(2) Az önkormányzattal kapcsolatosan alkotmánytörvény a Területi Gyűlést más jogokkal is felruházhatja.

98. §

(1) A Kormány javaslatára a Területi Gyűlés a folyamatosan alkotmánysértő módon tevékenykedő önkormányzatot feloszlathatja.

(2) A Kormány ilyen indítványa előtt kikéri az Alkotmánybíróság álláspontját, mely 30 napon belül közli azt.

(3) Az önkormányzat feloszlatása esetén a Köztársasági Elnök 60 napon belüli időpontra új önkormányzati választást ír ki.

KÖZTÁRSASÁGI ELNÖK

99. §

A Köztársasági Elnök mint államfő a jog uralmát érvényesítve ellátja alkotmányos feladatait.

100. §

A Köztársasági Elnök a fegyveres erők főparancsnoka. E minőségében ellátja az alkotmánytörvényben meghatározott feladatokat. Fegyveres erők belföldön vagy — ha az Országgyűlés a fegyveres erők országhatáron túli működéséhez hozzájárult — külföldön történő fegyveres működése esetén megilleti a legfőbb parancsadói jog.

101. §

A Köztársasági Elnök gyakorolja az egyéni kegyelmezés jogát.

102. §

A Köztársasági Elnök személye sérthetetlen és a büntető törvény védelme alatt áll.

103. §

(1) A Köztársaság Elnökévé választható minden országgyűlési szavazásra jogosult, 35 évnél idősebb állampolgár.

(2) A Köztársasági Elnököt a Parlament együttes ülése választja öt évre.

(3) A Köztársasági Elnököt e tisztségre legfeljebb egy alkalommal lehet újraválasztani.

104. §

(1) A Köztársasági Elnök választását jelölés előzi meg. A jelölés érvényességéhez az Országgyűlés legalább 50 tagjának írásbeli ajánlása szükséges. A jelölést az Országgyűlés Elnökénél a szavazás elrendelése előtt kell benyújtani. Az Országgyűlés minden tagja csak egy jelöltet ajánlhat. Annak, aki több jelöltet ajánl, mindegyik ajánlása érvénytelen.

(2) A Parlament a Köztársasági Elnököt titkos szavazással választja. Szükség szerint többszöri szavazásnak lehet helye. Az első szavazás alapján megválasztott Köztársasági Elnök az, aki az összes megválasztott képviselő és gyűléstag együttesen számított szavazatainak kétharmadát elnyeri.

(3) Ha az első szavazás alkalmával ezt a többséget egyik jelölt sem nyeri el, az (1) bekezdésnek megfelelő új ajánlás alapján újból szavazást kell tartani. A második szavazás alapján való megválasztáshoz az összes megválasztott képviselő és gyűléstag együttesen számított szavazatainak fele szükséges.

(4) Ha a második szavazás alkalmával egyik jelölt sem nyerte el a megkívánt többséget, harmadszori szavazást kell tartani. Ez alkalommal csak arra a két jelöltre lehet szavazni, akik a második szavazás alkalmával a legtöbb szavazatot kapták. A harmadik szavazás alapján megválasztott Köztársasági Elnök az, aki az érvényes szavazatok többségét elnyerte.

(5) A szavazási eljárást legfeljebb három egymásra következő nap alatt be kell fejezni. Amennyiben a Köztársasági Elnök megválasztására ez idő alatt nem kerül sor, az Országgyűlés feloszlottnak tekintendő, és az Országgyűlés Elnöke kiírja a választásokat.

(6) A Köztársasági Elnököt a korábbi elnök megbízatásának lejártá előtti legalább 30 nappal, de legkorábban 50 nappal, ha pedig a megbízás idő előtt szűnt meg, a megszűnéstől számított 30 napon belül kell megválasztani.

(7) Az elnökválasztás időpontját az Országgyűlés Elnöke tűzi ki.

105. §

A megválasztott Köztársasági Elnök a korábbi elnök megbízatásának lejártakor, illetőleg a megbízás idő előtti megszűnése esetén a kiírt választás eredményének kihirdetését követő nyolcadik napon lép hivatalába; hivatalba lépését megelőzően az Országgyűlés előtt esküt tesz.

106. §

(1) A Köztársasági Elnök átmeneti akadályoztatása esetén, vagy ha a Köztársasági Elnök megbízatása valamely okból idő előtt megszűnik, az új Köztársasági Elnök hivatalba lépéséig a köztársasági elnöki jogkört az Országgyűlés Elnöke gyakorolja, azzal a korlátozással, hogy törvényt az Országgyűlésnek megfontolás végett nem küldhet vissza, az Országgyűlést nem oszlathatja fel, és a kegyelmezés jogával csak a jogerősen elítéltek javára élhet.

(2) A Köztársasági Elnök helyettesítése idején az Országgyűlés Elnöke képviselői jogait nem gyakorolhatja, és helyette az Országgyűlés Elnökének feladatát az alelnök látja el, akit az Országgyűlés megválasztásakor e feladatra kijelölt.

107. §

A Köztársasági Elnök tisztsége összeegyeztethetetlen minden más állami, társadalmi és politikai tisztséggel vagy megbízatással. A Köztársasági Elnök kereső foglalkozást nem folytathat, és egyéb tevékenységéért — a szerzői jogi védelem alá eső tevékenységet kivéve — díjazást nem fogadhat el. A Köztársasági Elnök tiszteletdíját, kedvezményeit és az őt megillető költségtérítés összegét alkotmánytörvény állapítja meg.

108. §

(1) Az elnöki megbízatás megszűnik:

- a) a megbízatás lejártával
- b) a feladatkör ellátását 90 napon túl lehetetlenné tevő állapottal
- c) az összeférhetetlenség kimondásával

d) írásbeli lemondással

e) az elnöki tisztségtől való megfosztással.

(2) Ha a Köztársasági Elnökkel szemben tisztsége gyakorlása során összeférhetetlenségi ok merül fel, bármely képviselő indítványára a Parlament határoz. Összeférhetetlenség kimondásához a jelenlevő képviselők kétharmadának szavazata szükséges. A szavazás titkos.

(3) Lemondás esetén a Parlamentet, ha nem ülésezne, azonnal össze kell hívni. Az első üléstől számított három napon belül a Parlament együttes ülése kérheti a Köztársasági Elnököt nyilatkozata visszavonására. Ha a Köztársasági Elnök ezt követő 72 órán belül nem juttatja el az Országgyűlés Elnökéhez lemondása írásba foglalt visszavonását, a Parlament a lemondást tudomásul veszi.

109. §

(1) Ha a Köztársasági Elnök magatartása az Alkotmány, az alkotmányos rend vagy a jogrend szándékos vagy súlyos megsértésére vezet, az országgyűlési képviselők egyötöde indítványozhatja a Köztársasági Elnök felelősségre vonását.

Ilyen indítvány esetén a Parlamentet, ha nem ülésezne, együttes ülésre haladéktalanul össze kell hívni.

(2) A felelősségre vonási eljárás megindításához az együttes ülésen jelenlevő képviselők és gyűléstagok együttesen számított kétharmadának a szavazata szükséges. A szavazás titkos.

(3) A felelősségre vonási eljárás megindításától befejezéséig a Köztársasági Elnök hatáskörét nem gyakorolhatja.

(4) A felelősségre vonási eljárást a képviselők közül az országgyűlési csoportok arányos képviseletével alakított bizottság folytatja le. Az eljárást alkotmánytörvény szabályozza.

(5) Az alkotmány sértéssel kapcsolatos jogi kérdésekben az Alkotmánybíróság kötelezően kikérendő álláspontja irányadó.

(6) A felelősségre vonási eljárás befejeztével az eljárás ideje alatt folyamatosan ülésező Parlament a Köztársasági Elnököt tisztségétől megfoszthatja.

(7) A tisztségétől megfosztott Köztársasági Elnök a hivatali tevékenysége során elkövetett, el nem évült bűncselekményekért rendes bíróság előtt felel.

A KORMÁNY

110. §

(1) A Kormány az Országgyűlés határozataival összhangban és azok megvalósításáért felelősséget viselve ellátja az ország politikai vezetését.

(2) A Kormány mint az államigazgatás legfelsőbb szerve törvényben meghatározott módon felel az Alkotmány szerint állami feladatnak minősített tevékenységek és szolgáltatások megvalósításáért.

(3) A külpolitika alakítása a Kormány feladata. Ennek során a Kormányt a béke biztosítása, a viszályok békés rendezése és a népek barátságának előmozdítása vezérli. Az Országgyűlés előzetes felhatalmazása szükséges az ország katonai szuverenitását, illetve az ország területét érintő tárgyalások, valamint olyan szerződésekre vonatkozó érdemi tárgyalások esetében, melyek valamely törvényalkotási jogot korlátozhatnak, kivéve a vámszabályozást, ha az kölcsönösségre épül.

(4) A Kormány politikai irányvonalát a Miniszterelnök határozza meg.

111. §

(1) a Kormány tagjai:

- a Miniszterelnök
- a miniszterek.

(2) A Miniszterelnököt akadályoztatása esetén a Kormány tagjai az általa előre meghatározott sorrendben helyettesítik.

(3) A Kormánynak minden országgyűlési választójoggal rendelkező személy tagja lehet.

(4) Senki sem tölthet be miniszterelnöki állást összesen 12 évnél hosszabb ideig.

(5) A Kormány tagjai megbízatásuk ideje alatt nem vállalhatnak sem köz-, sem magánszférában megbízást; tudományos, kulturális, művészeti, oktatási és jótékonyági szervezetekben viselt, díjazás nélküli megbízatásukat azonban megtarthatják.

(6) A kormánytagok összeférhetetlenségére a képviselőkre vonatkozó szabályok alkalmazandók.

112. §

(1) A Miniszterelnök személyére a Köztársasági Elnök tesz javaslatot az Országgyűlésnek. Ezt megelőzően tanácskozik az Országgyűlésben képviselt pártok országgyűlési képviselőinek megbízottjaival, illetve a pártokon kívüli országgyűlési képviselők megbízottjával. A Köztársasági Elnök a megbízott által megjelölt személyt a pártok, illetve választási koalíció által elért képviseleti arány sorrendjében kéri fel Miniszterelnöknek. A kijelölt Miniszterelnök a felkérésre hét napon belül válaszol.

(2) A Miniszterelnököt az Országgyűlés vita nélkül választja a tagok többségének szavazatával. Megválasztása esetén a Miniszterelnök 30 napon belül benyújtja a kormánylistát és a kormányprogramot. Ennek hiányában lemondottnak tekintendő.

(3) Ha az Országgyűlés alakuló ülésétől számított 90 nap alatt a Köztársasági Elnök egyetlen jelöltjét sem választja Miniszterelnökké, az Országgyűlést a Köztársasági Elnök feloszlatja.

113. §

(1) A Kormány tagjait a Miniszterelnök indítványára a Köztársasági Elnök nevezi ki. A Kormány tagjait a Miniszterelnök indítványára vagy a (6) bekezdés szerinti bizalmatlanságnyilvánítás esetén a Köztársasági Elnök felmenti.

(2) A Kormány tagjai felelősek az általuk irányított szakterületért.

(3) A minisztériumok felsorolását és a miniszterek alapvető feladatait törvény szabályozza. A Miniszterelnök ezen túl konkrét feladatokkal bízta meg a Kormány tagjait.

(4) Saját ügykörében minden miniszter önálló felelősséggel jár el a Miniszterelnök utasítása szerint.

(5) A miniszterek közti véleményeltérésekben és hatásköri vitákban a Kormány dönt.

(6) Felelősségük bírósági vagy országgyűlési megállapítása vagy a Miniszterelnök általi elismerése esetén az Országgyűlés bizalmatlanságát fejezheti ki az egyes miniszterek iránt.

(7) A miniszteri jogállásról, a miniszteri megbízás megszüntéről és a miniszter helyettesítéséről törvény rendelkezik.

114. §

A Kormány megbízatása megszűnik:

- a) az újonnan megválasztott Országgyűlés megalakulásával,
- b) a Miniszterelnök, illetőleg a Kormány lemondásával,
- c) a Miniszterelnök halálával,
- d) a Miniszterelnök felmentésével, illetőleg
- e) ha a 115. §-ban foglaltaknak megfelelően az Országgyűlés a Miniszterelnöktől a bizalmat megvonja és új Miniszterelnököt választ.

115. §

(1) A képviselők legalább egyötöde a Miniszterelnökkel szemben írásban — a miniszterelnöki tisztségre jelölt személy megjelölésével — bizalmatlansági indítványt nyújthat be. A Miniszterelnökkel szemben benyújtott bizalmatlansági indítványt a Kormánnyal szemben benyújtott bizalmatlansági indítványnak kell tekinteni. Ha az indítvány alapján az országgyűlési képviselők többsége bizalmatlanságát fejezi ki, az új Miniszterelnöknek jelölt személyt megválasztottnak kell tekinteni.

(2) Az indítvány feletti vitát és szavazást legkorábban a beterjesztéstől számított három nap után, legkésőbb a beterjesztéstől számított nyolc napon belül kell megtartani.

(3) Ha a bizalmatlansági indítványt nem fogadták el, annak aláírói ugyanazon országgyűlési ülészakban ugyanazon tárgykörben nem nyújthatnak be újabb bizalmatlansági indítványt.

116. §

(1) A Miniszterelnököt írásban tett lemondása esetén, vagy ha 90 napot meghaladó ideig akadályoztatva van megbízatása ellátásában, a Köztársasági Elnök felmenti.

(2) A Miniszterelnököt, ha a betegsége miatt 30 napon át nem látta el feladatát és megalapozott orvosi vélemények szerint ésszerű időn belül felgyógyulása nem várható, az Országgyűlés tagjainak kétharmada a Köztársasági Elnök javaslatára felmentheti.

(3) A Miniszterelnök felmentése esetén a 112. §-ban foglalt eljárás szerint új Miniszterelnököt választanak.

117. §

Választás kiírása után a Kormány törvényerejű kormányrendeletet nem alkothat; tevékenysége a folyó ügyek vitelére korlátozódik.

JOGALKOTÁS

118. §

A jogokat és kötelezettségeket érintő általános jogszabályok — hierarchikus sorrendben — a következők:

- alkotmánytörvények
- törvények
- kormányrendeletek
- miniszteri rendeletek
- önkormányzati rendeletek

119. §

(1) Az Alkotmányban megjelölt kizárólagos törvényhozási tárgyokban eredeti szabályozásra és annak módosítására csak törvényben kerülhet sor.

(2) Alkotmánytörvény további kizárólagos törvényhozási tárgyakat is megállapíthat.

(3) Elterő alkotmányi vagy törvényi rendelkezés hiányában a törvények végrehajtására rendelet hozható.

120. §

A törvényt az összes képviselő többségének szavazatával hozzák.

121. §

(1) Az alkotmánytörvényre vonatkozó, az összes képviselő többségével elfogadott javaslatot az Országgyűlés Elnöke a késlekedés nélkül összehívott Területi Gyűlés elé terjeszti.

(2) A Területi Gyűlés

a) tagjai kétharmadának szavazatával 60 napon belül megerősítheti az elfogadott javaslatot, s ezt a Köztársasági Elnök kihirdeti; vagy

b) az országgyűlési elfogadástól számított 60 napon belül módosítást javasolhat az Országgyűlésnek, mely azt mint új javaslatot tárgyalja.

(3) Minden más esetben az Országgyűlés az eredetileg elfogadott alkotmánytörvény-javaslatot az összes képviselő kétharmadának szavazatával törvényerőre emelheti. A szavazás előtt a Köztársasági Elnök kikéri az Alkotmánybíróság álláspontját. Ha az Alkotmánybíróság 60 napon belül nem foglal állást, a javaslat alkotmányosnak tekintendő.

(4) Az alkotmánytörvényt a Köztársasági Elnök az alkotmányossággal kapcsolatos esetleges vizsgálat lefolytatása után azonnal kihirdeti.

122. §

Visszamenő hatályú jogszabály csak kivételesen, indokolt esetben, az alkotmánytörvényre vonatkozó eljárásban hozható. Joghátrány és adót vagy adó jellegű befizetést érintő jogszabály visszaható hatállyal nem állapítható meg.

123. §

(1) A nem alkotmánytörvényt igénylő törvényhozási kérdésekben, hacsak az Alkotmány ezt nem tiltja, az Országgyűlés meghatározott időre, a tárgy megjelölésével a Kormányra átruházhatja a törvényhozás jogát (kerettörvény). Az Országgyűlés feloszlatása vagy megbízatásának lejártá után e felhatalmazáson alapuló törvényerejű kormányrendelet nem hirdethető ki.

(2) A kerettörvény megjelölheti a törvényerejű kormányrendeleti szabályozásban követendő elveket és feltételeket.

(3) A felhatalmazás ideje alatt az Országgyűlésben a tárgykörben törvényjavaslat vagy módosító indítvány nem tehető. Törvényjavaslat terjeszthető elő a kerettörvény visszavonására vagy módosítására. A Kormány a kerettörvényben meghatározott időszakonként tájékoztatja az Országgyűlést vagy megjelölt bizottságát a kerettörvény megvalósítására tett intézkedésekről.

(4) A törvényerejű kormányrendelet legkorábban a kihirdetéstől számított 31. napon lép hatályba, ha közben fel nem függesztették.

(5) A törvényerejű kormányrendelet országgyűlési megerősítését kérheti a kihirdetéstől számított 30 napon belül a képviselők 10 százaléka. Ilyen esetben, ha az Országgyűlés nem ülésezne, az Országgyűlés Elnöke rendkívüli országgyűlési ülészakot hív össze. A törvényerejű kormányrendelet megerősítési eljárására a Házsabályok sürgősségi szabályai alkalmazandók. A 30 napos határidőn belül 350 000 állampolgár a törvényalkotó népszavazásra vonatkozó szabályok szerint népszavazást kérhet.

(6) A Köztársasági Elnök az (5) bekezdés szerinti kérelem után haladéktalanul felfüggeszti a törvényerejű kormányrendeletet.

124. §

(1) Törvényt a Kormány, képviselő vagy képviselők csoportja, a Területi Gyűlés, valamint — aláírásával — legalább 100 000 állampolgár kezdeményezhet.

(2) A népi kezdeményezés rendjét alkotmánytörvény, más törvénykezdeményezések rendjét a Házsabályok határozzák meg.

(3) Nincs helye népi kezdeményezésnek az emberi jogok és tulajdonjog korlátozása, közkegyelem és adó tárgyában.

(4) A népi kezdeményezésről szóló alkotmánytörvény szabályozza azt az eljárást, amelyben az Alkotmánybíróság a (3) bekezdés szerinti népi kezdeményezés megengedhetetlenségéről dönt.

125. §

(1) A Kormány vagy a képviselők törvényhozási tárgyú javaslatukat írásban, kellő indoklással ellátva terjesztik elő, megjelölve a javaslat várható költségeit és hasznait. A törvényjavaslat — sürgősség esetét kivéve — nem tárgyalható plenáris ülésen a benyújtástól számított 60 napon belül. A várható költségvetési hatásokról az előterjesztéstől számított 60 napon belül a Számvevőszék állást foglalhat. A Kormány vagy legalább 20 képviselő kérésére a Számvevőszék köteles állást foglalni.

(2) A javaslatra szóban módosítás tehető. Lényeges módosítás új javaslatnak minősül. A módosítás lényeges mivoltáról vita esetén a jelenlévők többsége határoz.

(3) A Kormány sürgősségi indítványát az Országgyűlés vita nélkül veszi tudomásul. Képviselői sürgősségi javaslatról a jelenlévők a javaslat benyújtását követően azonnal döntenek. Sürgősség esetében a javaslat a folyó sürgősségi ügyek lezártaival vagy felfüggesztésükre vonatkozó határozat után azonnal tárgyalásra kerül.

126. §

A Kormánynak joga van bármely törvényjavaslatra vonatkozóan álláspontját kifejeteni. A javaslat betervezésétől számított 30 nap — sürgősség esetén 3 nap — után a Kormány hallgatása a javaslattal egyetértésnek minősül.

127. §

Alkotmányos jogot vagy köteleességet érintő törvényt külön erre vonatkozó országgyűlési határozat megerősítő népszavazásra bocsáthat. Népszavazásra bocsátható egy vagy több alternatívával vagy anélkül bármely törvényjavaslat is.

128. §

(1) A jogszabályok érvényességének feltétele a kihirdetés. A kihirdetésről a Köztársasági Elnök gondoskodik a meghozataltól számított 15 napon belül. Ez idő alatt a Köztársasági Elnök egyszeri újratárgyalásra a jogszabályt javaslatokkal ellátva visszaküldheti. A megerősített vagy a javaslatával egyező jogszabályt a Köztársasági Elnök öt napon belül kihirdeti.

(2) A Köztársasági Elnök újratárgyalási javaslatára törvények esetén a törvényjavaslatokra vonatkozó szabályok érvényesek.

(3) A Köztársasági Elnök törvény újratárgyalására vonatkozó javaslatához fűzött sürgősségi indítványát az Országgyűlés vita nélkül tudomásul veszi.

129. §

(1) Alkotmánytörvényt, törvényt, kormányrendeletet és miniszteri rendeletet a Köztársaság hivatalos lapjában, a Magyar Közlönyben kell közzétenni.

(2) Ha a Köztársasági Elnök szerint jogszabály másként nem érheti el célját, törvény és kormányrendelet az állami televízióban és rádióban való háromszori ismétléssel is életbe léptethető.

(3) Törvény azonnali életbe léptetéséről az Országgyűlés külön szavazással dönt.

(4) Emberi jogot és politikai alapjogot érintő kérdésben nincs helye azonnali életbe léptetésnek és büntető rendelkezés nem léptethető életbe ily módon.

130. §

A jogalkotás rendjéről alkotmánytörvény rendelkezik.

131. §

(1) Benyújtott törvényjavaslattal szemben népszavazást lehet kérni. Ez esetben a törvényhozási eljárást az adott tárgykörben a népszavazási eljárás végéig a Köztársasági Elnök felfüggeszti. Egyebekben a törvénymódosító népszavazás szabályai alkalmazandók.

(2) Törvénymódosító népszavazást kell tartani, ha azt 350 000 állampolgár vagy a képviselők egynegyedének aláírásával ellátott törvényjavaslat kéri. Csak olyan népszavazási kérelem nyújtható be, amelyen az utolsó aláírás 90 napnál nem régebbi.

132. §

A népszavazással hozott törvény öt éven belül nem módosítható, kivéve a körülmények és ismeretek alapvető változását. Ilyen változás fennálltát a Kormány, illetve a Köztársasági Elnök kérésére az Alkotmánybíróság a kérelem benyújtásától számított 15 napon belül egyhangúlag állapítja meg.

133. §

A népszavazást az aláírások érvényességének megállapítása után a Köztársasági Elnök tűzi ki legkevesebb 30, legfeljebb 60 napon belüli időre. Egy időpontban több kérdésben is tartható népszavazás.

134. §

(1) A népszavazás érvényes, ha a szavazásra jogosultak több mint fele érvényesen szavazott.

(2) Törvényjavaslat visszautasítása kérdésében vagy megerősítő népszavazásnál a népszavazásra jogosultak több mint negyedének érvényes szavazata elegendő az érvényességhez.

135. §

(1) Népszavazás által elfogadott az érvényes szavazatok relatív többségét elnyerő javaslat.

(2) Az érvényes szavazatok relatív többségével kifejezetten vagy hallgatólag elutasított javaslat három éven belül népszavazás, népi kezdeményezés vagy törvényjavaslat tárgya nem lehet.

136. §

(1) Nincs helye népszavazásnak adó és költségvetési kérdésben, nemzetközi szerződés felmondását illetően, amennyiben az ellentétes lenne a nemzetközi joggal, a közkegyelem tárgyában, és ha a javaslat az emberi jogok szűkítését jelentené.

(2) Az (1) bekezdésben foglalt feltételekkel kapcsolatban a Köztársaság Elnöke, a Kormány vagy legalább tíz képviselő a népszavazás kitűzésétől számított 15 napon belül írásban kérheti az Alkotmánybíróság kötelező állásfoglalását. Az Alkotmánybíróság 10 napon belül határoz.

137. §

A népszavazás eljárási kérdéseiről alkotmánytörvény rendelkezik.

138. §

Törvény a hatályba lépésétől számított három éven belül nem bocsátható népszavazásra. Nem alkalmazható e korlát törvényerejű kormányrendelettel szemben, ha nem került sor ennek országgyűlési megerősítésére, valamint sürgősséggel tárgyalt törvény esetében.

139. §

Ha ez a jogszabállyal elérendő célt nem veszélyezteti, nem eredeti jogalkotásra vonatkozó tervezetet a Magyar Közlönyben (Tervezetek Tára) közzé kell tenni, lehetőséget adva az érdekeltek számára, hogy észrevételeiket megtegyék.

140. §

(1) Rendkívüli szükség és sürgősség esetén — magánszemélyekkel szembeni teljes állami kártalanítási felelőssége mellett — a Kormány saját felelősségére ideiglenes törvényerejű kormányrendeletet hozhat.

(2) Kihirdetés után a Kormány ezt haladéktalanul az Országgyűlés elé terjeszti. Az Országgyűlés, még ha feloszlott is, sürgősen összehívandó és öt napon belül összeül. Ennek hiányában vagy ha a rendeletet 30 napon belül nem emelték törvényerőre, a rendelet kibocsátásától hatályát veszti.

(3) Az ideiglenes törvényerejű kormányrendelet nem érinthet Alkotmányba foglalt jogokat, kötelességeket és eljárásokat.

141. §

(1) Nem terjeszthető be olyan törvényjavaslat vagy olyan módosítás, mely a költségvetési törvényben előírtakhoz képest növeli az állami kiadásokat, vagy csökkenthetné a bevételeket a folyó költségvetési időszakban.

(2) Ha más kérdésben elrendelt szavazással hoznak az (1) bekezdés szerinti hatású törvényt, az a következő költségvetéssel lép hatályba.

(3) Emberi jogok sérelmének kiküszöbölése esetén az (1) és (2) bekezdésben foglalt megszorítás nem alkalmazható.

KÖLTSÉGVETÉS ÉS ÁLLAMI GAZDÁLKODÁS

142. §

(1) Az állam a rábízott társadalmi javakkal a nemzetgazdaság fejlesztését szolgáló módon gazdálkodik.

(2) Az állami tulajdonú, állami érdekeltségű és állami befolyás alatt álló szektor a gazdaságilag és szociálisan szükséges méreten nem terjedhet túl, kiváltságokat nem élvezhet.

(3) Az állami gazdálkodásban keletkezett jövedelmeket, valamint az állami tulajdon hozadékát az ezeket terhelő rendes adókötelezettségek teljesítése után is csak törvényben foglaltak szerint lehet átcsoportosítani.

(4) Az állami vagyon kezeléséről és közigazgatási szervek pénzügyi kötelezettségvállalásának feltételeiről törvény rendelkezik.

143. §

(1) Adót, illetéket és más adójellegű vagyonelevonást, az adó alapját és mértékét, a számítás módját, az alanyok körét, adóval kapcsolatos mentességeket és kiváltságokat, valamint adóügyi eljárást csak törvény állapíthat meg. Törvényben meghatározott adót helyhatóság is kivetethet. Állami bevétel csak az indokolt állami pénzügyi szükségletek fedezésére szolgálhat.

(2) Adótörvény rejtett vagyonelekobzást nem szolgálhat és nem tartalmazhat önkényes kedvezményeket.

(3) Örökségekre — a társadalmi egyenlőség ésszerű előmozdításához szükséges mértékben — progresszív adó vethető ki.

144. §

(1) Az éves vagy hosszabb távú állami költségvetést a Kormány dolgozza ki; a költségvetésről törvény rendelkezik. A költségvetésben a bevételek és kiadások egyensúlyától eltérni csak kivételesen indokolt esetben lehet. Az egyensúly több év alatt is megvalósítható.

(2) Az állami költségvetés tartalmazza az állami szektor kiadásainak és bevételeinek teljes összegét, valamint ezek megoszlását legalább minisztériumi szinten és oly módon, ami kizárja titkos alapok képződését.

145. §

(1) A költségvetést az előző évi költségvetés lejárta előtt legalább 90 nappal terjeszti a Kormány az Országgyűlés elé.

(2) Ha a költségvetési törvényt a folyó költségvetési időszak lejártáig nem hozták meg, vagy ennek hiányában maximálisan 90 napra ideiglenes költségvetési törvényt nem fogadtak el, a folyó év költségvetési tételei automatikusan további 90 napig arányosan érvényesek. Ha ezen idő alatt sem fogadnak el költségvetési törvényt, a Köztársasági Elnök az Országgyűlést feloszlottnak nyilvánítja.

(3) Ha a törvényben foglalt állami kötelezettségek teljesítését és a törvényben létesített intézmények működtetését a bevételek nem fedezik, a Kormány a folyó költségvetési időszak előző évi teljes kiadások reálértékének 15 százalékáig jogosult hitelt felvenni, ha az Országgyűlést feloszlatták.

146. §

(1) Költségvetési törvény adót nem állapíthat meg, és abba nem vehetők fel olyan előírások, amelyek nem a költségvetésre vonatkoznak.

(2) A költségvetésbe kötelezően fel kell venni azon kiadásokat, melyek törvényben meghatározott állami kötelezettség teljesítését szolgálják. Ezek a költségvetés vitája során nem módosíthatók. A költségvetési kiadás növelésére vonatkozó egyéb javaslat csak a növekményt fedező csökkentés pontos megjelölése esetén tehető és csak ezzel együtt fogadható el.

147. §

(1) A Kormány államadósság vállalásához, hitel felvételéhez a felhasználási cél pontos megjelölésével az Országgyűlés hozzájárulását kéri. A Magyar Nemzeti Bank Elnökét a vonatkozó törvény meghozatala előtt az Országgyűlést meghallgatja.

(2) Az államadósság tőkeösszegének és kamatának visszafizetését szolgáló hitelek a költségvetés kiadási tételei közé iktatandók és nem módosíthatók az államadósságot jóváhagyó törvény módosítása nélkül. E szabályt alkalmazni kell a törvényi megerősítés nélkül vállalt államadósságra és felvett hitelre.

148. §

(1) A gazdasági év során, ha az állami bevételek várhatóan elmaradnak a tervezettől, a Kormány a folyó kiadások csökkentésére vonatkozó javaslatot tehet az Országgyűlésnek.

(2) Előre nem látható szükséghelyzetben a pénzügyminiszter rendeletbe foglalt jóváhagyásával a költségvetési előirányzat túlléphető. Erről az Országgyűlést annak következő ülésén tájékoztatni kell; az Országgyűlés a rendeletet az üléstől számított 60 napon belül hatályon kívül helyezheti. A már teljesített kifizetéseket ez nem érinti.

(3) A folyó költségvetés módosítására vonatkozó javaslat csak a Kormány kifejezett egyetértésével tárgyalható.

(4) Szükség esetén a Kormány álláspontjától függetlenül az összes képviselő kétharmada az eredeti költségvetési egyensúlyt megtartva törvényben átcsoportosításokról határozhat.

149. §

(1) A Kormány az éves költségvetés végrehajtásáról legkésőbb a költségvetési év végét követő hatodik hónap végéig zárszámadást terjeszt az Országgyűlés elé.

(2) A zárszámadási törvény elfogadása nem zárja ki a Számvevőszék későbbi ellenőrzését; a Számvevőszék jelentése alapján vagy más alapos okból az Országgyűlés a zárszámadást felülvizsgálhatja.

150. §

A költségvetés és a költségvetési zárszámadás készítésének rendjéről, szerkezetéről alkotmánytörvény rendelkezik.

151. §

(1) A Nemzeti Bank Elnökét a Kormány javaslatára a Köztársasági Elnök nevezi ki hat évre.

(2) A Magyar Nemzeti Bank Elnökét a Köztársasági Elnök vagy 50 képviselő javaslatára az Országgyűlés elmozdíthatja vagy újraválaszthatja.

(3) A Magyar Nemzeti Bank mint központi jegybank, a pénzkibocsátás kizárólagos jogával rendelkezik. A törvényben foglalt kötelességei teljesítésével a Magyar Nemzeti Bank a törvényes fizetési eszköz stabilitását szolgálja.

152. §

(1) Az ország valutahelyzetére vonatkozó intézkedéseket a törvény szabta keretek között a Kormány hozza meg.

(2) Belföldiek devizaköveteléseivel kapcsolatos korlátokat csak törvény állapíthat meg.

153. §

A Kormány javaslatára az Országgyűlés gazdasági és szociális tervet fogadhat el a költségvetésre vonatkozó szabályok figyelembevételével. E terveket a költségvetés készítésekor figyelembe kell venni.

BÍRÓI HATALOM — IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS

154. §

(1) Az igazságszolgáltatást a Magyar Köztársaság nevében kizárólag bírák gyakorolják, akik függetlenek, elmozdíthatatlanok és csak a törvény uralmának és lelkiismeretüknek vannak alávetve.

(2) A bírák kizárólag az elismert jogszabályokat jogosultak és kötelesek alkalmazni.

(3) A bírákat csak alkotmánytörvényben meghatározott esetekben és — a méltatlanság esetét leszámítva — csak saját kérelemre lehet felmenteni, felfüggeszteni, áthelyezni. A bírák kötelező nyugdíjkorhatárát törvény állapítja meg.

155. §

(1) A bíróság törvényben meghatározott illetékességi területén a törvények által hatáskörébe utalt ügyekben jár el.

(2) Rendkívüli bíróságok alakítása tilos.

(3) A katonai bírászkodás az egységes igazságszolgáltatás része és kizárólag katonai büncselekményekre vonatkozik.

156. §

A törvény a rászorultak számára biztosítja az igazságszolgáltatás ingyenességét.

157. §

(1) Ítélező tevékenységet hivatásos és laikus bírák látnak el.

(2) Hivatásos bíró csak jogi végzettségű személy lehet.

(3) Szabadságelvonást vagy -korlátozást csak hivatásos bíró közreműködésével eljáró bíróság szabhat ki.

(4) Hivatásos bírák kinevezése versenyvizsga alapján történik.

158. §

(1) A Legfelsőbb Bíróság az igazságszolgáltatás legfelsőbb szerve a Köztársaság egész területén. Elvi irányító tevékenységet gyakorol az elé kerülő ügyekben hozott ítéletekkel.

(2) A Legfelsőbb Bíróság Elnöke hivatásos bíró, akit a Köztársasági Elnök javaslatára a Parlament együttes ülése kilenc évre választ. A Legfelsőbb Bíróság Elnöke nem választható újra.

159. §

(1) Az igazságszolgáltatás a hivatásos bírák demokratikus részvétele alapján működő Bírói Tanács irányítása alatt áll; a Tanács tesz javaslatot a Köztársasági Elnöknek a hivatásos bírák kinevezésére.

(2) A Bírói Tanács Elnöke a Legfelsőbb Bíróság Elnöke; tagjai: hat bíró, akik legalább 15 éves bírói gyakorlattal rendelkeznek; és három, legalább tíz éve kinevezett jogot tanító egyetemi tanár. A Tanács tagjait a bírói kar választja hat évre, és azt követően közvetlenül nem választhatók újra.

(3) A Legfelsőbb Bírói Tanács dönt a bírói versenyvizsgáról, valamint a bírakat érintő fegyelmi ügyekről.

(4) Az első Bírói Tanács tagjait a Legfelsőbb Bíróság Elnöke javaslatára a Parlament együttes ülése választja. Sorshúzással két év után két hivatásos bíró és egy jogot tanító egyetemi tanár, négy év után az eredetileg választott hivatásos bírák közül két bíró és az eredetileg választott egyetemi tanárok közül egy tanár megbízatása megszűnik.

160. §

(1) Az ügyészség a bíróságtól elválasztva tevékenykedő hierarchikus testület, melynek élén a Köztársasági Elnök által kinevezett Legfőbb Ügyész áll.

(2) Az ügyész a bűnüldözés során a törvényben foglalt mérlegelési jogával élve dönt a vádemelésről. Ez nem érintheti a sértettek magánvádhoz fűződő jogát. Ügyész vád elejtésére nem utasítható.

161. §

Az igazságszolgáltatás szervezetére, a bíráskodásra és az ügyészségre vonatkozó kérdéseket törvény szabályozza.

AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS MŰKÖDÉSE

162. §

Az önkényes bírói határozat törvénysértő. Minden bírói intézkedést indokolni kell.

163. §

(1) A fellebbezés jogát törvény nem zárhatja ki.

(2) Törvénysértés miatt, ha az a személyi szabadságot érinti, annak fennálltaig mindenkor helye van bírói felülvizsgálatnak.

164. §

Az igazságszolgáltatás működését és a bírósági eljárást törvény szabályozza.

ÖNKORMÁNYZATOK

165. §

(1) Az egységes állami szuverenitás keretei közt az önkormányzatok függetlenek. Az adott területen lakók demokratikusan alakított akarata az alkotmányos és alkotmánytörvényi keretek közt érvényesül az önkormányzat területén.

(2) Az önkormányzat a rendelkezésére bocsátott eszközökkel és saját vagyonával teljesíti az állam törvénybe foglalt kötelezettségeit.

(3) A kötelezettségek megvalósításának módjáról, a nyújtandó ellátásokról rendelet adható ki.

166. §

A helyi és területi önkormányzati választást a Köztársasági Elnök írja ki háromévenként.

167. §

(1) Helyi közösségnek joga van a helyi népszavazásra jogosultak többségének akaratából önálló önkormányzattá válni.

(2) Ilyen szavazást — legfeljebb három évente egyszer — a helyi népszavazásra jogosult lakosok legalább egytizede kérésére kell tartani.

(3) Helyi közösségek egyesítéséről vagy szétválasztásáról csak helyi népszavazás dönthet.

168. §

(1) Az ország közigazgatási beosztását, a területi önkormányzatok határait és a területi és helyi önkormányzatok választásának rendjét, jogállását alkotmánytörvény állapítja meg. Az azonos jogállású önkormányzatok jogegyenlőségét az alkotmánytörvény biztosítja.

(2) Helyi népszavazás eredménye alapján a területi önkormányzati egység határán elhelyezkedő helyi önkormányzat a következő területi önkormányzati választáskor a határos területi önkormányzathoz csatlakozhat.

169. §

(1) A helyi és területi önkormányzat élén három évre, választójogi alkotmánytörvényben meghatározott módon, demokratikusan választott vezetés áll, mely — a közvetlen részvétel lehetőségeire építve — érvényesíti a helyi, illetve a demokratikusan kifejezett területi érdekeket. E körben a törvények és a rendeletek keretei közt az önkormányzatnak eredeti jogalkotó hatalma van, és a közszolgáltatásra vonatkozó jogszabályok keretei közt maga alakítja szervezetét.

(2) Az önkormányzatok határozataikat demokratikus részvételi eljárásban, a többségi elv szerint hozzák.

(3) Területi önkormányzat közvetetten is választható.

(4) A területi önkormányzat csak alkotmánytörvényben meghatározott kérdésekben alkothat a helyi önkormányzatot kötelező rendeletet.

(5) A helyi önkormányzat szervei elsőfokú államigazgatási jogkörben járnak el minden ügyben, amit törvény más szerv hatáskörébe nem utalt.

170. §

Az önkormányzati önállóság biztosítására — a törvényben meghatározott feltételek szerint — a helyhatóság méltányosan és ésszerűen részesedik a helyben beszedett adókból. Ennek során a fennálló területi egyenlőtlenségek mérséklésére kell törekedni.

171. §

Önkormányzat törvényben megállapított bevételét vagy törvényes feladatai ellátására szolgáló forrást csökkentő javaslatot országgyűlési képviselő nem tehet.

172. §

(1) A helyi önkormányzat saját tulajdonával a törvények keretei közt szabadon gazdálkodik, az azzal kapcsolatos bevételek megilletik.

(2) A helyi önkormányzat a törvény keretei közt helyi adójellegű bevételek fizetésére kötelezhet. Ennek során az adózás alkotmányos elveit nem sértheti.

(3) A helyi önkormányzat területén működő közhivatalnok, a törvény által teremtett kivételektől eltekintve, az önkormányzat alkalmazottja.

RENDKÍVÜLI ÁLLAPOTOK

173. §

(1) Az Országgyűlés a jelenlevő képviselők kétharmadának szavazatával, a Köztársasági Elnök hozzájárulásával, kizárólag a Kormány javaslatára

— az alkotmányos rend megdöntésével fenyegető fegyveres cselekmények esetén *ostrom-állapotot*;

— elemi csapás vagy tömegszerencsétlenség vagy ilyennel fenyegető állapot esetén *szükségállapotot* rendelhet el.

(2) Az ország megtámadása vagy közvetlen katonai fenyegetettség esetén az Országgyűlés a jelenlevő képviselők kétharmadának szavazatával, a Köztársasági Elnök hozzájárulásával *hadiállapotot* rendel el.

(3) Az Országgyűlés akadályoztatása esetén a rendkívüli állapotot a Köztársasági Elnök rendelheti el.

(4) Az Országgyűlés akadályoztatott, ha nem ülésezik és összehívása az idő rövidsége miatt — a szükséghelyzetre tekintettel — nem lehetséges. Az akadályoztatás tényét az Országgyűlés Elnöke és az Alkotmánybíróság Elnöke egybehangzó nyilatkozattal állapítja meg.

174. §

(1) Az Országgyűlés a rendkívüli állapot elrendelésével egyidőben haladéktalanul összeül.

(2) Rendkívüli állapot idején az Országgyűlés folyamatosan ülésezik és nem oszlatható fel.

(3) Feloszlattott vagy lejárt mandátumú Országgyűlés a rendkívüli állapot megszüntéig gyakorolja alkotmányos hatáskörét; a rendkívüli állapoton kívül eső kérdések közül azonban csak az elkerülhetetlenül szükséges törvényjavaslatok tárgyalhatók.

175. §

(1) Ostromállapotot és szükségállapotot legfeljebb 15 napra lehet elrendelni, megjelölve azt a területet, amelyre kiterjed.

(2) Az ostromállapot és a szükségállapot eseténként 30 nappal meghosszabbítható. A meghosszabbítás feltételei azonosak az elrendelésével.

176. §

A rendkívüli állapot megszűnik az alapjául szolgáló körülmény megszűnésétől számított 24 órán belül. Ha ez időpontban az Országgyűlés nem ülésezik, a megszűnést a Köztársasági Elnök állapítja meg.

177. §

(1) Rendkívüli állapot idején, amíg az Országgyűlés nem képes összeülni, a Kormány az Országgyűlés jogkörét gyakorolja.

(2) A Kormány a fennálló Alkotmányt nem módosíthatja, alkotmánytörvényt érintő kérdésekben csak az alkotmányos és törvényes felhatalmazás szerinti jogok illetik meg.

(3) A fegyveres erők bel- és külföldi alkalmazását elrendelő döntéshez, hadüzenethez és békekötéshez, idegen fegyveres erőknek az ország területére lépéséhez a Köztársasági Elnök hozzájárulása szükséges.

178. §

Az Országgyűlés összeülése után dönt a Kormánynak a rendkívüli állapot során tett intézkedéseiről. A kifejezetten meg nem erősített intézkedések az Országgyűlés összeülésétől számított 15 nap múlva hatályukat veszítik.

179. §

(1) Rendkívüli állapot idején az Országgyűlés a jogalkotás rendjére vonatkozó alkotmányos szabályoktól eltérhet, illetve felhatalmazást adhat a kizárólagos törvénykezés körébe tartozó kérdésekben a törvénytől eltérő kormányrendeletek kiadására a rendkívüli állapot idejére, az alábbiak szerint:

a) Az Alkotmányban elismert emberi és állampolgári szabadságok és jogok — a b) és c) pontban foglalt kivételekkel — a rendkívüli állapotok idején is sérthetetlenek; a tulajdon közcélú használatára vonatkozóan a Kormány rendelkezhet.

b) Hadiállapot és ostromállapot idején az egyesülési, gyülekezési, a lakóhely választására és szabad mozgásra, a sajtószabadságra, levéltitokra, sztrájkra vonatkozó alapjogok szükséges és ésszerű mértékig korlátozhatóak.

c) Szükségállapot idején a lakóhely-változtatásra és szabad mozgásra, a sztrájkra és a munkaviszonyra vonatkozó alkotmányos jogok a szükséges és ésszerű mértékig korlátozhatóak.

(2) Az ezt meghaladó jogkorlátozásért az állam utólagos kártalanítással tartozik. Nem vethető előzetes cenzúra alá a rendkívüli állapotra vonatkozó közlemény.

(3) A Kormány javaslatára az Országgyűlés a rendkívüli állapot ideje alatt szükség szerint pótdókat vethet ki és a költségvetési kiadásokat csökkentheti, illetve jövedelmekről méltányosságból lemondhat. A Kormánynak erre vonatkozóan általános felhatalmazás adható.

(4) A (3) bekezdés szerint hozott határozatok a rendkívüli állapot után is hatályban maradnak, kivéve, ha a rendkívüli állapot megszűntét követő 60 napon belül az Országgyűlés másként rendelkezik.

180. §

(1) Alkotmánytörvény szabályozza az államhatalom és a közigazgatás gyakorlásának módját rendkívüli állapotok esetén.

(2) Törvény rendelkezik a rendkívüli állapot esetén alkalmazható gyorsított igazságszolgáltatásról, azonban ilyenkor is az igazságszolgáltatás rendes szervei járnak el. A rögtönítélő bíraskodás tilos, a személyes szabadság és a büntetőeljárás alkotmányos elvei érvényesek, az előzetesen fogva tartottnak bíró elé állítására vonatkozó szabály kivételével. Alapjogokkal

kapcsolatosan a bírósági jogvédelem nem zárható ki, és visszaható hatályú büntetőtörvény nem alkotható.

(3) A rendkívüli állapotokra vonatkozó alkotmánytörvény előzetes felhatalmazásokat adhat a Kormánynak.

(4) Alkotmánytörvény rendelkezik a képviselők országgyűlési jelenléti kötelezettségeiről a rendkívüli állapot idején.

(5) Törvény meghatározza a közmunka tartalmát és terjedelmét a rendkívüli állapot idejére.

181. §

Rendkívüli állapot esetén a Köztársasági Elnök a fegyveres erőket — a vonatkozó alkotmánytörvény rendelkezései szerint — rendőrségi feladatok és más közszolgálatok ellátásával is megbízhatja.

182. §

Rendkívüli állapot idején kerettörvény a Miniszterelnökre vagy miniszterre ruházhatja a törvényerejű kormányrendelet alkotásának jogát.

183. §

A rendkívüli állapotról szóló alkotmánytörvényt a Kormány rendkívüli állapot esetén sem módosíthatja, az abban foglaltaktól tevékenységében nem térhet el.

ALKOTMÁNYOS BIZTOSÍTÉKOK

JOGOK ORSZÁGGYŰLÉSI SZÓSZÓLÓJA

184. §

(1) Az Országgyűlés az emberi és állampolgári jogok független védelmére a Köztársasági Elnök javaslatára határozatlan időre országgyűlési szószólókat (a továbbiakban: szószóló) választhat a jelenlevő képviselők kétharmadának szavazatával. A szószólót bármely képviselő javaslatára a jelenlevő képviselők kétharmadának szavazatával megbízása alól az Országgyűlés felmenti.

(2) A szószóló egyénileg vagy testületként tevékenykedik.

(3) A szószóló jogállását, felmentését, javadalmazását alkotmánytörvény rendezi.

185. §

(1) A szószóló feladata, hogy az alkotmányos jogokat érintő eljárásokkal kapcsolatban tudomására jutott visszasságokat kivizsgálja vagy kivizsgáltassa, és orvoslásuk érdekében általános vagy egyedi intézkedéseket kezdeményezzen.

(2) A szószóló eljárását törvényben meghatározott esetekben bárki kezdeményezheti.

(3) A szószóló tevékenységének tapasztalatairól évente beszámol az Országgyűlésnek.

186. §

A szószólók megbízásuk ideje alatt nem vállalhatnak sem köz-, sem magánszférában megbízást; tudományos, kulturális, művészeti és jótékonyági szervezetekben viselt, díjazás nélküli megbízásukat azonban megtarthatják.

ÁLLAMI SZÁMVEVŐSZÉK

187. §

(1) Az Állami Számvevőszék az Országgyűlés pénzügyi-gazdasági ellenőrző szerve. Feladatkörében ellenőrzi az államháztartás gazdálkodását, ennek keretében az állami költségvetési javaslat megalapozottságát, a felhasználások szükségességét és célszerűségét, ellenjegyzí a költségvetés hitelfelvételeire vonatkozó szerződéseket; előzetesen felülvizsgálja az állami költségvetés felhasználásának a törvényességét; ellenőrzi az állami költségvetés végrehajtásáról készített zárszámadást, az állami vagyon kezelését, az állami tulajdonban lévő vállalatok, vállalkozások vagyonérték-megőrző tevékenységét. Törvény egyéb, a költségvetés és az államháztartás egyensúlyának meghatározásával és ellenőrzésével kapcsolatos feladatokat is hatáskörébe utalhat.

(2) Az Állami Számvevőszék ellenőrzéseit törvényességi szempontok szerint végzi. Az Állami Számvevőszék az általa végzett ellenőrzésekről jelentésben tájékoztatja az Országgyűlést. A jelentést nyilvánosságra kell hozni.

(3) Az Állami Számvevőszék Elnökét és elnökhelyettesét az Országgyűlés választja; a számvevőket az Állami Számvevőszék Elnöke alkalmazza.

(4) Az Állami Számvevőszék szervezetéről és működéséről alkotmányerejű törvény rendelkezik.

ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG

188. §

(1) Az Alkotmányt, vagy az abban foglalt elveket sértő jogszabályok, az ilyeneken alapuló rendelkezések és eljárások alkotmányellenesek. Az alkotmányellenességet és annak következményeit a vonatkozó törvényben foglaltaknak megfelelően az Alkotmánybíróság állapítja meg.

(2) Állami szerv és bíróság, ha az elé került ügyben alkotmányellenességet észlel, az eljárását felfüggeszti és az ügyet az Alkotmánybíróság elé terjeszti. Egy év elteltével — ha ellenkező alkotmánybírósági döntés nem született — az eljárás folytatandó.

189. §

(1) A Köztársasági Elnök, a Miniszterelnök, a jogok országgyűlési szószólója vagy együttesen 50 képviselő kérheti az Alkotmánybíróságot, hogy törvényjavaslat, népszavazásra bocsátott javaslat vagy már elfogadott, de még ki nem hirdetett törvény, valamint ratifikálás előtt álló nemzetközi szerződés alkotmányosságáról előzetesen foglaljon állást.

(2) Alkotmánymódosításra irányuló kezdeményezés tárgyalhatósága kérdésében [197. § (2) bekezdés] az Alkotmánybíróság hivatalból foglal állást.

(3) Az előzetes állásfoglalásra irányuló kérelem a vonatkozó törvény, illetve javaslat kézhezvételétől számított öt napon belül nyújtható be.

(4) Az Alkotmánybíróság a kérelem benyújtásától számított 14 napon belül teszi közzé állásfoglalását; a Köztársasági Elnök kérelmére a határidő öt nap.

(5) Állásfoglalás hiányában a kezdeményezés alkotmányosnak tekintendő.

(6) Az előzetes állásfoglalás szerint alkotmányellenes dokumentum nem hirdethető ki, illetve szavazás vagy népszavazás alá nem vonható.

(7) Az Alkotmánybíróságot határozatának felülvizsgálatára hat év eltelte után kérhetik fel az (1) bekezdésben megjelöltek.

190. §

(1) Jogszabály alkotmánybírósági vizsgálatát — annak elnevezésétől függetlenül — a törvényben megállapított feltételek szerint bármely érintett állampolgár kérheti.

(2) Konkrét ügy kapcsán — a (3) bekezdést kivéve — csak az érintett és csak akkor fordulhat az Alkotmánybírósághoz, ha minden törvényes utat igénybe vettek.

(3) Alkotmányos alapjogot sértő jogszabállyal, eljárással vagy döntéssel kapcsolatban bárki fordulhat az Alkotmánybírósághoz.

191. §

A jogok szószólója által beterjesztett panaszról az Alkotmánybíróság 120 napon belül határoz. Ennek elmulasztása esetén az állampolgári jogok szószólójának panaszában foglalt álláspont az Alkotmánybíróság döntésévé válik.

192. §

(1) Törvény az Alkotmánybíróság hatáskörébe utalhatja

— hatásköri összeütközések rendezését,

— saját ügyrend megállapítását.

(2) Az Alkotmánybíróság hatásköre kizárólag az Alkotmányban megjelölt feladatokra terjed ki; az Alkotmánybíróság eljárást nem kezdeményezhet, kivéve, ha az alkotmányértés mulasztásban áll.

193. §

(1) Az alkotmányellenes jogszabály az Alkotmánybíróság határozatának kihirdetésével e kihirdetéstől kezdődően hatályát veszti.

(2) Méltányosságból vagy ha az a demokratikus rendszer ésszerű működéséhez szükséges, illetve ha a jogszabály alakilag érvénytelen, az Alkotmánybíróság a jogszabályt életbelépésétől érvénytelennek nyilváníthatja vagy az alkotmányos szabály megalkotásáig hatályban tarthatja. Kivételt képeznek azok az elbírált esetek, ahol az alkalmazandó jogszabály hátrányosabb valamely vádlottra, elítéltre vagy szociális ellátás juttatottjára.

194. §

(1) Az Alkotmánybíróság tíz jogi végzettségű, legalább 15 évi, elismert jogi vagy jogtudományi tevékenységet kifejtő személyből áll, akiket az Parlament együttes ülése választ a jelenlevők kétharmadának szavazatával kilenc évre. A megbízatás egy ízben meghosszabbítható.

(2) Az Alkotmány hatálybalépésétől számított három év múlva sorshúzással három, hat év múlva az eredetileg megválasztott bírák közül újabb három megbízatása lejár.

195. §

(1) Az Alkotmánybíróságról és -bírákról alkotmánytörvény rendelkezik, a bírák pártonkívüliségére, pártatlanságára, függetlenségére és összeférhetetlenségére vonatkozó elvekre is tekintettel.

(2) Megbízatusuk ideje alatt az Alkotmánybíróság tagjai elmozdíthatatlanok.

(3) Összeférhetetlenség miatt alkotmánytörvényben meghatározott eljárásban, az Országgyűlés tagjai legalább egytizedének kérelmére az alkotmánybíró a Parlament megbízatásától megfosztja.

196. §

Az Alkotmánybíróság tagjai megbízatusuk ideje alatt nem vállalhatnak sem köz-, sem magánszférában megbízást; tudományos, kulturális, művészeti és jótékonyági szervezetekben viselt, díjazás nélküli megbízatusukat azonban megtarthatják.

AZ ALKOTMÁNY MÓDOSÍTÁSA

197. §

(1) Alkotmánymódosítást a törvenymódosításra jogosultak kezdeményezhetnek. Az első módosító indítvány előterjesztésétől számított 30 napig további javaslatok tehetők.

(2) Nem tárgyalható olyan alkotmánymódosítás, mely

- az alkotmányos hatalmi ágak elválasztását;
- az állam és az egyház, illetve az állam és a politikai pártok elválasztását;
- az emberi jogokat sérti.

(3) Alkotmánymódosítás sürgősséggel nem tárgyalható.

(4) Rendkívüli állapot idején alkotmánymódosítási indítvány nem tehető.

198. §

(1) Ha az alkotmánymódosítást célzó indítványt az összes országgyűlési képviselők kétharmada elfogadta, az Országgyűlés Elnöke az indítványt haladéktalanul a Területi Gyűlés elé terjeszti, mely ettől számított 60 napon belül hozza meg határozatát.

(2) Ha a Területi Gyűlés összes tagjai kétharmadának szavazatával az Országgyűlés határozatát elfogadja, a Köztársasági Elnök új országgyűlési választásokat ír ki az elfogadástól számított legkevesebb kilencvenedik, legfeljebb százhuszadik napra.

(3) A módosítást a Köztársasági Elnök akkor hirdetheti ki, ha az újonnan megválasztott Országgyűlés az összes képviselő kétharmadának szavazatával az első üléstől számított 30 napon belül megerősíti azt.

199. §

Valamely alkotmánymódosítás vagy alkotmánytörvény kihirdetésétől számított öt éven belül ennek módosítására vonatkozó javaslat csak az országgyűlési képviselők négyötödének írásbeli kérelmére tárgyalható.

200. §

(1) Az Alkotmány népszavazással nem módosítható.

(2) Hétszázezer állampolgár írásba foglalt kérelmére a népszavazásra vonatkozó szabályok szerint népszavazás irandó ki az Alkotmányozó Nemzetgyűlés összehívásáról. Ilyen népszavazást rendkívüli állapot idején is meg kell tartani.

(3) A Köztársaság Elnöke a népszavazástól számított 15 napon belül Alkotmányozó Nemzetgyűlést hív össze, ha a népszavazáson az összes állampolgárok többsége ezt kívánta.

(4) Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés tárgyában tartott népszavazáson egyúttal meg kell választani a nemzetgyűlési tagokat.

(5) Az Alkotmányozó Nemzetgyűlést kívánó népszavazás kiírása után a Parlament és a Kormány az országgyűlési választások kiírása utáni hatáskörrel rendelkezik. E jogkörkorlátozás az Alkotmányozó Nemzetgyűlés elvetéséig, illetve az új Alkotmány szerint létrejött új Országgyűlés működésének megkezdéséig érvényes.

ÉRTELMEZŐ ÉS ÁTMENETI RENDELKEZÉSEK

201. §

(1) Kétség esetén jogszabálynak olyan jelentést kell tulajdonítani, ami az emberi és alkotmányos jogok legteljesebb érvényesülését biztosítja.

(2) Alkotmányos jogok közti ellentmondás esetén a rendkívüli állapotban sem korlátozható jogok elsőbbséget élveznek, egyébként valamely jogot mindig más jog legkisebb sérelmével kell biztosítani.

202. §

Az alkotmányos jogokkal azonos elbírálás alá esnek az alkotmányos szabadságok.

203. §

Az alapjogok a belföldi jogi személyeket tevékenységi körükben értelemszerűen megilletik.

204. §

(1) Az alkotmánytörvényi szabályozás alá eső kérdésekben az Országgyűlés a jelen Alkotmány hatálybalépésekor hatályos törvényeket megerősítésre vita nélkül a Területi Gyűlés elé terjesztheti.

(2) Az Országgyűlésnek erre vonatkozóan a Kormány tesz javaslatot, miután kikérte a törvényről az Alkotmánybíróság állásfoglalását. Az Alkotmánybíróság a törvény alkotmányosságáról az előterjesztéstől számított 60 napon belül dönt.

(3) Az Országgyűlés előterjesztéséről a Területi Gyűlés az alkotmánytörvényre vonatkozó eljárásban dönt.

(4) A Területi Gyűlés tagjai kétharmadának szavazatával elfogadott megerősített törvény alkotmánytörvénynek minősül.

205. §

A jelen Alkotmány alapján létrehozott első Területi Gyűlés választásáról az Országgyűlés az összes képviselő kétharmadának szavazatával alkot törvényt.

206. §

(1) A Kormány felel az Alkotmány szerint megalkotandó törvényeknek az Alkotmány kihirdetésétől számított 18 hónapon belüli előterjesztéséért. Törvény ennél rövidebb előterjesztési határidőket írhat elő.

(2) Az Alkotmány szerint megalkotandó törvények hiánya miatt az Alkotmány hatályba lépésétől számított két évig az Alkotmánybíróság nem indít eljárást.

(3) Az Alkotmány szerint megalkotandó törvények hiányában az Alkotmánybíróság mindenkor a nemzetközi jog általánosan elfogadott elvei, a demokratikus jogállam működésének szempontjai és az alkotmányos elvek figyelembevételével határoz.

207. §

Állambiztonsági érdekből elrendelt jogkorlátozás csak az állambiztonságról szóló alkotmánytörvény kifejezett felhatalmazásán alapulhat. A fegyveres testületekre vonatkozó szabályok az állambiztonság körébe tartoznak.

208. §

Az állam kötelességeit a méltányos teherviselés és a méltányos eljárás elveit érvényesítve teljesíti.

209. §

A jelen Alkotmány hatálybalépése előtt hozott minden jogszabály népszavazásra bocsátható.

210. §

(1) A jelen Országgyűlés megbízatásának idejét a jelen Alkotmány nem érinti.

(2) Az önkormányzatok három éves megbízatását a jelen Alkotmány hatálybalépésétől kell számítani.

Megjegyzések az alkotmánymodellhez

Az alkotmánymodell (a továbbiakban: Alkotmány) célja, hogy az 1990 május elején körvonalazódó államberendezkedésből kiindulva leszögezze azokat a feltételeket és eljárásokat, amelyek a Magyar Köztársaságot alkotmányos jogállammá teszik, amelyben a jog uralma érvényesül.¹

Az Alkotmány elsődleges feladatának tekinti az emberi jogok biztosítását. Az emberi jogok minden embert megilletnek, és a Köztársaság az állam területén ennek érvényesítését biztosítja.²

Emberi jogokat, illetve más jogokat kizárólag az Alkotmányban megjelölt esetekben lehet korlátozni. Emberi jogokkal kapcsolatban a korlátozás köre egészen pontosan körülhatárolt és speciális esetekre szorítkozik. Az alapvető korlát a demokratikus társadalom működésével összeférhetőség és az ésszerűség. Ezek a standardok, amelyek az 1982-es kanadai alkotmány-módosításban is hasonló, ha nem is teljesen azonos módon szerepelnek, kellő mozgásteret adnak az alkotmánybírósági értelmezés számára, ugyanakkor a jogalkotókat indoklási kényszerhelyzetbe hozzák. Az 1989-es, illetve a jelenleg hatályos alkotmányszöveggel szemben nem a szabályozást, hanem a jogkorlátozást köti minősített parlamenti döntéshez. Ugyanakkor nem bénítja meg az alsóbb szintű szabályozást, hanem azt kifejezett felhatalmazáshoz köti. Az Alkotmány mindenféle megkülönböztetéssel szemben, állampolgárságtól függetlenül

1 A munka során hozzáférhetővé vált az Igazságügyi Minisztérium Alkotmányjogi Szakértői Csoportja 1990. május 8-i Tervezte. Ennek egyes megoldásait a kutatás utolsó fázisában hasznosítottuk, bár a jelen modell szerkesztési elveiben eltér a Tervezettől. Modellünk a felmerülő alkotmányos problémák funkcionális megoldására törekszik. A Tervezet inkább feladatkielölő és hatáskört meghatározó szabályozástechnikát alkalmaz.

2 Modellünk az Emberi Jogok Európai Egyezségokmányának szövegét használja fel, lehetőség szerint követve azt. Ez közvetlenül megkönnyítheti az Európai Tanácshoz csatlakozást. A választott megoldások azonban az Egyezségokmánynál kevesebb megszorítást, korlátozást engednek. A közölt szöveg esetenként stílusán pontosítandó, mivel a jelenleg Magyarországon használatos pontatlan fordításból indultunk ki, mivel ez forog közkezen.

védelmet nyújt az emberi jogok esetében, és ugyancsak állampolgárságtól független a törvény előtti egyenlőség.

Alkotmányos jog esetén nyitva áll a bírói út, és ugyanilyen *elhírálás* alá esnek a törvényben biztosított jogok is. Ugyancsak bírói út áll nyitva a polgári jogok és kötelezettségek biztosítására, még akkor is, ha ezek nem törvényből erednek. A peresíthetőséghez nem szükséges külön tételes jogi megerősítés, hanem ez az említett körben az Alkotmányból ered, ennyiben tehát az amerikai modellt követi.

Az Alkotmány elismeri az úgynevezett pozitív diszkriminációt, de ennek körét korlátozza. Alkotmányosnak nyilvánítja a hátrányok kiküszöbölését célzó — nem jogszabályi — intézkedéseket is.

Az emberi, illetve az állampolgári jogok védelmét elsődlegesnek tekintő Alkotmányban az alapjogok tárgyalása megelőz minden más kérdést. Alapjoként a személyes jogokat és szabadságokat, a politikai részvétel jogait és a gazdasági és szociális jogokat szabályozza. A szabályozás — az Európai Egyezségokmány nyomán — a jogok nem kimerítő felsorolásán túl a jogkorlátozások korlátozását tartja az Alkotmány feladatának. E logikát követve az alapjogok közti előrelátható konfliktusok egy részét is törekszik feloldani elsőbbségek és mérséklések útján (például vallásszabadság és tanszabadság).

A hatályos megoldással ellentétben az Alkotmány az emberi életet és méltóságot sérthetetlennek mondja ki. Ez implicite az emberi méltóság elsődlegességét és a halálbüntetés tilalmát jelenti. A személyes szabadság biztosítására a szabadságkorlátozás a lehető legszűkebb körre szorul, és a bűncselekmények körét kivéve erre csak egészen kivételesen kerülhet sor: így kiskorúval szemben nevelési felügyelet céljából, fertőző betegségek terjedésének megakadályozására, valamint cselekvőképességet korlátozó zavarok esetén. A kezelés során azonban a kezelést időközönként ismétlődően bíró elé kell állítani.

A letartóztatás feltételeit ugyan az Alkotmány nem határozza meg, de meghatározza annak alapfeltételét, azt, hogy indoklással ellátott bírói végzést hozzanak, továbbá, hogy a letartóztatottat legkésőbb 72 órán belül bíróság elé állítsák, és legkésőbb a letartóztatástól számított öt napon belül döntsenek a vizsgálati fogságról. Jogtalan vizsgálati fogság, illetve letartóztatás esetén teljes kártalanítás jár.

A letartóztatáson túl az egyéb eljárási cselekmények közül a házkutatás esik alkotmányi szabályozás alá.

A büntetőeljárással vádolt személy védelmére az Alkotmány nyilvános tárgyalást tesz kötelezővé, amit azonban bíróság közrendi és nemzetbiztonsági érdekből, illetve a fiatalkorúak vagy a felek magánélete védelme okán, vagy saját belátása szerint is korlátozhat, ha az igazságszolgáltatás érdekei kívánják. A hagyományos büntetőeljárási garanciák mellett az anyanyelvhasználat (tolmács) joga is elismert.

A magánélet sérthetetlenségének biztosítására az ebbe való beavatkozás csak alkotmánytörvényben megjelölt esetekben megengedett, és a postatitok megsértéséhez ezen túl bírói határozat is szükséges. A magánélet védelmében a nyilvántartások köre is erős kontroll alá esik, különösen, ha a megkülönböztetéstől védendő kisebbség érdekéről van szó.

A lelkiismereti és vallásszabadság kérdésében az Alkotmány az állam és egyház szigorú elválasztásának elvét érvényesíti, és a tolerancia jegyében a szabadságok érvényesítése során a hasonló jogok tiszteletben tartását (lehető legkisebb sérelmét) tartja szem előtt. A lelkiis-

mereti és vallásszabadság kifejeződését (amely szabadságba a meggyőződés gyakorlati követése és ki nem nyilvánítása egyaránt beletartozik) csak szűk körben, speciális okokból lehet korlátozni, s ezek között az állambiztonsági szempont nem szerepel. Ugyanakkor az egészség védelmében korlátozás lehetséges.

Az individualisztikus alapjogfelfogás következtében a cselekvőképtelenek és a nevelésre jogosítottak viszonyában sajátos konfliktus keletkezik. A cselekvőképtelent a nevelésre jogosult nem kényszerítheti valamely rítus gyakorlására, bár gyermeke vallási oktatása kérdésében döntési joga van.

A sajtószabadság a véleménynyilvánítás, önkifejezés és informálódás egyik eszköze. Az információszerezés és véleménynyilvánítás számára nem jelenthet határt az országghatár, vagyis alkotmányellenes az olyan szabályozás, amely a külföldről származó vagy oda irányuló információkat cenzúrázza. Mindez nem érinti az állami, szakmai és szolgálati titok körét; itt az államtitok az állambiztonság által indokolt körre szorítkozik. Ilyen esetben sincs helye cenzúrának, vagyis a felelősség alapvetően az államtitok stb. megsértőjét terheli, és nem azt, aki a titok körébe eső információt nyilvánosságra hozza. Az újságalapítás és általában a sajtó útján közlés esetében semmiféle engedélyre nincs szükség, ezzel szemben az Alkotmány lehetővé teszi, hogy törvény más tömegtájékoztató eszközök létesítését, működtetését engedélyhez köthesse. Az engedélyben feltétel lehet valamely nyelvi és nemzeti kisebbség jogainak érvényesülését, illetve a lelkiismereti és vallásszabadságot szolgáló feltétel teljesítése. Egyedül ezek a pozitív diszkriminációk az elfogadható különbségek az engedélyezés során. Az elektronikus tömegtájékoztató eszközök közül az állam felügyelete alatt állók esetében alkalmazott megszorítás arra irányul, hogy ezek megőrizhessék függetlenségüket a kormánytól.

Csak kivételesen korlátozható a véleménynyilvánítás azokban az esetekben, amikor a közlés az állam biztonságát nyilvánvalóan veszélyezteti, avagy diszkriminatív, illetve ha emberéletert közvetlenül veszélyeztet. Ilyen esetekben az ügyész köteles eljárni, de a végső döntés a bíróságot illeti.

A politikai részvétel alapvetően az állampolgársághoz kapcsolódik. Helyi önkormányzatok esetén azonban részvételi jogokat szerezhetnek a rezidensek is. A politikai részvételi jogokat kizárólag alkotmánytörvényben lehet korlátozni, elsősorban elítéltekkel szemben.

Az Alkotmány *nem* foglal állást a politikai részvételi jog gyakorlása szempontjából legfontosabb kérdést, a választójog intézményét illetően, nem dönt arról, hogy egyéni vagy listás választást alkalmazzanak, illetve hogy mi legyen ezek aránya. Csupán azokat a minimális követelményeket rögzíti, amelyek nélkül a választás pusztán valamely hatalom megörökítését szolgálná. Ilyen például, hogy a választásokat megelőzően közvetlenül (120 napon belül) kihirdetett választójogi megoldások már nem jönnek figyelembe a választások során. Ugyanakkor a stabilitás biztosítása érdekében az Alkotmány 4 százalékban maximálja azt a szavazati határértéket, amelyet a Parlamentbe kerüléshez egy pártnak el kell érnie. Ez a szabály pusztán a létével egyáltalán nem teszi kötelezővé a listás választási rendszert, vagy azt, hogy ne lehessen egyetlen képviselői hely megszerzéséhez elegendő szavazattal a Parlamentben képviselőnek jutni. Tilos a köztisztviselők viselésének párttagsághoz kötése, valamint az, hogy valaki egyszerre több politikai párt tagja legyen. Ez utóbbi ugyan némileg ellentmond az egyén pártba lépési jogának, de e téren a magyar történelmi tapasztalatok megfontoltságra intenek. A politikai

kultúra adott színvonala mellett nem elfogadható a több pártban való részvétel, mivel ez a pártokat visszaélésre indíthatja.

Az egyesülési és gyűlekezői szabadság kérdéseit az Alkotmány a jelenleg hatályos megoldásokhoz hasonlóan rendezi.

A politikai részvétel jogai közt szerepel a petíciós jog, továbbá az, hogy közigazgatási eljárásban mindenki részt vehet, amennyiben rá vonatkozó eljárásról van szó. Mindez a hatósági diszkrecionalitás alkotmányos visszaszorítását szolgálja. A közigazgatás alkotmányos vagy más törvényes jogokat és érdekeket érintő határozatai ellen bírósági út vehető igénybe. Bíróságszerű független testület dönthet egyéb jogokat illetően, ha a törvény ezt — kivételként — engedi. Az állampolgári jogokat védi továbbá az actio popularis, vagyis az, hogy az igazságszolgáltatás előtt olyanok is fölléphetnek, akiknek nincs közvetlen anyagi érdeke az ügyben, továbbá minden, a peres féllel azonos helyzetben levőre vonatkozik a hozott ítélet.

A gazdasági és szociális jogok szabályozása, illetve biztosítása során első helyre került a környezetvédelem. Ez megfelel a természettől, környezetünkől függőség jelentőségének. A környezetvédelmi problémák megoldásában a társadalmi szolidaritáson nyugvó szabályozás szükséges, a korszerű ökológiai gondolkodás pedig a környezet használatáért fizetendő díjat alkotmányossá nyilvánítja.

Az Alkotmány védi a tulajdonhoz való jogot annak legszélesebb értelmében, beleértve a szerződési szabadságot is. Ugyanakkor a tulajdont az azzal járó társadalmi kötelezettségekhez kapcsolja. Ez a megoldás szerepel például a német Alaptörvényben is. Tekintettel arra, hogy jelenleg a magántulajdon kevésbé kialakult, speciális szabályok szükségesek az egyébként különbség nélkül kezelt állami tulajdonnal kapcsolatban. Ezek célja, hogy az állam tulajdona a lehető legszűkebb körre korlátozódjon. Ezt mozdítja elő közvetve az a tilalom is, mely a monopóliumok fenntartására, a verseny korlátozására vonatkozik. A verseny és vállalkozás szabadságát a személyes jogok sérelmét kivéve csak külön igazolt esetekben lehet korlátozni, nemzetgazdasági hátrány megszüntetésére. Az állam tulajdoni és versenyszabadságot korlátozó intézkedései nem szolgálhatnak kedvezményező megkülönböztetések eszközeként.

Az Alkotmány nem deklarálja a munkához való jogot, hanem ehelyett a foglalkozás és hivatás választásának szabadságát hangsúlyozza. A munkaviszonyba avatkozás határa az emberi önmegvalósítás. A speciális munkavállalói kedvezmények külön kimondása azért szükséges, hogy ezeket a későbbiekben ne lehessen alkotmányossági szempontból kérdésessé tenni. A szerződéses szabadság elvére tekintettel — a vita kizárására — szükséges a tarifális bérmegállapodási rendszer alkotmányosságának külön kimondása.

A szociális juttatások szempontjából a határt a lehetőségek jelentik. A lehetőségek határai közt a szolgáltatások a jóléti és egészségügyi téren ingyenesek.

Bár az állam versenykorlátozó tevékenységéhez speciális alkotmányi feltételek teljesülése szükséges, ugyanakkor — a szociális jogállamban — elismerendő az állam jelentős gazdasági beavatkozási joga, beleértve — ha szűk körben is — a kormányzati gazdasági tervezést is.

Ami az oktatáshoz való jogot illeti, itt az állam a lehetőségek határai közt már ma biztosíthatja a középfokú és alsófokú iskoláztatás ingyenességét. Ez természetesen nem zárja ki fizető iskolák létrehozatalát. A liberális felfogás védhetőnek tartja azt a jelenleg hatályos gyakorlatot is, mely szerint a gyerek nevelésével kapcsolatos kérdésekben a gondviselő határoz. A gyerek lelkiismereti szabadsága azonban konfliktusba kerülhet ezzel az elvvel. Az

oktatás döntő részét belátható időn belül az állami oktatási rendszer szolgáltatja. Ugyanakkor az állam tiszteletben kell tartsa a szülők azon elhatározását, hogy a gyerekeket saját vallásuk szerint neveltessek.

Az állampolgári kötelességekkel kapcsolatban az Alkotmány ugyan nem helyezkedik a kimerítő felsorolás álláspontjára, de megnevezi a haza védelmét és a közterhekhez való arányos hozzájárulást mint állampolgári kötelességet. További állampolgári kötelességeket csak alkotmánytörvény állapíthat meg.

Az ország politikai berendezkedésének középpontjában a kétkamarás Parlament áll, melynek házai az Országgyűlés és a Területi Gyűlés. A szuverenitás letéteményese az Országgyűlés. Az Országgyűlés feladatait nem kell külön felsorolni abból kiindulva, hogy elvileg a hatáskörök teljessége illeti meg az Országgyűlést, így csak azok a teendők nem hárulnak rá, amelyeket az Alkotmány külön másokra, illetve más szervekre ruház. (Másképpen az Alkotmányban külön meg nem nevezett feladatokat, hatásköröket átruházhatja.)

A modern képviseleti rendszerek többségével összhangban az Országgyűlés a kötetlen mandátum elvére épül, ennyiben a népképviselő a szuverenitás hordozója. Ugyanakkor a magyar történelmi tapasztalatok alapján korlátozandó a Parlament által gyakorolható szuverenitás-*"kifejeződés"*. Az ország függetlenségét esetleg veszélyeztető katonai csapatmozgások népszavazáshoz kötendők. Ellenkező esetben fegyveres erők *közvetlenül* kényszeríthetik valamely szuverenitást korlátozó döntésre a Parlamentet, míg hasonló hatás a népszavazással kapcsolatban sokkal nehezebben érvényesíthető. Ugyancsak a szuverenitás körébe tartozik, hogy az azt korlátozó nemzetközi egyezmények kérdésében a Parlament előzetes jóváhagyása, illetve más összefüggésekben népszavazás szükséges.

Az Országgyűlés szabályozásában a kiindulópont az volt, hogy munkáját lehetőleg semmilyen más külső szerv ne korlátozhassa, és az egyszer megválasztott Országgyűlést a választók se befolyásolhassák közvetlenül. Az Országgyűlés működésével, illetve a képviselőkkel kapcsolatban a nemzetközileg elfogadott alapelvek érvényesülnek, beleértve a Parlamentben képviselt csoportok arányos képviseletének biztosítását is. Az országgyűlési munka hatékonnyabbá tételére a parlamenti csoportok arányán alapuló törvényhozó bizottsági tevékenység is elfogadható. A törvényhozó bizottság az Országgyűlés törvényhozó jogát gyakorolja az Alkotmányban nem említett kérdésekben. A törvényhozó bizottságból a törvényjavaslat az Országgyűlés plénuma elé hozható.

Az Országgyűlés feloszlására, illetve a Köztársasági Elnök választására vonatkozó szabályok, továbbá a képviseletre vonatkozó előírások a képviselők fokozott országgyűlési jelenlétének elvét kívánják érvényre juttatni. Az Országgyűlés (ön)feloszlását, illetve feloszlását egészen kivételes esetként szabályozza az Alkotmány. Ahhoz, hogy az Országgyűlés feloszlatassa önmagát, a kezdeményezésnek a miniszterelnöktől kell jönnie, alkotmányos feladattal összefüggő lemondás formájában. Feloszlásra akkor kerül sor, ha a lemondást a jelenlevők minősített többsége nem fogadja el. E megoldással elkerülhető, hogy a miniszterelnök a parlamenti többséggel összejátszva választásokat kényszerítsen ki. Az Országgyűlés feloszlását kezdeményezheti rendkívüli esetekben a Köztársasági Elnök, alapvetően alkotmányos és kormányozhatatlansági szempontok alapján. A feloszláshoz azonban népszavazási megerősítés szükséges. A népszavazással ilyenkor összekapcsolódik az

új Országgyűlés feltételes megválasztása. A kellő arányú részvétel az országgyűlési választáson egyúttal az előző Országgyűlés felosztatásának megerősítését jelenti.

A Területi Gyűlés mint második kamara kiegészítő és garanciális szerepet játszik. Tagjait közvetetten választják, a helyi önkormányzatok közreműködésével. A Területi Gyűlés nem ülésezik állandóan, hanem csak a hatáskörébe tartozó ügyek megvitatására ül össze. Ugyanakkor az önkormányzatokkal kapcsolatban saját jogai vannak.

A Köztársasági Elnök megválasztására és szerepére vonatkozó rendelkezések a jelenleg hatályosakkal nagymértékben egybehangzanak. A Köztársasági Elnök feladatai elsődlegesen rendkívüli helyzetekhez kapcsolódnak, illetve bizonyos alkotmányvétségek esetén eljárást kezdeményez. A Köztársasági Elnök a fegyveres erők főparancsnoka. Ilyen módon csökken annak veszélye, hogy a végrehajtó hatalom a fegyveres erők birtokában extraparlamentáris eszközökhöz folyamodik. A fegyveres erők főparancsnokaként azonban a Köztársaság Elnökének a haderő fegyveres alkalmazásával, illetve külföldre vitelével kapcsolatban korlátozottak a jogai.

A Köztársasági Elnök felelősségrevonásának rendje az Országgyűlés felsőbbségét fejezi ki. A felelősségre vonás megindításáról a Parlament jelenlevő tagjainak kétharmada határoz, majd a felelősségrevonási eljárást az országgyűlési csoportok arányos képviselőtét tükröző bizottság folytatja le, míg a felelősségrevonási eljárás végeredményét a Parlament többsége vonja meg.

A Kormány működésével kapcsolatban a hatékony kormányzás lehetőségét intézményesíteni kell. A jelenleg hatályos megoldás — beleértve a konstruktív bizalmatlanság gyakorlatát is — alkalmasint megfelelően szolgálhatja ezt. Korlátozandó azonban a kormány külpolitikai szabadsága ott, ahol ez az ország szuverenitását érintheti. Ugyancsak némi korlátozást jelent a jelenlegi helyzethez képest, hogy az egyes miniszterek felelősségét világosabban határozza meg, beleértve a miniszterek egyéni parlamenti felelősségének érvényesítését, amit a miniszter elleni bizalmatlanság formájában gyakorolhat az Országgyűlés. A miniszterrel szembeni bizalmatlanság azonban nem érinti a miniszterelnök helyzetét.

A Kormány tevékenységének erősítésére, hatékonyságának fokozására — összhangban például az olasz vagy spanyol megoldással — a jelenleginél kiterjedtebb jogalkotó hatalom lehet szükséges. A törvényt helyettesítő kormányrendeletek különböző formái azonban mindenkor közvetlen, illetve rövid időn belül bekövetkező országgyűlési ellenőrzés mellett működnek.

A jog uralmának fogalmi körébe tartozik a jog által való hatalomgyakorlás. Ennek megvalósítására szükséges a hatalomgyakorlás jogalkotáskénti megjelenítése. Külön fejezet foglalja a jogalkotás kérdésével, minthogy a jog uralmát a szuverenitás letéteményesei csak meghatározott rendben alkotott szabályok útján teremthetik meg. Az Alkotmány rögzíti, hogy mely kérdések szabályozandók alkotmánytörvényben és melyek törvényben, valamint megjelöli, hogy a kormányrendeletek alapvetően a törvények végrehajtását szolgálják. Alkotmánytörvény esetén kellően hosszú eljárásban, minősített többségben kell a szabályokat megalkotni, és a Területi Gyűlés jóváhagyása vagy az Országgyűlés összes képviselője kétharmadának jóváhagyása szükséges alkotmánytörvény meghozatalához, illetve módosításához.

A jogalkotásról szóló fejezetben kerül sor a népszavazás és népi kezdeményezés szabályozására. A jelenlegi szabályozástól eltérően a népszavazás kéréséhez háromszázötvenezer

aláírásra van szükség. A meghozott törvényekkel szemben azonban három éven belül nincs helye népszavazásnak, így a népszavazás elsősorban a törvényjavaslat beterjesztése után kaphat szerepet. Ugyanakkor a népszavazással szemben öt éven belül nincs helye törvényhozásnak.

Az Alkotmány a jogalkotás számára feladatokat, illetve lehetőségeket jelöl meg. Egyes kérdésekben alkotmánytörvényt illetve, törvényt *kell* hozni. (Erre nézve az átmeneti rendelkezések 18 hónapi előterjesztési határidőt adnak a Kormánynak.) Más ügyekben a *korlátozó*-sokhoz szükséges alkotmánytörvényi vagy törvényi szabályozás. További esetekben a szabályozás csak *lehetőség*, ennek szintjét és adott esetben bizonyos tartalmi elemeit azonban az Alkotmány kötelezően előírja.

A jelenlegi alkotmányszövegben a költségvetés és az állami gazdálkodás alapelvei nem szerepelnek. Az államnak ezen a területen mutatkozó túlsúlyát korlátozni szükséges. A költségvetés meghatározása során alkotmányos kötelezettséggént jelenik meg a bevételek és kiadások egyensúlyának igénye, illetve az erre való törekvés. Az appropriációs időszak a költségvetés végétől számított 90 nap: ennek elteltével az Országgyűlés feloszlik. Az appropriációs időben a folyó év költségvetési tételei 90 nappal arányosan meghosszabbodnak. Amennyiben választásokat kell kiírni, az ügyvezető kormány ebben az időszakban maximálisan az előző évi teljes kiadások reálértékének 20 százalékáig jogosult hitelt felvenni, amennyiben a folyó bevételek a kiadásokat nem fedezik. Ezek a hitelek azonban kizárólag törvényben foglalt kötelezettségek teljesítésére szolgálhatnak. A költségvetés egyéb vonatkozásokban is szigorúan a törvényben foglaltak uralma alatt áll, amennyiben a költségvetési törvénybe a meghatározott állami kötelezettségek teljesítését szolgáló kiadásokat kötelezően fel kell venni. Egyebekben a Kormánynak meghatározó szerepe van a költségvetés alakításában, és az adott keretek között kiadás növelése csak ellentételező csökkentés megjelölése mellett lehetséges. Az alkotmányos költségvetési rendszer biztosítja az ország hitelképességének fennmaradását, illetve — annak előfeltételeként — az államadósságok áttekinthetőségét.

Az Alkotmány nem tartalmaz részletes szabályokat a bírói hatalomra mint hatalmi ágra vonatkozóan, csak azokat az alapelveket szögezi le, amelyek az alkotmányos és törvényes jogok érvényesüléséhez szükségesek, illetve amelyek biztosítják a jog uralmát. Ennek megfelelően nem tartalmaz rendelkezéseket arról, hogy hány fokú legyen az igazságszolgáltatás, vagy milyen hierarchiában működjön az ügyészség, csupán azt mondja ki, hogy a fellebbezés lehetőségét biztosítani kell, továbbá, hogy az ügyészség a bíróságtól elválasztva működik. A bírói függetlenség biztosítására az igazságszolgáltatás — az olasz modellt követve — önigazgató bírói testület közreműködésével fejti ki tevékenységét. Ennek szerve a bírák által jórészt maguk közül választott Bírói Tanács, amelyet azonban az átmenet problémáira tekintettel első ízben az Országgyűlés választ.

A szabadelvűség mindenkor az önkormányzatok nagyfokú önállóságát kívánta. Ugyanakkor a helyi és területi önkormányzatok viszonyát nem az önszabályozás, hanem a szuverenitásból kiinduló alkotmánytörvényi szabályozás rendezi. A hatalmi ágak egyensúlyának megteremtése érdekében és a helyi igényekre is tekintettel az önkormányzatokat viszonylag gyakrabban, három évente újraválasztják.

Az Alkotmány a jog uralmának megteremtését és fenntartását hivatott szolgálni, ám éppen ebből kiindulva részletesen rendezendők a rendkívüli állapotokban követendő eljárások, illetve azok a feltételek, amelyek mellett meghatározott időre a hatalom koncentrálható. A három rendkívüli állapot az ostromállapot, a szükségállapot és a hadiállapot. A hatalom megosztását érvényesítendő, elrendelésükre az Országgyűlés jogosult, azonban erre csak a Kormány tehet javaslatot, és a Köztársasági Elnök hozzájárulása szükséges. Így küszöbölhető ki, hogy bármelyik hatalmi központ magához ragadja az államhatalmat rendkívüli állapotra hivatkozva. A Köztársasági Elnök, illetve a Kormány Országgyűlést helyettesítő jogköre lényegében csak arra az időre terjed, amíg az Országgyűlés nem képes összeülni. Sem a helyettesítő hatáskörben eljáró szervek, sem az Országgyűlés nem jogosult arra, hogy rendkívüli állapot címén széles körben megsértse az alkotmányos emberi és állampolgári szabadságokat és jogokat. Kizárólag azok az alapjogok korlátozhatók, amelyek funkcionális kapcsolatban vannak az adott rendkívüli állapottal.

Az Alkotmány normális működéséhez szükségesek azok a külön biztosítéki intézmények, amelyek az alkotmányos jogoknak elsősorban a hatóságok általi megsértését képesek korlátozni. Ilyen feladatot látnak el a jogok országgyűlési szószólói: ezekre nézve jórészt a hatályos szabályozással összhangban áll az Alkotmány. Az Állami Számvevőszékre vonatkozó szabályoknál a hatályos szöveghez képest korlátozások szerepelnek azért, hogy a Számvevőszék — a hatalommegosztás elvével összhangban — kizárólag ellenőrző szerepet játsszon.

A legfontosabb alkotmánybiztosíték az Alkotmánybíróság. Az Alkotmánybíróság hatáskörének erőteljes alkotmányi korlátozása szükséges, hogy kizárólagos feladata a normakontroll, és pedig az alkotmányossági szempontú normakontroll maradjon. A jelenleg elismert tényállás-megállapításhoz közel álló vagy prejudikáló tevékenységek ugyanis veszélyeztetik az Alkotmánybíróság tekintélyét és hatékonyságát. Ezért alapvetően csak az Alkotmányban megjelölt feladatok hárulnak az Alkotmánybíróságra, és oda csak azok az állampolgárok fordulhatnak, akik az adott ügyben érintettek.

A jelenleg hatályos Alkotmány alkotmányosságát, illetve azt, hogy az alkotmányosság eleven hordozója legyen, leginkább talán az veszélyezteti, hogy *rendkívül könnyen módosítható*. Ez a könnyű módosíthatóság kiküszöbölendő, amint a világban ma hatályos alkotmányok döntő többsége is teszi. A módosítási eljárás első szakaszában arra van szükség, hogy az országgyűlési képviselők kétharmada a módosítási indítványt elfogadja, majd azt követően a Területi Gyűlés összes tagja kétharmadának is záros határidőn belül el kell azt fogadnia. Ezt követően a Parlament feloszlik, és új országgyűlési választások kiírására kerül sor. E megoldás — amely elsősorban a holland modellt követi — azért szükséges, mert így a képviselők saját személyes felelősséget vállalnak (képviseleti sorsuk kockáztatásával) az Alkotmány módosításáért. Ezen a ponton tehát a pusztá pártpolitikai érdek erős korlátba ütközik. Ugyanakkor az új országgyűlési választás kvázi referendumként szolgál a módosítás megerősítésére. A módosítás elfogadásához ugyanis az szükséges, hogy az új Országgyűlés képviselőinek kétharmada a módosítás mellett szavazzon. A módosítás kockázatai miatt olyan technikai területeken, ahol alkalmi módosítások szükségesek (például választójog, igazságszolgáltatási rendszer), érthetően nincs az Alkotmányban részletes szabály. Az Alkotmány népszavazással nem módosítható, de a népszuverenitás végső biztosítékául lehetőség van arra, hogy 700 000 állampolgár írásba foglalt kérelmére Alkotmányozó Nemzetgyűlést választó népszavazást

írjanak ki. (A népszavazás és a választás összekapcsolására lásd az Országgyűlés Köztársasági Elnök általi ideiglenes felfüggesztésével kapcsolatban mondottakat.)

Az értelmező és átmeneti rendelkezések elsősorban jogértelmezési kérdésekkel foglalkoznak, beépítve az emberi jogok minél kiterjesztőbb értelmezését. Az Alkotmány bevezetésével szükségessé válik a korábbi joganyag alkotmányosságának ellenőrzése, illetve megerősítése. Erre vonatkozóan egyszerűsített eljárásra kerül sor, oly módon, hogy a hatályos törvényeket megerősítésre kell benyújtani. Ezt megelőzően azonban az Alkotmánybíróság felülvizsgálati joggal rendelkezik.

Budapest, 1990. május — augusztus

Egy új alkotmány sürgős megteremtésének lehetőségéről és szükségességéről

MI KÖVETKEZIK AZ ALKOTMÁNYOSSÁGBÓL?

Demokratikus jogállam nem képzelhető alkotmányosság nélkül. Egy működőképes társadalmi berendezkedés kialakításában aligha kerülhető el, hogy gyakorlati politikai megfontolások érvényesüljenek, senki sem kívánhatja azonban, hogy ezek az alkotmányosság alapjainak kialakítását veszélyeztessék.

Az alábbiakban — pártpolitikai megfontolásoktól függetlenül, ám az eddig ismertté vált politikai egyezések és egyezségek alapján — megkísérlem érzékeltetni, hogy igenis lehetséges a hatalmi szempontok számottevő sérelme nélkül egy európai értelemben alkotmányos rendszert körvonalazni, és azt igen rövid időn belül intézményesíteni.

Az alkotmányosság, illetve az alkotmány kialakítása során mindig szem előtt kell tartasuk, hogy vannak az alkotmányosságnak általánosan elfogadott alapelvei, még ha az alkotmányos berendezkedések bizonyos fokig el is térnek egymástól. Az elvek érvényesítése mellett kifejeződhetnek a jelenlegi hatalmi elképzelések vagy erőviszonyok, hiszen — úgy gondolom — e mai hatalmak is éppen az alkotmányos korlátozottságtól és nem a hatalomgyakorlás esetleges hatékonyságától, jólétnövelő sikereitől remélhetik tartós igazolásukat.

A követendő elvek egyszerűek és maguktól adódnak. Mindössze az alábbiakat kell elfogadni:

Alkotmányos elrendezés esetén:

1. Az egyes hatalmi ágak egymást ellensúlyozzák a polgárok szabadsága javára. A kiegyensúlyozottság nem egyetlen pillanatra, hanem az állami működés folyamatosságában értendő, mi

* Ez az anyag a kutatás közbülső terméke, gyakorlati szempontokat is tartalmaz. Az alapjogok szabályozásával, illetve alkotmányi helyzetével e fejtegetés nem foglalkozik. Az alkotmánybírárságra vonatkozó szükséges szabályok az egyéb kérdésekben elfoglalt álláspont kialakításának függvényei.

több, alkotmányt csak abban a tudatban lehet létrehozni, hogy az a jövő generációk számára is szól, tehát ismeretlen érdekű lények számára is elfogadható.

Egy alkotmány óhatatlanul a múlt hibáinak kiküszöbölésére és a jelen gondjainak tompítására szolgál, ám sosem bizonyul sikeresnek, ha nem azzal a szándékkal fogalmazzák meg, hogy a jövő számára is irányadónak kell lennie, anélkül, hogy konkrétan meghatározná, milyen is legyen ez a jövő. Ami ugyanis az ismeretlen jövőben elfogadható, annak — bizonyos határok között — *semlegesnek kell maradnia*. Enélkül előíró jellege lesz, ami könnyen deklarációvá válik.

— Érvényesül a *népszuverenitás*, anélkül, hogy az emberi jogokat sértené. A demokratikus törvényhozás központi szerepet kap,

— mely *hatékony kormányzást* tesz lehetővé. Az állam kialakult társadalmi túlsúlya miatt azonban az állam szerepét fokozott jogállami ellenőrzésnek kell alávetni.

2. Az *alapvető emberi, illetve politikai jogokat elsőbbségben kell részesíteni*. Elidegeníthetlenségükben ezek az állami tevékenység abszolút korlátait jelentik. Ennek gyakorlati következménye például, hogy bár egyfelől a kormányzat rendeletalkotási jogkörét határozottan biztosítani kell, az ezzel kapcsolatos felhatalmazások megszorítandók.

Ahol az említett alapjogok „gyengébbeket illetnek meg” (például kisebbségek), ott nemcsak az állam jogait kell korlátozni, hanem szükség van az állam kötelezettségeinek meghatározására is.

3. A fentiek érvényesítése az alkotmány *komolyan vétele* útján valósul meg.

Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy egy alkotmánynak elsődlegesen nem felhatalmazásokból, hanem tartalmilag értelmezhető elvi tételekből kell állnia. A felhatalmazások értelmét procedurális szabályok adják. Nem elegendő, hogy az alkotmány alapkérdések meghatározásmódjára utaljon, hanem a szabályozás alapelveit is tartalmaznia kell. A meghatározott elvek érvényesítéséhez független testületre van szükség.

4. Az *alkotmánynak kellő szilárdságúnak* kell lennie, még ha ez kényelmetlen is rövid távon.

E kézenfekvő és közismert elvek kiemelését az elmúlt két év alkotmányozási kísérletei és a jelenlegi jogalkotásban máris kimutatható „félreértések” indokolják. Célszerű ezek némelyikét megnevezni, s azt is, miféle bajok származnak e hibás gyakorlatból.

1. Az Alkotmány állandó módosíthatósága. Ez tökéletesen lejárhatja az Alkotmány legitimitását, mind a politikusok és törvényhozók, mind a lakosság körében.

2. A „demokratikus” = nyugati megoldások ötletszerű átvétele. A modern jogállami berendezkedés lehetőségei nem korlátlanok, így az átvétel nemcsak hasznos, de elkerülhetetlen is. Ám az eddigiekben ez gyakran ötletszerűnek bizonyult. Egyáltalán nem vették figyelembe — legalábbis a megvalósult megoldások szintjén — , hogy egy adott ország alkotmányában az állam és a társadalom történetileg kialakult jellege mellett miféle hatalmi egyensúlyi berendezés része az adott (és elszigeteltségében átvett) külföldi megoldás. Minden megszorítás nélkül hivatkozni például az NSZK Alaptörvényére, a parlament és a kormányzat ottani viszonyára — félrevezető, mivel figyelmen kívül hagyja az NSZK szövetségi állam jellegét. Ott a szövetségi parlamenttel és kormánnyal szemben a tartományok részben elvonhatatlan jogai, hatásköre áll, amit nálunk (az egyébként nyilván erősítendő) önkormányzat sem pótolhat.

3. Az elmúlt évtizedek a népszuverenitásnak egy Rousseau-ra visszanyúló, bár természetesen torzított elvét vették a magyar köztudatba, még az ellenzékibe is. Ez az egyszerűsítés a parlamenti felsőbbség egzaltálására vezetett. Ennek végzetes következménye az a leegyszerűsítés, mely a parlament totális felsőbbségét vallja, és amelyik annak felelősségét és hatalmát csak új választásokkal véli korlátozhatni. A kizárólag az új választásokban álló hatalmi korlát csak látszólag demokratikus, nélkülözi a hatalom tényleges megosztását, hiszen a felfogásban minden egyéb hatalom a homogén választással létrejött parlamenttől függ. Mindezt csak a nehézkes népszavazás ellensúlyozhatná. Hiányzik továbbá ebből a rendszerszerből a folyamatosság, a kiegyensúlyozottság az időben. Még a jellegzetesen kétpárti Egyesült Államokban is, ahol a kormányzás valóban váltóelvű, érvényesül ez a folyamatosság, és pedig a hivatali idők elcsúsztatásával. (A Kongresszus mandátumának időtartama nem esik egybe az elnökével, a Legfelsőbb Bíróság bírát élethossziglanra nevezik ki.)

A jelenlegi tendenciák folytatódása esetén olyan helyzet alakul ki, amelyben az ország egy új parlament létrejöttékor négy évre aláveti magát egy többségi pártnak, de csak arra a pillanatra, míg az megválasztja a Miniszterelnököt, s attól fogva e szinte felelősségre nem vonható pozícióból irányítják az országot.

Az alábbiakban az erős miniszterelnöki hatalom Alkotmányban immár elfogadott megoldását alkotmányossági szempontból elfogadható egyensúlyi rendszerbe igyekszem helyezni. A ma politikai — és valószínűleg államvezetési — realitásait meghatározónak tekintem, és minden esetben, ahol ez alkotmányos szempontból elfogadható, a meglevő, illetve a politikailag elfogadott jogosultságokat tekintem mérvadónak. Hogy ugyanis egyes állami szervtípusok milyen jogosultságokkal rendelkeznek a másik rovására, az mindaddig alkotmányossági szempontból egyre megy, amíg nem érvényesülhet kizárólagosság, ellenőrzésmentesség, amíg tehát megvalósul a kiegyensúlyozottság. Legalább ilyen fontos lehet egy ettől látszólag jórészt független szempont: a hatékony — és olcsó — működőképesség. Hogy milyen kormányzati rendszer működőképes, azt a társadalmi realitások jórészt meghatározzák, illetve a működőképesség következik a gépezet kialakultságából, függetlenül attól, hogy ki vezeti ezt a gépezetet, a Miniszterelnök, vagy a köztársasági elnök. A gépezet kialakultsága azonban csak alkotmányos stabilitás esetén képzelhető el.

A HATALOMGYAKORLÁS ALÁPÉLVEI. A POLITIKAI SZERVEK KÖZTI VISZONYOK

Az alábbiak a korporatív államberendezkedést elutasító, a demokratikus néprésvételen alapuló hatalomgyakorlás modelljére épülnek.

A hatalom megosztásának és kiegyensúlyozásának modelljét keresve a néphatalom alábbi letéteményesei, kifejeződései közti alkotmányos kapcsolattal foglalkozom:

— népszavazás (a népszuverenitás közvetlen kifejeződése)

* A szervezetek létrejöttét, pontos hatáskörét és működését csak konkrét szöveg szintjén lehet értelmezni.

- parlament (egy vagy két kamarás)
- köztársasági elnök
- Miniszterelnök (kormány) (kormányzat)*
- helyi hatalom (területi – lakóhelyi önkormányzat)

Az igazságszolgáltatás és a sajátos alkotmányvédő szervezetek (Alkotmánybíróság, ombudsman, esetleg Számvevőszék) elkülönült hatalmi ág(ak), melyek elvileg nem alakíthatnák, de ellenőrizhetik és ellensúlyozhatják a hatalomgyakorlást.

1. *axióma.* A Parlament érvényesíti a törvényei útján az alkotmányos rendet, meghatározza a kormányzás szervezetét (mindenekelőtt törvényi garanciák meghatározásával). Nem szükséges, bár ésszerű a kormányprogram formális parlamenti elfogadása (Vö. Német Alaptörvény 65. §.)

2. *axióma.* A többséggel választott Miniszterelnök pozíciója igen erős. Önállóan választja meg minisztereit, csak konstruktív bizalmatlanság lehetséges. A Miniszterelnök politikai és jogi felelőssége minimális (legfeljebb koalíciós partnereitől függ, illetve az új választásokra kell tekintettel lennie).

3. *axióma.* A köztársasági elnököt a Parlament választja. (Hatalma az előbbieket hatalmának függvényében gyenge, illetve rendkívüli esetekre vonatkozik.)

A korábban jelettek szerint a személyes kormányzati hatalom csak személyileg oszlik meg a Köztársasági Elnök és a Miniszterelnök közt, és a Parlament ezt alig korlátozza. Ez az elhatárolódás növelhető, ha nem teljesen azonos összetételű szerv, nem ugyanazon időre választja e két tisztségviselőt. A Köztársasági Elnök működését el kell választani az alakuló országgyűléstől. Enélkül a Köztársasági Elnök alkotmányossági – garanciális szerepe nem eléggé biztosított (például az országgyűléssel szemben).

A Köztársasági Elnököt tehát célszerűbb az országgyűléstől eltérő időtartamra választani. Az európai gyakorlat szerint ez az eltérő idő rendszerint hosszabb idő. Az NSZK-ban négy évre választják a Szövetségi Gyűlést, öt évre választja a Szövetségi Gyűlés az elnököt. (Olaszországban négy, illetve hét év).

A Köztársasági Elnök korlátozott szerepére és a pártközi paktumban jól kifejeződő hazai politikai kultúrára tekintettel a Köztársasági Elnök közvetlen, népszavazásszerű választása nem szükséges.

A parlamenti népképviselési rendszerrel jár a pillanatnyi párttöbbség uralmának veszélye, amit alkotmányos megkötések sikerrel korlátozhatnak az elviselhetőség szintjére. Ez a megfontolás még ott is egy második kamara (szenátus, felsőház) mellett szól, ahol ezt a területi autonómia kifejezése (a szövetségi rendszer) nem teszi szükségessé. A hatalmi egyensúly

* Elméletileg jogosult az az álláspont, mely a közigazgatást mint végrehajtó hatalmat itt tárgyalja. A jelen koncepció-vázlat csak arra van tekintettel, hogy a közigazgatás kizárólag jognak alárendeltségből eredő „önállóságát” figyelembe vegye.

megteremtése tehát egy egyébként korlátozott szerepkörű — s ennek megfelelően korlátozott létszámú és működési költségű — Felsőház létesítését teszi indokolttá:

1) A Felsőház megadja a jogalkotáshoz, különösen az alkotmánymódosításhoz szükséges ellensúlyt.

2) A Felsőháznak a Köztársasági Elnök választásában játszott szerepe révén csökken a Köztársasági Elnök függése a napi pártpolitikától.

3) A Felsőházban megfelelően megjelenhetnek a helyi–területi önkormányzati érdekek, amelyeknek az Alsóházban jelentkezése zavaró lehet a pártalapon szerveződő alsóházi működésre.

A Felsőház közvetett választással jön létre a helyi önkormányzatok területi alapon szerveződő, választott képviselőiből. (Például egy megye megfelelő településtípusainak önkormányzatai maguk közül delegátusokat küldenek a településtípus megyei — illetve regionális — tanácskozáására, ahol a településtípus aránya szerinti számban választanak maguk közül felsőházi küldöttet.)

A Felsőház a demokratikus képviselő elvére épül és nem lehet korporatív jellegű. Nem az egyházak, nemzetiségek és gazdasági érdekek konglomerátuma. A korporatív megoldás elvszerűtlenségén túl ezen érdekek kifejezésére nem is lenne alkalmas, mivel alapjában garanciális és nem promocionális jellegű, csak szükség szerint ülésező testület képzelhető el. Az erős miniszterelnöki hatalom mellett egy második, nem népképviselői kamara túlságosan meggyengítené a népképviselői országgyűlés súlyát. Ha a korporatív igények másként nem csillapíthatók, ezen testületek és intézmények általuk választott képviselői *tanácskozási joggal* meghívhatók. Ez is elvtelen, de legalább nem veszélyes kompromisszum.

A pusztán garanciális Felsőház más szervezési elvre is épülhet, nevezetesen a jelenlegi négy százalékos határ fenntartása esetén — amit szintén az Alkotmányban kell kimondani — a Felsőház működhet teljesen arányos képviselői alapján. Ezzel csökkenthető az extraparlamentarizmus, de sem az időbeli eltolódás követelménye, sem a területi önkormányzat megjelenítése nem valósul meg és technikai problémák (nagy létszám, újabb pártpolitizáló megfontolások) sem szólnak mellette.

A Felsőház az Alsóházzal ellentétben nem ülészakszerűen működne, hanem megfelelő feladatok jelentkezése esetén összehívandó.

A Felsőház részvétele a Köztársasági Elnök választásában akkor válik jelentősebbé, ha az Alsóház megosztott e tekintetben.

Alkotmánymódosítás esetén az Alsóházzal szinte azonos jogok illetik meg, de speciális, területi önkormányzati kérdések kivételével a módosítást nem kezdeményezheti.

Alkotmányerejű törvények esetében többszöri vétőjoga van. A rendes törvényhozás folyamatába viszont a Felsőházat főlegesen bevonni, mivel ezek tekintetében az Alkotmánybíróság kellően érvényesítheti a garanciális szempontokat. Területi – önkormányzati jogok érvényesítésére a Felsőház törvényt kezdeményezhet, illetve ilyen ügyekben panasszal élhet akár a Kormányal szemben is.

* Az Alsóház létszámának csökkentése szintén kívánatos, oly módon, hogy a választók számához igazítaná ezt az Alkotmányt.

A Felsőház egyszerű többségen alapuló határozattal, kétszeri vétőjoggal részt vesz azon tisztségviselők kiválasztásában, akik alkotmányos (nem parlamenti) funkciót látnak el (ombudsman, alkotmánybírák, MNB elnöke(?), Számvevőszék elnöke).

A mainál részletesebb működési és választási szabályok szükségesek, és rendezendő a parlamenti csoportok arányos képviseletén alapuló vizsgálóbizottságok jogköre és feladata.

ALKOTMÁNYMÓDOSÍTÁS (A MÁR ELFOGADOTTALKOTMÁNYBAN)

A kialakult alkotmány szilárdságát biztosítandó alapelvként legtöbbször a közvetlen népszuverenitást érvényesítik, vagyis megfelelő parlamenti alkotmánymódosítási eljárás után alkotmánymódosítás csak népszavazással valósítható meg. A módosítás népszavazáshoz kötése valójában nem annyira legitimálási szempontból fontos, vagyis nem azért, mert az alkotmánynak a közvetlen népakaratból kell származnia, hanem inkább, mert a népszavazás nehézségéből garancialitás adódik. Ez a bonyolult eljárás a pillanatnyi politikai megfontolásokkal szemben nyújt biztosítékot.

A későbbiekben jelzem, hogy magát a most kialakítandó Alkotmányt majd nem keli feltétlenül népszavazással elfogadni, ha azután a módosításhoz ez esetleg szükséges is. Ez kétségtelen ellentmondás, de nem jelenti egy elv sérelmét. Az elv sérelmét az jelenti, hogy nem egy külön erre választott alkotmányozó gyűlés hozza az Alkotmányt. Megjegyzendő, hogy az NSZK Alaptörvényt a tartományi népképviselletekben minősített többséggel fogadták el; Olaszországban az alkotmányozó nemzetgyűlést ugyan a köztársaságra vonatkozó népszavazás alapján hívták össze, de nem népszavazás fogadta el; Franciaországban volt népszavazás 1958-ban, de az alkotmány kidolgozása a De-Gaulle-i puccs következménye volt, s vitatható alkotmányosságú. Alkotmánymódosításhoz (területváltoztatást leszámítva) Németországban a Szövetségi Gyűlés tagjainak kétharmada és a Szövetségi Tanács szavazatai kétharmada szükséges [79. § (2)], Olaszországban a két kamara kétszeri szavazással, abszolút többséggel módosíthatja az alkotmányt, és népszavazást lehet kérni (138); Franciaországban főszabály szerint a két kamara által jóváhagyott szöveget népszavazásra bocsátják, ám a köztársasági elnök úgynevezett Kongresszust hívhat össze a két kamarából; ez esetben a leadott szavazatok háromötöde elég a módosításhoz.

Tekintettel arra, hogy a jelen elképzelés viszonylag gyenge hatalmú köztársasági elnökre és határozottan gyenge felsőházra van tekintettel, a következő alkotmánymódosítási eljárás tűnik indokoltnak:

Tekintettel arra, hogy a jelen elképzelés viszonylag gyenge hatalmú köztársasági elnökre és határozottan gyenge felsőházra van tekintettel, a következő alkotmánymódosítási eljárás tűnik indokoltnak:

A variáns. A módosítást a törvénykezdeményezésre jogosultak javaslatára az Alsóház kétharmados többséggel fogadja el. Ha a Felsőház is kétharmados többséggel járul hozzá, és a közzétételtől számított két hónapon belül nincs népszavazási kezdeményezés vagy az Alkotmánybíróság meghallgatása után a Köztársasági Elnök a népszavazásra bocsátást nem rendeli el az arra vonatkozó szabályok szerint, az alkotmánymódosítás életbe lép.

A Felsőház egyszerű többséggel egy ízben visszaküldheti az Alkotmánymódosítási Tervezetet az Alsóháznak, s az esetleges módosítás után a fenti eljárás érvényesül. Minden más esetben az Alsóház által kétharmados többséggel elfogadott Módosítás népszavazásra kerül. A módosítási eljárásra vonatkozó szabályt csak népszavazás módosíthatja.

B variáns. A holland alkotmány megoldásához hasonlóan nem az alkotmánymódosításról folytatott népszavazás áll a középpontban, hanem egy olyan megoldás, mely szerint a megfelelően elfogadott módosítás után a parlament feloszlik, új választást írnak ki, és az új parlament ismételt elfogadó szavazata után emelkedik a módosítás alkotmányerőre. A megoldás előnye, hogy ez esetben a képviselők és pártok személyes kockázatot vállalnak a döntéssel, és a megoldás csaknem egy alkotmányozó gyűlés jellegével bír. Elképzelhető olyan megoldás, miszerint a kisebbségben maradt képviselők kétharmada határozhat ilyenkor az új választások kiírásának elrendeléséről.

ALKOTMÁNYEREJŰ VAGY ALKOTMÁNYOS KIHATÁSÚ TÖRVÉNYEK

A jelen helyzetben erős elkötelezettség látszik az alkotmány közvetlen felhatalmazásán alapuló, azt kiteljesítő speciális jogforrások elkülönítése mellett. Az elkülönítés és csaknem alkotmányszerű kezelés ezek és bizonyos alapjogok esetében egy lényegében egykamarás parlament esetén alkotmányos szempontból indokolt lehet, ám a szabályozott joganyag kellő megkülönböztetését igényli. (A kétharmados többséggel elfogadás mindenestre a pártállam parlamentje iránti bizalmatlanság szülte: a hatalommegosztás modelljei jobb biztosítékot adnak.) A minősített többségnél sokkal fontosabb, hogy ezen törvények alapelveit is az alkotmány tartalmazza. Az alkotmánymódosítási garanciák (korlátok) némileg csökkentve itt is alkalmazandók, kiegészítve erős alkotmánybírói kontrollal (ami elképzelhetetlen tartalmi alkotmányi előírások nélkül). Másrészt az alkotmányba beépítés után e speciális törvények körét korlátozni kell a politikai hatalomgyakorlásra vonatkozó kérdésekre (v.ö. Francia Alkotmány 25. §). Ha nem érvényesül e megkülönböztetés, konzervatívvá válna a rendszer. Állampolgári jogokat nem a kétharmados többség véd meg, hanem az Alkotmánybíróság és a bíróságok. Az viszont a demokrácia működőképessége miatt jogos igény, ha a pillanatnyi politikai kisebbség nem kívánja kiszolgáltatni magát olyan politikai (például választási) elrendezésnek, szavazási mechanizmusoknak, amelyeket a pillanatnyi erőviszonyok diktálnak. Ez ugyanis a demokratikus parlamenti váltógazdálkodást tenné lehetetlenné. Alapjogok esetén viszont nem minősített többség kérdése a jog alakulása. Egyes alapjogok egyáltalán nem vagy csak az Alkotmányban rögzített feltételek esetén, vagy Alkotmányban megjelölt alapjogok érdekében korlátozhatók. Egyébként viszont az alapjogok egymás rovására érvényesülése érdekében szükséges korlátozásokat a pillanatnyi parlamenti erőviszonyok határozzák meg. Ellenkező esetben szabályozhatatlanság áll elő egy olyan konfliktushelyzetben, amely feltétlen szabályozást kíván. Ha tehát például a gondolatszabadság és a vallásszabadság, vagy a gondolatszabadság és a kisebbségek joga közt ellentét alakul ki, és erre nézve az alkotmány nem jelöl ki megoldást (aminek elmulasztása nem minden esetben mulasztás), úgy erre nézve a pillanatnyi többség szempontjainak kell érvényesülnie. Ha egy parlamenti többségnek fontosabb a vallásszabadság, mint a sajtószabadság, úgy az utóbbit az előbbi javára korlátozhatja a sajtószabadság *lehető legkisebb sérelmével*. Hogy ez a sérelem valóban a

legkisebb, azt az Alkotmánybíróság jogosult eldönteni. De éppen a példa mutatja, mennyire fontos, hogy ahol lehet, ott az Alkotmány előzetesen állást foglaljon. Például a sajtószabadság nem sértheti a kisebbséget, ám másfelől a kisebbség védelme a sajtóval szemben, esetleg a sajtó sajátos közlési kötelezettségei a kisebbség javára nem terjedhetnek az előzetes cenzúráig.

Az elmondottakra tekintettel a következő törvények közt kívánatos különböztetni az Alkotmányban:

a) alkotmánymegvalósító törvények (kétharmados többség)

b) a kizárólagos törvényi szabályozás tárgyai (beleértve alapjogok és korlátozások):

ba) törvények, amelyek létrehozása az Alkotmány szerint kötelező;

bb) amelyek létrehozása kifejezetten alkotmányos felhatalmazáson alapul (például „törvény meghatározhatja az állami tulajdon kizárólagos tárgyait”).

Ahol az Alkotmányra kiható hatása van a törvénynek, ott a Felsőház mérsékelő ellensúlya érvényesítendő, akár kétharmados, akár egyszerű többséggel rendezhető kérdésről legyen szó (nelyi önkormányzattal összefüggő kérdések; esetleg alapjog-korlátozások). Ha az Alsóházban megfelelőképp elfogadott törvényt a Felsőház hasonló többséggel elfogadja, úgy az kihirdethető; enélkül kétszeri újratárgyalásra a Felsőház a javaslatot visszaküldheti; egyszerű többséggel 30 napon belül módosító javaslatot tehet. Harmadszori alsóházi tárgyalás után nincs szükség felsőházi előterjesztésre, de az Alkotmánybíróság előzetes véleménye kikérendő és irányadó.

Mindez a törvényhozási eljárást lassítja, ám olyan kérdésekről van szó, ahol a konzervativizmus érény és az idő konszenzusteremtő.

A Köztársasági Elnök jelenlegi jogszabályalkotási feladata fenntartható.

IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS

A jelenlegi igazságszolgáltatási rendszert a természetes joghatóságtól elvonás és a különbíróságok tilalma különbözteti meg a jogállamitól. A vonatkozó elvek az eljárási és bírósági törvényekbe illeszthetők, illetve a Legfelsőbb Bíróság ügyelvonási joga hatályon kívül helyezendő.

Az igazságszolgáltatási szervezet mai szabályozásának legfőbb problémái:

1. A hatályos Alkotmány intézményesíti a sztálini típusú ügyészséget;

2. A Legfelsőbb Bíróság Elnöke választásának módja révén némileg a parlament alá rendeli a bírósági szervezetet. El kell ismerni, számos országban ennél erőteljesebb a parlament és a végrehajtó hatalom kinevezési joga [Német Alaptörvény 95. § (3)]. Franciaországban az Elnök által kinevezett Legfelsőbb Bírói Tanácsnak van érdemi szerepe a bírói kinevezésben (65. §). A bíróság más hatalmi ágaktól elválasztását a legkövetkezetesebben az olasz alkotmány rendezzi, ahol a Bírói Tanács tagjainak kétharmadát maguk a bírák választják, egyharmadát a parlament az egyetemi tanárok közül. Elméleti szempontból az olasz modell a legkövetkezetesebb, nem véletlen azonban, hogy az NSZK a maga nagyon kompromittált bírói karával nem ezt az utat követte annak idején, a második világháború után. Másfelől tekintettel kell lenni a bírói függetlenséget ma akadályozó erős bíróság-elnöki szerepre is, amit nyilván az autonóm testületi választás ellensúlyoz. Az autonóm Bírói Tanács fokozatos kialakítása látszik célsze-

rűnek, vagyis az igazságügyminiszter javaslatára a Bírói Tanács (ez csekély létszámú, csak költségterítést nyújtó testület) tagjait először a parlament választja a bírák (esetleg harmadrészt a jogi képviselőket nem vállalt jogtanárok) közül; majd a bírói kontingenst forgórendszerben a bírák maguk cserélik ki a Bírói Tanács által megválasztott rend szerint. A Bírói Tanács elnöke a Köztársasági Elnök, helyettese egy e tisztségre választott nem vezető bíró.

Az Alkotmányban eldöntendő, hogy a Legfelsőbb Bíróság ítélkező bíróság-e. [A magyar hagyomány szerint az, a Német Alaptörvény 95 § (2) szerint a Szövetségi Bíróság a jogegységet biztosítja, viszont vannak tartományi felsőbíróságok.] Semmitőszéki rendszerben legfelsőbb bíróság nincs.

Ugyancsak Alkotmányban kell dönteni az esküdtszékről (a nem-hivatásos bírák ítélkezési jogáról). Az Alkotmányba tartoznak a bírói függetlenség és elmozdíthatatlanság főszabályai és a bírói felelősségrevonás elvei és szervei. Ez utóbbi nem maradhat a Legfelsőbb Bírói Tanács belügye.

Ami az ügyészséget illeti, ezt önálló alkotmányfejezetben, önálló hatalmi ágként nem lehet fenntartani, és a kérdés érdemi rendezése a bírósági törvénybe tartozik. A büntetőeljárásra vonatkozó szakmai kérdés, hogy az igazságügyminiszter alá tartoznak-e vagy sajátos helyzetű bírák legyenek az ügyészek. Az állam vádmonopóliumának és a pótmagánvád jogának kérdése viszont alkotmányban rendezendő.

A fentiekre tekintettel a Legfelsőbb Bíróság elnökét és a Legfőbb Ügyészt az új Alkotmány előtt fölöslegesen megválasztani.

KORMÁNY

A jelenleg körvonalazódó rendszerben a Miniszterelnök igen erőteljes jogokkal rendelkezik a kormány alakításában, miközben a kormányozhatóság érdekében vele szemben csak konstruktív bizalmatlansági indítványnak van helye. Az alkotmányos egyensúly szempontjából a miniszterek parlamenti felelősségét kívánatos erősíteni oly módon, hogy a miniszterek beszámoltatását és felmentését a képviselők egy csoportja is indítványozhatja, és amennyiben a Miniszterelnök nem menti fel őket, a parlament egyszerű többséggel megteheti ezt, anélkül, hogy ez automatikusan a kormány elleni bizalmatlanság lenne. E megoldás növeli a Miniszterelnök autoritását, ésszerűsíti felelősségét.

Másfelől külön szabályozandó a külpolitikában a Kormány által betöltendő szerep, illetve hogy a Kormány milyen körben köthet nemzetközi szerződést. Az európai integrációban való részvétel miatt ennek alapvető garanciális szerepe van.

Kifejezetten a korábbi (szétválasztott) alkotmányból való átvétel az a megoldás, mely az alárendelt szervek minden törvénybe ütköző határozatát megsemmisítheti. Ez ellentmond a hatáskör-elvonás elvének. A közigazgatás jogszerűségét egyes országokban Államtanács vizsgálja, ám ennek nincsenek hagyományai nálunk, és a bírói felülvizsgálat jórészt pótolhatja ezt az intézményt. A helyi igazgatás autonómiáját erősíti, ha a területi közigazgatást érintő határozatok ellen a Felsőházhoz, illetve annak állandó Közigazgatási Tanácsához lehet fordulni. E Közigazgatási Tanács önálló ellenőrző szerepet is kaphatna, mivel a Kormány ilyen jogköre aligha tartható fenn. A Kormány és a Közigazgatási Tanács egyet nem értése esetén a törvényben meghatározott esetekben a Felsőház dönt. A Kormány közigazgatási jogosítvá-

nyai, a közigazgatás függetlenségének elvei, a szakképesítés mint a közigazgatási karrier alapja az Alkotmányban tárgyalandók.

Új hatóságok létesítésére a Kormány csak törvény kifejezett rendelkezése alapján jogosult.

Bizonyos határok közt biztosítandó, hogy a Kormány ellensúlyozhassa a parlamenti obstrukciót és lustaságot.

1) A Kormány véleményét közölni kell minden törvényjavaslattal kapcsolatban: erre a beterjesztéstől 15 napig van joga, ennek elteltével azt megadottnak kell tekinteni; sürgősségi tárgyalás esetén három napot kérhet a Miniszterelnök a vélemény közlésére.

2) A törvényhozó számára kifejezetten fenn nem tartott kérdésekben rendeleti szabályozásnak van helye* (ez a megfogalmazás miniszteri rendeletet is lehetővé tesz), minden más esetben a törvény vagy kifejezetten felruhazza a Kormányt vagy a minisztert rendeletalkotásra, vagy a Kormányt a jogköre delegálására. A parlament kétharmada a Kormány kérelmére felhatalmazást adhat, hogy az Alkotmányban meghatározott időn belül a Kormány rendeletet hozzon valamely egyébként törvényhozásra tartozó kérdésben, ha ilyen törvény még nincs (vagy a parlament hatályon kívül helyezte). Ezek a rendelet-törvények hatályukat veszítik, ha a felhatalmazó törvényben rögzített időn belül (például 60 naptári nap, illetve a következő parlamenti ülésszak kezdetétől számított 30 nap) nem erősíti meg ezeket a törvényhozás.

A veszélyhelyzetben kiadható, törvénytől eltérő vagy eredeti szabályozást jelentő kormányrendelet bemutatásának és időbeli hatályának szabályai hiányoznak. 60 napon belüli megerősítés hiányában vagy az Alsóház öt napon belüli összeülése nélkül az így kiadott rendelet visszahatólag hatályát kell hogy veszítse.

AZ ÚJ ALKOTMÁNY LÉTREHOZÁSA

A jelzett alkotmányos rendszer a fennálló intézményekre épül azzal, hogy az egy Felsőházzal egészülne ki. E Felsőház a helyi önkormányzati választások keretében nehézség nélkül kialakítható. (A másik lehetőség az új Alkotmány népszavazásos elfogadása, amely népszavazást szintén a helyi választásokhoz célszerű kapcsolni.) A választott helyi képviselők a külön jelzett eljárásban (delegátusok konferenciája) 30 napon belül kialakítják a Felsőházat, mely remélhetőleg kétharmados többséggel elfogadja az Alsóház kétharmados többséggel elfogadott javaslatát. Csak ekkor kerülne sor az Alkotmányban megjelölt olyan tisztségek betöltésére, amelyek az Alkotmány működéséhez kapcsolódnak, az Alkotmányból és nem a parlamenttől származik feladatuk és hatalmuk (Köztársasági Elnök, ombudsman, alkotmánybírák stb.) Más, az Alkotmánytól függő intézmények kiépítése is várhat addig oly módon, hogy jelenlegi jogszabályok alapján kinevezett helyettesek (újak vagy régiak) vezetik addig a meglevő intézményeket.

Látszólagos problémákat jelent a — mai stabilizálódásban fontos — Köztársasági Elnökre vonatkozó döntés. Az Alkotmány elnökválasztásra vonatkozó szabályait később, mondjuk három év múlva is hatályba lehet léptetni, addig tehát a jelenlegi „átmeneti” megoldás

* Jeleznem kell, hogy elterjedt elméleti álláspont szerint nincs helye elsődleges szabályozásnak rendeletben. Sem a német, sem a francia alkotmány nem követi ezt az elvet.

három év múlva is hatályba lehet léptetni, addig tehát a jelenlegi „átmeneti” megoldás érvényesülhet. Ugyanakkor alapvetően fontos, hogy az új Alkotmány mielőbbi életbeléptetéséig a kormányzásra és a kétharmados többségű törvények körének szűkítésére vonatkozó körön túl ne módosítsák az Alkotmányt, s az alkotmánymegvalósító törvények közül is csak a helyhatósági – önkormányzati választásra, illetve a Felsőház létrehozására vonatkozóan hozzanak törvényt.

BENCE GYÖRGY

Édes modellek, fanyar realitások

Hozzászólás Sajó András alkotmánymodelljéhez

„Mily édes érzés az ész követelményeinek megfelelő államalkotmányokat kigondolni...” — kiált föl Kant 1798-ban. Ám a filozófus lelkesedésébe mindjárt aggályoskodás vegyül: „Édes érzés, igen, az ész követelményeinek megfelelő államalkotmányokat kigondolni; de *vakmerőség* ilyeneket előterjeszteni, s *büntetendő* a népet a jelenleg fennálló alkotmányok megdöntésére bujtogatni.”¹

Kant fellelkesült ugyan a francia forradalomtól, de magáért a forradalomért nem lelkesült, elítélte az erőszakot. „A szellemdús nép forradalma — írja utolsó nagy művében, *A fakultások vitája*-ban —, mely napjainkban zajlik a szemünk előtt, talán sikerül, talán kudarcot vall; lehet, hogy oly sok nyomorúsággal és rémtettel van teli, hogy egy jó érzésű ember, ha a sikeres befejezés reményében másodszor belefoghatna, sose határozná el magát ilyen áron a kíséretre, — ez a forradalom, mégis azt mondom, szemlélőinek kedélyében (akik maguk nem bonyolódtak e játékba) olyan vágyteli részvételre talált, mely a lelkesedéssel határos, és minthogy a lelkesedésnek a pusztá kinyilvánítása is veszélyekkel járt, nem lehetett más oka, mint az emberi nem valamely erkölcsi hajlandósága.” A lelkesedés Kantnál „a jóban való érzelmetti részvétel”-t jelenti, s a „jó”, amiről szó van: egy népnek az a joga, hogy „más hatalmaktól nem akadályoztatva, olyan polgári alkotmányt adjon magának, amilyent helyesnek vél”.²

Mindezt nem azért hozom itt elő, mintha forradalmi bujtogatással akarnám vádolni Sajó Andrást, a szolid jogtudóst, aki alkotmánytervezetét vitára és felhasználásra előterjesztette. Aligha kell attól tartanunk, hogy a 210 paragrafusból álló törvénysszöveg különösebb izgalmat fog kiváltani a népben. Az ilyesmi legfőljebb a szakembereket, a képzett politikusokat és esetleg még a magamfajta, jogi dolgok iránt érdeklődő filozófusokat izgatja. Az alkotmánytervhez csatlakozó, szűkszavú kommentár sem éppen poleémikus hangvételű. Előfordulnak ugyan kritikai megjegyzések, így például amikor az „Alkotmány állandó *módosíthatása*”-t (69. old.) vagy a „nyugati megoldások *ötletszerű* átvételé”-t (uott) kifogásolja, de Sajó ilyenkor sem emeli fel a hangját.³ Legfőljebb egy kis gúnyt vélek itt-ott felfedezni, mint például amikor „a pártközi pak-

tumban jól kifejeződő hazai politikai kultúra”-ról (71. old.) beszél, bár lehet, hogy még ez is csak képzelődés.

De ha a Kant szerinti *büntetendő* politikai izgatóság vádjában nem marasztaljuk is el a tervezet készítőjét, az a bizonyos *lelkesedés*, az alkotmánycsinálás „*édes érzése*”, amivel az iménti Kant-idézetben találkoztunk, alighanem mégis csak ott dolgozott Sajó Andrásban. Sőt, talán a „vakmerőséget” sem szabad megtagadnunk tőle, vagyis inkább az intellektuális *merészséget*.

Tudatában vagyok persze, hogy kockázatos dolog az előttünk fekvő szakszerű jogi munkálat elemzését és bírálatát ennyire elvont, távoli, netán fellengzős összefüggésből indítani. Tudom, hogy ebből mindenképpen méltánytalanság származik. Hiszen így nem keríthetek sort az alkotmányterv részleteiben rejlő értékek kimutatására, holott a jogászok és a gyakorló politikusok bizonyára az egyes megoldásokból fogják a legtöbbet hasznosítani. Mégis úgy érzem, érdemes felhívni a figyelmet a nagy összefüggésekre.

Érdemes, sőt szükséges erről is beszélnünk, mert mindenféle gazdasági és társadalmi nyomorúságunk közepette, az általános politikai másnaposság állapotában, hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy voltaképpen nagy időket élünk. Lehet, hogy bennünk, akik olyannyira „belebonyolódunk a játékba”, hogy az már a bőrünkre megy, nos lehet, hogy bennünk csak rossz szájját hagy hátra az egész. Lehet az is, hogy kudarcot vallunk, belebukunk. De a külső „szemlélők kedélyében”, azoknak a kedélyében, „akik maguk nem bonyolódtak e játékba”, megvan az a „vágyteli, érzelemteli részvétel”, amiről Kant beszélt a francia forradalom kapcsán. A külföld lelkesedése most is abból fakad, hogy az átalakulás útjára lépett kelet-európai országok képesek és készek önállóan, új alkotmányos alapokra helyezni állami életüket.

*

Ha ilyen távlatból nézzük a dolgot, lehetetlen nem észrevenni, hogy Sajó András tervezete a fundamentumok, az alapok lerakásának gesztusával lép föl. Nem egyszerűen tartós, vagyis hosszú időre szóló alapokat akar teremteni, hanem szinte időtlen időre szóló alapokat. Figyeljünk csak oda a kommentár ünnepélyes és kissé enigmatikus szavaira: „... alkotmányt csak abban a tudatban lehet létrehozni, hogy az a jövő generációk számára is szól, tehát ismeretlen érdekű lények számára is elfogadható” (69. old). Figyeljünk fel a kifejezésre: „ismeretlen érdekű lények számára”. De haladjunk tovább. Kicsit később ezt olvassuk: (az alkotmánynak) „... a jövő számára is irányadónak kell lennie, anélkül, hogy konkrétan meghatározná, milyen is legyen ez a jövő. Ami ugyanis az ismeretlen jövőben elfogadható, annak — bizonyos határok között — *semlegesnek kell maradnia*” (uott).

Nos, az én értelmezésem szerint Sajó itt azt akarja mondani, hogy az alkotmányozónak nem az a dolga, hogy előrevetítse a társadalmi érdekek jövőbeli alakulását. Bár természetesen evégett is mindent el kell követnie, de túl nagy sikerre úgysem számíthat. Inkább arra kell törekednie, hogy olyan kereteket alakítson ki, amelyekbe az érdekek bármiféle alakulása belefér. Igaz, a tökéletes semlegesség éppúgy nem lehetséges, mint a hosszú időre szóló társadalmi előrelátás. De azért, ha tudatosan megpróbálunk semlegesek maradni, ez a gondolkodásnak mégis termékenyebb irányát jelöli ki.

Tudom jól, hogy a szerző, mondhatni az alkotmányozó jelenlétében nem veszélytelen vállalkozás szövegértelmezésekbe bocsátkozni. Könnyen úgy járhatok, mint az a bizonyos régi védőügyvéd, aki a nagy Csemegivel szemben a törvényhozó szándékára hivatkozva próbált érvelni egy olyan ügyben, amelyben Csemegi — mint kuriai bíró — a sajátmaga által alkotott kódex alapján ítélkezett. „Csemegi tudja a legjobban, hogy mit akart Csemegi!” — förmedt rá az ügyvédre a mérges öregúr. Mégis azt remélem, hogy nem járok messze az igazságtól, bárhogya is fogadja olvasatomat Csemegi, akarom mondani Sajó.

Nos, ha magunkévá tesszük a fenti értelmezést, óhatatlanul bizonyos összeütközéseket fedezünk fel a távoli jövő felé való nyitottság, vagyis az érdekeslegesség általános szándéka és az Alkotmány egyes rendelkezései között. (Alkotmányon most és a továbbiakban Sajó András tervezetét, nem pedig a hatályos alkotmányt értem.) Azok a rendelkezések, amelyek az én szememben ellentmondani látszanak az érdekeslegességnek, jobbra az Alkotmány gazdasági és szociális jogokat biztosító fejezetébe tartoznak.

Vegyük mindjárt a 45. cikket, amelynek egyik célja az, „hogya az állam tulajdona a lehető legszűkebb körre korlátozódjon”. Nos, bizonyára szükség van privatizálásra, de miért kellene a „lehető legszűkebb körre” visszaszorítani az állami tulajdont? Ez nagyon erős feltételezés, amely közgazdászok között erősen vitatott. Semlegesnek mindenesetre biztosan nem tekinthető.

A 45. cikk úgy rendelkezik, hogya államosításra csak „kivételesen” és csak akkor kerülhet sor, ha ez „elháríthatatlanul szükséges és ésszerű” (ami — gondolom — ugyanígy érvényes az állami tulajdonban való megtartásra). Összehasonlításképp jelzem, hogya az Alkotmány a gazdasági verseny korlátozását is csak kivételesen engedi meg, de itt már — a 46. cikk (2) szakaszában — nem kell „elháríthatatlanul szükséges”-nek lennie a korlátozásnak, elég ha „ésszerű ok”-a van, például „igazolt nemzetgazdasági hátrány megszüntetése”.

Menjünk tovább. A 49. cikk (2) szakasza lehetővé teszi a „hátrányos helyzetű csoport(ok) esélyegyenlőségének biztosítására” a fordított vagy pozitív diszkriminációt, mégpedig „munkaviszony létesítése, gyakorlása és megszüntetése során”. Ez a gyakorlatban alkalmazási kvótarendszert jelent. Utat nyitni a kvótarendszernek, bármilyen nemes, segítő szándékkal történjék is — ez igen kontroverziális kezdeményezés lenne. Magyarországon csak a zsidótörvények korából és az ötvenes évek rossz emléké káderpolitikájából ismerjük az ilyesmit. De napjainkban a kvótarendszer mind nagyobb ellenállásba ütközik Amerikában is, ahol aránylag széles körben alkalmazták az utolsó két évtizedben. Maga a társadalmi probléma, amelyre az alkotmányozó gondolhatott, amikor a 49. cikk vonatkozó rendelkezését megfogalmazta, Magyarországon pillanatnyilag a cigányokkal kapcsolatban merül fel. De kérdés, hogya vajon tényleg a kvótarendszer lenne-e a leghatékonyabb megközelítés? S ami még fontosabb, egy alkotmánynak — éppen az előttünk fekvő tervezet intenciója szerint — nem megoldásokat kell kínálnia az ilyen szociális problémákra, hanem a megoldás semleges kereteit kell kialakítania.

Újabb téma. Az 57. cikk az állam lakáspolitikai kötelezettségét szögezi le. Ez a rendelkezés meglehetősen földhözragadt, igaz ugyan, hogya legalább a hazai földhöz. Idézem: „Az állam köteles a rendelkezésére álló eszközökkel előmozdítani az állampolgárok lakáshoz jutását. Ennek érdekében ösztönözheti a magánépítkezést is.” Bizonyára sokan osztjuk azt a szociálpolitikai meggyőződést, hogya Magyarországon és a hasonló helyzetű országokban óvatosan

kell bánni a piacosítással a lakásügy terén, bár sokan, talán még többen képviselik az ellenkező nézetet. De bármelyik félnek van igaza, itt, ebben az Alkotmányban nem a Déli-pályaudvar hajléktalanjairól van szó, hanem — épp az alkotmányozó szándéka szerint — a jövő generációkról, „ismeretlen érdekű lényekről”. Honnan tudnánk tehát, hogy számukra is olyan elsőrendűen fontos lesz-e az állami szociálpolitikának ez a területe?

Jó néhány példát lehet még találni arra, hogy az Alkotmány egyes rendelkezései logikailag nem felelnek meg az alkotmányozó általános törekvésének. Annak ugyanis, hogy a lehető legszilárdabb, mondhatni az idők végezetéig megálló alapokat fektessen le; hogy a lehető legtágasabb, mondhatni bármely lehetséges emberi érdeknek helyet adó kereteket alakítson ki. Ez önmagában nem valami nagy baj. Tervezettel van dolgunk. Miért ne lehetne a helyhez és időhöz kötött, az állampolgárokat éppen most foglalkoztató gondok megoldására kitalált rendelkezéseket általánosabb, semlegesebb rendelkezésekkel helyettesíteni? Az időtlen érvényesség, az univerzalitás, a semlegesség úgyis csak ideál lehet. A valóságos alkotmányokat — sőt még az alkotmányok tudományos modelljeit is — mindenféle politikai nyomás alatt csinálják esendő emberek. Ezért minden modell, minden törvényszöveg elmarad az ideáltól. Ám ebből nem következik, hogy nem érdemes legalább törekedni az alkotmányozó által kitűzött ideál megközelítésére.

*

De nem elég, hogy igyekeznünk kell általános érvényű megoldásokat találni. A törekvés értelmes voltának vannak bizonyos további feltételei. Mindenekelőtt az, hogy az alkotmányozás folyamatában részt vevő, mérvadó politikai tényezők egyetértsenk bizonyos alapelvekben. Az egyetértés minimuma nélkül nem lehetséges tartós politikai berendezkedést alapítani. Ezzel természetesen Sajó András is tisztában van. Mégis olyanfajta és olyanfokú egyetértést tételez fel a mérvadó politikai tényezők között Magyarországon, amelynek fennállása bizony könnyen kétségbe vonható.

Miféle egyetértésre kell gondolnunk voltaképpen? Az első, legkézenfekvőbb elképzelés ténylegesen fennálló, *aktuális* konszenzust tételez fel. Azt, hogy a mérvadó politikusok komolyan mérlegelték és tudatosan magukévá tették azokat a közös elveket, amelyekből az alkotmányozó kiindul. A kommentár egyik leghangsúlyosabb helyén Sajó András ilyen konszenzust állapít meg: „Az alábbiakban — pártpolitikai megfontolásoktól függetlenül, ám az eddig ismertté vált politikai egyezések és egyezségek alapján — megkísérlem érzékeltetni, hogy igenis lehetséges a hatalmi szempontok számottevő sérelme nélkül egy európai értelem-ben alkotmányos rendszert körvonalazni” (68. old.).⁴ Megismétlem a kritikus részt: „ismertté vált egyezések és egyezségek alapján”. Manifesztált, elfogadott, a nagy pártok által osztott véleményekről van tehát szó!

Lehet persze egy másik, óvatosabb, kevésbé könnyen támadható feltételezéssel is élni. Eszerint nem nyilatkozunk arról, hogy a mérvadó politikai tényezők milyen elveket tesznek magukévá, milyen elvekben értenek egyet. Elég valamiféle *virtuális* konszenzusra hagyatkozni. Mondván, hogy a politikusok feje mindenféle gyakorlati ügyvel van tele, nem sokat foglalkoznak a nagy elvekkel. De ismerve eddigi nyilatkozataikat és magatartásukat, feltételezhetjük, hogy ha belegondolnak, nemigen találhatnak kivetnivalót az alábbi elvekben. Néhol úgy tűnik,

hogy Sajó András is hajlik egy ilyen megoldásra: „A követendő elvek — jelenti ki nagyvonalúan, mielőtt még rátérne a részletekre — egyszerűek és maguktól adódnak.” (Uott.)

Végül megemlítek egy harmadik megoldási lehetőséget is. Tegyük zárójelbe a valóságosan létező politikusok valóságos gondolatait. Még csak a valóságosan létező politikusok virtuális gondolataival se törődünk. Induljunk ki egy stilizált társadalomból, amelynek sajátosságai egyszerű és áttekinthető megállapításokkal leírhatók. Induljunk ki továbbá abból, hogy e társadalomban valamiféle csodalények élnek, akik — mondjuk — teljesen racionálisan viselkednek. S aztán kérdezzük meg, hogy milyen alkotmányos berendezkedést választanának maguknak ezek a lények a megadott körülmények között. Az ilyen, *fiktív* konszenzusra támaszkodó elképzelések szoktak intellektuálisan a legvonzóbbak lenni. Csak az a baj velük, hogy olyan távol állnak a valóságos viszonyoktól, hogy nehéz gyakorlatilag hasznosítható következtetéseket levonni belőlük. Mindenesetre úgy tűnik, hogy időről időre a mi alkotmányozóink, Sajó is kacérkodik ilyen fikciókkal. Vajon nem ebbe a körbe tartoznak azok a már sokszor emlegetett „ismeretlen érdekű lények”?

De ebbe a kérdésbe nem érdemes elmerülni, mert Sajó csupán célzást tesz egy ilyen fikcióra az Alkotmány kommentárjában. Használni az első két változatot használja, s ezek közül is főként a legelsőt. Mostantól tehát foglalkozunk inkább azzal, hogy mik azok az elvek, amelyekben — Sajó András szerint — megegyeznek a mérvadó politikai tényezők, vagy legalább nagy eséllyel jóváhagynák őket, ha engednének az alkotmányjogász vagy a jogfilozófus ösztökélésének, és kellő alaposággal elgondolkoznának fölöttük. Saját, tömörített fogalmazásban adom elő az elveket. Némelyiket ki is hagyom, de nem hinném, hogy nagyot torzítanék. Az első elv: az állampolgár szabadságának érdekében a hatalmi ágaknak ki kell egyensúlyozniuk egymást. Egy másik: a népszuverenitás nem korlátlan, csak az abszolút érvényű emberi jogok határai között szabad érvényesülnie. Megint más: az állam tevékenységét jogállami ellenőrzésnek kell alávetni. És még egy: tartós, merev, tartalmi tételekből álló alkotmányra van szükség. Nos, azt hiszem, elég végigfutni ezeken az elveken és kíváncságon, s máris belátjuk: nem általánosan elfogadottak a mai magyar politikusok között, és semmiképpen sem olyan egyszerűek és kézenfekvőek, hogy legalább valami virtuális konszenzust feltételezhettünk.

Úgy ézem, ez nem szorul külön bizonyításra. De hátha csak az történt, hogy Sajó András egy kicsit túl sietősen, mindjárt magának az Alkotmánynak az alapelveit fogalmazta meg. Azaz, nem időzött el azoknál a mögöttes meggyőződéseknél, amelyekben valóban — tényleges vagy virtuális — konszenzus van. S átugorta az érvelésnek azt a szakaszát is, amelyben azt kellett volna kimutatnia, hogy a politikusok — e mögöttes meggyőzések alapján — rávehetők legalább valami ahhoz hasonló, azt megközelítően liberális és demokratikus alkotmány elfogadására, mint amilyen előttünk fekszik. Félek azonban, hogy vannak olyan, alig megkerülhető és nehezen félremagyarázható tapasztalatok, amelyek kizárják, hogy a belátható jövőben kialakuljon a szükséges konszenzus egy, a Sajóéhoz hasonló típusú alkotmány elfogadásának kérdésében.

Eddig aránylag könnyű helyzetben voltam. Hiszen maga az alkotmányozó kockáztatott meg feltevéseket a politikai konszenzusról. Most viszont nekem kell előhozakodnom ilyenekkel. Igyekszem óvatos lenni, mert a kérdés kényes. Az ember könnyen a fejére vonhatja akár még

a nemzetgyalázás vádját is. Hogyan merhetném az állítani, hogy a magyar politikai életben nincs meg a kellő demokratikus konszenzus?

Ezért, mielőtt belevágnék, két megszorítást is teszek. Először tisztázni akarom, hogy mi is az, amihez nincs meg a kellő demokratikus konszenzus. Nem azt állítom ugyanis, hogy komoly okunk van valamiféle autoritárius fordulattól tartani a közeljövőben; hogy olyan gyenge lábakon állna a demokrácia Magyarországon. Hanem csak azt, hogy pillanatnyilag nincs sok remény egy komplett és tartós demokratikus alkotmány elfogadására.

Másrészt, amikor a demokratikus konszenzus hiányáról beszélek, elsősorban nem arra gondolok, hogy Magyarországon túl sok olyan állampolgár lenne, aki — érzelmileg vagy ideológiai alapon — elutasítaná a nyugati demokráciát. Éppen elegenden vannak Nyugaton is, akiket hidegen hagynak a demokratikus eszmények vagy egyenesen antidemokraták. Nem is tudom, mi módon lehetne megállapítani, hogy ilyenekből hol van többen. Inkább arra gondolok, hogy egy megállapodott nyugati demokráciában módjában áll ugyan mindenkinek, hogy megkérdőjelezze a liberális demokrácia értékeit. Ott, Nyugaton az irodalmi vagy akadémiai diskurzusban nagyon komolyan szokták is venni az ilyen radikális nézeteket. Ott, feltűnő, sőt befolyásos politikai mozgalmakat is lehet alapítani ilyen elvekre. De a demokrácia megállapodottsága éppen abban áll, hogy az ilyen elveket vallók reménytelenül marginalizálják magukat. Nincs esélyük a kormányhatalomban való részvételre, hacsak meg nem alkusznak a többséggel. A gondolat, az önkifejezés lehetőségei tehát — beleértve a politikai önkifejezést is — jóval szélesebbek, mint a politikai hatalomban való részvétel lehetőségei.

Magyarországon más a helyzet. Itt ugyanis a nyílt antiliberalizmus, a nyílt demokráciaellenesség nem okvetlenül marginalizálja a politikai szereplőket. Gyakran előfordul, hogy a kormány tagjai vagy valamely nagy — kormányon lévő vagy kormányképes — párt vezetői antidemokratikus vagy antiliberális nyilatkozatokat tesznek. Sőt, vannak olyan tekintélyes, vezető politikai személyiségek, akiknek teljes politikai nézetrendszerét nyugodtan antidemokratikusnak nevezhetjük. Akik legszívesebben a mai nyugati demokrácia valamilyen populista, korporatista vagy autoritárius alternatíváját részesítenék előnyben. Igaz, ebből még — ismétlem — nem következik, hogy a demokráciaellenes erők hamarosan felülkerekednek. Ilyen tekintetben akár egészen kedvezőnek mondhatjuk a helyzetet. De attól ez a helyzet még nem lesz alkalmas az időtálló alkotmányozásra. Nem azért, mert túl erősek a demokrácia ellenségei, hanem azért, mert a demokrácia hívei és ellenségei zavarosan oszlanak meg a komoly politikai pártokon belül. Ma tehát az a helyzet, hogy a pártok vezetői számára túl kockázatos vállalkozás lenne nyíltan és következetesen állást foglalni olyan elvi kérdésekben, amilyenekbe alkotmányozónk bele akarja vinni őket. Csak fölösleges belső konfliktusokat provokálnának, gyengítenék saját bázisukat, minden kézzelfogható haszon nélkül. Ez nem valami felemelő látvány, de legalább bizonyos érettségre, óvatos pragmatizmusra vall.

Ennyi magyarázkodás után nem halaszthatom tovább, hogy rá ne térjek azokra a tapasztalatokra, amelyek értelemezésem szerint alátámasztják a fenti állításokat. Magukat a tényeket bizonyára mindenki ismeri, csupán az kérdéses, hogy nem tulajdonítok-e túl nagy jelentőséget nekik. Ennek mérlegelését a vitára hagyom. Itt meglegszem pusztá említésükkel.

Első példa. A Magyar Demokrata Fórum egyik vezetője mindújra előhozakodik azzal a kedvenc eszméjével, hogy mivel a sajtó hatalom, a lapokat, csatornákat, pozíciókat el kell

osztani a pártok között. Követelését általában kihívóan és fenyegetően fogalmazza meg. A kormány ezt sohasem utasította vissza, pártjáról nem is beszélve.

Egy másik példa, amely nekem — és persze nemcsak nekem — személy szerint fontos. A legnagyobb kormányzó párt több vezetője — többször is, nyíltan, bár jellemzően homályos, irodalmias fogalmazásban — kétségbe vonta egy népcsoport, nevezetesen a zsidók nemzeti lojalitását. Törvényes diszkriminációt nem követeltek ugyan, de félreérthetetlenül jelezték, hogy a zsidók jobban tennék, ha a maguk dolgával törődnének, s nem akarnának szerepet játszani a parlamentben, a kommunikációban stb. A kormány, az ő pártjuk kormánya sohasem dezavualta az ilyen nyilatkozatokat.

Még egy példa ugyanebből a körből. A miniszterelnök és a külügyminiszter több olyan nyilatkozatot tett, amelyből arra lehet következtetni, hogy hatalmuk legitimitását nem egyszerűen a polgárok pillanatnyi döntéséből, a koalíciós és parlamenti aritmetikából eredeztetik, hanem hajlamosak rá, hogy valami mélyebb alapot tulajdonítsanak neki. Hajlamosak rá, hogy abban a titokzatos megfelelésben keressék hatalmuk forrását, amely — érzésünk szerint — a pártjuk által képviselt értékek és a magyar nemzet sajátos értékei közt áll fönn. S a reprezentációnak ez a nem parlamentáris, hanem inkább a politikai misztika körébe tartozó értelmezése lehetővé teszi a számukra, hogy a nem magyar állampolgárságú, de magyar nemzetiségű emberek vezetésére is elhivatottnak érezzék magukat.

De nem akarom azt a látszatot kelteni, hogy csak a Fórum köreiben vannak olyan irányzatok, amelyek szétfeszítenék a javasolt liberális alkotmány kereteit. A nemzetiségi politika megoldására minden irányból jelentkeznek koporatív megoldásokkal. Sőt, ami azt illeti, maga az Alkotmány is ebbe az irányba sodródik, a kommentár minden ellenkező értelmű kijelentése ellenére.⁵ Az első, általánosabb nyilatkozat még teljesen megnyugtatóan hangzik: „Az alábbiak — írja Sajó András — a korporatív államberendezkedést elutasító hatalomgyakorlás modelljére épülnek.” (70. old.) A felsőházzal kapcsolatban azonban már tesz egy kis engedményt: „Ha a korporatív igények másként nem csillapíthatók, ezen testületek és intézmények” — nevezetesen „az egyházak, nemzetiségek és gazdasági érdekek” — „választott képviselői *tanácskozási joggal* meghívhatók. Ez is elvtelen, de legalább nem veszélyes kompromisszum.” (71. old.) Alkotmányozóink itt tehát elárulja, hogy maga sem hisz annyira a demokratikus konszenzusban.

S, hogy a legnagyobb ellenzéki párt se maradjon ki a körképből, gondoljunk vissza egy pillanatra a taxis-blokád idejére. Az egyébként igen mérsékelt, szolidan parlamentáris szabad-demokratákban hirtelen feltámadt a forradalmi, direkt akció szelleme. Alig tudták nagy nehezen a „polgári engedetlenség” liberális palackjába visszagyömöszölni az elszabadult dzsint.

*

Végül a tervezet talán legtisztázatlanabb pontjára szeretnék kitérni, az alkotmány bevezetésének kérdésére. De most már rövidre kell fognom hozzászólásomat. Kérem, tudják be ennek, ha egy kissé élesebben fogalmazok.

Az alkotmány elfogadásának és esetleges későbbi módosításának ügyében Sajó Andrásnak ez a jelszava: „Most, és aztán soha!” A kommentár utalásaiból kiderül, hogy elképzelhetőnek

tartotta az egész alkotmányozási mű véghezvitelét a múlt év őszéig. Azután pedig, ha elfogadták volna az Alkotmányt, egyhamar nem került volna sor a módosításra. Az erősebb variáns szerint ugyanis *új parlamenti választásokat kellene kiírn* minden alkotmánymódosításhoz, s a gyengébb variáns szerint is nagy esélye volna legalább egy-egy népszavazásnak.

A plebiscitum eszközéről Sajó András lefegyverző őszinteséggel nyilatkozik: „A módosítás népszavazáshoz kötése — mondja — valójában nem annyira legitimálási szempontból fontos, vagyis nem azért, mert az alkotmánynak a közvetlen népakaratból kell származnia, hanem inkább (azért), mert a népszavazás nehézségéből garanciaadás adódik.” (73. old.) Furcsa is lenne azt követelni minden módosításnál, hogy az közvetlenül a népakaratból fakadjon, amikor magát az egész eredeti Alkotmányt a mai parlament fogadta volna el.

Miért e különös ellentmondás? Végtelen bizalom — egyfelől — a mai parlament demokratikus konszenzusában. Teljes bizalmatlanság — másfelől — a jövő parlamenteiben. Vagy talán a mostaniban sem bízik annyira az alkotmányozó? Nem lehet, hogy a „most vagy soha” bújik meg a „most, és aztán soha” mögött. Netán arra gondol, hogy addig lehetett volna egy ilyen liberális alkotmányt keresztülhajtani a parlamenten, amíg még tartottak a demokratikus átalakulás mézeshetei. De mikor voltak nálunk ilyen mézeshetek? Nem úgy volt-e inkább, mint amikor egy hölgy és egy úr csak hosszú viszony után köt házasságot, és aztán az esküvőt hamar követi a válóper.

A mai parlament, a mai pártok nem sok hajlandóságot mutatnak az alkotmányozásra. De még mindig jobb, ha lassanként, részletekben alakul ki az ország új alkotmánya, mintha félig odafigyelve, szinte szórakozottságában fogad el a parlament egy remek, komplett konstrukciót.

Az alkotmányban lefektetett jogok és szabadságok megvalósulása nemcsak a jogtételek tisztaságától és konzisztenciájától, nemcsak a jogi alkotmánybiztosítékok rendszerének átgondoltságától, hanem a közvéleménytől is függ. Attól a bizonyos konszenzustól, amely iránt alkotmányozónk meglehetősen vegyes, a szélső optimizmus és pesszimizmus között ingadozó érzelmeket látszik táplálni.

Az alkotmányos normák jogi és politikai érvényesítése nem zárja ki egymást. A politikai kikényszerítésnek egy olyan rendszerben is van helye, sőt egy olyan rendszerben is nélkülözhetetlen, amelyben jól kidolgozott jogi garanciák működnek. Ha maguk az állampolgárok, a politikusok, a politikai pártok nem tartják szem előtt az alkotmányt, hiába őrködnek felette ombudsok és taláros alkotmánybírók. És az sem olyan rettentő nagy baj, ha bizonyos alkotmányos normák jogi garanciái némileg hiányosak. Politikai eszközökkel ki lehet pótolni a hiányt.

Azt hiszem, Sajó András túl szigorúan tartja magát az őszopozitista dogmához, hogy nincs törvény szankció nélkül, s nincs jog, ha nincs jogorvoslat. Ezért el tudom képzelni, hogy az a szerény javaslatom sem számíthat nála kedvező fogadtatásra, amivel hozzászólásomat befejezem: Úgy vélem, föl kéne adni a „mindent vagy semmit”, a „most vagy soha” magatartást. Érdemes lenne belekezdeni valami részleges, fokozatos alkotmányreformba is. Talán az sem lenne baj, ha az eredmény jogilag hiányos. Feltéve, hogy valóban kialakul a politikai konszenzus az alkotmányreform folyamatában.

JEGYZETEK

- ¹ Kant, *Der Streit der Fakultäten in drei Abschnitten* II, 9, láb. In: *Werke* (Cassirer) VII. köt., 405. old.
- ² Uo., II, 6, ill. 398-399. old.
- ³ A kiemelések a fenti idézetekben tőlem származnak.
- ⁴ Az én kiemelésem — B. Gy.
- ⁵ Terjedelmi okokból nem térek ki a 4. cikk (3) szakaszára, pedig ide kívánczna. Eszerint a hátrányos helyzetű kisebbségek „demokratikusan kifejezett akarata”-t is figyelembe kell venni, amikor az állam diszkriminációt vezet be a boldogításukra. Megkérdem: hogyan juthat demokratikusan kifejezésre egy kisebbség akarata, ha nem alkot valamilyen külön elektorális kollégiumot, kuriát? Igaz, csak „az ésszerűség keretei közt” kell figyelembe venni.
- ⁶ Thomas C. Grey, „Constitutionalism: An Analytic Framework”, in. J. Roland Pennock és John W. Chapman, szerk., *Constitutionalism*, New York: NYU Press, 1979, 196 skk. (*Nomos sor., XX. köt.*)

Alkotmánytani alternatívák

Hozzászólásom első részében az alkotmány egyes intézményeinek koncepcionális kérdéseire kívánok összpontosítani, a második részében a Tervezet egyes rendelkezéseinek megfogalmazásakor felmerülő kisebb problémákból emelek ki néhányat.

I. KONCEPCIONÁLIS PROBLÉMÁK

1. Alapjogok

Itt két problémát vetnék fel, amelyek megítélésem szerint végső fokon ugyanarra a gyökerre vezethetők vissza: ez röviden az *állam társadalomszervező tevékenységében való túlzott bizalomként* fogalmazható meg.

a) Az egyik ilyen probléma a *gazdasági és szociális jogok differenciálatlan felvétele* az alkotmányba, pontosabban az, hogy e jogokat az egész jogrendszer fölötti alkotmányos mérceként tekintik, amelyek alapján az alkotmánybíróság alkotmányellenességet állapíthat meg. A gazdasági és szociális jogokat már a Weimari Alkotmány alkotmányos alapjogok rangjára emelte ugyan, de tényleges hatásuk ezeknek nem volt — éppúgy, ahogy a többi alkotmányba vett alapjognak sem — a második világháború utáni évekig. Ettől kezdve — az alkotmánybíráskodás szilárd intézményesítésével — vált élővé Európa nyugati felén a közvetlen jogi hatásokat kiváltó alapjogok intézménye, és ekkor már *közvetlenül* szembesülniük kellett a jogtudósoknak és a jogpolitikusoknak a *szabálysintű pontosságot nélkülöző* alapjogi deklarációk problémáival. Másrészt az alkotmányellenességet megalapozó és ehhez jogkövetkezményként megsemmisítést maga után vonó alkotmánybíráskodás „komollyá tette” az addigi politikai és ideológiai jelszóként funkcionáló gazdasági és szociális jogok *mögöttes* követelményét: a társadalom szervezésébe történő állami beavatkozás drasztikus növelését és az egyes társadalmi szférák önszerveződésének korlátozását. *Ennek mérlegelése vezette arra 1949-ben az új német alaptörvény előkészítőit, hogy kihagyják ezeket az alapjogokat az alkotmányból*, és csak a „szociális állam posztulátumára” támaszkodva érvényesítsék ezeket az alkotmányon kívüli humanitárius törekvéseket.

Az állam társadalomszervező szerepe mindamellett — mint közismert — a nyugat-európai államokban hosszú ideig, az 1970-es évek közepéig töretlenül növekedett. Ettől kezdve

azonban az állami beavatkozásnak és közvetlen társadalomszervezésnek ez a foka az egész társadalom — benne a gazdaság, a tudomány, az egyetemi szféra, az oktatás stb. — működésének hatékonyságát látszott megkérdőjelezni, és a szellemi világ, majd az egész ideológiai-politikai szféra szakított az állami társadalomszervezés eszméjével. Kelet-Európában, ahol a totális állami szervezés tönkretette az európai modernizáció alapvető vívmányainak nagy részét, és ahol a piacracionalitás, illetve a többi önszerveződési mechanizmus felélesztése a következő évtizedek központi feladata, ettől nem lehet eltekinteni. *Így tévesnek kell ítélni Sajó András alkotmánytervezetének ide vonatkozó koncepcióját.*

Az alkotmányellenességet megalapozó alapjogok közé tehát nem tartom felvehetőnek a „gazdasági és szociális” követelmények listáját, de mint az államnak feladatot kítőző és a mindenkori parlamenti törvényhozásnak orientáló elveket adó maximákat beemelhetőnek tartom. Ezzel követnénk az 1978-as új spanyol alkotmány megoldását, amely — okulva az azt megelőző nyugat-európai alkotmánybíráskodás több évtizedes gyakorlatából — szintén ilyen csökkentett hatóerővel emelte be a gazdasági és szociális jogokat.

Alkotmánytechnikailag erre jó megoldás lenne például, ha — miután elkülönítve deklarálánk az említett gazdasági és szociális jogokat —, az alapjogokkal foglalkozó fejezet végére egy külön paragrafust illesztenénk be, ez szám szerint felsorolná azokat az alapjogokat, amelyek alapján az alkotmánybíráshoz lehet fordulni, kihagyva a gazdasági és szociális jogokat. Vagy felmerül például az említett spanyol megoldás, amely az alkotmánybírásg jogkörének felsorolásánál teszi meg ezt a hatókörszűkítést az említett jogok vonatkozásában.

b) Az alkotmánytervezet „gazdasági és szociális jogok” részének másik problémája szintén az állami társadalomszervezés túlzott preferálására mutat. Ugyanis, ha elfogadnánk is az előbb jelzett megoldást és e jogok kirekesztve az alkotmánybíráskodásból csak mint feladatkitűző elvek kerülnének az alkotmányba, még akkor is vitatható marad a Tervezet néhány ide vonatkozó olyan kardinális megfogalmazása, amely koncepcionális problémaként minősíthető. A legfontosabb problémát az 56. § (2) bekezdésében látom, bár ez a beállítódás többször is felbukkan az egyes megfogalmazásokban. Idézem: „Az állam — egyebek között — a lehetőségek határai közt ingyenes egészségügyi alapellátással és jóléti szolgáltatásokkal, valamint állami társadalombiztosítási rendszer működtetésével tesz ennek eleget.”

Ez a megfogalmazás az egészségügyi és más ellátás ingyenességének rögzítésével — és így természetesen állam szervezésbe vonásával — egy olyan szociálpolitikai koncepció ma radványaként minősíthető, amely bizonyos mértékig valóban alakította Nyugat-Európában a releváns törvényhozást az 1970-es évek közepéig, de amely az állami társadalomszervezés zsákutcsa jellegének említett sokszerű felismerésével eltűnt a nyugati szellemi világ, majd a politika palettájáról. (És itt nemcsak Thatcher vagy Reagan híveinek szűkebb körére gondolok, hanem a német Claus Offe és a nyugati szellemi baloldal álláspontjainak eltolódásaira is.)

Azokat a szociális és humanitárius követeléseket, amelyeket az ingyenes és állami egészségügyi stb. ellátás követelése szolgált a levitézlett szociálpolitikai koncepcióban, hatékonyabban — és az állami társadalomszervezés zsákutcáját elkerülő módon — tudja megoldani az *utólagos-kompenzáló jellegű szociálpolitika*. Ugyanis azokat a költségvetési milliárdokat, amelyeket az ingyenességre törekvő koncepcióban állami egészségügyi stb. intézmények közvetlen finanszírozására fordítottak, ebben a koncepcióban különböző jogcímen az

igénybe vevő polgárok kapják meg, és maguk választhatnak a gazdaságilag a „pusztulás terhe” mellett működő és egymással versengő intézmények között. Röviden tehát: az előbbi jogelméleti szempontú kritika mellett itt Sajó András alkotmánytervezetének szociálpolitikai szempontú kritikáját kívántam jelezni.

2. Parlament

Rögtön le kell szögezni, hogy egyetértek a vitatott alkotmánytervezet kétkamarás parlament modelljével, és azzal, hogy a második kamarát a pártpolitikai harcok következményeként létrejövő állandó változtatási kényszer féjeként konstruálják meg. *Problémának találok azonban azt az önkormányzati koncepciót, amelyre a Tervezet a Területi Gyűlést, a parlamenti második kamarát alapozni akarja.* Röviden: a Tervezet a helyi önkormányzatokra kívánja alapozni a második kamarát, megítélesem szerint viszont az ország átfogóbb régióit kellene felhasználni ehhez.

Az elmúlt két év nagy politikai és társadalmi változtatásai folyamán ugyanis nem került sor a hazai szellemi életben, és így a politikai vitákban sem, egy olyan szerkezeti probléma végiggondolására, amely Trianon óta különösen nyomasztóan nehezedik az országra. Ez pedig a területileg és népességet illetően összezsugorodott ország „vízfőjű” főváros-központúságban rejlik. Ez a probléma az egypártrendszer 40 évében, amely lényegét illetően szükségszerűen a centralizált ország egyközpontú szerkezetét előfeltételezi, nem merülhetett fel komolyan. Ma azonban ez egyaránt beszűkíti a tudomány, az egyetemi szféra, az oktatás, a termelési-gazdasági szféra és a jogi rendszer strukturális reformjának lehetőségeit. Hasonló teher volt az osztrákoknak is összeszűkülő országuk Bécs-központúsága 1918 után. De ők — amellet, hogy kulturális szféráik átfogóbb német térségben szerveződése továbbra is jótékony kiegyenlítő szerepet töltött és tölt be a Bécs-központúság hatásaival szemben — *föderalizálták* országukat, az egyes tartományokat, amelyeknek lakosság száma alig nagyobb mint a mi megyéinké. Ennek következtében az elmúlt 40 év folyamán Graz, Salzburg, Linz városok tagállami főváros státusa révén bizonyos kiegyenlítődése ment végbe Béccsel szemben.

Magyarországon a két világháború között politikai terület-visszaszerzésre összpontosítása, majd az elmúlt 40 évben pedig a centralizált egypártrendszer miatt nem vetődhetett fel komolyan ennek orvoslási lehetősége. Az 1989-es változáskor jött volna el erre az első történelmi lehetőség, de végül is az önkormányzati törvény vitája során lezajlott politikai csatározások megmaradtak a korábbi kormány belügyminisztériuma által elkészített „a — b — c” verziókkal dolgozó tervezet keretei között, és az egyes pártok az itteni megoldások valamelyikével azonosulva — és a többit harsány hangon elutasítva — igyekeztek profilizálni álláspontjukat. Tényleges modellértékű, új koncepciók végiggondolására azonban már nem került sor e harsány küzdelmekben.

Az alkotmány koncepciójának rendszeresebb végiggondolása kapcsán azonban e meg nem oldott problémát ismét elő kell venni, és államszerkezetünk főváros-központúságával szemben az ország *régióira alapozott decentralizált államszerkezet lehetőségét végig kell gondolni.* Az oktatásban, az egészségügyben, a tudományban, a művészeti szférában, a gazdaságban stb. szükséges *kompetíció és intézményes sokszínűség* — amely ezek belső értékelési mechanizmusainak újjáélesztéséhez elengedhetetlen előfeltétel — az államszerkezeti decentralizáció

nélkül (ahogy azt az osztrákok tették) nem tudunk érdemben előrelépni. Az ország gazdasági és részben kulturális régiókra tagolódásának határai a földrajztudományban kidolgozottak mondható. Csak jelzésképpen utalok Enyedi György munkáira, és arra, hogy Enyedi az önkormányzati vita elején a belügyminisztérium tervezetének modelljei kapcsán 1989 végén — a minisztériumhoz küldött szakvéleményében — maga is felvetette az átfogóbb régiókra építés modelljét a mai megyék helyett.

Az alapul fekvő önkormányzati koncepció módosításával tehát figyelemreméltónak tartom Sajó András alkotmánytervezetének Területi Gyűlés konstrukcióját. Ezt azonban ily módon nem a városi önkormányzatokra és a kisebb területi egységek küldötteire kellene alapozni, hanem az *ország régióiban kialakítandó föderatív államszerkezeti egységekre*. Az ország hat régiójának kormányai lakosság számuk arányában küldhetnének képviselőket a Területi Gyűlésbe, amely így kisebb létszámú lenne, mint a Tervezet minimálisan 90 fős megoldása. (Kb. 30-40 fős létszám elég lenne ehhez.) A föderatív államszerkezetnek azt a rugalmas konstrukcióját kellene nekünk is megvalósítani, mint amit az osztrákok is tettek, és amelynek lényege, hogy egy-egy hatáskör ellátását a máskülönbön önálló tagállamok (tartományok) *egymás közötti* vagy a központi állammal kötött szerződésben átruházhatják vagy közös hatóságot hozhatnak létre erre. (Lásd az Osztrák Alkotmány 15/A cikkelyét.)

A parlamenti második kamara már azért sem jelentene több kiadást a mai országgyűléshez képest, mert ez utóbbi létszáma egy abnormitást tükröz. Általános jelleggel azt lehet megállapítani, hogy az ilyen nagy létszámú parlament mint a mai csaknem 400 fős magyar országgyűlés a sztálini politikai rendszerek termékei, amelyeket — mivel gyakorlatilag úgysem engedték működni ezeket a „díszlet” szerveket — abnormális módon nagy létszámmal hozták létre. Ha valaki előveszi a „World of Parliaments” kiadványait, látni fogja, hogy a nyugati demokráciák működő parlamentjei csak 50-60 milliós lakosság esetén engedik meg maguknak az ekkora méreteket, ezzel szemben az egypártrendszerek mű-parlamentjei általában többszáz fős létszámmal statisztáltak. A 600 fős albán parlament ennek csak kiugró példája. A Magyarországhoz hasonló 10 milliónyi lakosú nyugati országok általában maximum 200 főt engednek meg maguknak, ezt a képviselőgárdát azonban el tudják látni megfelelő képviselői fizetéssel és törvényhozási segédapparátusokkal. *Mindenféle parlamenti és alkotmányos reform előtt tehát erőteljes redukciót kellene végrehajtani.* Ezután a tervezet második kamara 30-40 képviselője egyáltalán nem jelent majd megemelt kiadásokat a mai állapotokhoz képest. Másrészt ekkora képviselőtömeg professzionális politikussá szocializálása lehetetlen a parlament keretei között és a politikai pártok vezérkaraiban is, így a többség csak a „vatta” szerepét tölti be a parlamentben.

3. Köztársasági elnök és a kormány

E fejezeteknél koncepcionális problémákat nem találtam a Tervezetben. A köztársasági elnök jogkörének a pusztán reprezentatív funkciókon túlterjedő konstrukciójával egyetérték én is, és a korlátozott beleszólási jogát a folyamatos állami életbe (például az egyszeri törvény-visszaküldési jogát a parlamenti kamarákhoz) veszélytelennek lehet tekinteni.

4. Jogalkotás

Az alkotmánytervezet „Jogalkotás” fejezetében levő jogforrási hierarchia megoldásaival szemben azonban koncepcionális kifogást emelnék.

Legfontosabb problémám: Sajó András alkotmánytervezetében a törvények és az alkotmánytörvények elkülönítése és a törvények helyettesíthetősége a kormány törvényerejű rendelettel, illetve egy — ugyan a Tervezetben csak lehetőségként jelzett — Törvényhozási Bizottságra bízása ellentétes a parlamentarizmus logikájával. Másrészt az *alkotmánytörvények* esetében, bár a Tervezet szerint ez megmaradna a parlament hatáskörében, az alkotmánybírósnak olyan erős kontrolljogot juttatna, amely szintén a parlamentarizmus logikáját kezdené ki.

A Tervezet megoldása egy olyan parlament esetében védhető, amely — mint a mai magyar országgyűlés — „vízfejűen” nagyra duzzasztott, és e mellett jórészt hozzá nem értő, a politikába műkedvelően beszállt képviselőkkel áll. Ha azonban egyrészt elvégeznénk az előbb jelzett redukciót — kb. 200 főre csökkentve a mai országgyűlést —, másrészt figyelembe vesszük a közeljövő, néhány éves parlamenti gyakorlatának kiostálóját, politikussá szocializáló hatását a ma még műkedvelő politikusainkra, akkor a parlament korlátozása az alkotmánytörvényekre egyszerűen értelmét veszti, és csak e megoldás negatív hatásai érvényesülnének. Vagyis a mindenkor parlamenti ellenzék képviselőinek, azaz a *jövő lehetséges kormányai tagjainak kirekesztése az államügyek vitelének napi részletességű információiból, amelyekhez a folyamatos törvényelőkészítésben közreműködve jutnak hozzá a parlamenti képviselők.*

A jogalkotás középpontjában tehát a mainál kisebb létszámú és professzionális politikusokból álló parlamentnek kell állnia, és ennek egyetlen jogforrása a *törvény* legyen. Az ilyen parlament törvényhozása a másik irányban szükségessé teszi, hogy a kormány és az egyes minisztériumok csak a törvények végrehajtására és eseti törvényi felhatalmazással rendelkezzenek csak jogalkotási hatáskörrel. (Hogy a kormány törvényerejű rendeteket hozzon, így természetesen fel sem vehető.)

5. Alkotmánybíróság

Itt ismét koncepcionális problémákat szeretnék jelezni.

Az első probléma lényege: Az alkotmánybíróság bevonása a parlamenti törvényalkotás lezárása előtti folyamatba elkerülhetetlenül átpolitizálja, és egy idő után, mint az egyik politikai tábor szervét alakítja át az alkotmánybírószágot, ez pedig hitelvesztéshez vezet. Az alkotmánybíróságok ugyan általában is — feladataik egy része miatt - jobban átpolitizálódnak, mint a rendes bíróságok, de az alkotmánybíráskodás egyes modelljei erre eltérő strukturális lehetőségeket adnak, illetve eltérő mértékben jelentenek védelmet a túlzott átpolitizálódással szemben. E modelleket egy skálán lehet elhelyezni, amelyen előrehaladva növekszik az alkotmánybíráskodás átpolitizáltsága:

1. Legteljesebben az tudja az alkotmánybírószágot megvédeni a túlzott átpolitizálódástól — és így a politikai harcoktól legerősebben elszigetelni —, ha *csak konkrét jogeset kapcsán* és a rendes bírósági, illetve a közigazgatási bíráskodási út *befejező szakaszaként* kerülhet sor az alkotmánybírószám előtti eljárásra. A törvények (és a bennük levő politikai döntési tartalom!)

alkotmányellenessé nyilvánítása így időben és az alkotmánybíróság előtti eljárás szereplőit illetően is elválík a politikai küzdelmektől. (Ez a modell az amerikai alkotmánybíráskodás sajátja.)

2. Az átpolitizálódást már nagyobb fokban idézi elő, ha egyedi jogeset nélkül is lehetséges alkotmányossági normakontrollra felkéní az alkotmánybíróságot. De e második megoldásban is *elfogadott törvények utólagos alkotmánybíróági kontrolljáról* van szó, így időben némileg már elcsúszik az alkotmánybíróági procedúra a parlamenti törvényelőkészítés kapcsán folyó politikai csatározásokhoz képest. Ennek ellenére ez a modell azért már direkter bevonja az alkotmánybíróaságot a politikai véleményharcokba. Az alkotmánybíráskodás szűlőhelyén, Amerikában ugyan nincs ilyen, de Nyugat-Európában tagadhatatlanul e modell felé toldott el több ország alkotmánybíráskodása, és például a parlamenti képviselők egy-egy csoportja a törvény elfogadása után kezdeményezheti ennek, illetve valamelyik rendelkezésének alkotmányellenessé minősítését.

3. A legdirekter módon akkor politizálódik az alkotmánybíróaság, ha fel lehet kérni még el nem fogadott *törvényjavaslatok* alkotmányellenességi vizsgálatára. Ez a megoldás csak a francia Alkotmánytanács esetében volt ismert eddig, amely többek között már ezért sem tekinthető teljes értékű alkotmánybíróaságnak, és inkább a politikai rendszer részeként, mintsem a jogi rendszer csúcsaként fogható fel.

4. Ehhez képest újabb fokozatot jelent az alkotmánybíróaság politizálása terén a mai magyar alkotmánybíróasági törvény. Vagyis amikor már konkrét törvénytervezet sem kell ahhoz, hogy a politika mozgásba hozza az alkotmánybíróaságot, hanem egy-egy alapulfekvő, absztraktn megfogalmazott döntési alternatíváról kérik ki véleményét. (Például elvileg alkotmányos lesz-e egy olyan földtörvénytervezet, amely egy meghatározott tárgyat illetően reprivatizál...)

Sajó András alkotmánytervezetének 189. §-a ugyan nem tesz lehetővé ilyen absztrakt kérdést az alkotmánybíróasághoz, de az említett francia megoldást teljes mértékben tartalmaz. „A Köztársasági Elnök, a Miniszterelnök, a jogok országgyűlési szűszólója, vagy együttesen 50 képviselő kérheti az Alkotmánybíróaságot, hogy a törvényjavaslat, a népszavazásra bocsátott javaslat, vagy már elfogadott, de még ki nem hirdetett törvény, valamint ratifikálás előtt álló nemzetközi szerződés alkotmányosságáról előzetesen foglaljon állást.” 189. § (1). De ugyanezt a politikába belevonást tartalmazza a 121. § (3) bekezdés is, amely a törvények fölötti jogforrási szinten levő alkotmánytörvények esetében teszi kötelezővé az alkotmánybíróaság előzetes állásfoglalását. (Bár, mint jeleztem, én a törvény/alkotmánytörvény kettébontását is elhibáztottnak tekintem, de mint a Sajó-tervezet túlpolitizált alkotmánybíróasági modelljének egy megjelenését említeni lehet.)

Az alkotmánybíróaságnak ezt az átpolitizálódását tehát az egyedi-konkrét jogesetektől való elszakítottaság és a parlamenti-politikai arénába való strukturális belevonása hozza létre. E mellett azonban ezt tovább növelheti — és itt már csak feltételes módban kell fogalmazni — az alkotmánybíróaság tagjainak rekrutációs bázisa, vagy megfelelő megoldás esetén nagymértékben csökkenteni lehet ezt a lehetőséget, és az alkotmánybíráskodás jobban megtartható a jogrendszer kereteiben. Két végpólus képzelhető itt el: 1. Ha egy alkotmánybíróaság döntően a közéletben aktívan szerepet vállaló egyetemi jogászprofesszorokból és hasonlóan aktív ügyvédekből áll, az tendenciaszerűen közelíti az alkotmánybíráskodást a pártpolitikai tábor-megoszláshoz. Ha azután az ilyen alkotmánybíróaságot még az előbb jelzett strukturális módon

is bevonják a politikai csatározásokba, akkor már csak az alkotmánybírói bársonytalár marad, mint egyetlen különbség a pártok politikusaihoz képest. Azt pedig csak a véletlen dönti el, hogy kinek a vállára terítik közülük ebben a modellben éppen a talált. 2. Ezzel szemben ha az alkotmánybíróság tagjainak többsége csak hosszú bírói gyakorlattal és csak felsőbbíróságokból rekrutálódhat, akkor ez a megoldás jórészt kiszűri a jogásznak álcázott pártpolitikusokat.

A nyugati alkotmánybíróságok esetében nagyon is számot vetnek ezzel, és — eltekintve a francia Alkotmánytanácstól, amely nem igazi alkotmánybíróság — egy minimális kötelező létszámot írnak elő az alkotmánybírói tagok kiválasztásánál, amelyet csak felsőbbíróságok tagjai közül lehet betölteni. Mivel az alkotmánybírák választása a parlamenti politikusok kezében van, ezért ez a megoldás az egyetlen, amely biztosítja a jövőbeni alkotmánybírák pártpolitikai semlegességét.

Ehhez képest Sajó tervezete így fogalmaz: Az „Alkotmánybíróság tíz jogi végzettségű, legalább 15 évi, elismert jogi vagy jogtudományi tevékenységet kifejtő személyekből áll, akiket a Parlament együttes ülése választ a jelenlévők kétharmadának szavazatával kilenc évre.” (194. § (1) bek.) Javaslatom az, hogy ide még be kellene iktatni, hogy az *alkotmánybíróság tagjai egyharmadának — vagy felének — a felsőbbíróságok tagjai sorából kell kikerülnie.*

Kisebb probléma, de már itt jelezni kell, hogy a Tervezet szerint az alkotmánybíróság tagjainak megbízatása — a 9 év letelte után — egy ízben meghosszabbítható, és ez ellentmond minden nyugati alkotmánybírói megoldásnak. Ti. vagy legyen végleges a kinevezés — vagyis egy meghatározott nyugdíjazási életkor eléréséig —, vagy csak egy ciklusra, amelyet épp ezért hosszan kell megállapítani. Csak így lehet elkerülni, hogy az alkotmánybírák ítélkezése — mandátumuk utolsó éveiben — pártpolitikai megfontolásokra kényszerüljön. Én az utóbbi mellett voksolnék, vagyis a 9 éves ciklust meg kell tartani, de az újráválaszthatóságot meg kell tiltani.

További megjegyzésem az alkotmánybírák politizálódástól megvédése kapcsán, hogy hiányzik a Tervezetből az összeférhetetlenség főbb okainak felsorolása, és csak a pártonkívüliség jelzésére szorítkozva ennek rendezését a jövőbeni alkotmánybírói törvényre bízva (195. § (1) bek.) Megítélésem szerint a legfontosabb összeférhetetlenségi okokat már itt rögzíteni kellene, mégha általános jelleggel helyesnek tartom is a Sajó-tervezet szükségszerűságra törekvő és részletezéstől elzárkózó stílusát. (Az ellenkező oldalon, a bőbeszédű alkotmánystílus példaként a kazuisztikus osztrák alkotmány említhető oldalhosszúságú paragrafusaiival, illetve az ideológiai tételeket hosszan fejtegető portugál alkotmány.) Tekintettel tehát az átpolitizálódásra, mint a legfontosabb veszélyre, én rögzíteném, mint összeférhetetlenségi okot a *kormánytagságot és a parlamenti képviselőiséget* az alkotmánybíróvá választást megelőző 4 évben. Ezt tehát javaslom beiktatni a 194. § (1) bekezdés első mondata után.

A Sajó-tervezet alkotmánybírói-modelljének *másik koncepcionális problémáját* szövegszerűen ugyan csak néhány bekezdés hordozza, azonban e rövid szövegrészek hordereje ténylegesen meghatározza az egész alkotmány és a benne foglalt parlamentarizmus logikáját, sőt ezen túlmenően az egész jogrendszer koncepcionális kérdéseit feszegeti. Szövegszerűen idézem a részeket:

— 197. § (2): „Nem tárgyalható olyan alkotmánymódosítás, mely... az emberi jogokat sérti.”

— 189. § (2): „Az alkotmánymódosításra irányuló kezdeményezés tárgyalhatósága kérdésében... az Alkotmánybíróság hivatalból foglal állást.”

— 189. § (6): „Az előzetes állásfoglalás szerint alkotmányellenes dokumentum nem hirdethető ki, illetve szavazás vagy népszavazás alá nem vonható.”

— 189. § (7): „Az alkotmánybíróságot határozatának felülvizsgálatára hat év eltelte után kérhetik fel ismét.”

Kritikámat e koncepcióval szemben azzal szeretném kezdeni, hogy mivel az emberi jogok döntő többsége *nem szabályszerűség, hanem csak jogelvi szinten helyezkedik el*, és egy-egy ilyen jog sokszor ellenkező irányba eligazítva, egymásnak ellent mond a konkrét esetekben, *ezért egy ilyen rendelkezés az alkotmánymódosítás alkotmányossága fölött kontrollálhatatlan hatáskört biztosítana az alkotmánybíróságnak*. A parlamentarizmus logikája szempontjából ez a koncepció mint az alkotmánybíróság túlhatalmának extrém megnyilvánulása fogható fel, messze meghaladva minden nyugati alkotmány ide vonatkozó modelljét. A legtagabb alapjogi alkotmánybíráskodást folytató német Szövetségi Alkotmánybíróság sem kapott ilyen „bianko-csekket” a parlamenti akaratképzés fölötti kontrollra, noha néhány alkotmányos alapjogra támaszkodva néhány lépést tett ebbe az irányba. Ott azonban a bíróság többnyire a felsőbb bírósági karból rekrutálódik, és ez jótékonyan tompító hatású az absztrakt alapjogi elveken nyugvó alkotmánybíráskodásban strukturálisan benne rejlő veszélyekkel szemben. Egy erősen átmoralizált, aktivista vagy más torzulás esetén átpolitizált ideológiai alkotmánybírói stáb esetén azonban a póre emberi jogokra alapozott alkotmánybíráskodási kontroll beláthatatlan következményeket hozhat magával.

Az emberi jogok ilyen erősségű középpontba állítása a *jog egész koncepcióját* is mélyen érintené. A működő jogi szféra anyaga ugyanis több rétegből áll, és a kontinentális Európa jogai — ha különböző arányokban is — a *politikai jogalkotás, a jogtudományi-jogdogmatikai szisztematizálás és a bírói gyakorlat* hármastevékenységének eredményeképpen kapnak alakot a törvényszövegben. Az utóbbi 40 évben Nyugat-Európában — az amerikai alkotmányfejlődés kezdetei után — a jogrétegek fölül kikristályosodott az alkotmányos alapjogi elvek rétege, ám ezen új jogi réteg — ha több-kevesebb sűrűdással is — együtt tud működni a jog említett hagyományos rétegeivel. Egy-egy aktivistább alkotmánybíróság, egy-egy rövid időszakban ugyan túlzottan elviheti a jogképzés és a jogi továbbfejlesztés súlypontját az alapjogi réteg felé — sűrűn gyakorolva az alkotmányellenessé nyilvánítás lehetőségét a legabsztraktabban megfogalmazott alapjogokra támaszkodva is —, de Nyugat-Európa elmúlt 40 éve általában azt mutatja, hogy ez az új jogi réteg sikeresen integrálódott a jogdogmatika, a bírói gyakorlat és a politikai jogalkotás közé. *Sajó András alkotmánytervezetének idézett megfogalmazásai — amelyek tehát ezen a téren túlmennek minden eddigi nyugati alkotmányon — a jog rétegeinek ezt a kényes egyensúlyát végletesen az emberi jogok szabályszerűségét nélkülöző rétege felé tolnák el*. Néhány évtized alatt ez a kontinentális jog egész koncepcióját felboríthatná. (Csak adalékként jegyzem meg, hogy az említett szolidabb német alkotmánybírói gyakorlattal szemben is az 1980-as évek folyamán ott egy markáns jogelméleti irányzat nőtt ki, és ma ez mint a „legalisták kontra konstitucionalisták” szembenállása sok szempontból a német jogelmélet legfontosabb tábornegozását adja.)

Néhány éve még éppen Sajó András opponálta egy cikkében Soós Vilmosnak a természetjogot erősen középpontba helyező cikkét a pozitív jog fokozott védelmében. Ma ugyan én nem annyira a pozitív jog alapállásából vitatkozom vele, hanem inkább egy tágabb, többretekintő jog koncepcióját tételezve, amelyben mint *egy jogi réteg* az alkotmányos alapjogok is helyet

kapnak, vele szembeni pozícióm most mégis némileg hasonló ahhoz, mint ami az övé volt 1987-ben Soós Vilmoséval szemben. Mivel azóta jogelméleti írását nem olvastam, nem tudom, mennyiben jelent ez koncepcionális eltérést jogszemléletében, vagy netán csak mint taktikai-jogpolitikai álláspont értékelhető.

II. KISEBB ÉSZREVÉTELEK

4. §-hoz: Az egyenlőségi jognak ez a megfogalmazása nagyon körültekintő és végiggondolt, de szerkezetileg az alapjogok részébe kellene áttenni. (Például rögtön az emberi méltóság sérthetetlenségét rögzítő 7. § után.)

25. § (9)-hez: Kizárólag a felekezeti iskolákban teszi lehetővé a hitbeli nevelést. Ez túl erős korlát. Noha a másik véglet — a kötelező hittan minden iskolában — is elvetendő, de így túlzottan korlátozna az alkotmány.

32. §-hoz: A politikai részvételi jogokat itt kezdi el a Tervezet részletezni, és ezek hordozójaként az „állampolgárok” körét jelöli meg. Itt azonban felvethető, hogy Magyarország speciális helyzete miatt — ti. a magyar nemzet majd fele államhatárainkon és állampolgárságunkon kívül található — *nem az „állampolgárság”, hanem a tágabb „magyarság” alkotmányaként kellene alkotmányunkat megalkotni, és ebből következőleg a politikai jogok gyakorlásának alanyaként ne az „állampolgári” kör csupán, hanem a tágabb „magyarság” szerepeljen.* Vagyis az „állampolgár/külföldi” megkülönböztetés helyett a „magyar/külföldi” distinkcióval kellene itt operálni. Ezt a megoldást követik a németek — ahol, különösen eddig, a németek nagy része a Szövetségi Köztársaság határain kívül élt —, vagy a spanyol alkotmány is. Ez a módosítási javaslat persze politikailag alapvető kérdést érint, ezért nagyon vigyázni kell, nehogy az utóbbi években ismét fellobbant urbánus/népies tábormegoszlások szerint gondolják végig ezt a politikai pártok és irányzatok.

35. § (3)-hoz: A több társadalmi tiszttség összeférhetetlensége 1990 májusában, amikor Sajó András elkezdte tervezetét kidolgozni, a pártállam élő maradványai miatt még érthető volt, de mára ez politikailag érdektelen, alkotmányjogilag pedig csak megtöri a Tervezet „állam/nem állam” megkülönböztetésre máskülönben mindvégig figyelő következetességét.

36. § (5)-hez: Egyesület vagy politikai párt tevékenységének felfüggesztését vagy feloszlását nem lehet alkotmánybírásnál kisebb szintű szervre bízni, így rendes bíróság számára ez megengedhetetlen. (Túlzottan gyakran Nyugat-Európában sem fordult elő az elmúlt 40 évben, így nem kell nekünk sem tartani alkotmánybíráságunk esetleges túlterhelésétől.)

36. § (7)-hez: Több párt tagságát tiltani alkotmányjogilag érdektelen egy normális pluralista rendszerben. Szociológiailag pedig amúgy is a párttagság fontosságának csökkenése figyelhető meg a nyugati demokráciákban is — ettől jórészt független az egyetlen fontos, a választásokon elért szavazatok száma —, és hasonló helyzet jött létre az elmúlt évben nálunk is.

57. §-hoz: Az állampolgárok „lakáshoz való joga” ugyanúgy, mint az ingyenes egészségügy, oktatás stb. egy zsákutcaba jutott szociálpolitikai koncepció eredménye, ehelyett a közvetett állami finanszírozással és szociálpolitikával kell az e mögötti humanitárius követelményekre törekedni. Így ezeket a megfogalmazásokat a Tervezet minden pontján korrigálandónak tartom, és mint említettem, ebben a korrigált formában is csak mint feladatkitűző részt kellene bevenni a gazdasági és szociális jogokat az alkotmányba.

58. §-hoz: A „személyi jövedelmek különbségei mérséklésére tett intézkedések” szintén egy paternalisztikus politikai koncepció maradványa. Ennek erősebb megfogalmazása a spanyol alkotmány 31. cikkelye, amely még a progresszív adózás elvét is alkotmányos elvvé emeli e célból, de az egyrészt még az 1970-es évekbeli „állami társadalomszervezési eufória” utórezgéseinek idején, másrészt egy szocialista-kommunista dominancia által jellemzett politikai rendszerben készült, és mindezek enyhén szólva nem találhatók meg a mai magyar szellemi és politikai palettán.

69. § (2)-höz: Bármely 10 képviselő kérésére bizonyos hadgyakorlatokról népszavazást kell tartani. Majd ugyanitt az (5) bekezdésben 20 képviselő kap erre lehetőséget, és egy sor további esetben könnyűvé teszi a Tervezet a periódikus választásokon túl a társadalom urnákhoz szólítását. Az elmúlt másfél év sok mindenre megtanított ezzel kapcsolatban: ilyen gyakoriságot nem szabad megengedni, hiszen ez maroknyi politikus számára lehetővé teszi a mindenkori viták lezárására a „néphez fellebbezést”. Mint az már láthatóvá vált, az ilyen gyakoriság „kiszáritja” a nép urnához járulásának kedvét, és ez a parlamentarizmus egész működését is kérdésessé teszi. (Ti. a periódikus választásokra is csak a társadalom töredéke fog elmenni egy idő után.) Csökkenteni kell tehát annak lehetőségét, hogy aktivista kis csoportok népszavazások kikényszerítésével „vegzálják” a társadalmat.

75. § (2)-höz: A parlamenti képviselőséggel való összeférhetetlen más állami tisztségeket felsorolva így folytatja a Tervezet: „Ha a képviselőjelölt írásban lemond az összeférhetetlen megbízásról, az akadály megszűnik.” Megítélésem szerint ezt törölni kellene, hisz a politikus pályát jelentő képviselőség mélyebb összeférhetetlenségben áll — és kell, hogy álljon — a hivatásos bírói, alkotmánybírói, ügyési hivatással, mintsem azt egy formális lemondás elháríthatná.

89. § (1)-hez: Egy „Törvényhozási Bizottság” létét a parlament részleges helyettesítésében elfogadhatatlannak és a parlamentarizmus logikájával összeegyeztethetetlennek kell tartani. Az osztrák alkotmányban van egy — ennél sokkal szűkebb konstrukcióként — „Főbizottság”, de a gyakorlatban ott sem kapott igazán szerepet az elmúlt évtizedekben, és végül is igazi hasonmást ehhez csak a rossz emlékű prezidiumokban — Elnöki Tanács — találhatunk.

104. § (5)-höz: A köztársasági elnök választására 3 napos határidőt tűz ki, aminek leteltéhez igen szigorú következményt fűz. Ez a határidő így kivihetetlen lehet sok esetben, ezért módosítására két alternatíva kínálkozik: 1. Az egyik megoldásban az első szavazás után, amennyiben egyik jelölt sem kapja meg az összes képviselő kétharmados többségű szavazatát, rögtön csak a két legtöbb szavazatot elért jelölt maradhatna a ringben, és nem lenne a tervezetben javasolt még egyszeri írásbeli jelöltajánlási procedúra. Így tartani lehetne a teljes választási menet lebonyolítására a rövid határidőt, esetleg a jelzett 3 napot. 2. A másik alternatíva lehet, hogy — a második fordulótól a pártok közötti koalíciókötésekre és ehhez az újbóli ajánlásokra sort kerítendő — teljes értékű újakezdés lenne itt, az első sikertelen kör után is, és csak a harmadik menet szűkülne a két legtöbb szavazatot szerzett jelőltre, ahogyan a Tervezet javasolja. (Az olaszoknál nemritkán 20 forduló a köztársasági elnök választása!) Ebben az esetben azonban hosszabb határidőt kell hagyni a parlamenti frakcióknak a kompromisszumkötésekhez. De elkerülendőnek tartom a szankciót, a parlament feloszlását és újbóli választások kiírását — a társadalom „vegzálását” — a határidő sikertelen letelte esetén.

111. § (4)-hez: Senki sem töltheti be a miniszterelnöki pozíciót 12 évnél hosszabb ideig, mondja ki itt a Tervezet. Ezt is csak legfeljebb még 1990 tavaszán, a létrejövő pluralizmus gyors megszűntethetőségétől tartva lehetett volna indokolni. A normális parlamentarizmus eszköztárában a kormánypárt elnökét a pártján belüli választásokon, vagy pártjával együtt a parlamenti választásokon buktatják meg, és nem az alkotmányjog eszközeivel távolítják el a kormányrúd mellől.

139. §-hoz: A törvénytervezetek Tervezetek Tárházában közzététele és ezen keresztül a társadalom érdekcsoportjainak bevonása helyett az intézményesebb *érdekképviseleti egyeztetési eljárást* kellene itt rögzíteni, ahogyan Ausztriában, Norvégiában, Svédországban, Svájcban, Németországban stb. kialakult.

143. § (3)-hoz: Az örökségek progresszív adóztatása szintén a Tervezet már bírált, túlzott „állambaráságának” jeleként minősíthető.

151. § (2)-höz: A Magyar Nemzeti Bank Elnökének az olyan erőteljes politikához kötését — amelyet az 50 képviselő javaslatára az Országgyűlés általi felmentési lehetőség jelez — vitathatónak találom. E lehetőség kritikájánál abból indulok ki, hogy a központi jegybank az ország gazdaságának „véredényrendszerét”, a pénz értékállandóságát hivatott elsősorban biztosítani, és alapvetően függetlennek kell lennie a politika mindenkori szempontjaitól. A fejlett nyugati országokban a központi jegybank kötöttsége az állami testületekhez egy sor variációt mutat. A teljes függetlenségtől — amely elsősorban az Egyesült Államok példáján látható — a pénzügyi kormányzatnak alárendeltségig terjed itt a skála. Az utóbbi évtizedben azonban a fő tendenciák a központi jegybankok politikától elszigetelése felé mutatnak. (Ezek pedig döntően a keynesianus gazdaságpolitika és a pénzgazdálkodás politikai célú befolyásolásából fakadó veszélyek felismerésével alakultak ki.) Az ideális az lenne, ha a központi jegybank elnökét és vezetőit a mindenkori bankrendszer belső automatizmusai választanák ki. Erre én nem ismerek konkrét megoldást, így — mint szükségszerű rosszat — elfogadhatónak tartom, hogy a Magyar Nemzeti Bank elnökét politikusok 6 évenként válasszák, noha a pártonkívüliséget és a bankszakmában eltöltött hosszabb vezetői múltat itt is előfeltételként lehetne rögzíteni. De a bármikor elmozdíthatóságát — amire a Tervezet a jelzett 50 képviselőnek lehetőséget ad — veszélyesnek látom. Így a 151. § (2) törlését javaslom.

166. §-hoz: A 3 évenkénti helyi és területi önkormányzati választás gyakorisága nem tűnik reálisnak a magyar társadalom kialakult „urnához járulási ellenszenve” miatt.

187.§ (3)-hoz: A Számvevőszék elnökénél és helyettesénél hiányzik az összeférhetetlenség rögzítése. Ahogyan az Alkotmánybíróságnál is problémát jelentett, itt is felvethető ez. A Számvevőszék fő funkciója, hogy a parlamenti pártfrakciók fölött állva és a minisztériumoktól, kormánytól függetlenül ellenőrizze a parlament által elfogadott költségvetési előírások betartását és megakadályozza a burkolt eszközátviteleket ezek között. Így összeférhetetlenségi okként kellene rögzíteni — ahogy az Alkotmánybíróságnál is felmerült — a választást megelőző 4 évben meglevő parlamenti képviselői mandátumot, illetve kormánytagságot.

A Számvevőszék hatáskörét szintén túlzottnak szélesnek látom Sajó András alkotmánytervezetében. E szerv már említett feladata ugyanis *rögzített számokhoz köztést jelent*, és objektív vizsgálati szempontokat a Számvevőszék kontrolljogaihoz. Azonban gazdálkodási szempontok és gazdaságossági megfontolások alapján kontrolljogokat adni ennek a szervnek vitatható. Így a Tervezetnek azt a kitételét, hogy a Számvevőszék ellenőrzi „... az állami tulajdonban

lévő vállalatok, vállalkozások vagyonérték-megőrző tevékenységét”, törlésre javasolnám. Igaz, hogy erre Sajó András hivatkozhatna az osztrák alkotmányra, amely szintén megengedi ilyen szempontok alapján is a Számvevőszék kontrollját, de az osztrák alkotmány és állami politika hagyományosan előreteljesebben államilag szervezett gazdaságban gondolkodik, mint azt ma Magyarországon a domináns politikai erők bármelyike is kívánatosnak tartaná.

Kondor Béla: Nő gitárral

HALMAI GÁBOR

Alkotmányra várva

Vannak több évszázados múltra visszatekintő alkotmányos államok — mint például Anglia —, melyek sohasem rendelkeztek egyetlen dokumentumba foglalt alaptörvénnyel, ugyanakkor az egykori (és a jelenlegi) szocialista országok alkotmányaik ellenére sem voltak soha alkotmányos államok. Jóllehet az „alkotmány nélküiség” állapotát az 1989. október 23-án hatályba lépett átfogó, „köztársasági” alkotmány módosítás többé-kevésbé felszámolta, de az alkotmányos államiság követelményeinek minden tekintetben megfelelő új alkotmány még várat magára.

A gyakran alkotmányosnak is nevezett magyarországi átalakulás kezdeti szakaszában teljesen indokolt volt a korábbi ellenzéki erők félelme az idő előtti alkotmányozástól, hiszen az hozzájárulhatott volna egy átmeneti állapot konzerválásához. Ezért az Ellenzéki Kerekasztal pártjai először a demokratikus átmenet úgynevezett sarkalatos törvényeinek tartalmáról igyekeztek megállapodni az akkor még uralkodó párttal. E törvények elfogadásával valóban felszámolták a pártállamot, és kialakultak egy demokratikus jogállami berendezkedés körvonalai. Ugyanakkor az alkotmány szövegén csak azokat a módosításokat vezették át, amelyeket a törvények feltétlenül indokoltak. Az azóta végrehajtott számtalan, zömmel politikai célzatú alkotmány módosítás szintén nem szolgálta az alkotmányos államiság konzisztens rendszerének kialakítását. Meggyőződésem szerint ezt csak egy új, stabil alkotmány lenne képes megteremteni.

Az új alkotmánynak egyszerre kell kielégítenie a demokrácia és a jogállamiság követelményét. Az európai alkotmányfejlődés szolgáltatott már példákat mind az egyik, mind a másik háttérbe szorításának káros következményeire.

A Robespierre nevéhez fűződő francia jakobinus alkotmány például a maga „csak” demokratikus gondolkodásával abból indult ki, hogy a nagyapák törvényei nem kötik az unokákat, minden generációnak új forradalomra és új alkotmányra van szüksége. Így juthatott el a forradalmi államhatalom és a néphatalom azonosítása útján a személyes szabadságjogok úgyszólván önkényes korlátozásáig. De a demokrácia elvét előtérbe állító, és végül Hitler hatalomrajutásába torkolló weimari időszak is értékelhető úgy, hogy ott a nép mindent eldönthetett, beleértve a demokrácia felszámolását is.

Másik oldalról ugyancsak egyoldalúsághoz vezet a jogrendszer egyetlen értékként kezelése. Ez a felfogás elsősorban a jogállam 19. századi német koncepciójára jellemző, amelynek egyik

képviselője, Laband így fogalmazott: „A jog az, ami törvény. A törvény az, amit formailag helyes eljárás útján bocsátottak ki.” A jogállamiságnak ez a formális megközelítése, mely a törvényt öncéllá emeli, nyilvánvalóan veszélybe sodorhatja a demokráciát.

De milyen alkotmányos modellt kövessen az új magyar alaptörvény? Egy amerikai tudós, Francis Fukuyama a *The National Interest* 1989 nyári számában „The End of History?” címen megjelent tanulmányában már az unalom évszázadainak eljövételét jövendölte, mondván, hogy a nyugati liberális eszme diadala minden életképes alternatívát megszüntetve „gleichschaltolja” a történelem jövőbeni fejlődését. A szovjet típusú rendszer kártyavárkénti összeomlása alkotmányjogi szempontból is felveti a kérdést: Közép- és Kelet-Európa demokratikus útra tért államai valóban egyetlen közös, üdvöztető recept szerint fejlődnek majd?

Abban az értelemben persze nyilvánvalóan igen, hogy a liberális demokráciának — melynek az elmúlt évszázadban a fasiszmus és a kommunizmus kihívásával kellett szembenéznie — e térségben sincs versenyképes konkurense. A szocialista tábor egykori országainak előbb-utóbb meg kell tapasztalniuk a harmadik utas megoldások tarthatatlanságát. Ugyanakkor a modern liberalizmus alapvető elveinek elfogadása mellett is számos variáció kínálkozik az alkotmányos államiság kialakítása számára. Ezt példázza a nyugati demokráciák gyakorlata is. Milyen alternatívák állnak nyitva a térség országai és hazánk számára az alkotmányosság említett két fő pillére, az emberi jogok garantálása és a hatalommegosztás intézményesítése terén?

Az emberi jogok és védelmük esetében az egyik megoldás a német út, tehát részben az alkotmányban, részben külön törvényekben történő szabályozás. Az elmúlt évtizedek történelmi ballasztja minden bizonnyal rövidebb-hosszabb ideig szükségessé teszi az államhatalom törvényi korlátozását az emberi jogok védelme érdekében. Egyidejűleg építenünk kell az angolszász jogrendszereknek azokra az intézményeire, melyek a bírói jogfejlesztést tekintik az alkotmány végső értelmezőjének. Hiszen az igazi liberális megoldást éppen a „congress shall make no law” elve jelenti, azaz, hogy külön törvényi szabályozás nélkül is garantáltak az emberi jogok.

Természetesen tisztában vagyok vele, hogy a német „Rechtsstaat”-tól az angolszász „rule of law”-ig hosszú az út, és ennek megtételéhez számos feltétel hiányzik ma Magyarországon. Szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy az út mégis járható. Erre tanúságot szolgáltat Japán jogfejlődése, amely — ha nem is teljesen önszántából, de — a második világháború után sikeres fordulatot vett a jogállamtól a joguralom irányába.

Mindez természetesen feltételezné a bíraskodás funkcióinak gyökeres átalakítását, amelyet egy hosszú távú alkotmányos modell szintjén nem tartok szentségtörésnek. Ebben, az amerikaihoz hasonló igazságszolgáltatási rendszerben — amelynek persze személyi feltételei nem teremthetők meg egyik napról a másikra — a bíróságok ítéleteiket inkább az alkotmányra, mint a törvényekre alapoznák. Ahogy Alexis de Tocqueville mondta a bírói hatalomról az Egyesült Államokban: „Az amerikai bíróságoknak az a joga, hogy kimondhassák a törvények alkotmányba ütköző voltát, az egyik legerőteljesebb akadály, amelyet valaha is szembeszögeztek a politikai csoportosulások zsarnokságával.” A törvények feletti ez az ítélkezés azonban csak a bíróság elé terjesztett egyedi ügyekben (cases and contraversies) lehetséges, ellenkező esetekben a bíró, Tocqueville szerint belépne a törvényhozói hatalom szférájába. Márpedig a törvényhozás meggondolatlan támadásának lehetősége ellene mondana a hatalommegosztás elvének.

Hogyan lehetséges az említett eszmék legalább részleges érvényesítése egy rövid távon megvalósítandó alkotmánykonceptió keretében a Rechtsstaatlichkeit zónájában? Úgy gondolom, az egyik lehetséges megoldás az immár egy éve — a kontinentális mintának megfelelően elkülönült alkotmányvédelmi fórumként — működő Alkotmánybíróság hagyományos bíráskodási jellegének erősítése a valódi alkotmányos panasz intézményének bevezetésével. Meg kellene engedni egyedi állami (államigazgatási és/vagy bírói) döntések megtámadását közvetlen alapjogsérelem esetében is. Ezzel lehetővé válna, hogy az állampolgárok emberi jogaik sérelmét ne csak azon az alapon panaszhassák be az Alkotmánybíróságnál, hogy a döntés alapjául szolgáló jogszabály alkotmányosértő.

Ezzel párhuzamosan kívánatos lenne az Alkotmánybíróság jelenlegi hatáskörei közül a nem konkrét esethez kapcsolódó, absztrakt alkotmányértelmezés, illetve az előzetes normakontroll lehetőségét kiiktatni. Az előbbi tekintetében az első év magyarországi tapasztalatai, a másodikkal kapcsolatban a francia Alkotmánytanács eddigi működése igazolta, hogy az ilyen, az esetek többségében politikai természetű ügyekben való ítélkezés sérti a hatalommegosztás elvét, alkalmas a törvényhozói, illetve a végrehajtói felelősség áthárítására. Az is a hatalmi ágak következetesebb szétválasztását szolgálná, ha a törvényhozás aktusainak alkotmánybíróság előtti megtámadását, az új alkotmány az indítványozó személyes érdekeltiségéhez kötné. Egy kialakult demokratikus alkotmányos intézményrendszerben nincs szükség a populáris akciónak arra a formájára, amelyet az átmenet indokolt.

Az emberi jogok alkotmányi szabályozása során ugyanakkor elkerülendő valamennyi jog azonos kezelése. Nyilvánvaló, hogy a hagyományos szabadságjogoknál (egyesülési, gyülekezési, sajtószabadság stb.) azok alkotmánybírósági védelemmel is ellátott alanyi jogi jellegéből kell kiindulni. A gazdasági és szociális, de még inkább a jogok úgynevezett harmadik generációját alkotó olyan jogok esetében, mint amilyen például az egészséges környezethez való jog, más a helyzet. Ezeknek a jogoknak az érvényesítése szorosan összefügg az állam mindenkori teljesítőképességével, sőt egyesek — mint például a környezetvédelemhez való jog — nem is érvényesíthetők egy adott állam keretein belül. Így tehát e jogok aligha konstruálhatók meg az egyénnek az úgynevezett védelmi jellegű jogokkal azonos alkotmánybírósági védelemben részesülő szubjektív jogaiként. Ezekben az esetekben az alkotmánynak meg kell elégednie az állami feladatok megfogalmazásával.

A hatalommegosztásnak, az egymást ellensúlyozó hatalmi ágakra épülő kormányzati rendszereknek is több lehetséges variációja jöhet számításba térségünk egyes országai számára.

Azokban az országokban, ahol a nomenklatura felszámolása nehezebben megy végbe, vagy ahol a súlyosabb gazdasági válság legalábbis ideig-óráig reformcentralizációt és egy karizmatikus vezető személyiséget igényel, átmenetileg elképzelhető egy elnöki típusú kormányzás. Természetesen ezek az elnöki rendszerek egymástól is jelentősen különbözhetnek, de még inkább különbözni fognak az Egyesült Államok más történelmi körülmények között létrejött prezidenciális megoldásától.

Az átalakulás gyorsabb ütemét megvalósító országokban — mint amilyen Magyarország is — az európai parlamentáris rendszerek megoldásai kínálóznak. Elméletileg elképzelhető ennek mindkét fő modellje, tehát a korlátlan parlamenti szuverenitásra épülő többségelvű, úgynevezett Westminster típusú, valamint a közmegegyezésen alapuló konszenzusos egyaránt. Ugyanakkor tekintve, hogy a magyar társadalom — hasonlóan Közép- és Kelet-Európa többi

országához — rendkívül kevéssé mondható homogénnek, gyakorlatilag inkább a többség és az ellenzék megegyezésére építő variáció tűnik életképesebbnek. Ez a modell alkalmasabb lehet arra is, hogy a korlátlan parlamenti szuverenitás angol megoldása helyett intézményes garanciákat építsen be a törvényhozás alkotmányos korlátozására. Ennek egyik megnyilvánulása a Sajó András által javasolt — helyesen nem korporatív módon felépített — második kamara. Ennek intézményesítése által is hozzájárulhatna a korlátlan parlamenti szupremácia oldásához, hogy elkülöníti egymástól az alkotmányozó és az egyszerű törvényhozói testületet. Ily módon megszűnne az a jelenlegi paradox helyzet, hogy a törvényhozást alkotmányossági szempontból ellenőrző Alkotmánybíróság döntését a törvényhozóival azonos alkotmányozó testület bármikor felülbírálhatja az Alkotmány akár alkotmánysértő módosításával is, amire a külföldön tartózkodó magyar állampolgárok választójogtól való megfosztásakor volt is példa.

Miközben teljes mértékben egyetértek a parlamenti szuverenitás ilyen korlátozásával, úgy érzem, Sajó András alkotmánytervezetének néhány megoldása ellene hat a hatalmi ágak kívánatos egyensúlya nyilvánvalóan általa is vallott elvének.

Ezek közé tartozik, hogy Sajó modellje nem változtat a köztársasági elnök jogállásának jelenlegi, lényegében teljesen protokoláris jellegén. Különösen egy valóban alkalmazható parlament-felosztási jog szabályozásával kellene megteremteni az államfő egyensúlyozó szerepe betöltésének jogi intézményes alapjait.

Gyakorlatilag a kormány parlament előtti felelőtlenségét eredményezi a konstruktív bizalmatlanság intézményének változatlanul hagyása, még akkor is, ha ezt kiegészítené a miniszterek egyéni felelősségével. A kormánynak a parlamentarizmushoz szükségképpen hozzátartozó felelősségét a törvényhozás előtt a hagyományos bizalmatlanság szolgálja legjobban. Ennek a miniszterelnököt állandóan "fenyegető" volta már feleslegessé teszi a nyugati alkotmányos gyakorlatban sem alkalmazott egyéni miniszteri felelősséget, hiszen a kormányfő rákényszerül a támadott miniszter cseréjére, ha egész kormányát nem akarja veszélyeztetni.

Ugyancsak a végrehajtás indokolatlan hatalmi túlsúlyára vezetne a kormány törvényalkotási jogal való felruházása. Nem azok az alkotmányjogi érvek szólnak ez ellen, amelyek az 1933-as német felhatalmazási törvénnyel szemben felhozhatók, hiszen a mai magyar parlamentben nincsenek szélsőséges pártok. Az ellenérvek sokkal inkább a kormány gyakran nem is titkolt laikus jellegével kapcsolatosak. Ilyen körülmények között aligha nélkülözhető a parlamenti törvényalkotási procedúra mégoly körülményes kontrollja is.

Egyetértek Sajó Andrásal abban, hogy a mihamarább elkészítendő új magyar alkotmány tartósságának biztosítása nagyon fontos. Egy toldozgatásnak-foldozgatásnak kitett alaptörvény már nem a jogrendszernek az átmenet időszakában még indokolt rugalmasságát, hanem stabilitásának szétzilálását eredményezné. Ugyanakkor a stabilitás elérésének az a módja, amelyet az 1983-as holland alkotmány mintájára Sajó András meg kíván honosítani, amely szerint az alkotmány módosítása automatikusan a parlament felosztását vonja maga után, úgy gondolom túlságosan radikális. Mégpedig alapvetően azért, mert — a parlament önvédelmi reflexei következtében — az alkotmány megmerevedésének veszélyeit hordozza. A cél ugyanis nem lehet az alaptörvény megváltoztathatatlansága. Sokkal inkább az egyszerű törvényhozói testület általi módosítás kiküszöbölése, vagyis az alkotmányozás folyamatának elkülönítése a törvényhozásától. Erre pedig Sajó András tervezete is tartalmaz garanciákat,

amik esetleg kiegészíthetők olyan megoldásokkal, mint például az alkotmánymódosítás népszavazásnak való kötelező alávetése.

Meggyőződésem, hogy egy olyan valóban korszerű, stabil alaptörvény, amilyen Sajó András tervezete — ahogy az az egyetemes alkotmányfejlődésben többször előfordult — segíthet behozni a ma még nyilvánvalóan meglévő lemaradást a világ alkotmányos államaitól, és segít kialakítani a gyakran már megelőlegezett demokráciát és jogállamiságot.

Kondor Béla: Trójai faló

Kell? Nem kell? Lesz?

1988-ban, Reagan elnöklésének végén új főbíró kinevezése volt napirenden. Nem az volt a kérdés, hogy konzervatív vagy liberális főbíró lesz-e, hiszen az nyilvánvaló volt, hogy Reagan csakis konzervatív beállítottságú személyt hajlandó kinevezni. Bork bíró kijelölése körül mégis széles körű vita robbant ki. A vita nem a személyre összpontosult, hanem arra, hogy Bork miként értelmezi az alkotmányos kérdéseket, mi a viszonya az alkotmányhoz. Az alkotmányos kérdések eldöntésénél ugyanis mindig két alapvető stratégia létezett az Egyesült Államokban. Álláspontjának igazolására mind a kettő az eredeti alkotmányos intenciókhoz nyúlt vissza, de az egyik szerint a döntéseknél az alapító atyák szándékaiból kell kiindulni — ami szubsztantív elemeket tartalmaz —, a másik szerint viszont csakis az alkotmányban lefektetett eljárások fair volta szolgálhat kiindulásul, itt tehát szó sem eshet az alkotmány szubsztantív interpretálásáról. Nem e két stratégia megvitatása a célom: csupán azt akartam a példával megmutatni, miként viszonyul a végrehajtó hatalom az alkotmányhoz egy demokratikus országban. Abszolút viszonyítási pontként kezeli, mert van, amit így kezeljen.

Ilyen vita nem folyhatna le a mai Magyarországon. Nincs abszolút vonatkoztatási pontként funkcionáló alkotmányunk, hanem csak egy alkotmánynak nevezett jogszabálygyűjteményünk van, amelyet a törvényhozók politikai céljaiknak megfelelően könnyedén módosítgatnak. Alkotmányunknak nincsenek alapító atyái, senki sem érzi a magáénak, senki nem fogadja el megfellebbezhetetlen autoritásként.

Az alkotmányt jogászok fogalmazzák meg, de az alkotmány soha nem jogászi csinálmány. Az alkotmány évszázadok hagyományainak munkája, ahogyan Hegel mondja, „az ésszerűnek az eszméje és tudata”, amennyire az egy népben kifejlődött. Lehet készíteni bármely részleteiben is kitűnő jogszabálygyűjteményt, de ha hiányoznak belőle a tradíciók, nem fog alkotmányként funkcionálni. Napóleon a réginél sokkal racionálisabb és a nép számára kedvezőbb alkotmányt adott a spanyoloknak, de ők azt, mint idegen testet, kivetették magukból.

Az alkotmány nem a konkrét politikai változások tükröképe, mert akkor nem szolgálhatna abszolút kiindulópontul. Abban a két országban, ahol az alkotmány a legkevésébbet változott — az Egyesült Államokban és Franciaországban — a politikai és társadalmi viszonyok megváltozásával talán jó lett volna lényegesebb módosításokat eszközölni az alkotmány szövegén, de nem tették, mert az alkotmány oly mértékben becementeződött a társadalom intézményeibe, hogy racionalizáló változtatásokat is veszélyesebb lett volna bevezetni, mint

az eredeti szöveg lényeges pontjait változatlanul hagyni. Az Egyesült Államok alkotmányának szövege elfogadása óta változatlan, csupán olyan kiegészítéseket (amendments) fűztek hozzá, melyek az eredeti szövegben lefektetett jogok procedurális garanciáit pontosítják és szélesítik. A szilárd alkotmányok sosem programokat tartalmaznak, hiszen a pusztá programok — elég itt a weimari és az 1936-os sztálini alkotmányra utalni — eljárásjogi biztosítékok nélkül semmi sem érnek.

Jelen alkotmánytervezet 2. §-ában leszögezi, hogy a „Magyar Köztársaságban az állami szervek a jog uralma alatt állnak”. Az alkotmány megfogalmazásában, és egyáltalán a jogalkotásban — bármennyire tiltakozzanak is a jogászok — a politikai és morális meggyőződések nagy szerepet játszanak. Ez magától értetődően nem jelenti azt, hogy a jogalkotók vagy a jogalkalmazók döntésükben egyéni politikai és morális hiteiket juttatnák kifejezésre. A jog uralma nem azonos a törvények uralmával. A jog uralmát kétféleképpen szokták értelmezni. Az egyik értelmezés szerint minden le van fektetve az alkotmányban és a törvénykönyvekben, és ezt a jogalkalmazónak csak követnie kell. A jogalkalmazó játéktere ebben a felfogásban legfeljebb a törvénykönyvek szemantikai értelmezésére korlátozódik. A másik értelmezés szerint az állampolgároknak egymással szemben vannak erkölcsi jogaik és kötelességeik, az állammal szemben pedig vannak politikai jogaik és kötelességeik, és mindezeknek a jogoknak és kötelességeknek a pozitív jogi szabályozásban is kifejezésre kell jutniuk. Az első koncepció célorientált, a második pedig jogokra orientált. A kettő közti választás attól függ, hogy kihez tartozónak véljük a jogokat; a csoporthoz vagy egyénekhez. Én magam — Sajóval együtt — erősen individualista szemléletet vallok, de aki ezt vallja, annak azt is tudatosítania kell, hogy ez esetben nincs helye az individuális jogokkal szemben álló közjóra való hivatkozásnak.

Valamely jogrendszer akkor legitim, ha minden emberi lény számára bizonyos alapvédelmet és jogokat biztosít. Ez a védelem mindenekelőtt az alkotmányos és az emberi jogokban ölt jogi formát. A modern társadalomban ugyanis az egyénnek normális élettevékenysége folytatásához és az ehhez szükséges szabadság védelméhez jogi garanciákra is szüksége van. Ezért nem tekintik legitimnek az olyan jogrendszert, amely nem nyújtja ezeket a biztosítékokat.

Régóta húzóóda ellentét van a természetjogi és a pozitivisták felfogás között. Történelmi tény, hogy a legrégebbi, klasszikus, például szolgáló alkotmányok abból a természetjogi elvből indultak ki, hogy minden ember szabadnak és egyenlőnek született. Akár elfogadjuk, akár elvetjük a természetjogi felfogást, e kiindulópont szellemi hatását nem hagyhatjuk figyelmen kívül. A jogrend még a jogegyenlőség megvalósítása céljából sem indulhat ki abból, hogy az emberek minden tekintetben egyenlőnek születtek, és nem is tűzheti ki célul, hogy minden tekintetben egyenlővé tegye őket. Az alkotmányos jogok megfogalmazásában és az emberi szabadság alkotmányos védelmében azonban minimális konszenzusként abból kell kiindulnia, hogy az emberek közti különbségek nem szolgálhatnak alapul a törvény előtti különböző kezelésükhöz, mert különbözőségük nem releváns az alkotmányban leszögezett jogok vonatkozásában. A fordítottja is igaz, hogy tudniillik az alkotmány viszont nem illetékes olyan jogok rögzítésében, melyek esetében az emberek közti különbségek relevánsak.

Az alkotmány nyújtotta egyenlőség és másfajta társadalmi egyenlőségek ugyanis konfliktusba kerülhetnek egymással. Ha az államnak alkotmányos rendje szerint kényszerrel kell alkalmaznia, akkor e tekintetben a jogközösség minden tagját egyenlőként kell kezelnie, hiszen ha

különböző helyzetükből adódóan különbözőképpen kezelné az embereket, úgy egyre több további kényszerlépés válna szükségessé. A kényszerlépések effajta halmozódását viszont semmiféle, mégoly kívánatos konkrét cél sem igazolhatja.

Az alkotmányban leszögezett jogok nem igazodhatnak az aktuális többségi véleményhez, hiszen az alkotmányos jogoknak minden esetben menteseknek kell maradniuk mindenfajta állami beavatkozástól. A demokratikus alkotmányos rendben a hatalomnak — bárki gyakorolja is ezt — elvi korlátai vannak. A többségi hatalom sem tehet akármit. Azt alkotmányos jogok felett nincs legitim hatalom. A többségi hatalom a kisebbségtől is ered, és korlátlja az a minimum, amit még a kisebbség hajlandó elfogadni. A hatalmat gyakorló politikus programját kénytelen a többségi véleményhez igazítani, mert politikájának realizálásához meg kell találnia a hangot a többséggel. Éppen ezért van szilárd alkotmányos jogokra szükség. Olyan jogokra, melyek gyakorlásához nem szükséges a többség egyetértése.

A jelen alkotmánytervezet kísérlet egy ilyesfajta program — egy individualista program — realizálására. Fő célkitűzése, az alapelvnek megfelelően, a jogkorlátozások korlátozása. Ugyanakkor jól példázza, hogy mennyire illuzórikus a jogászok — és általában a szakemberek — sokat hangoztatott függetlensége a politikától. A szakember, a jogász — mindenki máshoz hasonlóan — belevetíti aktuális politikai és emberi tapasztalatait szakértői véleményébe. A 36. § 7. bekezdése kimondja, hogy senki sem lehet egyszerre több politikai párt tagja. Ezt a magyar történelmi tapasztalatokkal és a hazai politikai kultúra alacsony szintjével indokolja. Vagy: a 62. § 4. bekezdése szerint „tudományos igazságok kérdésében dönteni, kutatások tudományos értékét megállapítani a tudomány művelőin kívül senki sem jogosult”. Érttem én a félelmeket. De a tudományos igazságok kérdésében dönteni senki sem jogosult. A tudomány művelői sem. A finanszírozás kérdésében pedig csak részben ők jogosultak. Hasonló problémákat fejez ki a 127. § és a 136. § is.

A 197. § 2. bekezdésének 5. pontja szerint nem tárgyalható olyan alkotmánymódosítás, amely az emberi jogokat sérti. Én azt hiszem, ennél tovább kell menni. Az alkotmányban ki kellene mondani, hogy az ott leszögezett emberi és állampolgári jogok szűkítése *alkotmányellenes*. Ez valóban abszolút korlát, de erre szükség van, hogy száz év múlva is vitatkozhassunk alkotmányunk értelmezéséről. Mert lesz miről.

A 44. és a 45. § ugyan állást foglal a tulajdon kérdésében, de éppen ez az a legkényesebb pont, amelynek alkotmányos rögzítése miatt nem bírom benne, hogy jelen törvényhozásunk elfogadna egy ilyen alkotmányt. A tulajdonjog ugyanis nem az alanyi jogok egyike, hanem éppen megfordítva, az alanyi jog nem más, mint a tulajdonjog általánosított és extrapolált kifejeződése. A modern társadalom jogrendje a tulajdon köré szerveződik, és ha a jelen alkotmánytervezet most hatályba lépne, a legalkotmányosabb módon lehetne átmenteni a ma mintegy 90 százalékot kitevő állami tulajdont, amely ezután maga köré szervezve az egyéb jogokat — előbb-utóbb veszélyeztetné, vagy akár megsemmisítené az egyének tetszőleges alkotmányos jogait is.

Az alkotmány valóban ellenszere a demokrácia gyengeségeinek. De ez nem jelenti azt, hogy az alkotmány sértené a demokratikus államberendezkedést. A fordítottja viszont igaz: szilárd alkotmány nélkül maga a demokrácia is megsemmisül.

Van-e ebben ma konszenzus Magyarországon? Kell-e egy ilyen alkotmány ma bárkinek is? Attól tartok, az új alkotmány megteremtésének történelmi pillanatát elmulasztottuk.

SAJÓ ANDRÁS

Kompromisszum és elvi következetesség az alkotmányozásban

Válasz bírálatokra

1990 nyarán elkészítettünk egy Alkotmánytervezetet, melyhez Bence György és Pokol Béla írásos megjegyzéseket fűzött.* A megtisztelő megjegyzések tartotta tükörben úgy kell látnom: a Tervezet rosszul középutas; egyfelől bölcsességet tulajdonít politikusainknak, másrészt vakmerőn-intellektuálisan alkotmánykészítésre izgat. Tudhatjuk, a meglevő Alkotmány épp hiányaiban kényelmes; hogyan remélhetjük hát, hogy a fennálló intézmények jelentős részének elfogadásával eladható lesz a hiányzó többi — egy közösségnek, amelyről kevesen teszik föl, hogy alkotmányozhatnékja van? Nem eklektizmus-e a vége annak, ami elvszerű spekulációként indult? Nem lesz a középutasságból — legfeljebb tisztos — középszerű?

Ezek a kételyek fogtak el a Tervezet bírálatai kapcsán. Megkísérlem ezeket elkergetni. Lássuk a vélt hibákat.

I. HIBA

Azt ígéri a Tervezet, nem a mának szól, hanem időtlen időknak, s aztán megtagadja küldetését.

Meggyőződése, hogy ALKOTMÁNYNAK valóban az bizonyul, ami keretet szab, de teret enged a jövőnek; ami tehát az alkotáskori esetlegességeken és érdekeken túlemelkedve bizonyos általános elveket és mechanizmusokat rögzít és teremti, és pedig elsősorban az államberendezkedést illetően. E körülmények közt azután a mai és jövőbeli emberek kialakíthatják a maguk viszonyait. Az alkotmány a maga szilárdságában azért jelentős, mert

- Halmai Gábor és Sós Vilmos észrevételeit csak a kötet lezárásakor vehettem kézhez.

megkímél az újrakezdéstől, a mindent kétségbevonás kiadásaitól. Ismeretlen érdekű lények számára is legyen hát elfogadható az alkotmány, abban az értelemben, hogy legalább ne akadályozza őket érdekeik egymással összeegyeztethető kifejezésében és érvényesítésében.

Egy ilyen semlegességnek a formái országonként mások; mássá teszik a történelmi kapcsolatok és a fennálló földrajzi stb. elrendezések. Egy föderális hagyományú és adottságú ország szükségképp más semleges elrendezést választ, mint az egynemzetiségű. Sajátosak a választások ott, ahol a központi öntözőmű létfontosságú, vagy ahol a történelmi tapasztalat a megszállást történelmileg visszatérő eséllyé teszi...

Megsérti-e a Tervezet a „semlegesség” igényét? Számos szakasza igen részletezőnek tűnik, esetenként állást foglalni látszik konkrét gazdasági kérdésekben. Bence ilyenként említi a 45—46., 49. §-okat. Ám itt többnyire a törvényhozásnak adott *lehetőségről* van szó (mint a pozitív diszkrimináció kapcsán). Egy lehetőség megadása éppen nem a kiszámítani nem kívánt — és ki sem számítható — érdekek megkötése.

A Tervezet megjelölte az állam (különösen a törvényhozás) *szabályozási kötelezettségeit*. Hogyan értelmezhető ezek után a hallgatás? Elvileg a törvényhozó mindent megtehet, amíg az alkotmány keretei közt cselekszik. A hallgatás legalább gyenge felhatalmazás. De az Alkotmány egyes felhatalmazásait érvényesítve a törvényhozó beleütközhet valamely más alkotmányos elvbe, értékebe. Ahol lehet, ott e konfliktus feloldandó, mielőtt a törvényhozó szembesülne vele. Ahol az alkotmány hallgat, ott a törvényhozás szabadon cselekszik, de ki van téve annak, hogy döntése alkotmányellenesnek minősül. Törvényhozás hiányában léphet a kormányzat: épp ennek megszorítására kell a kizárólagos törvényhozási hatásköröket megjelölni. Az állami tevékenység részletes szabályozása a későbbi társadalmi automatizmusok megteremtése, az intézményesülés szempontjából fontos, sőt nélkülözhetetlen. Az elnöki, miniszterelnöki vagy parlamenti diktatúrának komoly esélyei vannak ott, ahol a demokratikus társadalmi önszervezés erői még nem működnek. Ennyiben a részletes szabályok ugyanúgy az önérdék-követés-játékerének kialakítását szolgálják, amint a 18. századi amerikai és francia alkotmányok feudális és monarchikus (állami) előjogok elleni szakaszai.

Elkerülhetetlen tehát a „részletezés”: csakis pontos szabályokkal lehet az államot korlátozni. Ha valaki elolvassa az amerikai alkotmányt, melyet vagy tíz „ismeretlen érdekű” generáció használt eddig, megdöbbenő rész-szabályokat talál. Az elnök tíz napon belül visszaküldi a törvényt a két háznak, „a vasárnapok nem számítanak” (Art 1. Sect 7[2]). A kongresszus jogosult postahivatalokat és postai utakat létesíteni (Sect 8[7]).

A részletezés pontossága áldozatokat kíván: így jutunk a látszólag alkotmányba nem illő 57. §-hoz, mely állami kötelességgé teszi a lakásépítést (a magánépítkezés állami ösztönzését is beleértve). Ha azonban egyszer in abstracto visszaszorítani akarjuk az állami tevékenységet, csak szigorú szabállyal tehetünk kivételt ott, ahol ez elkerülhetetlenül szükséges. Amikor majd a piac megoldja a kérdést, e szakasz alapját veszti, s nem okoz zavart. Bence feltevése szerint a jövő ismeretlen érdekű lénye nem tartja fontosnak a lakáspolitikát. A vitatott szakasz számukra semmi gondot nem okoz majd, hisz lesz lakásuk és ezzel elvész az állami kötelesség alapja.

E logikát követve adhat keretet a Tervezet ismeretlen érdekek megvalósulásához; *lehetőségeket* kínál. E lehetőségek — és némely állami kötelezettségek és korlátok — nélkül az államszocializmus maradványait örökítjük át a jövőnek. Kétségtelen, a megnevezett lehetőségek a jelen gondjaira is választ kínáló eszközök, de ezek igénybevételére sem most, sem később nincs kötelezettség; kivéve, ami a liberalizmus és emberi szolidaritás minimumából adódik. Ezekből inkább tilalmak és legfeljebb *gyenge* köteleességek adódnak. Mint ilyenek, alkotmánybíróság előtti érvényesítésük csaknem oly korlátozott, mint Spanyolországban. Mert ugyan miféle peresíthető joga az a dolgozónak, hogy törvényes minimális szabadság illeti meg? Ez a norma igazából csak a törvényhozó számára ad lehetőséget (köteleesség formájában), hogy eleget tegyen a szociális igazságosságnak.

II. HIBA

Hogy a Tervezet a szociális állam túlhaladott modelljét rögzíti — és így megintcsak nem eléggé semleges.

Egy konkrét társadalmi-állami modell kifejeződésének, s ennyiben a semlegesség megsértésének tűnik az a szakasz, mely az állami tulajdont a „lehető legszűkebb körre” korlátozza (45. §). De milyen ésszerű érv szólna e *szükségesen* túlmenő állami tulajdon mellett (a bürokraták hatalmi érdekén túl)? Az állami tulajdon a piaci társadalom ellensége. A Tervezet, éppen mert semleges, nem etatista berendezkedést kodifikál. E szakasz hiányában egy alkotmány épp ezt tenné és teszi.

Nem tagadva, hogy e szakasz a fennálló — a szabad érdekformálást akadályozó, sőt kizáró — rendszer, az állam túlsúlya ellen íródott, nem látom, hogy miért sértené ez a semlegességet. Ellenkezőleg — épp ez biztosítja azt, ha semlegességen a magánérdek játéktérének érvényesülését értjük. Ennyiben a Tervezet pártos: pártosan liberális. Fejünkbe véste a szocialista esztétika eléggé, hogy minden irodalom pártos. Minden magára adó alkotmány az. Az amerikai alkotmány rögeszmésen küzd a monarchia veszélyével, a német Alaptörvény árnyék-boksza a fasizmussal.

A változások alkotmányai leszámolnak a múlttal. Az óhajtott semlegességhez a magyar alkotmánynak meg kell szabadulnia az állam túlsúlyától. De sajátos körülmények közt: akkor, amikor még nincs, ami helyettesítse. Innen a gazdasági-szociális jogok „erőltetése”. És még egy okból. Lehet (bár korántsem oly biztos, mint Pokol Béla véli), hogy a Nyugat túlhaladt a jóléti államon; Kelet-Európa bizonyosan előtte van. Előtte, de már a jóléti állam igényének és lehetőségeinek birtokában. Nem indulhatunk a 19. századi angliai viszonyok közé — ha már ezt a történelmi sorsot szánjuk magunknak — megelégedve mindarról, ami azóta mégiscsak történt. (Az érintett dolgozók emlékeztetni fognak rá, amint a nemzetközi közösség is: a gazdasági szociális alkotmányosságra pl. az ILO.)

Innen a gazdasági-szociális jogoknak a spanyol alkotmányra emlékeztető szerepe. Az államnak a gazdaságban kötelessége csak ott van, ahol a munkaviszony az emberi méltóságot és egyenlőséget sértheti; egyéb esetekben csak a törvényi (és *csak* törvényi) szabályozás esélyeit kínálja.

Hogy az érdekképviselési megállapodás lehetőségéről szó esik, az ismét a megszorító értelmezés logikája mellett adódó ellentmondás feldolgozásához szükséges. Ha ugyanis egyébként szabad a megállapodás, a kollektív megállapodás jogszerűsége-kétségbe vonható külön alkotmányi felhatalmazás nélkül. A legerősebb „beavatkozó” szakasz [49. § (6)] a „pozitív diszkrimináció” *lehetőségét* adja meg (a fogyatékosok beilleszkedése céljából *kötelező* is teszi — ésszerű keretek közt). Ilyen gyakorlat a liberális vagy kontraktuális elvek mellett is mindenütt megfigyelhető — legalább a start-egyenlőség biztosítására. Minden ilyen esetben de facto sor kerül pozitív diszkriminációra. A szöveg esélyegyenlőséget kíván biztosítani a munkavégzésben*, ami aligha azonosítható a Bence György által felfedezni vélt, a cigányok javára szolgáló kvótarendszerrel. A kvótarendszer — az affirmative action amerikai tapasztalatai tükrében — nem *esélyekkel* foglalkozik, hanem tényleges *egyenlőségekkel*. Nem azt célozza, hogy (külön tanítással) a hátrányos helyzetű csoport tagjainak másokkal egyenlő esélye legyen állás betöltésekor, iskolába kerüléskor stb., hanem külön helyeket tart fenn nekik (e formában egyébként ez az Egyesült Államokban is alkotmányellenes — *Bakke v. Regents of UC* 1978). Engedő szabályról van szó, amely végképp nem kínál *megoldást* a szociális problémákra. Egy *lehetőség* intézményesítése megfelel Bence — és a Tervezet — „intenció”-inak: „a megoldás semleges kerete”.

Pokol Béla szerint a szociális jogok megadása — ingyenes állami egészségügyi alapellátó formában — egy túlhaladott és nem hatékony rendszert konzervál. A vonatkozó 56. § (2) bekezdés az ingyenes alapellátást a valós társadalmi részvétel feltételeként fogalmazza meg; ebben a logikában adott körülmények közt az alapellátási rendszer a mindenkori törvényhozói intenciók szerint kompenzáló szociálpolitikával összekapcsolható. Ha ugyanis nem fenyeget az a veszély, hogy a szülők zsebreteszik a gyerekek egészségügyi ellátására szolgáló pénzt, és a helyi közösségek sem fordítják a közös egészségügyi ellátásra szolgáló pénzt parkolók építésére, úgy a védendő emberi méltóság útjában semmi sem fog állni. Másfelől mivel „a lehetőségek határai közt „ingyenességről” és alapellátásról van szó, ez önmagában nem legitimálja a zsákutcás állami egészségügyi szolgálatot.

III. HIBA

Hogy a Tervezet elfogadja a fennálló politikai elrendezést, mint amiben valamilyen társadalmi konszenzus fejeződne ki.

Az állam kötelelességeinek (a liberális berendezésben rejlő vagy amellet lehetőséges) meghatározásával a Tervezet ismeretlen érdekű jövő generációk számára kívánt keretet kínálni (beleértve a szociális jogokat). Az államberendezkedés szabályainak rögzítésekor azonban a fennállót a Tervezet aktuális konszenzus jelének tekinti és sokkal „engedékenyebb” a hatályos

- * Az oktatás terén ilyen kötelezettség nincs: ott (is) kifejezetten az állami önkény korlátozásáról van szó (ami — és ennyi a jellemre kacsintó elem — az állam oktatási túlsúlya és minden tanuló kiszolgáltatottsága mellett érthető).

megoldásokkal szemben. A nézetek szintjén — főleg pártpolitikai okokból — e konszenzust sokan tagadják. Ám a politikai konszenzus elsősorban tényszerű, másodsorban normatív. Az intézmények (elnöki hatalom stb.) működnek; ezekhez — mivel az alkotmányban szerepelnek és legitim hatalom részesei — *hitet kell* fűzni; azt a hitet, hogy ezeket illetően konszenzus van.

Bizonyos határok közt *csaknem mindegy*, miféle elrendezés mellett jön létre a hatalmi ágak megosztása: a fő, hogy létrejőjön és biztosítsa a liberális elrendezést, mely az ismeretlen érdekűek önsorsmeghatározására a legjobb esélyt adja. (A „csaknem mindegy” megszorítás azt jelenti, hogy egyes elrendezések olcsóbbak, hatékonyabbak lehetnek. Ez azonban másodlagos kiválasztási szempont.)

A Tervezet tehát valósnak véli a kialakult megegyezéseket, és azt vizsgálja, hogy ezen archimedészi pontokból hogyan konstruálható liberális elrendezés. Hiszem, sőt bizonyítottnak kell hinnem, hogy a „politikusok” elfogadnak — virtuálisan — elveket és konkrét intézményeket; hinnem kell — az alkotmányosság érdekében — , hogy nem az állandó utólagos felülvizsgálat határozza meg az alkotmányozó politikát. Bencével ellentétben nem hiszem — sőt megengedhetetlen feltevésnek kell tartanom, hogy

- az állampolgári szabadság,
- a hatalmi ágak egyensúlya,
- a népszuverenitás emberi jogok általi korlátozottsága elveit* — ebben az elvontságban — ne fogadná el bármely parlamenti párt, bármely törvényhozó. Más kérdés, hogy a konkrét döntéseket nem kapcsolják ezekhez az elvekhez. Az alkotmány éppen ezt a kapcsolást lenne hivatott megteremteni.

Lehet, hogy a *senatus mala bestia*, de azt a mondás sem vonja kétségbe, hogy *senatores boni viri*. És bármit gondoljunk egyes politikusok liberalizmusáról, mind liberálisnak vallja magát a szó legtagabb — fenti — értelmében. Hogy az emberek, s főleg a politikusok — nem túlságosan elkövetők, az köztudott. Az elvek dolga az, hogy olyan szekeret találjanak, ami elé be lehet fogni ezeket a kapálózó, szertefutni vágyó lovakat.

IV. HIBA (KITÉRŐ)

Hogy nincs itt esélye semmi átfogó alkotmánynak.

A Tervezet védelmében én normatív tételekkel foglalkozom, elkerülhetetlen azonban, hogy a „vállalkozás” (a Tervezet) politikai realitásával szembe ne nézzek.

- Még egy elvet említ Bence, mint ami — feltevéseimmel ellentétben — nem számíthat általános elfogadottságra a magyar politikusok közt. Ez a „tartós ... alkotmány szükségébe” vetett hit. Ez alighanem igaz, de az alkotmány ebben a tekintetben eszköz és nem érték. Az pedig, hogy egy eszköz szükségét nem látják át, sok mindentől adódhat — de nem az alapelvekbeli egyetértés hiányának jele.

Nem tudom, befogad-e a magyar társadalom mai állapota és uralkodó kultúrája egy alkotmányt. (Ettől még alkotmányos gondolkodásra éppúgy szükség van — sőt még inkább.) Lehet, hogy Magyarország éretlen az alkotmányra és alkotmányosságra, bár a „széles tömegek” talán mégis fogékonyabbak erre, mint a francia tömegek voltak 1789-ben, és talán nem antidemokratikusabbak, mint a portugálok Salazar után.

Lehet, ámbar *nem* valószínűsített, hogy Magyarország 1990-ben alkalmatlan az alkotmányosságra — bár ez sokba kerül majd. A vélelem azonban mégiscsak amellet szól, hogy érdemes megpróbálni. De alkalmasak-e a politikusok? Ez az igazi akadály Bence szerint.

Bence feltételezi, hogy a „helyzet” nem zárja ki a nyílt antiliberalizmust a politikusok részéről. Mivel pedig „a demokrácia hívei és ellenségei zavarosan oszlanak meg a komoly politikai pártokon belül”, „... túl kockázatos ... állás foglalni ... elvi kérdésekben”, amelyek az alkotmányozáshoz szükségesek. Elviség helyett tehát érettségre valló pragmatizmus lesz a magyar politikus sorsa. E sorsválasztást számos empirikus ténnyel vagy esettel lehet igazolni. Valóban semmi jele, hogy — átfogó — alkotmányozásra kerülne sor. Ehelyett van eseti toldozgatás és elhallgatások, hogy ha már nincs konszenzus, ne legyen újabb konfliktus. Ez azonban mind rövid, mind hosszú távon hátrányos. Ezt felfedezni és kihasználni lenne éppen politikusi erény. Ha ugyanis mind rövid, mind hosszú távon a társadalom rejtett igényei alkotmányos elrendezéssel és biztosítékokkal kielégíthetők, úgy a jó politikus az igény felszínre hozatalára és kielégítésére törekszik.

Ha van alkotmányos költségvetés-készítés, kevesebb a konfliktus, világosabb, milyen játékot kell játszani a kedvező költségvetés elfogadtatásához. Ha az állampolgárok kiszolgáltatottak és bizalmatlanok egymás iránt, ráébredhetnek, hogy alanyi jogokra van szükségük. De a pragmatikus politikus számára is „megéri” az alkotmány. A kellően kidolgozott alkotmány birtokában lehetőség van hatékony és legitim kormányzásra, anélkül, hogy számolni kellene azzal, hogy egy új választás után esetleg ellenzékbe kerülve *mindent* elvesztünk. Nem kell a politikát sem zéró végösszegű játékként játszani, sem örökké az antiliberalizmus, az alkotmányellenesség, a legitimáció nélküliség árnyékában küszködni és bizonygatni. Ennyit az alkotmányosság politikus számára mutatkozó előnyeiről, amelyek részben társadalmiak is.

„Az embereket nem érdekli sem politika, sem alkotmány”. Ez a leghangolóbb „ellenérv” persze aligha bizonyított, még ha minden órában megszólaltat is a rádió vagy a tv egy honpolgárt, kiből kellő sötétség árad e tétel illusztrálásához.

Inkább azt kérdezzük: miféle érdeke fűződik a politizáló *elitek* ahhoz, hogy a tömegeket távol tartsa alkotmányhoz fűződő érdekük és érdeklődésük felismerésétől?

Feltéve, de meg nem engedve, hogy a politizálás — és így az alkotmány és alkotmányosság — egy elit ügye, ez az elit igenis egyetért egy liberális alkotmányban, legfeljebb ezt szégyelli tudatosítani, mivel a magyar politikai kultúra szerint az egyes politikai csoportosulások a *kizárólagos* „küldetés” letéteményesei. Politikai ellenféllel *nyíltan* egyetérteni legjobb esetben is szégyen.

A politikai elit némileg szélesebb a honatyák, pártválasztmányok és kormányzat körénél: ennek az elitnek az a közös, és talán nem is sejtett érdeke, hogy a „hivatásos politikusokkal” szemben megkapják azt a nyugalmat, amit csak az alkotmány jelenthet.

Összegezve: nem tudható, miként viszonyul az alkotmányhoz a nép; de tudható, hogy a hatalmi elitnek — ha nem is teljességgel felismert — érdeke az alkotmányosság. A politikusnak pedig érdeke, hogy hatalmi bázisa (elit és/vagy nép) érdekét — így az általa „felfedezett” alkotmányosságot — szolgálja. Hogy hirtelen támadt politikusok nem rögtön képesek felismerni az alkotmány és alkotmányosság jelentőségét; hogy azt még csak jogászok akadálynak érzik; hogy egyesek alkotmány helyett népközösséggel legitimálnák a hatalmat, ebből a szempontból csaknem közömbös. Az amerikai alkotmány szülőatyjai a common law hagyományban nevelkedtek; erről elmélkedtek virginiai udvarházaikban, és ezt képviselték a brit koronával és saját népükkel szemben. A francia alkotmányozók felvilágosult szalonokban csiszolódtak. A mi alkotmányozásra jogosult, ám az államszocializmus alatt nem szabadságjogokon pallérozott elméjű politikusainknak ezt kellene behoziuk. Igaz, egy politikus hatalomra kerülésétől mindentudó. De a jó politikus, felismerve az alkotmányosság politikai előnyét, indítatva lesz mindentudás az alkotmányosságra kiterjeszteni.

V. HIBA

Hogy mindent s egyszerre akarván, vakmerőségünk doktrinér és hatástalan marad.

Bence alternatívája egy lassan és részletekben kialakuló alkotmány. Kompromisszumok sora egyszeri konszenzus helyett; még ha ezt az alkotmány konzisztenciája bánja is. Más kifogások is felvetődnek az egyszeri alkotmányozással szemben. Ha egyszer nincs konszenzus vagy nincs érdeklődés (sem társadalmi, sem politikusi), lehet-e *oktrojálni* egy liberális alkotmányt egy nem liberálisnak tűnő társadalomra? Nem lesz-e ez papíralkotmány? Nem fogják-e a társadalom és politikusai felrúgni vagy figyelmen kívül hagyni? Mitől lesz ez legitim?

A részletek útján alkotmányozás néhány alaki gyengesége — az inkonzisztencián kívül is — szembeötlő. A folytonos módosítás az alkotmányt változékonyak mutatja — a legitimációs súly elvész. A lezáratlanság a meglevőt újra meg újra kompromisszum tárgyává teszi. De nagyobb gond a tartalmi elégtelenség. Egy épp aktuális részkérdés rendezésekor túlságosan is mód nyílik a *közvetlen következmények* mérlegelésére, s a közvetlen hasznú kompromisszumra (aminek legjellegzetesebb esete személyi konzekvenciák és intézmények csereberéje).

A „részalkotmányozó” felmentve érzi magát a teljes alkotmány nemzeti és intergenerációs felelőssége és szemlélete alól. Ha a megoldás túl alkalmi, mivel csak részleges, mód lesz a kiküszöbölésére jövő ilyenkor, midőn újra alkotmányozunk. És végül is a hatalom azé, aki *izolál*, aki kijelöli a részletet. Az önkényesen vagy alkalmilag körülhatárolt részletek uralkodnak majd ott, ahol az egész harmóniája fékezhetné csak a politikai hatalmat. A részletek sorrendje és terjedelme a mindenkori pillanatnyi szempontokat tükrözi. Nem elég erős az egyház? Tegyük félre a vallásszabadság ügyét, míg az igaz hit jobb helyzetbe kerül. Nem akarunk állást foglalni a hadseregről? Gyömöszölgjük a rendkívüli állapot szabályai közé...

Még súlyosabbak a szerkezeti következmények. Amit ugyanis részkérdésként elfogadtak, az alighanem intézményesül és létével, működésével meghatározza a későbbi részleteket, óhatatlanul a maga túlsúlyát görgetve előre. Amikor ellensúlyt rendelnének hozzá, már késő. Így jutott hirtelen nagy hatalomhoz a kormány és az Alkotmánybíróság. Rádadásul e két

elszigetelten alkotott hatalom — mivel nem egymásra vonatkoztatva születtek — egymást nem mérsékli. (A kormány az Alkotmánybíróságot a maga igazolására használja, valahányszor valamit *nem* akar megtenni.)

Nem véletlen, hogy modern alkotmány nem jött létre és nem működik ilyen eseti alapon. A sarkalatos törvények rendszerének kora lejárt.* [Magyarországon ez anno sem bizonyult sikeresnek, nem tudta az államhatalmat korlátozni 1914-ben a végzetes politikai döntéskor (hiába volt Tisza István felismerése); sem 1919-től, mivel hiányzott az emberi és polgári jogok beépítése a részrendszerekbe.]

Nem lesz-e a konzekvens alkotmány az érdektelenség műve? Hiszen sokak úgy vélik, hogy legfeljebb a jelentéktelenség biztosítja a megszavazáshoz szükséges konszenzust. Nem lesz-e az alkotmány a szórakozott fogantatás („elfogadás”) következménye és „elit-oktroj”? A sikeres alkotmányokból nem hiányzik e két elem. Olykor társadalmilag fontos az alkotmány, de oktrojált, máskor szinte csak azért hozzák — nagy egyetértésben —, mert hozzátartozik a civilizációs divathoz, s nem okoz politikai gondot. Az NSZK Alaptörvény oktrojált volt (egy liberális jogászselit és az amerikai ellenőrzők munkája lévén). Jelentőségét a szövetségi állam önállósítási szükséglete adta. Nem volt politikai konszenzus a pártok közt, de igenis volt „nemzeti” konszenzus. Az NSZK-ra szükség volt, és ehhez alkotmány kellett. Olaszországban sem biztos, hogy a lakosság 1947-re teljességgel szakított bizonyos korporatív eszmékkel. A köztársasági államformára vonatkozó népszavazás szoros többséget hozott, s nem igazán korrekt legitimálása az alkotmánynak. Másrészt az alkotmányosság lehet „elit” probléma — az amerikaiak ki is zárták népességük jelentős részét az alkotmányból (1776), és ezt megváltoztatni négy generációval később polgárháború kellett.

De mindezek az alkotmányok működőképesnek bizonyultak tömegdemokráciák viszonyai közt is. Intézmények és hitek szilárdultak körük, konfliktusok rendeződtek e szövegek szerint (és a szövegek nyílt felülvizsgálata nélkül); az alkotmányos *rendszerek* fejlődésképesnek bizonyultak, befogadták a változásokat és teret adtak e változásoknak.

VI. HIBA

A hibák a részletekben vannak.

Mindezek után: a Tervezet a jelen politikai berendezkedésből — ha úgy tetszik megalkuvón — mindent átvett, ami kialakult, de mindenütt korlátozni igyekezett az átvett, ahol az eddigi esetiség a gépezet egészét vagy a liberális alapelveket veszélyeztetné.

- A függetlenedő Írországból az angol koronához fűződő sajátos viszony miatt 1920-tól egy alkotmányosan elismert átmeneti szabályozási időszakot intézményesítettek. Vitatható, hogy ez mérsékelte-e a viszályt, vagy önálló viszályképzőként működött. Izraelben még nem alkottak alkotmányt, s így elkerülték a vallással és az arabok jogaival való szembekerülést. Néhány évvel e „mulasztás” intézményesítése után drámaibb formában kell szembenézni ezekkel a kérdésekkel.

Lehet, hogy más elrendezési kiindulások közelebb állnak ízlésemhez, de ennyiben a reálpolitikának van jogosultsága az ízlés ellenében. A meglevő intézmények ellenállását főlöské — mert költséges — túlságosan kihívni. Az Alkotmánybíróság vagy a Számvevőszék létezik. Szétverésük valami radikálisan más kedvéért túl sok áldozattal járna. Ha már egyszer a kormány köré összpontosul a szükséges kormányzati hatalom, ezt nem „átcsoportosítással” kell alkotmányosítani, hanem parlamenti és egyéb ellenőrzési rendszerekkel és hatáskör-pontosítással.

Pokol Béla a szükséges kiegészítések közt a javasolt Területi Gyűlésnek egy osztrák tartományi gyűléssé továbbfejlesztését is említi. Pokol elképzelése felé mutat, hogy a Tervezet elkészülte után intézményesült a köztársasági megbízott regionális területi hatásköre. Ez a tartományok felé mutat. De Ausztriában a tartományoknak volt önállósága, központja, szakapparátusa 1920-ban; nálunk a régiók legfeljebb tervezőasztalon léteznek. Létrehozataluk újabb megyék közti harcokat szülne, hatása a helyi önkormányzatra kiszámíthatatlan. Egy föderatív rendszernek akkor van értelme, ha a tartománynak eredeti jogalkotó hatásköre is van; ha korlátozza a parlament és a kormány hatalmát. Elvileg ez lehetséges és szükséges, ám hosszadalmas és költséges; a Tervezet a korlátozást alapvetően a parlament — kormány — törvények viszonyban megoldottnak véli. A Területi Gyűlés csak alkotmánybiztosíték — , mely funkció ellátatlan marad a régiók gyűlése esetén.*

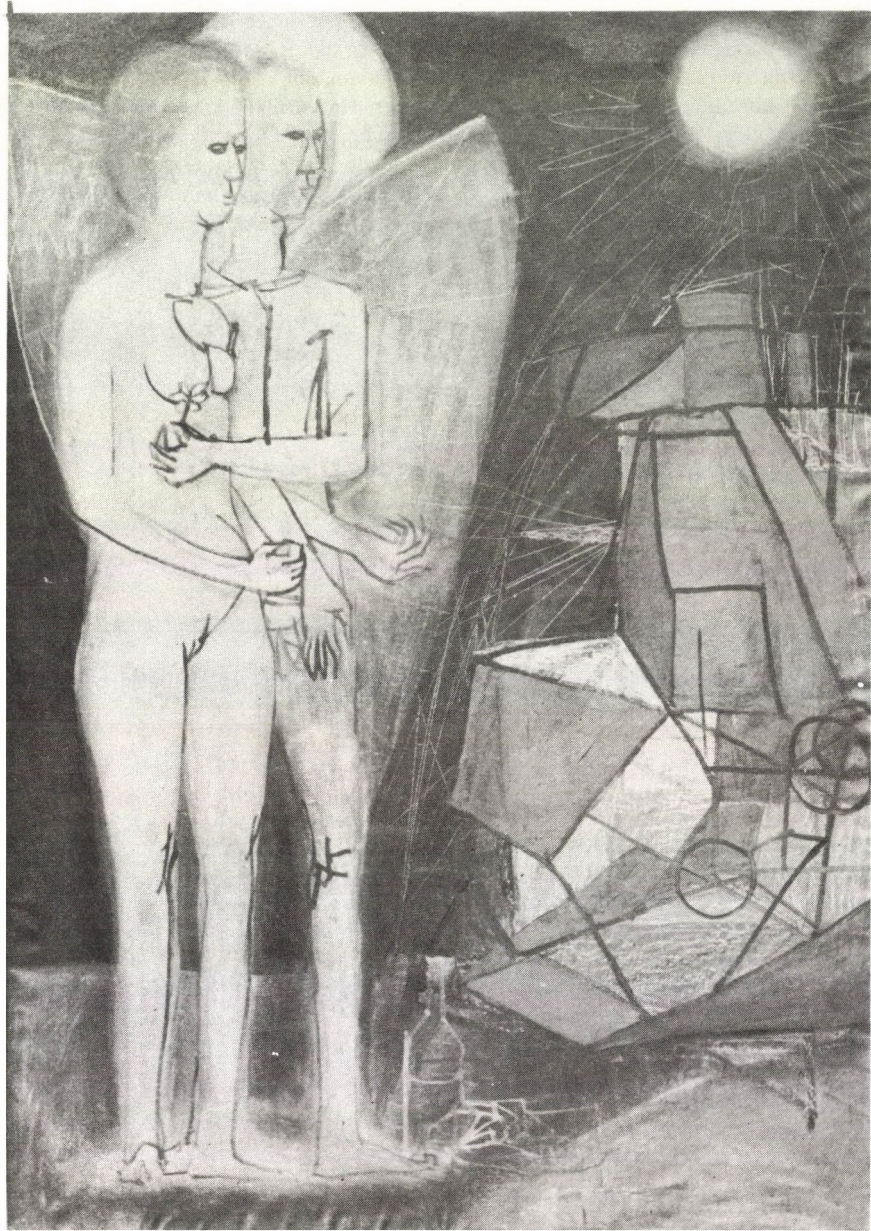
Ellentmondó bírálatok érték a Tervezet Alkotmánybíróságra vonatkozó megoldásait és ezen keresztül persze az ehhez közelállóan működő Alkotmánybíróságot. (A Tervezet csak kevés változást tart szükségesnek, nevezetesen a de facto politikai ítélkezés körébe tartozó tevékenység megszüntetését. Ezzel szemben Halmi Gábor szerint egy angol — amerikai modell kívánatos; csak konkrét ügyben, de bármely bíróság előtt lehessen hivatkozni az alkotmányra. Pokol Béla kifogásolja, hogy az Alkotmánybíróság személyileg és hatáskörében „túlpolitikált”. Személyileg, mert nem bírák, hanem politikusok kerültek e méltóságba (illetve ennek lehetősége nem kizárt, ami egyremegy, ha elvi alapon vizsgálódunk.) Az Alkotmánybíróság előzetes állásfoglalása közvetlen beavatkozást tesz lehetővé a politikába. (Ennek egy szélső esetét, a saját hatáskörben kezdeményezést a Tervezet a fennálló szabálytól eltérve kizárja mint jogállami alapelvvel ellentétet.)

Ami a személyi összetételt illeti, a hosszú szakmai gyakorlat követelménye — különösen megfelelő politikai kultúrával társulva — korlátozza a politikusok bekerülését. A bírói szocializáció a maga szűkítéseivel nem alkotmánybíráskodásra készít fel. A nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy minden megoldás működhet. Az Egyesült Államokban például nem kell előzetes bírói gyakorlat. Mindazonáltal a Pokol Béla-féle kiválasztási korlátok ésszerűnek tűnnek (például 1/3 felsőbíróknak fenntartott hely). Számos más rész-megoldása is — például az elnökválasztási eljárás — figyelemre méltó. Bárcsak abban a helyzetben lennénk, amikor e részleteket fontolgatjuk.

- A képviselői létszám Pokol Béla által javasolt csökkentése a Tervezet esetében is bekövetkezik. A Tervezet szerint a körülmények és a képviselői szerepfelfogás dolga, milyen mértékben vesznek részt (lassítják) a törvényhozást vagy engednek átruházott hatáskörű kormányzati rendeletalkotást, alkotmányosan belátva, elismerve, hogy a kevésbé fontos törvényekről ügyis szakapparátusok döntenek.

Ami az előzetes normakontrollt illeti: ennek kizárása nem megszünteti, csak elodázza a „politizálódást”. Maga a jelenség elkerülhetetlen — még akkor is, ha a Bíróság szabadon válogat az eldöntendő ügyek közt, mint az Egyesült Államokban, ahol a konkrét ügyé válás a politizálódás korlátja. E rendszer azonban önkényes. Ha „utólag” lehet csak a törvényt megtámadni, ezzel a politikai konfliktus mélyül el a törvényhozási folyamat előzetes csatározásai miatt. Ráadásul az utólagos kontroll sok függő jogi helyzetet teremt. Az Alkotmánybírósnak végül nincs módja arra, hogy az egyébként bizonytalan tartalmú emberi jogokat* kiterjesztően értelmezve új alkotmányjogot alkosson.

- Jelen szerző személyes jogpozitivistá meggyőződése szerint egyébként az emberi jogokat a szövegben mindenütt személyes, szabadság- és politikai jogokkal kellene helyettesíteni. Ennek azonban ára van: elvágjuk az Alkotmányt a nemzetközi jogfejlődéstől.

Kondor Béla: Emberpár

NYUGAT-EURÓPAI VÁLTOZÁSOK ÉS VÁLTOZATOK

PAPP ZSOLT

Svájc — a politikai integráció mintapéldája?

(A svájci kormányzati rendszer elemei)

I. A KÜLÖNÖS HELYZET ÖSSZETEVŐI

1. A területi és kormányzati tagoltság mint történeti hagyomány

Svájcban a politikai territóriumok (kantonok) tagoltsága, éppígy a politikai szervező elvek rendszere (a közvetlen demokrácia, a föderalizmus, a kollégium-jellegű kormányok) gyökereikkel mélyen visszanyúlnak a történelembe. Ez azt is jelenti, hogy nagyfokú tradicionális legitimitással rendelkeznek, ami más oldalról összefügg azzal, hogy az ország államalkotó folyamatai valóban folyamatszerűek, evolúciós jellegűek voltak.

Európa e központi kisállamában a politikai rendszer és az alkotmány nem elméleti alapként táplálkozik és nem forradalmi folyamatok szülötte. Ezzel szemben a *lassú, eldögvázatos és pragmatikus alkalmazkodás* mintáját mutatja, amelynek menetében meglevő intézményeket és eljárásokat igazítottak hozzá a változó társadalmi viszonyokhoz. Ami a mai politikai rendszerben található, az úgy jött létre, hogy *úgyiszólván semmit nem szüntettek meg, ám a meglevőhöz valamit mindig hozzáillesztettek*. Svájc ennek is köszönhetően *több különböző szervezési elv* együttes megjelenését mutatja, és a kisállamiság ellenére igen bonyolult kormányzati rendszert mondhat magáénak. Bocsássuk előre e komplex intézményrendszer négy alapvető szervezési elvét, amely sok tekintetben megkülönbözteti Svájcot Ausztriától vagy Németországtól, tudniillik az utóbbi államok politikai-állami rendszere *kevesebb* szervezési elvet tartalmaz. Ezek tehát Svájc esetében: 1. a kantonok föderális rendszere, 2. a közvetlen demokrácia, 3. a pártelvűség és a parlamentáris reprezentáció, végül 4. fellelhetők a neokorporatív vonások (nagy gazdasági érdekszervezetek). Az egyes szervezési elvekhez *eltérő feladatok, funkciók* rendelhetők, miközben az intézményrendszer a feladatok tárgyszerű differenciálásán túl megvalósítja a *társadalmi-politikai erők kiegyensúlyozását és kölcsönös kontrollját*.

Néhány észrevétel az intézményrendszer történetiségéhez. A *kantonok nagy része* — s ráadásul éppen azok, amelyek a svájci politikai építmény fő hordozói — *nagyon régi területi kialakulást mondhatnak magukénak*. Olyat, amin évszázadok során át nem változott szinte semmi. (1291-ben jött létre az örök hűségre szövetkezett három őskanton egyezsége, az Eidgenossenschaft. 1991-ben van ennek hétszáz éves évfordulója, és az őskantonok — Uri, Schwyz, Unterwalden — népszavazások útján már elutasították, hogy hitelt adnának a nagy nyilvános ünnepélyekre, mivel attól tartanak, hogy egyéb svájci irányokból nyakukba szakad az ünneplők népvándorlása.) A három őskanton kapcsán *ős-svájci területi rendekről* beszélnek, ezek sorát folytatja Glarus, a két Appenzell, aztán a nagyobb városi kantonok — Luzern, Zürich, Bern, Solothurn, Basel, Schaffhausen —, túl ezen Graubünden, Valais, Fribourg és Genf.

A francia forradalom mellékkövetkezményeként — amikor Svájcot az elmúlt négyszáz évben először és utoljára szállták meg idegen csapatok — politikai területi reformok láttak napvilágot, és így jöttek létre az olyan kantonok, mint Thurgau, St. Gallen, Aargau és Waadt (Vaud). Ezt követően egyetlen új kanton jött létre (Jura, 1979).

A svájci társadalom népeinek rendkívül erős és történetileg kialakult *kantonális azonosulása* a mai napig látható a federalizmuson, de leolvasható a pártrendszerrel is, ahogy a politikai üzem egészéről. S jöllehet ez a történetileg kialakult *területi rendi szerkezet* ma már több ponton nem esik egybe a társadalmi-gazdasági adottságokkal — ami az agglomerációs folyamatok, az ingázás, az alvóvárosok kialakulása felől nézvést teljesen érthető —, s jöllehet például Zürich vonzáskörzete ma már a Rajnáig, a Boden-tóig, Aargauig, és belső Svájcig kiterjed, mégis, *a kantonális és kommunális területi renddel kapcsolatos reformok Svájcban egyszerűen elképzelhetetlenek*. A területi-rendi kantonális szerkezet *tabu*; olyan országról van szó, amelynek minden része önmagát központnak tekinti. Svájcnak *mindenütt* központja van.

Számos svájci először mint a helyi község (falú vagy város), aztán mint a kanton, és csak harmadsorban mint az államszövetség polgára tartja számon magát. *A területi testületek integrációs politikai-szociális teljesítménye változatlanul nagyon kiemelkedő*, különösen, ha a lakosság nyelvi kisebbsége, hegyvidéki bezártsága vagy gazdasági helyzete miatt besorított-nak, elzártnak érzi magát. Az államszövetségi politika számára ezért nyilvánvaló és nagyjelentőségű, hogy az *államszövetségi választási körzeteket a kantonokra építse*, aminek persze sajátos *decentralizáló* hatása van a pártok működésére, aztán a politikailag fontos tömeghírközlésre, elsősorban a napi sajtóra.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a lakosság politikailag aktív részének erős azonosulása a területi testületekkel a politikai üzem működésében minden másnál meghatározóbb. A választások, a globális érdekartikulációk és érdekreprezentációk, a szövetségi eszközök felosztása, röviden *minden állami-szövetségi folyamat a kantonális kötelékek alapulvételével szerveződik egyáltalán*. A szövetségi kormányban (Bundesrat) nem fordulhat elő, hogy két „miniszter” (pontosabban szövetségi tanácsos) ugyanahhoz a kantonhoz tartozzék. A parlamentben megjelenő szabadelvű, kereszténydemokrata és szociáldemokrata párttagságú képviselőt mint zürichit, mint baselit és mint belső svájcit tartják számon, és csak *másodsorban* merülhet fel, hogy az illető tagja valamilyen politikai pártnak. *Svájcban a területi testületek integrációs teljesítménye minden más érdekszervezetnek — legyenek ezek pártok vagy gazdasági korporációk — a vonzerejét viszonylagossá teszi*. Ez a történeti regionalizmus természetesen

terheket hoz és megoldatlanságokat is konzervál. Kezelése az államszövetségi szint feladata, ami nem kevés reintegrációs munkát jelent, ha elgondoljuk, hogy a kantonállamok, történeti legitimásuk mellett, számos szempontból rendkívüli mértékben különböznek egymástól. (Svájc akkora, mint Baden-Württemberg — vagy a Dunántúl —, ezen a 41 293 ezer km²-en él 6 millió 533 ezer lakos és van háromezer község, tehát város vagy falu. A népsűrűség 158 fő/km², a termőközetekben 213 fő/km². Ezzel Európa legsűrűbben lakott országai közé tartozik.)

2. A politikai és kormányzati minta — történetileg igazolt sikerekkel

Nagyon egyszerűen fogalmazva, Svájc mint kisállam sikeres történeti utat mondhat magáénak. Társadalmi ellentéteit képes volt sikerrel kezelni. Az ásványi kincsek hiánya ellenére — Svájcban nincs szene, ezért importra szorult; az első világháborúban érzékelve ezt a kiszolgáltatottságot, pillanatok alatt átálltak a vízi energiára; Svájcban ma, egyetlen kivétellel, minden vasútvonala villamosított —, tehát az ásványi kincsek hiánya dacára, valamint annak dacára, hogy az ország területének csak egyharmada tesz lehetővé mezőgazdasági hasznosulást, megteremtettek egy elismerést kivívott gazdaságot. Ehhez társul, hogy Svájc a semlegességi politikájával egyedülálló módon tudta magát távol tartani a háborús bonyodalmaktól, és eközben magas szinten megőrizte nemzeti függetlenségét. Svájc *megteheti*, hogy nem tagja az ENSZ-nek — 1986-ban népszavazás utasította el a belépést —, nem teljes jogú tagja a Közös Piacnak, és nem tagja az Európa Parlamentnek. E különös kívülmaradások dacára *éppen Svájcban sikerült otthont adnia* számos nemzetközi intézménynek és tárgyalásnak. Ezek a sikerek a bevett történeti minta érvényességét erősítik. Napi kérdés, hogy *e kívülállás* az ezred végen nem fordul-e át — éppen az integrálódó Nyugat-Európában — *elszigeteltségbe*.

Fentebb a kívül maradó kisállam sikereiről szóltunk. Ám az ország történetének és sajátyszerű politikai berendezkedésének megértéséhez tartozik az a körülmény, hogy *a svájci államiság megteremtésének folyamatai alulról felfelé irányultak*. Svájcban soha nem létezett olyan központi és abszolutista politikai-hatalmi erő, amelyet egy demokratikus forradalommal, vagy éppen egy felülről lefelé irányuló parlament-teremtéssel kellett volna megfogni, helyéhez szorítani. Svájcban a szuverenitást nem kapták, hanem *hozzák*, így a parlamentek — államszövetségi és kantonális kivitelben — olyan jellegű testületek, amelyekben *a nép nem egy fennálló uralom ellenében jut részvételhez és befolyáshoz*. Ezzel szemben a svájci parlamentek és kormányok egytől egyig *tanácstestületek* (Räte, Versammlungsgremien), más szóval *testületi-kollégiumszerű gyülekezetek*, amelyekben a helyi társadalomnak, a társadalmi csoportoknak a képviselői összejönnek, hogy alulról felfelé magasabb és magasabb szinten lássanak neki problémáik feldolgozásának. Az a körülmény, hogy mind a parlamenteket, mind a kormányokat *tanácsoknak*, *testületeknek* nevezzük, mint *politikai névadás* is mutatja az államiság képződésének irányát: lentől felfelé. A téma kutatói minden kritikájuk dacára egyetértenek abban, hogy Svájcban a politikai-állami akaratkialakítás, véleményformálás és a képviseleti folyamatok még ma is ebben az irányban futnak. Svájcban eredendően *tanácsrendszer* vagy *testületi-gyülekezeti, testületi-kollégiumszerű* rendszer van, pontosabban ez a domináló, a

létrejövő kantonális vagy szövetségi szintű kormány mellett (amit szintúgy tanácsnak hívnak). Nézzünk most egy táblázatot.

1. táblázat

	<i>szövetségi szint</i>	
végrehajtó	történyhozó	bírói hatalom
szövetségi tanács	szövetségi gyűlés	szövetségi bíróság
(Bundesrat)	(Bundesversammlung)	(Bundesgericht)
	— Nemzeti Tanács	
	(Nationalrat)	
	— Rendi vagy Kantontanács	
	(Ständerat)	

A szövetségi tanácsban, vagyis a kormányban hét szövetségi tanácsos foglal helyet. Őket a szövetségi gyűlés választja. Hét kormányzati terület, hét eljárósággal létezik tehát, s ezek a departement-ok találhatók kantonális és községi relációban is. Az 1988-as felállás: 1. elnöki, illetve iskolai és kulturális ügyek, 2. pénzügyek, 3. lakossági és rendőri ügyek, 4. környezeti és közlekedési ügyek, 5. közüzemek, 6. építési ügyek, 7. szociális és egészségügyek. A hétből egy előjáróság vezetője minden évben ellátja az államszövetség elnöki teendőit: *kifelé* reprezentálja Svájcot. Befelé ilyen reprezentációra nem tartanak igényt. — A *Nemzeti Tanácsban* kétszáz tanácsos foglal helyet, őket a kantonok nagysága — lélekszáma — alapján és a pártok listáin választják. (Ez a részarányosság elve alapján történik, ez a Proporz.) A *Rendi* vagy *Kantontanácsban* negyvenhat rendi tanácsos van jelen, vagyis húsz kantonból két-két fő, hat úgynevezett félkantonból (mint például Basel város és Basel-vidék) egy-egy fő. Hogy ezeknek a tanácsosoknak a megválasztása milyen elvek alapján történik, az az egyes kantonokra van bízva. A kétkamarás rendszert 1847 decemberében az Egyesült Államok mintája alapján hozták létre — a két kamara a törvényhozásban azonos súlyú —; a föderális kamara beépítése nyilván a nem egyenlők egyenlősítését próbálja garantálni. Végül a harminc szövetségi bírót a szövetségi gyűlés választja. A bíróság Lausanne-ban működik. Nézzük most a kantonális és a helyi szintet.

2. táblázat

	<i>kantonális szint</i>	
kormánytanács	nagytanács	kantonbíróság
(Regierungsrat;	(Grosser Rat,	(Obergericht,
Staatsrat)	Kantonsrat, Landrat)	Apellationsgericht)

3. táblázat

	<i>helyi szint</i>	
városi tanács	községi tanács	
(Stadtrat)	(Gemeinderat,	
	Stadtparlament)	

Már az elnevezések mutatják, hogy a kantonokban a helyi tradíciók alapján számos eltérés lehetséges. A *kormánytanácsot* a lakosság — vagy helyi-területi közösségei (Landsgemeinde) — választják. A *nagytanácsot* ugyancsak a lakosság választja a kantonon belüli kerületek

— választják. A *nagytanácsot* ugyancsak a lakosság választja a kantonon belüli kerületek lakossági arányainak megfelelően. A *kantonbírósgot* vagy a nagytanács, vagy a helyi-területi közösségek választják.

Érdemes elismételni, hogy a tanácsrendszer, vagyis testületi-gyülekezeti rendszer következménye, hogy Svájc állami-politikai rendszerében *nincs stabil személyi csúcspozíció*. Nincs állandó államelnök, nincs miniszterelnök, nincs parlamenti elnök. Az államelnöki hivatal ellátása a *primus inter pares* elve alapján szerveződik, az elnök az éves turnusoknak megfelelően rotálódik. Ennek a gyakorlatnak azt kell szavatolnia, hogy *valamennyi* saját részleges szuverenitására és a központi rendszeren belüli részilletékességére féltékenyen ügyelő kanton és országterület *egyszer hivatalhoz és méltósághoz jusson*, és hogy ne kelljen megváltoztathatatlanul mások majoritásától tartaniok. Már ebből is kiviláglik, hogy Svájc uralkodó döntési mintája mennyire nem pártelvű, abban az értelemben, hogy *a területi arányosság és a föderális egyenrangúság útján elért kompromisszumot részesíti előnyben* — eltérően azoktól a demokratikus eljárásoktól, amelyek a konkurencián, így például a pártok versengésén alapulnak. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Svájcban ne létezne a pártok versengése, hiszen a választások a pártok listái alapján futnak, ám ezek alárendelődnek a területi arányosság és a föderális egyöntetűség elveinek. Amint még visszatérünk rá, ez azt a sajátos helyzetet eredményezi, hogy Svájcban végül is létezik a pártok versengése, ám nem létezik a pártrendszerekben kifejezésre jutó ellenzékiiség, nincs pártellenzék.

Svájcban a társadalmi-gazdasági problémák megoldásának államosítási folyamatai, éppen így a politikai döntési kompetenciák központosítása rendkívül kevésbé előrehaladott. *Az új problémák megoldásában a kanton illetékes*, és az államszövetségnek csak annyi kompetenciát adnak át, amennyi feltétlenül szükséges. Ráadásul ezt a kompetencia-átutalást is bonyolult eljárásmoddall kötik össze, amelyben a *közvetlen demokrácia*, a *referendum* és a *népi kezdeményezés* döntő szerepet játszik. Svájcban gyakorlatilag ez a két „intézmény” korlátozza az államosítást és a centralizációt. Így — amint még később részletezzük — a szövetségi alkotmány megváltoztatásához népszavazás kell, ráadásul ehhez mind a lakosságnak, mind az egyes kantonok lakosságának (utóbbi a rendi többség, a *Ständemehr*) többségi egyetértése szükséges. Ami nem könnyen realizálható. Évtizedes csatározások folytak olyan nagyságrendű kérdésekben, mint az iskolaév kezdetének egységesítése, nem beszélve például egy olyan szövetségi alkotmány cikkelyről, amely a tömeghírközlési szervek működésmódjával foglalkozott. Az adóügyek szövetségi szintű összehangolása úgyszólván kilátástalan feladat, és a második világháború óta a szövetségi pénzügyi rendszer kialakításáról több mint harminc alkalommal szavazott a svájci lakosság. A kantonok e téren kizárólag provizórikus megoldásokban voltak hajlandók megegyezni. Sajátos világ! Negyven éve nem hajlandó egy egységes állami pénzügyi rendszert összehozni, eközben nem ismeri a pénzügyi bürokráciát, és a világ egyik legértékállóbb valutájával rendelkezik.

3. A kisállamiság

Túl az erős tradicionalitáson, (kantonhatárok, helyi önállóság) a *kisállamiság* Svájc társadalmi, gazdasági és politikai rendjének kialakításában a *különösen domináló keretfeltételek* közé tartozik. Ez azt jelenti, hogy mind a politikai szervezetek — pártok, sajtó —, mind az állami

jóvoltából az állam alsó szintjein, a községekben, a kerületekben és a kantonokban *megismétlődnek, miközben egyre kisebbekké válnak*. A szakirodalom szerint ma Svájcban minden, ami a politikával kapcsolatos, *átítatódik a kislét és a helyi lét egzisztenciális sajátosságaival*. Érvényes ez az értékek és a célok hierarchiáira, a materiális politikára (pénz, biztonság, gazdaság, környezet, külföldiek), a politikai intézményekre és az úgynevezett konfliktus megspórolását célzó eljárásokra is. Nem véletlen, maradva az utóbbinál, hogy éppen a kicsiség körülményei között sikerült olyannyira előtérbe állítani a *majoritás*, a többségi elv kiegyensúlyozására szolgáló *Proporzot*, tehát a részarányosság elvét, aztán a *föderális* egyenrangúságot, valamint a *Konkordanzot*, ami ebben az országban a politikai pártok nem polarizálódó jellegű konkurenciáját jelenti. Aki kicsi, mondják a svájciak, az nyilván kevesebb erőforrással rendelkezik, ez könnyen függőségi helyzetekhez vezet, ez felveti az autonómia problémáját és felértékeli a politikai kultúra bizonyos összetevőit. A kisállam politikai kultúrája sokra tartja a szabadságot, a spórolást, a teljesítményt, a honvédelmet, a felelősséget, a kereskedelem és a gazdálkodás szabadságát, azaz az állami beavatkozástól való elhatárolódást, az antietatizmust. Ugyanakkor tolerálja bizonyos gazdálkodók és vállalatok — éppen kisnemzeti szempontból fontos — helyzetét.

A feldolgozások persze elmondják, hogy a gazdasági rendszernek jobban sikerül a kicsiség okozta szűkösség és hátrány leküzdése. Svájc jó mutatókkal rendelkezik, ami a külső piacokkal folytatott cserét illeti — áruexport, specializáció, munkaerő- és tőkebehozatal —, és jellemzője az adott erőforrások rendkívül intenzív kiaknázása. Egy svájci munkás éves átlagban harminc nappal többet dolgozik, mint egy német, és a munkaidő-csökkentésért harcba induló szakszervezetet a munkavállalók többször eltanácsolták ettől a célkitűzéstől. (Ismert aztán, hogy a svájci tehenek teljesítménye is világsúcs.) *A politikai építményt viszont nyomasztóbban terheli a kicsiség korlátainak érzékelése*. A külső állami tér irányában egy kisállam a biztonságát nézve állandó fenyegetettséget érez. Ennek leküzdésére időnként *dramatizálva is* mozgósít erőforrásokat, és arra törekszik, hogy a *semlegesség* eszközével a nemzetközi bonyodalmaktól távol tartsa magát. Ez Svájcnak eddig sikerült, és a külső válságok és háborúk csak gazdasági előnyöket eredményeztek (tőkementés a svájci bankokba). Mégis, a kisállam jellemzője, hogy a honvédelem és a civil védelem költségeit és teljesítményeit abnormális módon megemeli. Svájcban a honvédelem egy főre jutó kiadásai megegyeznek a korábbi Német Szövetségi Köztársaság kiadásaival. Svájc hadserege ráadásul sajátos jellegű úgynevezett milícia-rendszer, amelyben minden arra alkalmas ember nyugdíjas koráig katonai és civil-védelmi teljesítményekre bevonható. Ezt a minden-éves-katonáskodást, bár a nyolcvanas évek sajtójában már elég kemény kritikát kapott, egészen 1989 végéig nem engedték nem-katonai, civil szolgálattal kiváltani, és a szolgálat megtagadását igen keményen büntették.

Még egyszer ráirányítanánk a figyelmet a szakirodalom ama vissza-visszatérő megállapítására, hogy a kisállamiság körülményei között elkerülhetetlen a *konfliktusokat megspóroló eljárások és szabályozások alapos kidolgozása*. Aki kicsi, annak jobban kell szelektálnia a célok között, aki kicsi, annak vérében kell hogy legyen a józanság, aki kicsi, az nem engedheti meg a túldimenzionáltságokat. Így látják a svájciak, és észrevehető, hogy ezekben az elvekben valóban sok az *antietatizmus*. Érdekes, hogy Svájcban a kicsiség körülményéből adódó kényszerek nem a központi állam erősítésére futottak ki. Éppen ellenkezőleg. Nem véletlen, hogy a *liberalizmus ideológiája, elmélete és pártképződménye éppen Svájcban maradt stabilabb*,

mint bárhol Európában. Itt a politikai ideológiának — ami éppen az izmusoktól való távolmaradás ideológiája —, és a politikai kultúrának — ami éppen a minden irányú tolerancia kultúrája — az volt a funkciója, hogy *az együttélés változatlan adottságainak való társadalmi és politikai megfelelést szavatolja.* E funkció figyelembevétele nélkül, mondják a feldolgozások, Svájc politikai kultúrája érthetetlen marad. A megfelelés és az alkalmazkodás politikai sémáit Svájcban elsősorban a *sajtó* közvetíti, ami az ország politikai életében központi szerepet játszik, sőt, amint megfogalmazzák, *szerepe nagyobb a pártokénál*, éppen mert a pártok globális ellenzékének szerepét tölti be. Érdemes itt talán felidézni: a Dunántúl nagyságú területen tizenkilenc nagyobb napilap jelenik meg, példányszámuk átlag ötvenezer, illetve ennél magasabb. Három van Lausanne-ban, kettő-kettő Bernben, Genfben, Luzernben és Zürichben, és egy-egy Aarau-ban, Badenben, Baselben, Bielben, Churban, Frauenfeldben. 1988-as adatok szerint legmagasabb példányszámú a zürichi Tages Anzeiger (256 ezer), utána jön a Neue Zürcher Zeitung (137 ezer), aztán a Berner Zeitung (119 ezer), a Basler Zeitung (113 ezer) és a Lausanne-i 24 heures (93 ezer). (A német Svájcban a legtöbben olvassák a Blick-et, — ami körülbelül Est-Lapokat, Bild-Zeitung-ot jelent —, ezután jön a Tages Anzeiger, aztán a NZZ.)

A kisállamiság képletének összetettségéhez tartozik, hogy miközben a kicsiség miatt kevesebb osztályharcot és polgárháborút engedhetnek meg maguknak, eközben, éppen a kicsiség miatt, elszaporodnak a súrlódások, a konfliktusfelületek. Svájcban — mondja egy 1988-as tanulmány — létezik bizonyos társadalmi részvétlenség (Ungesselligkeit), és létezik az individualizmus, amit nevezhetünk privatizálásnak is. Felfogható ez mint válasz a szűkösség leküzdésére. Csak a svájciak harminc százalékának van saját háza, és más országokkal összehasonlítva, átlagban nézve jövedelmük nagyobb részét fordítják biztosításra. A konfliktus-spóroló eljárások — Proporz, Konkordanz, föderális illetékesség-elválasztások — kívánatosak, és ezek között az egyik kiemelten említést érdemlő a milícia-rendszer, amelyik a magán- és a nyilvános szféra, a foglalkozási és családi, a politikai és gazdasági létforma erőteljes összefonódását testesíti meg. Ebben rejlik ereje, értéke — a feszültség-mentesítés, a konfliktus-spórolás megcélzásában.

4. A milícia-rendszer

A milícia-rendszer lényege Svájcban a társadalmi, gazdasági, katonai és politikai szerepek egyidejű kumulálódása. Megintcsak a kicsiség leküzdését célzó stratégiáról van szó. A politika, a gazdaság, a honvédelem, a nevelés, a tudomány társadalmi alrendszerei *a személyek szerepkombinációi útján* rendkívül erősen áthatják egymást, csaknem integrálódnak egymás-ban. A szakirodalom azt állítja, hogy az összefonódás jóvoltából az illetékességek, a tárgyi szakértelem és a tapasztalatok *az egyik területről a másikra egyszerűen, gyorsan és költségspórolóan átvihetők.* (Ez — korlátozott mértékben — emlékeztet Ausztria gazdasági-korporatív és nyilvános-politikai pártszereplőinek összefonódására.) *A svájci funkcionális elinek nagy része így polivalens,* és az emberek, akiket a foglalkozásuk mondjuk a gazdasághoz köt, felbukkanak a politikában, a milícia-rendszerben, és más egyesületi szerepekben. Ezáltal, a szociológiai irodalom értékelése szerint, a szakmai specializálódás, a bürokratizálódás és a

szociológiai irodalom értékelése szerint, a szakmai specializálódás, a bürokratizálódás és a funkcionális széttöredezés folyamatai valamelyes korlátokba ütköznek; általános elméleti fogalmakkal szólva, *rendszer és életvilág széttagolódása nem következik be, mert szociálisan integratív hatása van annak, hogy nem alakulhatnak ki a bürokratikus, technokrata, katonai és kulturális szubkulturák.* (Amitől bizonyára alighanem elválaszthatatlan az, hogy Svájcban nem írnak elidegenedés-elméleteket; nem következnek be antibürokratikus populista mozgások; *nincs kormánypolitikai eltolódás egyik vagy másik irányban*, s alighanem ennek köszönhető, hogy az ország belpolitikai-társadalmi klímája jó száz éve rendkívüli vonzást gyakorol mindazokra az írókra, tudósokra, filozófusokra, akik *másutt* Rendszer-ellenes, Elidegenedés-ellenes, Politika-ellenes, Ideológia-ellenes, globalizáló ellentanok megfogalmazói és ellenirányok elkötelezettjei.) A társadalmi részrendszerek elidegenült és elidegenítő széttagolása és elkülönülése ellen hat, hogy *a politikai tevékenység számos szerepe* a pártokban, a parlamentben, a kisebb községek igazgatásában és az alsóbb bíróságokon *csak mellékfoglalkozásszerűen* űzhető. A politika nem önállósul a gazdasággal és a társadalommal szemben, ezzel szemben inkább arról van szó, hogy az egész politikai üzem a gazdaság szükségleteihez visszacsatolva működik. Svájcban, mondják gyakran, *nincsenek politikusok*, hanem igazgatási és pénzügyi szakemberek politizálnak. A svájci politikai rendszer így sokkal erőteljesebben társadalmiasított, mint például Németország politikai rendszere.

Az elemzések természetesen elmondják, hogy az összefonódások és funkcionális függőségek jelentős hatalmi potenciált hoznak létre, és innen nézve a milícia-rendszer éppen *a demokrácia hiányát és hátrányos helyzetét is mutatja.* Erről persze Svájcban nem akarnak tudni, írja Leonhard Neidhart. Nem ellenőrizhető és nem nyilvános kommunikációs viszonyok sorai jönnek létre a funkcionális részrendszerek között. Nem problémamentes, ha a gazdasági vezető parlamenti képviselő lesz (a probléma ugyanígy fogalmazódik meg Ausztriában, jöllehet ott a gazdasági-informális érdekegyeztetés és a nyilvános politikai akaratképzés folyamatait határozottan, vagyis intézményesen elkülönítik); gondot jelent, ha egy főszerkesztő vagy újságíró a milícia-rendszerben betöltött tiszti rangja mellett politikussá, parlamenti tanácsossá akar lenni. Mivel a kisállamiság folytán számos politikai-állami szerep csak mellékállásként vagy tiszteletbeli megbízatásként tölthető be, s mivel a korporativitás svájci szereplői (gazdasági szövetkezetek, egyesülések) kicsiségük miatt, aztán forrásszűkösségük miatt folyvást a külső támogatások keresésének útján vannak — vagyis, egyszerűen szólva, a szervezetek befolyásos politikusokat keresnek maguknak —, *a svájci eliten belül bekövetkezik bizonyos szerepek és funkciók hihetetlen mérvű felhalmozódása.* Létrejön egy *elitmag*, amelyik jól ismeri és kölcsönösen támogatja — saját magát, ugyanakkor másokat ellenőriz és szankcionál.

5. A soknyelvű ország

Svájcot a többnyelvűség és ennek kezelése olyannyira sajátos képletté teszi, hogy ezzel érdemes behatóan megismernedni.

Svájcban négy nyelven beszélnek. Ezek: német, francia, olasz és rétoromán. A lakosság 50,5 százaléka katolikus, 43,6 százaléka protestáns. A lakosságból 1988-ban közel egymillió a

külföldi; ha most a svájci állampolgárságú lakosságot vesszük, akkor 1910 és 1980 között a német anyanyelvűek száma nőtt jelentősen, 2,3 millióról 4 millióra. Ami alighanem elválaszthatatlan attól, hogy a gazdasági élet központjai a német kantonokban erősödtek meg. A francia anyanyelvűek száma 700 ezerről 1 millió fölé, az olaszoké 125 ezerről 250 ezer közelébe emelkedett, és negyvenezer alól kevéssel ötvenezer fölé nőtt a rétoromán anyanyelvűek száma.

Egy 1986-os vizsgálat szerint a francia svájciaknak közel harminc százaléka beszél németül, (miközben az elemi iskolákban csaknem valamennyien tanulnak németül); a német svájciaknak több mint fele megérteti magát franciául (miközben a német nyelvű kantonoknak csak egy részében vezették be az elemi iskolákban a kötelező francia oktatást). E tünet már mutatja: az emberek a nyelvet nem „helvét szolidaritásérzésből”, hanem gazdasági szükségleteik nyomása alatt tanulják. Van három három nyelvű rádió- és tv-állomás — bár a svájciak, megintcsak a felmérések szerint — túlnyomóan a külföldi tv-műsorokat nézik. A francia Svájcban három egyeteme van, a német Svájcban ugyancsak három, valamint egy főiskolája St. Gallenben. Fribourg városának kétnyelvű katolikus egyeteme van (francia, német), végül az államszövetséghez tartozik a két műszaki egyetem — az egyik a német Zürichben, a másik a francia Laussane-ban.

Az államszövetség intézményeiben a nyelvi csoportok képviselőinek alkotmányos szabályozása nincs. Mégis, a hétagú szövetségi kormány, amelyet négy évre választanak, visszatérőzi az ország nyelvi sokfélelenségét. 1848 óta a francia svájciaknak legalább egy, bizonyos időszakokban két helye volt a kormányban (két helyük volt 1947 és 1966, aztán 1969 és napjaink között; 1959 és 1961 között három hellyel rendelkeztek). az olasz svájciak — kisebb színekkel — egy helyet mondhattak magukénak. 1913 és 1920 között egyetlen alkalommal volt egy rétoromán kormánytag. Az 1987 decemberében megválasztott kormányban a latin kisebbség túlreprézentaltnak mondható: miközben az összlakosság egynegyedét alkotják, a hét helyből hármat birtokolnak. Két francia, egy olasz és négy német svájci adja a mai hetes-fogatot.

A latin kisebbség arányosan képviselve van a szövetségi bíróság soraiban (Lausanne), a szövetségi biztosítási bíróságon (Luzern), és a szövetségi kormánytisztviselők összetételében (ennek létszáma amúgy az 1985-ös összlakosság két százaléka).

Arányok vannak — olvasztótégely nincs. Mit jelent ez?

Svájcban tizenhét német nyelvű, négy francia nyelvű, egy olasz nyelvű és négy többnyelvű kanton él egymás mellett. Ezt a képletet a kutatók a *cross cutting*, a keresztbe metsző illeszkedés rendszerének nevezik. Ez azt jelenti, hogy *a területi egységek, a kantonok határai nem esnek egybe a nyelvi határokkal, másfelől a nyelvi régiók határai nem esnek egybe a vallási-felekezeti határokkal*. Ebben rejlik a svájci nyelvi béke első két „titka”, s ez a körülmény kiegészül azzal, hogy a nagy nyelvi területek — német, francia, olasz — *homogenitása* igen erőteljes. Ebben az országban — és ezért unikum — a nyelvi és vallási csoportoknak *a kantonok önállósága révén létrejött belső széttagolódása* történetileg megakadályozta a nyelvi alapon bekövetkező etnikai öntudatosodás folyamatát: a föderalizmus rendszere a nyelvi-etnikai és vallási identitásképzés hullámtörőjének bizonyult. Természetesen szó sincs arról, hogy az egymás mellett élés problémamentes lenne.

A nyelvhasználatot mind államszövetségi, mind kantonális szinten szabályozzák. Az előbbi az 1874-es alkotmány két cikkelyét jelenti. Az egyik — a 107-es — egyebek mellett a szövetségi

különböztet meg. *A nemzeti nyelvet* — német, francia, olasz és rétoromán —, valamint a *hivatalos nyelvet*, ami az első három az előbbieik közül. Vagyis a rétoromán — egy 1938-as népszavazás eredményeként — nemzeti nyelv, ám hivatalos nyelvvé a kanton szintjén lesz (csupán), ahol beszélik. A lényeg: egyetlen hivatalos nyelvet sem lehet egy másik rovására előnyben részesíteni, és a nyelvi kisebbség mint jogi fogalom ismeretlen — amint ezt Jászi Oszkár már 1912-ben leírta. *Mivel a három nyelv és nemzet relációjában nincs „kisebbség”, ezért az asszimilálódás Svájcban értelmetlenség.* Mindenki a maga különbségét őrzi a föderális alkotmány biztosította különállásban — ami éppenséggel nem könnyíti meg a Svájcban kulturális kisebbségként számon tartott vendégmunkások, bevándorlók „asszimilációját”. Nincs államnemzet, amelyben integrálódni lehetne, ezzel szemben a konkrét kanton konkrét községén keresztül vezet — amennyiben vezet — az „állampolgárrá” válás útja.

A nyelvi területi elv — egy 1965-ös szövetségi bírósági ítélettől megerősítve — azt jelenti, hogy a kantonok kötelezve vannak nyelvi területi egységeik sérthetetlenségének garantálására. *A nyelvi szabadság elve* minden polgár számára lehetővé teszi, hogy az anyanyelvén forduljon az államszövetségi hivatalokhoz, amennyiben ez a nyelv hivatalos nyelv. Mármint *a kantonok szintjén a nyelvi területi elv és a nyelvi szabadság elve kiegészíti egymást.* Ahol a kanton többnyelvű, ott a nyelvi szabadság elve szerint fordulhat az ügyfél a kanton hivatalaihoz. Ahol pedig a kanton egynyelvű, ott a hivatalok ahhoz tartják magukat, hogy az adott nyelvi területi elv érvényesülését biztosítsák. Vagyis, ha például egy francia állampolgár átköltözik egy német-francia nyelvű kantonba, ott az igazgatáshoz francia nyelven fordulhat. Ám, ha egy egynyelvű — vagy német, vagy olasz — kantonba költözik át, akkor mint „bevándorlónak” meg kell tanulnia az adott „terület” kantonális és kommunális hivatalainak nyelvét.

Végül megkülönböztetett figyelmet érdemel, hogy a svájci politikai pártok — kiváltképpen a négy nagy, a szabadelvű-demokrata, a kereszténydemokrata, a szociáldemokrata és a néppárt — *többnyelvű infrastruktúra fölött rendelkezik.* Bennük pártszerű elkülönülésben a nyelvi régiók ellentétei nem jelennek meg. Nincs „német párt”, „francia párt” és „olasz párt”, és a szakírók szerint — ez a svájci nyelvi béke harmadik „titka”. (Ide kívánczok, hogy Svájc pártpolitikai stabilitása egészen rendkívülinek mondható. A héttagú kormány pártpolitikai összetétele 1959 óta nem változott, benne a fenti négy „csapat” osztja le — egymás közt, de másoknak is — a lapokat. Az elemzők Svájc kapcsán *a pártkartell* rendszeréről írnak.) Említeni kell még, hogy a népszavazások során a *többnyelvű csoportok egyforma érintettségéről van szó*, ezért a nyelvi különbségek itt sem lesznek meghatározókká. A szakszervezeteknek és a munkaadók szövetségeinek a nemzeti struktúrája ugyancsak többnyelvű. Persze, a német Svájc előnyeit nem lehet elhallgatni. A Szakszervezeti Szövetség, a Parasztszövetség, az Iparszövetség és az Ipari és Kereskedelmi Egyesülés — a nagy foglalkoztatási korporációk — székhelye a német Svájcban van.

Nézzük az elveket, működésben.

A tizenhét német kanton mellett a négy francia: *Jura, Neuchâtel, Vaud és Genf*, az olasz: *Ticino*, és a négy többnyelvű: *Bem, Fribourg* (vagy Freiburg), *Valais* (vagy Wallis) és *Graubünden*. Ebből a négyből három kétnyelvű — francia-német —, míg Graubünden háromnyelvű: német, olasz és rétoromán. Minden többnyelvű kanton maga szabályozza a nyelvek használatát.

Emeljük ki az egyedülálló Graubündent! Itt — 1980-as adatok — a lakosság 59,9 százaléka német nyelvű, 21,9 rétoromán, 13,5 százalék olasz és 4,8 a másnyelvű. Éppen ilyen tarka a vallási hovatartozás; csekély protestáns többség van a katolikusok mellett. Graubünden mintaszerűen hozza Svájc „három titkát”. A területi egységek nem esnek egybe a nyelvekkel, a nyelvek nem esnek egybe a vallásokkal, a vallások nem esnek egybe a területi egységekkel, és a pártok mind vallási, mind nyelvi szempontból heterogének. De itt az egyes nyelvek is „heterogének” — mintegy a világ legtermészetesebb dolgaként!

Talán nem lesz nagyon fárasztó (és hibás) az alábbi részletezés; talán érdekes lehet — éppen a mi tájékunkon — minden gyakorlat, ahol a nyelvek különbözőségét és egymás mellett élését ápolják.

A kantonban három német alcsoport él. A Chur városbeli németet beszélik északon, az osztrák határ közelében, keleten a tirolai német a német, és egy Wallisból származó nyelvjárás található néhány alpesi magasvölgyben. A rétorománok — akikből harmincezer él a szülőföldjén — nem alkotnak egységes nyelvi csoportot. Öt írásos és iskolai nyelvet különítenek el. A *sursilvant* Surselvaban, a *sutsilvant* a Hátsó-Rajna völgyében, a *sumirant* a nyaktörő vasútjáról híres Albula-völgyben beszélik, végül — németes megfogalmazással — a *puter* a beszélt nyelv Felső Engandinban és a *vallader* Alsó-Engadinban. (Tájékozódásom szerint ez utóbbi kettőt szokás *ladin*-nak hívni.) Egyben az utóbbi kettő a hivatalos nyelv, és a kanton valamennyi törvénye megtalálható e két nyelvre lefordítva. Az irodalomban azt találtam, hogy egy professzor létrehozott egy *Rumantsch Grischunt*, egy rétoromán *köznyelvet* — előre még nem látható eredményességgel.

Csodálatos nyelvi mozaik-kompozícióról van tehát szó, amelynek létrejöttében szerepet játszott a táji-földrajzi széttöredezettség, a hagyomány, a kantonális rendszer és a vallási hovatartozás. (Végül is elképesztő, hogy Wallisban a táj egyöntetűsége, itt meg a táj — fantasztikus völgyektől szétszabdalt — széttagoltsága eredményez nyelvi békét és autonómiát; alighanem e körülmény is az ember alkotta szervező elv, a kantonális föderalizmus erejét jelzi.) A graubündeni alkotmány három nemzeti nyelvet ismer el, ám sem az 1892-es alkotmány, sem egyéb törvény nem határolja el a rétoromán nyelvterületet. *A nyelvterületeket a városok és a falvak* — tehát a községek — *hozzák létre, amikor meghatározzák az ottani hivatalos és iskolai nyelvet.* 1984-ben Graubündennek 213 községe volt, és ebből 73-nak volt rétoromán többsége. Az iskolarendszert nézve, a rétoromán községek kétnyelvűek (a másik nyelv a német). A többi község vagy olasz, vagy német nyelvű. A rétoromán-német községekben a felső iskolai tagozatokon — a szakirodalom szerint — a kétnyelvűség a német javára módosul. Az 1919-ben alapított Rétoromán Liga több regionális és kulturális csoportot egyesít; feladatuknak tartják nyelvük jobb meggyökereztetését a kanton intézményeiben, és szeretnék elérni a rétoromán nyelvi terület határainak kijelölését. Csakhát! Beleütköznek a föderalista demokrácia „nyakasságába”. A községek és a 39 területi körzet olyannyira ragaszkodik önállóságához, hogy ez a mai napig nehezíti a nyelvi területek elhatárolását. Ritka helyzet, mondhatnánk, nagyon visszafogottan.

A kép egyedülálló voltát és színeit tovább fokozzák Graubünden déli völgyei — Poschiavo, Mesolcina, Calanca, Bregaglia, (az utóbbiban található Soglio község, ahol Rainer Maria Rilke szívesen időzött, hibátlan érzékkel megtalálva Svájc legkülönösebb, *többszínű* tájait). A párhuzamosan futó völgyek egyike protestáns, a másik katolikus — és itt az olaszt beszélik.

A völgyvidék, a *Valli* olasz nyelvhasználatának jogait életben tartja a kanton alkotmánya, a kommunális öngazgatás, nos és az 1918-ban alapított egyesület, a *Pro Grigoni Italiani*. 1983 óta évi hatszázezer frankot kapnak az államtól és a kantontól, merőben kulturális és nyelvpolitási célra. Vagyis hát idekívánczik, hogy Svájc gazdag — is, mert virágzó és dinamikus gazdasága van.

II. A POLITIKAI RÉSZVÉTEL ÉS KÉPVISELET NÉGY OSZLOPA

A svájci társadalom sokfélesége folytán — nyelvi különbségek, bikonfesszionalizmus, történeti — regionális — földrajzi sokféleség a déli Ticino, a Magas-Alpok, az Elő-Alpok, a középvidék és a Jura között —, aztán az alulról felfelé haladó államiság-képződés, végül a politikai szerveződési elvek erőteljes keveredése miatt a szövetségi államban a *politikai képviselet és részvétel négy, beépített szervezeti ellensúlyokat tartalmazó oszlopáról* lehet beszélni. Ezek a *föderatív, a közvetlen demokratikus, a parlamentáris-pártelvű és a korporatív szerveződések, illetve reprezentációk*. Leonhard Neidhart nyomán próbáljuk ezeket előbb röviden, majd részletekbe menően jellemezni.

A *föderatív reprezentáción* azokat a képviseleteket kell érteni, amelyek útján az alacsonyabban levő területi testületek a följük rendelteiben részt vesznek. Ez elsősorban a községek (falvak és városok) és a kantonok viszonyában érvényesül. A községi elnökök majd valamennyi kanton-parlamentben jelen vannak, mégpedig olyan erőteljesen, hogy községi-elnöki frakcióról szokás beszélni. A kantonális szubrégiókhoz tartozók — az alulról felfelé építkezés elvét követve — igen jelentős szerepet játszanak a kanton és a szövetségi szint funkcionáriusainak nominálásában. A lényeg: *kiemelkedő jelentőségűnek mondható a területi testületi alapon legitimált részvétel a kantonok, az országos régiók és a Bund viszonyában*. A Nemzeti Tanácsban mindig ott ül egy sor kantonális kormánytag. S miközben a Nemzeti Tanács a kantonális-föderatív érdekek kifejezője, emellett ott a Rendi Tanács, amelyik *sui generis a föderalista kamara, de ez a kamara „igazából” nem föderalista politikát csinál!* Ebben a kamarában ugyanis — minden kanton tisztán két képviselő képviselete alapján — a kicsiny, ám nagyszámú belső svájci kantonok túlnyomóan paraszti érdekei bizonyos előnyökhöz jutnak. Emellett itt a nem részarányos, hanem többségi választási jog működése a polgári pártok túlsúlyához vezet, a szociáldemokraták rovására. Mindennek következménye, hogy a Rendi Tanács kicsiny és elitiztikus kamaráját erősen uralják a gazdasági érdekek, és a Szövetségi Gyűlés konzervatívabb részét alkotja.

Plebisciter vagy közvetlen demokratikus szerveződésről van szó minden olyan folyamat esetében, amelyek révén a nép népszavazás útján saját magát képviseli. Ennek természetesen számos ellentmondásos oldala van. Mégis kiemelendő — és, mondja az irodalom, itt fontos a megfogalmazás —, hogy *ha nem is megy el minden szavazásra jogosult az urnákhoz, mégis adva van ennek lehetősége. A népszavazás során a résztvevők nem mások helyett, hanem a többiek számára döntenek*. Ez a megkülönböztetés több mint elvi jelentőségű. Hogy a közvetlen demokratikus eljárások során milyen szelektív és közvetett hatások érvényesülnek, erre visszatérünk.

Pártdemokratikus-parlamentáris reprezentáció. Svájc a mérsékelt és nem polarizált pártrendszer sémáját mutatja. „Minden párt, amelyik számít, kormányzásra rendelt és bekerülhet a kormányba.” Svájcban sok párt van, amelyek a községek, a kantonok és a szövetség szintjén tartósan együtt kormányoznak, és ebben az országban minden mandátumot szerzett párt bekerül a törvényhozásba. Ezt a szisztémát nevezik *konkordancia-demokráciának*, mivel a konkurencián alapozódó s ennyiben (szélsőségesen vagy mérsékeltén) polarizálódó pártrendszerek *ellentéte*. Ugyanakkor az irodalom szerint Svájcban a pártrendszer részesedése a társadalom és az állam közötti transzferből korlátozott. A pártok integrációs ereje gyenge, ezért inkább a személyi politikára összpontosítanak, és a parlamentáris akaratképzést csak csekély mértékben tudják befolyásolni. Nem érdektelen továbbá, hogy — Ausztriához hasonlóan — *a pártok és a nagy érdek- és foglalkozási szervezetek erős átfedésben vannak.* Így a Függetlenek és a Migros cég, a Szociáldemokraták és a szakszervezet, a Parasztpárt és a Paraszt szövetség, a Szabadelvűek és az Ipari és Kereskedelmi Kamara. Van olyan párt, amelyik csak néhány kantonban van jelen; van, amelyik csak egyben, és van, amelyik egy kanton egy bizonyos táján. A pártok tagjait pártfegyelem nem köti, kezdeményezhet és támogathat olyan akciót, amely saját pártja állásfoglalásával szembefordul. További érdekesség, hogy a hagyományos párthoz tartozás és a különféle mozgalmakban való részvétel nem zavarja egymást: a pártok aktivistái egymással konkurálva ott nyüzsögnek a legkülönbözőbb mozgalmakban.

Végül jelen van a *korporatív reprezentáció*, a szervezeti érdekképviselő, amit a csúcsszervezetek gyakorolnak. Különös és kiterjedt befolyásuk van — megintcsak az osztrák mintára emlékeztetően — az államszövetségi akaratképzésre. Ez azt jelenti, hogy Svájcban állami szerv *nem* hozhat törvényt vagy fontos döntést, anélkül, hogy előtte a kantonokkal, illetve az érintett érdekszervezetekkel ne konzultálna (meghallgatási jog), ami szaktestületi munkát jelent. Erre szolgálnak a parlament előtti bizottságok és az igen elterjedt, megszilárdult, írásos meghallgatás-eljárások (Anhörungsverfahren). Svájcban mindenütt erősek a szövetségek; jelen vannak az erőforrások felosztásánál, szakértelmükre a parlamentek és a kis kormányzatok rá vannak utalva. Sajátos összefüggés, hogy a közvetlen demokrácia különös befolyási lehetőséget ad az érdekszervezeteknek: ezek rendelkeznek akkora pénzeszközökkel, amelyek révén sikeres népszavazási harcok bonyolíthatók. — Ezek a keretek. Nézzük az egyes elemeket részletesen. A korporációk működését nem vesszük újra elő, mert rendkívül fel duzzasztaná a tárgyalt anyagot, viszont bővebben foglalkozunk a másik három szervezési elvvel.

1. *A föderatív elem szerepe*

Aki kicsi, aki szűk erőforrások fölött rendelkezik, annak a túléléséhez és az életviszonyok javításához *szövetkeznie* kell másokkal. Az Alpok nehezen művelhető területein a túlélést csak szövetkezeti alapon integrálódva lehetett megoldani, és a gazdasági szövetkezők előfutárai lettek a politikai együttműködésnek. Olyan ősi- és alapító kantonok, mint Uri, Schwyz, Unterwalden, hegyi életviszonyaik egyoldalúsága, aztán az utak és alututak biztonsága miatt szövetkezésre és csereviszonyokra kényszerültek a városi uradalmakkal, így Luzern, Zürich,

Bern városaival. Ezen aztán évszázadok alatt semmi nem változott. A laza államok közötti szövetség 1949-ben, a veszélyes szomszédok közelségében, gyorsan és vértelenül átalakult modern szövetségi állammá — amerikai előkép szerint. Svájcban nem állomásozott hadsereg, és nem létezett az uralmi fennsőbbiség (Obrigkeit). Amikor az Alpok országútját építették, vagy a vasutat, ez is csak szövetségben volt lehetséges. Ma Uri kanton jelentős útproblémáihoz a költség nyolcvan százalékát a szövetségi kasszából kapja, jóllehet eközben önálló státusú kantonnak érzi magát.

Nos, a *történeti, nyelvi és vallási sokféleség* miatt a svájci kantonok mindig arra törekedtek, hogy önállóságukat és illetékességüket az államszövetség szintje ne vehesse át. Ahol az önállóság csorbult, ott legalább döntési részesedést akartak kiépíteni. *A központi akaratképzésnek igen erős a föderalista mozzanata.* Megjelenik ez a Nemzeti Tanács, a parlament választását szabályozó jogban, a pártrendszerben, a szövetségi kormány választását szabályozó eljárásban és az össz-szövetségi népszavazások mechanizmusában. Így 1. kantonális többség kell az alkotmány megváltoztatásához, 2. a kantonoknak iniciatíva-alkotó joguk van, 3. hat kanton már referendum-illetékességű a szövetségi törvényhozás kérdéseiben (Referendum-begehrensrecht), 4. a kantonoknak illetékesség-véleményező jogosítványuk (Kompetenzvermutung) van, 5. a második kamara egyenrangú az elsővel, 6. mind a nagy, mind a kis kantonoknak kettős képviselője van, 7. a kantonok meghallgatási joggal rendelkeznek. 8. A svájci kantonok a szövetségi jogrendszert kormányzati apparátusukkal végrehajtják, úgy, hogy ennek során kantonális befolyási és átalakítási lehetőségek nyilvánulnak meg. Svájcban így a szövetségi jogrendszer végrehajtási deficitjéről lehet beszélni.

A svájci kormányzati rendszer föderális eleméről szólva meg kell említeni, hogy *a közvetlen demokrácia és a liberalizmus politikai kultúrája ezt támogatja. A föderalista decentralizáció így mindig mint a közvetlen demokratikus részvételi lehetőségek funkcionális előfeltétele igazolódik.* Mint mondtuk, a liberalizmus antietatista és centralizáció-ellenes beállítottsága ebben az országban mindig erőteljes volt és az mai is. Az államhatalmat ellenőrzés alatt kell tartani és eszközszerepre kell redukálni, ami akkor sikerül, ha föderalista módon uralkodik. Így a föderalizmus az individuális és regionális érdekek igazolója, amit a kis méretek között különösképpen védelmezni kell. A lényeg, hogy Svájcban a föderalizmus hozzájárult a *sokféleség és a szűkösség* által okozott feszültségek feloldásához, a sokféleség integrálásához.

2. A közvetlen demokratikus elem szerepe

A közvetlen demokrácia a svájci kormányzati rendszer *saját, eredeti* elemei közé tartozik, és hatása van mind a kormányzati rendszer struktúrájára, mind a politika tartalmi meghatározására. Befolyásolja a pártok, a parlament, a kormányok és a választások működését, egyúttal a politikacsínálás materiális output-ját is. Szó szerint idézve az irodalom vonatkozó szempontjait, olyan döntési eljárásról van szó, amely 1. *a maga egyszerűségében csak kis kollektívák esetében praktikus*, 2. *ősi demokratikus hagyományon alapul*, vagyis nem úgy jött létre, hogy ezzel próbáltak volna áttörni egy abszolutista berendezkedést, 3. *tartósan csakis egy gazdaságilag teljesítményképes és szociálisan megbékélt, megelégedett társadalomban bevezethető.* Svájcban a népszavazást a korábbi idők válságos éveiben, illetve a háborúk alatt — egy kibővített

szükségállapot-jog alapján — hatályon kívül helyezték. (Érdemes röviden emlékeztetni rá, hogy például Lengyelországban vagy Magyarországon a nyolcvanas évek legsúlyosabb válságéveiben vették elő.)

A közvetlen demokrácia jogilag a következőket jelenti. Az államszövetség szintjén az alkotmány megváltoztatását célzó parlamenti határozatok kötelező, parlament utáni népszavazásnak lesznek alávetve. Ez a *kötelező alkotmány-referendum* (obligatorisches Verfassungsreferendum I.). Ennek hoznia kell *mind* a szavazó svájci lakosság többségének, mind a huszonhat kanton egyenkénti többségének szavazatát (ez a kantonális vagy rendi többség - Ständemehr). Utóbbi jelzi a föderális elvű kisebbség-védelmet, vagyis megakadályozza, hogy a csekélyebb népességszámú kantonokat a nagyobb lakosságúak kiszorítsák. (Ugyanakkor olyan alkotmányreferendum, amely lakossági többséget hozna a kantonok többsége nélkül, ritkán fordul elő.) A svájci alkotmányt, részben a kantonokkal való örökös illetékesség-konfliktusban, részben, hogy hozzáigazítsák a változó viszonyokhoz, igen sokszor változtatták, 1848-as és 1874-es megfogalmazásaihoz képest. A svájci lakosság a nyolcvanas években már hússzor járult az urnákhoz, hogy összesen negyvenhárom alkotmánymódosító előterjesztésről nyilvánítson véleményt. A második világháború óta a szövetségi pénzügyi rendszerről — utaltunk már rá — államszövetségi szinten harminc alkalommal szavaztak. Kivülálglik mind-ebből, milyen nagy jelentősége van Svájcban az alkotmánypolitikának.

A fent említett mellett 1874 óta létezik a *fakultatív törvény-referendum* (fakultatives Gesetzesreferendum II.). Ez a törvényhozás ellenőrzésének különös esete. Ha egy parlamenti törvényhatározat (Gesetzesbeschluss) ellen ötvenezer aláírást sikerül összegyűjteni, akkor a törvényjavaslatnak a nép elé kell kerülnie szavazásra. (1978-ig harmincezer aláírás kellett).

Harmadsorban említendő — még mindig szövetségi szinten — a *népi kezdeményezés* eszköze (Volksinitiative III.). Ebben a formájában 1891 óta létezik. Azt jelenti, hogy a választásra jogosultak százezer érvényes aláírással az alkotmány megváltoztatását kezdeményezhetik. (1977-ig ötvenezer aláírás kellett.) Ha egy ilyen iniciatíva létrejön — létrejötté természetesen időhöz van kötve, 1987-1988-ban körülbelül harminc országos iniciatíva létezett függő állapotban —, akkor a parlamentnek és a kormánynak arról tárgyalnia kell, legalább egy ellenjavaslatot kell állítaniuk, és mindkettő a lakosság és a kantonok elé kerül, hogy elfogadják vagy elutasítsák. Az irodalom szerint a népi kezdeményezések ezt az akadályt igen nehezen veszik, ám így is kifejteneik közvetett hatást a reprezentatív döntési folyamatokra.

Megemlítendő továbbá az *államszerződési referendum* (Staatsvertragsreferendum IV.). Ez fontos külpolitikai szerződések megkötését — például az ENSZ-be vagy a Nemzetközi Valuta Alapba (IMF) való belépést — a népszavazás eredményétől teszi függővé. Ez utóbbiról — a belépési kvóta (s ezzel a szervezeten belüli szavazati jog százalékéka) megállapításáról — 1991-ben kemény viták folytak Bern és az IMF között, miközben a népszavazás elvetheti a csatlakozást.

A közvetlen demokrácia intézményeit a svájci kantonok és községek tovább építették és gazdagították. Az alkotmányról a kantonon belül is szavaznak, jöllehet a kantonok alkotmányjogi megalapozás nélkül is kompetensek számos kérdésben. Ami a kantonok törvényhozását illeti, van, ahol kötelező (német Svájc, Zürich, Schaffhausen), és van, ahol fakultatív törvény-referendum létezik (Gesetzesreferendum). Ugyanakkor a kantonokban is létezik az alkotmány és a törvény megváltoztatását célzó iniciatíva-jog. — Különlegesen hosszú múltra tekint

vissza például Zürich kantonban az egyes személy kezdeményezési joga (Einzelinitiative). 1869 óta létezik, amint mondják, a közvetlen demokrácia megszállottjai hozták létre. Azt jelenti, hogy bármely választásra jogosult személy egy levél útján, amelyet a kanton tanácsának címez, indítványozhat valamit. Témák: szüntessék meg a börtönben a foglyok magányos fogvatartását; állítsák le a tavon a motorcsónakokat; szüntessék be a játékautomata-helységeket. Mindezzel persze a kanton parlamentjének a munkája iszonyúan túlterhelődik; egyébként az ötlet akkor kerül népszavazásra, ha a száznolcvan képviselő (pontosabban tanácsos) egyharmada megszavazza.

Ellentétben a szövetségi szinttel, ezen az alsó szinten játszik igen nagy szerepet a *hitelmeghatározó vagy pénzügyi referendum*. Ez azt jelenti, hogy a hiteljavaslatok részben kötelező jelleggel — ha nagyok —, részben fakultatív jelleggel — ha vitatottak — népszavazás tárgyává lesznek. Elsősorban építések, infrastruktúra, iskolák, kórházak tartoznak ide, de szavaznak a szubvenciók megítéléséről is. Az irodalom szerint a népszavazás az utóbbi időben egyre gyakrabban foglalkozik ilyen kérdésekkel. Megintcsak arról van szó, hogy *helyi szinten, a kisebb méretek között a felosztási problémák pozitív és negatív hatásai jobban megítélhetők és ezért gyakran kerül sor éles vitákra*. A kanton szintjén minden adójavaslat népszavazás tárgya lesz. Így például Zürich kanton 1971 óta háromszor is hasztalan próbálta emelni a motorke-rékpár-adót. Nos, a közvetlen demokrácia jogi formáinak leírása sejteti, hogy mennyire összetett és eredeti módon megszervezett jellege van Svájcban a kormányzati rendszernek. Egy zürichi választásra jogosult városlakó évente szabály szerint többször járul az urnához, hogy ott kommunális, kantonális és szövetségi szintű javaslatokról döntsön.

Végül a közvetlen demokrácia néhány sajátossága. Ha nagyon sokan mennek el szavazni, ez azt jelenti, hogy sok emóció és érdek csatornázódik bele az effajta akaratképzésbe. Ilyenkor megnő az információ, az elhallgatás, a nyomásgyakorlás, az értelmezések lehetőségzférája. (Például előfordult, hogy az anyasági biztosítást az ellenfelek mint a „gazdag és terhes nők szubvencionálását” állították be.) A probléma másik oldala, hogy a szavazásokon való részvétel 1930 óta csökken. Ekkor 75 százalékos volt, az elmúlt húsz évben 40 százalék körüli, a nyolcvanas években 25-30 százalék körül mozog. Ha a lakosságot 100 százaléknak vesszük, akkor elmondhatjuk, hogy ebből körülbelül 60 százalék választásra jogosult, ennek 25 százaléka elmegy a szavazásra, és ennek kevéssel több, mint a fele dönt, ami az összlakosság 12 százaléka. Fel lehet vetni persze, hogy ez a 12 százalék reprezentálhatja-e az egészet, ahogy egy reprezentatív kérdőíves vizsgálat esetében, hiszen ott sem kérdeznak meg mindenkit. Csakhát itt más a helyzet. Ugyanis, akik elmennek a népszavazásra, azok általában az önálló keresők, a magas iskolai végzettségűek, a magas jövedelműek és többnyire férfiak; ezzel szemben távol maradnak a szavazástól a munkások, az alacsony jövedelműek, az alacsonyabb iskolai végzettségűek és a hölgyek. Mindennek ellenére — tehát a csökkenő és eléggé rétegspecifikus szavazati részvétel ellenére — *igen magas a népi döntések politikai legitimitás-foka, ereje*. Nyilvánosan ilyen döntéseket senki nem támadhat meg, nem lehet velük „vitakozni”, nem lehet ezeket „bíróság elé vinni”.

Figyelemreméltó eljárásról van szó, mert a kicsiny részvétel ellenére elmondható, hogy (szemben a négy évente esedékes parlamenti választásokkal) itt mégiscsak *évente négyszer* kerül sor véleménynyilvánításra, ráadásul egyszerre községi, kantonális és szövetségi „szendvicsben”. A népszavazást ezért célszerű *a társadalmi kompromisszumképzés hosszú távú és*

összetett folyamatába ágyazva értelmezni. A közvetlen demokrácia eszköz a befelé húzó erők, az ellenerők és ellensúlyok megtalálásában és kiegyenlítésében, és kifejezetten a politikai radikalizálódást gyengítő hatása van. Svájcban a politikai pártok spektrumán belül gyakorlatilag úgyszólván kizárt a polarizálódás, a jobbra vagy balra erősödő radikalizmus — miközben a népszavazás felvehet bármilyen radikalizmust, jöjjön bárhonnan, bármilyen irányban. (A pártok kartellje, mint még látni fogjuk, kizárja a szélsőséges pártok megerősödését, eközben a népszavazásban jelentkezhetnek a szélsőségek, ám óhatatlanul súlytalanok maradnak.) A népszavazást ugyanis csekély mérvű intézményesítettség, vagyis nyitottság, széles körű hozzáférhetőség jellemzi. *Népi iniciatívát vagy referendumot kezdeményezhet a politikai élet bármely szereplője.* Eltökélttség, szándék, pénz és propagandaeszköz persze kívánatos — ezért a jól szervezett, jómódú és homogén ideológiájú csoportok mindig előnyben vannak. De hát kezdeményező lehet egy szövetség, egy párt, egy csoport egy pártból, vagy egy párt „disszidens” parlamenti képviselői, éppígy egy vállalat, egy szövetkezet, egy nyelvi kisebbség vagy egy országos régió. Megteheti ezt egy proteszt-csoport, egy *ad hoc* komité, egy sajtószervezet, sőt helyenként egy magányos politikai harcos. Az irodalom beszámol róla, hogy e téren egészen különös jelentősége volt annak, hogy kevéssel ezelőtt Zürich város elnöke egy iniciatíva-bizottság élére állt saját kormányával szemben.

A csekély mérvű intézményesítettséggel járó mozgalmasság jellemző a közvetlen demokrácia tartalmára és időbeliségére is. Ugyanis *mind a referendummal, mind az iniciatívával bármikor lehet fenyegetőzni.* Természetesen a leginkább akkor célszerű ezt tenni, amikor a szövetségi gyűlés még *nem* állította össze a törvényjavaslatot, más szóval okosan kell balanszírozni a fakultatív referendummal és az iniciatívával. A készülő törvényeknek elébe lehet menni és megalkotásukra nyomást lehet gyakorolni. A népdöntés esélyeinek anticipatív megítélése a hivatalok számára mindig jó érv ahhoz, hogy a nem kedvükre való igényeket elhárítsák. Figyelemreméltó továbbá, hogy *az iniciatíva bármilyen tartalmat felvehet.* Svájcban a munkaidő hosszától az atomerőművek megmaradásáig úgyszólván mindenről népszavazást rendeznek. Mégis, az irodalom nem győzi aláhúzni, hogy a közvetlen demokrácia tartalmi szelektivitást jelent: minden téma és probléma egyenrangúan nem közvetíthető a plebiszcitum útján. Felhozható, hogy a hivatalok húsz évig húzták az időt az ENSZ-be való belépés megszavazásáról, és számos témánál a lakosságnak nincs befolyásolási lehetősége. Ám eléggé kézenfekvő, hogy a nagy szövetségek, mindenekelőtt az ipari szövetség, a munkaadók szövetsége, a kereskedelmi és ipari egyesülés nehéz kérdésekben is képes eredményesen operálni a referendum-fenyegetéssel.

Összegezve: *a hordozóknak, a tartalomnak és az időbeliségnek a változékonysága és mozgékony-sága nem csekély terhet jelent az intézményesült politikai élet szereplői számára,* így a parlamentnek, kormányoknak és pártoknak nem kevés gondot és feladatot hoznak. Ráadásul felvonulnak a kvázi-pártokként működő érdekszervezetek, és a szavazások előtti kampányokban keményen részt vesznek a tömeghírközlési szervek. *A kormányoknak, pártoknak és parlamenteknek — és ez a lényeg — nincs döntési monopóliuma,* hanem vagy előzetesen, vagy utólagkéntelenek alkalmazkodni a közvetlen demokrácia témáihoz és akaratnyilvánításához. *A közvetlen demokrácia így más intézmények ellensúlyozója és kiegészítője, miközben — nyitottsága és eredményeinek korlátozott kiszámíthatósága miatt — ezt is biztonságot adó ellenintézményekkel kell kiegészíteni.* A kockázatokat enyhíti a meghallgatási eljárás, a parla-

ment melletti szakértői bizottságok működése, szélesebben maga a konkordancia-demokrácia és a tartósan létező nagykoalíció. A közvetlen demokrácia nyitottságát és „felelőtlenségét” ellensúlyozza a Proporz, a részarányosság elve is. Ez utóbbinak kell szavatolnia a hatékony kisebbségvédelmet, hiszen a plebiszcitum mindig többségi döntés, ami így különös konfliktuspotenciálokat hordozhat magában. Utóbbiak felerősödnek akkor, amikor 51 százalékos nem-mel utasítanak el egy iniciatívát. A többség ilyenkor nem meggyőző, a vesztesek igen erőteljes csalódást éreznek, amit ugyan enyhíthet, hogy a nagyszámú népszavazás valamely következő alkalmával a többségi oldalra kerülhetnek.

Nézzünk most néhány konkrét példát. *Milyen konfliktusfelületek rajzolódnak ki a közvetlen demokrácia területén*, milyen ennek sajátos politikai kultúrája. Nos, Svájcban 1970 és 1986 között négyszer volt nemzeti tanács választás, ám ugyanezen időben tárgyi kérdésekben országos szinten százhuszszor kérték a lakosság szavazatait. Komplex ügyek ezek, bennük sajátosan bonyolódnak a hagyományos pártelkötelezettségek.

a) Két példa, amikor a referendumban a *modernség — tradicionalizmus ellentéte jutott szóhoz*. A *főiskolai támogatási törvényjavaslat* azt a követelést tartalmazta, hogy az államszövetség szélesítse ki a kantonok főiskoláinak támogatását. A javaslat 43,3 százalékos igennel győzött. A szószólók azt mondták, hogy a humán tőke nagyon nagy jelentőségű, ám a főiskolák nem tudnak keresletet támasztani a diákok körében, helybeszűkülés fenyeget. Az ellenzők azt mondták, hogy akadémiai túlkínálat lesz, és inkább az üzemeknek kellene adni a pénzt, mert az ott is folytatott foglalkozási képzést kellene támogatni. Nos, az utóbbiak vesztek. Aztán említhető a *házasodási és örökösödési törvény revíziója*. Történt ez 54,7 százalék igennel a férfi és nő egyenjogúsítás javára, a korábbi törvényben meglevő „a férfi egyenlő a családfővel” típusú szabályozás ellen. Az ellenzők a patriarchális házasság és családmodell fenntartása mellett érveltek és a női egoizmus-individualizmus jogi elősegítésétől tartottak.

b) Az elemzések feltárják a közvetlen demokráciában felmerülő *szociális egyenlőség-egyenlőtlenség konfliktusokat*. Az egyik volt a szövetségi illetékességű *árfelügyelet megteremtése a piaci óriásvállalatok árui és szolgáltatásai árainak ellenőrzésére*, ami 56,1 százalékos többséget kapott. Az eredményben a fogyasztó és a termelő egyenlőtlensége fejeződött ki, az, hogy az előbbi kiszolgáltatót a kartellek árdiktátumainak. A javaslat szószólói szerint több mint legitim állami feladat itt a gyengék támogatása érdekében beavatkozni. Az ellenfelek azt mondták, hogy jó termékeket nem lehet állami árbéklyók mellett létrehozni, tessék hagyni a szabad piacot. Ha ezt korlátozzák, akkor ez többletköltség, többletbürokrácia és a munkahe-lyek veszélyeztetése. — Más példa a *Mitbestimmung*. Megpróbálták szövetségi szinten rendeltileg szabályozni a munkások részvételi jogát. Ez 32,4 százalékot kapott, ami kevésnek bizonyult. A követelményben az az egyenlőtlenség tükröződött, ami a termelési eszközök feletti rendelkezéshez kapcsolódik.

c) Következő konfliktusfelületként említhető a *föderalizmus-centralizmus* ellentét. Itt hozható szóba az *egységes* alapelvekre és tarifák meghatározására való törekvés a *jövedelemnek és vagyonok megadóztatásánál*. 42,4 százalékos igent kapott. A mellette szólók abból a tényből indultak ki, hogy kantonok és községek között tetemes különbségek vannak az adózás terén, s így hasonló jövedelem és vagyon esetén a mindenkori helytől függően a *fiskus* különböző nagyságú obulusokhoz jut. A végül is győztes ellenzők nem utasították el alapjában az egységesítési törekvést, ám a messzemenő homogenizálást mint a kantonok és községek

önállósága elleni frontális támadást fogtak fel. — Egy másik esetben a nem Svájcban letelepedettek számára tiltják meg, hogy telket vásároljanak, ami 48,9 százalékos igent kapott. A javaslat szószólói korlátozó megoldást akartak, mivel a masszív külföldi kereslet miatt felfele törnek a földárak, a korlátlan átépítések kimerítik az ország tartalékait, és a természeti táj szépségének lerombolásával károkat okoznak a turizmusban. Az ellenzők viszont azt mondták, hogy a korlátozás a kantonok és községek döntési kompetenciáját szűkítené, és éppen azoknak a hegyi régióknak tenne rosszat, amelyek az utóbbi évtizedek kedvezményeiből kimaradtak. — E két példa a centralizmus és a föderalizmus konfliktusát mutatja, és a szavazások eredményében érdekes módon a strukturális-centralista pozíció előnyben részesítése fejeződött ki.

d) Vegyünk még néhány konfliktusfelületet. Népszavazás témája volt az *élethez való jog*, 31 százalékos igen szavazattal. A kérdés a terhesség megszakításának problémája körül éleződött ki; az indítvány ellenzői úgy vélték, hogy az etikai felelősség az erkölcsi jó cselekvéséért az egyes emberé, ezért az állam itt elvileg semmit nem írhat elő. A javaslat előterjesztői ezzel szemben úgy érveltek, hogy az élet és a halál, jelesül a terhességmegszakítás kérdései egy magasabb, mégpedig vallási racionalitás részei, eldöntésüket ezért autoritatív módon ki kell venni az egyes ember kezéből és állami gondozásba kell adni. — Más alkalommal téma volt az alkotmány úgynevezett jezsuita-cikkelenyek eltörlése, ami 54,9 százalékos igent kapott. E cikkely a 19. század hetvenes éveiben, az antiklerikális liberálisok és az ultramontán konzervatívok közötti kiméretlen harc („kulturharc”) eredményeként fogalmazódott meg, és az egyházi rendek és társaságok, kiváltképpen a jezsuita rend politikai tevékenységét korlátozta, más szóval a katolikusok ellen irányult. Az idő már régen megérlelte e cikkely elejtését. — Ez a két utóbbi példa *vallási viták* kapcsán rendezett népszavazások eredményét hozza. Meg kell mondani, hogy az ilyen típusú viták a szövetségi állam és a kantonális szint közötti illetékesség-megosztás terén elsősorban a múlt század második felére voltak jellemzők. A szövetségi állami szinten kisebbségben levő katolikusok a kantonok önállóságáért harcoltak, vagyis az intézményes föderalizmusért. A szövetségi szinten többséget alkotó protestánsok ezzel szemben az erőteljesebb intézményes centralizmus mellett voltak.

A fentiekben kiemelt négy terület — modernség/tradicionalizmus, egyenlőség/egyenlőtlenség, föderalizmus/centralizmus és a vallási-kulturális felület — az elmúlt két évtizedben Svájc plebiszciter érdek- és értékartikulációs kultúrájának négy alapvető konfliktusfelületét definiálja. Az irodalom szerint hosszabb időtávra előreláthatóan ezekben a konceptuális vetületekben fognak lebonyolódni a további népszavazásos történések is. Idekiváncozik, hogy a német nyelvű Svájc erősebb affinitást mutat a centralista megoldások iránt, míg a francia és az olasz Svájc inkább a strukturális föderalizmus erősítéséért harcol. A nyelvi-kulturális különbségek — a többség-kisebbség problematikán keresztül — meghatározók, legalábbis mérvadók. További érdekesség, hogy a társadalmi egyenlőség értéke erősebben legyökerezett a magas ipari fejlettségű területeken és régiókban, ahol jelentős a baloldali szavazók-választók aránya; s ettől teljesen függetlenül egalitaristább beállítású a francia és az olasz Svájc a némethez képest. A modernizációs értékek erősebbek ott, ahol a *tercier* gazdasági ágazatok vannak, ugyanakkor a francia és olasz Svájc értékmodernizációs beállítódás — a vizsgálatok szerint — erőteljesebb, mint a német Svájcé.

Végül, befejezve a közvetlen demokrácia témáját, *különbséget kell tenni a referendum és az iniciatíva között*. A svájci politikai rendszer fortélyai közé tartozik, hogy egyidejűleg két, egymással ellentétesen funkcionáló és egymás hatását gyakran kioltó, megszüntető plebiszciter intézményt állandósított. Vegyük a *referendumot*. Ez minden társadalmi csoport számára ellentmondási lehetőséget biztosít, és a magas többségi küszöbök miatt egyszerre integratív és konzervatív módon hat. Integratív módon, mert megegyezésre — konkordanciára — vezet a nagy referendumképes társadalmi csoportok, úgymint a katolikusok, a munkásság, a nyelvi kisebbségek között. A konzervatív hatás úgy értendő, hogy a referendum védi a nagy társadalmi csoportokat a messzemenő állami beavatkozástól és a szociális-állami döntéseknek való kiszolgáltatottságtól, aztán védi a kantonokat a Bund-től, védi a francia Svájcot a német nyelvű Svájc túlsúlyba kerülésétől. A referendum jellegű népdöntéseket minden előnyük mellett polgári-középrendi elfogultság, vagy inkább egyoldalúság jellemzi, amit az is jelez, hogy a szociáldemokraták mindig követelték átalakításukat, kibővítésüket. Így például államszövetségi szinten nincs hiteelfogadást minősítő referendum, mivel joggal tartanak ennek konfliktust kiváltó hatásaitól: a hitelről, úgymond, ott kell népszavazást rendezni, ahol a pénzt „megtermelik”, tehát az alsó szinteken. Minden összevéve, a referendumoknak status quót őrző jellegük van, amibe persze más oldalról az is belejátszik, hogy az alsóbb rétegeket nehéz komplikáltabb tárgyi kérdésekben megnyerni, hogy az urnákhoz menjenek.

Nézzük most a *népi kezdeményezést*! Ezt a tapasztalatok szerint csaknem kizárólag progresszív ellenzéki, kritikát gyakorló csoportok vagy kisebbségek használják, és az iniciatíva csak részlegesen képes ellensúlyozni a referendum konzerváló hatását. Aki változtatni akar, azon nagyobb bizonyítási teher nyugszik, mint azon, aki az állapotokat megőrizni akarja, különösképpen, ha „jól állnak” a dolgok az országban. Gyakran az a helyzet, az irodalom tanúsága szerint, hogy a népi iniciatívák céljait *kiélezett formában* kell megfogalmazni, hogy ezzel mozgásba hozza a kíváncsot támogatóerőt (aláírásgyűjtés) és magára vonja a nyilvánosság figyelmét (s kiváltsa a tömegkommunikációs eszközök vitáját). Ugyanakkor előfordul, hogy a célkitűzés ilyen kiélezettsége, radikalizmusa lesz az akadálya annak, hogy többséget szerezzen. A népi iniciatívák túlnyomó többsége az államszövetség és a kantonok szintjén *eredménytelen* marad. De ebből nem következik, hogy ez az intézmény hatás nélküli lenne! Egyfelől ugyanis a legitim politizálás eszközét adja a hatalomban nem intézményesült csoportok kezébe, másfelől kiválthatja a parlament és a kormány ellenjavaslatait, olyan esetekben, amikor a népi kívánság jogos és esélyteli követeléseket tartalmaz, ha benne tehát egy további reform esélyét — vagy éppen a politikai ostobaság veszélyét látják. Az utóbbi években a közvetlen ellenjavaslat útját elég ritkán vették igénybe. A kormány a kezdeményezést tevőknek megígéri, hogy követeléseik egy részét a következő törvényrevíziónál figyelembe veszi, ha a népi kívánságot visszavonják. Mindenesetre a népi kezdeményezés eszköz arra, hogy parlament előtti és parlamenti (pártok, választások) politikai pozíciók egymáshoz kapcsolódjanak.

3. A pártrendszer és a parlamentáris-reprezentatív demokrácia szerepe

Kezdjük a választásokkal. A választások története 1848-ig, a szövetségi állam megalapításáig nyúlik vissza. A Nemzeti Tanács megválasztása az eltelt időben olyanképpen történt, hogy 1915-ig a többségi választási jog, 1919-től pedig a részarányos választási jog mérvadó. Nap jainkban négyévente rendezik ezeket a választásokat, a huszonhat kanton választókerületekre osztják, amelyek az ottani lakosság számától függően a kétszáz betöltenő mandátumból valamennyit kapnak. (Tízévente van népszámlálás, ilyenkor felülvizsgálják a mandátumok számát.) Ha egy választókerületben csak egy mandátum van, akkor ott többségi választási jog érvényesül. Ha két vagy több mandátum áll rendelkezésre — a többségnél ez a helyzet —, akkor a részarányos választási jog lép életbe (Proporz). Ilyenkor a mandátumok felosztása részarányosan történik, vagyis minden párt annyi mandátumot kap, ahány választót realizálni tudott. Eközben lehetséges lista-kapcsolásokat létrehozni. Az első lépésben ennek alapján osztják fel a mandátumokat, amikor egyenrangúak a kapcsolat nélküli listások és a lista-kapcsolók. Aztán egy második lépésben a listacsoport összes realizált mandátumát aránylagosan elosztják az összekapcsolt pártok. A dolgot bonyolítja, hogy vannak másodrendű lista-összekapcsolások is.

Mielőtt a képviseleti rendszert jellemeznénk, vessünk pillantást az egyes pártokra, ezek néhány társadalmi-kulturális meghatározójára, erősségükre. 1. *A katolikus pártok* blokkját a Kereszténydemokrata Néppárt és a Keresztényszociális Párt alkotják. Önálló jelöltekkel és listákkal csak három kantonban léptek fel; az 1983. őszi Nemzeti Tanács választásokon 42 szavazatot szereztek a 200-ból. Sikerük titka: katolikus részvétel a katolikus kantonokban. 2. *A polgári pártok* blokkja. Ide tartozik a Liberális Párt, a Svájci Néppárt és a Szabadelvű-Demokrata Párt. Svájc egészét nézve a Liberális Párt a legkisebb közülük, 8 mandátumot szerzett; jelenléte a nyelvi-kulturális színeződés szerint váltakozik. Utóbb Nyugat-Svájc protestáns kantonjaiban és a vaud-i polgárság körében ért el sikereket. A Svájci Néppárt a Nemzeti Tanácsban 23 mandátumot szerzett, jelentős a befolyása a protestáns mezőgazdasági területeken, a párt szociális összetételében paraszti, kisiparos, kispolgári rétegeket reprezentál. A Szabadelvű-Demokrata Párt 54 mandátumot szerzett 1983-ban, ez a párt a szövetségi állam *grand old party*-ja, amely interregionális összehasonlításban igen különböző választási képleteket mutat. Van, ahol a katolikus-klerikális táborral oppozícióban állók szavaznak rá; Nyugat-Svájcban a liberálisok sajátos konkurenciáját jelenti, és a német Svájcban a Svájci Néppárt nagy riválisa. Ennek megfelelően más és más rétegek támogatják.

A fentiek alapján érthető, hogy egy választókerületben, ha a mondottak közül több párt is indul, milyen vonalban jönnek létre a listakapcsolások. Alapvető és közös ismérve ezeknek, hogy a protestáns részvétel mintegy tükröképe a katolikusnak, ami jelzi, hogy a vallási-kulturális beágyazódásnak, amely alighanem a legrégebbi a politikai, ideológiai indentitások közül, mennyire nagy még ma is a jelentősége. 3. Végül a *baloldali pártok* blokkja következik, ahova a Szociáldemokrata Párt és minden egyéb tartozik. A szociáldemokraták 47 mandátumot szereztek. Interregionális összehasonlításban a szociáldemokraták erősek a protestáns és iparosított, s ettől függetlenül, a tercier szektort tartalmazó és erősen urbanizált területeken. Ebben már benne van az a kétpólusúság, amely az elmúlt években számos nehézséget okozott a szociáldemokratáknak: a régi és az új SP között szakadás jött létre, az előbbihez többnyire

az ipari régiók munkásai, az utóbbihoz a kiemelkedetten városiasodott területek alkalmazottai és értelmiségiei kapcsolódnak. Balra ettől található a régi kommunista párt, a Munkáspárt (PdA), végül az újbal-zöld irányzatot átfogó Progresszív Organizációk (POCH) csoportja, együttesen öt mandátummal.

A katolikus, protestáns/polgári és a baloldali pártok blokkjai 84 százalékot, 179 mandátumot szereztek meg. Nézzük most, melyek azok a pártok, amelyek a három *pártláger* egyikéhez sem tartoznak. Ezek: a Függetlenek Országos Szövetsége (Landesring der Unabhängigen) 8, az Evangélikus Néppárt 3, a Nemzeti Akció és a republikánusok 5, végül a Svájci Zöld Párt 5 szavazattal. A katolikus, polgári és baloldali klasszikus politikai-ideológiai alaphelyzet mellett a fentiek színezik a pártscenáriót. Érdekes, hogy ahol erős a katolikus részarány, ott alig van baloldal, és megfordítva; ugyanakkor a polgári blokk és a baloldal között semmilyen kimutatható korreláció nincs. Ennek hátterében a katolikus pártok és a polgári pártok erős ellentéte áll, ez az ellentét kiszorítja az osztályellentétet, tehát a polgári és a baloldali pártok erős konfrontációját. Más szóval, ez utóbbi csak ott jut szóhoz, ahol átlag alatti a katolikus választópotenciál. Svájcban is megfigyelték az utóbbi tíz évben a választópotenciál ingázó mozgását, bár ez a fenti nagyobb keretek között maradt.

A svájci pártrendszer működésének további sajátossága, hogy a részarányosság elvének (Proporz) a betartásával elérik azt, hogy a kicsik kivételével *minden politikai párt kormányon* van. másfelől a korporatív és föderatív berendezkedések is tartalmazznak ilyen képviseleti kényszerűséget. A kormányok mai, további arányosítását elsősorban a szociáldemokraták — így az elmúlt években Zürich és Bern kanton szociáldemokratái — igénylik. A kantonokban ugyanis a korányokat többségi alapon választják (per Majorz), ami azt jelenti, hogy a helyek elosztásánál tetszés szerinti arányosságot (freiwilliger Proporz) lehet gyakorolni. Ez abban jelentkezik, hogy a többséget kapó polgári pártok nem igényelnek minden kormányhelyet maguknak, hanem a választási listán egy helyet üresen hagyva más pártoknak is részesedési lehetőséget engednek. Mivel azonban Svájcban nagyon sok párt van, s mivel a kormányhivatalok kicsik, a helyek felosztása nem problémamentes. Ehhez járul, hogy a polgári pártok egymást kölcsönösen támogatják, gyakran éppen a szocdemek rovására. Hasonló összefüggések érvényesülnek a többségi alapon választott Rendi Tanácsban is. Mivel minden kantonnak két hely adatik, ebből következik, hogy a baloldal a maga 6 helyével a 46 tagú tanácsban kilátástalanul alulreprézantált. Az irodalom szerint a többségi elvű szavazás (Majorz), a referendum és a milícia-rendszer Svájcban túlnyomóan *a polgári tábor javára* döntenek el a dolgokat, amit azonban az ország gazdasági és életszínvonal-sikerei legitimálnak.

A szövetségi szintű parlament bizalmatlansági és ellenőrző mechanizmusainak intézményesülése Svájcban nem emlékeztet a klasszikus esetekre. A parlament és a kormány sajátosan erős és gyenge pontokkal rendelkezik egyszerre. Először is a parlament (tehát a Bundesversammlung, amely a Nemzeti Tanács és a Rendi Tanács) azért erős, mert központi magva további kulcspozíciókkal rendelkezik a gazdaságban, a kultúrában, a katonai és a politikai rendszerben. Nagyszámú parlamenti képviselőnek van — erősen emlékeztetve Ausztriára! — egyidejűleg fontos funkciója a gazdaságban, a kantonokban, a szövetségekben, a tömeg-hírközlési és kulturális területeken, (kantonális pénzügyminiszterek, igazgatók, magas beosztású katonatisztek, ügyvédek, főszerkesztők) így *a politikai és társadalmi elitek szorosan összefonódnak*. A svájci parlament képviselője éppen pótlólagos szerepei és másfajta elismert-

ségei jóvoltából rendelkezhet tekintéllyel és befolyással. Az 1987-es parlamenti választásokon például egy tévés újságírói választottak képviselőnek, aki pártjával amúgy korábban nem nagyon törődött. Vagyis, a kormánynak egy prominens és befolyásos emberekből álló szövetségi gyűléshez kell kapcsolódnia.

Továbbmenve, a parlament erős, mert *ővé a kormány választásának funkciója*. Nincs kancellár vagy miniszterelnök, aki a maga minisztereit többé-kevésbé önhatalmúlag kiválasztaná. Ehelyett minden egyes minisztert különálló, egyes esetre szóló eljárással választ meg a parlament, négy évre. Ez igen gyakran élethossziglan szól: aki újra jelentkezik jelöltként, újra megválasztják. Végül azért erős még a svájci parlament, mert *sem a pártok, sem a kormány nem kényszerítheti rá az akaratát*. A parlamentnek persze nem kell mindenben egyetértenie, ami a kormány támogatását illeti, és a kormány a parlamentet nem vetheti alá büntető szankciónak. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy mindkét svájci kamarában szilárd polgári többség létezik a szabadelvűekből, a kereszténydemokratákból és néppártiakból, akik politikai értékeikben és céljaikban nagymértékben megegyeznek, és a kisállam fennmaradási és túlélési érdekeiben egyetértve, nagygyá és sikeressé tettek egy gazdaságot.

A pártok gyengék ahhoz, hogy képviselőiket Bernben leváltsák. Ide vezet az is, hogy mivel a kantonokban, a választási körzetekben sok párt van, a pártok igen kicsi deputáció felett rendelkeznek, úgy hogy egy vagy két mandátum elvesztése már válságnak számít. *A parlamentnél a lényeg, hogy ez nem a kormányfrakció és az ellenzéki frakció szerepmegosztásában dolgozik, hanem többséget alkot a föderatív és plebiszciter kihívásokkal szemben*. Mindebben erősen jelen van a viszonyok történetisége: Svájcban még ma is *honorácior-parlamentarizmus* van, ahogy az a múlt század végén létrejött; vagyis e berendezkedés nem ment végig a pártelvű demokráciává szerveződés útján.

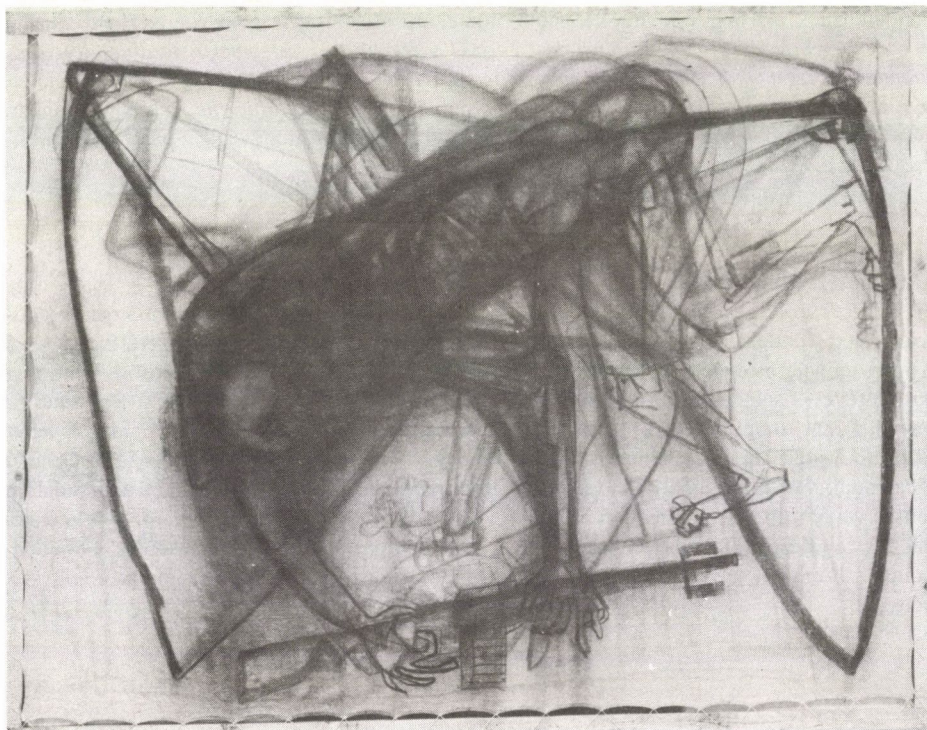
*

Összegezőképpen Leonhard Neidhart politológust idézzük. A kisállam Svájc — írja — egy különböző szervezési elvekből összetett, komplex és hálózatokban gazdag kormányzati rendszer felett rendelkezik. A politikai-kormányzati rendszer eme sajátos összetettsége — a környezet sajátos cselekvésgyorsító hatása mellett, amelynek úgymond, egy kisállam mindig ki van téve — sokat segített abban, hogy a saját társadalmi rendszer komplexitásával sikerült megbirkózni, amint azt egy erőforrás nélküli ország rendkívül magas életszínvonalán le lehet olvasni. E politikai rendszernek köszönhető, hogy Svájcban egy nagyon elővigyázatos és lassú állami intervenciónak lehetünk tanúi. Ez az intervenció inkább óvja és támogatja a társadalom önszervező erőit, és amennyiben az állam nagyszabású tervekkel és gyors reform-ötletekkel áll elő, mindezt megakadályozhatják. Egy kisállamban az állami intézményeknek a társadalommal szemben nagyon elővigyázatos, s mindössze kiegészítő, másodlagos szerepet kell játszania.

IRODALOM

Az összeállításban felhasználtam Hans-Peter Meier-Dallach: *Die Schweiz zwischen Traditionalität und Modernität*, Leonhard Neidhart: *Del Schweizer Konkordanzdemokratie*, Rolf Net: *Die Schweizer Referendumsdemokratie*; Leonhard Neidhart: *Das Parteiensystem der Schweiz* és Ernest Weibel: *Sprachgruppen und Sprachprobleme in der Schweiz* c. tanulmányát. Megtalálhatók a *Die Schweiz* c. tanulmánygyűjteményben (1988 Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz) Felhasználtam még Denis de Rougemont *Die Schweiz — Modell Europas* (1965 Wien-München), Karl W. Deutsch *Die Schweiz als ein paradigmatischer Fall politischer Integration* (1976 Bern), Hanspeter Kriesi (Hrsg.): *Bewegung in der Schweizerischer Politik* (1985 Frankfurt) c. kötetét, valamint a Schweizerisches Jahrbuch für Politikwissenschaft két kötetét, *Politische Parteien und neue Bewegungen* (1986) és *Abstimmungen und Wahlen* (1987), mindkettőt Wolf Linder berni politológus-professzor szerkesztette. Wolf Linder saját kötete *La décision politique en Suisse* (1987 Lausanne). Felhasználtam végül azokat a beszélgetéseket, amelyeket egy 1988-as tanulmányút során Bernben és Zürichben folytathattam.

Kondor Béla: Rajz I.

Merre tart az osztrák demokrácia?

(A pártok, a választási rendszer
és a kormányzati struktúra változása)

Ausztriát a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján politikusok és publicisták gyakran nevezték a „boldogok szigetének”. A kis, semleges országban a gazdaság zavartalanul virágzott, a jóléti állam kiépült és nagyvonalúan gondoskodott polgáiról, az ország tekintélyt szerzett a világban. Csak néhány év telt el, s a nyolcvanas évek közepétől gazdasági válságjelenségek, szociális konfliktusok, politikai botrányok sorjáztak, a megfigyelők már csak a megoldatlan problémákat és az instabilitás nyugtalanító jeleit sorolták. Az osztrák társadalom „rossz közérzetéhez” és nemzetközi tekintélyének megtépázásához hozzájárult, hogy ezekben az években feslett fel a múlt szövete, s szembe kellett nézni a második világháború időszakainak nagy traumáival, amelyeket évtizedekig hallgatás burkolt. 1945-ben a második köztársaság kikiáltása új lapot nyitott az osztrák történelemben, de a diktatúra éveit úgy hagyta maga mögött az osztrák társadalom, hogy sem a fasiszta hatalom uralomra jutásának, sem megdöntésének körülményeivel és hatásaival nem vetett számot. Úgy tűnt, hogy a múlt évtizedekig tartó tabuként kezelése a társadalom sajátos „önvédelmi reflexeként” működött, hozzájárult a megbékéléshez, egyfajta — ingatag talajra épült, de feltétlenül szükségesnek tartott — stabilitáshoz. A fel nem dolgozott múlt azonban egyre jobban megterhelte a jelent.

Mindazonáltal a stabilitás megítélése is jelentősen változott az utóbbi időben Ausztriában. Évtizedeken keresztül elsőrendű érték és cél volt. A mérvadó politikai erők folyamatosan törekedtek a társadalom polarizálódásának megakadályozására, a feszültségek kiéleződésének elhárítására és a kompromisszumkészség, a megegyezési hajlam, a konszenzuseresés mélyen beépültek az osztrák politikai kultúrába. A parlamentáris demokrácia rendszere, az érdekszervezetek hálózata, a szociális partnerség intézményei biztosították ehhez a szükséges kereteket és mozgásformákat. A nyolcvanas évek végére azonban sokak szemében a stabilitás merevségnek tűnt, s a megcsontosodott struktúrákat a szükséges változások gátjának tekintették. Felvetődtek például olyan kérdések, hogy kinek az érdeke egyáltalában a stabilitás, illetve milyen stabilitás jelent értéket. Ausztriában is nyilvánvalóvá vált, hogy elkerülhetetlen a gazdasági struktúraváltás, és az újabb modernizációs előrelendüléshez átalakítások szükség-

gesek. A kiüresedett politikaformák miatti elégedetlenség is a változtatás igényét erősítette az emberekben. Az is megfogalmazódott, hogy „az instabilitás az átvezető út a szükséges változásokhoz”, s a megmerevedett struktúrák fellazítása, a „destabilizálás esélyt ad a fejlődésre” (Pelinka 1988:23). Viták kezdődtek az évtizedekig vitathatatlan politikai struktúrákról, axiómaként kezelt értékekről, és az országban mélyreható változások kezdődtek.

VITÁK A DEMOKRÁCIA-REFORMRÓL

Ausztóriában a parlamentáris demokrácia széles körű és sokáig megingathatatlanak tűnő politikai alapkonszenzuson nyugodott. Ezt a második köztársaság történelmi körülményei magyarázták. 1945-ben a politikai pártok kiáltották ki a demokratikus köztársaságot és állították vissza a parlamentáris rendszert. A pártok képviselőiből álló ideiglenes kormány 1945 májusában az első köztársaság alkotmányát helyezte újra érvénybe, pontosabban az 1920-as alkotmányt, az 1929-es módosítással. A második köztársaság tehát „a pártok teremtménye” volt, az új demokrácia a politikai pártokon nyugodott. Alkotmányos és politikai érvek egyaránt szóltak a parlamentáris demokrácia egyértelmű elfogadása mellett, és Ausztoria két nagy politikai pártja, az Osztrák Néppárt (ÖVP) és az Osztrák Szocialista Párt (SPÖ) vezetői évtizedekig ezt az álláspontot képviselték.

A demokrácia-reformról a hetvenes évek végén kezdődtek meg a viták Ausztóriában. Alapvető iránya abban jelölhető meg, hogy a képviseleti demokráciáról el kell mozdulni a közvetlen demokrácia irányába, bővíteni az állampolgárok beleszólásának, részvételének, ellenőrző szerepének lehetőségeit, intézményes formáit. Ezekben a törekvésekben szerepet játszott a parlamentarizmus erősödő politikai bírálata és a képviseleti elv fokozódó kiüresedése, hiszen az érdemi döntések egyre inkább parlamenten kívül, az érdekegyeztetés rendszerében, valamint a végrehajtó hatalom csúcsain születnek. Ugyanakkor az osztrák társadalomban is megjelent az állampolgárok növekvő részvételi igénye, a „nagykorú polgárok” (akik nehezen tűrik, hogy „alattvalóként” kezeljék őket) beleszólási szándéka, a civil társadalom önszerveződése. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy a bevett politikai pártok egyre kevésbé fedik le a társadalomban létező összes fontos érdekcsoportot, és számos lényeges érdek nem talál parlamenti képviseletet vagy újfajta megjelenítést keres.

A demokrácia-reform körüli vita a két nagy párt fokozódó rivalizálásának részeként polarizálta az álláspontokat, hangsúlyossá tette állam- és politika-felfogásuk eltéréseit. A hetvenes években bizonyos fokú „reideologizálódáson” ment át mindkét párt, s ez is része volt a közöttük folyó konkurenciaharcnak.

Az újra és újra feléledő reformtörekvések elméleti hátterét Karl Ucakar a reprezentáció fikciójának és a racionális legitimációs formák növekvő szükségletének ellentmondásában jelölte meg. Az Ausztóriában is domináns demokráciafelfogásban Kelsen elve érvényesül, miszerint az egyén csak egy közösségen belül lehet képes politikai létezésre, ez az alapja a politikai pártoknak mint a kollektív akaratképzés szerveinek, s a demokratikus köztársaság képviseleti formájának. A modern állam demokráciája szükségképpen közvetett: a „közakaratot” azoknak a többsége alakítja ki, akiket a politikában részt vevők többsége megválasztott.

Ezt nevezi Ucakar a reprezentáció fikciójának, amelyet alátámaszt a részvétel fikciója (Ucakar 1988:352).

Ausztriában a demokratikus-parlamentáris rendszer általánosan elfogadott, értékei mélyen beépültek a köztudatba. Ucakar és Gerlich vizsgálták a parlament és a demokrácia értelmezését a mindennapi tudatban és kimutatták vitán felüli elfogadottságukat az osztrák közvéleményben. A parlamentet a megkérdezettek háromnegyede ön maga számára is jelentősnek tartotta; sokan érzékelték ugyan az alkotmányos modell és a valóság közötti eltéréseket, ebből pedig új, kiegészítő participációs formák szükségességére következtettek, ami nem jelent okvetlenül a parlamentarizmussal szemben alternatív álláspontot. A megkérdezetteknek csak egy kis csoportjánál találtak negatív-kritikus parlament-képet, s ez összekapcsolódott autoriter politikaformák — egy „erős ember”, több plebiszciter módszer — iránti szimpátiával is. Ugyanakkor az állampolgári kezdeményezések és a bázisiniciatívák terjedése a képviseleti rendszer legitimációs deficitjére utalt (Ucakar—Gerlich 1981:218—220).

A képviseleti demokrácia mint érték magas elfogadottsági szintet mutat a nyolcvanas évek második felében is. Egy 1987-es adatfelvétel szerint a megkérdezettek 91 százaléka — a demokráciát és a diktatúrát egymás mellé állító kérdésben — a demokráciát mint a legjobb rendszert minősítette. Az az érvrendszer, miszerint „pártok nélkül a nép akarata nem képviselhető”, s „a pártok biztosítják a demokráciát”, szintén beivódott a lakosság gondolkodásmódjába: a megkérdezettek 79, illetve 77 százaléka igennel válaszolt (Ullrich 1988:304).

A parlamentáris demokrácia konkrét működési módjával szembeni kifogások és elégedetlenség megjelenésére ugyanakkor a hetvenes évek végétől vannak adatok. A „demokrácia-rituálé” iránti szkepszis kifejeződik a közvetlen demokrácia iránti szimpátia és az alternatív politizálási formák iránti igények megjelenésében is. (Egy 1979-es adatfelvétel szerint a megkérdezettek 30 százaléka kíván „több befolyást az állampolgári kezdeményezéseknek” — a főiskolát végzettek körében 39 százalék ez az arány. Azt az állítást, hogy „a népszavazás fontosabb, mint a parlamenti választás”, a megkérdezettek 37 százaléka helyezte. — Gerlich 1983:346.)

A hetvenes évek végétől a pártok is érzékelték a közvetlen demokrácia követelésében rejlő lehetőségeket, s különféle javaslatokat tettek instrumentáriumának kiépítésére. Az Osztrák Néppárt a politikai rendszer plebiszciter elemeinek bővítését (elsősorban a népszavazások és a népi kezdeményezések szerepének növelését) állította a középpontba, a Szocialista Párton belül a fő áramlat a participatív demokrácia erősítését, az állampolgárok tanácskozási, beleszólási, együtt döntési lehetőségeinek bővítését szorgalmazta. A Szocialista Párt fennállása óta nem változtatott demokrácia-felfogásának alapvető parlamentáris orientáltságán — ebben a meggyőződésében hosszú kormányzati tevékenysége csak megerősítette — s szkeptikusan tekintett a demokrácia plebiszciter komponenseire.

A Néppárt és a Szabadságpárt viszont (hosszan tartó ellenzéki pozícióból) nagyobb afinitást mutatott a parlamenten kívüli eszközökhöz. E pártokat hirdetett alapértékeik (a Néppárt esetében az anti-etatizmus, a szubszidiaritás elve; a Szabadságpártnál egyfelől a gazdasági liberalizmus, másfelől egy sajátos tekintélyelvűség továbbélése) is a képviseleti demokrácia iránti kritikai irányába vitték. Emellett azt is számításba vették, hogy a tömegeket befolyásoló médiák előnyben részesítik a plebiszciter elemeket, továbbá, hogy a közvélemény-

ben (és formálásában) érvényesülő polgári hegemonia természetesen a polgári pártok javára esik a latba, s így a népszavazásos megoldásokból e pártok profitálhatnak.

A nyolcvanas évek elején a demokrácia-vitában az Osztrák Néppárt egyes politikusai az úgynevezett „Harmadik Köztársaság” programját hirdették meg. Szerintük az 1945 után létrehozott második köztársaság politikai rendszerén túlhaladt az idő, és a parlamentáris demokráciát — különféle gyengeségei miatt — más formával kell felváltani. Azt állították, hogy a parlament cselekvésképtelen, az opposíció fölösleges: az államfő szerepét és hatáskörét kell megnövelni, s a megvalósítandó tekintélyelvű uralmat kell kiegészíteni plebiszciter, közvetlen-demokratikus elemekkel. Mindez eltér a második köztársaság alkotmányos alapelveitől, ezért e koncepció hívei alkotmányreformot irányoztak elő. (Voltak olyan vélemények, hogy „egy ilyen kis ország, ilyen nagy problémákkal, nem engedheti meg magának a kormány és az ellenzék költséges modelljét”, s „erős embert” kívántak az élre.) Vezető néppárti politikusok szorgalmazták az elnöki rendszer bevezetését. Politikai ellenfeleik viszont e törekvések autoriter, antiparlamentáris irányára mutattak rá.

A vitában a szociáldemokraták a parlamentáris-képviselési demokrácia mellett érveltek: olyan demokratikus államiság mellett, amelyet lényegében a politikai pártok hordoznak, s kiegészül a politikai aktivitás új formáival. A Szocialista Párt képviselői sem vitatták, hogy a parlamentáris demokrácia számos eleme kiüresedett, s ez hívta elő az emberekben a közvetlen demokrácia iránti óhajt. A közvetlen részvétel sok területen megvalósítható (bár a szocialisták elsősorban a kommunális politikában tartották célszerűnek). Felfogásuk szerint ezek az új formák a „participatív demokrácia” kereteibe épülnek be, azaz a képviselési demokráciát egészítik ki. Ezzel szemben élesen bírálták a „népszavazásos demokráciát” (annak manipulálható „igen — nem” döntéseit).

A vitában a „Harmadik Köztársaság” leghatározottabb ellenzőjének — mint politológus és vezető SPÖ-ideológus — H. Fischer bizonyult. Azt az álláspontot képviselte, hogy az alkotmány nem lehet napi politikai manőverek tárgya; az úgynevezett „Harmadik Köztársaság” alkotmányreform-terve tulajdonképpen elnöki rendszert javasol, amelynek autoriter jellegét, a parlament kikapcsolását, a népszavazások enyhítenék, illetve lepleznék. Az Ausztriában kialakult politikai kultúrában a képviselési demokrácia elve dominál. Fischer vitatta azt a nézetet, hogy a plebiszciter demokrácia magasabb fejlődési foka lenne a demokráciának; ellenkezőleg, történetileg az a régiebb, s évszázados fejlődés folyamán finomult a nyugati gondolkodásban képviselési demokráciává. Az Osztrák Szocialista Párt álláspontja az, hogy nincs demokrácia versengő politikai pártok nélkül. Azok a javaslatok, hogy a fennálló parlamentáris-demokratikus döntési módokat egészítsék ki direkt-demokratikus elemekkel, nem idegenek az osztrák alkotmányosságtól, számos ilyen forma (népszavazás, törvénykezdeményezési jog) létezik is, s ezek funkciói tovább bővíthetők. Vitatták azonban azokat a néppárti javaslatokat, amelyek a plebiszciter elemek túlzott érvényesülésére vezetnének [például A. Mock javaslatát a népi törvénykezdeményezés alapján népszavazásos törvényhozásról (Fischer 1985:9)].

A két nagy pártnak a politikai konkurenciaharcban divergáló álláspontját 1986 végén közös nevezőre kellett hozni: a választási eredmények alapján ugyanis az Osztrák Szocialista Párt és az Osztrák Néppárt a közös, nagykoalíciós kormányzás mellett döntött. A húsz év után felújított nagykoalíciós kormányzást, amelyet a közösen megoldandó nehéz feladatokkal

indokoltak, hosszas egyeztető tárgyalások készítették elő. A koalíciós egyezmény, majd a két párt közös kormányzásának munkaprogramja az elfogadott alapelvek között első helyen tartalmazza a demokráciareform programját, s ennek középpontjába a választójog reformját emeli, valamint a közvetlen demokrácia formáinak további kiépítését határozza el.

A nagykoalíció munkaakciója (1987. január) a választójogi reformról kimondja: „A következő parlamenti választást megreformált választójog alapján kell lebonyolítani: a cél — az arányos választási rendszer megtartása mellett — a képviselők és a lakosság intenzívebb kapcsolata és a választók erőteljesebb közreműködése képviselőik meghatározásában.” A tervezett átalakítás az egyéni választókerületi rendszer bevezetését, az egyéni és a listás választás kombinálását irányozta elő. A koalíciós egyezmény a következő fő elemeket tartalmazza: 100 választókerületet hoznak létre (az eddigi 9, a tartományokkal egybeeső választókerület helyett), ahol egyéni jelöltek indulnak, s a választópolgárok többségi szavazással választják meg képviselőjüket; a közvetlenül a képviselőkre, illetve a pártokra adott szavazatokat elválasztják (tehát kombinálják az eddigi kizárólagos listás és az egyéni, személyre szóló választást); az arányosság érdekében a mandátumok elosztásánál országosan aránykiegyenlítést végeznek; a nem közvetlenül választott képviselőket a tartományi (és végül az országos) listák szerint hívják be; három százalékos (országos) szavazat-küszöböt vezetnek be (Arbeitsübereinkommen 1987; Beilage 2.). A kormányprogram továbbá leszögezi: „A parlamentáris demokrácia alapértékének és a parlament központi szerepének fenntartása mellett” a közvetlen demokrácia és a polgárjogok szélesítése érdekében a következő intézkedéseket teszik: megkönnyítik a népi törvénykezdeményezéseket (Volksbegehren) (a korábbi előírásoktól eltérően nem kell kész törvényjavaslatot tartalmaznia); bevezetik országos szinten is a „nép megkérdezését” (Volksbefragung) (a feltett kérdést a kormány fogalmazza meg, a parlament bizottságának egyetértésével); az állampolgári részvételt bővítik a közigazgatásban és biztosítják az úgynevezett „nagyprojekteket” és a környezetet érintő nagy létesítmények ügyében. Előirányozták továbbá a parlament működési rendjének módosításával a parlamentben kisebbségben levő csoportok jogainak bővítését. Felvetették a föderalizmus erősítésének folyamatában a tartományok kompetenciáinak növelését.

A tervezett választójogi reform központi eleme tehát az egyéni választókerületi rendszer bevezetése. Az eddigi 9 választókerület (tartomány) helyében 100 — megközelítően azonos nagyságú — választókerületet terveztek, ahol egyéni jelölés és „személyiség-választás” lenne, s ettől elkülönítve a választók pártokra is szavaznának, aminek eredménye szerint a tartományi pártlistákon szereplő jelöltek jutnának mandátumhoz (az eredeti tervezetben még tisztázatlan volt, hogy abszolút vagy relatív többség szükséges az egyéni kerületben a győzelemhez, és milyen módon választják el az egyénre és a pártra adott szavazatokat). Vitatott volt a 3 százalékos küszöb bevezetése is [egyes vélemények szerint ez hátrányosabb lenne a kis pártok számára, mint az érvényben levő alapmandátum-rendszer (Ucakar 1988:359)].

Ausztriában a választási rendszer lényegében arányos választási rendszernek nevezhető. A választási eljárás alapja: a parlamenti mandátumok számát (1970 — a kis választójogi reform — óta 183 hely van a parlamentben) a tartományok összlakosságának (s nem a választásra jogosultaknak) a lélekszáma arányában osztják a 9 tartomány között, amelyek 1-1 választási körzetet alkotnak. Az alapmandátum kiszámításánál a választókörzetben leadott érvényes szavazatok számát osztják a választókörzet mandátumainak számával, ez adja a „választási számot”. Ahányszor ez a szám megvan egy adott pártra

leadott szavazatok számában, annyi alapmandátumot szerzett a párt. Az alapmandátumhoz jutott pártok maradék szavazatait összegzik, s az úgynevezett második szétosztási eljárásban (itt a 9 tartományt két „választókerületi szövetséggé” vonják össze) bonyolult számítási móddal (a „D'Hondt-szisztéma” szerint) osztják szét a „töredék szavazatok” arányában a maradék mandátumokat. Ha egy pártnak nem sikerült legalább egy választókerületben egy alapmandátumot szereznie, a rá országosan leadott szavazatok elvesznek. Az 1970-es kis választójogi reform óta egy mandátum átlagban 25 000—26 000 szavazatba kerül (Haerpfer 1983:112—116). A választókerületenként párezer szavazathoz jutott kis pártok így nem juthatnak parlamenti képviselőhez. Az alapmandátum-rendszer által érvényesített küszöbértékre eltérő becslések vannak: a legtöbb számítás szerint 3 százalék feletti szintnek felelt meg (Pelinka 1984:33). Például az 1983-as parlamenti választásokon két zöld csoport lépett fel: Bécsben az Egyesült Zöldek (VGÖ) 22 000 szavazatot szereztek, 4000 szavazattal maradtak el az alapmandátum megszerzésétől, s így a parlamentbe való bejutástól, az országsszerte még rájuk leadott 70 000 szavazat is „veszendőbe ment”, hasonlóképpen az Alternatív Listára (ALÖ) országosan leadott 65 000 szavazat is. (Az adatok forrása Plasser — Ulram 1982:42.) 1986-ban a Zöldek már együtt indultak, s 8 mandátumot szereztek.

Ausztriában a választásokon pártlisták indulnak (a választók lényegében egy pártra, s nem egy képviselőre adják szavazatukat). A tartományi pártlistákat a pártvezetőségek állítják össze. A megszerzett szavazataránynak megfelelő képviseleti helyeket az összesített országos listájuk szerint töltik be.

A képviselőválasztás személyes jellegének erősítésére már két évtized óta voltak javaslatok. A közvetlen képviselőválasztásnak megvan a jogi alapja: a választók a pártlistákon szereplő nevek egyikének „előnyben részesítő” szavazatot (Vorzugsstimme) ajándékozhatnak, s ha egy képviselőjelölt a „választási számnak” megfelelő előny-szavazatot kap, a listán elfoglalt helyétől függetlenül, közvetlenül megválasztott képviselőként kerül a parlamentbe. (Így lett parlamenti képviselő 1983-ban a Szocialista Párt baloldali ifjúsági szervezetének vezetője, Josef Cap, akit pártjának vezetése éppen akkor mellőzni akart.) (A direkt választást részletesen elemzi Müller 1983:83—112. A választójogi reformok korábbi történetéről, vitatott kérdéseiről és a reformkonceptiókról átfogó képet ad Ucakar:1985). Az „előnyt biztosító” szavazás elvének kiszélesítése átmenetet jelenthetett volna a „személyiség választáshoz”.

Az új nagykoalíció első négy évében a választójogi törvény — s a demokráciareform általában — kemény diónak bizonyult: a kormányzó pártok nem jutottak előbbre a részletekről folytatott vitánál. Jóllehet egyetértettek például abban, hogy a választópolgárok és képviselőjük intenzívebb kapcsolatához szükség van kisebb és áttekinthetőbb egyéni választókerületekre, de a változtatást mindkét kormányzó párt túl kockázatosnak és hatását a parlamenti erőviszonyokra nézve kiszámíthatatlannak tartotta. A négyéves nagykoalíciós periódus vége felé már látszott, hogy a koalíciós egyezmény munkaprogramjában körvonalozott választójogi reform a következő választásokig nem hozható tető alá (Moser 1988:147—161; Ucakar 1988:363—365).

A kormányprogramnak a demokráciareformra vonatkozó másik fő területén, a közvetlen demokrácia kibővítését illetően is jelentősek a különbségek a kormányzó pártok között. Az osztrák alkotmány szövetségi szinten két közvetlen-demokratikus intézményt ismer, a népszavazást és a népi kezdeményezést; ezekre azonban a parlament által előírt feltételek között kerülhet sor, tehát csak kiegészítik a képviseleti demokráciát (kezdeményező, ellenőrző,

legitimációs faktorokkal). A közvetlen demokratikus elemek ily módon beépülnek a parlamentáris demokrácia rendszerébe (Welan 1986:187).

Például a törvényekről való népszavazást a parlamenti többség kezdeményezheti, de az ellenzék nem, még kevésbé a parlamenten kívüli erők. A törvényekről való referendummal a demokratikus kontroll nem valósítható meg, így ez a plebiszciter legitimáció eszköze. A népi kezdeményezéshez szövetségi szinten vagy 100 000 aláírás, vagy a szövetségi parlamentben a képviselők egyharmadának kívánsága szükséges. Ugyanakkor a tartományokban a népszavazás és a népi kezdeményezés sokkal gyakrabban alkalmazott eljárás (Moser 1988:165).

A közvetlen demokrácia kiterjesztésének mértékét illetően jelentős eltérés van a két kormányzópárt álláspontja között. Az SPÖ „participatív demokrácia” felfogása az adott demokratikus rendszer keretein belüli módosításokra irányul, az ÖVP „plebiszciter demokrácia” koncepciója viszont épít a tartományokban kialakult gyakorlatra (a tartományok többségében a Néppártnak van többsége). Mindkét megítélés a pártok sajátos nézőpontjának felel meg és kevésbé veszi tekintetbe az állampolgároknak az új részvételi formák iránti igényét (vagy akár már kialakított gyakorlatát). A „bevett” pártok — az általános gyakorlat szerint — úgy tartják: a releváns politikai erők azok, amelyeket a nagy pártok relevánsnak ismernek el. Ez az érvelés alkalmas arra, hogy a nem a pártok által szervezett érdekeket kirekesszék, s az ezekre hivatkozó új politizálási formákat negligálják. Egy 1981-es vizsgálat áttekintette az osztrák lakosság körében a különböző politikai részvételi formákról alkotott véleményeket. A megkérdezettek többsége készséget mutatott a közvetlen demokratikus részvételi formákra. (Például népszavazáson való részvételre igent mondott a megkérdezettek 65 százaléka, további 22 százalék készségét nyilvánította, s 12 százalék határozatlan választ adott. A „népi törvénykezdeményezést” aktívan támogatta 21 százalék, készséget mutatott 49 százalék, 27 százalék habozott. A „nép megkérdezését” 29 százalék egyértelműen, további 42 százalék pozitívan ítélte meg. Ombudsman felkeresésében csak 6 százalék volt aktív, de további 57 százaléktól sem volt idegen.) Az állampolgári kezdeményezés gyakorlata még szűkkörű — 8 százalék —, de készségét nyilvánította 55 százalék, s 36 százalék vonakodott a részvételtől (Plasser — Ulram 1982:105).

A demokráciareformhoz a pártokon belüli demokratikus akaratképzési folyamat is hozzátartozik. A „párton belüli demokrácia” gyakorta meghirdetett jelszavával szemben igen nagy szkepszis mutatkozik meg. A pártok felismerték, hogy a lakosság elégedetlen a megmerevedett „demokrácia rituáléval”, a régi politizálási formákkal és a pártok hagyományos politizálási stílusával, és ezt az ellenszenvet csak akkor tudják mérsékelni, ha maguk is demokratikus struktúrákat mutatnak fel és a párt tagságának érdemi részvételi esélyeket kínálnak (Ucakar 1988:371). Így a személyi döntésekben, például a pártok jelöltlistáinak összeállításában is több beleszólást igényeltek a tagságnak vagy képviselőinek.

A szocialista — néppárti nagyközláció kormányzásának négy éve alatt főként a gazdasági feladatokra koncentrált (ez a kormányprogram teljesítésében pozitív mérleget mutatott fel a költségvetés rendbetétele, az adórendszer módosítása, a privatizáció megkezdése, az államosított ipar szanálása, a környezetvédelmi intézkedések stb. területén). A demokráciareform azonban a mérleg negatív oldalán szerepelt (Faulhaber 1988:547). A kormányzópártok erre — 1990-es választási kampányukban — úgy reagáltak, hogy a kormányprogramban „szanálás

és megújulás” címen megjelölt feladatok közül jó néhány megoldása túlnő egy négyéves perióduson, s a választók remélt felhatalmazása alapján majd a következő törvényhozási periódusban hozzák tető alá.

Az 1990. októberi parlamenti választások Ausztriában — mint ismeretes — az előzetes várakozásokhoz képest meglepetést hoztak: a két nagy párt — feltételezett — nagyobb visszaesése és szoros eredménye helyett az Osztrák Szocialista Párt komoly sikereket ért el: a szavazatok 43 százalékával megőrizte 1986-os eredményét és vezető pozícióját (mandátumainak számát eggyel még növelte is), koalíciós partnere és riválisa, az Osztrák Néppárt pedig súlyos vereséget szenvedett, 33 százalékra csökkent szavazati aránya 17 mandátum elvesztését jelentette. A Szocialista Párt a győzelmet nem kis részben Vranitzky kancellár népszerűségének köszönhetette. Témánk szempontjából itt csak azt emeljük ki, hogy becslések szerint a Szocialista Pártra leadott szavazatok hozzávetőleg egyharmada a párt kancellárjelöltjének, Vranitzkynak köszönhető, aki nemcsak a szokásos „kancellár-bónust” (a hivatalban levő kormányfő előnyét) mondhatta magáénak, hanem a „személyiségválasztás” előnyeit is. A Szocialista Párt sikeres választási kampányt folytatott, amikor Vranitzky személyét, egyéniségét (mint sikeres, szimpatikus, menedzser-típusú politikus) állította előtérbe (némileg el is halványítva a jelölt pártját, s még inkább a párt korábbi ideologikus arculatát). A választási kampányban arra szólították fel a Szocialista Párt híveit és követőit, hogy (jóllehet a párt listáját természetesen a kancellárjelölt vezette) személy szerint Vranitzkyra is voksoljanak, s az „előnyt biztosító szavazatokkal” erősítsék meg, hogy Vranitzkyt választják. Ez a választási taktika nagyon sikeresnek bizonyult (a kampányban a párt plakátjain a legkülönbözőbb korú és stílusú emberek mondták el érveiket, hogy ők személyesen miért támogatják a kancellárjelöltet. Így tehát a szocialisták, jóllehet az elmulasztott democráciareform miatt nem vált még általánossá a „személyiségválasztás”, ezt a lehetőséget a kancellár személyére koncentrálták, s ezáltal a párthatárokon jócskán túlmenő rokonszenvet tudtak mozgósítani a sikeres, pragmatikus politikusnak. (Egyúttal tehermentesítették is a kancellárjelöltet a korábbi pártpolitika ballasztjainak egy részétől.) Az 1990-es parlamenti választások így arra is fényt vetettek, hogy módosult és halványult a pártok szerepe.

KORMÁNYZATI EGYÜTTMŰKÖDÉS ÉS VERSENGÉS

Az osztrák pártrendszer és a választási rendszer együttes hatása, valamint a politikai keretfeltételek változásai sajátos kombinációkat eredményeztek a második köztársaság időszakának kormányzati struktúrájában.

Az osztrák pártrendszer fő ismérve a rendkívül magas koncentrációs fok: 1945 óta két nagy párt uralja a pártrendszert. E két pártra együttesen leadott szavazatok aránya (1949 és 1986 között) 82 és 93 százalék között mozgott (miközben a parlamenti választásokon való részvétel mindig meghaladta a 90 százalékot). Így a parlamenti mandátumok többségén e két párt osztozott. Ebben a lényegében kétpárti rendszerben csak kiegészítő faktor a harmadik parlamenti párt (az Osztrák Szabadságpárt) a maga néhány százalékos — a hetvenes évek végéig csökkenő — szavazatarányával és tartósan ellenzéki pozíciójával. Az osztrák politológusok ezt a pártstruktúrát „két-és-félpárti” rendszernek nevezték, amelyben a két nagy

tartópillér mellett a harmadik kis párt szerepe alárendelt. Mégsem következett be az az előrejelzés (amit az ötvenes évek végétől számos elemző állított — például Benedikt Kautsky, 1959; Joachim Raschke, 1978), hogy az osztrák pártrendszer is az angolszász típusú kétpárti rendszer irányába fejlődik. A nyolcvanas években az osztrák pártrendszer — több évtizedes változatlanság után — mozgásba jött, ami kifejeződött a nagy pártok visszaesésében, új politikai csoportosulások színrelépésében és parlamenti térnyerésében.

A pártrendszer és a választási rendszer között is sajátos inkongruencia volt Ausztriában. Míg a parlamentáris demokráciákban a kétpárti rendszer — többségi választási rendszer mellett — párt-váltogazdaságot tesz lehetővé, Ausztriában a lényegében arányos választási rendszer ellene hatott annak, hogy a két nagy párt valamelyike abszolút többséget érjen el. Az osztrák eset eltér Duverger-nek azon megállapításától, hogy a valódi kétpártrendszerben (amely többségi választási rendszerrel jár együtt) alternáló pártok vannak, míg az arányos választási rendszer sokpártrendszerhez vezet, merelv, független és stabil pártokkal (és változó koalíciókkal). Az 1970-es kis választójogi reform a korábbi választási szisztémát az arányosság irányába korrigálta, Ausztriában mégis ekkor következett be az alternáló pártkormányzás másfél évtizedes korszaka (s az Osztrák Szocialista Párt arányos választási rendszer mellett szerzett abszolút többséget három egymást követő parlamenti választáson). A nyolcvanas évekre azonban Ausztriában is bebizonyosodott, hogy a nagy pártok már nem tudnak abszolút többséget szerezni a parlamenti választásokon.

A második köztársaság időszakának kormányzati kombinációi tehát a következő periódusokra tagolhatók: *a)* a háború utáni rövid időszakban összpárti (koncentrációs) kormány volt — ezt a rendkívüli helyzet, a megszállás, a nemzetközi feltételek, az újjáépítéshez szükséges erőkoncentráció indokolták; *b)* 1947-től 1966-ig nagykoalíciós kormányzás; *c)* 1966-tól 1983-ig egypárti többségi kormányzás (1966-ban először az Osztrák Néppárt, majd 1970-től 1983-ig az Osztrák Szocialista Párt egyedül alakított többségi kormányt); *d)* 1983-tól koalíciós kormányzás (két változatban: először a Szocialista Párt és a Szabadságpárt kiskoalíciója, majd újra a nagykoalíció a két nagy párt között).

Az alábbiakban röviden áttekintjük, hogy ezek a kormányzati formációk milyen politikai erőterben valósultak meg és milyen hatást gyakoroltak a politizálás gyakorlatára s a politikai kultúrára.

Az első nagykoalíció időszakát a megegyezésen és „összhangon” alapuló demokrácia („konkordancia”-demokrácia) példaként emlegetik, amelyben a két nagy párt magatartása konszenzusoorientált, mind a parlamentáris szintén, mind a szociális partnerség rendszerében (Pelinka 1979:350). A két párt viszonyában — múltbéli szembenállásuk és éles ellentéteik dacára — 1945 után érvényre jutott a politikai elitek konszenzusa. Felismerték a pártok összefogásának szükségességét és bizonyosfajta egymásra utaltságát.

Kimutatható volt ugyanakkor egy sajátos feszültség a politikai elitek konszenzuserőltetése, valamint választói tömegeinek érdekeiben, hagyományaiiban, politikai mentalitásukban tovább élő konfliktuspotenciál között. A két nagy párt vezéreinek pragmatikus együttműködése ellenére a támogatók tömegei továbbra is erősen kötődtek saját politikai-világnézeti táborukhoz: a másik táborban inkább „a politikai ellenfelet látták, s nem a demokratikus rendszer kínált alternatívát”. A második köztársaság első időszakának még fragmentált társadalmában a bázis, a tömegek lényegében nem vettek részt a politikai döntésekben. A

politikai elitek együttműködési készsége azonban fokozatosan áthidalta a politikai megosztottságot és — részben a tömegek feje felett — végül is rendre megegyeztek (Nick — Pelinka 1983:109 — 111).

Az osztrák konkordancia-demokráciát gyakran illették az „arányosítási rendszer” (Proporzsystem) megjelöléssel. (A köznyelvben ezen elsősorban a vezető posztok pártállás szerinti arányosítását értették.) Az arányosítási demokrácia (Proporzdemokratie) politológiai elemzését Gerhard Lembruch végezte el, elsősorban Svájc és Ausztria példáján. A „Proporz”-rendszernek Lembruch szerint az az ismérve, hogy egy demokratikus-parlamentáris rendszerben a konfliktusszabályozási minták a többségi döntés helyett az egyetértő döntést részesítik előnyben, s ennek intézményi biztosítéka az, hogy a végrehajtó hatalomban minden lényeges csoport képviselve van, és széles körű hivatali patronázs révén biztosítja is a befolyását a politikai döntésekre. (Lembruch 1967:8) Lembruch tágabb értelemben használja a fogalmat, mint az úgynevezett Proporz-kormány esetében, amely pártarányosan összeállított öszpárti kormányt jelent. Az „arányosítás” tehát ideiglenes egyensúly a nagy politikai erőcsoportok között, amelyeknek érdekei, rivalizáló céljai csak nagyon korlátozottan egyeztetethetők össze, a kiépített alkumechanizmusok mégis lehetővé teszik ezt az összehangolást. A pártarányok szerinti hatalommegosztás sajátos egyensúlyi modellt hoz létre. Amíg a feltételek, amelyek a politikai egyensúlyt szükségessé teszik, fennállnak, addig a különérdekek és a pártversengés csak a megegyezés követelményeinek alárendelten juthatnak szóhoz.

Ausztriában a korporatív előzmények is hozzájárultak a megegyezésses demokrácia kölcsönös elfogadásához.

1955-ben — az osztrák államszerződés megkötésével, az ország szuverenitásának visszanyerésével — politikailag új korszak kezdődött Ausztriában, de a nagykoalíciós együttműködés még egy évtizeden át fennmaradt. Előmozdította a „szociális békét” (az elosztási konfliktusok szabályozott rendezését) és a gazdasági fellendülés korszakában a növekményből való méltányos részesedést — ez pedig minimalizálta a gazdasági konfliktusokat —, és a szociális biztonság rendszerének kiépítésével mérsékelte a szociális feszültségeket. A „konkordancia”-demokrácia nem valami „idilli egyetértés” volt, hanem a társadalom tényleges politikai tagoltságának tudomásulvételén, a politikai erőegyensúlyból levont következtetéseken alapult. Az ellentétes érdekek kompromisszumos egyeztetését nemegyszer heves politikai harcok kísérték. A hatvanas évek elejétől a belpolitikai erőviszonyokban előállt pathhelyzet és a megszokott, kényelmes hatalommegosztás éltette tovább a nagykoalíciót. A minimális szavazatkülönbség a választásokon és a lehetséges koalíciós partner hiánya meghosszabbította a nagykoalíciós kormányzati forma fennállását, megmerevítette a politikai viszonyokat. A minimális közös bázisra szűkített kormányzati együttműködés döntésképtelenséget, a konfliktussal járó intézkedések kerülését és a döntések elodázását idézte elő. Úgy tűnt, hogy az osztrák pártrendszer „befagyott” és kevés az esély az érdemi elmozdulásra.

A hatvanas évek közepétől az osztrák pártok viszonyában változás kezdődött, átmenet „a koalícióról a konkurenciára”. A hosszú koalíciós időszak után az áttérés a nagy pártok többségi, egyedüli kormányzására csak úgy volt lehetséges, hogy a két nagy párt politikai alternatívát kínált, markánsabban megfogalmazták társadalompolitikai céljaikat, és egyfajta reideologizálódási folyamaton mentek át (ez kifejeződött az alapértékekre építő új pártprogramokban és a pártszervezési reformokban is).

Egyetérthetünk Raschkével, aki kimutatta, hogy a pártok a korábbi zárt ideológiai rendszerek helyett a háttér-ideológiákat preferálják, ezek orientációs keretet kínálnak, amelyekbe az egyes szakkérdések és a különböző politikai célok elhelyezhetők (Raschke 1978:20).

Ausztóriában a pártrendszer rendkívül magas koncentrációs foka lehetővé tette, hogy a nagy pártok erőteljes szívóhatást fejtsenek ki a választókra. A hatvanas évek második felétől a pártok választási eredményei túlhaladták a korábbi 44–45 százalékos értékeket.

1966-ban a Néppártnak sikerül többséget elérnie (48,34 százalékos szavazataránnyal a mandátumok többségét kapta meg). Az eredményben nem kis szerepe volt a vetélytárs Szocialista Párt orientációs problémáinak, belső zavarainak. A Néppárt a polgári erők mozgósítására hívott fel, s ezáltal növelni tudta szavazóinak körét (Kriebchaumer 1981:15). A választási eredmény elégséges volt egy négyéves periódusra az egyedüli kormányzáshoz, de hiányzott az átütő program, s a Néppárt változatlanul hagyományos bázisára épített — amely tartós többséget nem tudott biztosítani. A párt a korábbi politikát akarta folytatni, csak „szakszerűbben”. A változásokat igénylő társadalmi közegben ez nem arathatott tartós elismerést. A Néppárt akkori „halvány profilja” némileg régimódi, provinciális konzervativizmust sugallt, s igencsak ellentétben állt a „korszellemmel”, amely a gazdasági növekedéstől felemelkedést, haladást, szociális biztonságot és jólétet várt.

Az osztrák közvélemény, amely az ország előrelendítését és modernizálását látta szükségesnek, erre akkor több garanciát látott a haladás és a jóléti állam mellett elkötelezett Szocialista Párt programjában.

Az Osztrák Szocialista Párt 1970-es választási győzelmét (relatív többségét) vetélytársai eltérően ítélték meg. A Néppárt vezetése a korábbi „reflexek” szerint mérlegelt; minthogy a másik polgári pártot, a Szabadságpártot nem tartotta koalícióképesnek (és mint riválist, távol is akarta tartani a kormányzástól), ezért a polgári kiskoalíciót, a „polgárblokkot” nem tekintette szóba jöhető alternatívának. Úgy vélte, a Szocialista Párt relatív többsége nem lesz elegendő az egyedüli kormányzáshoz, így továbbra is csak a nagykoalíció bevált formulája marad, legfeljebb a posztok elosztásában lesz változás.

Az Osztrák Szocialista Párt — Bruno Kreisky vezetésével — két irányban is letért a „kitaposott ösvényről”. Egyrészt elég erőt és gyarapodó bázist tudott maga mögött ahhoz, hogy szembeforduljon eddigi partnerével és alternatívát kínáljon vele szemben, tehát nem a nagykoalíció fejlesztésén fáradozott. Másrészt újraértékelte a Szabadságpárthoz fűződő viszonyt, és éppen a liberalizálódás programját tekintette olyan érintkezési pontnak, amelynek alapján politikai kapcsolatba léphet a két párt egymással. Az irányváltást jelentő liberalizálódás a Szabadságpártot elindíthatja azon az úton, amely a jövőben kormányképessé teheti. A Szocialista Párt viszont parlamenti támogatást kaphat, és ezzel a manőverrel megakadályozhatja, hogy a polgári pártok összefogjanak ellene.

A konkrét és kölcsönösen előnyös „politikai üzlet” tárgya az volt, hogy a Szabadságpárt a parlamentben kívülről támogatja a kisebbségi szocialista kormányt, amely így el tudja fogadtatni a költségvetést, s a támogatás fejében — közös érdekből — együtt meghozzák az úgynevezett kis választójogi törvényt. Ez a módosítás megváltoztatta a választókerületek beosztását, megnövelte a parlamenti képviselők számát, módosította a mandátumelosztási eljárás második fordulójának (a maradék szavazatok összegezésének és mandátumokra váltásának) módját. Ezáltal lecsökkentek azok a — strukturális és regionális feltételekből adódó — előnyök, amelyeket addig a Néppárt élvezett (például az agrár-vidékeken a korábbi

nagyobb népességszám alapján kevesebb szavazatba került egy mandátum: a hagyományos választókerületi tagolódás is ebbe az irányba hatott). Az arányosabbá tett választási rendszer a Szocialista Párt hátrányait lefaragta (az új ipari térségek nagyobb súllyal szerepeltek), a töredékszavazatok összesítésének módja pedig a kis pártoknak kedvezett, ez volt a Szabadságpárt előnye a változtatásból.

Az 1971-es (előre hozott) választásokon az Osztrák Szocialista Párt — történetében először — megszerezte a szavazatok és a mandátumok abszolút többségét: 2 280 000 érvényes szavazattal a szavazatok 50,03 százalékát, s ezzel — a megnövelt létszámú, 183 fős parlamentben — 93 mandátumot kapott, egy főnyi többséget szerzett. Így a Szocialista Párt egyedüli, többségi kormányt alakíthatott. Győzelmének alapvető oka az volt, hogy olyan politikai konszenzust tudott teremteni, amely a párt hagyományos, törzsökös rétegei — az ipari munkásság és az alsóbb alkalmazotti rétegek — mellett a párt programja mellé állította a feltörekvő és felemelkedő rétegeket: az új értelmiség, a felsőbb középosztály, az új menedzserek egy részét, a társadalom dinamikusabb, a változásokban érdekeltbb csoportjait. A Szocialista Párt megfogalmazott politikai céljai jól kifejezték és átfogták ezeknek a rétegeknek az érdekeit és ambícióit. Az SPÖ számításba vette a megkésve indult modernizáció hatásait, a társadalom strukturális átrétegződésének következményeit, ami lehetővé tette a régi szociáldemokrata bázis megőrzését és egyidejűleg a nyitást az új társadalmi rétegek irányában. Ez a többségre jutás ritka esélyt kínálta az Osztrák Szocialista Pártnak; a strukturális feltételek és a párt politikai céljai között megfelelés és pozitív irányú összefüggés volt.

A Szocialista Párt politikai programja a társadalomban szükséges strukturális változásokat sikeresen összekapcsolta társadalmi bázisának egybeeső vagy összeegyeztethető érdekeivel. Olyan értékeknek adott prioritást — demokrácia, modernizáció, haladás, jólét —, amelyek a lakosság széles rétegei számára elfogadott, pozitív értékek voltak, megfeleltek a „korszellemnek”, és amelyeket a szociáldemokrácia a maga reformista programjában hitelesen képviselt. A sajátosan szociáldemokrata értékek — „nagyobb” egyenlőség, „több” igazságosság, szolidaritás — megfeleltek a társadalmi elvárásoknak (a nagy társadalmi átrétegződések következtében a társadalmi felemelkedést megélt — vagy feltörekvő — társadalmi csoportok fogékonyak voltak az esélyegyenlőség, az oktatási esélyek, a kultúra demokratizálása stb. jelszavaira), és a változások evolúciós útja is összhangban volt a korszak haladáshitével, a fokozatos fejlődés iránti elvárásaival.

Az Osztrák Szocialista Párt tehát kormányzati alternatívát képezett a parlamentáris demokrácia kereteiben, társadalomjobbító programjait a polgári társadalom parlamenti többséggel legitimálta. A szociáldemokrácia a polgári rendszer egykori ellenzékéből a demokratikus rendszeren belüli alternatívát jelentő politikai erővé lett.

Az áttérés a kompetitív pártrendszerre és az alternáló kormányzásra a hatvanas — hetvenes évek fordulóján együtt járt azzal, hogy markánsan kirajzolódtak a politikai különbségek a két nagy párt között, de a szavazók számára a kettőjük közötti választás nem involválta a „rendszerváltozás” kérdését. Mindkét párt a fennálló politikai berendezkedés, a demokratikus rend talaján állt, konkrét gazdaságfejlesztési, társadalomfejlesztési elképzeléseik és akció-programjaik voltak eltérőek és divergálóak.

A versengő pártkormányzás korszaka ugyanakkor Ausztriában nem hozta el a klasszikus váltógazdaságot. A Néppárt másfél évtizedig nem tudta kérdésessé tenni a Szocialista Párt dominanciáját. (A Néppárt bázisát a hetvenes években a társadalmi átstrukturálódás jócskán

megtépázta, s bár a párt a hetvenes években több kísérletet tett a megújulásra, az országos politikában nem tudott hatékony alternatívát kialakítani.)

A nyolcvanas évek elejére alaposan megváltoztak az ország külső és belső feltételei. Leginkább a gazdasági körülmények és a gazdasági környezet: a világgazdasági folyamatok hatását az ausztrokeynesiánus gazdaságpolitika sokáig késleltette, de a második olajárrobbanás következményeit már nem tudta „kiegyensúlyozni”. A recesszió, a struktúraváltás kényszere, a jóléti állam finanszírozásának pénzügyi terhei sorra kérdéssé tették a korábbi szociáldemokrata politika egykori prioritásait: a növekedést, a teljes foglalkoztatást, a szociális biztonság magas szintjét. A társadalomátalakítási program jövője szintén megkérdőjeleződött.

A hetvenes évek végétől paradigmaváltás jelei kezdtek kirajzolódni (a növekedés válsága, a környezetprobléma, a társadalomban megmutatkozó centrifugális erők, az új érdekűközők is jelzik ezt). A „modernitás” jövője a nyolcvanas években kétségesse vált — s nemcsak Ausztriában —, az addig szükséges — és sikeres — modernizációs programot nem lehetett folytatni. Az osztrák gazdaság és társadalom modernizációja elegendhetetlen volt a felzárkózáshoz és a megújuláshoz, de ebből nem rajzolódott ki tovább folytatható út. A pártrendszer „alternatívása” a nyolcvanas évek közepétől a válságmenedzselési és struktúraátalakítási módok „alternatíváira” redukálódott.

A többségi pártkormányzás 1983-ban ért véget Ausztriában. A Szocialista Párt a parlamenti választásokon elvesztette abszolút többségét és koalíciós partnerre szorult. Akkor csak a Szabadságpárt jöhetett szóba: a Néppárttal túl éles volt a rivalizálás, a nagykoalícióra senki sem gondolt. A Szabadságpárton belül az idő tájt előtérbe került (főleg fővárosi) irányzat — Norbert Steger vezetésével — liberális fordulatot indított el, ami lehetővé tette a Szocialista Pártnak, hogy a Szabadságpárttal koalícióra lépve biztosítsa a kormánytöbbséget. A Szabadságpárt, történetében először, kormánypárt lett. Őt százalék alatti választási eredményével azonban alárendelt szerepet tölthetett be a domináns Szocialista Párt mellett. Ez a körülmény is közrejátszott az irányzatok harcának kiéleződésében. A liberális irányvétellel szemben a német-nemzeti vonalat képviselő tartományi — főleg karintiai - politikusok megtalálták a megfelelő vezért Jörg Haider személyében (a fiatal, ambíciózus politikus, aki a régi jobboldali német-nemzeti tradíciót modern populista stílusba öltöztette, „puccsal” átvette a vezetést). A Szabadságpárt jobboldali fordulata viszont véget vetett a kiskoalíciónak: a Szocialista Párt, amely egy liberális Szabadságpárttal még vállalhatott kormányzati együttműködést, egy jobboldali, német-nemzeti, nacionalista irányzatú párttal, illetve pártvezetéssel nem maradhatott közös kormányban. (A szocialista párti kancellár, Franz Vranitzky felmondta a kiskoalíciót, és kiírták az idő előtti választásokat.)

Az 1986-os parlamenti választások fordulópontot jelentettek az osztrák pártrendszer változási folyamatában, visszafordíthatatlannak tűnő átalakulások kezdődtek. A választásokon mindkét nagy párt komoly veszteségeket szenvedett. A Szocialista Párt visszaesett 43 százalékra, s bár a legerősebb párt maradt, de 10 mandátumának elvesztésével végleg messze került az egyedüli kormányzás esélyétől. A Néppárt nemhogy profitálni tudott volna a szocialisták visszaeséséből, de hanyatlása tovább folytatódott: a 40 százalék közelébe került (és 4 mandátumot veszített).

Az 1986-os választások megmutatták, hogy a kétpárti rendszer Ausztriában végleg a múlté.

A Szabadságpárt előretörése felbolygatta a politikai erőviszonyok korábban stabilnak tekintett tényezőit. Jörg Haider, az új pártvezér — visszaszorítva a párt gyenge liberális szárnyát — a választási harcban sikerrel épített a régi német-nemzeti örökségre, a nacionalista beállítottságra (s még bizonyos szélsőjobboldali hangulatokra is). Az újszerű populist stílus, az amerikanizált választási kampány és a nagy pártokkal szembeni társadalmi elégedetlenség kihasználása meglepően sok szavazatot állított a Szabadságpárt mögé.

Harminc év után először került be egy negyedik párt a parlamentbe: az addig esélytelennek tartott Zöldek. (1983-ban két zöld csoport indult, s külön-külön alatta maradt a parlamentbe kerüléshez szükséges minimumnak). 1986-ban választási koalíciót tudtak szervezni és nem kevés hívet és választót nyertek meg, különösen a fiatalok, a nők és a magasabb iskolázottságúak körében.

A négypárti parlamentben nőtt a (formálisan) lehetséges kormányzati változatok száma. A pártok választási eredményei és a korábbi politikai viszonylatok alapján ténylegesen négy kormányzati formula lehetett mérlegelés tárgya:

1. Összpárti kormány: mind a négy párt közös kormányzása. Mivel Ausztriában a politikai hagyományok szerint ilyen formációra csak rendkívüli helyzetben kerülhet sor (mint a háború utáni két évben), 1986-ban erre nem volt indok, a nagyon eltérő törekvű négy párt „összehoza” egy kormányba nem volt elképzelhető. A Zöldeknek a „bevett” pártokkal szembeni attitűdje sem adott alapot arra, hogy koalíciós szereplésük reális mérlegelés tárgya legyen.

2. Nagykoalíció: ennek a hagyományai ellentmondásosak voltak. Az első nagykoalíció „megegyezőes demokráciáját” pozitív örökségként tartották számon; másfelől ahhoz a nagykoalícióhoz (különösen utolsó éveihez) a pozíció-osztozkodás, az elvtelen paktálás, a tehetetlenség asszociálódott a közvéleményben. Továbbá: a nagykoalíciót követően a két párt versengése a divergáló tendenciákat erősítette meg. A nyolcvanas évek közepétől mégis szaporodtak azok a vélemények, amelyek a nagy pártok összefogásában látták a megoldást. A választások kimenetele felerősítette ezeket a vélekedéseket: ha a két nagy párt egyezsége tud jutni, 85 százalékos parlamenti többséggel együttesen elvégezhetik a struktúraváltás elkerülhetetlen és nehéz műveletét, a gazdaság hatékonyabb pályára állítását s az újabb modernizációs feladatok konfliktusainak megoldását. S időközben felkészülhetnek a kettejük közti újabb erőpróba.

3. Kiskoalíció a Szocialista Párt és a Szabadságpárt között: ez a változat 1986-ban kizárt volt, hiszen éppen e két párt szakítása vezetett az előrehozott választásokhoz. A választási harc ismeretében a Szocialista Párt még kevésbé vállalhatott közösséget azzal a jobboldali populizmussal, amelyet a Szabadságpárt új vezetői képviseltek.

4. Kiskoalíció az Osztrák Néppárt és a Szabadságpárt között: ez a „polgárblokkot” jelentette volna, de a két polgári párt éles ideológiai szembenállása és rivalizálása miatt (nem kis mértékben ugyanazon választói körön kellett osztozniuk) nem lehetett reális alternatíva (bár tervként felmerült).

A kormányzati kalkulációból a Zöldek tehát kimaradtak. Öt százalék alatti eredményükkel egyik nagy pártot sem tudták volna többséghez segíteni, még ha megteremthetők is a politikai feltételek. 1986–1987-ben a Zöldeket nem is tekintették kormányképesnek. A mozgalom politikai összetétele ellentmondásos és további útja kiszámíthatatlan volt.

Ausztriában tehát 1986-ban a pártok kormányzati szerepvállalásának és koalíciós kapcsolatainak a megoldása csak a nagykoalíció lehetett.

Az Osztrák Szocialista Pártnak elementáris érdeke volt, hogy a polgárblokk kormányra jutását megakadályozza és a hatalomban maradjon. (Bár a párton belüli kritikus-baloldali csoportok köréből többen ajánlották az ellenzékbe vonulást, mint a párt megújulásának és megtisztulásának a feltételét.) A Szocialista Párt vezetésében túlsúlyban levő pragmatikus csoport jól látta, hogy a gazdasági helyzet, az alapvető gazdasági problémák megoldása (a költségvetés stabilizálása, az államosított ipar szanálása, a struktúraváltás, az adórendszer átalakítása, a kényszerű szociálpolitikai leépítések mellett a szociális biztonság rendszerének megreformálása) olyan halaszthatatlan és együttműködést igénylő tennivalókat jelent, amelyeknek érdekében meg kell teremteni a szükséges kompromisszumokat. Ebben az irányban hatott a „szociális partnerek”, az érdekszervezetek vezetőinek álláspontja, akik a maguk gyakorlata alapján ösztönözték a politikai vezetők együttműködését, és kifejezetten nagykoalíció-pártiak voltak.

A társadalmi átstrukturálódás és a politikai táborok felbomlásának hatása megmutatkozott a nagy pártok választási eredményeiben. Mivel minden politológiai elemzés azt erősítette meg, hogy a jövőben egyik nagy pártnak sincs esélye abszolút többség elérésére Ausztriában, tehát működőképes koalíciókra kell hosszú távon berendezkedni, így mindkét nagy pártban erősödtek azok a csoportok, amelyek a nagykoalíció hívei voltak, s tartós együttműködésre mutattak készséget.

A politikai élet új jelenségei is meggondolásra intették a nagy pártok vezetőit. A „régii” pártokkal szembeni elégedetlenség, a hagyományos politizálási formák elvetése, az értékváltás és az alternatív politizálási módok keresése következtében számottevő tömegek és különösen a fiatalok távolodtak el a nagy pártoktól. E pártok számára — legalábbis rövid távon és pillanatnyi érdekből — erőik egyesítése és a pártharcok helyett a konstruktív együttműködés látszott járható útnak.

A két párt ellenkező irányból jutott el a kormányprogram közös pontjaihoz, így mindkét párt kritikának és nyomásnak van kitéve saját soraiból is. A pozícióharc a közös kormányzás idején is tovább folyt a két párt között, a kormányon belül a feszültség szint és az ütközőpontok állandósultak. A politikai hatalmi harc és kötérlhúzás hátterében ugyanakkor megkezdődött a gazdasági struktúrák átrendeződése.

Az új nagykoalíció idején elkezdődött változások — fordulat a privatizálás, az „államtalanítás”, a verseny, a fokozott teljesítményelv irányába — az osztrák társadalom számos korábbi hagyományát, beállítottságát, értékét és megszokását kérdésessé teszik (Gerlich 1988:122). Mindez visszahat majd az érdekelt pártok ideológiai hátterére, politikai programjaira és politizálási stílusára is.

Az osztrák pártrendszerben a nyolcvanas évek folyamán az alternativitás helyébe a komplementer érdekképviselet lépett, s ez az új nagykoalícióban kapott kifejezett formát. A két nagy párt — tagjaik és választóik összetétele szerint is — egyaránt a társadalom szinte valamennyi rétegére támaszkodott és azok érdekeire hivatkozva politizált. A nagy pártok komplementer érdekek aggregálására és artikulálására vállalkoztak, és kormányzati szerepükben is ennek megfelelően tevékenykedtek. A társadalomban a szervezett érdekartikulációk összeegyeztethetőnek bizonyultak. Az addig nem szervezett új érdek-konfigurációkat pedig a

„bevett” érdekképviselői szervezetek jórészt figyelmen kívül hagyták. A hagyományos szervezetek iránti bizalmatlanság és elégedetlenség növekedése jórészt erre vezethető vissza.

Az 1990. októberi parlamenti választások eredményei a kormányzati konfigurációt tekintve nem hoztak érdemleges változásokat. Számos meglepetés adódott ugyan: így az Osztrák Szocialista Párt jó szereplése (különös tekintettel arra, hogy nem „szenvedte meg” a kelet-európai változások hatásait); az Osztrák Néppárt súlyos veresége (amellyel a középpárti szintre süllyedt); a Szabadságpártnak a feltételezettnél jobb eredménye (16 százalékra növelte szavazatait, mandátumainak számát megduplázta, s kis pártból középpárttá küzdötte fel magát); a Zöldek szavazói bázisának stabilizálódása. A pártok közti erőviszonyok számottevő eltérése mégsem hozott változást a pártoknak a kormányzáshoz való viszonyában. Az 1986-os alaphelyzet „prolongálódott”, de ez most egyik pártot sem elégítette ki igazán. A szocialisták a vezető párt pozíciójából kínos koalíciós alkura kényszerültek az igencsak meggyengült Néppárttal (hiszen a szocialisták számára más koalíciós partner nem jött szóba; ez a körülmény az Osztrák Szocialista Párt súlyos jövőbeni stratégiai dilemmáját vetíti előre); a Szabadságpárt nem kívánta feladni a népszerű, populistá ellenzéki pozíciót, s a „polgárblokk” nem jött létre (nem is lett volna könnyű a két „középerős” polgári pártnak, ha velük szemben a legerősebb párt kerül az ellenzéki padosorokba); a Zöldekkel változatlanul nem számolnak a kormányzásnál. Így 1990 végén Vranitzky kancellár újból létrehozta a Szocialista Párt és a Néppárt nagykoalícióját. A komplementer érdekképviselő elfogadottsága beigazolódott, a választópolgárok egyik oldalnak sem adtak túlzott előnyt, a tagolt politikai struktúra megőrződött. A pragmatikus pártpolitikusok újból esélyt kaptak a kormányzásra, kérdésessé vált azonban, hogy a kilencvenes években tartósan fennmaradhat-e a hagyományos pártstruktúra.

IRODALOM

Arbeitsübereinkommen zwischen SPÖ und ÖVP über die Bildung einer gemeinsamen Bundesregierung für die Dauer der XVII. Gesetzgebungsperiode des Nationalrates.

16. Jänner 1987. Dokumentation.

Theodor Faulhaber (1988): Der diskrete Charme der Koalition. Die SPÖ/ÖVP-Regierung zwischen Anspruch und Wirklichkeit. *Österreichisches Jahrbuch für Politik* '88.

Heinz Fischer (1985): Zweite oder Dritte Republik? *Zukunft*, 6.

Peter Gerlich (1983): Österreichs Parteien. Rahmenbedingungen und Fragestellungen.

In: Peter Gerlich-Wolfgang C. Müller: *Zwischen Koalition und Konkurrenz*. Österreichs Parteien seit 1945. Braumüller Wien.

Peter Gerlich (1988): Nationalbewusstsein und nationale Identität in Österreich.

In: *Der Bürger im Staat*. 2.

Christian Haerpfer (1983): Nationalratswahlen und Wahlverhalten seit 1945.

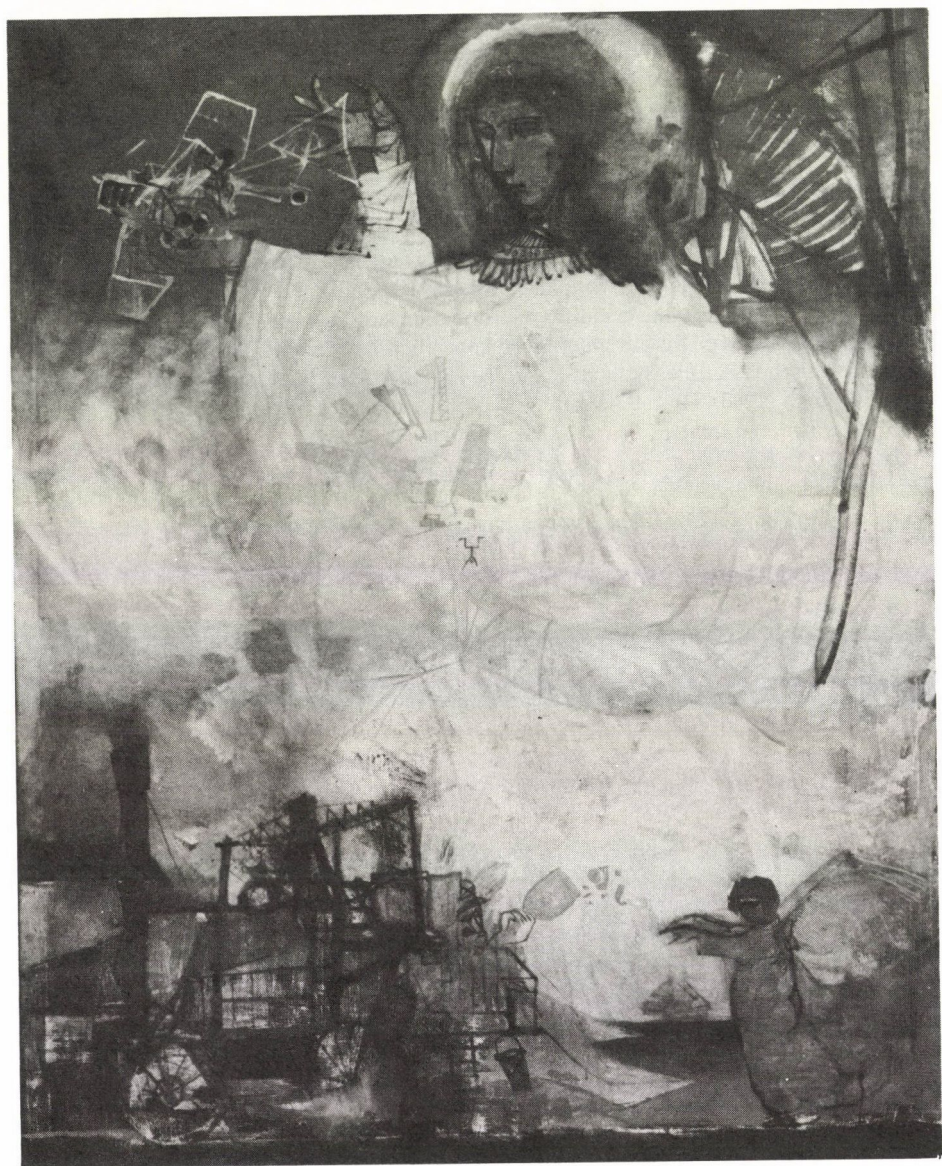
In: Gerlich — Müller: *Zwischen Koalition und Konkurrenz*.

Benedikt Kautsky (1959): Strukturwandel der Europäischen Parteien.

In: G. Ziebur (Hd.) Beiträge zur allgemeinen Parteilehre. Darmstadt 1969.

Robert Kriechbaumer (1981): Österreichs Innenpolitik 1970 — 1975. *Österreichisches Jahrbuch für Politik*. Sonderband 1.

- Gerhard Lembruch (1967): Proporzdemokratie. Politisches System und politische Kultur in der Schweiz und in Österreich. Mohr, Tübingen.
- Bernhard Moser (1988): Demokratiereform: Die Vorstellungen von ÖVP und SPÖ und die Koalitionsvereinbarung. *Österreichisches Jahrbuch für Politik* '88.
- Wolfgang C. Müller (1983): Direktwahl und Parteiensystem. *Österreichisches Jahrbuch für Politik* '83.
- Anton Pelinka—Rainer Nick (1983): Bürgerkrieg — Sozialpartnerschaft. Das politische System Österreichs 1. und 2. Republik. Ein Vergleich. Jugend und Volk. München.
- Anton Pelinka (1979): Von der Konkurrenz zu Konvergenz. Unterschiede im Demokratieverständnis der Ersten und Zweiten Republik.
In: *Austriaca*. C'ahiers universitaires d'information sur l'Autriche. Tübingen.
- Anton Pelinka (1984): Die Veränderungen haben bereits begonnen. Zur Sensibilität der österreichischen Parteiensystems. *Politische Bildung*, 2—3.
- Anton Pelinka (1988): Destabilisierung und Entwicklungschance.
In: *Verarbeitungsmechanismen der Krise*. Braumüller, Wien.
- Franz Plasser (1987): *Parteien unter Stress*. Wien, Köln, Graz.
- Franz Plasser—Peter A. Ulram (1982): Unbehagen im Parteienstaat. Wien, Köln, Graz.
- Joachim Raschke (1978): Die politischen Parteien in Westeuropa. Rohwolt Verlag.
- Karl Ucakar (1985): Demokratie und Wahlrecht in Österreich. Zur Entwicklung von politische Partizipation und staatlicher Legitimationspolitik. Verlag für Gesellschaftskritik.
- Karl Ucakar (1988): Demokratiereform in Österreich. *Österreichische Zeitschrift für Politik*, 4.
- Karl Ucakar—Peter Gerlich (1981): Staatsbürger und Volksvertretung. Alltagsverständnis von Parlament und Volksvertretung in Österreich. Wolfgang Neugebauer Verlag, Salzburg.
- Peter A. Ulram (1988): Politische Kultur und politischer Wandel. Hegemonie und Erosion im politischen System Österreichs. Wien. Habilitatinschrift.
- Manfried Welan (1986): Regierungssystem und direkte Demokratie in Österreich.
In: *Koja, F. —Stourzh, G. (Hg.): Schweiz — Österreich. Ähnlichkeiten und Kontraste*. Wien, Köln, Graz.

Kondor Béla:
A géprepülés

A nyugat-európai baloldal korszakváltásán¹

Az évezred utolsó évtizedére a nemzetközi baloldalnak korszakos kihívásokkal kell szembenéznie. A kommunista mozgalom történelmi kísérlete a szocializmus megvalósítására zsákutcának bizonyult, és az egyes kelet-európai országok társadalmi mozgalmai negatív ítéletet mondanak felette; a szociáldemokrata mozgalom sikeres évtizedei után megtorpant, kénytelen visszalépni egy sor területen a jóléti állam kifejlesztésének, a tőkés társadalom átalakításának korábbi nagyszabású reformterveitől; a gazdasági növekedés feltételei többé nem ígértek az előző évtizedek magas dinamikáját, az újraelosztás lehetőségeinek a korábbihoz hasonló bővülését; a szakszervezeti mozgalom visszaesik és defenzívába szorul; a tradicionális, ideológiai alapozottságú mozgalmak háttérbe szorulnak a gyakran nagyobb hatású, konkrét célokra irányuló mozgalmakkal szemben. Logikus tehát a kérdés: van-e realitása még a baloldali alternatíváknak, avagy az új korszak szükségleteire az egyetlen adekvát válasz a neoliberalizmus, a konzervatív politika? Az események valóban az amerikai Francis Fukuyama tézisének igazolnák², miszerint ahova érkezhettünk a 20. század utolsó évtizede előtt, az a történelem vége: a liberalizmus diadala?

Kétségtelen, hogy a hetvenes évektől jelentkező válság és világgazdasági korszakváltás jelenségeit, az addig háttérbe szorult liberalizmus ugrásra készen fogadta, s élére került a megváltoztatásra érett struktúrák (keynesizmus) kritikájának. A konzervatív és a baloldali pártok a sokak által új civilizációnak tekintett új korszak szükségleteit természetesen eltérően ítélik meg és eltérő alternatívák rajzolódnak ki.

Már a nyolcvanas évek elején a francia baloldali kormány téves döntései figyelmeztették a szocialistákat egy korábban hatékony reformstratégia alkalmazhatatlanságára, az ellenzékbe került brit Munkáspárt pedig a választói befolyásának visszaesésével fizetett, amikor a baloldali radikalizmus irányába fordult. A megváltozott feltételekhez igazodó szocialista pártok mérsékeltek programjaikat, és ennek jótékony hatását mutatták a spanyol szocialista kormányzat vagy a szocialista Craxi vezette olasz kormányok teljesítményei a gazdasági struktúraváltások területén és az, hogy e kormányok a háború utáni rendszerben példátlanul hosszú hivatali időt töltöttek ki, és az utóbbi bukás nélkül szűnt meg. Figyelemre méltók a svéd szociáldemokraták

eredményei is, akik az ellenzékbe jutás rövid intermezzója után (1976—1982) a hatalmat visszaszerezve a gazdasági szerkezetváltás sikeres módjára leltek: amely az ágazatok leépítését, a versenyképesség növelését a munkanélküliség elszabadulása nélkül, a közösségi szolgáltatások magas szinten tartásával oldották meg — ha nem kis nehézségek árán is.

A konzervatív kormányok a szerkezetváltást elsősorban monetarista politikával, deregulációval, az állami beavatkozás és szociális tehervállalás leépítésével igyekeztek elérni, s közben szembetalálták magukat azzal az érthető jelenséggel, hogy a társadalom ugyan üdvözli az adóterhek csökkentését, a vállalkozások nagyobb mozgásszabadságát, de nem veszi jó néven a társadalmi szolgáltatások korlátozását, leépítését. Ezzel szemben a baloldali alternatíva — amely természetesen szintén nem kerülheti el az átalakulással járó társadalmi feszültségek növekedését — elvileg a folyamat olyan vezérlését feltételezi, amely a gazdaságpolitika prioritásait, a képviselt érdekeket és értékeket, a munkavállalóknak a gazdasági és társadalmi döntésekbe való bevonásának igényét tekintve különbözik a modernizáció más útjaitól. Sajátlagosan a gazdasági demokrácia követelményeit képviseli, a gazdasági átalakulás logikájába beépíti a munkavállalók érdekeit, nyomatékot ad a szociális szempontoknak, a társadalmi kompenzációnak és szolidaritásnak, társadalmi nyilvánosságot és ellenőrzést igényel a gazdaságpolitikai döntések felett. A gazdasági racionalitás elveit a társadalmi haladás igényével kapcsolja össze.

A második világháború óta a nyugat-európai országokban újfajta társadalmi különbségek, ellentétek jelentek meg, s ezek most a legújabb változások hatására még inkább előtérbe kerültek a történelmi alapon létező, a hagyományos osztályokhoz kapcsolódó tagozódásokhoz képest. A jelenkori politikai törésvonalak egyre inkább átszelik a régi osztályhatárokat és politikai irányzatok mezsgyéit. Mindennek ellenére tovább él az örökölt alapstruktúra, amelyben a politikai erők a jobboldal és a baloldal szerint polarizálódnak, vagy néppárttá avanszált hagyományos munkáspártok állnak szemben polgári pártokkal. A pártok versenyére épülő nyugat-európai politikai rendszerekben ily módon megőrizte lehetőségét a liberális társadalmi modellel szemben a baloldali alternatíva, és mindkettő meghatározott válaszként fogható fel korunk civilizációs kihívásaira.

A kilencvenes évekre a baloldali pártok kettős válságba kerültek. Strukturális válságuk a hetvenes években megindult civilizációs váltás folyamataihoz, a keynesi korszak lezáródásához kapcsolódik. Ezt tetézte a kelet-európai rendszerek összeomlása nyomán támadt konjunktúrális válság, amely az egész baloldalt érinti.

A SZOCIÁLDEMOKRATA ÉS SZOCIALISTA PÁRTOK — ÚJ ALKALMAZKODÁS

Bár a második világháború után — és elsősorban a latin országokban — a kommunista pártok befolyása növekedett a legnagyobb mértékben, a gazdasági helyreállítást követő gazdasági növekedésnek a hetvenes évek közepéig tartó időszakában a szociáldemokrata és szocialista pártok tudták inkább a helyzetet kihasználni befolyásuk kiszélesítésére. A hatvanas évek második felétől sorra váltak kormányzati tényezőkké, alakultak át a politikai váltógazdaság egyik pólusává. Mint ilyenek a munkásmozgalom törekvéseit — átfogalmazott formában — a keynesi gazdasági stratégiával összekapcsolva aktív szerepet játszottak a jóléti, a szociális

államok kiépítésében, s a szociáldemokrácia jegyeit nyomták rá a fejlett ipari államok állami, társadalmi viszonyainak alakulására. A piacgazdaság legitimációja és a dinamikájára épülő szociális újraelosztás, jóléti politika, társadalombiztosítás váltak a fejlődés szociáldemokrata útjának meghatározó elemeivé. Hagyományos munkásbázisukon túllépve, néppárti vonásokat öltve igyekeztek a szociáldemokrata pártok alkalmazkodni ahhoz a társadalmi folyamathoz, amely a közép- és általában a politikai közép jelentőségét megnövelte, s az általános választások útján kialakuló törvényhozási többségre építő szociáldemokrata reformstratégia létkérdésévé tette a választási küzdelmeket.

E szociáldemokrata modelltől eltérő sajátosságokkal jelentek meg, illetve születtek újjá a hetvenes években — főleg a latin országokban — a szocialista pártok. Olyan közegben alakították ki arculatukat, amelyre a munkásmozgalom osztályharcos hagyományai, viszonylag erős kommunista pártok működése volt jellemző. Az új szocialista pártok radikális szocialista alapon jöttek létre, a tartós és kizárólag jobboldali kormányzás ellenhatásaként, mint Franciaországban, vagy a demokratizálás és a megkésett modernizáció feltételei között, mint Görögországban, Spanyolországban vagy Portugáliában. Fellendülésükben — amely a nyolcvanas évek elején egybeesett a szociáldemokrata pártok válságával és befolyásuk visszaesésével — közrejátszott az is, hogy a kommunista pártok képtelenek bizonyultak arra, hogy időben alkalmazkodjanak az új helyzethez, és korszerű választ adjanak az új problémákra.

A szociáldemokrácia a hetvenes évek végéig tartó fellendülését oly módon érte el, hogy pártjai a marxizmusról a keynesianizmusra és az ouvrierizmusról a néppártra váltottak át, a bázisukat a centrumra irányuló szövetségi politikával szélesítették, ezzel szemben a latin szocialista pártok a nyugat-európai gazdasági integráció perifériájának társadalmi problémáival telített politikai közegben más irányvonalat követtek. Határozottabb antikapitalizmus, főleg a nemzetközi tőke elleni állásfoglalás, bizonyos szembenállás az amerikai kormányok politikájával (pl. Görögországban, részben Spanyolországban, sőt még Craxi politikájában is), a függőség felszámolásának szándéka, mélyebbre ható társadalomalakító reformok ("harmadik út", öngazgatásos szocializmus koncepció), a fejletlenebb társadalmi struktúrához igazodó szocialista propaganda jellemezte e pártokat. Például az 1971-ben megújult francia szocialista párt — amint Gilles Martinet 1987-ben megállapította — vállalta a szakítást a kapitalizmussal „itt és most” (ez volt Mitterand programjának elnevezése is), állást foglalt a demokratikus tervezés mellett, amelyről azt tartotta, hogy felette áll a piac logikájának, ha összekapcsolják a hatalom decentralizálásával és a vállalatokon belül az „öngazgatási folyamattal”.

A nyolcvanas évek azt mutatják, hogy a korábban markáns különbségek csökkentek, a szocialista pártok többsége közeledett a szociáldemokrata álláspontokhoz. Ez történt a francia Szocialista Párt esetében is. Az „öngazgatású szocializmus” álláspontjáról Gilles Martinet — aki korábban maga is elhatárolta a francia pártot a szociáldemokráciától — azt írta: „Ez az eljárás természetesen a jövő szocialista társadalmának eléggé klasszikus víziójából merített ihletet, amelynél a termelési eszközöket szocializálják, az áruviszonyokat eltörlik, a bér munkát a társult munka váltja fel. Ez az a vízió, amelyet egykor a szociáldemokrata mozgalom egésze osztott, de amelyet egyaránt feladtak a német szociáldemokraták és a spanyol szocialisták.”³

A kormányzati tapasztalatok a többi latin szocialista pártot is arra készítették, hogy eltávolodjanak eredeti programjuktól, mérsékeljék reformtevékenységük, politikájuk radika-

lizmusát. Az átrendeződő világ gazdasági körülmények között a modernizációból fakadó problémák kezelésére Felipe Gonzales, Bettino Craxi vagy Andreas Papandreu — igazodva a „tőke logikájához” — nem haboztak a struktúraváltás megvalósítására olyan eszközökhöz nyúlni mint a monetarizmus, az adópolitika, a jólétkorlátozó, illetve a munkanélküliséget növelő intézkedések.

A szocialista pártok közeledésével, a különbségek csökkenésével egy időben a szociáldemokrata úton járó pártok válságba kerültek, több országban elvesztették a kormányzati hatalmat (1976 — 1982: Svédország, 1979: Nagy-Britannia, 1982: NSZK). A neokonzervativizmus politikai és részben ideológiai offenzívája és térnyerése, illetve az új társadalmi mozgalmak meggyengítették a szociáldemokrácia befolyását.

A választási visszaesések hátterében olyan tényezők álltak, amelyek az egész baloldali alapjait negatívan érintették. A gazdasági válság, majd ennek nyomán a struktúraváltás kényszerűségei felbontották azt a kompromisszumot, amely a munkaadók és a munkavállalók között az állam és a szociáldemokrácia közreműködésével a háború utáni gazdasági fellendülés időszakában kiépült. A szociáldemokrácia reform-játéktere leszűkült, amiben az is közrejátszott, hogy a tőke és a termelés fokozott internacionalizálódása miatt a szociáldemokrata kormányok egyre nehezebben tudták a válság következtében kiéleződött gazdasági és társadalmi problémákat nemzeti intézkedésekkel kezelni. A korábban eredményes szociáldemokrata reformizmus került így módon válságba, s a népszerűtlen gazdasági lépések elsősorban a szociáldemokrata pártok bázisát érintették hátrányosan.

Az ellenzékbe került szociáldemokrata pártoknak önvizsgálatuk során szakítaniuk kellett azokkal az illúziókkal, hogy a tőkés gazdaság, illetve a tudomány és technika fejlődése automatikusan biztosítja a jólét növekedését, az életminőség javulását, a szociális haladást. A viták során átmenetileg a határozottabban baloldali, kritikai áramlatok nyomultak előtérbe (NSZK, Nagy-Britannia), amelyek a programok antikapitalista tartalmának elmélyítését, a mozgalom osztálykarakterének hangsúlyozását, illetve radikálisabb fellépést igényeltek. Az ellenzéki pozícióban e pártoknál a balra tolódás jelei mutatkoztak. A jobboldal offenzívájával szemben az új baloldali megoldások lehetőségeit keresték, azonban főként a gazdaságpolitika terén, nem jutottak jelentősebb eredményre.

Az útkeresések az új helyzethez való pragmatikus alkalmazkodás gyakorlata és a szociáldemokrata identitás, alternatíva elvi hangsúlyozása kettősségében mozogtak. E kettősség megfigyelhető a szociáldemokrata pártok új ideológiai állásfoglalásaiban, az utóbbi években közreadott elvi nyilatkozataikban és programjaikban. A Szocialista Internacionálé 1989 júniusában Stockholmban fogadott el új elvi nyilatkozatot, az SPD 1989 decemberében cserélte fel újjal bad-godesbergi programját. 1989-ben hozta nyilvánosságra az angol Munkáspárt és a svéd Szociáldemokrata Párt új programtervezetét. A francia Szocialista Párt 1990. márciusi kongresszusa hagyta jóvá új elvi nyilatkozatát. E programok ha nem is képviselnek a bad-godesbergihez hasonlítható fordulatot, jelzik a korszakos változást a szociáldemokrácia álláspontjában. A tudományos-technikai haladáshoz kapcsolódó korábbi optimizmust a negatív hatásokkal is számoló reális szemlélet, az aggodalom az ember és környezet egyensúlyának megőrzéséért, az ökológiai szempontok előtérbe helyezése váltotta fel. A piaci mechanizmusok spontán működésével szemben az emberiség sorsát meghatározó folyamatok szabályozásának, közben tartásának szükségességét hangsúlyozzák. „A piaci rendszer egyedül

sohasem tudja biztosítani a gazdasági növekedés céljainak elérését” - hangsúlyozza a Szocialista Internacionálé (SZI) stockholmi nyilatkozata.⁵ A gazdasági, ökológiai és szociális folyamatok szabályozására nemzetközi méretű koordinációt tartanak szükségesnek. Az SZI stockholmi nyilatkozata világtársadalomban és új nemzetközi gazdasági rendben gondolkodik, az SPD új programja⁶ pedig meghirdeti az ökológiai és szociális szempontokat is tekintetbe vevő gazdasági növekedést, amelyet az új világrendre alapozott globális szabályozás gazdaságpolitikája vezérel. Az SZI dokumentuma a demokratikus szocializmus alapértékeit: a szabadságot, az igazságosságot és a szolidaritást három további értékkel egészítette ki: a béke, a környezetvédelem és a Dél fejlesztése iránti elkötelezettséggel. A nemzetközi folyamatok irányítására a hiányzó nemzetközi politikai struktúrák és multilaterális intézmények létrehozását szorgalmazta. A német program az 1992 utánra tervezett, politikailag is integrált Európa keretében látja a jövőt, amely a nyugat-európai népeknek egy demokratikus és szociális szövetségi állam kereteiben megvalósuló egységet ígér.

A szociáldemokrácia bár tisztában van azzal, hogy a gazdasági növekedés korábbi évtizedeiben képviselt programja nem tartható, etikailag elfogadhatatlannak tekint egy olyan jövőbeni társadalmat, amelyben elkerülhetetlen és természetes állapot a társadalom egyharmadának rendszeres és végleges megfosztása a keresőmunka lehetőségétől. A technikai változások foglalkoztatásra gyakorolt hatásaira tekintettel, továbbra is prioritást ad a munkanélküliség elleni intézkedéseknek. A német program a tömeges munkanélküliség tartóssá válásában magát a demokráciát fenyegető veszélyt lát. Ezért hatékony foglalkoztatáspolitikát sürget, szükségesnek tartja a munka, a jövedelem és a tulajdon igazságtalan elosztásának, a magántőke hatalmának ellensúlyozására a gazdasági demokrácia megvalósítását. „A tőke gazdasági hatalmának demokratikus ellenőrzése cselekvőképes államot, erős szakszervezeteket és együttdöntést (Mitbestimmung) követel.” (291-292. pont). A szociáldemokrata álláspontban tehát a gazdaság szereplőinek demokratikus keretekben történő kiegyensúlyozása, alkuja és konszenzusra törekvése váltotta fel a hajdani osztályharcos magatartást. A német program még hangsúlyozza ugyan „az osztálytársadalom meghaladásának” célját (177-178. pont), de ezen mindenfajta privilégium megszüntetését érti, és a demokratikus szocializmus is „a szabadok és az egyenlők szolidáris társadalmára” törekvést jelenti.” (178. pont).

Különösen markáns változás tapasztalható a francia Szocialista Pártban, amely még a hetvenes években is erős nyomait viselte az antikapitalista, osztályharcos, forradalmi hagyományoknak. A párt szociáldemokratizálódott felfogása szerint a kapitalizmus nem gazdasági rendszer, azaz nem a piaczgazdasággal azonos, hanem „politikai és társadalmi erő” — vagyis piaci szereplő —, amellyel szembe kell állítani a közszolgáltatást, amikor az szükséges, és a közérdeket, amikor azt az ipari stratégia az egyoldalú financiaális logika ellenében megkívánja.⁷ Az új elvi nyilatkozat, szakítva a marxista terminológiával, a szabadság, az egyenlőség, az emberi méltóság, a jólét, a felelősség és a szolidaritás fogalmaival határozza meg. A Szocialista Párt a „társadalmi átalakulás pártjaként” „a reformizmust a forradalmi remények szolgálatába állítja”. A demokratikus szocializmus történelmi útján haladva a vegvestulajdonon alapuló piaczgazdaságban keresi a módját, hogy a munkavállalók munkahelyeiken igazi állampolgárokká válhassanak. Az állampolgári jogokért, világlátásának fenntartásáért, a környezetvédelemért, valamint az európai egység építéséért, a nemzetközi békéért kíván fellépni.⁸

A baloldali erők közül a strukturális válság kihívására adott válaszaival leginkább a szociáldemokrácia maradt versenyben a konjunkturális válság újabb megrázkódtatásai alatt. A kelet-európai rendszerek összeomlása után miként Svend Auken dán szociáldemokrata vezető keserűen megállapította: „... a szociáldemokrácia és a demokratikus szocializmus defenzívába szorult, annak ellenére, hogy története során mindig derekasan ellenállt a kommunista dogmáknak és szenvedő alanya volt a kommunista uralomnak. A konzervatív propaganda hatékonyabbnak bizonyult abban, hogy a kommunizmus bukását a szociáldemokrata eszmék hasznavehetetlenségének bizonyítékeként azonosítsa. Ez történt mind Nyugaton, mind Keleten”.⁹ Az etatizmusok kudarcát követő rendszerváltások és a polgári demokratizálódás időszakában a szociáldemokráciának vannak a legjobb esélyei arra, hogy a konzervatív liberális megoldásokkal szemben a korszerű baloldali alternatíva hatékony ereje legyen.

A KOMMUNISTA PÁRTOK: ÖNMEGHALADÁS VAGY ÖNFELSZÁMOLÁS

A nyugat-európai társadalmakban a nyolcvanas években markánsan jelentkező „moderátizmus” jelensége különösen érzékenyen érintette a kommunista pártokat. Általános tendenciává lett befolyásuk hanyatlása, különösen látványos veszteségek érték például a francia kommunista pártot. Bár pártonként eltérőek a válság okai (a társadalmi szerkezet megváltozása, a bázisváltás nehézségei, az identitászavar és az új identitás kialakításának negatív következményei, hibás stratégia, taktikai tévedések, a kedvezőtlen nemzetközi hatások, a szocialista országok válságállapota, politikai válságjelenségei, a viták elmérgesedése és az egység hiánya pártokon belül és a pártok között stb.), az általános tendencia közös gyökerekre utal. A kommunista pártok jelenlegi válsága a nyugat-európai országokban nem mai keletű, s úgy tűnik, a több évtizede jelentkező dilemmákat a mostani helyzet kiélezte. A mérséklet tendenciája és a társadalomban felgyorsult átalakulások jobban kedveztek a szocialista, mint a kommunista pártoknak,¹⁰ s ez még olyan párt esetében is megfigyelhető, mint az OKP, amely pedig leginkább alkalmazkodott a változó feltételkezhöz. A kialakult helyzetben a kommunista pártok többnyire magukba fordultak, gyengült kezdeményező képességük.

Miután az utóbbi évtizedekben a politikai törekvések előterébe az egyén és az emberi jogok érvényesülését gátló akadályok lebontása értelmében vett demokratizálás került, forradalmi átalakítására törekvő hagyományos kommunista mozgalom mozgástere a fejlett ipari országokban leszűkült. Az elszigetelődés veszélye a kommunista pártokban mindenütt felvetette a hatékonyság kérdését, s megjelent az újító irányzat, azzal a törekvéssel, hogy kibővítsék a pártok társadalmi bázisát, alkalmassá tegye őket a társadalom meghatározó része érdekeinek kifejezésére. A gramscii hegemonia-felfogásra építő reformkommunista áramlatok már jó ideje meghirdették a forradalmi átalakulások békés, alkotmányos kivitelezését, a szocializmus célkitűzéseinek összekapcsolását a pluralista demokráciával, az egyéni és kollektív szabadságjogok érvényesítésével. Ezen az úton a kommunista pártok közelebb kerültek a szociáldemokrata pártok demokratikus szocializmusához, ennek ellenére az 1989-ig megújított kommunista párti programok radikalizmusukkal továbbra is különböztek a szociáldemokraták álláspontjától.

A kommunista pártok megreformálására irányuló törekvések mindenütt törést idéztek elő, és például a spanyol, a brit, a finn pártban szakadáshoz is vezettek. Amíg a stratégia, illetve az ideológia módosításai nem érintették a mozgalom hagyományos pilléreit, identitását, viszonylag zavartalanul haladhatott előre a korszerűsítés folyamata. A forradalmi alapoktól, az osztályharcos állásponttól való távolodás azonban aggodalmat keltett a mozgalom egy részében: felidézte az identitás elvesztésének veszélyét. Bizonyos határon túl a korszerűsítő lépéseket már nem tudták taktikai jellegűnek értelmezni, annál tovább viszont nem kívántak lépni. Sőt a mozgalom dinamizmusának elvesztését a radikális baloldaliak — és nemcsak a kommunisták — közül sokan éppen a revizionizmusra vezették vissza, és a reformokkal ellentétben a radikalizmus irányában kívánták helyreállítani.

A kelet-európai kommunista pártok által felépített modellek összeomlása, amit 1989-ben a berlini fal ledöntése jelképezett, a nyugati kommunista pártok számára sürgetővé tette, hogy reagáljanak az új helyzetre. Bármilyen messzire kerültek is azonban az utóbbi évtizedekben végrehajtott pártreformok, korszerűsödések folytán a szovjet kommunista párttól és az irányvonalát követő pártoktól — például az eurokommunizmus áramlata révén —, bármilyen autonómiára tettek is szert a kommunista mozgalmon belül, a szovjet politika visszahátrálása a szovjetállam határai mögé és a kommunista pártok nemzetközi befolyásának csökkenése, a rendszerváltás bűnültségét idézett elő a nemzetközi kommunista mozgalomban.

A kommunista pártok megújítása mellett elkötelezett reformereknek újabb határozott lépésre kellett elszánniuk magukat, ha eredeti törekvéseikhez híven meg akarták akadályozni pártjuk társadalmi elszigetelődését, egyfajta gettóba zárását. Céljuk kezdettől fogva az volt, hogy a demokratikus, pluralista rendszerben felelős politikai erőként a politikát ténylegesen befolyásoló párttá váljanak. Ez különösen érintette a jelentős tömegbefolyással rendelkező pártokat, amelyek már bizonyították képviseleti erejüket, s szerették volna megfordítani visszaszorulásuk tendenciáját. E törekvést frappánsan fejezte ki a francia Charles Fiterman, aki 1989 októberében a pártvezetéshez írott levelében a párt megújítását sürgetve az ajánlotta, hogy az FKP „az erőpolitikát a politika erejével váltsa fel”, vagyis a gyakorlatban is alkalmazkodjék a pluralista demokrácia viszonyaihoz.¹¹ A kommunista alternatíva hitelvesztésével az újítók törekvése logikusan vezetett el a történelmileg igazolódott szociáldemokrata alternatívához. Az OKP, amely 1986-os kongresszusán már kifejezetten demokratikus reformpártnak nyilvánította magát, a szociáldemokráciát is felölelő európai baloldal részeként az olasz baloldal pártjának szerepére pályázott. Az 1989-es kongresszusán a szociáldemokrata pártoktól még megkülönböztető identitásjegyet, a demokratikus centralizmus elvét is feladta, és Occhetto főtitkár ekkor tett kezdeményezését a párt nevének megváltoztatására viharos belső viták után az 1991. januári kongresszus többsége elfogadta. A Spanyol Kommunista Pártból 1985-ben Santiago Carrillo vezetésével kivált kis párt, a Spanyol Dolgozók Pártja pedig 1991 februárjában úgy döntött, hogy beolvad a PSOE-ba. A brit kommunista párt 1990-es kongresszusán a párt önfeloszlatásának gondolata merült fel, amiről a döntést egyelőre elhalasztották. A Francia Kommunista Párt viszont ellenállt a párt megújítására irányuló törekvéseknek, a vezetést bíráló és a párt irányvonalát módosítani igyekvő erőket elszigetelték, és jelentős részüket kiszorították a pártból. Miután változást az 1990 decemberében tartott kongresszuson sem tudtak elérni, 1991 áprilisában a párton belüli ellenzék vezetői (Charles Fiterman, Anicet le Pors, Jacques Ralit) a szocialista párt néhány politikusával (Claude

Cheysson, Max Gallo) fogott össze és közösen egy új francia baloldali tömörülés életrehívására adtak ki felhívást.¹²

A kommunista pártoknak a „létező szocialista” rendszerek bukásával elmélyült válsága a jelek szerint a belátható jövőben az önmeghaladás vagy az önfelszámolással felérő elszigetelődés alternatíváit kínálja.

A SZAKSZERVEZETI MOZGALOM SZORÍTÓBAN

A baloldali pártok működését és a baloldali alternatíva kilátásait nagymértékben befolyásolja a szakszervezeti mozgalom. A szakszervezeti tagság nagy többsége a baloldali pártok bázisához tartozik.¹³ Ez következik abból, hogy a szakszervezetek a bérből élők anyagi-szociális érdekvédelmét látják el, mint ahogy a nagy baloldali pártok ugyanezen társadalmi rétegek politikai képviselőit vállalták fel.

Néhány országban a szociáldemokrata pártok és a szakszervezetek szerves kapcsolata a kollektív tagságra épül (Anglia, Svédország). Másutt az egyetlen vagy befolyással bíró szakszervezeti központ kapcsolódik a baloldalon monopolhelyzetű szociáldemokrata párthoz (Ausztria, Németország). Ezekben az országokban, ahol általában a korporatív mechanizmusok intézményesültek és a szakszervezetek a szociális állam elismert intézményeivé váltak (még ha a konzervatív politika az utóbbi évtizedben jelentős erőfeszítéseket tett is visszاسzorításukra) a szervezethez általában magasabb szintű. Alacsonyabb volt a szervezethez — Olaszország kivételével — a déli országokban, illetve ahol pluralizmus osztja meg a mozgalmat.¹⁴ A taglétszámnál azonban sokkal jelentősebb a szakszervezetek befolyása és képviselői ereje a bérből élők körében azokban az országokban is, ahol alacsony a szervezethez arány, Franciaországban például a nem szakszervezeti tagok is tőlük várják érdekvédelmüket, a munkahelyi képviselői választásokon a szakszervezeti jelöltek kapják a szavazatok túlnyomó többségét. A nagy szakszervezetek a munkáspártok, a baloldali néppártok háttérben állnak, s bár autonómiájukra gondosan ügyelnek, politikai irányvonaluk e pártok irányvonalával találkozik.

A gazdasági válsággal megindult folyamatok (a technológiaváltás, a gazdaságpolitikai irányváltás) felborították azokat az egyensúlyokat, amelyek a szakszervezetek kiemelt szerepét a háború utáni konjunktúrális évtizedek reformidőszakában biztosították. Erőteljesen változtak a munkáltatók — munkavállalók érdekközvetítésének kialakult, bár mindig kényes erőviszonyai, a „felülről kezdeményezett osztályharc” nyilvánvaló célja volt a szakszervezetek alku-erejének meggyengítése, a gazdasági átalakítások terheinek egyoldalú áthárítása a munkavállalókra. A defenzívába került szakszervezetek, főként kezdetben, több vonatkozásban magával az elkerülhetetlen gazdasági átalakulási folyamatokkal is szembeszegültek, s konzervatív álláspontokra jutottak. Emiatt nemegyszer konfliktusokba keveredtek a struktúra-átalakítás politikája mellett elkötelezett kormányzó szociáldemokrata pártokkal, illetve az új helyzethez igazodó — akár ellenzéki — baloldali pártokkal is (lásd például O. Lafontaine 1988-ban, a rugalmas munkaidő kérdésében tett kezdeményezésének negatív fogadtatását a szakszervezetek részéről). A szakszervezeti mozgalom válságba került, ami mind a szakszervezetek taglétszámának tartós visszaesésében, mind tárgyaló erejük és hatékonyságuk gye-

gülésében kifejezésre jut. Például Franciaországban a szervezettség a hatvanas évek 25 százalékos szintjéhez képest a nyolcvanas évek végére 10 százalékra csökkent, a legnagyobb francia szervezet, a CGT taglétszáma 1977 és 1987 között 55,6 százalékkal esett vissza, Olaszországban az 50 százalék feletti szervezettség 30–35 százalékra csökkent.¹⁵ A szakszervezeti mozgalom egyrészt a kormányok és a munkáltatók megváltozott gazdaságpolitikájának, másrészt a tagság és bázis közömbössé válásának szorítójába került. Az utóbbi különös veszélyt rejt magában. A gazdasági nehézségek és a gazdasági helyzet hullámsága miatt keletkező konfliktusok kikerülhetnek az érdekegyeztetés nehezen kiépített és kényes egyensúlyon alapuló csatornáiból, a spontán tömeges demonstrációk, sztrájkok — amilyenek például Franciaországban zajlottak a nyolcvanas évek második felében — kockáztatják a válságkezelés szociális partnerségen nyugvó demokratikus lehetőségeit.

A szakszervezeti mozgalom válságának mély gyökereire utal az osztrák Fritz Klenner kérdésfeltevése: „Vajon a szakszervezeti mozgalom lesz a forradalmi technikai megújulás korszakának vesztese?”¹⁶ E válságot az elemzések többnyire azzal hozzák összefüggésbe, hogy gazdasági válság hatásaként a tömeges munkanélküliség és a szervezetátalakítás egyaránt aláásta a mozgalom bázisát. Éppen létszámukban leépülő ágazatok voltak azok, amelyekben a fordista — taylorista termelési szervezetben a szakszervezetek támaszukat találták. Az előtérbe nyomuló szolgáltatásban, a kisvállalkozási formákban a szakszervezeti szervezkedésnek hiányoznak a tradíciói, gyengék az előfeltételei. Megrendült az a bázis és munkádat, amelyre az ipari korszak befolyásos munkásmozgalma épült. Az új technológiai eljárások bevezetésével a kvalifikáció értékrendjében bekövetkezett változások, a szakmák hanyatlása miatti elbizonytalanodás, és a gazdasági válsággal járó létbizonytalanság a szakmai öntudatot is gyengíti, ami korábban a kollektív cselekvés, a szakszervezeti mozgalom fontos hajtóereje volt. A bérből élők érdekviszonyainak differenciálódása következtében a szakszervezetek egyre nehezebben tudnak átfogó, egységes és vonzó stratégiát kialakítani. A szakszervezetek kollektív cselekvésének ellenében hat az új ágazatok dolgozóinak individualistább beállítottsága, amelyet erősít a munkáltatói politika változása is. Ez az egyéni felelősséget, az egyéni, érdem szerinti bérezési és jutalmazási formákat helyezi előtérbe. Többen a szakszervezeti tevékenység intézményesülését és elbürokratizálását is felelőssé teszik azért, hogy a szakszervezetek iránt nő a munkavállalók érdektelensége.

A munkáltatók és a kormányok fokozott nyomást gyakorolnak a szakszervezetekre, erőfeszítéseket tesznek közvetítő szerepük csökkentésére vagy kiiktatására más képviselői formák javára. (Ide tartoztak például a Thatcher-kormánynak a szakszervezetek erejét csökkentő intézkedései, vagy a nyugatnémet Strauss (CSU) 1979-ben tett javaslat a DGB frakciókra bontására és versenyző szakszervezetek létesítésére.) Tárgyalási pozíciójuk gyengülése mellett szerepet játszott a taglétszám visszaesésében az úgynevezett Olson-paradoxon is: a szakszervezetek által elért vívmányok, a kollektív szerződések minden dolgozó helyzetét érintik, tehát azokat is, akik nem áldoznak tagdíjat a szakszervezeteknek. „A szakszervezet mindinkább kívül kerül a munka közösségén, és a bérből élők reakciója gyakran a visszavonulás vagy az apátia” — állapítja meg a francia H. Lasserre a válságba jutott szakszervezeti mozgalomról.¹⁷

A szakszervezetek befolyásának hanyatlása visszahat a néppártiság irányába hajózó munkáspártokhoz való viszonyukra is. A baloldali pártok és a szakszervezetek törekvései között támadt feszültségek, konfliktusok, esetenként terhekké teszik a szakszervezeti követelések

felvállalását a szociáldemokrata pártok számára, amelyek e kényszerű elkötelezettségben egyrészt hagyományos bázisuk megőrzésének feltételét, másrészt azonban egyre inkább potenciális választói körük szűkülésének veszélyeit látják. Svédországban például erre utal az, hogy a szociáldemokrata pártban ellenérzéssel fogadták a bérből élők számára létesítendő alap tervét (Meidner-terv, 1976), amelyet azután a szakszervezetek eredeti kezdeményezéséhez képest jelentősen megszelídítettek, vagy erre vall a pártnak 1987 végén hozott döntése is, hogy a következő öt év folyamán a kollektív tagságot egyéni tagsággal váltja fel. Ha eredetileg a szakszervezetek azért váltak kollektív tagjaivá a munkáspártoknak, hogy törekvéseik parlamenti képviselőkhöz jussanak, most a pártok mintha függetlenedni igyekeznének a szakszervezetek befolyásától. Az angol Munkáspártban a szavazási rendszer módosítása körül kiobbant vita is ebbe az irányba mutatott.¹⁸ A szakszervezeti tagság összetételének átalakulása, illetve a munkáspártok néppárttá válása módosítja a pártok és a szakszervezetek viszonyát. A pártok és a szakszervezetek törekvéseinek találkozása, a politikai dimenziók egybeesése ugyanakkor továbbra is fenntartotta a kapcsolódást.

A különböző szakszervezeti irányzatok állásfoglalásaiban, programjaiban a legfontosabb közös elemek többnyire megegyeznek a munkavállalók politikai képviselőitében fellépő baloldali pártok adott kérdésekben elfoglalt álláspontjával. A modernizáció kapcsán felmerülő társadalmi problémák megoldását a szakszervezetek sem bíznák pusztán a piac mechanizmusaira, s nem tartják elfogadhatónak a tisztán liberális módszereket. A technikai fejlődés új tendenciái, a termelés új feltételei között is a demokratikus államiség, a társadalmi lét feltételének tekintik, hogy a társadalom munkaképes része munkához jusson. A munka lehetőségét emberi jognak, szociális alapjognak tartják. Aktív munkaerő-politikát igényelnek és hangsúlyozzák az állam felelősségét a foglalkoztatás, az elosztás és a szociálpolitika terén. A vásárlóerő és a munkafeltételek javítását szorgalmazzák. Közös érdekük a szakszervezetek ellen kibontakozott kampányok visszaverése, és a baloldali pártok is hangsúlyozzák az erős szakszervezetek szükségességét a szociális állam szempontjából. Visszatérő követelésük a dolgozók vállalati beleszólási jogának bővítése és gazdasági befolyásuk növelése. Szükségessnek tartják a transznacionális vállalatok működésének szabályozását és társadalmi ellenőrzését.

A konzervatív vélekedésekkel ellentétben a szakszervezetekre ma már az jellemző, hogy céljuk nem a modernizáció feltartóztatása, hanem a munkavállalók érdekeit figyelembe vevő befolyásolása. Mint az osztrák Fritz Klenner találóan kifejezte, a nagy tét: megőrizni az ember helyi értékét a gazdaságban, ha el akarják kerülni, hogy felbomoljék az ember és a munka kapcsolata, amelyre eddig a társadalom épült.¹⁹ A gazdasági és műszaki változások, a munkavállalók helyzetének differenciálódása növelték ugyan a mozgalom megosztottságát, de megjelentek új elemek is, amelyek figyelemreméltóak a baloldali erők fellépése szempontjából. Megfigyelhető az utóbbi időben a szakszervezetek bizonyos befelé fordulása. A megváltozott társadalompolitikai légkörben kevesebb érdeklődést mutatnak a nagy társadalomátalakító politikai tervek iránt, pozícióik erősítse végett a munkavállalók közvetlen érdekvédelmére koncentrálnak. A tapasztalatok mégis azt igazolják, hogy a szakszervezetek eredményessége nagymértékben függ a gazdaságpolitika általános irányától. Érdekeltek tehát olyan együttműködésben a szociáldemokrata és más, a szociális kérdések iránt fogékony

politikai erőkkkel, amelyek prioritást biztosítanak a foglalkoztatás problémájának és a szociális kérdéseknek.

KÖRNYEZETVÉDŐK—ALTERNATÍVOK: TERJEDŐ ÚJ ÉRZÉKENYSÉG

A környezetvédő mozgalmak és pártok a modern civilizáció embert és környezetet fenyegető problémáinak kifejezésével olyan területen hatoltak be a politikába, amely addig kívül esett a hagyományos baloldali vitáin és küzdelmein. Az új problematika nem kevés feszültséget, konfliktust ígért a baloldali pártok, szervezetek orientációival. Az NSZK-ban például, ahol leginkább politikai tényezővé váltak, a zöldek hagyományos baloldali pártoktól elhatárolódva sajátos politikai arculat kialakítására törekedtek. Amikor a dinamizmusukat veszített baloldali pártok egyre kevésbé tudták kifejezni a társadalom válságfolyamatait és tevékenységük az elbürokratizálódás és a pragmatikus hatékonyság irányába fordult, a zöldek annak érdekében, hogy „változtató és formáló hatalommá” váljanak, igyekeztek elkerülni azt, ami „negyedik illedelmes, normális párttá tenne bennünket a német szövetségi pártrendszerben”.²⁰ Megpróbálták parlamenti pártként is megőrizni az alternatív, a tiltakozó, az állampolgári kezdeményező mozgalmak mozgósító erejét. Újszerű magatartásukkal megkérdőjelezték, megzavarták a parlamenti politizálás bevett szabályait és rendjét. Miközben a szociáldemokrácia politikai tevékenységét a parlamentre és a választott intézményekre összpontosította, az alternatívok — kisebbségi helyzetükből adódóan — a parlamenten kívüli mozgalmakra alapoztak. Azt azonban tagadják, hogy „az általuk parlamenten kívüli dolgokra helyezett hangsúly... egy parlament-ellenes irányultsággal” lehetne azonosítani. Mindazonáltal „a zöldek a parlamentben megmaradtak félig mozgalomnak, félig pártnak, amely elkötelezett az alapvető ellenzékiesség mellett, ami eleve kizárja a koalíciós politizálást számukra”.²¹ A zöldek 1983-as programjukban másságukat, a közvetlen demokrácia formáinak előtérbe állítását szervezeti működésük elveiben is kifejezésre juttatták (testületi ülések nyitottsága, rotációs elv a politikai tisztségek betöltésében, a kisebbség álláspontjának kötelező figyelembevétele, a tisztaságmozgás tilalma, vezetői feladatok ellátása társadalmi munkában, a tagság rendelkezési joga a parlamenti képviselők díjának a szakmunkások kereseti szintjét meghaladó része felett, a képviselők beszámolósi kötelezettsége).²²

A környezetvédelem problémaköre semleges, önmagában nem kötelez jobb- és baloldali közötti választásra. A mozgalom országoként és az egyes pártokon belül is különböző politikai áramlatokat foglal magában. Ugyanakkor azonban a környezetvédelem témájának, társadalmi és politikai összefüggéseinek értelmezésében — legalábbis a mozgalom meghatározó irányzata — a baloldali értékekkel és gondolkodásmóddal mutat rokonságot. Ezt tükrözi a nyugatnémet Zöld Párt programja is, amely kifejezi törekvésüket — az ember természeti környezetének megóvása mellett — a társadalmi viszonyok, a termelés és kultúra, a politikai élet megreformálására is. Például a demokráciaelfogásuk — amely programjukban központi helyet foglal el — a baloldali értelmezésekkel rokon; az emberi jogok elsődleges igénye nem az individualizmus, hanem a társadalmi szolidaritás eszméjéhez társul. Különös figyelmet fordítanak a társadalom hátrányos helyzetben élő, védelmet igénylő csoportjaira (nők, öregek, gyermekek), a perifériára szoruló rétegeire (etnikai, nemzeti kisebbségek, külföldi vendég-

munkások). Érzékenyen reagálnak minden olyan jelenségre, amelyben a polgári szabadságjogokra nézve fenyegetést látnak, s úgy vélik, „az egyéni és kollektív szabadságjogokért nap mint nap új harcot kell folytatni”²³, mert szerintük „erős tendenciák mutatkoznak egy tekintélyelvű rendszabály — és felügyelő állam irányába.”²⁴

Egyes zöld politikusok, mint Hubert Kleinert, maguk is a baloldalon helyezik el mozgalmukat. „A Zöldeknek ökológiai reformpártként látom a jövőjét. Egy ilyen ökológiai reformpárt politikai helye nem valahol, nem is elől, vagy fent, hanem egyértelműen balra van. A zöldek terve nemcsak azért baloldali, mert aktivistáik közül sokan ilyen múlttal rendelkeznek, hanem mert szociális kérdésekben elfoglalt magatartásunk vagy a zöldeknek a demokratikus forradalmakhoz és az emancipációs mozgalmakhoz való pozitív viszonya alapján ez egyszerűen magától értetődik.”²⁵

A zöldek baloldali kötődésére utal az is, hogy pártjuk főleg (mintegy 80 százalékban) a szociáldemokrata párttól elfordult szavazók bázisán futott fel. Választási befolyásuk gyors növekedése a szociáldemokraták rovására kezdetben azt a reményt táplálta, hogy a válságba került baloldali pártok helyére léphetnek. Térnyerésük bár komoly kihívást jelentett, bizonyos határon túl nem tudta megrendíteni a szociáldemokrata párt pozícióját. 1989-ben az Európa Parlament választásokon a szélsőjobboldali republikánusok feltűnése megingatta a zöldek monopolhelyzetét, amelyet addig a radikalizmus kifejezésében elfoglaltak. Az 1990 végén tartott parlamenti választások befolyásuk megtorpanását jelezte. A szélsőjobb veszélyének megjelenése új helyzetet teremt a zöldek koalíciókészségének szempontjából, akik számára nyitva maradt a baloldali erők közé történő betagozódás útja.

*

A nyugat-európai baloldal általános helyzete arra utal, hogy a kilencvenes évekkel az európai baloldal történetének új fejezete kezdődik. Mindenekelőtt elhamarkodottnak tűnnek azok a következtetések, amelyek szerint az egész baloldal sorsa a történelmi eljelentéktelenedés. Akár funkcionális szempontból vizsgáljuk, akár a baloldal domináns erőinek történelmileg kialakult jellemzőit tekintjük, mindkét megközelítés azt támasztja alá, hogy a baloldal mélyen gyökerezik a modern társadalmakban és megvan a helye az új helyzetben is. Modern reformerői a polgári demokrácia politikai rendszerébe integrálódva törekszenek társadalomalakító befolyásukat érvényesíteni, és már bizonyították társadalomszervező, felelősségvállaló képességüket, alkalmasságukat a kormányzásra. A pluralista rendszerekben — amelyek a társadalom tagozódásának politikai kifejeződését hivatottak biztosítani — a baloldali erők e politikai tagozódás szerves elemei, megvan a sajátos funkciójuk, és létjogosultságukat csak a demokrácia és a pluralizmus elveinek megsértésével lehetne kétségbe vonni.

A kilencvenes évek elejére a baloldal régi identitását csak a társadalmi hatékonyság rovására lehetne fenntartani, az új viszont még nem rajzolódott ki markánsan, nem vált uralkodóvá a mozgalomban. noha a váltás szükségességét már a nyolcvanas évek társadalmi jelenségei alapján felismerték. A korszakos változások mellett a baloldal által képviselt politikai-társadalmi-etikai tartalmak határmezsgyéit azonban időtálló, változatlan alapértékek jelölik, ezek határozzák meg minden változás és viszonylagosság mellett is, a baloldali identitás megkülönböztető ismérveit. Bizonyos baloldali formák válságba jutottak, és a baloldali eszmék nevében

felépült tekintélyelvű politikai rendszerek összeomlottak, aminek diszkreditáló hatása alól a baloldal nehezen tud kitérni, romjaik azonban nem temetik maguk alá a baloldal tartós értékeit.

A napjainkra kialakult új helyzetben a differenciált baloldali erők alternatívái közül a demokratikus szocializmus került előtérbe. Megindult a baloldal átstrukturálódása: új módon rendeződnek el a baloldal erői, amelyek eddig a szociáldemokrata, a socialista, a kommunista, illetve „új baloldali” irányzatok szerint tagolódtak.

A baloldal pártjainak megcsappant társadalmi befolyásuk visszanyeréséhez szükségük van a baloldali erők összefogására és a még baloldalon kívüli új erők bevonására. A jobboldali, konzervatív-liberális erők az utóbbi másfél évtizedben a baloldal rovására nyertek teret. Bár a klasszikus jobboldali pártok dinamizmusa az utóbbi időben veszíteni látszik lendületéből, az erőátcsoportosulás nem feltétlenül a baloldal erősödésében jut kifejezésre. A baloldal széles körű összefogását még inkább indokolja az a kihívás, amit az utóbbi években egyes országokban a szélsőjobboldal befolyásának (az NSZK-ban a republikánusok, Franciaországban Le Pen hívei, Ausztriában a szélsőjobboldali párt) megerősödése jelent a demokratikus erőkkel szemben.

A gazdasági szerkezetváltás megszorító periódusán túljutva, amikor a gazdaság újra neki-lendül — mégha nem is a válság előtti évtizedek dinamizmusának ígéretével — a korábban tolerált restriktív politikákkal szemben nő a társadalom nagy részének ellenállása, s miként ez a szakszervezeti mozgalom terén megfigyelhető, a közvélemény fogékonyabb azon reformá-ramlatok irányába, amelyek a munkavállalók érdekében a jólétnövekedésen, a szociális állam szolgáltatásainak fejlesztésén munkálkodnak. A gazdasági nekilendülés új lehetőségeket is hordoz a baloldali erők reformpolitikája számára. Ezeket a lehetőségeket azonban csak a megújuló, az új történelmi feltételekhez alkalmazkodni képes baloldal lesz képes kihasználni.

JEGYZETEK

- ¹ E tanulmányban támaszkodtam azokra az előtanulmányokra, amelyek az európai baloldal fejlődésének tendenciáiról 1985 és 1990 között a Társadalomtudományi Intézetben készültek. Ezúton is köszönetet mondok szerzőiknek, Havas Péternek, Keszthelyi Csabának, Németh Istvánnak, Nyilas Mihálynak, Pankovits Józsefnek, Réti Györgynek.
- ² L'Express 1989. október 20. 20. old. Magyarul: Francis Fukuyama: A történelem vége? Világosság, 1990. 1. sz. 9 — 24. old.
- ³ Table ronde sur la social-démocratie européenne avec G. Martinet, A. Adler, H. Portelli. La Nouvelle Revue Socialiste 1987. No. 1. 69-80. old. (Az idézet a 70. old.-on.)
- ⁴ Left turns accros Europe. A roundtable discussion Marxism Today, 1987. szeptember. A kerekasztalon Marcus Bakker a holland, Luciana Castellina az olasz, José Palau a spanyol, Gudrun Schyman a svéd és Jon Bloomfield, a brit KP képviselői vettek részt.
- ⁵ XVIII. Congress of the Socialist International. Stockholm, June 20-22. 1989. Declaration of Principles of the Socialist International. Socialist Affairs 1989. 1-2.sz. 28-35. old.
- ⁶ Das neue Grundsatz programm der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Bonn 1989.

⁷ Le Monde, 1989. október 29/30. A. Grosser: Pour un morale de la solidarité. Le Monde, 1989. szeptember 29.

⁸ Declaration de principes, Statuts, Règlement intérieur. Éd. Parti Socialiste, Paris 1990. 3-6. old.

⁹ Svend Auken: Needed: A strategy for decommunisation. Socialist Affairs, 1990. 3. sz.

¹⁰ Marxism Today, 1987. szeptember. 30. old.

¹¹ Charles Fiterman levele Le Monde, 1989. október 18.

¹² Népszabadság, 1991. április 17.

¹³ Ezt mutatják például Franciaországban a szakszervezeti tagság leadott szavazatainak aránya egyes pártokra, a pártok aktivistáinak részvétele a különböző szakszervezetekben és végül a népesebb szakszervezetek doktrinális és stratégiai állásfoglalásai.

¹⁴ A szakszervezeti tagság aktív népességhez viszonyított aránya a nyugat-európai országokban a nyolcvanas évek elején

80-90 %-os:	Finnország,	Svédország	
70-80 %-os:	Belgium,	Dánia	
50-60 %-os:	Ausztria,	Luxemburg,	Norvégia
50-60 %-os:	Irország,	Olaszország,	Egyesült Királyság
40-50 %-os:	NSZK		
30-40 %-os:	Görögország,	Hollandia,	Svájc
15-30 %-os:	Spanyolország,	Franciaország,	Portugália

René Mouriaux: Le syndicalisme face à la crise., Paris 1986.

¹⁵ Johancsik János: A szakszervezetek válsága és változásai az 1980-as évek Franciaországában. Múltunk, 1989. 3-4.sz.

Keszthelyi Csaba: Az olasz szakszervezetek és a baloldali egység válsága a 80-as években. Előtanulmány, 1. old. (Kézirat)

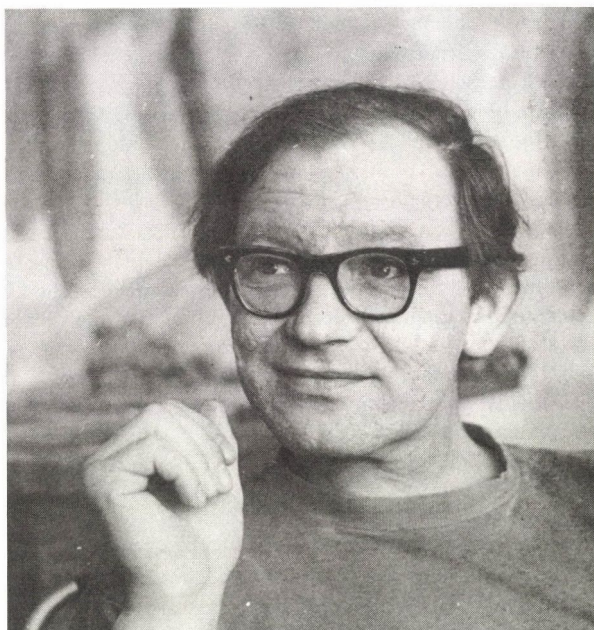
A szakszervezeti szervezettség szintje /%/

	1979	1984
Svédország	76,9	76,9
Olaszország	50,9	44,5
Nagy-Britannia	46,0	36,0
NSZK	35,0	32,3
Spanyolország	24,8	5,0
Franciaország	23,4	21,6
USA	22,0	18,8

Forrás: Le Monde diplomatique, 1986. február 14. old.

¹⁶ Fritz Klenner: A szakszervezeti mozgalom a változó világban. In: A baloldal ma az európai tőkés országokban 1986-87. TIT. köt. 1988. 28. old.

- ¹⁷ H. Lasserre: La crise du syndicalisme aujourd'hui. Les Temps Modernes, 1986. március 76. old.,
Németh István: A nyugatnémet szakszervezetek viszonya az SPD és más baloldali pártok politikai
alternatívájához. 6-7. old.
Johancsik János: A szakszervezetek válsága... Múltunk, 1989. 3-4.sz. 114-120. old.
- ¹⁸ Havas Péter: A brit baloldal az 1980-as — 1990-es évtized fordulóján. Előtanulmány, 13, 26. old.
- ¹⁹ A baloldal ma az európai tőkés országokban 1986-87. TTI. 1988. 22-34. old.
- ²⁰ Hubert Kleiner (zöldek parlamenti képviselője): A zöldek jövője: baloldali ökológiai reformpárt. In:
A baloldal ma... 1986-87. 281. old.
- ²¹ J. M. Mushaben: A párt változó struktúrája és funkciója: a nyugatnémet baloldal esete. In: A baloldal
ma...1986-87. 272. old.
- ²² Die Grünen. Das Bundesprogram Herausgeber Die Grünen. Bonn é.n. 29. old.
- ²³ Die Grünen... 4-5. old.
- ²⁴ Demokratie und Recht. Wahlprogrammewurf 1987. Die Grünen. In: A baloldal ma ... 282. old.
- ²⁵ A baloldal ma... 278. old.

Kondor Béla
1931. február 17—
1972. december 12.

HÜLVELY ISTVÁN

A szociáldemokrácia és a nyugati politikai rendszer¹

A szociáldemokráciának meglehetősen sokat fel kellett adnia eredeti elképzeléseiből ahhoz, hogy a második világháborút követően a nyugati demokráciák egyre markánsabb szereplőjévé és formálójává váljon. Hosszú utat tett meg, míg megbékélt a modern világnak azokkal a realitásaival, amelyek végül is kemény határt szabtak a társadalomjobbítás szárnyaló szubjektivitásának. A szocialista eszme meglehetősen nagy igénnyel indult: tudás és hit; ész, értelem és akarat; tudomány és ideológia; józanság és utópia szabadon áramlott át benne egymásba, és az ebből származó magabiztosság üzent hadat a világnak, amely hosszú ideig alig volt több számára a cselekvés megmunkálendő tárgyánál. Csak egy hosszú és gyötrelmes tanulási folyamat bomlaszthatta fel ezt az egyneműsítést, választhatta külön a különválasztandót és építhetett ki határokat a gondolkodás és a valóság különböző szintjei és minőségei között. És szinte magától értetődő, hogy mindennek együtt kellett járnia a valóságról kialakított fogalmi struktúra alapvető átrendeződésével.

Mindez persze nem ment nagy belső kollíziók nélkül. Mint minden történetnek, ennek is megvan a maga „objektív” és „szubjektív” oldala. A szubjektív, amely a forradalmiság és reformizmus, a forradalmi elmélet és revizionizmus ellentétének a formáját öltötte, s nagy történelmi szkizmára vezetett; és az objektív, amelyben a szocializmus eszméje végül is hozzárendelődött a modern társadalom nagy konstitutív eszméihez, ezek realitásaihoz és kompromisszumot kötött pluralitásukkal. Ennek a történetnek a tárgyilagos és átfogó megírása ma is várat magára. Ez a tanulmány csak arra vállalkozhat, hogy — áttekintve a szociáldemokrácia és a demokratikus képviselői rendszer viszonyát — a történet néhány, a szociáldemokrácia fejlődése szempontjából fontos összefüggésére hívja fel a figyelmet.

1. INTEGRÁCIÓ A POLGÁRI POLITIKAI RENDSZERBE — TÖRTÉNETI ÖSSZEFÜGGÉSEK

A nyugati képviselői demokráciák politikai rendszerének története tudvalevőleg a liberalizmus eszmerendszeréhez kötődik. Az állam (politika) társadalmi szerepének a korlátozása

(„éjjeliőr állam”), ha nem is fejezte volna ki közvetlenül a vagyonos és vállalkozó osztályok érdekeit, mindenképpen szabad utat nyitott a társadalmi egyenlőtlenség új típusú gazdasági formái előtt, megbontva egyúttal liberalizmus és demokrácia kezdeti, látszólagos összhangját. Ez megmutatta a klasszikus liberális tudat optimizmusának utopisztikus és ideologikus jellegét, és egyszersmind kihívást intézett elképzeléseivel szemben. Az új strukturális ellentmondásokra építő szocialista radikalizmus ebből az ellentmondásos és „nyitott” helyzetből nőtt ki, és helyzetelemzését tudattalanul is összekötötte az uralkodó társadalmi osztályok érdekképviselőinek korabeli „zárttságával”. A burzsoázia érdeke az ebből levont következtetés szerint nem lehetett más, mint a kapitalizmus logikájának könyörtelen rászabadítása a társadalom egészére. A szabadversenyes kapitalizmus és a tőkeérdek rövidre zárt kapcsolatából következett, hogy fejlődés csak a másik oldalon, a struktúra veszteségeinek oldaláról volt remélhető.

Az európai szocialista értelmiség ilyen irányú beállítottságát azonban már születése pillanatában keresztelte a munkásság rendszeren belüli képviselőinek kényszere és kibontakozó folyamata, amely a munkásérdek általánosabb alakot öltésének első formáiban megjelenik.

Hiszen egy olyan társadalomban — s a világtörténelem első ilyen társadalma éppen a modern társadalom —, ahol a civil társadalom és az állam (politika) világos elhatárolódása révén szinte alapvető követelmény a saját csoportérdek világos artikulálása más érdekekkel szemben, a munkásságnak saját „tradeunionista” tudata alapján is el kellett jutnia az érdekek adekvát, sikerrel biztató kifejeződéséhez.

Ezt a folyamatot írják le Sidney és Beatrice Webb „Munkásdemokrácia” című könyvükben. A szerzők három érdekképviselői politika ütközéseként jellemzik a munkás-érdekképviselőt angliai fejlődését. Ez a három politika a szerzők megfogalmazása szerint a „szerzett érdekek”, a „kereslet és kínálat” és végül a „megélhetési munkabér” tana. „A szerzett érdekek tana alatt — írják a szerzők — mi azt a feltevést értjük, hogy a munkások bármely osztálya által addig élvezett munkabérek és más munkafeltételek semmi körülmények által nem zavarhatók meg rosszabbra.”² Ez az elv azonban állandóan összeütközik a modern fejlődés követelményeivel, s inkább a céhes korszak állapotait juttatja kifejezésre, mintsem a modern ipari korszak követelményeit. A modern kor ugyanis nem engedheti meg egyetlen foglalkozás monopolizálását sem, még ha a társadalomnak vannak is kötelezettségei azokkal szemben, akiknek a szakmája — a technikai fejlődés, a gépesítés következtében — feleslegessé válik. A munkás-egyesületeknek ezért végül is le kellett mondaniuk erről az elvről, s „visszatolattak arra, amit mi a kereslet és kínálat tanának nevezünk. A munkásoknak azt mondták, barátaik és ellenségeik egyaránt, hogy ők tovább már nem tekinthetők oly polgároknak, akik megállapított várakozásaiknak törvényes védelmére igényt tarthatnak; hogy a munka ép oly árucikk, mint minden más; és hogy az ő valódi helyzetük a vásáron az eladók helyzete, akik jogosítva vannak, minden lehető megtenni saját érdekekben az ország törvényeinek korlátai közt, hanem hogy semmiféle jobb feltételeket nem kaphatnak azoktól, akikkel tárgyalnak, mint amelyeket az alkuvás rendes fogásaival érhetnek el. A munkaadó üzlete az, hogy vegye meg a munkát a legolcsóbb piacon, és a munkásé az, hogy adja el azt a legdrágább piacon.”³ A manchesteri liberalizmusnak ez az áldemokratizmusa arra mindenestre alkalmas volt, hogy a munkásszervezetek politikájuk átformálására kényszerültek; részben azért, hogy erős országos szervezetekkel támogassák az alku munkáspozícióit, részben pedig azzal, hogy a munkáspiacot

az egyes szakmákban a kereslet és kínálat logikája szerint kezeljék, s ezzel a csoport-érdeket tegyék meg politikájuk alapjává.

A szerzett érdekek tanától több tekintetben is előnyösen különbözik a kereslet és kínálat tana: „Ahelyett, hogy a modern ipari tényeivel összeütközésben volna, végtelen kifejlődésre látszik képesnek a világgereskedelem változó feltételeit kielégíteni. Távol attól, hogy ellentétes legyen a jelen század üzleti szellemével, egészen egybevág azon elvvel, hogy az emberiség legmagasabb érdekei legjobban elérhetők, azáltal, ha mindenki azt követi, amit ő a saját maga érdekének gondol, oly módon, az ország törvényeinek korlátai közt, amint a legjobbnak tetszik neki. Sőt, az pusztán alkalmazza a tőke és munka közti viszonyokra azon elveket, amelyek már is igazgatják a kereskedelmi emberek üzleti viszonyait egymással szemben.”⁴ Mindenesetre — teszik hozzá a szerzők — az idealistákat, akik a munkásegyesülési mozgalomban osztályforradalmat látnak, ugyancsak megdöbbenheti a zártságra és monopóliumra törő és ezért másokat kizáró testületi szellemnek a látványa. Mert valójában a kereslet-kínálat elve csak egyes iparágak privilegizált munkásait elégítheti ki, de nem azokat, akiknek alkupozíciói rendkívül gyengék. Ebben az értelemben egyik elv sem képes arra, hogy a munka feltételeit általánosabban, „osztályszerűen” is meghatározhassa.

Így jut el a fejlődés a kereslet-kínálat tanán keresztül a probléma „politizálódásáig”, a „méltányos munkabér” tanáig: „... senki sem tagadhatja azt — írják az egyesült selyemmunkások 1872-ben —, hogy a munkánkért járó kellő bér ezen szavakban foglalható össze: lakás, élelem és ruházat mind magunk, mind feleségeink és gyermekeink részére.”⁵ Mindez azt jelenti, hogy a munkásosztály reprodukciójának kérdése előzetes kiindulóponttá válik minden béralku vonatkozásában. „Egy növekvő érzés van arra nézve, mely nem csupán a munkásegyesületi tagokra szorítkozik, hogy a közönség legjobb érdekei csak úgy elégíthetők ki, ha határozottan biztosítanak a munkások minden osztályának oly viszonyokat, amelyek szükségessé az ő különös teendőik állandó és kielégítő elvégzésére a társadalmi gépezetben. Ezen szempontból lényegtelen a közösségre nézve az, hogy szerzett-e vagy nem a munkás születés, szolgálat vagy vétel útján jogosultságot valamely iparághoz, vagy, hogy valamely adott pillanatban minő az ő stratégiai helyzete a tőkés munkaadóval szemben. A közösségnek, mint egésznek, jóléte megkívánja... hogy a munkások egy szakasza se hozassék oly helyzetbe, amely tényleg nem fér össze az ipari vagy polgári munkaképességgel. Azok, akik ezen alap gondolatot elfogadják, azt állítják, hogy míg ez magában foglalja mindazt, ami jó volt a régebbi két tantételben, egyúttal elkerüli azoknak társadalmilag kifogásolható vonásait.”⁶

A „munkásdemokráciának” a Webb-testvérek által leírt fejlődési vonala jól mutatja, hogy a munkás-érdekképviselő adekvát formájának a megtalálása egyszerre jelentette az adott tőkés árutermelési formákhoz való alkalmazkodást, s annak meghaladását is; hiszen a „méltányos munkabér” követelése már a szabadversenyes kapitalizmus liberális koncepciója elleni kihívás volt. Éppen annak a fontos korlátnak az áttörését vette célba, amely mind ez ideig megakadályozta, hogy a szociális kérdések kezelése egy bizonyos ponton túl állami, politikai feladatként jelenhessen meg. A munkásérdekeknek mint „osztálykérdésnek” az általánosságáig és megjelenítése a politikai szférában olyan reformfolyamatok elindítását eredményezte már önmagában is, amelyeknek lényeges változást kellett előidéznie az összrendszer működésében.

E fejleményekkel szemben a szocialista radikalizmus „integrációellenes” beállítottságának további történelmi jogosultsága mármost attól függött, hogy a rendszer hajlandónak mutatkozik-e az új követelmények akceptálásához, vagy pedig ellenáll annak. Mint ismeretes, végső soron az utóbbi következett be. A változás kettős következménnyel járt. Egyrészt felszámolta a kapitalizmus rögzített struktúráját, a „civil társadalom” és az „állam” merev szétválasztottságát, és a tömegdemokrácia feltételeit megteremtve utat nyitott a történelem új típusú szabályozásának, egyfajta „reformkapitalizmus” kialakulásának. Másrészt, az előbbivel párhuzamosan, megnövelte a politikai szféra autonómiáját, függetlenségét a mindenkori tőkeérdektől, és az általános, egyenlő és titkos választójog révén olyan ellenpontot állított — legalábbis potenciálisan — a gazdaság spontán hatalmi centrumával szembe, amely alkalmassá teszi, vagy éppen kényszeríti a rendszert korábban elképzelhetetlen újítások és korrekciók elfogadására és megvalósítására. Ettől kezdve a történelem már nem vezethető vissza pusztán a tőke mindenkori akaratára, hiszen ennek az akaratnak az érvényesüléséhez a demokratikus politikai formákon és az általuk közvetített hatalmi akaratokon keresztül vezet út, beleértve immár a munkásság hatalmi szerveit, illetve adott esetben kormányzópártját is. (A dolog másik oldala természetesen az, hogy a többségi elvben meghatározódó politikai akarat maga is hatalmának korlátaiba ütközik a piacgazdaság és a tulajdon különös formáinak uralma révén, amennyiben nem vállalhatja magára nagyobb kockázatok nélkül a termelés világában működő hatalmi struktúra szétbontását, már csak azért sem, mert képtelen annak teljesítményét garantálni.)

A modern társadalmak két alapvető elve — a szabadság és az egyenlőség (igazságosság) — a demokratikus politizálással és a demokratikus „jóléti”, vagy „szociális” állammal ismét egyensúlyba kerül, s kikényszerítheti a szolidaritás (vagy archaikusabban szólva: a testvériség) bizonyos fokát. Így a rendszer alkalmassá válik arra, hogy összműködésében az éppen a működés révén megőrzött vagy újjáteremtett „közösség” reprezentálódjék.

Aligha kétséges, hogy ennek a történelmi fejleménynek már kezdeti jelenségei is elégségesek voltak a forradalmi koncepció megkérdőjelezéséhez. A II. Internacionálé időszakában kibontakozó revizionizmus- és reformizmusvita is ezt tükrözte már. Az alulról jövő nyomásnak engedő kapitalista rendszer, a „reformkapitalizmus” jelentkezése (hadd tegyük itt hozzá: történelmileg a helyzet természetesen jóval összetettebb, hiszen az első „jóléti” intézkedések, például a Német Birodalomban, egy paternalista-konzervatív politika eredményeként, nemegyszer antiliberális és „antikapitalista” éllel fogalmazódtak meg) kezdettől keresztezték a polarizálódás tendenciáit, s azokat a forradalmi jóslatokat, amelyek az állam kiüresedésére, „közösségének” felszámolódására, egyértelmű burzsoá osztályállamá redukálódására építettek. A revizionizmus-vita annak a történelmi pillanatnak a terméke, amikor a két irányzat — a forradalmi és reformista is — egyaránt talált még a maga elképzelései számára nemzeti, regionális terrénomot. Ebben a rövid történelmi periódusban, másrészt eldönthetetlennek tűnhetett még a kérdés, hogy vajon a reformizmus és revizionizmus túléli-e a kapitalista fejlődés számára kedvező pillanatot, illetve a forradalmi irányzatról kiderül, hogy regionális látszat, a viszonylagos fejletlenségből eredő megoldatlan problémák csapdájába esett. A mozgalom kialakuló megosztottsága jelezte, hogy a problémák „egyetemes” megválaszolására ekkor még nem érett meg az idő.

A reformizmus terjedése a nyugati munkásmozgalomban mindenesetre a „reformkapitalizmus” fogalmi keretében, a kapitalizmus és a demokrácia intézményes összekapcsolódásának a folyamatával haladt előre. A „reformkapitalizmussal” megnyíló perspektívák egyértelműen a meglévő társadalmi intézményeken belüli cselekvésre ösztönözték a mozgalmat, annál is inkább, mert a modernizálódás, a technikai haladás és a demokratikus fejlődés egyébként is lényeges változtatásokat eredményeztek a szocialista mozgalom feltételrendszerben. Hogy csak a legfontosabbat említsük: a társadalmi struktúrában stagnált, majd megállapodott az elproletarizálódás folyamata, s helyette a szaporodó kisvállalkozói formák, valamint az állami és termelési bürokrácia növekedésének jóvoltából egy nagylétszámú középosztály alakult ki, míg a munkásság társadalmi összlétszáma önmagában megmaradt egy tekintélyes kisebbségnek. De még az ily módon stabilizálódó munkástömegben sem alakult ki olyasfajta forradalmi attitűd, amely a munkásosztály öntudatosává válásának feltétele lett volna a forradalmi szárny, főleg az ortodox marxisták szemében. A technikai fejlődés a munkásságon belül is ellentétes tendenciákat eredményezett, köztük a „középosztályosodás” folyamatát is, mégpedig a szó legáltalánosabb szociológiai értelmében. Egy végtelenen nem polarizálódó társadalom — s ezt már a klasszikusok is tudták — nem eredményezhet szélsőségesen polarizálódó beállítottságot és tudatot sem.

Így ismét a dolgok kényszerű logikája érvényesült: ha egyszer a munkás-érdekképviselet a politika szférájában véglegesen „szigorú” osztályalapra kíván helyezkedni, csak egy kisebbségi — oppozíciós szerep jut számára, ami előbb-utóbb (mint ez a mai nyugati kommunista pártok esetében már évtizedek óta megfigyelhető) demoralizálódáshoz és elbizonytalanodáshoz vezet, hiszen nem él a situációban rejlő lehetőségekkel, s az így üresen hagyott politikai terrénnumot előbb-utóbb más politikai erők foglalják el. A „néppárttá” válás viszont nem igényli többé a világnézetileg megalapozott osztálytudatot, csupán annak pragmatikus, „tradeunionista” értelmét. A különböző világnézetek, amelyek csak egy radikális rendszer- és értékváltás esetén kapnak politikai jelentőséget, most „szubjektivizálódnak”, semleges hordozóivá válnak azoknak az alapértékeknek, amelyekre a modern társadalom épül, s amelyeket egy demokratikus rendszerben általában minden párt elfogad. A pártok ugyanis nem az értékek önmagukban vett helyállóságát és szabályozó, motiváló szerepét, hanem összefüggéseiket, egymáshoz való viszonyukat és gyakorlati realizálásuk lehetőségét vitatják, s ennek mentén polarizálódnak „bal” és „jobb” irányba. (Mindez ismételtelen azt mutatja, hogy a szabadság és egyenlőség — igazságosság —, illetve a szolidaritás elvére épülő politikai rendszer messzemenően homogenizálja már a társadalmi érdekeket, s aggregálásuknak eszmei irányt ad, megteremtve a korporatív érdekeken túlmutató homogenizálódás és ezzel együtt járó imperatívuszok hegemoniáját.)

Kétségtelen, hogy az ezt az utat választó „reformista” munkásmozgalom hosszú időn keresztül még utópisztikus álmokat is dédelgetett magában az állam demokratikus átalakítását, meghódítását illetően. Hilferding „szervezett” kapitalizmusában, de mások elképzelésében is munkálkodott még a radikális szocialista utópia — a gazdálkodás tudományos tervezhetőségének evolúciójába vetett, s egyre inkább technokratikussá váló hit formájában. Mintha a „klasszikus” reformizmus bizonyos értelemben még a marxista radikalizmussal vetélkedett volna: amikor a kapitalizmus „meghaladásának” perspektíváját a demokratikus-közösségi tervezés lehetőségében jelölte meg, látnivalóan még nem vált külön a Marxnál is

egységben lévő — igaz, nála a radikalizmust erősítő, technikai és társadalmi oldal. E megkülönböztetés elmulasztásával a klasszikus reformizmus egy fontos elméleti problémát tett ugyan zárójelbe, ez azonban gyakorlatilag még hasznára is vált: a reformizmus „ideológiája” sem kezdhette kételyekkel történelmi pályafutását, s maga sem léphetett ki a szocialista mozgalom korabeli állapotának és elvárásainak közegeből, amelynek maga is terméke volt. Ami azonban még ennél is fontosabb: a reformizmus korabeli ideológiája lehetőséget nyújtott arra, hogy a mozgalom új pályára álljon, és egyértelműen tisztázza viszonyát a demokráciához egy olyan periódusban, amikor a forradalmi radikalizmus belső ellentmondásai és gyakorlati konzekvenciái egyre világosabban mutatták ennek az útnak a járhatatlanságát, illetve veszélyeit. A forradalmi radikalizmus válsága új perspektívát nyitott a reformizmus számára abban az értelemben is, hogy a jelzett elméleti problémátlanságát magát is reformista módon oldja fel. A reformizmus az utópizmus maradványainak a visszavételére koncentrált elsősorban, s teljesen új módon relativizálta a modern társadalom és a kapitalizmus-szocializmus problematikájának viszonyát. A folyamat ma sem tekinthető befejezettnek, noha alapvonásaiban egyre markánsabban jellemzi a mai szociáldemokrata pártokat, gyakorlati (kormányzati) tevékenységüket.

A folyamatot kívülről támogatta a fejlett és demokratizálódott nyugati társadalmak egyre inkább intézményesülő nyitottsága, említett „reformkapitalizmusa”. A keynesizmus jelentkezése pedig immár gazdaságpolitikai koncepciót és technikát is nyújtott a gazdasági és szociális problémák átfogóbb kezelésére (mintegy hitelesítve azt is, hogy a „szervezett kapitalizmus” koncepciója korántsem légtüres térben keletkezett), egyenletesebbé tette a fejlődést, a kormányra jutó szociáldemokrata pártnak pedig módot adott arra, hogy a növekedési korszak bővülő materiális és szellemi javainak bázisán messzemenő redistribúciós folyamatot indítsanak el — a társadalmi igazságosság jegyében.

A második világháború után a kibontakozó fejlődésben rejlő új lehetőségekkel élve vált a szocialista pártok sora modern reformista párttá. A német szociáldemokrácia godesbergi programja ebből a szempontból paradigmatis jelentőségű, mert kiindulópontként fogadja el mindazokat a feltételeket, amelyeket a demokratikus rendszer támaszt a politikai erőterben. A kormányzati aspirációval megjelenő pártokkal szemben a szociáldemokrata pártok immár a jobboldal pártjaival egyenrangú baloldali néppártként indulhattak a hatalomért folyó versenyben.

2. FORMA ÉS TARTALOM A POLITIKAI RENDSZERBEN. ÚJ KIHÍVÁSOK A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA SZÁMÁRA

A szociáldemokrácia számára a fenti értelemben vett történelmi „pályamódosítás” új mozgásteret, egyszersmind új tanulási folyamatot is jelentett. A demokratikus politikai rendszer formái és technikái önmagukban is jelentősek a társadalmi problémák kezelése szempontjából. Ezt már Tocqueville is észrevette: „Demokratikus századunkban az emberek nehezen látják be a formák szükségességét; ösztönösen elutasítják őket... A hivatalos formák megvetést és gyakran gyűlöletet váltanak ki belőlük... Féktelenül vetik magukat vágyaik után; a legcsekélyebb késelem is elkieseríti őket. Heves vérmérsékletük a politikai életben is megnyilvánul,

a hivatalos formák ellen tüzei őket, mert azok nap mint nap késleltetik vagy gátolják őket valamely céljuk elérésében.”⁷

A formák terelik az ellentmondásokat, kiszűrjük az indulatokat, gyakran szigorú feltételeket írnak elő az erőviszonyok megváltoztatásához. A társadalom gyors hangulatváltása korántsem elégséges nagyszabású változások megvalósításához. A választások időpontjainak szabályai; a választási rendszerek technikái; a kormányon levők rendelkezésére álló hatalmi potenciálok védelmi jellegű, vagy éppen manipulatív célú bevetésének lehetősége; az alulról jövő követelések anarchikus elemeinek a kiszűrése, és a hatásos fellépéshez szükséges érdekkompromisszumok és többségi támogatás kialakítása — megannyi tényező, amelyek szigorú keretek közé terelik a változásokat, és kiszűrjük belőlük az esetleget. A szükségszerűnek tartott tendenciák dolgában pedig arra kötelezik a pártokat, hogy a szükségszerűséget a problémák permanens napirenden tartásával és az újfajta törekvések tartósságának kipróbálásával és igazolásával támasszák alá.

A demokratikus formák és technikák elvi elfogadása és a megfelelő politikai gyakorlat persze nem esik közvetlenül egybe. A probléma mindjárt a demokrácia korábbi hordozóinak ellenállásával kezdődik. A hagyományos polgári pártok kezdetben szinte mindenütt gyanúval kezelték a szocialista pártok evolúcióját. Hogy egyenrangú társként ismerjék el őket, újabb és újabb bizonyítékokat követeltek tőlük. S ez nemcsak múltjukból, hanem új természetükből, reformizmussá szelődült társadalomváltoztató hajlamaikból is következik. Egy szociáldemokrata pártnak ismételtén, már az esetleges kormányra jutás előtt bizonyítania kellett „kormányzó-i képességét” a politikai döntésekben való konstruktív részvétellel, az egyoldalú ellenzékiiség feladásával, esetleg egy-egy terület igazgatásának, helyi kormányzásának sikereivel.

Meg kellett küzdeniük a pártoknak saját belső áramlataikkal és ezek divergáló törekvéseivel is. A történelmileg jellemző utópizmus maradványai, az egyes érdekcsoportok türelmetlensége, vagy éppen a párt felső elitjének kényelmesebb helyzetéből következő nagyobb kompromisszum-készség könnyen feszültséget teremthettek az előzetes elképzelések, célkitűzések és megvalósítás megtapasztalt lehetőségei között. Polarizálódó ellentmondások esetén a megtalált belső kompromisszumok a konkrét politikában természetesen az ellentétek bármely irányában otthonra lelhetnek, s így nemcsak előre, hanem visszafelé is húzhatnak. Egyetlen párt sem járhatta végig ezt az utat kisebb-nagyobb buktatók nélkül.

Végül, szembe kellett nézniük a pártoknak a társadalmi evolúció új jelenségeivel is. A technikai forradalmasodással együtt járó strukturális átrendeződések, a szociális szubkultúrák erejének gyengülése a fogyasztói társadalom általános mintáinak és a tömegkommunikációnak a hatására, a nagy kulturális átalakulások és értékváltások, a gazdasági fejlődés hullámozásai, mind erőteljesebb „internacionalizálódása”, a modern fejlődés okozta globális problémák stb. egyszer s mindenkorra megvonják a politikától a lehetőséget, hogy az egyszer kialakított kompromisszumait véglegesnek tekinthesse. A demokratikus formák pedig éppen hogy nem fékezik, ellenkezőleg, ösztönzik ezt a dinamizmust. Tartalmilag nézve ezért nincs végleges „Godesberg”, inkább újabb és újabb „Godesberg”-ek vannak és szükségeltetnek a társadalmi közösségiség mindenkorai lehetőségeinek kiteljesítésére.

Különösen élesen vetődött fel a kérdés az 1970-es években bekövetkezett változásokkal, a második világháború utáni nagy növekedési szakasz megtorpanásával, az egész fejlődési trend problematikus következményeinek a felszínre kerülésével és nem utolsósorban a szociálde-

mokrácia számára történelmileg olyan fontossá vált neokeynesánus gazdaságpolitika kimerülésével. Világossá vált, hogy az érdekek és szükségletek kondicionáltsága és kompromisszumok olyan történelmi körülményekre és alapokra épültek, amelyek nem tartanak örökké. Az általános újrorientálódás folyamata pedig szükségképpen együtt jár az intézményesült érdekek és a szerzett jogok ellenállásával, a politikai kompromisszumok újratereztésének kemény harcaival. Ismét bebizonyosodik: a társadalom „egyenlősítésének” nincs egyetlen és egyenes útja, és a társadalmi „közösségiség” újratereztése nemegyszer csak egészen újfajta relációkban, vagy éppen mélyreható civilizációs és kulturális változtatással lehetséges.

Mindebből markáns ellentmondások és dilemmák sora született a mai szociáldemokrácia számára. Egyfelől részévé vált egy „fundamentálkonszenzusnak”, ezzel magában foglalja a konfliktus-kihordás politikai elveire és eljárási szabályaira vonatkozó egységet — ez az egység hivatott biztosítani a politikai konfliktusok lehetséges dezintegráló hatásainak a kivédését, a demokratikus rendszer működését. De részévé vált másfelől egy, a konkrét politikai feltételekhez kötött, a gyakorlati politika legmarkánsabb irányait hordozó „báziskonszenzusnak” is, amely a második világháborút követő időszakban a szociális piacgazdaság és a nyugati orientáció elfogadását jelentette mindenekelőtt.⁸ Ez az „integrálódás” és a vele párhuzamos „hivatalos” legitimálódás ugyanakkor összekapcsolódott a növekedési időszak nyújtotta kedvező foglalkoztatási, szociális és kulturális lehetőségekkel, valamint a „kollektív hármasság” néven ismert normákkal és megoldásokkal, amelyekben meghatározó szerephez jut az államosításhoz (vagy állami ellenőrzéshez), a jóléti államhoz és a szakszervezeti hatalomhoz kötött politikai célképzet és tevékenység. A szociáldemokrácia jóléti szolgálata valóban ezek alapján válhatott sikeressé a növekedés időszakában, elnyerve egyúttal a társadalom többségének támogatását vagy „jóindulatát” is.

A növekedési szakasz megtorpanásával ez az egybeesés megszűnt. A szociális szempontokat hordozó redisztribúció materiális bázisa beszűkült, az etatisztikus módszerek hatékonysága az új körülmények között erős kételyeket ébresztett, ami megbontotta és új helyzet elé állította a szociáldemokrácia hagyományos bázisának és a társadalmi középrétegeknek a növekedés szakaszában kiformalódott „szövetségét”. Ez a szövetség a „moderatizmus” (kompromisszumos társadalmi beállítottság, reformista ideológia, a fogyasztói társadalom szükséglet- és értékrendszere stb.) általános jelenségén alapult; egy olyan konvergencián, amely a növekedés időszakában össze tudta kapcsolni a materiális érdekek diktálta magatartásmódokat a reformszocializmus vagy „demokratikus szocializmus” elveivel. A demokratikus formákban jelentkező tartalmak ebből adódó történeti és szociológiai konkrétsága, a köztük létrejött kompromisszumok különössége (vagy akár egyszerűsége) már önmagában is mutatja, hogy a mindenkori tartalmaknak a demokratikus formákhoz fűződő viszonya nem mentes olyan „esetlegességektől”, különös feltételektől, amelyek erodálásával ez a viszony újólag megerősítésre szorul.

A moderatizmus a szociáldemokrácia belső viszonyai szempontjából is magában rejtja a kompromisszumot, a nyereség és veszteség politikai kalkulálását, pragmatikus mérlegelését, de magában hord egy „materialisztikus” beállítottságot is, amely a szükségletek és értékek adott, individuális és kollektív bázisán az előrehaladást és gyarapodást a fogyasztói társadalom értékeivel azonosulva méri, mert nem is mérheti másként.

Ugyanakkor a nagyobb társadalmi megrázkódtatások és korszakváltások szociális szempontból még mindig a szociáldemokrácia jelentős tradicionális bázisát érintik a legerőteljesebben. A belső lázadás — s ezt legvilágosabban a szociáldemokrata pártok szakszervezeti szárnyának az utóbbi másfél évtizedben felélénkült, majd hanyatlásnak indult militarizmusa mutatja — ebben az értelemben nem egyszerűen a baloldal vagy a szakszervezeti szárny realitásérzékének a hiányával magyarázható, hanem valóságos folyamatokkal függ össze, melyek eredményeként fontos rétegeket fenyegethet a marginalizálódás veszélye (struktúraátalakítás, gazdasági regresszió stb. következtében), s ezzel ismét polarizációs folyamatok erősíthetik fel a hagyományos radikális szellemet.

Különösen az angol Munkáspárt utóbbi másfél évtizedes története mutatja ennek a konfliktushelyzetnek a sajátosságait. A radikalizálódási törekvések és a választási eredményeken mérhető visszahatásuk a bázis és a pártvezetés között ismétlődő konfliktusokra vezetett. Ezek a konfliktusok egyúttal megkérdőjelezték a választók előtt a Labour kormányzóképeségét, s a közben bekövetkezett pártszakadás miatt súlyossá vált helyzetben máig nyitva hagyták azt a kérdést, hogy mikorra sikerül a Munkáspártnak a kapitalizmus elvhű, ám népszerűtlen ellenfeléből egy kontinentális jellegű szociáldemokrata párttá⁹ válnia. Az „osztály-lét” és az „osztályharc” szükségességének, a „könyöklő társadalomnak” ismételt, a kontinensen is jelentkező felfedezése azonban jelzi a probléma általánosíthatóságát, a társadalmi érdekek és igények divergenciáit, kielégíthetőségük új típusú nehézségeit.

A szociáldemokrácia a hetvenes évek változásai következtében bizonyos értelemben defenzívába szorult. El kell fogadnia bázisa radikalizmusának szociális indokoltságát, anélkül azonban, hogy a „moderatizmusról”, mint a modern demokratikus társadalmak konfliktusokat kihordó formájáról, politikai kultúrájáról lemondhatna. Helyzetét csak nehezíti, hogy a társadalmi középrétegek tekintélyes része nem egy helyütt konzervatívvá vagy legalábbis kiszámíthatatlanabbá vált a szociáldemokrácia számára. A moderatív, demokratikus formákhoz való ragaszkodás és az akuttá vált szociális problémák felkarolása között már csak azért is feszültség támad, mert potenciális vagy reális kisebbségi pozícióból egy „kétharmados társadalom” prognosztizálása mellett a többségre jutásnak egészen más útjai járhatók, mint a korábbi, kevésbé problematikus növekedési időszakban.

Az elemzett problémák persze eltérő módon érinthették vagy érintik az egyes nemzeti pártokat. Az angol Munkáspárt vagy az SPD helyzete lényegesen eltér az osztrák szocialisták vagy a svéd szociáldemokraták helyzetétől, nem is beszélve a spanyolokról, akik éppen a válság időszakában mutathattak fel új sikereket az ország modernizálásában és demokratizálásában. A moderatizmus és a szociáldemokrácia kapcsolatát nem mindenütt változtatta meg a konzervatív többség kialakulása, a válsághoz való alkalmazkodás kényszere sem volt mindenütt hasonló. A hetvenes években megváltozott körülmények ellentmondásainak közösségibb vagy kevésbé közösségi kihordása végül is számos történelmi és nemzeti tényező összjátékán múltott és múlik —, és ez egyre nehezebbé teszi az általánosításokat.

3. A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA ÚJ VILÁGKÉPE ÉS A DEMOKRATIKUS SZOCIALIZMUS

A szociáldemokrácia történelmi paradigmaváltásának legdrámaibb sajátossága, hogy megkérdőjelezi a modern társadalomnak a marxizmusra és a marxista tradícióra olyannyira jellemző bipoláris társadalomszemléletet, amely a modern társadalmakat „kapitalistákra” és „szocialistákra” osztja fel a magántulajdon és köztulajdon, az árutermelés anarchiája és az egyenlőséget, kiegyensúlyozott fejlődést biztosító tervgazdálkodás stb. sarkított szembeállításával; továbbá felülbírálja azt az önértelmezést is, amelyben radikálisan elhatárolta magát a liberális tradíciótól. A szociáldemokrácia számára a társadalmi gyakorlat elmúlt százéves tapasztalata alapvetően megkérdőjelezte a fundamentálisnak számító XIX. századi marxi szemléleti axiómákat, és széttörte a marxista szemléletnek azt a fajta „totalitását”, amelyben elvek és tények, tudomány és ideológia, filozófia és ténytudomány, elmélet és gyakorlat egymást erősítve töltötték be, vagy kell, hogy betöltsék „küldetésüket”. Az érvelésnek egyik sarkalatos pontja, hogy nem következett be a kapitalizmus szükségszerűnek vélt „összeomlása”. Ez már azért sem következhetett be, mivel egyetlen modern társadalomban sem alakult ki a bérmun-ka — tőke viszony olyan totális uralma, amely *teljesen* felbomlasztotta volna e társadalmak közösségiségét. A kapitalizmus ugyan fontos szervezőpontjává, sőt bázisává vált a modern társadalmaknak, de nem nyelte el őket. Ellenkezőleg: olyan ellenerőket hívott életre, amelyek a közösség fenntartását, illetve reprodukcióját hivatottak biztosítani.

De megkérdőjelezte ezt az azonosítást a modern társadalom számos alapintézményét tagadó kelet-európai szocializmus-kísérlet kudarca is. (Mintha az „összeomláselmélet” éppen ezen a struktúra szempontjából „szervetlen” rendszeren teljesedett volna be igazán!) Ennek a szocializmusnak a tapasztalata még világosabbá tette, hogy a történelmileg kialakult modern társadalmak egyszerűen kapitalistának minősítése durva szimplifikáció, amely a valóságos fejlődés minőségileg egészen eltérő sajátosságait hozza egy nevezőre. A kelet-európai (bolsevik típusú) fejlődés egyik legjellemzőbb sajátossága volt a modern társadalom számos alapintézményének és szerveződési elvének a tagadása, illetve a meghaladásukra tett kísérlet. A piacgazdaság törvényszerűségeinek az elhanyagolása; a „magán-” és „köztulajdon” feloldhatatlan ellentmondásosságának a meghaladási kísérlete; a különös érdekekben megszerveződő társadalmi struktúra logikájának felszámolására irányuló törekvések; a „lentől”, a struktúra felől szerveződő demokratikus politikai rendszer helyettesítése egy „felülről” szervezett és struktúra-idegen politikai rendszerrel; a társadalmi alrendszerek autonómiájának széttörése és az erre épített ideológia a modern társadalom olyan sajátosságait vette célba, amelyek végül is saját tapasztalatai alapján is megszüntethetetleneknek bizonyultak. Mindez mutatta, hogy az eredeti „antikapalista” indulatban és szándékban a modern társadalom olyan sajátosságai csúsztak egybe a megdöntendő „kapitalizmus” fogalmával, amelyek a „szocialista” hatalmi rendszerben is ellenálltak a hatalmi akaratoknak és egyenlősítő törekvéseknek.

A két oldalról is felhalmozódó történelmi tapasztalatok a szociáldemokráciát a szocializmus és a kapitalizmus problémájának újrafogalmazására kényszerítették. Ennek az újrafogalmazásnak alapvető újszerűsége abban rejlik, hogy a kapitalizmus és a szocializmus problémája egyre határozottabban a munkamegosztásos és árutermelő társadalom belső problémájává redukálódik. Más oldalról közvetítve, mindez azt jelenti, hogy a modern társadalomnak és

ellentmondásainak a kapitalizmus fogalmával történő egyszerű lefedése csak voluntarisztikus és önkényes praxisra vezethet. A mai modern társadalmakban jelentkező problémák heterogenitásának, összetettségének és bonyolultságának a felszínre kerülésével az ortodoxia elmélete megszűnt empirikusan is igazolható tény, azaz megszűnt „tudomány” lenni, s az ideológikus-idealisztikus elvárások hitrendszerébe sorolódott be.

A szociáldemokrácia mindenekelőtt azért kényszerült a korábbi paradigma kapitalizmus-fogalmának a felbontására, hogy feloldhassa az ortodoxia antikapitalizmusának elvontságát és a fogalom programatikus-operacionalista értelmezésével megalapozza gyakorlati tevékenységét. Ez a felbontás két úton haladt előre. Egyrészt hangsúlyt kapott a gyakorlati-politikai akarat számára hozzáférhető és hozzá nem férhető tények és folyamatok közötti különbség — mindenekelőtt a társadalmi egyenlőtlenség és elidegenedés forrásaiként számba vehető tények és folyamatok esetében. (Mindez persze sohasem eleve rögzített elhatárolásként, hanem a mozgalom felhalmozódott tapasztalataiból levont következtetésként jelent meg, illetve jelenik meg ma is.)

A másik út, a modern társadalom tudományos értelmezésének kérdéséhez kapcsolódott és a tudományosság lényegét érintette. A tudomány tárgyának értelmezésével kapcsolatban magában a tudományban végbement változásokról van szó: történelmileg a metafizikus ontológiától a konstruktív rendszerelméletig megtett útról, amely elvezetett ahhoz, hogy végleg megkérdőjeleződött egy végső vonatkozási pont megragadásának a lehetősége. A szociáldemokrácia végül is akceptálta ezt a fejlődési utat, és ezzel felmondott minden, az ortodoxiára oly jellemző különütasságot a tudomány vonatkozásában. Elfogadta, hogy a modern tudomány a társadalmi struktúrák szelekciója révén alakítja ki valóság-képét, s magát a társadalmat is a struktúrák bonyolult szövédékeként értelmezi, amelyet a megismerő szubjektum mindig csak részlegesen tud megragadni, egy történelmileg meghatározott érték-kondicionáltság alapján, s amely struktúra-szöveték az érdekek különböző hangsúlyai szerint formálható. Thomas Meyer — kissé modernizálva talán — a „bernsteyni paradigmát” éppen az utóbbi szempontból állítja szembe a blaquistával a társadalmi reformok vonatkozásában. A bernsteyni paradigma lényege szerint a reformok besorolása a társadalmi összrendszer összefüggésébe. Eltérően a blanquista paradigmától, Bernstein „a társadalmat többé nem egy akcendenciái által individualizált változatlan lényeg mintájára értelmezi”. A társadalom struktúrák szövédéke, amelyek különböző módon és fokozatokban intézményesülhetnek és funkcionálnak vagy az osztálytársadalom érdekében, vagy pedig egyesek, illetve egyes csoportok túlsúlyos érdekei alapján. A kapitalista rendszert az egyes rendszerstruktúrák funkcióbeli céljai és döntési kompetenciái határozzák meg. A szocializmus ebben a felfogásban már nem egy intézményes összefüggésrendszer teljes alternatívája, hanem a „társadalom valamennyi strukturális területén meglévő funkcionális célok és döntési kompetenciák koordinált és fokozatos áthelyezése a társadalmi érdekek területére. Azok a reformok, amelyek ezt a kritériumot teljesítik, ebben a paradigmában magának a szocializmusnak a rész-szolgáltatásai”.¹⁰

A kapitalizmus és a modern társadalom történelmi azonosításának ortodox tételét tehát itt felváltja a döntési kompetencia osztálytársadalmi érdek irányába történő áthelyeződésének tétele, s ezzel a modern társadalom tartalmát tekintve *alternatív* jellegűvé válik a kapitalizmus és a szocializmus vonatkozásában. A kapitalizmus fogalmából eltűnik minden olyan masszív

változatlanság, reziduum, amely az ortodox felfogást jellemzi, s helyette a — struktúrák komplexumaként — sokkal elasztikusabb formát kap. A „modernség” nem jelent feltétlenül „kapitalizmust”, s a „kapitalizmus” nem jelent feltétlenül „modernséget”, a dolgok menetének nincs ilyen eleve adott intézményes rögzítése. Már a reformizmus történelmi „tudatosításában”, a forradalmi ortodoxiával szembeni önmeghatározásban felbukkan ez a felismerés. A Kautskyval polemizáló Bernstein világosan látja ezt a modern társadalmon (kapitalizmuson) belüli alternatívát: „...az ember két lelket, ahogy mondani szokás, erkölcsileg kettős könyvelést hord magában. Individuumként, illetve egy csoport vagy osztály tagjaként a modern társadalomban többé vagy kevésbé ellentmondásban áll a közösséggel, és ettől senki sincs megkímélve, maga a munkás sem, bármennyire egybeesnek is távolabbi érdekei a közösség érdekeivel. De mindenki — mivel a modern állam nem ismer jogilag zárt rendeket — egyúttal *polgár* is, és mint ilyen, szükségszerűen kifejleszt az általánossággal összefüggő érdekeket, még ha kísérletet tesz is arra, hogy ennek költségeit inkább egy másik osztályra terhelje, mint a sajátjára. Az osztályok ellentétes érdekeit részben elementáris erejű gazdasági konkurencia-harcban vívják meg (a szakszervezetek harca is ehhez tartozik), részben pedig — és mind magasabb fokon — a *törvényhozásban*. Itt azonban az osztályérdekek vitáján lassan áttör az *általános érdek*, mégpedig annál inkább, minél demokratikusabb a közösség.” A gazdaság és a társadalmi struktúra ellentmondásai már azért sem éleződhetnek ki, mert a törvényhozás — a politika — beavatkozása a yers osztályérdekek visszaszorulását és az általános érdek növekvő tekintetbevételét vonja maga után: „A törvényhozás mind erősebb lesz a gazdaság hatalmával szemben is, és végül egyre több olyan területet fog uralni, amely korábban a különérdekek vak harcának színtere volt.”¹¹

A modern társadalomban nélkülözhetetlen alapintézmények funkcionálásának és a „kapitalizmus” alakíthatóságának történelmi tapasztalatai a szocializmus problémáját is új megvilágításba helyezték a szociáldemokrata reformizmus számára. A determinisztikus és objektivista szemlélet helyett — amely ismételt objektív törvényszerűségeket és radikálisan új intézményeket vélt felfedezhetőnek és ezek determinisztikus hatásából vezette le a szocializmus szükségszerűségét — most az emberi oldal, a praxis és az „antropológia” kerül előtérbe, mégpedig olyan etikai hangsúllyal, amely messzemenően relativizálja és „szubjektivizálja” a szocializmus kérdését. A modern társadalmat többek között az különbözteti meg az előzőektől, hogy „közösségisége” nem eleve adott: éppen természet adta jellegét és ebből eredeztetett társadalomintegráló szerepét kérdőjelezték meg a modern fejlemények, s ezért megújítása az emancipálódott és egymással bonyolult érdekviszonyokban álló egyének feladatává válik. A politikától független társadalmi szférákban és alrendszerekben keresett „harmónia források” illúzióknak bizonyultak. A reformizmus és a revizionizmus által végrehajtott korrekció racionalitását végeredményben úgy is meghatározhatjuk, hogy a szociáldemokrácia a szocializmust ismét a mindenkor érintett társadalmi egyének ügyévé teszi.

Végül, a modern tudományosság egyetemes elveihez kapcsolódó új világszemléleti paradigma (amely végül is a „demokratikus szocializmus” elméleteként nyert ideológiai kifejeződést) alapvetően új teoretikus viszonyt feltételez a modern politikához is. Miután kiderült, hogy a modern társadalom semmilyen automatizmussal nem rendelkezik, amelynek segítségével saját ellentmondásai végére járhatna, a politikanak olyan eszméje került előtérbe, amelyben a társadalom közösségiségének folyamatos reprodukálására esik a hangsúly. Az

érdekek pluralizmusa alapján szerveződő modern társadalomnak szembe kell néznie azzal, hogy a különös érdekek ütköztetéséből és antagonizmusából a társadalom egészét veszélyeztető dezintegrációs folyamatok indulhatnak el. Az érdekkonfliktusok szabályozásához, keretek között tartásához szükség van, az érdekvédelmi és politikai harc mellett, az érdekek sajátos integrációjára, kompromisszumos formákra hozására is. Sőt, mivel a modern társadalom nem képes alapintézményein [munkamegosztás, árutermelés, struktúra és a tulajdon különös formái, a társadalom és állam(politika) kettőssége stb.] és ezek ellentmondásain túllépni, a kompromisszumos formáknak a politikában is elsőbbséget kell élvezni az „antagonizmusokkal” szemben. A demokratikus, alulról szervezett és többségi elven alapuló politikai intézményrendszer a maga technikáival és formáival éppen arra hivatott, hogy a társadalomban jelentkező osztályharcot és egymás kizárására irányuló tendenciákat társadalmi-közösségi egyezségekre, kompromisszumra kényszerítse.

A szociáldemokrácia „integrálódása” a polgári politikai rendszerbe így módon valójában a politikaértelmezés történelmi paradigmaváltásával függ össze, s egy olyan politikai rendszer elfogadását jelenti, amely a modern társadalom általános követelményeiből nő ki. Az érdekköszüettközésekkel terhes társadalmi kapcsolatokra és a politikai-hatalmi szféra közötti viszonyra „kapitalizmustól” és „szocializmustól” függetlenül érvényes az, amit Ruggiero a liberalizmus politikaértelmezését elemezve írt. Nevezetesen, hogy az állam, pontosabban: a politikai rendszer mint „egész” nem az érdekek egyszerű summája, hanem a társadalmi érdekek ágense és intézője; nem maga a társadalom, hanem „ennek politikai szervezete, s ezért olyan magasabb forma, amelyben a társadalmi élet egyenlőtlen és ellentmondó elemei organikus egésszé egyesülnek”. Politikai jellegzetességét a gazdasági és társadalmi vonatkozások partikuláris tartalmainak átformálása adja: osztályantagonizmus, amely önmagában nélkülszervi kiterjedésének korlátait, „ennek a formának a szuverenitásban a polgári együttéléshez szükséges tartózkodást és mértékletességet nyer”¹². Ha egyszer illúzióknak, mégpedig veszélyes illúzióknak bizonyul a kapitalizmussal azonosított modern társadalom alapintézményein és alapellentmondásain való túljutás hatalmi-akarati erőltetése (terméke pedig a hatalmi elit-diktatúra), akkor — hangzik a szociáldemokrácia végkövetkeztetése — az alulról építkező politikai rendszer fenti jellegzetességeit megkérdőjelezhetetlen kiindulópontnak kell tekinteni.

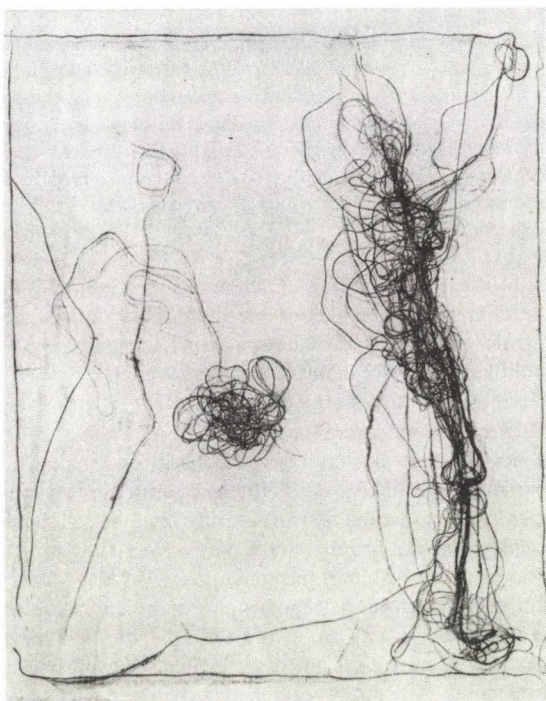
JEGYZETEK

¹ Ez a tanulmány a nyugati szociáldemokráciával foglalkozó intézeti csoport kutatásainak keretében készült. A kutatásban az egyik vizsgálati irány a szociáldemokrácia és a nyugati politikai rendszer viszonya volt. Ez a zárótanulmány nem arra vállalkozik, hogy a kutatási periódusban készült önálló anyagokat — főleg esettanulmányokat — összefoglalja. Az alapvető elméleti álláspont megfogalmazására korlátozódik, amely inkább a különböző anyagok vitája és saját kutatásaim, illetve a témában rendezett nemzetközi tanácskozás során kialakult. Mindamellelt csoportunk tagjai — Havas Péter, Johancsik János, G. Márkus György, Solymár Magda — mellett külön szeretném megemlíteni Nyílas Mihály, Radó Péter és Soltész Erzsébet témába vágó esettanulmányait, amelyek lehetőséget adtak a formálódó koncepció ellenőrzésére.

² Sidney és Beatrice Webb: *Munkás-demokrácia*. II. köt. Budapest, 1909. 128. old.

³ Uo. 140. old.

- ⁴ Uo. 149. o.
- ⁵ Uo. 157. old.
- ⁶ Uo. 160—161. old.
- ⁷ Alexis de Tocqueville: *A demokrácia Amerikában*. Gondolat Kiadó, 1983. 529. old.
Idézi: Christian Graf von Krockow: *Gewalt für der Frieden?* Piper Verlag, München/Zürich 1983. 51—51. old.
- ⁸ Vö: Josen Anton Völk: *Regierungskoalitionen auf Bundesebene*. S. Roderer Verlag, Regensburg, 1989. 101. old. és kk., old.
- ⁹ Lásd Bodo Hombach: Labour Party auf dem Weg nach Godesberg. *Die Neue Gesellschaft/Frankfurt Hefte*, 1989/8. 699. old.
- ¹⁰ Thomas Meyer: *Bernstein konstruktiver Sozialismus*. Verlag J.H.W. Dietz, Berlin-Bonn—Bad Godesberg, 1977. 180—181. old.
- ¹¹ E. Bernstein: Die Notwendigkeit in Natur und Geschichte... *Die Neue Zeit*, 17 Jg. II. B. 267—268. old.
- ¹² Guido de Ruggiero: *Geschichte des Liberalismus in Europa*. München 1930. 371. old.

Kóndor Béla:
Két alak

HAVAS PÉTER

Új politika — új pártstruktúra

Változások a brit Munkáspártban

A brit Munkáspárt (Labour Party) 12 éve van ellenzékben, 1987-ben harmadik vereségét szenvedte el. A párt vezetése N. Kinnock pártvezér és R. Hattersley vezérhelyettes kezdeményezésére ekkor határozta el a pártpolitika átértékelését. Az 1989-ben, majd 1990-ben megtartott konferenciák állásfoglalásai már világosan jelzik: a párt modernizálta stratégiáját, szakított merev piacellenességgével, államcentrikus gazdaságpolitikájával, az európai integráció elutasításával és lemondott az egyoldalú nukleáris leszerelés követeléséről, de hű maradt hagyományos alapértékeihez, a demokratikus szocializmus alapelveihez. Megújhódott gazdaság- és társadalomfilozófiájában. Harmonikus viszonyra törekedett a gazdaság prosperitása és a társadalmi igazságosság igényei között. A labouristák ezzel jelentős lépést tettek a nyugat-európai szociáldemokrata pártok irányában. Minden bizonnyal e megújhódással magyarázható, hogy az utóbbi évtizedben javultak a Munkáspárt pozíciói a Konzervatív Párttal szemben. A stratégia kimunkálásával párhuzamosan napirendre kerültek a párt belső struktúrájának átalakításával kapcsolatos kérdések.

A Munkáspárt a század elején a szakszervezetek és különböző kisebb szocialista társulások kezdeményezésére alakult meg, eredetileg a szakszervezetek parlamenti képviselőiként, azzal a nem titkolt céllal, hogy a munkásság gazdasági érdekképviselőt, szervezettségét olyan politikai tényezővé alakítsa, amely a törvényhozásban befolyásoló, majd meghatározó szerepet játszhat, választásokat nyerhet, kormányt alakíthat. Egy ideig csak kollektív tagsága volt, és 1918 után vált egyéni tagsággal és programmal rendelkező politikai tömegpárttá. A párt kezdettől fogva három aspirációt kötött össze: a munkások és más dolgozó rétegek mindennapi érdekeinek képviseletét; a hatalomra kerülést, vagy legalábbis erős parlamenti pozíciók kiépítését; a brit demokratikus hagyományokra felépülő szocializmus megvalósítását. Mindegyik törekvésnek megfelel a párt egy-egy komponense — a Munkáspárthoz csatlakozott szakszervezetek; a párt parlamenti képviselőinek frakciója, a Parlamenti Munkáspárt (PMP); a többnyire egyéni tagságot, a párt alapszervezeteit tömörítő Választókerületi Munkáspárti szervezetek (VMP), amelyek a tömegpárt vázát képezték — ide is csatlakozhattak szakszervezetek. A párt e három összetevőjének egymásrautaltságát kifejezi világosan kitapintható funkciójuk. A szakszervezetek képezik a párt tömegbázisát és biztosítják a párt működéséhez szükséges anyagi eszközöket (kb 80-83 százalékát). A PMP a mindennapi parlamenti tevé-

kenységet végzi és autonómiájával azt a hidat alkotja, amelyen keresztül a Munkáspárt integrálódott a brit politikai rendszerbe. A VMP szervezetei adják a párt aktivistáit, ők működtetik a párt választási mechanizmusát.

Nem szorul bizonyításra, hogy e három funkció és komponens egyesítése összetett feladat. Ezért is biztosít a Munkáspárt Szervezeti Szabályzata kitüntetett szerepet az évenkénti konferenciáknak (kongresszusoknak). Mellesleg megemlítjük, hogy a brit kétpártrendszer másik pólusát képező Konzervatív Párt fentről szervezett, jelentősen centralizált erő, amelyben a pártvezér (a potenciális miniszterelnök) hatalma és befolyása az egész pártra kiterjed és az őt megválasztó parlamenti frakció teljes dominanciája érvényesül. Az éves konferenciák itt inkább hasonlítanak egy többnapos, 5000 — 6000 fős nagygyűlésre, mint a politika formálásának eszközére. A tagság — 1,1 millió fő — igen lazán kötődik a párthoz.

Ezzel szemben az alulról, demokratikusan szervezett Munkáspártban tisztán kivehető a tömegpártra, tömegmozgalomra és a parlamenti pártra tagozódás, amely duális hierarchiát és ennek megfelelő diffúz hatalmi viszonyokat produkált. Tulajdonképpen ez motíválja az éves konferenciák rendkívüli jelentőségét: tényleges politikaformáló fórumként sokat tehet a párt komponensei egyensúlyának biztosítása érdekében — annak ellenére, hogy határozatai nem kötelezik a PMP-t, vagy a párt vezérét, a potenciális miniszterelnököt. A parlamenti képviselők az éves konferenciákon hivatalból vesznek részt, de nincs szavazati joguk. Ez vonatkozik egyébként a már kiválasztott képviselőjelöltekre is.

A Munkáspárt, mint említettük, lényegesen demokratikusabb struktúrákkal rendelkezik, mint a Konzervatív Párt, ahol a vezérválasztás és a politikaművelés inkább kötődik informális csatornákhöz, mint a konferenciákhoz, de maga a döntéshozatal ezáltal egyszerűbb, gyorsabb, egyértelműbb. A Munkáspártban mindez körülményesebb és sokszor kompromisszumokra épül, ami esetenként kétértelművé vagy nehezen értelmezhetővé teszi határozataikat, politikájukat.

A párt története során a pártstruktúra nemegyszer váltott ki vitákat, elsősorban a következők:

- A PMP helye, szerepe a pártpolitika meghatározásában, viszonya a pártkonferenciához és az Országos Végrehajtó Bizottsághoz (OVB), másképpen kifejezve: a parlamenti párt és a tömegpárt (mozgalom) viszonya.

- A szakszervezetek túlsúlya a pártban, ami kormányzati pozícióban sebezhetővé teszi s megbéníthatja a párt működését.

- A képviseleti rendszer, amely a kollektív tagság létszáma alapján a szakszervezeteknek rendkívüli hatalmat biztosított a pártkonferenciákon mind az OVB megválasztásában, mind a határozatok elfogadásában, s ugyanígy a párt parlamenti képviselőinek kiválasztásakor, jelölésekor.² Velük szemben a VMP-szervezetek az egyéni tagság kisebb létszáma következtében mindig is hátrányban voltak.³ Hozzátehetjük, hogy a konferencián több millió szavazattal rendelkező szakszervezeti tisztségviselők, vezető szervek nincsenek kötelezve arra, hogy a konferencia előtt konzultáljanak tagságukkal. Kisebb mértékben egyébként ez vonatkozik a VMP-szervezetekre is: a konferencia küldötteit — akik több száz, illetve több ezer ember képviselésében szavaznak — gyakorlatilag a tagság töredéke, egy szűkkörű igazgatóbizottság választja, látja el mandátummal a konferencián követendő magatartást illetően.

— A konferencia előkészítésének és lebonyolításának procedúrája, a párt egyéni tagjainak, a VMP szervezetek, a szakszervezetek tagságának tényleges szerepe a konferencia politikát formáló aktusában.

A Munkáspárt 1918 óta érvényben lévő szervezeti rendje keveset módosult. Két fontos változásra azonban rá kell mutatni. Mindkettő a nyolcvanas évek elején következett be, amikor a párt az 1979-es választási vereség hatására, jelentősen balra tolódott. E változások a párt parlamenti és tömegmozgalmi szárnya közötti hatalmi egyensúlyt érintették; csökkent az előbbi dominanciája, bár a PMP autonómiájának sok vonása továbbra is megmaradt.⁴ Addig a parlamenti küldöttek frakciója, tehát a PMP választotta a maga soraiból a párt vezérét és helyettesét, ezzel tehát automatikusan az egész párt vezetőit. Ez a séma hasonlított a Konzervatív Pártban kialakult rendhez. 1981 óta azonban mindkettőjüket olyan testület választja, amely 40 százalékban a szakszervezetek, 30–30 százalékban a parlamenti képviselők, illetve a VMP szervezeteinek képviselőiből áll össze. Növekedett a konferencia által választott OVB szerepe a párt választási kiáltványának megfogalmazásában.

A nyolcvanas évek elejéig a párt képviselőit ha egykor bekerültek a parlamentbe, gyakorlatilag automatikusan jelölték a soron következő választásokon. Most azonban a kötelező újrastálás folyamatának teszik ki őket a VMP szervezeteiben. Igaz, ez a gyakorlatban nem hozott nagyobb változásokat a képviselők összetételében — 1983-ban 8, 1987-ben 6 képviselő nem kapott újabb bizalmat 210-220 munkáspárti képviselőből —, de elvi jelentősége egyértelmű. Nem véletlen, hogy a változások számottevő módon hozzájárultak a párt 1981-ben bekövetkezett szakadásához, amikor a jobboldal kivált és megalakította a Szociáldemokrata Pártot.⁵ Ez a csoport, majd az SZDP ragaszkodott a PMP teljes függetlenségéhez a pártban és elutasította a parlamenten kívüli tömegpárt hatalmának erősödését, azzal az indoklással, hogy a parlamenti frakciót, a párt kormányát nem lehet kitenni egy szűk réteg, a tömegmozgalmat képviselő pártaktíva mindenkori nyomásának. Kétségtelen, hogy a nyolcvanas évek elején a pártban belül bekövetkezett szervezeti változások bizonyos kihívást jelenthetnek a brit kétpártrendszer hagyományaira, a politikai rendszer stabilitására, de mélyebb következtetést minderről csak akkor lehet levonni, ha a Munkáspárt ismét kormánypárt lesz.

A Munkáspárt vezetése a nyolcvanas évek végén mindjobban felismerte, hogy bár alapszabályzata, amely évtizedeken keresztül jól szolgálta a párt érdekeit, elavult és azt most már összhangba kell hozni a végbement társadalmi és politikai változásokkal. Elképzelései két összefüggő kérdésre koncentráltak: a párton belüli képviseleti rendre és a pártpolitika alakításának folyamatára, a konferencia működésére és szerepére.

A párt vezetése olyan képviseleti rendszert javasol, amelynek révén a párt hatékonyabban tud reagálni mind a mozgalomban, mind a társadalomban újabban megjelent sokrétű, összetettebb érdekekre és az ezeket kifejező szerveződésekre, amely alkalmas továbbá a nők megváltozott társadalmi státusának érvényesítésére, és amely túllép a jelenleg uralkodó főváros-centrikus szemléleten. Az új pártstruktúrának elő kell segítenie az etnikai kisebbségek jogainak képviseletét a pártban, és biztosítania kell a helyi hatalmi szervek mellett működő munkáspárti szervezetek képviseletét — a politika sok lényeges eleme ugyanis itt kel életre. A Munkáspárt igyekszik akceptálni a politikai aktivitás új formáit, amelyek a különböző szinten szervezett közösségek — például a fogyasztási, környezetvédelmi társulások — színrelépését eredményezték. Ez utóbbiak közel állnak a Munkáspárt értékeihez, de a

hagyományos választókerületi-szakszervezeti struktúra nem teszi lehetővé megjelenésüket a pártban. Szükségesnek tartják az Európa Parlamentben működő munkáspárti csoport képviselőinek intézményesítését a párt politikájának alakításában, és ugyanígy a PMP szervezetileg szabályozott beépítését e folyamatba, ez ugyanis intézményes keretekben nincsen megoldva. A pártpolitika kialakításában — ahogy láttuk — a központi hely a konferenciák előkészítésének, lebonyolításának van. Évtizedek óta azt a gyakorlatot követik, hogy az OVB az év tavaszán politikai állásfoglalásokat fogalmaz meg, amelyeket a párt különböző szervezetei megkapnak és ezekhez konkrét módosítási javaslatokkal, az indítványok tömegével „szólnak hozzá”. Ezeket egy vastag kötetben minden küldött az általában ősszel esedékes konferencia előtti hetekben megkapja. Valamennyi javaslatot, indítványt természetesen nem lehet a konferencia elé vinni. Ezért közvetlenül a konferencia előtti napokban a jelentős jogosítvánnyal felruházott Konferenciaszervező Bizottság koordinálásával az indítványokat, határozati javaslatokat az érintett szervezetek bevonásával összegezi, csoportosítja és úgynevezett kombinált határozati javaslatként vagy egyszerű javaslatként terjeszti elő vitára-szavazásra. A konferencia jelentős része ezeknek az indítványoknak a vitájával telik el. Az így véglegesített javaslatokat azonban a küldöttek írásban csak a konferencia előtti napon ismerhetik meg, és ennek birtokában kell 4—5 napon keresztül ezekről vitatkozniuk, illetve szavazniuk.

Ha szemügyre vesszük a Munkáspárt dokumentumait, azt láthatjuk, hogy a párt politikája, az OVB állásfoglalásaiból, illetve az ily módon határozatokká emelt indítványokból áll össze. Nemegyszer utólag derül ki, hogy részletkérdésekben nincs teljes összhang közöttük, ami zavarja a párt politikai vonalának képviseletét. A politika alakításának ez a gyakorlata az említettek miatt is a párttagok jelentős részét kizárja a vélemény-nyilvánításból, de nem teszi kellő mértékben lehetővé szakértők bevonását sem.

A kormányra jutással mint reális, belátható távlattal számolva, a Munkáspárt különösen fontosnak tartja, hogy politikája világos, egyértelmű, követhető legyen.

A Munkáspárt 1990 októberében Blackpoolban tartott konferenciáján az OVB egy egész csomagtervet terjesztett elő, a párt szervezeti rendjének módosítására.

A javaslatok zöme a pártpolitika formálásában szükséges változásokra irányul. A csomagterv tartalmazza egy munkáspárti cselekvési program megalkotását, amelynek előkészítésére, megvitatására kétéves ciklust jelöl ki. Ez lehetővé tenné, hogy a Munkáspárt különböző komponensei sokkal átgondoltabban kövessék a politika kialakításának és a program készítésének procedúráját, továbbá biztosíthatná a tagság hatékonyabb részvételét. A Végrehajtó Bizottság által kidolgozott programtervezethez az eddigieknél sokkal szélesebb körből futhatnának be indítványok, módosító- és alternatív javaslatok. Eddig az ilyen javaslatok kidolgozására és csatlakoztatására — ahogy láttuk — a választókerületi szervezeteknek és a szakszervezeteknek volt intézményes lehetősége. A javaslatok szerint ezt a jogot megkapnák a skót, a walesi és az angol regionális konferenciák, továbbá a munkáspárti nő- és ifjúsági szervezet fóruma is.

A Munkáspárt létre kíván hozni egy 150—200 főből álló, úgynevezett Munkáspárti Politikai Fórumot, amely a konferencia és az OVB között helyezkedne el, az utóbbi irányítása alatt. Alapvető funkciója az lenne, hogy a Végrehajtó Bizottság és a konferencia számára előkészítse a legfontosabb politikai dokumentumokat, és magát a pártprogramot — csökkentve ezzel a konferencia zsúfoltságát és a sokszor meg nem alapozott, kapkodó döntőbíráskodás területét

a benyújtott határozati javaslatok felett. E fórum dolgozná fel és vitatná meg a párt különböző szerveinek és fórumainak indítványait, javaslatait. A politika formálásában fontos szerepet betöltő fórumban képviseletet kapnának az OVB, a skót, a walesi és az angol régiók munkáspárti szervezetei, bizottságai, a PMP, az Európai Parlament munkáspárti csoportja, a helyi hatalmi szervek munkáspárti frakciói, a csatlakozott szakszervezetek és más kollektív tagok, a szövetségek, az etnikai kisebbségek képviselői, az ifjúsági, diák- és nőszervezetek. A fórum keretében 20–30 főből álló problémabizottságok alakulnának, egy-egy terület szakértőinek bevonásával.

Tervezik a konferencia szavazati és képviseleti rendjének átalakítását. Eddig a küldöttek 90 százalékát a szakszervezetek, 1 százalékát a szocialista társaságok, 9 százalékát a VMP szervezetek delegálták. A jövőben a kollektív szervezetek (vagyis elsősorban a szakszervezetek) 70 százalékkal, a VMP szervezetek 30 százalékkal képviseltetnék magukat. A konferencián lebonyolítandó választásokat egy ebben az arányban összeálló választási testület végezné. Az elképzelések szerint az OVB választókerületi és női szekcióját, továbbá a párt pénztárosát nem blokk-szavazással, hanem az „egy tag — egy szavazat” szerint választanák meg valamennyi VMP szervezet bevonásával, esetleg postai szavazás útján. Felvetődött az a gondolat is, hogy az OVB választókerületi részét a szigetország régiói szerint választanák meg. Az OVB és más szervek választásakor kötelező érvényű kvótát (40 százalék körül) állapítanának meg a nők számára.

Külön is érdemes kitérni az OVB-nek a képviselők jelölésével⁶, újrjelölésével kapcsolatos javaslataira. A probléma több ízben volt a vita tárgya a nyolcvanas évek konferenciáin is. 1983 után Kinnockék arra törekedtek, hogy ebben a párt számára igen érzékeny kérdésben (végül is a tét a parlamenti frakció összetétele) a VMP szervezetekben ne blokk-szavazás érvényesüljön, hanem az „egy tag — egy szavazat” rendje. Erre azért lett volna szükség, mert a választókerülethez csatlakozott szakszervezetek nevében és a blokk-szavazás révén nemegyszer olyan jelöltek indulhattak a választáson, akik csak partikuláris érdekek képviseletére vállalkoztak, egy viszonylag szűk aktíva bizalmát élvezték, és rontották a Munkáspárt választási esélyeit. Az 1984-es konferencia leszavazta a vezetés ez irányú törekvését. 1988-ban viszont kompromisszumos megoldás született: a párt képviselőjelöltjeinek megválasztására olyan testületeket hoztak létre, amelyekben a szakszervezetek képviselete 40 százalékra redukálódott. Az OVB azonban nem mondott le arról, hogy a képviselők rostálásában az egyéni tagságnak legyen meghatározó szerepe a szakszervezetekkel szemben. Már csak azért is, mert lényegében továbbra sem a szakszervezeti tagságnak, hanem az aktívák egy csoportjának akarata érvényesült — ismét csak a blokk-szavazás révén, arról nem is szólva, hogy a szakszervezeti tagság egy része, amelynek nevében az aktíva föllépett, nem is lakott az adott választókerületben. Az 1990-es pártkonferencián már az „egy tag — egy szavazat” rendje alapján javasolták a képviselő jelölésének lebonyolítását. Így megszűnnének a választókerületben működő már említett választási (jelölő) testületek. A javaslatot a konferencia meg is szavazta, csupán egy részletkérdésben opponálta a vezetés elképzeléseit.⁷

Az OVB⁸ javaslatait a párt szervezeti rendjének átalakítására a tagság és az aktíva zöme támogatja, de nem lebecsülendők a megfogalmazott ellenvélemények sem. A blackpooli konferencián nyílt szavazással leszavaztak ugyan egy határozati javaslatot, amely az említett változtatásokkal szembehelyezkedett, de figyelmet érdemel, hogy ebben kifogásolták a párt

alapsejtjei szerepének csökkenését a politikaformálás folyamatában, továbbá azt, hogy az újítások veszélyeztethetik a szakszervezetek és a Munkáspárt kapcsolatát. Emellett a konferencián megszavaztak egy határozatot, amely kívánatosnak tartja, hogy a szakszervezeti tagság részvétele a képviselőjelöltek jelölésében módosított rendszerben se csökkenjen.

A tanácskozás vitája során többen bírálták a pártvezetésnek azt a törekvését, hogy csökkentse a szakszervezetek beleszólását a pártpolitika alakításába. Figyelmeztettek arra, hogy az új struktúra túlságosan centralizált, növeli a vezetés autokratikussá válásának és ellenőrizhetetlenségének veszélyét. A Munkáspárt „kemény bal” szárnya szerint az új pártstruktúra megfosztja a VMP szervezeteket és a kollektív tagságot attól a hagyományos jogától, hogy közvetlenül a konferenciára küldhesse módosító javaslatait, indítványait, amelyekkel így valamennyi szervezet megismerkedhetett. Az érvényben lévő rendszert demokratikusnak, közérthetőnek tartja, szemben a bevezetendővel, amelyet „bürokratikus szörnynek” titulál. A Munkáspárt baloldalához tartozó szocialista csoport álláspontja szerint a pártot nem lehet csak az egyéni tagságra építeni, mert elveszti erejét. A szakszervezeteket a Munkáspárton belül a „kollektív önszerveződés” fontos eszközének tartja és azon a véleményen van, hogy ha a Munkáspárt elveszti kapcsolatát a szakszervezetekkel, nem képviselheti a munkásosztályt. A munkáspárti szocialisták nem tagadják, hogy a blokszavazás magában hordozza a manipuláció lehetőségét, amit a szakszervezeti tisztségviselők egy szűk csoportja fel is használ. A kiutat azonban nem a szakszervezetek szerepének csökkentésében látja, hanem abban, hogy a konferencián részt vevő szakszervezeti vezetők valóban a tagság véleményét képviseljék. Meg kell teremteni ennek az intézményes garanciáját és megreformálni a szakszervezetek és a Munkáspárt kapcsolatait.⁹

A munkáspárti struktúra modernizálására irányuló, sokszor szövevényes javaslatok mögött jól érzékelhető a párt vezetésének hosszabb távú stratégiája. E törekvések kiemelkedő eleme az egyéni párttagság szerepének növelése, hatékonyabb bevonása a pártpolitikába. Az OVB már az utóbbi években is, főleg az 1988-as konferencia után, jelentős erőfeszítéseket tett az egyéni tagság növelésére. Igaz, két év alatt a taglétszám csak 10 százalékkal növekedett (jelenleg 300 000), és ez még messze van a tervezett egymilliótól, amelyet egyébként a Munkáspárt az ötvenes években már egyszer elért. Az 1990-es konferencián nyílt szavazással fogadtak el egy határozatot, amely ismét hitet tesz a nagy létszámú egyéni tagsággal rendelkező tömegpárt mellett és hangsúlyozza: a Munkáspárt olyan potenciállal rendelkezik, amely Európa legnagyobb politikai pártjává teheti. Lehetőséget lát arra, hogy a sokmillió szakszervezeti tagság jelentős része egyénileg legyen tagja a Munkáspártnak. A határozat azok számára, akik kollektív tagjai a pártnak, de egyéni tagok lesznek, csökkentett tagdíjat helyez kilátásba ösztönzésül.¹⁰ Nyilvánvaló tehát, hogy a Munkáspárt felismerte: egy új típusú, nagy létszámú egyéni tagsággal rendelkező tömegpártra van szükség, a kollektív tagság rendszerének megőrzése mellett.

A vezetés célja olyan aktív, vitatkozó, a döntésekben széleskörűen részt vevő (participatív) tagság, amely befolyásolhatja, bizonyos értelemben korlátozhatja a pártaktíva mozgásterét. A pártnak ugyanis nem érdeke, hogy a parlamenten kívüli szárny aránytalanul nagy befolyáshoz jusson a pártpolitika formálásában. Miután a nyolcvanas évek elején a parlamenti szárny (PMP) önállóságát korlátozták, nem kívánatos, hogy a párton belüli egyensúly most más oldalon boruljon fel, mert ez rontaná a párt image-ját a választók között. Volt idő, amikor a

párt vezetése a szakszervezeti tisztségviselőkre támaszkodva teremtette meg ezt az egyensúlyt. A szakszervezetek azonban napjainkban a gazdasági struktúrában lezajlott változások következtében maguk is megosztottak, törékenyebbek és ezzel kiszámíthatatlanabbak. Tetejében a szakszervezeti mozgalom tekintélye a lakosság bizonyos köreiben ugyancsak csökkent. Ezért a szakszervezetek a Munkáspárton belül ma már nem játszhatják azt a kiegyensúlyozó szerepet, amelyet egyébként az ötvenes és hatvanas években magukra vállaltak. A párt vezetésének így nem maradt más, mint az egyéni tagok számának, aktivitásának és szerepének növelése és az ehhez megfelelő struktúra kialakítása.

Bármennyire racionálisak ezek a törekvések, Kinnockéknek számolniuk kell a párttagság politikai attitűdjével is, amely nem minden tekintetben harmonizál a párt korszerűsített stratégiájával. Így például a már említett felmérés szerint a tagok 81 százaléka kitart amellett, hogy a konzervatív kormány által privatizált vállalatok ismét köztulajdonba kerüljenek, holott a Munkáspárt vezetése ezt csak részben tartja szükségesnek. A megkérdezettek kétharmada ma is híve az államosításnak, s ugyanilyen arányban szorgalmazza az egyoldalú nukleáris leszerelést.¹¹ A választásokra készülő pártban a véleménykülönbségek háttérbe szorulhatnak, ezt is igazolta a blackpooli konferencia is. Nem kétséges ugyanakkor, hogy a párt vezetésének állandó kontaktusban kell maradni a párt tagjaival, követni gondolkodásmódjukat és ügyelni arra, hogy a választópolgárok, a szélesebb közvélemény felé fordulása ne váltson ki nagyobb feszültséget, szembenállást a párttagság soraiban.

JEGYZETEK

- ¹ A konferencia választja meg az Országos Végrehajtó Bizottságot, de igen sajátos szövetségi rendszerben. A 29 tagú vezettestület tagjai közül a párt vezérét és helyettesét a konferencia küldötteiből alakult választói testület, a párt pénztárosát az egész konferencia választja. A szakszervezeti küldöttek külön választják meg az OVB 12 főből álló szakszervezeti blokkját. A VMP szervezetek képviselői saját soraikból 7 főből álló választókerületi szekciót választanak. A szocialista társaság 1 főt delegál. 5 nőt megint csak az egész konferencia választ. Az ifjúsági szövetség képviselője hivatalból tagja az OVB-nek. A Munkáspártban a megválaszthatóság feltétele 12 hónapos egyéni tagság.
- ² A munkáspárti konferencián hagyományosan a blokkszavazást alkalmazzák minden esetben, amikor a kézzel történő nyílt szavazás nem mutat ki egyértelmű többséget.
- ³ A 6,3—6,5 millió kollektív taggal szemben a pártnak jelenleg 300 000 egyéni tagja van. A konferencián 5000 főt 1 küldött képvisel. A VMP szervezetek esetében általában felkerekített létszám szerint delegálnak. Egy küldött ezer fő után szavaz. Az 1989-es pártkonferencián 1227 küldött 660 szervezetet képviselt és 6,195 millió szavazattal rendelkezett. Ebből a szakszervezeteknek 589 küldötte volt, 37 szervezetet képviseltek és 5,49 millió szavazattal rendelkeztek. A VMP szervezeteinek 618 küldötte 627 szervezet képviselőjében 640 000 szavazattal vett részt a konferencián.
- ⁴ A párt szervezeti szabályzata nem rendelkezik a PMP ügyrendje felől. A PMP-nek önálló szabályzata van, továbbá külön vezetősége, az úgynevezett Parlamenti Bizottság, amely a párt vezérének javaslatára a maga soraiból választja meg az árnyékkormányt, illetve a kormányt.
- ⁵ Az SDP később választási szövetségre lépett a Liberális Párttal, majd egy része egyesült is vele, és megalakították a Liberális Demokraták Pártját. Az SDP fennmaradó része 1990-ben megszűnt. Megjegyezzük, a Munkáspártban ma is igen erős az averzió a szakadárnak minősített szociáldemokratákkal szemben. Az 1990 októberi konferencia határozatban helytelenítette a szervezeti szabályzat minden olyan irányú módosítását, amely ösztönözné a volt SDP-tagok, köztük a három parlamenti képviselő csatlakozását a Munkáspárthoz.

- ⁶ Megjegyezzük, hogy maga a jelölési prodecúra a Munkáspárt életének egyik legjelentősebb eseménye. A képviselőket jóval a választások előtt választják ki, szavazzák meg, szelektálják. Így a soron következő (1991 vagy 1992 évi) választások munkáspárti jelöltjei közül a 634 kerületből 1990 júniusában 500-at már kiválasztottak a VMP szervezetek és ebből 344-et az OVB is megerősített.
- ⁷ Az OVB eredeti elképzelése szerint a már működő parlamenti képviselők esetében a VMP szervezetek joga eldönteni, hogy a hivatalos jelölés előtt szükség van-e egyfajta előzetes vélemény-nyilvánításra a személyekre vonatkozóan. A konferencia ezt elvetette, az elfogadott határozat ezt azzal indokolja, hogy egy „előszavazás” eleve bizalomcsökkentő jellegű lenne, amit a sajtó a Munkáspárttal szemben használhat fel.
- ⁸ Erről nemcsak az 1990-es konferencia állásfoglalásai tanúskodnak. 1989 decembere és 1990 áprilisa között P. Seyd és más brit pártszociológusok kezdeményezésére postai úton 5062 munkáspárti taghoz juttattak el kérdőíveket különböző politikai kérdésekről. A megkérdezettek 62,7 százaléka válaszolt. A felmérés tanúsága szerint a párttagság 81 százaléka egyetért az „egy tag — egy szavazat” alkalmazásának elvével, és 72 százaléka azon a véleményen van, hogy a blokszavazás alkalmazása a konferencián nem tesz jót a Munkáspárt hírnevének. (Lásd *Labour Party News*, 1990. 21. szám. 20-21. old.)
- ⁹ Labour Party Socialist. *Labour's New Left Voice*. Campaign Briefing.
- ¹⁰ Conference Arrangement Committee Report. Blackpool 1990. 18. old.
- ¹¹ E tanulmány szerzője 1990. október 1-én a blackpooli konferencia idején részt vett azon a találkozón, amelyen P. Seyd és más brit pártszociológusok kezdeményezésére postai úton 5062 munkáspárti taghoz juttattak el kérdőíveket különböző politikai kérdésekről. A megkérdezettek 62,7 százaléka válaszolt. A felmérés tanúsága szerint a párttagság 81 százaléka egyetért az „egy tag — egy szavazat” alkalmazásának elvével, és 72 százaléka azon a véleményen van, hogy a blokszavazás alkalmazása a konferencián nem tesz jót a Munkáspárt hírnevének. (Lásd *Labour Party News*, 1990. 21. szám. 20-21. old.)

FELHASZNÁLT EGYÉB IRODALOM

- *L. Minkin*: The Labour Party Conference. University Press, 1980.
- *B. Jones — M. Keating*: Labour and the British State. Oxford, 1985.
- *F. N. Forman*: Mastering British Politics. Mac Millan Master Series, 1985.
- *D. Broughton, P. Seyd, P. Whiteley*: The Labour Party Membership. Labour Party News, 1990. 21. sz. szeptember — október 20 — 21. old.
- Constitution and Rules of the Labour Party. In: Conference Report. Brighton, 1989.

Munkáspárti konferenciák dokumentumai:

- Record of Decisions 88' Annual Conference of the Labour Party 1989. Brighton.
- New Report 1990.
- Democracy and Policy making for the 1990's. (New Statement 1990.)
- Selection of Parliamentary Candidates. Report of New Consultation 1990.

MARTON IMRE

Merre tart Nyugat-Európa?

Egy tanácskozás az Öböl-háborúkövetkezményeiről

„Mindenki a maga módján néz szembe az éjszakával”
(Victor Hugo)

Három tekintélyes francia intézmény 1990-ben tanácskozássorozatot kezdeményezett „Merre tart Európa” címmel. A rendezők: a *Le Monde Diplomatique* havonta megjelenő lap, a *L'Evénement Européen* (Európai Történet) negyedévenként kiadott folyóirat és a *Cercle Condorcet* (Condorcet-Kör) országos hálózattal rendelkező demokratikus társaság. A tanácskozássorozat első összejövetelét 1990 szeptemberében tartották, amelyen Európa újraegyesítésének politikai és kulturális feltételeit vitatták meg, különös tekintettel az Európai Közösség történetének új szakaszára és a kelet-európai országokban végbement változásokra.

A második tanácskozásra 1991 március elején került sor, amelynek központi témája az Öböl-háború hatása Európára és a mediterrán térségre. Ennek kapcsán a résztvevők mindenekelőtt a világrendszer erőviszonyainak átrendeződését elemezték, külön figyelmet fordítva arra, hogy merre tart Nyugat-Európa az átalakuló világban. A tanácskozás zártkörű volt. A vitaindítókat volt magas rangú külpolitikai vezetők, a geopolitika és a nemzetközi jog elismert szaktekintélyei, francia és külföldi politológusok — köztük a palesztin, illetve az izraeli ügyvel azonosulók — tartották.

A résztvevők nem annyira válaszáadásra, megoldási tervek felvázolására törekedtek, hanem inkább olyan kérdésfeltevések megfogalmazására, amelyek alkalmasnak bizonyulhatnak — további finomítások és átdolgozások során — új tájolási pontok kitűzésére, új rendezőelvek kialakítására. A tanácskozáson sok kérdés szóba került. Közülük három különösen élénken foglalkoztatta a jelenlevőket, egyrészt aktualitásuk miatt, másrészt azért, mert tartalmazta a legfontosabb stratégiai problémákat.

Az első: Mi készítette az irakiakat Kuvait katonai megszállására és az amerikaiakat a katonai válaszáadásra?

Az irakiak arra számítottak, hogy ha katonai akciójukat nem terjesztik ki Szaúd-Arábiára és nem fenyegetik az iparilag fejlett országok kőolajellátását, továbbra is élvezhetik a nyugatiak, a Szovjetunió és egyes kőolajtermelő arab országok katonai és politikai szimpátiáját, vagy legalábbis semlegességét. Kiaknázhadják az Egyesült Államok, a Közös Piac és Japán érdekeit, az Egyesült Államok nehezedő gazdasági és pénzügyi helyzetét, az enyhülési folyamat elmélyülését, a Szovjetunióban zajló bomlási folyamatot, az amerikai közvéleményben még mindig élő Vietnam-szindrómát, a nyugat-európaiak aggályát, hogy Izrael beavatkozása a katonai cselekményekbe szembefordíthatja az arab-muzulmán világ egészét a nyugati világgal. Mindez nem következett be. Végül soron tehát az irakiak téves következtetéseket vontak le a világrendszerben végbemenő átrendeződési folyamatokról.

A amerikaiak ezzel szemben arra a meggyőződésre jutottak, hogy a világrendszerben végbemenő változások kedvező feltételeket teremtenek világhegemóniájuk helyreállításához, megszilárdításához és kiszélesítéséhez, olyan feltételeket, amelyek a későbbiek során nemigen ismétlődhetnek meg. (Az egységes piac csak most kerül bevezetésre, az arab világ megosztott, a Szovjetunió új nemzetközi politikája van, egyébként pedig komoly belső problémákkal küszködik, Kína semleges.) A találkozó egyik résztvevője felhívta a figyelmet arra az alig ismert tényre, hogy az amerikaiak már 1956-ban olyan katonai és stratégiai koncepciót kezdtek kidolgozni, hogy gyorshadtestek révén a világ bármely pontján beavatkozhasanak a katonai-politikai folyamatokba. Igyekeztek akkor ebbe bevonni, elsősorban öngazolás céljából, szövetségeseiket is. Az Atlanti Szövetségben belül ez éles vitákat váltott ki. Nem kizárt, hogy De Gaulle kilépése az Atlanti Paktum katonai szervezetéből részben ezzel magyarázható. A gyorshadtestek bevetésére kísérletek történtek, például Iránban, Libanonban és Líbiában. Az amerikaiak most az Öbölben kipróbálták gyors katonai beavatkozási képességüket, ugyanakkor sikerült ezt egy széles nemzetközi koalíciós rendszerbe beágyazniuk. Az összejövetel résztvevői arra is kitértek, hogy az Öböl-háború intő példát szolgáltat a jövőben a renitens országok számára, amelyek fellépésükkel megzavarhatják és veszélyeztethetik a fennálló világrendet.

A második: Miért nem játszott vagy játszhatott meghatározó szerepet az Európai Közösség a válság megoldásában?

Megalakulása óta az Európai Közösség jelentős előrehaladást és sikert könyvelhet el a gazdasági integráció terén. Ugyanakkor feszültségek, repedések jelentkeztek a szervezetben, az erőviszonyok átrendeződtek az utóbbi három évtized során. Az egységes piac közeli bevezetése élesebb kontúrt ad a töréseknek, az európai újraegyesítéssel együtt jelentkező hegemonisztikus célkitűzéseknek. A Közös Piac lényegében egységesen állt ki erkölcsi-politikai vonatkozásban az Egyesült Államok által szorgalmazott ENSZ BT-határozatok mellett. Ingadozások, különállások, taktikázások a támogatás módozataiban, valamint a katonai részvétel mértékében mutatkoztak. Egyes hozzászólók Mitterand dilemmáinak indítékait igyekeztek feltárni. Mitterand már augusztus elején tudta, hogy az amerikaiak a katonai beavatkozás mellett döntöttek és katonai győzelmüket biztosra vette. Rámutattak, hogy katonai jelenlétével Franciaország kompromittálta befolyását és szimpátiáját az arab-muzulmán térségben, ugyanakkor biztosította részvételét a közel-keleti problémák rendezésében. Várható, hogy nagyobb diplomáciai szerepet fog játszani és ezzel részben ellensúlyozza a háború

alatt elszenvedett presztízsvesztését. Feltételezhető, hogy Franciaország arra számít: az Egyesült Államokra és Nagy-Britanniára támaszkodva bizonyos fokig korlátozhatja az újraegyesített Németország felfelé ívelését Európában. A franciák már eddig is szorgalmazták, hogy az Európai Közösség közös pénzügyi rendszerrel, közös külpolitikai platformmal, közös biztonsági rendszer kiépítésével egészítse ki a gazdasági integrációt. Egyelőre az új, az egyesített Németországnak nincs státusa az ENSZ Biztonsági Tanácsban és nem rendelkezik atomfegyverekkel. A nemzetközi politikában, a védelmi-biztonsági rendszerben hátrányos helyzetben van Franciaországgal és Nagy-Britanniával szemben. A következő időszakban ezért várható a francia és az angol álláspontok közeledése és Németország vitáinak sokasodása az Egyesült Államokkal, Franciaországgal és Angliával.

Németország is láthatóan olyan európai entitás megteremtését szorgalmazza, amelyen belül mind erőteljesebben tudja majd érvényesíteni dominanciáját. Különösképpen sikeres lesz ez a törekvés, ha a szovjet vezetés képes lesz feltartóztatni a destabilizációs és szétesési folyamatokat. Ez esetben privilegizált viszonyok alakulhatnak ki Moszkva és Bonn között.

Németországnak nagyobbak az esélyei egy Keletre irányuló expanzióra, Franciaország számára viszont a Földközi-tenger térsége válik mind jelentősebbé. Franciaország attól is tart — fogalmazódott meg a tanácskozáson —, hogy a jövőben az amerikaiak stratégiai ranglistáján a Közel-Kelet, a Földközi-tenger térségének egésze felértékelődik. Az amerikai jelenlét állandósulásának veszélyével szemben Franciaország számíthat Spanyolország és Olaszország támogatására. Többen azt az elképzelést fejtették ki: nyomást kell gyakorolni az Egyesült Államokra, hogy erőteljesebben szorgalmazza Izraelnél a palesztin ügy igazságos rendezését, a megszállt területek visszaadását. Franciaország érdekei inkább kötődnek az arab-muzulmán világhoz, mint Izraelhez, amely az Egyesült Államok fő szövetségese a térségben. Az egyik hozzászóló ezt a következőképpen fogalmazta meg: itt az ideje, hogy Izrael felfedezze a bölcsességet, most választhat a békés egymás mellett élés és az öngyilkosság között. A cionistákkal szimpatizáló egyik politológus viszont egyebek között azzal érvelt, hogy az arabok történelmi és jelenlegi nyomorúságát nem lehet kizárólagosan Izraelre hárítani. A palesztin mozgalom és az arab országok többsége továbbra is megkérdőjelezi Izrael állam létezési jogát. Az arabok több palesztint gyilkoltak meg Jordániában és Libanonban, mint az izraeliek. A palesztinokkal rokonszenvező előadó ezzel szemben azt emelte ki, hogy a Nyugat kétféle mércét alkalmaz, amikor értékeli az izraeliek és az arabok politika törekvéseit. A Nyugat támogató és megértő módon viszonyul Izrael katonai potenciáljának növeléséhez, ahhoz, hogy rendelkezzen atomfegyverekkel, idegen területeket tartson megszállás alatt, és rendszeresen repülőtémadásokat intézzen a palesztin menekülttáborok ellen. Engedménytételekre buzdítja a palesztinokat és elnéző az izraeli merev álláspontok iránt.

A harmadik: az Európai Közösség, az európai egység kilátásai.

A résztvevők túlnyomó többsége Franciaország szemszögéből latolgatta az Európai Közösség kilátásait, a világrendszerben várható változásokat. Fölvetették a kérdést; hogyan viszonyuljon a jövőben Franciaország az újraegyesített Németországhoz és az arab-muzulmán világ sajátosan tagozódott térségéhez? Többen részletesen elemezték a tagozódás előnyeit és hátrányait Franciaország szempontjából.

Szerintük a francia érdekek azt diktálják, hogy a gazdasági, pénzügyi, politikai, külpolitikai, biztonsági szférákat szervezesebb, intézményesítettebb egységbe kapcsolják össze a Közösségen belül. Így az Európai Közösség döntéseiben eltérő érdekviszonyokat, szempontokat lehetne közös nevezőre hozni.

Az eszmecsere időszakában figyelemre méltó elemzések jelentek meg a francia sajtóban, amelyek szintén ezzel a témával foglalkoztak és így szinte bekapcsolódtak a konferencia munkájába. Ez akár szó szerint is értendő: a résztvevőket élénken foglalkoztatták ezek az írások. Például André Lafontaine tekintélyes publicista a *Le Monde* 1991. március 8-i számában „Újra megtalálni Európát” című vezércikkében elgondolkotató megállapításokat tett: „A tegnapi legyőzöttek annyira meggazdagodtak, hogy pénzügyi támogatásuk nélkül az eladósodott Egyesült Államok nemigen tudta volna legyőzni Szaddam Husszeint... A Szovjetunió mindinkább Németországon élésködik, hogy fenntartsa magát. Tavaly a Szovjetunió felvetette azt a javaslatot, hogy Németország legyen a Biztonsági Tanács állandó tagja... Mitől kell tartanunk? Nagy szomszédunk túlzott pacifizmusától, amely súrolja a semlegességet, avagy a militarizmushoz való visszatérésétől?... Amikor a háborúban való részvételünkről döntöttünk, azt hittük, ha európai kártyával játszunk, kínálkozik esély országainknak, így nekünk is, hogy befolyásoljuk azt az erőfeszítést, amely egy minimális nemzetközi rend kialakulását célozza.”

Michel Jobert a Pompidou-kormány volt külügyminisztere a *L'Humanité*-nek (1991. február 18.) adott interjújában kifejti: „Érdekeinknek az felelt volna meg, hogy nem avatkozunk be az amerikai – iraki ügybe, ha nem kompromittáljuk magunkat az Egyesült Nemzetekben... Ebben az esetben megadatott volna, hogy jelentős közvetítő szerepet töltsünk be a háború után a béke rendezésében... Abban a hitben ringatóztunk, hogy meghallgatnak minket, miközben már teljesen beadtuk a derekunkat.” „Európa a hullámvölgyben” c. cikkében (*Le Monde*, 1991. március 9.) Claire Trean kommentálja Jacques Delorsnak, az Európai Közösség elnökének előadását, amelyet Londonban tartott. Delors kijelentését, hogy: „Európának európainak kell lennie”, Trean így értelmezi: „a politikai unio-tervezet annak megerősítése, hogy biztosítani kell az Egyesült Államokkal szemben autonómiánkat, ez pedig ellentétben van az amerikai vezető szerep elfogadásával”.

Végezetül legyen szabad néhány megjegyzést fűznöm a tanácskozáshoz, beszélni az élményeimről, benyomásaimról. Az eddigiek nyomán — úgy hittem — egyértelmű: fontos tanácskozáson volt alkalmam részt venni, amelyen alapvető problémákat taglaltak. Az összejövetelnek azonban volt egy szembetűnő hiányossága: az elemzésekben nem a világrendszerebeli, hanem a nemzeti megközelítések domináltak. A résztvevők többsége talán csak az aggodás szintjén jutott túl a nemzet-állami kereteken. Többen féltették az Európai Közösség egységét, hiszen az Öböl-háború nyomán is mutatkoznak a fellazulásnak jelei. Úgy látták, hogy az egyes országok a befeléfordulást fogják szorgalmazni és bezárkóznak a sajátos nemzeti érdekek sáncai mögé. Ez a hozzáállás a külső hatalmi tényezők megosztó taktikájának kedvezne, illetve annak, hogy a Közösség egy-egy országa akaratát egyoldalúan próbálná meg érvényesíteni. Ezáltal veszélybe kerülne az a biztató elképzelés, hogy az európai entitás előmozdításával eurocentrikusabb és demokratikusabb világrendet lehetne megteremteni, legalábbis az eurázsiai térségben.

A kiutak bizonytalan keresése egyébként az egész tanácskozást jellemezte. Úgy is mondhatnám: lehangoló és megrázó összejövetelen vettem részt, aggódó emberek társaságában. A lehetetlenségek tudata nyomasztotta őket, bár azt is tudták, hogy az ellehetetlenüléseknek is vannak határai, csakúgy mint a reményeknek.

Vannak-e korunkban, itt és most valódi alternatívák, tettem fel a kérdést én is magamnak. Arra kényszerülünk-e, hogy egymást kizáró álláspontokkal és preferenciákkal azonosuljunk? Lehetünk-e elkötelezettek, ha nem tudunk egyértelműen semmihez sem kötődni? Lehet-e valami mellett kiállni, valami emberibbért harcolni, ha a kudarcok sorozata, legalábbis középtávon, elkerülhetetlennek látszik? „Elviselhetetlenebb a kiábrándulás, mint az elnyomás” — írja Ismael Kadare albán író. Valószínű, hogy sokan átérték már ezt a konfliktust. Felvetődik azonban, vajon az újabb elnyomások, igazságtalanságok réme adhat-e csak erőt és értelmet a gondolkodásnak, a cselekvésnek? Vajon születethet-e új racionális hit, amely önmagunk lehetőségeibe és egy humanizáltabb emberiség létrejöttébe vetett bizalmon alapul, avagy csak a száműzetések, a gettók és a szellemi-anyagi elnyomorodás módjai között lehet választani?

1945-ben felszabadultunk a hitleri barbarizmus alól és hátat fordítottunk a keresztény úri Magyarországnak. A nyolcvanas évek végén megszabadultunk egy olyan rendszertől, amely nem tudott alkalmazkodni a világban végbemenő változásokhoz, nem tudta összeegyeztetni a demokratikus, a nemzeti és antikapitalista aspirációkat. Visszanyertük nemzeti függetlenségünket, de globalizálódó világunkban a globális társadalmi viszonyok átszövik és alakítják a belső állapotokat. Vérvesszéssel kényszerülünk bekapcsolódni a világrendszer vérkeringésébe. A vérátömlesztés elősegíti a túlélést, de csak túlélésre nem alapozhatjuk életünket. Észre kell végre vennünk, hogy egy kíméletlen világrendszerbe kell integrálódnunk. Ezért azt kell magunktól megkérdezni, hogy milyen előnyöket lehet kikovácsolni és milyen új korlátokkal és lehetetlenülésekkel kell szembenéznünk. Arra vagyunk-e ítélve, hogy a nagyhatalmak között vergődjünk, esetleg ide-oda hintázzunk vagy lebegjünk közöttük, netalán próbáljunk belekapaszkodni valamelyik hegemonisztikus pólusba, de akkor vajon melyikbe; az amerikaiba, a németbe, a japánba?

Úgy hiszem, a hazai haladó demokratikus politikai erőknek és mozgalmaknak meg kell tanulniuk a jövőben a globális társadalmi viszonyokhoz adaptálni céljaikat és szervezeteiket, figyelembe véve a nemzetközi és a helyi erőtereket egyaránt. Nemcsak Magyarország van átalakulóban, hanem a világrendszer egésze.

1991. március

GEDEON PÉTER

Van-e a neokorporatizmusnak jövője?

Beszélgetés Peter Katzensteinnel *

— Önt érdeklődése a politikai gazdaságtanhoz, ezen belül is a nemzetközi kapcsolatok politikai gazdaságtanához köti. Mit értenek Amerikában politikai gazdaságtanon?

— A közgazdászok számára a politikai gazdaságtan a politikai történések és politikai döntések gazdasági magyarázata. A politikatudomány művelője számára a politikai gazdaságtan a gazdasági történések és gazdasági döntések politikai magyarázata. A közgazdász a politikai, társadalmi és kulturális változókat olyan paramétereknek vagy állandóknak tekinti, amelyek kívül esnek modelljén. A gazdaság modellezésekor csupán néhány politikai változót vesz figyelembe, például a választásokat. A politikatudomány a politikai változókat egy olyan modell endogén tényezőiként kezeli, amely megkísérli integrálni a piaci és a politikai változókat. Ennek eredményeként a politikatudós feladja a közgazdaságtan szigorát és az előrejelzésekre kidolgozott statisztikai módszereket azért, hogy figyelembe vehesse a fontosnak tartott változókat a gazdasági és politikai tényezők egységes vizsgálatában.

— *Beszélhetünk-e az amerikai politikai gazdaságtanon belül eltérő irányzatokról?*

— Igen, a politikai gazdaságtanon belül két áramlatot figyelhetünk meg. Az egyiket a racionális választás (rational choice) paradigmája határozza meg. E perspektívában a mikroszintű társadalmi egységeknek tekintett szereplők magatartását, döntéseit preferenciák tranzitív rangsorolása alakítja. A másik paradigma egy institucionalista fogalmi kereten belül mozog, s a preferenciák eredetének vizsgálatakor túllép az egyes egyének preferencia-szerkezetén, valamilyen szélesen értelmezett szociális vagy kulturális kontextust keresve.

* Peter Katzenstein 46 éves, a Cornell University professzora a Government Department-en. Fő kutatási területe a nemzetközi kapcsolatok politikai gazdaságtana. A nyolcvanas évek közepén Peter Katzenstein két nagy hatású könyvet publikált a nyugat-európai kis országok neokorporatív rendszereiről *Small States in World Markets* és *Corporatism and Change* címmel.

— *Van-e kapcsolat, közlekedés a két irányzat között?*

— Csak nagyon kevés olyan kutatás van, amely mindkét irányzatra támaszkodik. Ennek nem az az oka, hogy akár az egyik, akár a másik igényt támasztana a teljes igazság egyedüli képviselőjére, hanem az, hogy mindkét iskola művelése meghatározott technikai ismeretek birtoklását feltételezi, s ezen ismeretek elsajátítása éveket vesz igénybe. Ezért a politikai gazdaságtan e két ágának találkozása egy olyan új tudósgenerációtól várható, amely mindkét tradícióban képzett lesz.

— *Ön két nagy hatású könyvet jelentetett meg a nyolcvanas években a kis államok helyéről a világgazdaságban. Miért fontosak ezek a kis országok?*

— A kis országok fontosak voltak a számomra, mert hiányoztak az amerikai könyvtári katalógusokból, a kollegák beszélgetéseiből. Az Egyesült Államokban túlságosan is a nagyhatalmak vizsgálatával voltunk elfoglalva, ugyanakkor számomra nagyon fontosnak tűnt az a kérdés, hogy a második világháború után, amikor is a korábbi 40-50 államból több mint 170 állam jött létre, a kialakult kis — és úgymond működésképtelen — államok hogyan illeszkednek az új nemzetközi államrendszerbe. Ez napjaink politikájának igen lényeges és kellően nem vizsgált problémája volt. Másrészt szilárdan hiszem, hogy a hatalomkoncentrációt el kell kerülni mind a bel-, mind a nemzetközi politikában. A kis államok útja sok vonatkozásban példaszerű a nagyhatalmak útjához képest. Szerettem volna megmutatni Európa példáján, amelyet a legjobban ismerek, hogy a kis államok politikai döntéseik révén képesek a szükségből érényt kovácsolni.

— *Ön könyveiben bemutatta, hogy a nyugat-európai kis országok többségükben a gazdasági és politikai folyamatok intézményesülésének sajátos típusát képezik. Hogyan jellemezhető ez a típus?*

— E modellt demokratikus korporatizmusként határoztam meg. A fogalom nem az én találmányom, ez az elmúlt húsz év kutatásainak terméke. A demokratikus korporatizmusnak három lényeges, egymástól nagyon különböző jellemzője van. Az első: a társadalmi partnerség ideológiája, amelyet osztanak a nagyobb társadalmilag szervezett érdekcsoportok, mindeneke előtt a tőke és a munka. A második jellemző: a főbb termelői csoportok csúcsszervezeteinek kialakulása. Ez elősegíti a csoportközi alkukat, s a politikát az egyes csoportok, szervezetek belső mozgásának a részévé teszi — például a szakszervezetekben, az agrárszervezetekben stb. A harmadik jellemző: a rendszer képessége a szélesen értelmezett gazdasági és társadalmi kérdések egymás közötti átváltására, a kölcsönös kompromisszumok kialakítására, anélkül, hogy az egyes szereplők feladnák ideológiájukat, értékeiket, például olyan problémák vonatkozásában, mint az állam és az egyház viszonya, az abortusz kérdése. E három jellemző vonásra épülő modell elkülöníti a kis országokat a nagyoktól. E modell a harmincas-negyvenes évek válságának terméke.

— *E kis országok sajátos problémamegoldó képességgel rendelkeznek a nagyokhoz képest. Miért?*

— Minden politikai rendszer rendelkezik a problémamegoldás valamilyen képességével, de az egyes rendszerek különböznek abban, hogyan határozzák meg azokat a középponti feladatokat, amelyek megoldására gazdasági és politikai erőforrásaikat összpontosítják. A nyugat-európai kis országok számára 1945 után a nemzetközi versenyképesség volt a döntő kérdés. A világgazdaság liberalizálása jelentős nyomást gyakorolt ezekre az országokra: ez

kikényszerítette és fenntartotta azokat a politikai intézményeket, amelyek a harmincas és negyvenes évek nagy gazdasági és politikai válságaiban jelentek meg először. A kis államok polgárainak számára az a dilemma fogalmazódott meg, hogy ha országaik nem eléggé versenyképesek, akkor nem tudják kiépíteni és megvédeni azt a jóléti államot, amely iránt politikailag elkötelezték magukat a negyvenes és ötvenes években.

— *Ha jól értem, kapcsolatot kell feltételeznünk a nemzetközi környezet, a nyitottság, a kis országok és a neokorporatív struktúrák között.*

— Igen. A kis országok „kicsi”-ségét én is sokáig, másokat követve, fizikai jellemzőkben gondoltam el: a terület, a lakosság meghatározott nagyságához kötöttem. Később rájöttem arra, hogy a kicsiség szubjektív kategória, és a sebezhetőség állapotaként jellemezhető. A kis nyugat-európai országok a harmincas és a negyvenes években saját magukat jelentősen sebezhetőnek tekintették, és az ötvenes években a világgazdaság liberalizálódásával ezek az államok ismét a sebezhetőség helyzetében találták magukat. Ez a sebezhetőség azt jelentette, hogy a világpiac jelentősen korlátozta az üzleti vállalkozások, a munkások, a politikusok cselekvési szabadságát. Ezek az országok ki vannak téve olyan külső, esetenként sokszerű hatásoknak, amelyeket nem képesek ellenőrizni, amelyekhez csupán alkalmazkodniuk lehet és kell. Ez a minőségi különbség a kis országok és a nagyhatalmak között: az utóbbiak képesek formálni magát a nemzetközi rendszert, képesek szabályokat alkotni vagy éppen ezeket megsérteni, a kis országok csupán elfogadhatják ezeket a szabályokat.

— *A neokorporatív struktúrák e problémák kezelésének egyik vagy legjobb módját jelentik-e?*

— Ez csak az egyik lehetőség. A legjobb nem létezik. A korporatizmusnak két változata van. Az egyik változat — ezt liberális korporatizmusnak nevezem, és ide sorolom Svájcot, Hollandiát, Belgiumot — nagyobb szerepet juttat a bankoknak és a nagytőkének. A másik változatban, amelyet szociális korporatizmusnak hívok, nagyobb szerep jut a szakszervezeteknek és a baloldali politikai pártoknak. Ez figyelhető meg Ausztriában és néhány skandináv országban. E két változat a politikai rendszer sok tekintetben különböző formája, eltérő politikai preferenciákkal. De ezeket az eltérő változatokat összetartja az, hogy kis és sebezhető országokról van szó. A világ más részeiben, Kelet-Európában vagy Kelet-Ázsiában más politikai rendszereket találunk, amelyek más politikai formák révén néznek szembe ugyanazokkal a funkcionális problémákkal: hogyan lehet megbirkózni egy olyan nemzetközi környezettel, amelyben el kell fogadni a nemzetközi rendszer szabályait és alkalmazkodni kell hozzájuk.

— *A demokratikus korporatizmus struktúrái képesek erre az alkalmazkodásra?*

— Ez a rendszer kis lépésekben és folytonosan alkalmazkodik. A nyolcvanas évek vitáiban a baloldal úgy érvel, hogy például Hollandiában a jóléti állam növekedését korlátozó reformok egyúttal a jóléti állam végét is jelentették. Ez alapvető félreértés: a nyugat-európai kis országok újraértékelték a jóléti állam szerepét a korporatizmus kialakult rendszerén belül, de nem bontották le a jóléti államot. Ez nem jelenti azt, hogy a korporatizmus rendszere nem változik meg, vagy csupán egyes részleteiben változik. Egy eljövendő nagy történelmi válságban a korporatista struktúrák bizonyosan átadják helyüket a gazdaság és a politika új szerveződési formáinak, de nem hiszem, hogy a nyolcvanas években ez történt.

— *Milyen jövőbeli változásokra gondol?*

— A nyugat-európai kis országokban jelentős változások zajlanak a munka világában. Ez az, amit posztfordista korszakként jellemeznek: kialakul a termelés új típusú szerveződése, amely a tőke intenzívebb hasznosítását, a munka hatékonyabb allokációját eredményezi, és növekvő specializálódáshoz vezet. De ez a kihívás kisebb jelentőségű a kis országok, mint a nagyok számára, mert a kis országokban a specializálódás már a fordista időszakban is meghatározó gazdasági stratégia volt. Ezért a posztfordista korszak kevesebbet kíván tőlük, mint a nagyobb országoktól.

— *Vannak, akik a korporatizmus végéről, vagy a szervezett kapitalizmus végéről írnak, beszélnek, s alapvetően a tőke és a munka között kialakult béralku rendszerének a felszámolására vagy decentralizálására gondolnak.*

— A centralizált csúcsszervek közötti alkudozás az ötvenes évekre volt a legjellemzőbb. Hollandiában ez már a hatvanas évek elején felbomlik. Ugyanakkor a korporatizmus mint a politikai cselekvés sajátos módja tovább él Hollandiában a hatvanas és hetvenes években is. Létezhet korporatizmus központosított béralku nélkül is. Ezt az állítást leginkább a kilencvenes évek Svédországában lehet majd ellenőrizni. A Svédországot kutatók már több mint tíz éve beszélnek a korporatizmus végéről Svédországban. Előrejelzéseik nem igazolódtak.

— *A korporatizmust tekinthetjük sajátos, mikroszinten is alkalmazható technikának, de tekinthetjük a makrogazdasági problémák kezelésére kialakított sajátos történelmi típusnak. Fennmarad-e a korporatizmus ez utóbbi értelemben?*

— Nem hiszem, hogy a korporatizmus makroszintű rendszere megváltozott. Ne felejtjük el, hogy nem a harmincas évek korporatizmusáról beszélünk, hanem a demokratikus korporatizmusról. A demokratikus politikai rendszer a meghatározott időszakonként visszatérő választásokra épül. Minden egyes választás destabilizálja az érdekcsoportok közötti alkudozások rutinizált és titkos rendszerét. Ezek a periodikus megrázkódtatások nagyon fontosak ahhoz, hogy a korporatista alku ne vezessenek az oligarchia kialakulásához. Mindezek alapján makroszinten nem látok változásokat. Ezzel szemben mikroszinten — a vállalatokon belül — új struktúrák jönnek létre, amelyek elszívják a makrokeret erejét. Ezek az új, mikroszintű szervezetek, például a szövetkezeti munkásigazgatás, a termelési folyamatokat szabályozó munkáscsoportok kialakulása az új termelési technológiák nyomán, vagy ahogyan mások nevezik: a korporatizmus ázsiai formái, hosszabb távon hatást gyakorolnak a makroszintre, noha e hatás jellege ma még nem világos.

— *Ez azt jelenti, hogy kiürülnek a makrokorporatizmusnak azok a kialakult struktúrái, amelyek egy korábbi időszakban működtek? Vagy feltételezhető, hogy ezek újra felépülnek, noha jelenleg felbomlóban vannak?*

— A különbséget teszünk az alkotmány méltóságteljes és hatékony része között — hogy egy neves XIX. századi brit konstitucionalista szavait idézzem —, lehetséges, hogy a hatvanas és hetvenes évek makrokorporatizmusa volt az alkotmány hatékony része, és a vállalkozók, a munka és a bürokrácia között mikroszinten intézményesült viszonyok jelentették a méltóságteljes részt, amely nem számított túlságosan sokat. Ezzel szemben a kilencvenes években a makrokorporatizmus lesz az alkotmány méltóságteljes része, mintegy a korporatizmus politikai burkaként, az alkotmány hatékony részét pedig az új mikroszintű hatalommegosztási formák alkotják majd a termelési folyamaton belül. Ha ez bekövetkezik, növekedni fog a

távolság a piac és politika között, mivel a bürokrácia és a pártpolitikuskok hatalma mikroszinten sokkal kisebb, mint makroszinten. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a makroszintű korporatizmus eltűnik majd. Úgy gondolom, hogy az alkotmány méltóságteljes része nagyon is fontos, és az is megtörténhet, hogy az új mikroszintű korporatív struktúrák ismét nagyobb politikai jelentőséggel ruházzák majd fel a makrostruktúrákat.

— *Mondhatjuk-e azt, hogy a neokorporatizmus mint a piac és a politikai rendszer integrációjának sajátos típusa el fog tűnni?*

— A skandináv országokban ennek nem látom túl sok jelét, nem ez történik Svájcban, amely egy rugalmas és decentralizált korporatizmust alakított ki, van ilyen tendencia Ausztriában és még inkább Hollandiában vagy egy bizonyos fokig Belgiumban. De Hollandia és Belgium a negyvenes és az ötvenes években a szociális jóléti államiság olyan dózist fogadta be, amely teljesen ellentétes a térség korábbi 150 éves gazdaság- és politikatörténetével, ezért érthető, hogy ezek az országok visszatérnek egy liberális modellhez, anélkül, hogy szükségszerűen szakítanának a korporatizmus rendszerével.

Vannak, akik úgy érvelnek, hogy a korporatizmus eltűnik vagy már el is tűnt. A piac által vezérelt gazdaság modelljének szemszögéből tekintve a gazdasági szereplők mikroszintű ösztönzőkre reagálnak, s a piac evolúcióját a piaci erők formálják. Az állam által vezérelt gazdaság modelljében a gazdasági szereplők számára a mikroszintű ösztönzőket a piac biztosítja, de magának a piacnak az evolúcióját — legalábbis részben — politikai döntések alakítják. Az állam szelektív beavatkozása révén különböző — előnyös vagy előnytelen — helyzetekbe hozhatja a gazdasági szereplőket vagy egyes régiókat. A piac változását a politika közvetíti. A korporatív modell egyesíti e két mozzanatot. Tiszteletben tartja a piaci erőket: mikroszinten a gazdasági szereplők a piaci ösztönzőkre reagálnak, és — szemben az állam által vezérelt modellel — a korporatív modell nem akar beleszólni a piaci evolúció folyamatába. A piacok alakulását hosszú távon piaci kritériumok határozzák meg, nincs olyan politikai erő, amely beavatkozna e folyamatba, egyszerűen azért, mert a korporatizmus lényege a hatalom semlegesítése. A korporatív modellben a beavatkozás a piac által vezérelt alkalmazkodási folyamatok társadalmi következményeivel kapcsolatos. A politikai szereplők az elmúlt 30 — 40 évben döntési szabályként fogadták el azt, hogy a piaci mozgások bizonyos típusú eredményei társadalmi és politikai szempontból nem fogadhatók el. Az állam által vezérelt gazdaság modelljében a piaci erőket hosszú távon, míg a korporatizmus modelljében rövid távon alakítják annak érdekében, hogy csökkentsék a piaci versenyben alulmaradók veszteségeit. A korporatív rendszer felszámolásával kapcsolatosan két állásponttal találkozhatunk. Egy szélesebben értelmezett marxista fogalmi keretben a korporatizmus az alkuk egy-két kulcsszektorra kiterjedő rendszerét jelenti, elsősorban a makroszintű béralkut. Ha ez kiesik az alkurendszerből, vagyis nem tárgya többé a korporatív politizálásnak, akkor ez az adott felfogásban a korporatív intézményrendszer megszűnésével azonos. A másik felfogás szerint ha a béralkut meghatározó korporatív döntési szabály nem különbözik lényegesen a korporatív struktúrákat nélkülöző rendszer döntési szabályától — ez a jellemző a kis nyugat-európai országokra a hetvenes és nyolcvanas években —, akkor egy-két kulcsterület kikerülése a korporatív alkuk rendszeréből nem eredményezi a korporatizmus felszámolását. Hiszen a korporatizmust sokféle politikai alku tartja fent igen különböző intézményekben. Kutatásaim során több mint

20 szektorális politikát különböztettem meg, így 2-4 terület eltűnése, kiesése nem jelenti a rendszer egészének felbomlását.

— *Mit tekinthetünk a demokratikus korporatizmus megmaradó burkának?*

— Az ideológiai konszenzust. A korporatizmus három jellemzője közül (a partnerség ideológiája, centralizált csúcsszervezetek, az érdekszervezetek közötti alkuk) az elsőt tartom a legfontosabbnak. És nem látom, hogy az ideológia jelentősen megváltozna.

— *Érthetjük ezt úgy, hogy a neokorporatizmus politikai stílusként, politikai kultúráként marad fent?*

— Ennel többet mondhatunk: megmarad a jóléti állam iránti elkötelezettség. Az államok, amelyekről beszélünk, ma is a GDP 30-40 százalékát fordítják a jóléti állam céljaira, programjaira. A korporatizmus liberális változatában nincsenek olyan centralizált intézmények, amelyek a makrogazdasági politika kérdéseit tárgyalják. E problémák informálisan kerülnek terítékre. A szociális korporatizmus változatában a centralizált intézmények valóban vesztek jelentőségükből. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a szociális korporatizmus liberálisabbá vált. De a nézetek informális cseréje fennmaradt, a társadalmi partnerség ideológiáját a szereplők továbbra is elfogadják. Egyébként az informális csatornák kiépülése általában jellemző a modern kapitalizmus államaira. Németország és Japán gazdasági sikereit például — ez két olyan ország, amely felfogásom szerint nem korporatista, de felmutat a korporatizmushoz hasonló elemeket saját intézményi logikáján belül — jelentős mértékben ez magyarázza. Ezek az informális csatornák kiépültek a kis nyugat-európai államokban, ezért az institutionális szabályozás kevésbé fontos, mint a mindennapi gyakorlati realitás.

— *Kelet-Európában történelmi változások történtek és történnek. Hogyan látja a Nyugat-Európát kutató tudós e folyamatokat? Lehetséges, hogy a kis kelet-európai országok is a neokorporatizmus útjára lépnek?*

— Nem hiszem, hogy a Kelet-Európában létrejövő kapitalizmusok besorolhatók lesznek az általam kidolgozott hármas tipológiába. Ezek az országok a kapitalizmus új formáját fogják létrehozni. Lehetséges, hogy — Ausztria és Magyarország példájánál maradva — Ausztria igen nagy állami iparával és köztulajdonban lévő bankjaival követendő mintaként jelentkezik a kis kelet-európai országok számára, de kétlem, hogy ez lesz a fejlődés iránya. A szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet során új intézmények és új gazdaságszerveződési formák jönnek majd létre. Nem hiszem, hogy a nyugati kutatók által artikulált modellek közvetlenül alkalmazhatók lennének Kelet-Európában. A kis nyugat-európai országokat vizsgálva abból indultam ki, hogy e társadalmak szerkezetét a harmincas és a negyvenes évek történelmi válsága határozta meg. Mindvégig vitatkoztam azzal a felfogással, amely a korporatizmus létrejöttét ezekben az országokban az ötvenes és hatvanas évek fordulóján kialakult inflációs nyomásra adott válaszként magyarázta. Megkísértem arra a tényre irányítani a figyelmet, hogy a politikai és gazdasági rendszerek csak nagy történelmi megrázkódtatások hatására szerveződnek újjá. Ma Közép-Európában egy ilyen nagy történelmi válság tanúi vagyunk, és nincsen okunk azt hinni, hogy ez az átalakulás a harmincas évek nagy válsága, a fasiszmus és a második világháború nyomása alatt kialakított modelleket fogja lemásolni.

— *Őn az utóbbi évek során új témák felé fordult. Mivel foglalkozik jelenleg?*

— Az utóbbi két-három évben a biztonságpolitika kérdéseivel, ezen belül is Japán és Németország összehasonlításával foglalkozom. Az egyes országok a biztonságot másképpen

értelmezik. Érdekes lehet ebben az összehasonlításban az, hogy a japánok a biztonságot gazdasági fogalmakban határozzák meg, a németek pedig politikai fogalmakban. Ezeket az országokat az Egyesült Államok legyőzte, fejlődésüket jelentősen befolyásolta, mégis a biztonságról kialakított fogalmaik jelentősen különböznek a biztonság katonai meghatározásától, amely Pearl Harbour óta uralja az amerikai felfogást. A biztonság eltérő értelmezésének következményei a nemzetközi politikában és Japán, illetve Németország fejlődésében — s e két ország a XXI. század két regionális hatalma lesz — rendkívül lényeges politikai kérdések.

— *Mondhatjuk-e azt, hogy Japán és Németország meghatározza jövőnket?*

— Ha arra gondolunk, hogy a nemzetközi rendszerben a hatalom pluralizálódása megy végbe, akkor igen. Az amerikai befolyás mind Európában, mind Ázsiában gyengül, ezért Németország relatív súlya Európában és Japáné Ázsiában növekszik. De Németország és Japán nem fogja irányítani a világot. E két ország gazdasági óriás- és politikai-katonai középhatalom marad a belátható 25 évben. Ami az Egyesült Államok helyzetét illeti: a legtöbb amerikai azt mondaná, hogy az Egyesült Államok megnyerte a hidegháborút. Egyes szakértők azonban úgy vélekednek, hogy a valóságban mind a Szovjetunió, mind az Egyesült Államok elvesztette a hidegháborút. Ez politikai szinten még nem vált világossá, és nem fordították le kutatási és politikai cselekvési programokra. Ha elfogadjuk, hogy az Egyesült Államok elvesztette a hidegháborút, akkor valóban két nagy győztest találunk: Németországot a Szovjetunióval, és Japánt az Egyesült Államokkal szemben. Véleményem szerint az igazság középen van: az amerikaiak elvesztették a hidegháborút Japánnal szemben, de megnyerték a Szovjetunióval szemben. A kérdés az, hogy az Egyesült Államok képes-e mindebből tanulni, képes-e újragondolni helyzetét a világban, és képes-e beruházni társadalmi infrastruktúrájába annak érdekében, hogy megőrizze versenyképességét a világgazdaságban.

— *Uralni fogja-e Németország Európát? Hiszen a történelem során erre többször is kísérletet tett.*

— Kérdés, mit értünk uralmon? Sokan félnek Németországon belül és különösen Németországon kívül attól, hogy a németek ismét hasonló szerepet játszanak majd Európában, mint az 1890-es években, vagy a harmincas—negyvenes években. De akik félnek, azt feltételezik, hogy a második világháború hatása, a német társadalom belső átalakulása nem hagyott nyomot maga után: a XXI. században a XIX. századhoz tértünk vissza. Ez véleményem szerint tévedés. A német társadalom hatalmi szerkezetének átalakulása, a hatalom dekompozíciója a társadalmi intézményrendszer révén, és nem utolsósorban az ideológia változása azt eredményezi, hogy a német dominancia Európában új formát ölt, az egyházakra, az egyetemekre, a különböző politikai szervezetekre, pártokra történő informális behatolás formáját. Ezt a folyamatot megfigyelhettük Dél-Európában a hetvenes évek demokratizálódási folyamatában. Ha megnézzük, mi történt Spanyolországban, Portugáliában vagy Görögországban az európai és német befolyás hatása alatt, akkor optimista következtetésekre juthatunk. Európa és Németország egységesebbé vált, s Dél-Európa "európaizálása" sikeres volt mind a érintett országok, mind Európa szempontjából.

— *Úgy tűnik, hogy Közép- és Kelet-Európa rászorul olyan külső nagyhatalmakra, amelyek segítik gazdasági és politikai stabilizációját. Milyen szerepe lesz ebben Németországnak?*

— A németek igen aktívak lesznek e vonatkozásban, de mint egy összeurópai kezdeményezés és nem mint egy külön német kezdeményezés résztvevői. Németország helyzetét meghatá-

rozza a német kérdésre adott európai válasz. Gazdaságilag pedig lényeges adottság Németország ráutaltsága Európára.

— *Milyen szerepe lesz az Egyesült Államoknak Közép- és Kelet-Európában?*

— Az Egyesült Államok szerepe Közép- és Kelet-Európában — csakúgy mint Ázsiában — az lesz, hogy ellensúlyozza az adott regionális hatalmat, Németországot Európában és Japánt Ázsiában. Ez a politika egyfajta biztosíték, amelyet az európai és az ázsiai kis országok vesznek igénybe féltelmeik és múltbeli emlékeik ellensúlyozására. A kérdés az, hogy az Egyesült Államok hajlandó lesz-e vállalni a politikai és katonai jelenlétet e régiókban. Gazdasági vonatkozásokban az amerikai jelenlétet azok az amerikai multinacionális vállalatok testesítik meg, amelyek 30-40 éve bent vannak Európában.

— *Mi lesz a Szovjetunió szerepe a közép- és kelet-európai régióban?*

— Nem vagyok biztos abban, hogy lesz Szovjetunió. A dezintegrálódás folyamata meglehetősen előrehaladt, és ez még csak egy hosszú távú átalakulás kezdete. Ha feltételezzük, hogy fennmarad egy jelentősen decentralizált Szovjetunió, feltehetően a balti államok és még egy-két köztársaság nélkül, ez a Szovjetunió szorosan kötődik majd Európához a tőke- és technológia-hiány következtében. Remélhetőleg a politikai kapcsolatok is kiépülnek majd a különböző európai szervezetekkel. Feltételezhetően szoros kétoldalú kapcsolatok jönnek létre Németország és a Szovjetunió között.

— *A kelet- és középeurópai változásokat szemlélve vannak, akik azt mondják, hogy e régió hamarosan az új fellendülés kiindulópontja lesz, s olyan problémákat fog megoldani, amelyeket korábban sosem oldott meg. Mások úgy látják, hogy a most zajló változások növekvő instabilitást, éleződő és halmozódó feszültségeket hoznak e régióba.*

— Mindkét oldalnak megvan a maga igazsága. A kelet-európai átalakulás folyamata hosszú és fájdalmas. Ha e változások kezelhetőnek bizonyulnak, és elkerülhető az összeomlás, a polgári rend felbomlása, akkor elképzelhető, hogy az a biztonságpolitika, amely az észak-atlanti térségben hetven éve, Európában pedig a második világháború után jött létre, továbbterjed Közép- és Kelet-Európára. Az Európai Közösségben a háború és béke nem valóságos politikai kérdés többé. A politika a gazdasági, társadalmi és kulturális kérdések köré szerveződik. A XXI. század égető problémái már nem Kelet és Nyugat, hanem Észak és Dél között jönnek létre, és az egész emberiséget érintik.

NEMES ISTVÁN

Demokrácia és hatalom

Mexikói beszélgetés Roger Bartra szociológussal

Roger Bartra nemzetközileg ismert mexikói szociológus. Lezser, okos és elegáns, mint tucatnyi könyve, melyeket Mexikó társadalmi, gazdasági és politikai rétegződéséről írt. A Mexikói Nemzeti Autonóm Egyetem (UNAM) tanára Mexikóvárosban, aktív politikai tevékenységet is folytat: a mexikói baloldali pártokból alakult Mexikói Egyesült Szocialista Párt (PSUM) Központi Bizottságának tagja.

Beszélgetéseink lényegében négy téma körül forogtak. A demokráciáról, a mexikói politikai hatalom struktúrájáról, a liberális, baloldali túlsúlyú ellenzék helyzetéről és a hagyományosan renegát mexikói külpolitikáról mondta el véleményét.

1.

— *A Hirschmann-tézis szerint a gazdaságilag elmaradott, szegény országoknak fel kell áldozniuk a demokráciát a fejlődés érdekében.*

— Latin-Amerikában és legfőképpen Mexikóban rengeteget vitatkoznak erről a kérdésről. A nagy államosítások idején, Lazaro Cardenas elnöksége alatt, a harmincas években kifejlődött egy nacionalista-progresszista elmélet, mely szerint a demokrácia a fejlődés egy fokát jelenti. A gazdasági fejlődését. Ez a gondolat egyébként találkozik például a marxizmussal, amely szerint a demokrácia a fejlett kapitalizmus természetes megjelenési formája. Így gondolkodtak évtizedeken át a mexikói marxisták is, ám a legfontosabb áramlat, amelyik ezt az álláspontot képviselte, nem volt marxista. Én magam amellet érvelek, hogy nem lehet mechanikus megfeleltetést létrehozni gazdasági fejlettségi fok és demokratikus szerkezetek között.

— *Fejletlen gazdaság és demokrácia együtt... Van rá példa?*

— Szerintem igen. Venezuela fejlődő ország, egyike a térségben azoknak, amelyek leginkább függnek a külső tőkétől...és mégis! 1959 óta, amikor Perez Jimenez diktatúrája megbukott, folyamatosan demokráciában élnek mindmáig. Vagy nézzünk más példát. Az egyik

legnagyobb hagyományú demokrácia éppen Indiában van. Ezért én azt hiszem, hogy a demokrácia kifejleszthető a legkülönbébb típusú és fejlettségű társadalmakban. És ha megfordítjuk az összefüggést, szerintem a gazdasági fejlődés önmagában még nem garantálja a demokráciát. Egész sor gazdaságtól független feltétel kell hozzá a társadalom és a tömegek szempontjából, mert a demokrácia alapvetően tömegmozgalom. S most nem a formális demokráciáról beszélünk, hanem a gazdaság bizonyos mértékű újrafelosztásáról, a szociális igazságszolgáltatásról stb., azaz a társadalmi demokráciáról.

— *Venezuelában tehát azért van demokrácia, mert létrejött volna ennek egy erős tömegmozgalma?*

— Feltétlenül! Perez Jimenez diktatúráját egy nagyon progresszív tömegmozgalom döntötte meg, később a kereszténydemokraták kerültek hatalomra. Elismerem, hogy az ország gazdasági struktúrája olyannyira deformált, hogy megvan a veszélye egy diktatúrának.

— *Talán latin-amerikai kontextusban kellene pontosabban körvonalazni a demokrácia fogalmát. Mindenképpen közvetítettnek kell lennie, ehhez pedig intézményekre van szükség. De hogyan lehet ebben a térségben, ahol iszonyú gazdasági egyenlőtlenséget találunk, létrehozni a demokrácia szervezetét? Hogyan képes erre egy olyan tömegmozgalom, amelyet a demokrácia feltételeként említettél? A fejlett országokban a szegénység általában nem jelenti az éhhalál veszélyét, bizonyos kulturális feltételek is adottak. Ezzel szemben a fejlődő országok jelentős részében — köztük Mexikóban is — a létfenntartás alapvető eszközei, az élelem, az ivóvíz, a ruházat, a gyógyszer stb., az információ és sok más alapszükséglet sem biztosított óriási néptömegek számára.*

— Először is Mexikóban szerintem nincs demokrácia. A demokrácia azt feltételezi, hogy olyan egyenlőségi terek létesüljenek, ahol az eredetileg nem egyenlő emberek egyenlőként mutatkoznak meg. Az állampolgárság egyenlőségi tere lehet például a parlament, ahol mindannyian egyenlők. A társadalom dinamizmusában ez az ellentmondás az állampolgárság és a társadalmi pozíció vagy osztálytagozódás között kifejezetten szükségesnek bizonyul. Ha ugyanis nem lennének társadalmi egyenlőtlenségek, nem lenne szükség demokráciára sem.

Amíg a társadalmi egyenlőtlenségből eredő határok fennállnak, fent kell tartani az egyenlőség tereit is. Ez formális, politikai egyenlőség, mely a társadalmi egyenlőtlenségek kiegyensúlyozására és szabályozására szolgál. Ráadásul — szerintem — az olyan országok esetében, mint Mexikó, egy demokratikus kontextus az embereket gondolkodásra szorítja. Nálunk talán a perspektíva az lehet, hogy a demokrácia első fázisa, a formális demokrácia majd átfejlődik a második fázisba, a társadalmi demokráciába, ahol is egy relatív társadalmi egyenlőség együtt jár egy reprezentatív demokráciával.

— *Akkor tehát Mexikóban az első szint, a formális demokrácia már nem működik...*

— Túlságosan is formálisan. Papíron. Emlékszem, egy beszélgetésünk alkalmával Te magad is hiányoltad a citoyen magatartást. Nos, itt a politikai élet vadsága, a despotikus, autoritárius politikai stílus az általános korrupció kifejeződése.

— *Most azért hiányzik a formális demokrácia, illetve azért lenne túlságosan is formális, merthogy eluralkodott a korrupció? Egyáltalán, milyen értelemben használd a korrupció fogalmát? Mint politikai kategóriát a demokrácia típusának jelölésére?*

— Politikai, gazdasági kategóriaként, a politikai hatalom visszaélései értelmében.

— Nevezzük így: politika és gazdaság „közvetlen” keveredése, a nyilvánosság kiiktatásával. Van-e valami köze ennek a létező korrupt demokráciának az ázsiai termelési mód gyűjtőfogalom alatt jelzett tradícióhoz, mondjuk az indián társadalmi tradíciókhoz, vagy pedig ez teljesen más?

— Ami a korábbi megjegyzésedet illeti, nem az a baj, hogy a mexikói demokrácia túl formális. Még csak nem is formális. A formalitás azt jelentené, hogy valamilyen egyenlőség mutatkozik a politikai térben, legyen szó egy milliomosról vagy egy szegényemberről. Ez a citoyen egyenlőség azonban nincs meg, mivel az egyik ellopja a szavazatot a másiktól, az egyik meggyilkolja vagy meggyilkoltatja a másikat. Mivel tehát rablásról, büntényről van szó, már nem beszélhetünk formalitásról sem.

Másképp nem hiszem, hogy a korrupció összefüggésben lenne az ázsiai termelési mód tradíciójával. Inkább a kapitalizmushoz kapcsolnám.

2.

— Nemrégiben vidéken jártam, Veracruz államban, a tenger mellett. Megismertem ott egy családot: Papanla városában a főtéren három vagy négy boltjuk van, ezenkívül néhány bérházuk is, egy pár lakás, úgyhogy az itteni viszonyok szerint — sőt, azt hiszem, bármilyen mércével mérve is — igazán gazdagoknak tekinthetők. Egy éjszakát is eltöltöttem a lakásukban. Óriási lakás, amit nagyon kis ráfordítással, szinte beruházások nélkül is kellemessé lehetett volna tenni, de ez a család a gazdagságával együtt olyan nyomorúságos életkörülmények között él, amit el se tudtam volna képzelni. Ilyesmivel másutt legfőljebb földművelő, állattenyésztő gazdáknál találkozok az ember, ám itt városi gazdagokról van szó. Mintha rejtőzködne a gazdagság. Úgy tűnik, a gazdagok egy része nem tudja, hogyan kell a vagyonának megfelelően élni. Másfelől viszont itt Mexikóvárosban a fényűzésnek olyan extrém eseteit tapasztalhatjuk, amit San Franciscóban sem. Az Egyesült Államokban a fényűzés diszkrétebb. Ráadásul ezek a mexikói szupergazdagok már nem tartanak semmiféle kapcsolatot a mexikói realitásokkal. Itt ez nem is sikk.

— Igen. Ez egyfajta menekülési reflex az úgazdagoknál a tradicionális — jóllehet a valóságban már nem létező — redistribucionális formák elől. A kultúránkban ugyanis még mindig őrzünk bizonyos egyenlőségi hagyományokat.

— Az ázsiai vagy faluközösségi formából?

— Igen. A természetes, egyenlően szegény egyének hagyományát. De ez már csupán kulturális hagyomány, a gazdasági realitás egészen más. Az úgazdagok viselkedésében mégis megtalálhatók ezek a régi kulturális tradíciók.

— Egyik könyvedben számba veszed a hatalom négy fő alkotórészét Mexikóban: a technokrácia; a bankárok (akik a bankok államosítása után bizonyos válságba kerültek); a tradicionális burzsoázia; az új vállalkozók.

A technokrácia — gondolom — rendelkezik saját kultúrával, ugyanígy a bankárok is, és a tradicionális burzsoázia is kiépítette a maga kultúráját. Mi jellemzi ebből a szempontból az új burzsoáziát, az új vállalkozókat?

— Semmi. Úgazdagok. Hiányzik belőlük a polgári civilizáció.

— De hiszen ők a jövő emberei!

— Egyelőre mégiscsak a tradicionális burzsoázia diktál, az újak lassanként keverednek velük.

— *Pedig, ha jól tudom, a tradicionális burzsoázia mára már végképp kisebbségbe került.*

— Ennek ellenére őrzi kulturális, ideológiai hegemoniáját. A mexikói hagyományos burzsoázia, amelyet Monterrey-i csoportnak is szokás nevezni, a múlt századból ered, nagyrészt könnyűipari létesítményeket ural, bár valamelyes nehézipari érdekeltsége is van. A textilipar hagyományos burzsoáziája Pueblában koncentrálódik. A Monterreyek Porfirio Diaz diktatúrája óta léteznek mint csoport, és az ország legjelentősebb burzsoáziájának számítanak. Nem vettek részt a mexikói forradalomban (1910–1917), az újburzsoázia viszont részt vett benne. Az újburzsoázia inkább az ország közepéből, Mexikóvárosból való, és a forradalomnak köszönheti a gazdagságát.

Végül is ez a konzervatív burzsoázia őrzi saját kultúráját, amely viszonylag erős, jóllehet a forradalom örököseinek erejével összehasonlítva gyenge.

— *Ez azt jelenti, hogy a Monterreyek a szélsőjobboldali PAN-ra szavaznak?*

— Szó sincs róla. Aminthogy itt nincsenek igazi politikai pártok, ők is a PRI-re (Intézményszerített Forradalom Pártja — 1929 óta megszűnés nélkül uralmon van) szavaznak. A PAN a kispolgárság pártja, illetve az utóbbi időben néhány északi államban — Sinaloában, Sonorában — kezdik megnyerni maguknak a nagyburzsoáziát. Azért egyelőre a burzsoázia általában a PRI-t támogatja.

— *Mexikó gazdasági fejlődése szempontjából az Egyesült Államok szomszédsága meghatározó. Ha mármost az Egyesült Államok kibernetikai információs nagyhatalommá válva, az ipar hagyományos formáit — mint a könnyűipar, nehézipar stb. — áttelepíti a fejlődő országokba, legfőképpen Mexikóba, akkor itt a közeljövő fejlődési iránya a nehézipar lesz. Az autóipar és a kőolajipar már el is indult erre. De kivel kötött, és kivel köt most majd szövetséget az Egyesült Államok ebből a négy hatalmi csoportból?*

— Valószínűleg az újburzsoáziával, mivel elsősorban gépgyártásról van szó, és ez szinte teljes egészében az újburzsoázia kezében van. A tradicionális burzsoáziával az Egyesült Államok inkább csak globális finansziális kapcsolatokat tart majd fenn.

3.

— *A hatalom csoportosulásai után lássuk most az ellenzékét. Ez túlnyomó többségében liberális és baloldali. Az „El reto de la izquierda” című könyvedben a mexikói baloldali szervezetek ellentmondásait elemzed. De az nem világos, hogy kidolgozott-e valamilyen áttekinthető politikai tervet, társadalmi reformkonceptiót ez az ellenzék? Egyáltalán, milyen történelmi, ideológiai tradícióhoz kapcsolódik a mexikói baloldal, ezen belül is a te pártod, a PSUM? Milyen nemzetközi és milyen nemzeti tradícióhoz?*

— A mi nemzeti tradíciónk a mexikói forradalom baloldalának a tradíciója, amely anarchista és népies, bizonyos nacionalizmussal együtt. Alapvetően tehát populizmus és anarchizmus. A leninizmusnak is nagy hagyományai vannak, tagadhatatlan, hogy a mexikói baloldali pártokban él egy leninista tradíció is. Vannak szociáldemokrata tradíciók is, amelyek még a gramscizmus előttről valók, tehát nevezhetjük szocialista tradícióknak is. Fellelhetők persze különböző reformista, utópista bolsevik, ausztromarxista, trockista tradíciók is. A mexikói baloldal mindezeket a tradíciókat magába foglalja, s az egyes irányzatokat kis pártocskák képviselik.

Alapvetően azonban három nagy áramlatot különböztethetünk meg a jelenlegi mexikói baloldalon belül. Az első az anarchista-populista áramlat, amely inkább populista, mint anarchista, és az utóbbi évtizedekben ez a populizmus hol trockista, hol maoista formában is megjelent. A második fontos áramlat a lombardizmus (Vicente Lombardo Toledano szocialista politikus neve nyomán), amely egy nagy reformista, szociáldemokrata tradíció. A harmadik áramlat a kommunista örökség, amely a század eleje óta létezik. A kommunista párt az egyik legrégebbi párt Mexikóban.

Véleményem szerint mindegyik áramlaton belül egy-egy drámai ellentmondást találunk. A populista áramlat összeolvad a trockizmussal, olyasmivel tehát, ami végül is az áramlat megsemmisülését jelenti. A trockizmus abból a szempontból a sztálinizmus egy változata, hogy centralizáló, avantgardista koncepció, amely ellentétben áll, és összeütközésbe kerül a populista spontaneitás hagyományával.

A lombardizmus nagy ellentmondása, hogy egyrészt reformista koncepció, másrészt viszont marxista, sőt leninista aspirációi vannak. Európában ez talán nem igazán érthető, de valójában itt egy szélsőségesen ortodox dogmatizmus egyesült egy reformista szervezettel, s így egyik oldal sem engedi a másikat előrelépni.

A kommunista mozgalom ellentmondása először is a sztálinista örökségből ered, később pedig az eurokommunizmushoz való közeledési kísérletből. Úgyhogy jelenleg a baloldali ellenzék krízise meglehetősen széles körű. A PSUM, mely e tradíciók egyesítésének céljából alakult 1981-ben, már el is veszítette a lombardistákat...

— *Említetted, hogy a mexikói baloldali ellenzék krízise meglehetősen régóta tart.*

— A PSUM annak idején komoly engedmények árán jött létre, aztán eljutottunk egy ponthoz, amikor nem lehetett már összetartani a kommunistákat és a lombardistákat. Én azt hiszem, hogy a szétválás — mint oly sokszor — ezúttal is tisztította a politikai helyzetet. Belső engedmények közti őrlődések helyett azzal foglalkozhatunk, hogy egy korszerű baloldali pozícióját meghatározzuk.

— *Milyen programot állt fel a baloldal, amelynek alapján politikai szövetségeket lehet kötni, össze lehet gyűjteni az erőket, megnyerni a tömegeket?*

— A mexikói baloldal pillanatnyilag túlságosan széttöredezett...

— *Mégis melyek az egyeztetési pontok? Egyáltalán, mit jelent Mexikóban ez a szó: baloldal?*

— Mexikóban azokat a pártokat nevezzük baloldalinak, amelyeknek valamilyen szocialista orientációjuk van, és a munkások, a dolgozók osztályának pártján állnak. Minden baloldali párt valamilyen szocializmust akar, tehát radikális társadalmi változást. Programjuk legfontosabb része paradox módon az egység, miközben állandóan újabb és újabb darabokra szakadnak. Azt hiszem, az egység már-már mítosz a baloldal számára, és szerintem ez a mítosz meglehetősen abszurd.

Ami a politikai program kérdését illeti, rengeteg dokumentum születik, de valódi politikai programok nincsenek.

— *Politikai program nélkül akar tömegeket szerezni a baloldal? És hogyan gondolja ezt? Talán a szakszervezeteken keresztül?*

— A szakszervezetek PRI-isták.

— *Azaz kormánypártiak, sőt, tudomásom szerint meglehetősen konzervatívok.*

— Valószínűleg párhuzamos szakszervezeteket kell majd alapítani, de ilyen szervezet eddig csak — jellemző módon — az egyetemen jött létre.

— *Mint ahogy arról már szó volt, az Egyesült Államok kezdi áttolni ide a nehéziparát, és ez nemcsak azt jelenti, hogy új hatalmi elit jön majd létre, hanem azt is, hogy az egyébként is rossz hatásfokú mezőgazdaságból öt-tíz éven belül tömegek fognak áramlani az iparba. Az ország társadalmi struktúrája alapvetően változik.*

— Ezzel számolnia kell minden politikai erőnek, a hatalomnak és az ellenzéknek egyaránt.

4.

— *A korrupt és konzervatív mexikói belpolitika mellett a mexikói külpolitika meglehetősen radikális, el nem kötelezett.*

— Ez csak a látszat. Mexikó külpolitikája nem antiimperialista, csupán igyekszik minél nagyobb függetlenséget elérni az Egyesült Államokkal szemben. A mi külpolitikánkat az határozza meg, hogy hatalmas szárazföldi határunk van az Egyesült Államokkal, és mint „közepesen elmaradott” országnak szükségünk van bizonyos üzleti „játéktérre”. Ezért aztán a kormány igyekszik minél kevésbé elkötelezni magát, hogy egyáltalán tárgyalóképes maradjon az Egyesült Államokkal szemben a legfontosabb külpolitikai kérdésekben, s mindennekelőtt gazdasági eladósodottságát ily módon menedzselni tudja. Azt hiszem, az északi szomszédvaló viszonyt a konfliktusos komplementarizmus jellemzi.

— *Mexikó évtizedek óta befogadja a különböző — legtöbbször baloldali — politikai menekültek százait, talán ezreit. Más — európai — országok a politikai emigráció „krémjét” esetleg befogadják. A tömegek viszont ide jönnek.*

— Azért a menekültek helyzete sem olyan egyértelmű. Igaz, hogy például rengeteg menekült dolgozik a mexikói egyetemeken is, ami jó hatással van az ország értelmiségére, de időről időre meg is vonják egy csomó ember tartózkodási engedélyét, úgyhogy itt is egyfajta alkudozások játék folyik. Általában azért kijelenthetjük, hogy Mexikó a spanyol polgárháború óta nagy befogadó országa az emigránsoknak. Az ellentmondás belül van. Diaz Ordaz elnök, miközben vérfürdőt rendez a Tlatelolco-téren a diákok között (Mexikóváros 1968), ezer és ezer hold földet oszt szét a földműveseknek. Azután Lopez Portillo, aki igazán szuperkonzervatív politikus, hatalma végén egyszer csak államosítja a bankokat.

Úgyhogy szerintem a mexikói külpolitika és belpolitika önmagán belül ellentmondásos. Nagyon nagy ország ez, nagyon sokféle tradíció keveredik. Nehezen mozdul bármilyen irányba is.

A Társadalomtudományi Intézet (MTA Politikai Tudományok Intézete) munkatársainak 1989 — 1990.* évi publikációi

(VÁLOGATÁS)

BAÁN László

À la recherche.

= Élet és Irodalom, 1990. 16. sz. 9. p.

Áruvédjegy. (In memoriam Bibó István.)

= Beszélő, 1990. 22. sz. 16 — 17. p.

A budapesti csata.

= Parlamenti választások, 1990. Bp. 1990. 415 — 429. p.

Egy elmaradt karnevál zárótétele.

= Magyar Narancs, 1990. szept. 27.

Az elfeledett politika és az elárvult hatalom.

= Társadalmi Szemle, 1989. 4. sz. 37 — 46. p.

A hatpárti party. Változatok önkormányzati törvényre.

= Heti Világgazdaság, 1990. 31. sz. 73 — 75. p.

Az ígéret földje.

= Heti Világgazdaság, 1990. 42. sz. 66 — 67. p.

* A bibliográfiába a ténylegesen 1989 — 1990-ben megjelent írásokat vettük fel (a korábbi dátumok egyes folyóiratok, illetve kötetek késedelmes megjelenéséből adódnak).

Mentsétek meg pénztárcáinkat.

= Népszabadság, 1989. 300. sz. (dec. 19.) 8. p.

Tulipánok, szekfűk, madarak. Választási anizksz Fehérből.

= Parlamenti választások, 1990. Bp. 1990. 161—174. p.

BALOGH István

A forradalmi ész kritikája / Balogh István ; Társadalomtudományi Intézet.

— Bp. : TTI, 1990. — 187 p.

Zsákutca és ami utána következik. Balogh István filozófussal és Kolosi Tamás szociológussal beszélget Hovanyecz László.

= Társadalmi Szemle, 1990. 1. sz. 3—18. p.

BÁNFALVY Csaba (1989.)

A munkanélküliség / Bánfalvy Csaba. — Bp. : Magvető, 1989. — 240 p. — (Gyorsuló idő)

A szociális munka színterei és szereplői.

= Szociális Munka, 1989. 1. sz. 5—12. p.

A túlmunka kényszere.

= Népszabadság, 1989. 14. sz. (jan. 17.) 4. p.

BAYER József

Átjutni a „könnyek völgyén”.

= Társadalmi Szemle, 1990. 5. sz. 15—22. p.

A baloldal esélyei.

= Kritika, 1990. 1. sz. 3—4. p.

A bizalom iskolája.

= Népszabadság, 1990. 68. sz. (márc. 22.) 9. p.

Demokratische Neuordnung in Ost-Europa: Probleme des Übergangs.

= Dialog. Beiträge zur Friedensforschung. Bd. 18. Heft 1—2. 1990. (1989: Auf dem Weg zu einem neuen Europa? Friedensbericht 1990. — Friedensforscher zur Lage.) 105—121. p.

Deutsche Einheit — aus ungarischer Sicht.

= Forum Loccum, 1990. No. 2—3. 9—11. p.

Eine linke Alternative für die Integration Europas.

= Mitteleuropäische Perspektiven. — Wien: Verl. für Gesellschaftskritik, 1990. 57—64. p.

Előszó a Tükör által homályosan c. kötethez. Bp. 1990. 7—17. p.

Engedetlenség és válságmenedzselés.

- = Népszabadság, 1990. 258. sz. (nov. 3.) 19. p.
- Az érték antinómiái : Az újkantiánus értékelmélet és hatása a szociológia módszertanára / Bayer József. — Bp. : Akad. K., 1989. — 199 p.
- A felvilágosodás dialektikája : Filozófiai töredékek / Max Horkheimer, Theodor W. Adorno ; [ford. Bayer József et. al. / — [Bp.] Gondolat: Atlantisz : Medvetánc, 1990. — 303 p.
- Jürgen HABERMAS: Pótló forradalom és a baloldali revízió szükséglete. Mit jelent a szocializmus ma? és Immanuel WALLERSTEIN: Marx, a marxizmus-leninizmus és a szocialista tapasztalatok a világrendszerben c. tanulmányokat fordította: Bayer József.
= Társadalomtudományi Közlemények, 1990. 1—2. sz. 103—127. p.
- Az ideológia vége és végtelensége.
= Tükör által homályosan. [Bp.] 1990. 19—57. p.
- Jövőnk, Európa. Az európai integráció kelet-európai szemszögből.
= Kritika, 1990. 2. sz. 21—22., 27—28. p.
- A kelet-európai változások és a társadalomelmélet önreflexiója.
= Társadalomtudományi Közlemények, 1990. 1—2. sz. 92—102. p.
- Két gondolkodónak egy filozófiája. (Theodor W. ADORNO — Max HORKHEIMER: A felvilágosodás dialektikája. Bp. 1990. c. könyvéről.)
= Kritika, 1990. 12. sz. 33—35. p.
- Ki a magyar?
= Népszabadság, 1990. 217. sz. (szept. 15.) 3. p.
- Konstruktív politikai alkotókészséget. [Riporter]: Böhm Antal.
= Új Fórum, 1989. 15. sz. 38—39. p.
- Lukács és a sztálinizmus.
= Világosság, 1990. 11. sz. 858—866. p.
- Monológ a dialógusról.
= Népszabadság, 1990. 301. sz. (dec. 23.) 7. p.
- A nagy utazás. Pártállamból pártállamba.
= Népszabadság, 1990. 204. sz. (aug. 31.) 6—7. p.
- Néptelen demokrácia?
= Népszabadság, 1990. 238. sz. (okt. 10.) 3. p.
- Pluralism in socialism.
= The New Hungarian Quarterly, 1989. No. 113. 78—84. p.
- Politikai párt — fordulat az ideológiában.
= Társadalmi Szemle, 1989. 8—9. sz. 72—81. p.
- Reformpolitika és sztálinizmuskritika.
= Jelző, 1989. 2. sz. 11—16. p.
- Szocialisták útkeresése.
Herbert BRÜCKER — Thomas KREUDER: A neoszocialista baloldal.
Fordította: Bayer József.
= Társadalmi Szemle, 1990. 10. sz. 32—38., 39—42. p.
- Tudományos vita — szabadság vagy politikai tilalomfák?
= Kritika, 1989. 6. sz. 6—7. p.

Tükör által homályosan : Tanulmányok az ideológiáról / [összeáll. Bayer József] ;
[szerk. Szabó Márton]. — [Bp.] : MTA TTI, 1990. — 199 p.

A türelem esélye és a békétlen átmenet.

= Kritika, 1990. 9. sz. 7. p.

Max WEBER legitimáció-elméletéhez.

= Váltók és utak. Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv, 1990. 152 — 159. p.

BECSKEHÁZI Attila

Az 1990. évi országgyűlési választások tapasztalatai Békés megyében.

= Parlamenti választások, 1990. Bp. 1990. 99 — 106. p.

Ideológia nélkül nem megy.

= Új Fórum, 1990. 4. sz. 22 — 23. p.

A kor szelleme.

= Tükör által homályosan. [Bp.] 1990. 102 — 110. p.

Kritika „razuma — messii”. (Simboličeskie i povestvovatel’nye élemlenty logiki stalinizma.)

= Vengerskij Meridian, 1990. No. 2. 101 — 113. p.

A rekonstrukció és az értelmezés paradoxona c. recenzió:

BALOGH István: A forradalmi ész kritikája Bp. 1990. c. könyvről.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1990. 1 — 2. sz. 164 — 171. p.

Az önámítás jelképei.

= Világ, 1989. 24. sz. 35.

Totális állam — totális szabadság? (J. G. Fichte államutópiája.)

= Tájékoztató, 1988. 5. sz. 87 — 101. p.

A világgéppé kövült ráció mítosza. Szimbolikus és narratív elemek a sztálinizmus
észhasználatában.

= Valóság, 1989. 8. sz. 52 — 61.

BÉKÉS Zoltán

Kilenc pártnak zöld út.

= Parlamenti választások, 1990. Bp. 1990. 327 — 341. p. Társ szerző : LAKI László

Social’no — ékonomičeskie i bytove problemy molodeži / E. Andiž, Z. Bekes, I. Harča.

= Informacionnyj Bülleten, 1987. Varsava, 1988. 43 — 89. p.

BENKŐ Judit

A megújulás húzóereje: az alkotó szellemi munka.

= Propagandista, 1989. 2. sz. 63 — 69. p.

A születés szépséges kínjai — avagy rendhagyó híradás az MSZMP kongresszusáról,
1989. október 6—9. / Benkő Judit, Kerekes György, Patkós János.
— Bp. : Kossuth K., 1989. — 54 p.

BIHARI Mihály (1990.)

Befolyásolni a bizonytalanokat érdemes. Bihari Mihály elemzése.

= Magyar Nemzet, 1990. 47. sz. (febr. 17.) 4. p.

Bihari Mihály várospolitikáz.

= Heti Budapest, 1990. jún. 15. 5—7. p.

Búcsú a leninizmustól? Bihari Mihály politológussal és Krausz Tamás történésszel
beszélget Hovanyecz László, a Társadalmi Szemle főszerkesztő-helyettese.

= Társadalmi Szemle, 1990. 2. sz. 3—16. p.

Bűvös háromszög öt nézőpontból. Az Érdekegyeztető Tanácsról.

= Esti Hírlap, 1990. nov. 10. 3. p.

Demokratikus út a szabadsághoz. Tanulmányok / Bihari Mihály Bp.: Gondolat, 1990. — 220 p.

Demokratikus út a szabadsághoz. Interjú. [Riporter]: Nádor Tamás.

= Könyvvilág, 1990. 12. sz. 5. p.

Egy pártkongresszus szociológiája — az állampárt végőrái.

= Magyarország politikai évkönyve, 1990. 21—28. p.

Az ellenzék a parlamenti demokráciában.

= Magyar Hírlap, 1990. 81. sz. (ápr. 6.) 5. p.

Európa pitvarában.

= Népszava, 1990. 101. sz. (máj. 2.) 1. p.

Felszedték a félelem csapdáit. Interjú. [Riporter]: Stépán Balázs.

= Magyar Hírlap, 1990. 111. sz. (máj. 14.) 5. p.

Hány ember utazik a politikai páternoszteren? Beszélgetés Bihari Mihállyal.

[Riporter]: Magyar László.

= Esti Hírlap, 1990. ápr. 21. 3. p.

Hatalom, ellenzék, demokrácia.

= Népszabadság, 1990. 93. sz. (ápr. 21.) 17. p.

Két kongresszus Magyarországon. Az MSZMP/MSZP kongresszus szociológiája.

= Társadalmi Szemle, 1990. 1. sz. 19—30. p.

Káderbürokrácia.

= Népszabadság, 1990. 158. sz. (júl. 7.) Hétvége 14. p.

Keresztény kurzus...? Bihari Mihály politológussal Téglásy Ferenc beszélget.

= Új Ember, 1990. nov. 25. 2. p.

A koalíció az egész társadalommal háborúba keveredett. Interjú.

[Riporter] : Császár Nagy László.

= Magyar Nemzet, 1990. 248. sz. (márc. 31.) 7. p.

A kormányzati hatalom küszöbén.

= Magyar Nemzet, 1990. 76. sz. (márc. 31.) 7. p.

Kormányzóképeség — kormányozhatóság.

= Magyar Hírlap, 1990. 139. sz. (jún. 15.) 5. p.

A lebegő pártok országa. Gazdátlan társadalmi rétegek. Beszélgetés Bihari Mihállyal.

[Riporter] : Kardos Ernő.

= 168 óra, 1990. 45. sz. 5. p.

A lélek demokráciája.

= Népszava, 1990. 224. sz. (szept. 24.) 3. p.

„A mai kisgazdapárt a régi torz reinkarnációja”. Interjú. [Riporter] : Vajda Péter.

= Népszabadság, 1990. 199. sz. (aug. 25.) 1, 7. p.

Az MDF és az SZDSZ között dől el a verseny. A propagandahadjárat nehezíti a választást.

Beszélgetés Bihari Mihállyal. [Riporter] : Bokor Ágnes.

= Magyar Nemzet, 1990. 63. sz. (márc. 14.) 1, 5. p.

Megmérgettetés vagy fejevadászat. Forró ősz meg tél következhet...

Interjú. [Riporter]: Magyar László.

= Esti Hírlap, 1990. szept. 15. 3. p.

Mi a mérték, a lépték? Bihari Mihállyal, Schlett Istvánnal, Gombár Csabával beszélget Tőkéczi László.

= Hítel, 1990. 16. sz. 5—11. p.

Mindenekelőtt a lelkekben kell építeni a demokráciát. Egymillió felnőtt szorong és fél...

Beszélgetés Bihari Mihállyal. [Riporter]: Magyar László.

= Esti Hírlap, 1990. júl. 21. 3. p.

Mit hozott a száz nap? A kormány ura tudott maradni a társadalmi folyamatoknak.

= Magyar Nemzet, 1990. 199. sz. (aug. 25.) 7. p.

Az önkormányzatok veszélyes csapdái.

= Világ, 1990. dec. 12. 22—23. p.

The open-ended game. On the road to Europe. An interview with politologist Mihály Bihari.

= Euro View. A European House Publication, (Budapest), 1990. No. 1. 13—24. p.

A parlamentarizmus visszavétele.

= Magyar Nemzet, 1990. 107. sz. (máj. 9.) 5. p.

A pártoknak volt fontos, nem a választóknak. Beszélgetés Bihari Mihállyal.

[Riporter]: Vajda Péter.

= Népszabadság, 1990. 242. sz. (okt. 15.) 1,5. p.

Pártok konyec?

= Világ, 1990. dec. 5. 20—21. p.

A politika világa a demokráciában személyessé válik.

= Magyar Nemzet, 1990. 53. sz. (márc. 3.) 7. p.

Rohanunk az anarchiába? Interjú. [Riporter]: Sándor Anikó.

= 168 óra, 1990. 9. sz. 10—11. p.

Szervezetlen érdekképviselő. Ne a kormánnyal rivalizáljanak az önkormányzatok.

Interjú. [Riporter]: Horváth K. József.

= Népszava, 1990. 238. sz. (okt. 10.) 5. p.

A szocializmusok történelmi tipológiája — az eltorzult szocializmusok jellemzői.

= Tiszatáj, 1990. 1. sz. 62—72. p.

A televízió : eszköz vagy tükör? (Nézetek egy eszmecszeréről.)

= Magyar Nemzet, 1990. 105. sz. (máj. 7.) 7. p.

Történelmi útvesztés — demokratikus útkeresés.

= Korunk, 1990. április. 476—482. p.

Új magyar parlamentarizmus.

= Kritika, 1990. 7. sz. 35—38. p.

Vom diktatorischen Sozialismus zur pluralistischen Demokratie. Der ungarische Weg 1987—1990.

= Liberal, 1990. Nov. 63—69. p.

BŐHM Antal

Az agilis embereket elszívta a politika. [Bőhm Antal szociológussal beszélget Dobszay János.]

= Magyar Nemzet, 1990. 260. sz. (nov. 6.) 5. p.

Csendes kampány politikai bombákkal.

= Parlamenti választások, 1990. Bp. 1990. 177—186. p.

Eszmecsereberék.

= Magyarország, 1990. 40. sz. 20—21. p.

A fiatalok nem egyszerűen a politikai átmenet perspektívájában gondolkodnak.

Beszélgetés Stumpf Istvánnal. [Riporter]: Bőhm Antal.

= Új Fórum, 1989. 13. sz. 28—29. p.

Földrajz és társadalom.

= Földrajztudományi Közlemények, 1989. 1—2. sz. 23—30. p.

Helyi érdek helyett pártérdek? Bőhm Antal szociológus az önkormányzatokról.

= Népszabadság, 1990. 269. sz. (nov. 16.) 9. p.

Helyi társadalom / MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete ;

[összeáll. és szerk. Bőhm Antal, Pál László]. 6. [köt.], A helyi társadalmak szerveződése egy alföldi településeggyüttesben : Háttér tanulmányok / [előszó : Bőhm Antal].

— Bp. : MSZMP KB TTI, 1989. — 277 p.

Az „igazi” alternatíva : mellette vagy ellene.

(Beszélgetés Bőhm Antallal. Riporter): Romhányi Tamás.

= Magyar Hírlap, 1989. 191. sz. (aug. 16.) 3. p.

Industry's stepchildren : the commuters.

= The New Hungarian Observer, 1989. No. 1. 33. p.

Kedvező feltételek. (Önkormányzat.)

= Magyarország, 1990. 12. sz. 21. p.

Ki beszél itt civil társadalomról? (Bőhm Antal szociológussal beszélget Nagy Andrea.)

= Esti Hírlap, 1990. május 5.

Kitől függetlenek? (Önkormányzatok.)

= Magyarország, 1990. 46. sz. 37. p.

Konstruktív politikai alkotókészséget. Interjú Bayer József politológussal.

[Riporter]: Bőhm Antal.

= Új Fórum, 1989. 15. sz. 38—39. p.

Az önkormányzat esélyei.

= Társadalmi Szemle, 1990. 7. sz. 49—55. p.

Önkormányzat születik?

= Népszava, 1990. 226. sz. (szept. 26.) 5. p.

A választás politikai kultúrája.

= Parlamenti választások, 1990. Bp. 1990. 27—32. p.

Választási előjáték — szenzációk nélkül.

= Új Fórum, 1989. 9. sz. 34—35. p.

A választásokról — időközben.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1989. 4. sz. 457—467. p.

Veszélyek. Hiteles vagy szakértő.

= Magyarország, 1990. 39. sz. 21. p.

CSATÁRY Ildikó (1989.)

Elvek és valóság. (Avagy mit közvetítenek a politikai szocializációs csatornák?)

= A tizenévesek politikaképe. Bp. 1989. 86—115. p.

DÖGEI Ilona (1989.)

A család szerepe a fiatalok politikai szocializációjában.

= A tizenévesek politikaképe. Bp. 1989. 116—138. p.

DÖMÉNY Zsuzsa

A politikai megegyezés paradigmái. (José Rubino Carracedo tanulmányának ismertetése.

In : Sistema, 1988. No. 85.)

= Világosság, 1989. 5. sz. 400. p.

GAZSÓ Ferenc

A different social reproduction model is needed.

= Youth before uncertain future. Bp. 1990. 79—85. p.

Autonómia a kultúrában. [Riporter]: Szluka Márton.

= Népművelés, 1989. 8. sz. 3—6. p.

A felső hatezer.

= Népszabadság, 1990. 158. sz. (júl. 7.) 13–14. p.

Generációk szükségállapota.

= Juss, 1990. 2. sz. 33–38. p.

A káderburokrácia és az értelmiség.

= Társadalmi Szemle, 1990. 11. sz. 3–12. p.

Kétségek és kérdőjelek. [Riporter]: Komor Vilma.

= Magyar Nemzet, 1989. 261. sz. (nov. 6.) 6. p.

Közösen kell megoldást találni.

= Népszabadság, 1990. okt. 27. Rendkívüli kiadás.

Más társadalmi újratermelési modellre van szükség.

= Ifjúsági Szemle, 1989. 4. sz. 14–24. p.

Merre tart a közoktatás?

= Humán reform. Bp. 1989. 64–67. p.

Mit hozhat az ezredforduló az iskola számára?

= Mozgó Világ, 1989. 1. sz. 83–85. p.

Rendszerváltás a közoktatásban.

= Hítel, 1990. 14. sz. 39–41. p.

Rendszerváltás és iskola.

= Kritika, 1990. 7. sz. 5–8. p.

Stagnálás vagy fordulat?

= Világ, 1989. 15. sz. 42–43. p.

Szabadulás önkéntes fogságból.

= Népszabadság, 1990. 266. sz. (nov. 13.) 7. p.

Válaszúton az iskola. Oktatás és hatalom.

= Magyar Nemzet, 1990. 236. sz. (okt. 8.) Mell. 1. p.

GEDEON Péter (1989.)

Modernizáció és a marxi kategóriarendszer.

= Világosság, 1989. 3. sz. 161–169. p.

Modernizáció és termelési mód.

= Gazdaság, 1989. 1. sz. 60–75. p.

A szocializmus gazdasági modelljéről.

= Pártok és pártrendszerek. Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv, 1989. 212–219. p.

GOMBÁR Csaba (1989.)

- „Amerikából jöttem, mesterségem címere : a politika...” Beszélgetés Gombár Csabával.
Az interjút készítette : Kiss József.
= Céllok, (a Magyar Ifjúság melléklete) 1989. 1. sz. 3 — 5. p.
1988-ra emlékezve.
= Magyarország politikai évkönyve, 1988. Bp. 1989. 61 — 72. p.
Az Írószövetség szerepéről. (Elhangzott a Rádió Mindennapi irodalmunk című műsorában
1989. május 20-án.)
= Könyvvilág, 1989. 6. sz. 4. p.
Levél a főszerkesztőhöz. (Ágh Attila : „Nem kiskorú a nép” c. cikkéhez.)
= Jelző, 1989. 5. sz. 48 — 51. p.
„A szabadságtechnikák megtanulhatók”. [Riporter]: Bánlaky Pál.
= Új Fórum, 1989. 10. sz. 8 — 11. p.
Vigyázó szemetek merre is vessétek? : Amerikai levelek / Gombár Csaba.
— Bp. : Kossuth K., 1989. — 142 p.

HALAY Tibor

- Kommunisták a társadalom szervezeteiben. (Vita 1988. november 23-án,
a Politikai Főiskolán.) Hozzászólás.
= Pártélet, 1989. 1. sz. 49 — 51. p.
Naibolee obštie čerty revolúcionnogo obnovleniâ v Sovetskom Souze i Vengrii.
= Velikij Oktâbr' i real'nyj socializm. Moskva, 1988. 168 — 171. p.
A revizionizmus fészke. Szelényi, Gombár meg a többiek. Betagozódva az MTA-ba.
(Merényi Miklós beszélgetése a Társadalomtudományi Intézettről.)
= Magyarország, 1990. 9. sz. 21. p.
Szocializmus és/vagy piac. Hozzászólások, viták. (Több helyen.) Bp. Kossuth K., 1989.
Társadalomtudományi Intézet. (Az intézet tudományos munkájáról
Halay Tibor és Szentes Tamás igazgatóhelyettesekkel beszélgettünk.)
= VASS Henrik. Történelmi múlt — társadalmi jelen.
Társadalomtudományi kutatóműhelyek Magyarországon. Bp. 1989. 193 — 201. p.

HAVAS Péter

- A brit baloldal a nyolcvanas és a kilencvenes évek fordulóján.
= Társadalomtudományi Közlemények, 1989. 4. sz. 520 — 532. p.
A brit munkáspárt a 90-es években : vissza a kormányrúdhöz?
= Szociáldemokrata Népszava, 1990. 4. sz. 13 — 15. p.
A brit Munkáspárt és Európa integrációja.
= Társadalmi Szemle, 1989. 5. sz. 47 — 54. p.

- Egy dialógus három állomása. Cavtat — Moszkva — Freudenberg.
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1989. 3. sz. 415—419. p.
- Keynestől a gazdasági demokráciáig.
 = Népszabadság, 1990. 164. sz. (júl. 14.) 20. p.
- Margaret Thatcher esete a brit Munkáspárttal.
 = Népszabadság, 1990. 282. sz. (dec. 1.) 6. p.
- Nagy-Britannia a második világháború után.
 = Egyetemes történet, 1945—1975. Egységes jegyzet. 1. köt. 67—137. p.
- Pollitt, Harry (1890—1960)
 = A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, 1990. 258—261. p.
- Szociáldemokrácia — magyar szemmel. Beszélgetés a Társadalomtudományi Intézet kutatóival (Havas Péter, G. Márkus György, Johancsik János, Hülvely István). A Kossuth Rádióban 1989. december 1-én elhangzott kerekasztal-beszélgetés szerkesztett változata. Szerkesztő: Herman József.
 = Szociáldemokrata Népszava, 1990. 2. sz. 17—21. p.
- A szociáldemokrácia stratégiája.
 = Új Fórum, 1989. 13. sz. 37—38. p.
- A Szocialista Internacionálé új elvi nyilatkozata.
 = Múltunk, 1990. 2. sz. 3—17. p.
- Új politika — új pártstruktúra. Változások a brit Munkáspártban.
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1990. 3—4. sz. 190—197. p.
- Új utakon a brit baloldal.
 = Társadalmi Szemle, 1990. 6. sz. 55—61. p.

HÜLVELY István (1989.)

- Előadás az NSZK pártstruktúrájának új vonásairól.
 (Gösta Thiemer 1989. július 27-i előadásának ismertetése.)
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1989. 4. sz. 584—585. p.
- A marxizmus és a II. Internacionálé / Hülvely István ; MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. — Bp. : MSZMP KB TTI, 1989. — 154 p.
- Nemzetközi konferencia „A szociáldemokrácia és a nyugati politikai rendszer” témakörben.
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1989. 3. sz. 391—396. p.
- Szociáldemokrácia — magyar szemmel. Beszélgetés a Társadalomtudományi Intézet kutatóival. (Havas Péter, G. Márkus György, Johancsik János, Hülvely István.) A Kossuth Rádióban 1989. december 1-én elhangzott kerekasztal-beszélgetés szerkesztett változata. Szerkesztő: Herman József.
 = Szociáldemokrata Népszava, 1990. 2. sz. 17—21. p.
- Valóságsszemléletek ütközése a II. Internacionáléban.
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1989. 3. sz. 310—322. p.

Az 1992 utáni Európa a baloldaliak szemével.

(Az ISER 1988. évi — december 15 — 17. — nemzetközi szemináriuma.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1989. 3. sz. 419 — 423. p.

A francia szakszervezeti mozgalom és a baloldali alternatíva.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1989. 4. sz. 507 — 519. p.

Merre halad a francia baloldal?

= Társadalmi Szemle, 1990. 2. sz. 82 — 88. p.

A nyugat-európai baloldal korszakváltásban.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1990. 3 — 4. sz. 161 — 175. p.

A szakszervezetek válsága és változásai az 1980-as évek Franciaországában.

= Múltunk, 1989. 3 — 4. sz. 111 — 136. p.

A szociáldemokrácia és az európai baloldal.

= Társadalmi Szemle, 1989. 2. sz. 81 — 87. p.

Szociáldemokrácia — magyar szemmel. Beszélgetés a Társadalomtudományi Intézet kutatóival. (Havas Péter, G. Márkus György, Johancsik János, Hüvely István.)

A Kossuth Rádióban 1989. december 1-én elhangzott kerekasztal-beszélgetés szerkesztett változata. Szerkesztő: Herman József.

= Szociáldemokrata Népszava, 1990. 2. sz. 17 — 21. p.

A változás tendenciái a francia politikai életben.

= A politikai rendszer és a politikai erőviszonyok fejlődési tendenciái Nyugat-Európában. Bp. 1990. 20 — 33. p.

KÉRI László

About the possibilities of interpretation of problems of political socialization.

= Political socialization of the young in East and West. Frankfurt, 1990. 173 — 189. p.

Arccal a nép felé. A szlogenháború végén. [Riporter]: Javorniczky István.

= Magyar Nemzet, 1990. 68. sz. (márc. 22.) 5. p.

Az átmenet parlamentje.

= Népszabadság, 1990. 59. sz. (márc. 10.) 13 — 14. p.

Átrendeződhet a szavazóbázis.

= Magyar Hírlap, 1990. 220. sz. (szept. 19.) 4. p.

A békés átmenet esélyei. A politikatudomány szakemberei — Gergely András, Kéri László, Stumpf István — mondják. [Riporter]: Lukácsy András.

= Magyar Hírlap, 1989. 63. sz. (márc. 15.) 11. p.

Csak kérdéseim lehetnek.

= Magyar Nemzet, 1990. 285. sz. (dec. 5.) 3. p.

Diktatúrából a jogállamiságba.

= 168 óra, 1989. 5. sz. 9. p.

Előszó.

= A tizenévesek politikaképe. Bp. 1989. 5—6. p.

Társszerző : BOROS László

Eredeti bűnben.

= Tallózó, 1989. szept. 22. 911. p.

Ez a név lesz a végső... 1—2. rész.

= Első Kézből, 1989. dec. 9. 3—7. p., dec. 16. 7—10. p.

Társszerző : PETSCHNIG Mária Zita

Ez már a pluralizmus?

= 168 óra, 1990. 21. sz. 12. p.

Ez a normális társadalom. Interjú Kéri László politológussal, ifjúságkutatóval.

[Riporter]: Katona József.

= Ötlet, 1989. 31. sz. 5. p.

A fal adta a másikat.

= RTV-Újság, 1989. 48. sz. 9. p.

Fiatalok a bizonytalan jövő előtt / Harcsa István, Kéri László.

— Bp. : MISZOT, 1990. — 64 p.

The first hundred days.

= The New Hungarian Quarterly, 1990. No. 120. 83—93. p.

A harmincéves rendszer agóniája.

= Társadalmi Szemle, 1990. 11. sz. 12—13. p.

Hogyan zajlik a tömegmozgás? Válaszolnak a kutatók : Gergely András, Kéri László,

Bagdy Emőke. [Riporter]: Lukácsy András.

= Magyar Hírlap, 1989. 36. sz. (febr. 11.) Melléklet 5. p.

Ifjúság és politika az évtized végén.

= Magyarország Politikai Évkönyve, 1990. Bp. 101—107. p.

Ifjúság, tagoltság, reformkör.

= Reflektor, 1989. 1. sz. 146—157. p.

Az igazi ifjúsági problémák még előttünk vannak. (Jakus Ibolya riportja.)

= Heti Világgazdaság, 1989. 23. sz. 60—61. p.

A jövő — talán — nem ez lesz.

= Népszava, 1990. 242. sz. (okt. 15.) 3. p.

Káder-kor.

= Heti Világgazdaság, 1989. 28. sz. 4—7. p.

A kényes egyensúlyi helyzet új stílust igényel.

= Magyar Nemzet, 1990. 243. sz. (okt. 16.) 4. p.

Két párt kezében a jövő.

= Magyar Hírek, 1990. 10. sz. 10—11. p.

Kétes üzenet.

= Magyar Nemzet, 1989. 81. sz. (ápr. 8.) 7. p.

Ki kit győz le? Koalíciós esélylatolgatás.

= Heti Világgazdaság, 1990. 5. sz. 4—5. p.

Megjelent még :

= Tallózó, 1990. 6. sz. 249—250. p.

Kialakult párttáborok.

= Népszabadság, 1990. 251. sz. (okt. 26.) 6—7. p.

Kié a század? Reflexiók a XXI. Magyar Filmszemle kapcsán.

= Mozgó Világ, 1989. 6. sz. 118—128. p.

Társszerző : PETSCHNIG Mária Zita

Kultúránk határai. (Elek László rádiós interjúja — reggeli párbeszéd.)

= Első Kézből, 1990. márc. 24.

Kultusz nélkül, személyhez láncoltan. Tűnődés a Kádár-korszakról.

= Népszabadság, 1990. 157. sz. (júl. 6.) 7. p.

Lecsillapító pártok és halvány remények avagy szakadni is nehéz.

= Népszabadság, 1990. 303. sz. (dec. 28.) 7. p.

Magyarországon még mindig egypártrendszer van.

= Dátum, 1989. szept. 7.

Megjelent még :

= Tallózó, 1989. szept. 15. 847. p.

Mankó a miniszterelnököknek.

= Panoráma, 1989. szept. 4. 8. p.

Társszerző : PETSCHNIG Mária Zita

Mindenki fél valakitől, csak a népet nem kérdezi senki.

(K. Gyurkó Rita riportja Kéri László politológussal.)

= Mai Nap, 1990. jan. 3. 6. p.

Mit takar a fügefalevél?

= Népszabadság, 1990. 234. sz. (okt. 5.) 6. p.

Nem pártokra, egyénekre szavazunk — gondolja Kéri László politológus.

= Népszabadság, 1990. 21. sz. (jan. 25.) 7. p.

Oltják és őrzik című utószó GAZSÓ László — ZELEI László : Tűz is volt babám c. kötetéhez. Bp. 1989. 247—253. p.

Pálfordulás — 89.

= Márczius Tizenötödike, 1989. márc. 15. 7. p.

Parlamenti pókerjátssza. [Riporter]: Orosz József.

= 168 óra, 1990. 18. sz. 6—7. p.

Pártfoglalás. [Interjú.]

= Szegedi Egyetem, 1989. jún. 8. 3. p.

Pártok árnyékában.

= Népszabadság, 1990. 128. sz. (jún. 2.) 17. p.

Pol—bongó.

= Heti Világgazdaság, 1990. 5. sz. 66. p.

- Politikai folyamatok szocializációs metszetben / Kéri László; MSZMP KB
Társadalomtudományi Intézete. — Bp. : MSZMP KB TTI,
1989. — 247 p. — (Műhelytanulmányok)
- Politikai petárdák
= Heti Világgazdaság, 1990. 38. sz. 82. p.
Megjelent még:
= Tallózó, 1990. 39. sz. 1830. p.
Politikai zűrzavar. 1. rész. Száz nap, amely nem rengette meg Magyarországot.
2. rész. Ki nyeri meg a tömegeket?
3. rész. Nagykoalíció vagy vízözön?
= Ring, 1990. szept. 5. 16—17. p.; szept. 12. 16—17. p.; szept. 19. 16—17. p.
Pünkösdtől lombhullásig. Az egypártrendszer szétesésének 18 hónapja.
= Társadalmi Szemle, 1990. 12. sz. 33—45. p.
The question of generations and social changes an attempt to explain the problem
in the Easter European way.
= Youth before uncertain future. Bp. 1990. 87—100. p.
Ránk szakadt a pluralizmus. Kinek hisz a választópolgár?
(Kéri László szociológus-politológus véleményét Mélykúti Ilona kérdezte.)
= 168 óra, 1990. 5. sz. 5—6. p.
Razmysleniâ na temu social'noj integracii.
= Vengerskij Meridian, 1990. No. 2. 41—56. p.
Rendszerváltásra várva.
= Világ, 1990. 34. sz. 19—21. p.
Megjelent még :
= Tallózó, 1990. 35. sz. 1644—1646. p.
Romániának elég egy délután. (Fülöp Mihály és Kéri László mondja el véleményét
Kelet-Közép-Európa jelenéről. Riporter: Farkas Zoltán és Hollauer Tibor.)
= 168 óra, 1989. dec. 19. 8—10. p.
Rondó.
= Magyar Családi Kalendárium, 1990. 35—38. p.
Se cselló, se tüntetés.
= Ötlet, 1989. 28. sz. 10. p.
Szabad Magyar Demokraták Fóruma.
= Heti Világgazdaság, 1990. 13. sz. 4—6. p.
A szavazógéptől a gépi szavazásig.
= Népszabadság, 1990. 59. sz. (márc. 10.) 13—14. p.
Száz meg százötven nap után. Veszélyek és teendők.
= Magyar Nemzet, 1990. 215. sz. (szept. 13.) 5. p.
Száz nap.
= Népszabadság, 1990. 202. sz. (aug. 29.) 8—9. p.
Száz nap türelmetlenség.
= 168 óra, 1990. 34. sz. 12—13. p.

Szétszedett szocializáció.

= A tizenévesek politikaképe. Bp. 1989. 17—48. p.

Szigorúan ellenőrzött vonatok után.

= Világ, 1989. jún. 15. 38—39. p.

Tanulók vagyunk valamennyien.

= Magyar Nemzet, 1990. 227. sz. (szept. 27.) 5. p.

Tűlpolitizált társadalom és állampolgári szerepzavar.

= Igazság, 1990. dec. 13. 4—5. p.

Társszerző : SERES Péter

Utóhang egy fesztiválhoz.

= Magyar Nemzet, 1990. 105. sz. (máj. 7.) 7. p.

Über interpretations Möglichkeiten der Probleme politischen Sozialisation.

= Politische Sozialisation Jugendlichen in Ost und West. Bundeszentrale für Politik, 1989.

Vajon kinek a győzelme? Gerő Ernő történésszel, Kéri László politológussal, Szilágyi Ákos esztétával Mihalcsik Zsófia beszélgetett.

= 168 óra, 1990. 44. sz. 8—9. p.

Választani megyünk.

= Élet és Tudomány, 1990. márc. 9. 308—309. p.

Választási előzetes. Esélyek és lehetőségek. Interjú. [Riporter]: Árokszállási Éva.

= Magyar Hírek, 1990. 5. sz. 8—9. p.

Választások előtt. — Tíz hipotézis reményekről és kételyekről.

= Juss, 1990. 2. sz. 23—32. p.

Választások után.

= Parlamenti választások, 1990. Bp. 1990. 33—55. p.

Válságok és politikai reformkényszer.

= Pártok és rendszerek. Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv, 1989. 111—131. p.

Variációk egy kormányra.

= Magyar Nemzet, 1990. 274. sz. (nov. 22.) 5. p.

Youth before uncertain future.

= Youth before uncertain future. Bp. 1990. 9—63. p.

Társszerző : HARCSA István

KLIMÓ Hedvig (1989.)

Bibó István és a marxizmus. (Forrástörténeti adalékok.)

= Pártok és rendszerek. Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv, 1989. 189—197. p.

- „Az egyetlen hiteles közösség gondolatának képviselője : Hamvas Béla” c. recenzió
 HAMVAS Béla : Közös életrend. Válogatás esszéiből és életművének teljes
 bibliográfiája. Bp. 1988, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.
 = Politika — Tudomány, 1989. 1. sz. 118 — 121. p.
 Eötvös és Bibó liberalizmusa.
 = Valóság, 1989. 2. sz. 93 — 103. p.

KOVÁCH Imre

- A kétezer főnél kisebb falvak 60 évnél idősebb népességének társadalmi állapotáról.
 = Öregedés falun. 4. [köt.] Életfeltételek, túlélési stratégiák. Bp. 1990. 30 — 92. p.
 Polgárosodás, középrétegesedés.
 = Szociológia, 1988. 2. sz. 153 — 185. p.
 Rendiség tegnap és holnap?
 = Magyar Nemzet, 1990. 271. sz. (nov. 19.) Mell. 2. p.
 Small agricultural units in the eighties.
 = Research Review, 1989. No. 3. Hungary under the reform.
 (Sociological studies.) 97 — 118. p.
 Vita. [Hozzászólás Szelényi Iván : Új osztály, állam, politika.
 Tézisek életművemről a tudományok doktora fokozatának elnyeréséhez c. íráshoz.]
 = Replika, 1990. 2. sz. 61 — 63. p.

KOVÁCS Ferenc

- Rabočij klass v socialističeskom obšestve : Tendencii i perspektivy razvitiâ v usloviâh
 intensifikacii i perestrojki ékonomiki / Akademiâ nauk SSSR Institut mezhdunarodnogo
 rabočego dviženîâ ; [red. koll. ...F. Kovac i dr.]. — Moskva : Nauka, 1988. — 194 p.
 Social'no-ékonomičeskoe razvitie rabočego klassa Vengrii na sovremennom étape.
 = Rabočij klass v socialističeskom obšestve. Moskva, 1988. 121 — 140. p.

LAKI László

- A családok tartalékai. Ifjúság és társadalom.
 = Népszabadság, 1989. 12. sz. (jan. 14.) 18. p.
 Egy másik kép Magyarországról.
 = Első-Kézből, 1989. 12. sz. 14 — 16. p.
 Az iskolai esélykülönbségekről.
 = Propagandista, 1989. 1. sz. 86 — 91. p.

Kilenc pártnak zöld az út.

= Parlamenti választások, 1990. Bp. 1990. 327—341. p.

Társszerző : BÉKÉS Zoltán

A magyar főiskolás és egyetemista kollégisták sportolási szokásai.

= Felsőoktatási intézmények testnevelési és sporttudományos konferenciája.

Pécs, 1988. október 21—22. Pécs, [1989.] 34—46. p.

A magyar népesség testnevelési és sportolási szokásai.

= A Magyar Testnevelési Egyetem Közleményei, 1990. 2. sz. 11—29. p.

Társszerzők : LAKATOS Miklós, ÚJVÁRI József

Megjegyzések a gazdaság, a társadalom és az iskola kölcsönviszonyáról.

= Ifjúsági Szemle, 1989. 3. sz. 34—41. p.

Néhány társadalmi jelenségről és folyamatról kissé másként.

= Társadalomkutatás, 1989. 4. sz. 55—66. p.

Az oktatás állapotáról az állam és a család összefüggésében.

= Szakképzési Szemle, 1989. 3. sz. 33—39. p.

Physical education classes in Hungary.

= International Review for Sociology of Sport, 1987. No. 22. 317—329. p.

Társszerző : MAKSZIN Imre

A sport mint társadalmi és politikai ügy.

= Első-Kézből, 1990. 12. sz. 29—30. p.

A szabadidős sportaktivitások helye az emberek tevékenységszerkezetében.

= Fitt '88. Tudományos konferencia. Siófok, 1988. május 15—17. Siófok, [1989.] 47—52. p.

A szabadidősport az időmérleg-, a rétegződés- és az életmód-vizsgálatok tükrében a 80 - as években.

= Testnevelés és Sporttudomány, 1989. 4. sz. 155—163. p.

Társadalmi és szociológiai összefüggések.

= A magyar sport helyzete és fejlesztési irányai. Bp. 1989. 6—33. p.

Társadalmi struktúra, újratermelődés, mobilitás. (Reflexiók a gödöllői tanácskozáshoz.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1989. 2. sz. 227—236. p.

Vázlat a családi és makrotársadalmi újratermelődés kölcsönviszonyáról.

= Ifjúsági Szemle, 1989. 4. sz. 70—94. p.

LENGYEL Zsuzsa

Elosztás és jövedelmek Magyarországon / Társadalomtudományi Intézet ;
összeáll. és szerk. Lengyel Zsuzsa. — Bp. : TTI, 1989. — 243 p.

Az elosztási-jövedelmi viszonyok néhány aktuális kérdése.

= Elosztás és jövedelmek Magyarországon. Bp. 1989. 9—23. p.

A lakossági jövedelmek új vonásai.

= A gazdaság és a társadalom főbb kapcsolatai. Bp. 1990. 109—126. p.

G. MÁRKUS György

An essay on democratic socialism.

= Socialism in the World, 1989. No. 74—75. 150—159. p.

Miért buktunk meg?

= Magyar Nemzet, 1990. 77. sz. (ápr. 1.) 8. p.

Negyven év után. Beszélgetés a baloldaliság lehetőségeiről.

[Riporter]: Bossányi Katalin.

= Élet és Irodalom, 1990. 24. sz. 7. p.

Out of the command economy / György G. Márkus; Israel Institute of Productivity.

— Tel Aviv, 1989.

Pártok és törésvonalak.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1990. 1—2. sz. 71—91. p.

A szakszervezeti egységért.

= Szószóló, 1990. 9. sz. 3. p.

A szociáldemokrácia és az európai integráció.

= Társadalmi Szemle, 1989. 5. sz. 39—46. p.

A szociáldemokrácia esélyei.

= Magyar Nemzet, 1989. 225. sz. (szept. 23.) Mell. 7. p.

Szociáldemokrácia — magyar szemmel. Beszélgetés a Társadalomtudományi Intézet kutatóival. (Havas Péter, G. Márkus György, Johancsik János, Hülvely István.)

A Kossuth Rádióban 1989. dec. 1-én elhangzott kerekasztal-beszélgetés szerkesztett változata. Szerkesztő: Herman József.

= Szociáldemokrata Népszava, 1990. 2. sz. 17—21. p.

A szociáldemokraták és a tőkés nemzetgazdaság.

= Propagandista, 1989. 2. sz. 75—79. p.

Táborok, pártok, konfliktusvonalak.

= Hiány, 1990. 7. sz. 12—16. p.

Új kihívások előtt a nyugati szakszervezetek.

= Jelző, 1989. 8—9. sz. 23—30. p.

Ungarn : Versagen der Parteiführung.

= International, 1990. No. 3—4. 24—25. p.

Vélemény a 100 forintos akcióról?

= Ötlet, 1989. 5. sz. 10—11. p.

MOLNÁR Péter

A felsőfokú továbbtanulási igény kialakulásának és megvalósulásának feltételei hátrányos társadalmi helyzetű fiataloknál / Molnár Péter. — Bp. : Akad. K., 1989. — 146 p.

MOLNÁR Tamás (1989.)

Pártok és pártrendszerek Nagy-Britanniában.

= A politikai rendszer és a politikai erőviszonyok fejlődési tendenciái Nyugat-Európában. Bp. 1990. 96 — 109. p.

Pártok és pártrendszerek Nyugat-Európában.

= Váltók és utak. Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv, 1990. 59 — 79. p.

A polgári demokratikus pártrendszer kiépülése és működése Spanyolországban, 1975 — 1987.

= Pártok és rendszerek. Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv, 1989. 40 — 55. p.

A spanyol polgári demokrácia születése.

= A politikai rendszer és a politikai erőviszonyok fejlődési tendenciái Nyugat-Európában. Bp. 1990. 96 — 109. p.

NYITRAI Ferencné

A gazdaság és a társadalom főbb kapcsolatai : Helyzetkép a rendszerváltás küszöbén : (Tanulmányok) / MTA Társadalomtudományi Intézete ; [szerk. Nyitrai Ferencné]. — Bp. : MTA TTI, 1990. — 250 p.

Gazdaság és társadalmi folyamatok a nyolcvanas években.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1989. 4. sz. 468 — 479. p.

Gazdaságunk világtükörben.

= Társadalmi Szemle, 1989. 11. sz. 55 — 67. p.

Információ a službe sovremennoj obšestvennoj politiki.

= Vengerskij Meridian, 1990. No. 3. 92 — 112. p.

Infrastruktúra és társadalom.

= A gazdaság és a társadalom főbb kapcsolatai. Bp. 1990. 205 — 250. p.

A magyar gazdaság nemzetközi összehasonlításban, 1965 — 1985 / Nyitrai Ferencné ;

MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. — Bp. : MSZMP KB TTI, 1989. — 109 p. — (Műhelytanulmányok)

A statisztikus számvetése. [Riporter]: Hámor Szilvia.

= Népszabadság, 1989. 67. sz. (márc. 20.) 7. p.

A struktúraváltás társadalmi feltételei és hatásai.

= A gazdaság és a társadalom főbb kapcsolatai. Bp. 1990. 11 — 69. p.

PÁL László

Egészség — egészségügy Dabas és környezete településeiben.

= Helyi társadalom. 6. [köt.] A helyi társadalmak szerveződése egy alföldi településegységben. Bp. 1988. 230 — 274. p.

Társszerzők: BODÓ Ágnes, OROSZ Éva

Formirovanie mestnyh obšestv v segodnášnej Vengrii.

= Vengerskij Meridian, 1990. No. 2. 73—82. p.

Helyi társadalom / MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete ; [összeáll. és szerk. Böhm Antal, Pál László]. 6. [köt.], A helyi társadalmak szerveződése egy alföldi településegyüttesben. : Műhelytanulmányok. — Bp. : MSZMP KB TTI, 1988. — 277 p.

Lokalitás, regionalitás, öngazgatás az NSZK-ban.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1989. 3. sz. 424—434. p.

Természet, környezet a dabasi körzet településeiben.

= Helyi társadalom. 6. [köt.] A helyi társadalmak szerveződése egy alföldi település-együttesben. Bp. 1988. 212—229. p.

Társszerző : SÁRA János

Választások Dél-Pest megyében — mérsékelt részvétellel.

= Parlamenti választások, 1990. Bp. 1990. 289—304. p.

PAPP Zsolt (1989.)

[Előadás, korreferátum, hozzászólások.]

= A modellváltás anatómiája. Bp. 1989. több helyen.

Az ideológiai olló kinyílása. Adalékok egy kétpólusú ideológiai hegemonia kialakulásához a nyolcvanas években.

= Kritika, 1989. 12. sz. 16—19. p.

Meditációk 88.

= Magyarország politikai évkönyve, 1988. Bp. 1989. 205—214. p.

Mindig ugyanaz a menü? Történeti elmélkedés a nyilvánosságról — Habermas ürügyén.

= Népszabadság, 1989. 186. sz. (aug. 19.) 23. p.

Történelemről, demokráciáról Bibó István ürügyén.

= Népszabadság, 1989. 111. sz. (máj. 13.) 13. p.

= A harmadik évezred küszöbén. Zalaegerszeg, 1989. 27—30. p.

Vizek, partok, hangulatok.

= Élet és Irodalom, 1989. 48. sz. 5. p.

PATKÓS János

A nagy válság kezelése után — „kis” válságunk kezelése közben.

= Valóság, 1990. 5. sz. 19—22. p.

Népi naivitások az áru gazdaságról.

= Jelző, 1989. 2. sz. 37—42. p.

A születés szépséges kínjai — avagy rendhagyó híradás az MSZMP kongresszusáról, 1989. október 6—9. / Benkő Judit, Kerekes György, Patkós János.

— Bp. : Kossuth K., 1989. — 54 p.

Vagyonszerzés vagy tőkésedés?! Szélgjegyzetek a kormány privatizációs téziseihez.
= TDDSZ Tájékoztató, 1990. 17. sz. (október) 10. p.

RATHMANNÉ TÚRY Mária (1989.)

Ausztria. Kisállami külpolitikai stratégia, lehetőségek és változatok.
= Külpolitika, 1989. 1. sz. 42—66. p.

Pártrendszer Ausztriában.

= Pártok és pártrendszerek. Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv,
1989. 5—39. p.

RÓBERT Péter

Amitől boldogok lehetünk.

= Magyar Nemzet, 1990. 31. sz. (febr. 6.) 5. p.

Társszerző : KOVÁCS Róbert

Mobilitátsprozesse in Ungarn unter besonderer Berücksichtigung der Kultursphäre.

= Lebensstile und Kulturmuster in socialistischen Gesellschaften. Köln,
1990. 142—159. p.

Soizmerimost obšestvennüh faktor.

= Informacionnyj Bülletin, 1987. (Institut filosofii i sociologii PAN 03 Problemaâ komissiâ. Varsava, 1988.) 145—152. p.

Soziale Mobilität in Österreich, in der Tschechoslowakei und in Ungarn.

= Journal für Sozialforschung, 1990. Heft 1. 33—72. p.

Társszerzők : Max HALLER, KOLOSI Tamás

„Szociológia egy világ számára”. Beszámoló a XII. Szociológiai Világkongresszusról.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1990. 1—2. sz. 159—163. p.

Szociológiai konferenciák Amerikában. Az Amerikai Szociológiai Társaság
1988. évi találkozója Atlantában.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1989. 1. sz. 141—148. p.

Társadalmi mobilitás.

= Társadalmi riport, 1990. Bp. 1990. 356—372. p.

SCHMIDT Péter (1989.)

A hatalom megosztása és a politikai rendszer.

= Magyar Nemzet, 1989. 210. sz. (szept. 7.) Visszhang c. mell. 1. p.

Működő fórumot a politikai akaratok egyeztetésére. [Riporter]: Bőhm Antal.

= Új Fórum, 1989. 8. sz. 7—10. p.

A politikai rendszer és az államszervezet reformja.
= Társadalmi Szemle, 1989. 4. sz. 30—36. p.

SÍK Endre

Aus Rumänien nach Ungarn : Die Siebenbürger-Flüchtlinge 1987—1989.
= Journal für Socialforschung, 1990. Heft 1. 81—108. p.

Társszerző : TARJÁNYI József, ZÁVECH Tibor

Erdélyi menekültek Magyarországon.

= Társadalmi riport, 1990. Bp. 1990. 516—533. p.

Az erdélyi menekültekkel foglalkozó szociális intézményrendszeréről.

= Mozgó Világ, 1989. 12. sz. 32—45. p.

Jelentés az erdélyi menekültekről.

= TÁRKI Gyorsjelentés, 1990. 3. sz.

Menekültekről és menekülthullámról.

= TÁRKI Gyorsjelentés, 1990. 1. sz.

SIMON János

Atravez del Espejo.

= El Pais, 27. julio 1990.

A bizalom kérdőívei. Elitdemokrácia és tolerancia. (Simon János szociológus válaszol
Nej György kérdéseire.)

= 168 óra, 1990. 49. sz. 6—7. p.

Issledovanie političeskoj organizacii v Vengrii.

= Vengerskij Meridian, 1990. No. 4. 112—118. p.

Jéghegy nagyságú apátiák. Hogyan választ a magyar polgár? (Bruszt László és Simon János
válaszol Havas Henrik kérdéseire.)

= 168 óra, 1989. 18. sz. 8—9. p.

Két választás Magyarországon a demokrácia serdülőkorában. (Empirikus vizsgálat
a kecskeméti és zalaegerszegi időközi országgyűlési választások után.)

= Pártok és pártrendszerek. Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv,
1989. 162—173. p.

Társszerző : BRUSZT László

A lecsendesített többség / Bruszt László, Simon János ;

Társadalomtudományi Intézet. — Bp. : TTI, 1990. — 133 p. — (Műhelytanulmányok)

A modellváltás anatómiája / Társadalomtudományi Intézet ; [összeáll. Simon János,
Szabó János]. — Bp. : TTI, 1989. — 267 p. — (Műhelytanulmányok)

Megnyíló ajkak. Spanyolország.

= Heti Világgazdaság, 1990. 15. sz. 18—19. p.

A nem-választók szabadsága.

= Magyarország Politikai Évkönyve, 1990. 199—208. p.

A politikai hatalom bázisai és a demokratikus átmenet Magyarországon.

= INFO-Társadalomtudomány, 1990. május. 12. sz. 23—27. p.

Politikai kultúra és demokrácia.

= Népszabadság, 1990. 303. sz. (dec. 28.) 8. p.

Társszerző : BRUSZT László

Posztpaternalista politikai orientációk Magyarországon.

= Magyarország Politikai Évkönyve, 1990. 464—482. p.

Társszerző : BRUSZT László

La revolucion en hurtadillos.

= Revista del Instituto de las Ciencias Sociales y Politicos de Barcelona, agosto 1990.

La revolucion silenciosa en Hungria.

= Asturias, 4. febrero 1990.

Az új társadalmi konszenzus változó társadalmi feltételrendszeréről.

(Tudományos kerekasztal-konferencia Tihanyban, 1988. október 19—21.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1989. 1. sz. 87—106. p.

Társszerző : SZABÓ János

Ungarisches Wählerverhalten an der Schwelle zur parlamentarischen Demokratie.

= Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsforschung, 1990. Heft 1. 36—51. p.

Társszerző : BRUSZT László

Vajúdnak — e a hegyek? A pártválságtól a pártok együttműködéséig.

= Társadalmi Szemle, 1989. 7. sz. 3—15. p.

SIMON Judit (1989.)

Magyar — NSZK kutatói tapasztalatcsere az adórendszerről és társadalmi hatásairól.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1989. 1. sz. 132—140. p.

STUMPF István

Az állampolgári rezisztencia és az önkormányzati választások tétje.

= Önkormányzat, 1990. 1. sz. 11—12. p.

A békés átmenet esélyeiről. A politikatudomány szakemberei — Gergely András, Kéri

László, Stumpf István — mondják. [Riporter]: Lukácsy András.

= Magyar Hírlap, 1989. 63. sz. (márc. 15.) 11. p.

A civil társadalom kifosztása.

= Magyar Nemzet, 1990. 224. sz. (szept. 24.) Helyhatóság '90. c. mell. 1. p.

A diploma önmagát minősíti majd? Századvég Politikai Szabadiskola.

(Beszélgetés Stumpf Istvánnal és Gyurgyák Jánossal.) [Riporter]: (Murányi)

= Magyar Nemzet, 1990. 294. sz. (dec. 15.) 11. p.

Az emberi méltóság forradalma.

= Márczius Tizenötödike, 1989. márc. 15. 5. p.

A falvakban a célszerűség győzött. Mi az oka a független jelöltek átütő sikerének?

A politológus a pártok kudarcáról.

= Népszava, 1990. 231. sz. (okt. 2.) 4. p.

A fiatalok nem egyszerűen a politikai átmenet perspektívájában gondolkodnak.

[Riporter]: Bőhm Antal.

= Új Fórum, 1989. 13. sz. 28—29. p.

FIDESZ — új generáció és szellemiség a politikában.

= Kritika, 1990. 12. sz. 16—19. p.

A generációs lánc leggyengébb tagja az ifjúság. (A MISZOT elnökével, Stumpf Istvánval beszélget Szurmay Zoltán.)

= Szolnok Megyei Néplap, 1989. aug. 24. 4. p.

Inkvizíció.

= Magyarország Politikai Évkönyve, 1988. Bp. 1989. 234—237. p.

Kiszolgáltatott ifjúság.

= Népszava, 1990. 248. sz. (okt. 21.) 3. p.

Lövészárók helyett párbeszéd. Interjú. [Riporter]: Császár Nagy László.

= Magyar Nemzet, 1989. 127. sz. (jún. 2.) 6. p.

A Ménesi úttól a Parlamentig. Beszélgetés Stumpf Istvánval a FIDESZ szellemi élettrajzájáról.

= Népszabadság, 1990. 258. sz. (nov. 3.) 20. p.

Milyen alternatívát kínálnak az alternatívák? (Török Katalin riportja.)

= Népszava, 1989. 37. sz. (febr. 13.) 5. p.

MISZOT — nyitott kapu. (Beszélgetés Stumpf Istvánval, a szervezet elnökével.) [Riporter]: G. Németh György.

= Ifjúsági Magazin, 1989. 1. sz. 9. p.

Nemzeti nevelés és oktatás.

= Confessio, 1989. 1. sz. 31—35. p.

Partizaciâ i parlamentskie vybory v Vengrii.

= Vengerskij Meridian, 1990. No. 4. 36—51. p.

Pártosodás és választások Magyarországon.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1990. 1—2. sz. 59—70. p.

Pártosodás '89. A magyar társadalom önszerveződési folyamatának tipizálási kísérlete.

= Magyarország Politikai Évkönyve, 1990. 386—398. p.

Pártprogramok — hiába? Interjú. [Riporter]: Vereckei Zoltán.

= Esti Hírlap, 1990. febr. 2.

Pluralism in youth organisation.

= Youth before uncertain future. Bp. 1990. 65—77. p.

Rendszerkritika, alternativitás, generációs köntösben.

= Magyarország Politikai Évkönyve, 1988. Bp. 1989. 332—341. p.

Az úttörőszervezet szerepe a politikai szocializáció folyamatában.

= A tizenévesek politikaképe. Bp. 1989. 148—161. p.

Védernyőt teremteni az ifjúsági szerveződéseknek. Beszélgetés Stumpf István MISZOT-el-
nökkel. [Riporter]: Cservenyák Katalin.
= Kelet-Magyarország, 1989. júl. 5.

SZABÓ Márton

Erkölcsei — ideológiai dilemmák a termelésben és a gazdálkodásban.
= Erkölcs és világnézet a mai magyar társadalomban. Bp. 1988, [1990!]226 — 233. p.
Az ideológia paradoxona.
= Tükör által homályosan. [Bp.] 1990. 58 — 101. p.
A termelés társadalmi szereplői.
= Világosság, 1989. 5. sz. 344 — 352. p.
Tükör által homályosan : Tanulmányok az ideológiáról / [összeáll. Bayer József]; [szerk.
Szabó Márton]. — [Bp.] MTA TTI, 1990. — 199 p.

SZELÉNYI Iván (1990.)

Adósság-mitológia.
= Pesti Hírlap, 1990. máj. 30. 8. p.
Alternative futures for Eastern Europe.
= East European Politics and Societies, 1990. No. 2. 231 — 254. p.
Demokrácia, legitimáció és polgári engedetlenség. (A választások és a benzincsa szociológiai tanulságai.)
= Magyar Hírlap, 1990. 263. sz. (nov. 9.) 5. p.
Egy új polgári „nagykoalíció” körvonalai.
= Magyar Narancs, 1990. jan. 9. 5. p.
Az ellenzék számára csak a baloldalon van hely. Szelényi Iván elemzése a politikai változásokról.
= Népszava, 1990. 124. sz. (máj. 29.) 7. p.
Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Megkésett utószó, 1990.
= Népszabadság, 1990. 41. sz. (febr. 17.) 13 — 14. p.
Értelmiségi hatalomátvétel. [Riporter]: Farkas Zoltán.
= 168 óra, 1990. 12. sz. 6 — 7. p.
1990 : a kijózanodás esztendeje.
= Népszabadság, 1990. 301. sz. (dec. 23.) 9. p.
Fő veszély : a munkanélküliség. A gazdasági szerkezetváltás politikai korlátai.
= Magyar Hírlap, 1990. 125. sz. (máj. 30.) 5. p.
Időzített bomba lehet a földtörvény parlamenti vitája.
= Magyar Hírlap, 1990. 196. sz. (aug. 22.) 5. p.

A hazai tulajdonosi polgári fejlődés és a hatalomra került értelmiségi elit.

[Riporter]: Görgényi István.

= Pesti Hírlap, 1990. máj. 9. 2. p.

Introduction to the special issue on Hungary.

= East European Politics and Societies, 1990. No. 2. 208—210. p.

Komprádorok, nomenkláturatökések, kispolgárok.

= Népszabadság, 1990. 223. sz. (szept. 20.) 20. p.

Körkérdés a népi—urbánus ellentétről.

= Századvég, 1990. 2. sz. 275—281. p.

Közép-Európa a tőkés fejlődés útját járja. Az új Németország gazdasági perifériája?

= Magyar Nemzet, 1990. 194. sz. (aug. 18.) 7. p.

A legnagyobb veszély: a patthelyzet. Szelényi Iván az önkormányzatról és a parlamenti felelősségről. [Riporter]: Komor Vilma.

= Magyar Nemzet, 1990. 171. sz. (júl. 23.) 4. p.

The making of political fields in post-communist transition : The dynamics of class and party in Hungarian politics, 1989—1990. Working Papers on Transition from State Socialism. Center for International Studies, Cornell University, August 1990.

Megvan a lehetőség a társadalom polgári jellegű átalakítására. [Riporter]: Görgényi István.

= Pesti Hírlap, 1990. máj. 8. 2. p.

Merre tartunk a posztkommunizmusból?

= Magyar Hírlap, 1990. 270. sz. (nov. 17.) Mell. 1. p.

Az okos társadalom nézzen a politikusok körmére. Beszélgetés Szelényi Iván szociológussal. [Riporter]: Horváth Ildikó.

= Népszava, 1990. 186. sz. (aug. 9.) 5. p.

Összeomlásban. [Riporter]: Gál Róbert.

= Magyarország, 1990. 24. sz. 18. p.

A polgárosodás kényszeréről. 1. [rész]: „Legyünk különben a kommunistáknál”.

2. [rész]: „Miért nem azt csináljuk, amihez értünk?”

= Magyar Nemzet, 1990. 105. sz. (máj. 7.) 5. p., 106. sz. (máj. 8.) 4. p.

Polgárosodás Magyarországon : Nemzeti tulajdonos polgárság és polgárosodó értelmiség. Bozóki András interjúja.

= Valóság, 1990. 1. sz. 29—41. p.

A polgárosodást megfojtotta a rendi fejlődés. [Riporter]: Görgényi István.

= Pesti Hírlap, 1990. máj. 7. 2. p.

A polgárosodást védelmező politikára van szükség. Szociológusok a jövőről. Szelényi Ivánt, Juhász Pált, Huszár Tibort Sipos Balázs kérdezte.

= Magyar Nemzet, 1990. 254. sz. (okt. 30.) 5. p.

Polgárosodásunk esélyei.

= Népszabadság, 1990. 64. sz. (márc. 15.) 19. p.

Pontosító jegyzetek totalitarianizmusról és demokráciáról.

= Diakónia, 1990. 2. sz. 15—18. p.

A posztkommunizmus társadalmi ára. Szelényi Iván a közép-európai régiót fenyegető balkanizálódásról.

= Magyar Nemzet, 1990. 217. sz. (szept. 15.) 8. p.

Új osztály, állam, politika / Szelényi Iván. — Bp. : Európa, 1990. — 585 p.

Új osztály, állam, politika. Tézisek életművemről a tudományok doktora fokozatának elnyeréséhez. Budapest — Los Angeles, 1989. július — október.

= Replika, 1990. 2. sz. 24 — 46. p.

Városi társadalmi egyenlőtlenségek : (Tanulmányok) / Szelényi Iván.

— Bp. : Akad. K., 1990. — 183 p.

Válasz a Szocialista vállalkozók című könyvem kritikusainak.

= Replika, 1990. 2. sz. 72 — 83. p.

A választásoktól a taxisblokádig. [Riporter]: Kemény Szabolcs.

= Széchenyi Füzetek, 1990. 3. füzet. 15 — 16. p.

Változó nézeteim a változó Kelet-Európában.

= Magyar Narancs, 1990. ápr. 18. 3. p.

SZENTES Tamás (1989.)

O vzaimozavisimosti mira.

= Velikij Oktábr' i mirovoe razvitie. Moskva, 1988. 231 — 235. p.

A társadalmi szerkezet alakulása a gazdaságilag differenciált harmadik világban.

= Átalakulások. Társadalmi tendenciák a harmadik világban. Bp. 1989. 9 — 90. p.

Társadalomtudományi Intézet. (Az Intézet tudományos munkájáról Halay Tibor és Szentes Tamás igazgatóhelyettesekkel beszélgettünk.)

= VASS Henrik : Történelmi múlt — társadalmi jelen. Társadalomtudományi kutatóhelyek Magyarországon. Bp. 1989. 193 — 201. p.

SZOBOSZLAI György

From a paternalistic to a pluralistic electoral system the case of Hungary : 1985 — 1990.

= Váltók és utak. Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv, 1990. 117 — 127. p.

Hétköznapi politika. Egy ösztöndíjas kutató monológja. Lejegyezte : Seres Attila.

= Népszabadság, 1989. 219. sz. (szept. 16.) 14. p.

Hol vannak a szocialisták?

= Új Fórum, 1990. 10. sz. 16 — 17. p.

A mechanizmus-reformtól a rendszerváltásig? 1 — 2. [rész][Riporter]: Tomori Lajos.

= Új Fórum, 1989. 16. sz. 41 — 43. p., 17. sz. 35 — 37. p.

Az óvatos jobbközép megyéje.

= Parlamenti választások, 1990. Bp. 1990. 377 — 385. p.

Parlamenti választások, 1990 : Politikai szociológiai körkép / MTA Társadalomtudományi Intézete ; [Szerk. Szoboszlai György]. — Bp. : MTA TTI, 1990. — 613, [138] p.

- A párt reformja, a reform pártja. [Riporter]: Oláh Tamás
 = Élet és Tudomány, 1989. 13. sz. 390—391. p.
- A párteszmé történetisége és aktualitása.
 = Politika — Tudomány, 1989. 1. sz. 47—59. p.
- Partner kerestetik! Beszélgetés Szoboszlai Györggyel, az MSZMP KB pártpolitikai bizottságának tagjával. [Riporter]: Pogonyi Lajos.
 = Népszabadság, 1989. 15. sz. (jan. 18.) 5. p.
- Pártok és pártrendszerek : Magyar Politikatudományi Társaság : Évkönyv, 1989 / (kiad. a Magyar Politikatudományi Társaság) ; [szerk. Szoboszlai György].
 — Bp. : MPT, 1990. — 224 p.
- A politikai átmenet és a jogállamiság alkotmányos keretei.
 = Társadalmi Szemle, 1990. 3. sz. 26—34. p.
- Politika kak predmet nauki v Vengrii.
 = Sovetskaâ asociaciâ političeskih nauk. Ežegodnik, 1989. Moskva, 1989. 97—109. p.
- Politikai tagoltság 1990 — a választások tükrében.
 = Társadalmi Szemle, 1990. 8—9. sz. 18—31. p.
- A társadalom pluralizmusa megszüntethetetlen tény. A kormány munkabizottságainak műhelyében. (Beszélgetés Bihari Mihállyal, Sári Jánossal és Szoboszlai Györggyel.) [Riporter]: Erdélyi András.
 = Magyar Hírlap, 1989. 8. sz. (jan. 10.) 3. p.
- Választási rendszer és politikai tagoltság.
 = Parlamenti választások, 1990. Bp. 1990. 12—26. p.
- Változások a modern állami beavatkozásban.
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1989. 4. sz. 449—456. p.

SZPIRULISZ Ildikó

- Az emberi erőforrások állapota, minősége.
 = A gazdaság és a társadalom főbb kapcsolatai. Bp. 1990. 71—108. p.
- A munkaerő társadalmi újratermelése.
 = Szakképzési Szemle, 1990. 1. sz. 62—68. p.
- A munkaerő társadalmi újratermelése Magyarországon : (A technikai fejlődés hatása a munkaerő-szerkezetre) / Társadalomtudományi Intézet ; [összeáll. és szerk. Szpirulisz Ildikó]. — Bp. : TTI, 1990. — 121 p.
- A munkaerő társadalmi újratermelése, munkaerőpiac, foglalkoztatás.
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1989. 1. sz. 26—37. p.
- Technikai fejlődés, munkafolyamat, társadalom : Történelmi vázlat a 19—20. század kapitalizmusáról / Szpirulisz Ildikó ; MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
 — Bp. : MSZMP KB TTI, 1989. — 81 p. — (Műhelytanulmányok)

TÁLL Éva

Kultúra és társadalom. (A német nyelvű szociológia seregszemléje Zürichben.)
= Társadalomtudományi Közlemények, 1989. 1. sz. 149—151. p.

TÓT Éva (1989.)

Konfliktustanulások.
= A tizenévesek politikaképe. Bp. 1989. 67—85. p.

UTASI Ágnes

Baráti kapcsolatok.
= Társadalmi riport, 1990. Bp. 1990. 475—486. p.
Család és életstílusok / Utasi Ágnes ; MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
— Bp. : MSZMP KB TTI, 1989. — 141 p. — (Műhelytanulmányok)
Struktura gruppovyh kontaktov.
= Vengerskij Meridian, 1990. No. 4. 88—101. p.
Von der „Elite” bis zu den „Heruntergekommenen” Lebensstile im Ungarn der achtziger Jahre.
= Lebensstile und Kulturmuster in sozialistischen Gesellschaften.
Köln, 1990. 119—141. p.

Összeállította: *Markella Károlyné*

Elköszönő

Tisztelt Olvasónk, Ön a Társadalomtudományi Közlemények utolsó számát tartja a kezében. Az elmúlt évek változásai és Intézetünk átalakulása készítettek bennünket arra, hogy a folyóirat kiadását 1990-ben szüneteltessük, majd a huszadik, 1991-es évfolyam megjelenítésével befejezzük. Köszönjük, hogy előfizette, olvasta a Közleményeket, hogy megtisztelt bizalmával, érdeklődésével.

Elköszönünk azonban nem végérvényes búcsúzás. 1992 januárjától

– a Társadalomtudományi Közlemények folytatásaként is – új politikatudományi szakfolyóiratot adunk ki. A lap elemzéseket közöl majd hazánk és a „nagy világ” társadalmi-politikai folyamatairól, különös tekintettel a közép- és a kelet-európai régió helyzetére, átalakulására. Szerepet vállal a politikatudomány egyetemes és hazai elméleti-történeti örökségének feldolgozásában, megismertetésében. Folyamatosan informálja a szakmát és az érdeklődőket a diszciplína „mindennapjairól”, és helyet ad a szakmai disputáknak is. Szándékunk, hogy a lap a szerveződő hazai politikatudomány művelőinek kitüntetett szakmai műhelye legyen, amely fórumot biztosít a diszciplína és az érintkező tudománysszakok fejlődését reprezentáló hazai és nemzetközi irányzatoknak, iskoláknak, elméleti törekvéseknek, módszertani megközelítéseknek és szerzői között tudhatja a tudományos élet jeles külföldi és hazai képviselőit, művelőit. A folyóiratot alapító testület, az MTA Politikatudományi Bizottsága, valamint a közreműködő tudományos műhelyek, intézmények együttműködésétől okkal várható ezeknek a terveknek a megvalósulása. Az új lap-kiadásának előkészületeit azzal a meggyőződéssel végezzük, hogy számíthatunk az Ön további érdeklődésére.

Contents

ALTERNATIVE CONSTITUTION

<i>András Sajó</i> : A possible constitution. Draft of text justifications	7
<i>György Bence</i> : Sweet models, acrid realities	79
<i>Béla Pokol</i> : Alternatives of the principles of constitutional law	88
<i>Gábor Halmai</i> : Waiting for constitution	100
<i>Vilmos Sós</i> : Needed? Not needed? Will it come?	105
<i>András Sajó</i> : Compromise and conceptual consistency in the making of a constitution Reply to the critiques	108

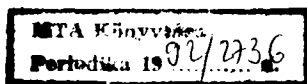
WEST-EUROPEAN CHANGES AND VARIATIONS

<i>Zsolt Papp</i> : Switzerland – exemplary for the political integration?	109
<i>Mrs. Rathmann Mária Türy</i> : Where is the Austrian democracy going to?	143
<i>János Johancsik</i> : West-European left in epochal change	161
<i>István Hülvely</i> : Social democracy and the political system of the West	176
<i>Péter Havas</i> : New policy – new party structure. Changes in the British Labour Party	190
<i>Imre Marton</i> : Where is Western Europe going to? Conference on the consequences of the Gulf War	198
<i>Péter Gedeon</i> : Has neo-corporatism a future? Conversation with Peter Katzenstein	203
<i>István Nemes</i> : Democracy and power. Conversation with sociologist Roger Bartra in Mexico ...	211

LIFE OF THE INSTITUTE

List of publication of the fellow workers of the Institute for Social Sciences (Institute for Political and Social Sciences of the Hungarian Academy of Sciences) in the years 1989–1990	217
---	-----

Address to the Reader

Inhalt

ALTERNATIVE VERFASSUNG

<i>András Sajó: Eine alternative Verfassung. Textentwurf Begründung</i>	7
<i>György Bence: Süsse Modelle, herbe Realitäten</i>	79
<i>Béla Pokol: Verfassungsrechtliche Alternativen</i>	88
<i>Gábor Halmai: In Wartung der Verfassung</i>	100
<i>Vilmos Sós: Nötig? Unnötig? Wird sie kommen?</i>	105
<i>András Sajó: Kompromiss und prinzipielle Konsequenz in der Verfassungsgebung. Eine Antwort auf die Kritiken</i>	108

WESTEUROPÄISCHE VERÄNDERUNGEN UND VARIATIONEN

<i>Zsolt Papp: Die Schweiz – ein Musterbeispiel der politischen Integration?</i>	119
<i>Frau Rathmann Maria Türy: Wohin steuert die österreichische Demokratie?</i>	143
<i>János Johancsik: Westeuropäische Linke im Epochenwechsel</i>	161
<i>István Hülvely: Die Sozialdemokratie und das westliche politische System</i>	176
<i>Péter Havas: neue Politik – Neue Parteistruktur. Wandlungen in der britischen Labour Party</i> ...	190
<i>Imre Marton: Wohin steuert West-Europa? Eine Tagung über die Folgen des Golf-Krieges</i>	198
<i>Péter Gedeon: Hat der Neokorporatismus eine Zukunft? Ein Gespräch mit Peter Katzenstein</i> ..	203
<i>István Nemes: Demokratie und Macht. Ein Gespräch mit dem Soziologen Roger Bartra in Mexico</i>	211

INTERNES

Publikationen der Mitarbeiter des Institut für Gesellschaftswissenschaften (Institut für Politische Wissenschaften der Ungarischen Akademie der Wissenschaften) im Jahre 1989–1990	217
--	-----

Adress zum Leser

ISSN 0133–0381

Kiadja az MTA Politikai Tudományok Intézete
(Társadalomtudományi Intézet)

Felelős kiadó: dr. Halay Tibor

Készült 1000 példányban, 18,2 A/5 fv terjedelemben

Index: 25 828

91/011 Ominyom Bt

Felelős vezető: Oláh Miklós

80. – Ft

(ELŐFIZETŐKNEK 50. – Ft)